

આદિવચન

‘આશ્રમી કેળવણી’ નામના પુસ્તકમાંનાં ભાઈ જીગતરામનાં કેટલાંક પ્રકરણો હું વાંચી ગયો છું. તેમની ભાષા તો સરળ ને સુંદર છે જ. ગામડાંના લોકો સહેલાઈથી સમજી શકે તેવી છે. આશ્રમજીવનને લગતી જીણીમોટી બધી વસ્તુઓ લેખકે સરસ રીતે વર્ણવી છે. તેમણે બતાવ્યું છે કે આશ્રમજીવન સાદું છે પણ તેમાં ખરાં રસ ને કળા રહ્યાં છે. આ પરીક્ષા ખરી છે કે ખોટી એ તો વાંચનારે બધા લેખ વાંચીને જોઈ લેવું.

પૂના, તા. ૧૭-૩-૪૬

મો. ૬૦ ગાંધી

અર્પણ

આશ્રમબંધુ સદ્ગત ગૌરધન બાબાને,

જેમની આછી જીવનસુગંધી

ફેાઈ ચકાગ રીતે

અમારી અનેકની આત્મચરણામાં

અસર મૂકી ગઈ છે.

નવી સંસ્કૃતિનો જૂનો પાયો

આશ્રમજીવનનો આદર્શ આપણા દેશમાં અતિ પ્રાચીન કાળથી સ્વીકારાયો છે અને અજમાવાયો પણ છે. એમાં વખતોવખત ફેરફારો પણ થતા ગયા છે. પ્રાચીનકાળથી અત્યાર સુધી આપણા દેશમાં ઠેકઠેકાણે આશ્રમો રચાયા છે અને જનતાએ શ્રદ્ધાપૂર્વક એ આશ્રમોને નભાવ્યા છે.

ગાંધીજીએ હિંદુસ્તાનમાં આવીને રિથર થતાં પહેલાં દક્ષિણ આફ્રિકામાં આશ્રમજીવનનો એક પ્રયોગ કરેલો. એ અનુભવને આધારે અને હિંદુસ્તાની સંસ્કૃતિને અનુસરીને એમણે આ દેશમાં નવી ઢબના આશ્રમની રચાવના કરી. આ આશ્રમનો ઇતિહાસ જો અને ત્યારે લખાશે ત્યારે હિંદુસ્તાનના ઘડતરમાં એનો ફાળો ડેટલો છે એનો કંઈક ખ્યાલ દુનિયાને મળશે. એ આશ્રમમાં ઘણાં વરસ સુધી રહીને શ્રી જુગતરામભાઈએ જે અનુભવ મેળવ્યો તેને આધારે તેમણે રાનીપરજ લોકો વચ્ચે રાષ્ટ્રસેવાનો એક આશ્રમ ચલાવ્યો છે. એ આશ્રમની નાનીમોટી, કાચીપાકી, અધૂરીપૂરી અનેક આવૃત્તિઓ પણ ઠેકઠેકાણે રચાઈ છે. એવા આશ્રમોમાં જે જાતનું જીવન ફેળવાય છે, જે જાતના આદર્શો સેવાય છે અને જે પ્રકારની મુશ્કેલીઓ સામે લડવાનો રસ મળાય છે તેનું વર્ણન આ ચોપડીમાં શ્રી જુગતરામભાઈએ વ્યાખ્યાન-શૈલીમાં આપ્યું છે. રચનાત્મક કાર્યક્રમને વરેલા રાષ્ટ્રસેવકોને આમાંથી જાણવાનું ઘણું મળશે. ટીકાકારોને ટીકા કરવાનો મસાલો પણ આમાં ઓછો નહીં મળે. કેમ કે શ્રી જુગતરામભાઈ જે કંઈ લખે છે તે શ્રદ્ધાના નિશ્ચયથી લખે છે; કેવળ લોકોની જાણ માટે નથી લખતા, પણ લખે છે એનો સ્વીકાર કેમ ન થાય એ જાતના હિતકંટ આગ્રહથી લખે છે. એવું લખાણ બેજનના એક ખૂણામાં પડ્યું નથી રહેતું. જેમ જૂના કાળનો પરશુરામ ‘લડ નહીં તો લડનાર આપ’ કહીને લોકોને અસ્વસ્થ કરતો તેવી જ રીતે શ્રી જુગતરામભાઈ ‘મારી વાત સાંભળી લો, સમજી લો અને સ્વીકારો’ એવા આગ્રહથી લોકોને જાગૃત અને અસ્વસ્થ કરે છે.

*

*

*

સ્વામી આનંદને લીધે શ્રી જુગતરામભાઈનો અને મારો પરિચય થયો. ઈ.સ. ૧૯૧૬ના એ દિવસો હશે. જુગતરામભાઈ કાઠિયાવાડથી આવીને મુંબઈમાં ડોઈ માસિકના કાર્યાલયમાં કામ કરતા હશે. અમે એમને વડોદરા બોલાવ્યા. થોડા જ વખતમાં અમે વડોદરા પાસે સયાજીપુરામાં

રહેવા ગયા. શ્રી જુગતરામભાઈ સયાજીપુરાના એક મંદિરમાં લોકોને તુલસીરામાયણ સમજાવતા હતા અને ગામડાના લોકોની એવા ઢગ્ગા હતા એમનું આશ્રમજીવન ત્યારથી જ શરૂ થયું. ગણાય એમનાં માતૃત્રી દિમાતરામાં પાનાએ ગયા હતા ત્યાં જ દેવ થયા અને જુગતરામભાઈનો કૌટુંબિક જીવનનો આ એકમાત્ર તત્ત્વ ટૂંકી ગયો. તે સમયથી આજ સુધી એમણે સયમ, મેના અને ત્યાગમય જીવનની ધારા અખડ કાયમ ગાળી છે.

મે જ્યારે ગાંધીજીના આશ્રમમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે મારી પાછળ પાછળ તેઓ પણ આવ્યા. આશ્રમમાં ભણાવવાનું કામ અને ઠગતા વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થઈ એટલે ત્યાંનું અધ્યાપન મંદિર ચતાવરાનો બાર જુગતરામભાઈએ ઉત્સાહથી આમીના. ઓ મારા સમયે લીધે અને આમલને લીધે 'નવજીવન'નું કાયદેસર ચલાવવાનું એમણે માથે લીધું. એટલામાં (સને ૧૯૪૪ની સાન હશે,) એમને અદરથી પોતાના જીવનકાર્યની સ્ફુરણા થઈ તરત જ એમણે સ્વામીને, મારો અને નવજીવનનો મોહ કોરે મૂકી ગામડાનો રસ્તો લીધો અને બાગેડોલી તાલુકામાં જઈને વસ્યા. એ વાતને આજે સગમમ એ તપનો કાળ વીતી ગયો છે. જુગતરામભાઈની આમસેવા અને એને અગેનું આશ્રમજીવન એકનિઃશયી અખડ ચાનુ છે.

સાહિત્યસેવા એ એમનો સૌથી પહેલો રસ હતો. એ રસ એમણે ધણી ઓછો કર્યો. પણ એમની સાહિત્યિક શક્તિ તો ખીનતી જ ગઈ છે. ગદ્ય, પદ્ય, નાટક, નિબંધ, જીવનચરિત્ર પાસપાસે — અત્યંત ક્ષેત્રમાં એમણે પોતાની કનમની શક્તિનો પરિચય આપ્યો છે. એ શક્તિનો જ પરિપાક આજે આપણને આ ચોપડીમાં મળે છે.

મારી સાથે રહેવા આ પા એટલે એમણે સ્વાભાવિક રીતે ગૃહસ્થ શિક્ષકનું વ્રત લીધું. સાયરમતી આશ્રમમાં શુ અને એમના વેડછી આશ્રમમાં શુ, જુગતરામભાઈ સમર્થ અને સફળ કેળવણીકાર તરીકે દીધ્યા છે. એ શિક્ષકની શૈલીનો પરિપાક પણ એમની આ ચોપડીમાં દેખાઈ આવે છે.

સાહિત્ય અને શિક્ષણ સાથે સેવા અને ત્યાગનો એમને રસ લાગ્યો. એ રસ પણ એમની આ આશ્રમી કેળવણીની ચોપડીમાં છલોછન બરેનો દેખાય છે. ત્યાગ અને સેવામાં જ જુગતરામભાઈ જીવનની સમૃદ્ધિ, એની પરિપૂર્તિ અને જીવનરસની વૃદ્ધિ અનુભવે છે, અને તેથી જ કંઈ જાણતા, કંઈક અશી રુક્ષ ગણાતા, આશ્રમજીવનનું આટલું રસમયું માહાત્મ્ય કે સ્તોત્ર તેઓ ગાઈ શક્યા છે.

જુગતરામભાઈનો માથસ તરીકે જીવે ચડાવનાર મુખ્ય ગુણ એમની લોકસંમદ શક્તિ છે. એમનો મનુષ્યપ્રેમ એમનામાં પડેલેથી પ્રગટ થયેલો છે. અકૃત્રિમ સદાનુભૂતિથી તેઓ અનેક લોકોને છૂતી લે છે. સદાનુભૂતિ સ્વાભાવિક હોય છે ત્યારે જ એની સુંદર અને આખાદ અસર થાય છે. સદાનુભૂતિ કેળવી કેળવાતી નથી. કેળવેલી સદાનુભૂતિ જન્મરહસીથી પચાવેલા ખોરાક જેવી હોય છે. એમાંથી શુદ્ધ અને શુભ જીવનરસ ખીસતો નથી. જુગતરામભાઈએ પોતાની ઉપગત સદાનુભૂતિને કારણે નાના મોટા અનેક લોકોને પોતાની આસપાસ ભેગા કર્યા છે. અનેક લોકોની પાસેથી તેમણે ઉત્તમમાં ઉત્તમ સેવા કરાવી છે; અનેક લોકોની ભક્તિના તેઓ બાળન થયા છે. પણ પ્રેમ સાથે અનાસક્તિનો યોગ સાધેલો હોવાથી તેઓ કોઈના મોહમાં કેદ થતા નથી, અલિપ્તના અલિપ્ત રહે છે. અને તેથી જ પોતાના સહવાસમાં આવેલા લોકોને તેઓ ચડાવી શકે છે.

બધી જાતની સંસ્કારિતા મેળવવાની અને કેળવવાની એમને નક મળ્યા છતાં અને એનો પૂરો લાભ લીધા છતાં જુગતરામભાઈ 'સંસ્કારિતા'ના પાશબંધમાં સપડાયા નથી. હૃદયની કામળતા એમનામાં છે, પણ 'સંસ્કારિતા'નું પોચાપણું અને દાવકાઈ એમણે પોતાની પાસે આવવા દીધાં નથી. અને તેથી જ તેઓ લોકજીવનથી અજાગ થયા નથી. એમની બાપાશૈલી, એમની કાર્યપદ્ધતિ અને એમની જીવનદષ્ટિ — ત્રણે લોકજીવનને અનુકૂળ જ રહી છે. પરિણામે ગામડાંના લોકો પૂરેપૂરી આત્માત્મતાથી એમની આસપાસ વીંટળાઈ વળે છે. ખરેખર, જુગતરામભાઈ આપણી બોણી જનતાના હૃદયનારમાં પડેલેથી ગયેલા સંસ્કારી હુનિયાના એકમાત્ર છે. અને દરબારમાં તેઓ આખાદ રીતે પોતાનું સામર્થ્ય પ્રગટ કરે છે અને તે તે દરબારનો વિવેક સાચવે છે.

ગામડાનું જીવન, તેના તમામ સવાલો, સમગ્ર ગ્રામસેવા, ખાદીની કેળવણી, બાલશિક્ષણ, ઔદ્યોગિકશિક્ષણ, સત્યાગ્રહની પૂર્વતૈયારી, જેલજીવનનું શાસ્ત્ર — આમ સમાજશાસ્ત્રનાં બધાં જ અંગોનું એમને અનુભવમૂલક પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે. એ જ્ઞાનમાંથી આગ્રમજીવનને માટે જેટલી સૂચનાઓ એમને જરૂરી લાગી તે બધી વિસ્તારપૂર્વક, શબ્દોની જરા સરખી કંજૂસાઈ કર્યા વગર એમણે આ ચોપડીમાં વણી કાઢી છે.

એક શાસ્ત્રી જોડે આપણા ધર્મગ્રંથો વાંચતાં, શાસ્ત્રોમાં થતો કેટલોક વધારે પડતો વિસ્તાર જોઈ ગેં શાસ્ત્રીને પૂછ્યું હતું કે, “એક એક માત્રાની કંજૂસાઈ કરી અધરાંમાં અધરાં અને ટૂંકમાં ટૂંકમાં સત્તો લખનાર આપણા આ પૂર્વજોએ અહીં આટલો વિસ્તાર કેમ કર્યો હતો ?” ત્યારે આપણા ધર્મશાસ્ત્રોને પી ગયેલા એ શાસ્ત્રીએ અભિમાનપૂર્વક કહ્યું હતું કે, “શ્રુતિને આગસ નથી.

માતા જેમ બાળકોને એક જ વસ્તુ અનેક રીતે ખંતપૂર્વક સમજાવે છે તેમ જ શ્રુતિમાતા માણસની બાળશુદ્ધિને ઓળખીને દરેક વસ્તુ કયાંય સંશય ન રહે એ રીતે વિસ્તારપૂર્વક સમજાવે છે.” શ્રી જુગતરામભાઈએ એ માતાની વૃત્તિ અને શૈલી ખરાખર કેળવેલી છે. ‘આત્મચર્યા’ એ એમની ચોપડી એમના એ માતૃહૃદયની પૂરેપૂરી સાક્ષી પૂરે છે.

સમર્થ લેખકો અનેક જાતનું સાહિત્ય પેદા કરે છે, અનેક વિષયો ખેડે છે, અને સમાજની વિવિધરંગી સેવા કરે છે. પણ એમની કોઈ એક વિશેષ ચોપડીમાં જ તેઓ પોતાનું જીવનસર્વસ્વ દાક્ષી દે છે. શ્રી જુગતરામભાઈ વિશે એમ કહી શકાય કે, આ ચોપડીમાં એમણે પોતાની જાતને જ રેડી દીધી છે. આમાં એમનો જિંદગીભર કેળવેલો સ્વભાવ મિશ્રિત થયો છે, જીવનનો આદર્શ પ્રતિબિંબિત થયો છે. આશા અને નિરાશામાં એમને ટકાવી રાખનાર એમની જીવનપ્રેરણા આમાં સંધરેલી છે. આ ચોપડી વાંચીને લોકો કહી શકે કે જુગતરામભાઈનો અહીં પૂરેપૂરો પરિચય અમને થયો.

*

*

*

કુનેડપૂર્વક સાચેસો ઇન્દ્રિયગ્રમ, નિરપેક્ષભાવે ચલાવેલી લોકસેવા અને એ સાધનામાંથી ઉત્પન્ન થતી મુમુક્ષુની વિશ્વાત્મિક જ દૃષ્ટિ, આ ત્રણ તત્ત્વો આશ્રમજીવનના પાયામાં હોય છે. આખું માનવી જીવન જો આ ત્રણ તત્ત્વોના પાયા પર રચવામાં આવે તો માણસનું જીવન શુદ્ધ, સમર્થ, સમૃદ્ધ અને કૃતાર્થ થવા વગર રહે જ કેમ?

એ રીતે જોતાં આતું આશ્રમજીવન એ ખરેખર તો સમગ્ર માનવી જીવનની પરિપૂર્તિ છે. પણ માણસને હજી એનો પૂરતો સ્વાદ લાગ્યો નથી.

માનવજીવન લાખો વરસની પ્રયોગપરપરા છે. એમાં માણસે નયો અને નાગો સ્વાર્થ અજમાવી જોયો. એમાં એને સતોષ ન થયો. અન્તે એણે પરસ્પર સહયોગવાળું સામાજિક જીવન કેળવ્યું. કુટુંબની અંદર શુદ્ધચાત્રમ અને કુટુંબ બહાર સામાજિક પ્રજાજીવન કેળવીને માણસ જાત જેમતેમ પ્રગતિ કરી રહી છે. આવા જીવનથી માણસ હવે એવો તો ટેવાઈ ગયો છે કે આથી ઉચ્ચ કે જિજ્ઞાસુ જીવન કોઈ રીતે કરે ત્યારે સામાન્ય માણસ કાંઈક અકળાય છે. પોતાની અકળામણ વ્યક્ત કરવાના માણસે બે રસ્તા શોધી દાઢ્યા છે : જો વસ્તુ આપણને કાવતી નથી તેની દાં તો સમી પેડે પૂછ કરો અને એને સિંદૂર લગાડી કોરે મૂકો, અથવા સારી પેડે એની નિંદા કરી એને ઉતારી પાડો અને એને અગ્નિવહારુ

દેરવી દો. આશ્રમજીવન વિશે આપણા સંમાજે અને પ્રકાર અજમાવી
લેવા છે એ આપણે ક્યાં નથી જાણતા ?

કેટલાક સાધુ પુરુષોએ ગૃહસ્થાશ્રમ અને સામાજિક જીવન બન્નેથી
અકળાઈ એક જાતનો નિવૃત્તિમાર્ગ સ્વીકાર્યો. ખરેખર એમાં જીવનથી નામી
છૂટવાની જ વાત હતી. પ્રવૃત્તિ ચલાવે તો મોઢમાં સપડાઈ જવાય છે. નિવૃત્તિ
કેળવે તો જીવન શન્ય બને છે. આ જ સંકેટમાંથી બચી જવા માટે ગીતાજીએ
જે અનાસક્તિયોગ શીખવ્યો તેના જ જીવનભાષ્ય તરીકે ગાંધીજીએ આશ્રમ
ધર્મ બનાવ્યો. ‘આદર્શ’ રીતે દેશમેવા કરતાં શીખવું અને દેશ મેવા કરવી
એ આદર્શથી પ્રેરાઈને એમણે સત્યાગ્રહ-આશ્રમ ચલાવ્યો. અન્યાયનો પ્રતિકાર
કરવા માટે સત્યાગ્રહ અને રાષ્ટ્રની સાર્વિક શક્તિ પીગવવા માટે રચનાત્મક
કાર્યક્રમ, આ જ વસ્તુઓ ગાંધીજીએ મોંઘી પહેવવડેલી પોતાના આશ્રમમા
વાળી. કોઠકડીનો પ્રસંગ આવે ત્યારે આશ્રમની ‘મારી વા ખડી ફોજ લઈને
લડીશ’ એવા આત્મવિશ્વાસના સંકેપ સાથે એમણે આશ્રમની સ્થાપના કરી. એ
કમોડીમાં આશ્રમવાસીઓ કેટલે દરજ્જે પાર જીત્યાં એ તો સમાજ જાણે અને
દરેક આશ્રમવાસી પોતાના અંતઃમાં જાણે. પણ ગાંધીજીથી માંડીને લગભગ
બધા જ આશ્રમવાસીઓ અધિકારના રાગદારણ (‘પાવર પોવિટિકસ’)થી
અલગ ગયા છે એ ખીના સામાન્ય માણસના પણ ખ્યાનમાં આવ્યા વગર
રહેતી નથી. મગનવાલભાઈ અને નારણદાસભાઈ, મદાદેવભાઈ અને
નગરિભાઈ, વિનોબા અને જુગનરામભાઈ, કિશોરશાવ મહારવાળા અને આપ્પા
સાહેબ પટવર્ધન, પરીક્ષિતનાન અને જમનભાઈ, મામાસાહેબ અને
સુરેન્દ્રજી એકેએકે ટાઈ પણ ટેકાણે અધિકારની લાલસા રાખી નથી.

મેવા માટે જ અધિકાર હાથમા લઈએ છીએ એમ કહેનાગ અને
તે પ્રમાણે ખરેખર ચાલનારા લોકો આપણે ત્યાં જોઈએ નથી. પણ
આશ્રમવાસીઓનો એક એવો વર્ગ છે જે

ધર્મર્થે યત્ન વિત્તેજ્ઞ વર તસ્ય નિરીહતા ।

પ્રવપાલનાત્ હિ પક્ષ્ય દૂરાત્ અત્પરજ્ઞેન યત્ન ॥

[ધર્મને ખાતર જ જેને ધન મેળવવાનું મન થયું હોય તેણે તો એવું મન
ન કરવું એ જ સારું છે કાદવમા દાણ ધાલીને પછી ધોવા તેના કાતા દૂર રહી તેને
ચાકુ લઈ એ જ શુદ્ધ]

એવા જૂના આદર્શને વળગે છે.

અધિકાર હાથમા લઈને અમુક સેવા કરી શકાય છે તેની ના નથી. પણ
અધિકાર લીધા વગર જે સેવા ચાલે છે તેની ખુશી કઈ જોગ જ છે.
અધિકારનો અને સનયુગનો મેળ મેળે નહીં. અને આપણે તો સનયુગની

સ્થાપના કરવા માગીએ ત્રીએ તેથી આજનો જમાનો અવિકારમા માનવો હોય તોયે અધિભર વગર ચવાવનાર લોકોનો એક વર્ગ કાયમનો રાખવો જોઈએ એ વર્ગ દેશના જાડેજીવનને શુદ્ધ અને તેજસ્વી રાખવામા ખીમતી મદદ કરી શકે છે

*

*

*

આશ્રમજીવનનો જેમને ઉત્તમમા ઉત્તમ પાસો લાગે છે એના જે જાણને બાથે આશ્રમજીવનની આધુનિક પદ્ધતિની રચિતિ વખાઈ ગે મધી રીતે ઉચિત છે એક જ આશ્રમજીવન વિશે એક જ આશંકાથી વિચાર કરનાર સમર્થ વિચારકો ને લેખકો પોતાની વૃત્તિ પ્રમાણે એકબીજાથી નફન જુગી અને છતાં પરસ્પરપોષક એવી કૃતિઓ કેમ નિર્માણ કરી શકે છે એ જોવાની તક આજના જમાનાએ આપણને આપી છે

એક રીતે, મધી જાતની સામાજિક અનુકૂળતા વચ્ચે ખડતલ જીવન ગાળનારા જીવનરામભાઈ, અને ખડતલ પરિસ્થિતિમા ચિકિત્સાપેાર લોકો વચ્ચે તપસ્વા મધુર જીવન ગાળનારા આપ્પાસાહેબ પટવર્ધન — એ આ જમાનાની આશ્રમપ્રવૃત્તિની મે સમર્થ બહારથી વિશ્રુતિઓ છે મનેના જીવનમા પોતાપૂરવું નત કારકિર્દ્ય અને સમાજ પ્રત્યે પ્રેમ જીનીતી મધુરતા અને નત્ર ક્ષમાવૃત્તિ પૂરપૂરા દેખાય છે

શ્રી આપ્પાસાહેબે મરાઠીમા 'સેવાધર્મ' નામની ચોપડી લખી આપ્પાસાહેબ પોતાના પૂર્વજીવનમા તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રાદેશર હતા એટલે તેમના અથમા તત્ત્વજ્ઞાનની સુમધ આપણને મળે એમા આશ્ચર્ય નથી જ્યારે શ્રી જીવનરામભાઈ કર્મવીર ગાંધીજીના સાહિત્ય ઉપર ઊછરેલા હોવાથી એમના અથમા વ્યવહારની છણાવ અને એમાથી ઉત્પન્ન થતા તાર્ત્વિક પ્રશ્નોની ખીમાસા પ્રગટ થવા વગર રહેતી નથી બન્ને અથ સરખી જ રીતે વિચાર વેગક અને કાર્યપ્રેરક છે, છતાં બન્નેનું પોતપોતાનું નસ્થાન જુદુ છે

હિંદુસ્તાનની જનતા જ્યારે સામાજિક વિકાસની દૃષ્ટિએ આશ્રમજીવનનું માદાત્મ્ય ઓળખશે ત્યારે રાષ્ટ્રની મર્વાગીયુ કેળવણીમા આશ્રમજીવનના પ્રયોગોનું અને એના સાહિત્યનું અધ્યયન એક ફરજિયાત વિષય ગણાશે તે દિવસે આપ્પાસાહેબની 'સેવાધર્મ' અને જીવનરામભાઈની 'આત્મગ્યના' એ મન્ને ચોપડીઓ મૂળ બાષામા અથવા હિંદુસ્તાની અનુવા માં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે વપનારો સમાજશાસ્ત્રના અધ્યયનમા અને સમાજશાસ્ત્રની અર્થશાસ્ત્રની ખીમાસામા જેમ 'અમેરિકન પ્રોમ્યુનિઝમ' એ ચોપડીમાં આપેના ખ્રિસ્તી આશ્રમોનો ઇતિહાસ મહત્વનું સ્થાન લે છે તેમ જ આપણા દેશમા

આપાસાહેમની અને જુગતરામભાઈની ચોપડીઓ આશ્રમજીવનની મીમાંસામાં આધારની ચોપડીઓ ગણાશે.*

*

*

*

જેમ આપણા સમાજે ચાર વર્ષની કલ્પના કરી, તેમ ચાર આશ્રમની પણ કલ્પના કરી હતી. જ્યાંમનારી વગરનું કુદરતી બાળપણ વટાવ્યા પછી અધ્યયનકાળનો સંયમી અભ્યાસપ્રાશ્રમ, અધ્યયન અને પર્યાટન પૂરું કર્યા પછી સ્વીકારાતો ધર્મપરાયણ ગૃહસ્થાશ્રમ, એ દ્વારા દુન્યવી મહત્ત્વાભાંક્ષા તૃપ્ત કર્યા પછી સ્વીકારાતો નિવૃત્તિપરાયણ ખડતલ વાનપ્રસ્થાશ્રમ, અને છેવટે સર્વ જૂનોને અભય આપનારો અને સર્વત્ર આત્મીયતા જોનારો મોક્ષાધર્મી શાન્ત સન્યાસાશ્રમ. એ ચાર પ્રકારના આશ્રમો આપણા મોકોએ અજમાવ્યા છે. અજુને મિશ્રા ઉપર નબનાર નિર્વેર વૃત્તિના સન્યાસાશ્રમનો સવાય છેડ્યા છતાં શ્રી ભગવાને ગીતામાં આશ્રમધર્મનું કથાય વિવેચન કર્યું નથી. ચાતુર્વર્ણ્યની ચર્ચા શરૂમાં ને અત્યંત એમ જે વાર ચલાવ્યા છતાં શ્રી ભગવાને ચાર આશ્રમોના આદર્શની ચર્ચા ગીતામાં કથાય છેડી નથી એ મોટામાં મોટું આશ્ચર્ય છે. એનું કારણ શોધવા અહીં આપણે નદી ખેરીએ. પણ એ ખીના નોધવી ઘટે છે, જરૂર.

* આ જ ઠેકાણે બીજી એક ચોપડીની હસ્તી નોધી રાખવી ઘટે છે ગાંધીજી જ્યારે એક વાર જોવા જવા ત્યારે મેં એમને સત્યાગ્રહ આશ્રમનો ઇતિહાસ લખવાનો આમંત્ર કર્યો. “એમે આશ્રમવાસીઓ આપના બે વ આદર્શને અમલમાં મૂકવાને સમર્થ ન નીવડ્યા એનું મને લાન છે અમારી બીજીયો અને અમારી સ કુચિતતાઓને કારણે આશ્રમનો આદર્શ કેટલો ધવાયો છે તે પણ હું જાણું છું. અમનોકોની કરી દયા બાધા વગર અમારી જૂનોનો પશુ તાદાસ ગિતારે એ ઇતિહાસમાં આવશે જોઈએ” એમ મારા આમંત્ર સાથે મેં ઉમેર્યું હતું ગાંધીજીએ આશ્રમનો એક અત્યંત સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ લખી આપ્યો. પણ તેમાં આશ્રમવાસીઓનો કે આશ્રમની ઘટના એનો કરી કશો જ પ્રેમ આપ્યા વગર આશ્રમના આદર્શોમાં અનુસાર પર વે કેવા કેવા ફેરફારો કરવા પડ્યા એની જ દ્રષ્ટી નોધ એમણે લખી છે ગાંધીજીની આ ચોપડી હજી છપાઈ નથી, પણ એની હસ્તલિખિત જે ત્રણ નકલો જે ત્રણ જણ પાસે સુરક્ષિત રાખેલી છે વિગતોના અભાવ વિષે મારો અસંતોષ જ્યારે મેં પ્રગટ કર્યો ત્યારે ગાંધીજીએ કહ્યું કે, ‘વિગતો પૂરી પાડવાનું કામ તમારા જોવાઓનું છે.”

ગાંધીજીના આદર્શોનો ઉત્કટ રીતે પ્રયોગ કરનાર સત્યાગ્રહ આશ્રમ કે વિદ્યાપીઠ જેવી સંસ્થાઓના દફતરમાંથી જો વિગતવાર ઘટનાક્રમ અને તે તે વખતના કારણો, પત્રવ્યવહાર અને દંત્તાવેજોમાંથી જોઈતો મગનો તારખી કાઢવામાં આવે, તો તેને આધારે પોતાની સ્મૃતિ તાજી કરી કેટલાક નવા આશ્રમવાસીઓ જોઈતો ઇતિહાસ પૂરો પાડી શકશે. શ્રી મગનલાલભાઈ, શ્રી મહાપેલાઈ, શ્રી ગિદવાળી અને શ્રી જમનાલાલજી જેવા ઉચ્ચ કોટિના સેવકો આવે ઇતિહાસ પૂરો પાડ્યા વગર ચાલ્યા

આજના જમાનામાં બ્રહ્મચર્ય-પાલનની જરૂર નિ સંશય છે. પણ એને માટે બ્રહ્મચર્યશ્રમ ચલાવવો જોઈએ કે કેમ, એ સવાલનો ઉકેલ હજી આવ્યો નથી.

ગૃહસ્થાશ્રમ તો સમાજજીવનનો પાયો જ છે. એ ગૃહસ્થાશ્રમ સૃષ્ટિ છે ત્યાં મુખી ચાલવાનો. પણ આપણા જીવનમાં એ ગૃહસ્થાશ્રમ પૂર્ણપણે ખીસેલો છે કે ખડિત છે? સંસ્કૃત છે કે વિકૃત છે? એ તપાસવાના દિવસો આવ્યા છે, ખચિત.

વાનપ્રસ્થાશ્રમ આપણે ત્યાં કેટલે દરજ્જે ખીસ્યો હતો અને એનું સામાજિક મહત્ત્વ કેટલું હતું તે એક સંશોધનનો વિષય છે.

સંન્યાસાશ્રમ સર્વકાળે એક સરખો લોકપ્રિય રહ્યો છે એમ ન કહેવાય. પૂર્વભીમામાવાળા યાજ્ઞિકો સંન્યાસાશ્રમની યોગ્યતા જ સ્વીકારતા નથી. સ્મૃતિકારોએ એ આશ્રમને એક વાગ કલિવર્ણની યાદીમાં નાખી સમાજમાથી એનો એડો જ કાઢી નાખ્યો હતો છુદ્ બગવાન અને શંકગચાર્ય જેવા મહાપુરુષોએ એનો ફરી વાર ઉદ્ધાર ન કર્યો હોત, તો એ આશ્રમ ઋતિગેય જ થાત. આપણા જમાનામાં સ્વામી વિવેકાનંદ અને દયાનંદ જેવાઓએ એ આશ્રમને સેવાપરાયણ અને નિઃસ્વાર્થ પ્રવૃત્તિપગાયણ બનાવી એને નવું જ રૂપ આપ્યું છે.

એ બંધી ઇતિહાસપરંપરામાં ગાંધીજીએ સ્થાપેલો નવો આશ્રમી આદર્શ ક્યાં ખેમે છે એ ખાસ જોવા જેવું છે.

યોગશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા સત્ય અહિંમાદિ યમો અને તપ સ્વાધ્યાય આદિ નિયમોને આધારે ગાંધીજીએ અગિયાર વ્રતવાળું આશ્રમજીવન ખીનવ્યું. સ્મૃતિઓમાં વર્ણવેલા સંન્યાસ આશ્રમ પ્રત્યે આદર બતાવતા છતાં એનો સ્વીકાર ન કરતા ગીતામાં વર્ણવેલા અને જનક જેવા મગ્નઓએ પાળેલા સંન્યાસ આદર્શનો ગાંધીજીએ સ્વીકાર કર્યો, અને જિંદગીનો છેલ્લો કે અમુક દિવસો નહીં, પણ આખું જીવન એ આદર્શ પ્રમાણે યથાશક્તિ ખીવવું જોઈએ અને સમાજજીવન શુદ્ધ, સમર્થ અને સમૃદ્ધ બનાવવું જોઈએ, એ વિચારે પ્રયોગો ચલાવ્યા.

માનવી સંસ્કૃતિના વિકાસમાં ગૃહસ્થજીવન અને આશ્રમજીવન એ બે પ્રકાર પરસ્પર પોષક કેમ છે, એ વસ્તુ દુનિયાના સમાજશાસ્ત્રીઓએ વિચારવા જેવી છે.

અથા ઇતિહાસ લખવા વિષેની આપણા પૂર્વજોની ઉદાસીનતા વિરે ખરખરો કરનારા આપણે લોકો આપણા આજના રાષ્ટ્રીય જીવનનો ઇતિહાસ નોંધી રાખવા વિષે આપણા પૂર્વજોના જેવા જ ઉદાસીન છીએ એ ખીના અહીં વ્યાનમાં આવ્યા વગર રહેતી નથી.

- ગાંધીજીએ હિંદુસ્તાનના જીવન ઉપર—રાજકીય, સામાજિક, ધાર્મિક, આર્થિક, ઔદ્યોગિક અને કેળવણીવિષયક જીવન ઉપર જે અસર પાડી છે, તેમાં એમના આશ્રમ-આદર્શ એક વાર ભારેમાં ભારે છાપ પાડેલી. ગાંધીજીની આગેવાની દેશાતાં એમના નવા નવા વહેવારકુશળ અનુયાયીઓએ આશ્રમજીવન અને આશ્રમવાર્ત્તીઓ વિશેના પોતાના અનાદરનો પ્રચાર પણ ઠીક ઠીક કર્યો. આશ્રમજીવન એ ગાંધીજી જેવા રાષ્ટ્રપુરુષના જીવનનું એક વિનોદનું અંગ છે, 'હોળી' છે, એમ પણ અનેક લોકો માને છે. દેશના રાજનૈતિક તેમ જ આર્થિક જીવનમાં એ આશ્રમી આદર્શ ધૂસવા ન પામે એની ચોટી રાખનારા પણ ઠેટયાક છે. ઠેટલાક આશ્રમવાસીઓ કહે છે કે, આશ્રમવાસીઓ ભલે એ ઉચ્ચ આદર્શને ચોગ્ય ન હોય, પણ એ આશ્રમ-આદર્શ જ દુનિયાનો અંતિમ તારણદાર છે. આજની દુનિયાને ગાંધીજીની શક્તિ જોઈ એ છે, પણ જે આદર્શની સાધનાથી એમણે એ શક્તિ કેળવી છે, તે આશ્રમી આદર્શ લોકોને જોઈતો નથી. એમાં આશ્ચર્ય શું?

पुण्यस्य फलमिच्छन्ति पुण्य नेच्छन्ति मानवाः ।

न पापफलमिच्छन्ति पाप कुर्वन्ति यत्नतः॥

[માણસો પુણ્યનું ફળ ઇચ્છે છે, પણ પુણ્ય કર્યો કરવા ઇચ્છતા નથી તેઓ પાપનું ફળ ઇચ્છતા નથી, પણ પાપના કામ તો યતનપૂર્વક કરે છે]

માણુસજાત સાચે રસ્તે ચાલતા પહેલા, સડેલા દેખાતા બધા જ ખોટા રસ્તા અજમાવી જોવાની. એની આડે કોણ આવી શકે?

ખેર, આવી ટીકાથી કોઈ સમાજ કોઈ કાળે જાગ્યો છે? મનુષ્યનો સ્વભાવ જ પ્રયોગપરાયણ છે. એની સામે તકરાર કરવા કરતા આશ્રમવાસીઓએ આશ્રમના આદર્શમાં પણ અનેક પ્રયોગો કરવા જોઈએ. દુનિયાના બીજા દેશના લોકોએ જે પ્રયોગો કર્યા છે તેમનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ અને જીવનપરાયણ ધર્મ, અર્થશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર, ત્રણે ખીલવતા ખીલવતા શુદ્ધમા શુદ્ધ જીવનશાસ્ત્ર ને જીવનકલા રચવા જોઈએ.

આશ્રમી આદર્શ અને આશ્રમી જીવન રૂઢિવાદીઓ માટે નથી, એક જ ચીજે ચાલનાર ધાંચીના બળદો માટે નથી; જીવનપરાયણ પ્રયોગવીરો માટે છે. શ્રી જુગતરામભાઈની ચોપડી વાંચી એમની નિષ્ઠા અને એમનો ઉત્સાહ ધારણ કરી, આદર્શ જીવનના, સમાજસેવાના અને માનવી ઉત્કર્ષનાં કાર્યોમાં પ્રયોગ કરનારા લોકો આપણા જગાનામાં પાડો એ જ આ 'આત્મરચના'ની ખરી દલગીશ છે.

કેળવણીની આશ્રમી પદ્ધતિ

મારા આશ્રમમધુઓ પ્રત્યે —

સાગરમતીના ‘સ્વરાજ્ય મંદિર’માં આપણા આશ્રમનું અને તમારું સૌનું ચિન્તવન રોજ ધ્યાનમુહૂર્તમાં કર્યું તેનું ફળ આ પ્રવચનો છે. જેમ મારે માટે કદી જેમ રહી જ નથી. ઘણી વાર તો તમે—વેડછી આશ્રમના મારા આશ્રમમધુઓમાંથી કોઈને કોઈ જેનમાં પણ સાથે થઈ ગયા છો. તમારી યાદ સદા આખા કરે એવા શ્રદ્ધાળુ વિદ્યાર્થીઓ અને સમાનધર્મી મિત્રોના મડળો વચ્ચે જ મારો મોટો ભાગનો જેનવાસ પસાર થયો છે. તેઓની વચ્ચે જેલમાં પણ વેડછી આશ્રમ જ મારે માટે ચાલુ રહ્યો છે. એ જ સવારસાંજની પ્રાર્થનાઓ, એ જ ભગનો ને ધૂનો, એ જ શીતાપાર, એ જ સદ્કાતલું અને એ જ સદ્નાચતુર્વર્ણકનાં સહભોજન. જેને લીધે જેનમાં જે ખંડમાં મારી પથારી રહેતી તે ખંડ સદા ‘વેડછી આશ્રમ’ને નામે જ ઓળખાતો.

દીવાલ બહારના તેમ જ દીવાની અંદરના મારા આશ્રમમધુઓને એવા અનેક પ્રસંગો યાદ આવશે કે જ્યારે આ પ્રવચનોમાના વિષયો આપણી વચ્ચે નીકળ્યા હતા. કોઈવાર પ્રાર્થના પછી ખરેખર આ જ જૈવીનું એકાદ પ્રવચન ચાલેલું તમને યાદ આવશે. પણ મેં તે બાજે આમાં લખ્યાં છે તેના તે જ રૂપમાં પ્રવચનો આપવામાં આવ્યાં નથી. ચોવીમે કયાકના આપણા સહવાસમાં જ્યારે જેવો પ્રસંગ ત્યારે તેવા રૂપમાં આપણે આ પ્રવચનોમાના વિચારો અને સિદ્ધાંતોનું રહસ્ય ક્યું છે કોઈ વાર કાતતા કાતતા, કોઈ વાર ફરતા ફરતા આપણે ચર્ચા અને વાદવિવાદને રૂપે તેમ ક્યું છે ઘણી વાર તો આખા પ્રવચનનું વગ્નું એકાદ નાની મૂચનાને રૂપે, એકાદ રમૂજ વક્રોક્તિને રૂપે, એકાદ પ્રેમભર્યા આગ્રહને રૂપે આપણે સૌ સાનમાં સમજી ગયા છીએ.

કેળવણીની જેને હું ‘આશ્રમી પદ્ધતિ’ કહું છું તેની ખૂબી જ આ છે. સતત સહવાસ અને સહજીવન, અને પરસ્પરના પ્રેમ શ્રદ્ધા—એને લીધે આપણી બુદ્ધિરૂપી ધરતી સદા વરાપની સ્થિતિમાં જ રહ્યા કરે છે કયાક હવામાથી બી જડીને આવ્યું કે તે જિયું જ છે. જે નિશાળ માડીને અને વર્ગોમાં બેસીને જ આ બધી વસ્તુઓ બજાવા બજાવવાની હોય તો આવા લાગ્યા

પ્રવચનોથી તો શું પણ અંધોથી પણ તેમ કરવું દુઃસાધ્ય છે. તમને આશ્ચર્ય સાથે યાદ આવશે કે આ પ્રવચનોમાં ગંભીર રૂપ ધારણ કરીને આવેલી ઘણી બાબતો આપણી પાસે તો સદ્ભોજન કે સદ્સનાન કે સદ્સદાઈ વખતે હાસ્ય-વિનોદના રૂપમાં આવી હતી. કેટલીક વાતો તો ક્યારે આપણી અંદર પેસી ગઈ અને ક્યારે આપણી પોતાની અંદર આત્મસાત્ થઈ ગઈ એનો કોઈ પ્રસંગ પણ તમને યાદ આવશે નહીં. માત્ર પ્રવચન વાંચીને તમે ડોકું ધુણાવશો કે આ વાત આ રીતે અમે કોઈના મુખે કે કોઈ મંથના પાનામાં જોઈ નહોતી, પણ બરાબર આ જ અમારા વિચારો છે, બરાબર આ જ રીતે અમે વર્તાવું પસંદ કરીએ છીએ.

જીવનમાં શીખવાનું તે માત્ર અમુક ઉદ્યોગો કે અમુક કળાકારીગરી કે અમુક તર્ક જ નથી. પણ જન્મની સાથે જડ ધાલીને બેઠેલી જૂની સૂગો અને જૂના હીસા પૂર્વમુદોથી મુક્ત થવાનું છે, કદી ન કરેલ નવા વિચારો લોહીમાં ઉતારી દેવાના છે, નવી શ્રદ્ધાઓ હૃદયમાં સ્થાપવાની છે, અને તે પ્રમાણે આચરતાં માથું આપવાનું સૌઈ કમાવાનું છે. એ સામાન્ય શાળા કે ઉદ્યોગશાળા આપી શકે નહીં. તે માટે આશ્રમજીવનની જરૂર છે.

- રંડિયો, પીંજણ અને રાજની કળાકારીગરી તો ઉદ્યોગશાળામાં શીખી શકાય. પરંતુ નાહકની જરૂરિયાતો ઉપર અને શોષીનવેડા ઉપર કાપ મૂકી પોતાને જોઈતી વસ્ત્રાદિ જરૂરિયાતો ધરમાં જ બનાવી લેવાની તૈયારી—તૈયારી જ નહીં પણ તેવા જીવનમાં અંતરનો રસ લાગવો એ તો આશ્રમમાં જ બનવું શક્ય છે.

મળમૂતનો નિકાલ કેમ કરવો એની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ તો કોઈ વિદ્યાલયમાં પાઠો ભણીને ભણી શકાય. પણ જો સૂઝ આપણી પ્રજના હાડમાં પેટેલી છે, અને તેમાંથી સૂઝ કરતાં પણ વધારે ઝેરી અસ્પૃશ્યતા પેટેલી છે તે તો કોઈ આશ્રમમાં ‘મહાકાપ’ કરતાં કરતાં જ જિતાવી શક્ય છે. હરિજન બાળક કે બાળાને પોતાનાં પુત્ર કે પુત્રી કરી લેવાં, અને પોતાને પુત્રી હોય તો હરિજન યુવકને તે પરણાવવાનો ઉમળકો આવવો એ આશ્રમી કેળવણી વિના ન જ બને.

માંદાને શું દવા આપવી વગેરે શિક્ષણ કોઈ વૈદ્યશાળામાં મળી શકે, પણ આત્મજનની કે પોતાની માંદગી વખતે ધાંધા ન થઈ જવું, ખોટી દોડધામ ન કરવી, મૃત્યુ સામે બેગાકળા ન થઈ જવું—એવી કેળવણી તો આશ્રમજીવનમાં જ મળી શકે.

બનવા બેગ છે કે આશ્રમમાં રહેવા છતાં આવી કેળવણી કોઈને નમે મળે. તો બેમાંથી એક હશે: ક્યાં તો તે નામનો જ આશ્રમ હશે, આ

પ્રવચનોમાં જેનું ચિત્ર છે અને જેનું ચિત્ર આપણું હૃદયમાં અંકાયેલું છે તેવો આશ્રમ તે નહીં હોય; અથવા એ આશ્રમમાં વસનાર પોતાનાં દાર વાસીને ત્યાં વસ્યો હશે, આશ્રમી કેળવણીને તેણે પોતાની અંદર દાખલ થવા જ દીધી નહીં હોય.

તમે ને અમે સારી રીતે જાણીએ છીએ કે આપણામાં આશ્રમવાસ પહેલાં જે શ્રદ્ધાઓ નહોતી તેવી ઘણી નવી નવી શ્રદ્ધાઓ આશ્રમવાસને લીધે જીગી છે અને પાકી છે. તે ક્યારે જીગી અને ક્યારે પાકી, તે આપણને કાણે ને ક્યારે બહાવી એની આપણને ખબર પણ નથી, પણ આપણે જોઈએ છીએ કે આશ્રમજીવને આપણા સૌના ઉપર સરખી અસર કરી છે, અને સરખા સંજોગોમાં આપણા સૌના હૃદયમાં અમુક ભાવો એક સરખા જ રૂપમાં પ્રગટ થાય છે, અને સરખા સંજોગોમાં આપણે સૌ જમાં હોઈએ ત્યાં એક જ પ્રકારે આચરણ કરવા તૈયાર થઈએ છીએ.

આપણે આપણાં બાળકો સાથે કેમ વર્તવું, પતિ સાથે કે પત્ની સાથે કેમ વર્તવું, સ્તીતિમનો સાથે કેવો વ્યવહાર રાખવો, આપણા આહારવિહાર કેવા રાખવા, દેશનાં કામોમાં કેવા સિદ્ધાંતોથી કામ લેવું એ બધું આપણે ક્યાં અને ક્યારે અને કેની પાસે બપ્પા? આપણને તે બધું આપણા આશ્રમમાં અને એકબીજાની પાસેથી કોઈ અકળ રીતે મળી ગયું છે.

આપણને આપણા આશ્રમની કેળવણી લેતાં લેતાં ખાતરી થઈ છે કે જો કોઈને ખરેખર આત્મરચના કરવી હોય, અંદરની જિંદામાં જિંદી જડ સુધી કેળવણીને પહોંચાડવી હોય તો તેને માટે આશ્રમ એ જ સાચી શાળા છે.

ખરું છે કે જે આત્મરચના માટે આપણે આશ્રમવાસ સ્વીકાર્યો છે તેમાં હજી આપણે ઘણું પાછળ છીએ. ડેટલીક બાળનોમાં તો આપણે હજી એટલા કાયા અને પાછળ છીએ કે દુનિવાને આશ્રમી કેળવણી માટેના આપણા દાવા ઉપર વિશ્વાસ એસતો નથી. તે આપણી નબળાઈઓ ઉપરથી આશ્રમની કિંમત આંકે છે, અને આશ્રમને માત્ર બાહ્યાચારો ઉપર ભાર મૂકનાર અને અણુદિ ઉપર સ્વાયેત એક નકામી સંસ્થા મણી કાઢે છે.

પણ આપણે આપણાં પોતાનાં દિલ તપાસીએ છીએ ત્યારે જોઈએ છીએ કે આપણે ક્યાં હતા અને આશ્રમવાસ પછી આજે ક્યાં છીએ, અને તે જોઈ આપણને આશ્રમ અને આશ્રમી જીવનમાં હુપાયેલી આત્મરચનાની અદ્ભુત અકળ અવર્ણનીય કેળવણીની ખાતરી થાય છે. આપણે જાણીએ છીએ કે આપણે જે આત્મરચના કરતી છે તેનાથી આપણે હજી જોઈએ દૂર છીએ, પણ આપણને એ પણ ખાતરી થઈ છે કે જે

આપણને આશ્રમી કેળવણીનો લાભ મળ્યો ન હોત તો આપણે આપણા ધ્યેયથી નેજાનો નર્સી પણ ખગોળશાસ્ત્રીનાં ‘પ્રકાશ વર્ષો’ દૂર હોત.

આત્મરચના કોની કેટલી થઈ, આશ્રમી કેળવણી કેનામાં કેટલી જાગી એનું કાણે કાણે માપ લઈ શકાય એવી પારાશીશી આપણે માટે મોજૂદ છે. આપણે કેટલાં વર્ષ આશ્રમમાં ગાંભ્યાં એના ઉપરથી એ માપ લેવાનું નથી. પણ આપણે સ્વરાજ્યરચના કેટલી અને કેવી કરી શકીએ છીએ એ જ આપણે માટેની પારાશીશી છે. જેમ જેમ આપણામાં આશ્રમી કેળવણી પચતી જાય છે, જેમ જેમ આપણી આત્મરચનાની લાઝ રેખા ઊંચે ચઢતી જાય છે, તેમ તેમ આપણે સ્વરાજ્યરચના વધારે જાડી, વધારે વિશાળ, વધારે સાચી કરી શકીએ છીએ. આપણા ઘરમાં, આપણા ધંધામાં, આપણી દેશસેવામાં—આપણા રચનાત્મક કામોમાં આપણે સત્યાગ્રહ કેટલો લાવી શકીએ છીએ તે પરથી આપણે આપણી પોતાની આત્મરચનાનું અચૂક માપ લઈ શકીએ છીએ. નાનું કે મોટું—જે કાર્ષ્વ ક્ષેત્ર આપણું જન્મસિદ્ધ છે તેમાં આપણે સ્વરાજ્ય અને સત્યાગ્રહનાં તેજસ્વી તત્ત્વો કેટલાં પ્રગટાવી શકીએ છીએ તે ઉપરથી આપણે તેમ જ જગત આપણી આત્મરચનાને તંતોતંત—અંશ અંશ માપી શકીએ છીએ.

આપણે ખાદી, મામઉલોગ, રાષ્ટ્રીય કેળવણી જેવાં રચનાત્મક કામો કેટલાંક વર્ષોથી કરતા આવ્યા છીએ; આપણે અસહકાર, કાયદાભંગ, સત્યાગ્રહો આદિ રાજદ્વારી લડતોમાં પણ કેટલાંક વર્ષોથી ભાગ લેતા આવ્યા છીએ; આપણે આપણાં સ્ત્રીપુત્રો અને પ્રાંતિજનો સાથે વ્યવહાર રાખી રહ્યા છીએ. એ બધું બહારથી સરખું દેખાતું હોય તો પણ આશ્રમી કેળવણી પહેલાં અને આશ્રમી કેળવણી પછીના આપણા વ્યવહારોમાં શું તત્ત્વતઃ ફેર પડી ગયો નથી? વસ્તુ એક, પણ ગુણ જુદા જ થઈ ગયા નથી શું? શું એક પ્રકારનું રાસાયણિક પરિવર્તન થયું નથી? વળી આશ્રમી કેળવણીના કાળ દરમ્યાન વર્ષે વર્ષે અને મળતે મળતે આપણાં તેનાં તે કામો શું ગુણમાં જુદાં પડતાં રહ્યા નથી? આપણે બારડોલી-અસહકાર વખતે જેવી લડત કરી કે જેવું રચનાત્મક કામ કર્યું તેના કરતાં દાંડીદૂત્ય વખતના આપણાં તે જ કામો ગુણમાં ફેર ગયાં હતાં, અને ‘કરંજે યા મરંજે’ના યુગમાં વળી તેમાંયે કંઈ કંઈ અદ્યુત રાસાયણિક વિઘ્નસ થયો છે.

આપણે સૌ આશ્રમખંડુઓ ન્યાં અને જે સ્થિતિમાં હોઈએ ત્યાં આપણા પરમ ઉપકારી આશ્રમ અને તેની કેળવણી માટેની આવી શ્રદ્ધા પોતામાં જાગતી રાખવામાં આપણને મદદ મળે તે હેતુથી આ પ્રવચનો મેં જોતવાસની તકનો લાભ લઈને લખી કાઢ્યાં છે. વળી આ વાંચીને સર્વ

સ્વરાજ્ય-સૈનિકોમાં આશ્રમી કેળવણી માટે પ્રેમ જન્મે, તે વગર આત્મરચના શક્ય નથી અને આત્મરચના વગર સાચા સ્વરાજ્યની રચના શક્ય નથી એ સત્ય તેઓનાં હૃદયોમાં સ્ફુરે એ પણ આ લખવાનો ખીજો હેતુ છે. પહેલો હેતુ તો સાર્થક થશે જ, કારણ કે આપણ સર્વ આશ્રમમધુઓની વચ્ચે પ્રેમની ગાંઠ છે અને એ પ્રેમને લીધે એકબીજાનાં વચનો કે પ્રવચનો આપણને હમેશાં મધુર લાગતાં આવ્યાં છે. ખીજો હેતુ સિદ્ધ કરવા નેટલી મધુરતા આ પ્રવચનોની બાધામાં હશે ?

સ્વરાજ્ય આશ્રમ
વેરાળ

જીગતરામ દવે

વિષયસૂચિ

આદિવચન	મો. ૬ આંધી	૩
નવી સસુનિનો જૂનો પાલો	ક્ષાપા કાલેન્ડર	૭
કેળવણીની આશ્રમી પદ્ધતિ		૧૭
અવચન		૫૪
૧ હું પહેલા દિવસનો ગણરાહ		૧
૨ હું સ્વચ્છતાની ઇન્દ્રિય		૪
૩ હું આશ્રમ પ્રીત્યથે		૮
૪ હું આપણુ યજ્ઞકર્મ		૧૧
૫ હું સુત્રયજ્ઞ જ કેમ ?		૧૬
૬ હું આશ્રમી ભોજન બાબતું ?		૧૯
૭ હું આશ્રમી આહારની દૃષ્ટિએ		૨૪
૮ હું સાચો સ્વાદ		૨૯
૯ હું સાત્ત્વિક આહાર		૩૨
૧૦ હું કેવી રીતે ખાઈ ?		૪૦
૧૧ હું અમૃતભોજન		૪૪
૧૨ હું આકારાણુ અમૃત		૪૬
૧૩ હું આશ્રમમાતાણુ પ્રભાવિણુ		૫૧
૧૪ હું પરમ હપકારી ધંટ		૫૭
૧૫ હું સમયપત્રક		૬૧
૧૬ હું જોગનીશી		૬૬
૧૭ હું જોગનીશી લખવાની કળા		૭૧
૧૮ હું સમય ભારવાના સાધનો		૭૩
૧૯ હું ખોટા અવકાર		૭૮
૨૦ હું "મહાકાર્ય"		૮૫
૨૧ હું સ્વચ્છતાસૈનિકની તાલીમ		૮૯
૨૨ હું અસ્પૃશ્યતાનિવારણની ચાવી		૯૪
૨૩ હું સ્વયંપણ		૯૮
૨૪ હું યાવનકારી ખરસેવો		૧૦૩
૨૫ હું ખેતીમાં રહેલાં રસાયણો		૧૦૭

૨૬ મુ	ફરજિયાત ખાદીનો નિયમ	૧૧૩
૨૭ મુ	રાષ્ટ્રીય મહાવેરા	૧૧૬
૨૮ મુ	સો ટકા સ્વદેશી	૧૨૭
૨૯ મુ	સસ્થતાના ચારખંડ	૧૨૯
૩૦ મુ	સાચા પેખાકની શોધખોળ	૧૩૬
૩૧ મુ	સેવકને સેવક કેવા ?	૧૩૯
૩૨ મુ	આશ્રમવાસિનીઓ	૧૪૪
૩૩ મુ	આશ્રમખાળમે	૧૫૦
૩૪ મુ	ખાળકેળવાળીની આશ્રમી વહતિ કપડાં નહીં પણ ખુલ્લી હવા ઘોડિયું નહીં પણ ખાખાધર રમકડાં નહીં પણ કામકડાં	૧૫૬
૩૫ મુ	ખાળકેળવાળી વિષે વધુ સુખ અને આસિ મનની મર્યાદા સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય	૧૬૪
૩૬ મુ	છાકરા છાકરીનો ભેદ	૧૭૦
૩૭ મુ	છાકરાઓને નિરાખે કેમ ન મોકલવા ?	૧૭૪
૩૮ મુ	અચોટ બહુતરણ શું ?	૧૮૧
૩૯ મુ	હિંમત રાક્ષસ	૧૮૮
૪૦ મુ	આપણો હાલિ સુધારો	૨૦૨
૪૧ મુ	આવો વર્ણધર્મ	૨૦૭
૪૨ મુ	સુધારકનો કન્યાબવહાર	૨૧૪
૪૩ મુ	પ્રાર્થનાપદાવલિ	૨૧૯
૪૪ મુ	ધ્યાનયોગ	૨૨૫
૪૫ મુ	કેટલાંને પ્રાર્થના કેમ ગમતી નથી ?	૨૩૧
૪૬ મુ	પ્રાર્થના-આવિરોધ	૨૩૬
૪૭ મુ	પ્રાર્થનાનું ખામિયું પ્રાર્થનાનું સ્થળ પ્રાર્થનાના સમયો પ્રાર્થનાનું આસન	૨૪૩
૪૮ મુ	પ્રાર્થના કઈ બાધામાં કરતી ?	૨૪૦
૪૯ મુ	પ્રાર્થનામાં શું શું આવે ?	૨૪૩
૫૦ મુ	પ્રાર્થના ચાલકોને હપયોગી સૂચનાઓ સૌને સક્રિય બાવ પ્રાર્થના અતિ લાંબી ન કરો પ્રાર્થના સદા લીધી રાખો	૨૫૨

૫૧ મું	માદગી કૃમ ભોગવવી ?	૨૬૩
૫૨ મું	મૃ યુ સાથે કેવો સળધ સમવો ?	૨૭૩
૫૩ મું	ધડપણના નિશાન	૨૭૬
૫૪ મું	આપણુ વઢાણુ ગામડું	૨૮૮
૫૫ મું	આપણા ગામડુંનું ગો	૨૯૨
૫૬ મું	આગમુપણના મૂળિયા	૩૦૦
૫૭ મું	બયોનો બચ	૩૦૩
૫૮ મું	શુલ્કિયસ ગામડન	૩૦૮
૫૯ મું	ગામવાસીની બાપા	૩૧૩
૬૦ મું	આપણુ નામ	૩૧૮
૬૧ મું	સત્યામહી ખાદીસેવક	૩૨૬
૬૨ મું	સ યામહી સિદ્ધક	૩૩૦
૬૩ મું	સત્યામહીની સજ્જમત	૩૩૪
૬૪ મું	સ યામહી નેતા	૩૩૬
૬૫ મું	નહેરુ જીવનમા સિદ્ધાન્તો દોષ ?	૩૪૪
૬૬ મું	નીતિ તરીકે	૩૪૬
૬૭ મું	આપણા સેનાપતિ	૩૫૭
૬૮ મું	સત્યમા કયુ બળ છે ?	૩૬૦
૬૯ મું	અહિ સામા કેમો અમ કાર છે ?	૩૬૬
૭૦ મું	એનાથી સ્વરાજ્ય આવશે ?	૩૭૨
૭૧ મું	આપણે કેમ જીએ છીએ અને કેમ દારીએ છીએ ?	૩૭૬
૭૨ મું	આ મરચનાનો ખાચો [સત્ય-અહિ સા]	૩૭૮
૭૩ મું	આત્મચરચનાનો અભ્યાસક્રમ [એકાદશ સિદ્ધાન્તો જીવનમા ઉતારવાની રીત]	૩૮૭
	૧ ધ ધાઓમા સિદ્ધાન્ત (અસ્તેય)	૩૯૦
	૨ મુખસમવડોમા સિદ્ધાન્ત (અપરિમલ)	૩૯૨
	૩ અ મતમા અ મત જીવનમા ચલુ સિદ્ધાન્ત (બલ્યયર્થ)	૩૯૬
	૪ એશઆરામ પર સયમ (નતમહેનત)	૩૯૬
	૫ આત્મચરચનાનું-ખાચે ૬ દિને (અરવાઈ)	૪૦૨
	૬ લડાયક સ યામહ (અભય)	૪૦૨
	૭ વિરાજ સ્વદેશી	૪૦૮
	૮ બિચનીચબેદનુ હળાહળ (અસ્પૃશ્યત નિવ રણુ)	૪૧૦
	૯ સાચી ધામિકતા (સર્વધર્મસમભાવ)	૪૧૨
૭૪ મું	આ મરચનાના વિવિધ દળ	૪૨૦
૭૫ મું	આ મરચનાની શાળા — આજમ	૪૨૫
૭૬ મું	સ્વરાજ્ય અ અમ	૪૩૬

પહેલા દિવસનો ગભરાટ

તમે સૌ હોંશભર્યા આને આ આશ્રમમાં રહેવા આવ્યા છો. અમે જૂના આશ્રમવાસીઓ નવા આશ્રમવાસીઓનું પ્રેમપૂર્વક સ્વાગત કરીએ છીએ. આશ્રમવાસીથી અમને નિત્ય નવો આનંદ, નિત્ય નવી પ્રેરણા મળતાં રહ્યાં છે. આશ્રમમાં આવીને અમારામાં નહું જ જીવન આવ્યું છે. તમને નવા આવનારાઓને પણ તેવો જ અનુભવ થશે એમાં શંકા નથી.

નવા નવા આવનારાઓનાં મનમાં આને પહેલે દિવસે ટૂંકી ગડમથલો ચાસતી હશે એની અમે કલ્પના કરી શકીએ છીએ. અમે પોને જે દિવસે નવા આવેલા તે દિવસે એ અનુભવમાંથી પસાર થયા છીએ. તમે આશ્રમ વિષે જાતજાતની વાતો સાંભળી હશે અને તમારા મનમાં તમે આશ્રમની કંઈકે મૂર્તિ ઘડી ઠાઠી હશે. તમારા મનમાં તેને માટે ખૂબ પ્રેમ છે એ તો દેખાઈ જ આવે છે, કારણ કે પ્રેમ ન હોય તો તમે હરખભર્યા અહીં ઠોડી આવો નહીં. તમારામાંથી કોઈ માગાપને નારાજ કરીને આવ્યા હશે, કોઈ અંગ્રેજી બોલવા જવાને મોહ હસાવીને આવ્યા હશે, કોઈ નોકરી ધંધાનું કહેણ તરછોડીને આવ્યા હશે, અને કોઈ તો લગ્નનું સુહર્ત ઠેલીને પણ અહીં આવ્યા હશે. આશ્રમ વિષે તમારા મનમાં પ્રેમ ન હોય તો આવું આકર્ષણ કેમ હોઈ શકે?

પણ તે સાથે આને પહેલે દિવસે તમારાં મનમાં એક જાતનો ઊંડો ઊંડો ગભરાટ પણ હશે. આશ્રમ એટલે અત્યંત પવિત્ર સ્થાન. આપણા દેશમાં નાનાં બાળકોએ પણ ઋષિમુનિઓનાં આશ્રમોની વાર્તાઓ સાંભળી હોય છે. શ્રીકૃષ્ણ અને સુદામા સાંદીપનિ મુનિના આશ્રમમાં રહી કેળવણી લેતા. ત્યાં તેઓને ગાયો ચારવા અને લાકડાં વીણવા વનમાં જવું રહતું. ગમચંદ્ર અને લક્ષ્મણ વિશ્વામિત્ર સ્થપિના આશ્રમમાં રહ્યા હતા. વિશ્વામિત્ર તેમને તેડવા આવ્યા ત્યારે પ્રથમ પ્રશ્ન રાગનું મન કુખ્યાય હતું. 'મારા સુકુમાર કુમારો વનમાં કેમ રહી શકશે? આશ્રમજીવનનાં કંઈ કેમ સહન કરી શકશે?' એમ એમનાં જેવા યાની સંજ્ઞાને પણ ઘડીબર મોટા ધર્મ ગયો હતો. તમે દિલીપ સંજ્ઞાની કથા પણ સાંભળી હશે. તેઓ વસિષ્ઠ મુનિના આશ્રમમાં રહેવા ગયા હતા. મુનિએ તેમને પણ આદરથી

આશ્રમમાં ચ્યાન આપ્યું, પણ તે ભારતવર્ષના મોટા મદારાજન હતા એ કારણે તેમને આશ્રમના નિયમોથી મુક્ત રાખ્યા નહીં. આશ્રમની જૂમિમાં બેઠે હોય નહીં. રાજ્ય અને નિર્ધન બ્રાહ્મણ જન્મે માટે આશ્રમમાં તો એક જ નિયમ, સરખું જ જીવન. મુનિના આશ્રમમાં કામધેનુની પુત્રી નન્દિની નામની ગાય હતી, તે ચારવા જવાનું કામ દિલીપ રાજાને બાગે આપ્યું, અને રાજાએ એ કામ પોતાને મોંપવામાં આવ્યું એ પોતાનું ધન્યભાગ્ય માન્યું.

આવી આપણી આશ્રમની જૂની ડંપના છે. એટલે તમાગ હૃદય આજે ધડકે એ સમજી શકાય એવું છે. આશ્રમ એટલે બ્રહ્મવેતા ઋષિઓનાં સ્થાન. તે કોઈ નદીના તટે કે ગિરિતળેડીમાં આવેલાં હોઈ રમણીય તો હોય જ, પણ તે સાથે એ ધીર વનમાં હોય. ત્યાં તો જેઓ બ્રહ્મચારીનું તપોમય જીવન ગુપ્તરવા છુપ્પતા હોય તેઓ જ જાય અને તેમનાથી જ ત્યાંનો તાપ છૂટવાય. બ્રાહ્મચુદ્ધતમાં ઊભું, ગમે તેવી દંડીમાં પણ ગંગાજીમાં જઈને દૂબણી મારવી, નદીમાંથી પાણી જરી લાવવું, વનમાંથી લાકડાં કાપી લાવવાં, ગાયો ચારવા જવું, આવું કષ્ટમય જીવન. ગુરુની મેવા, ભિક્ષાનું ભોજન અને તેમાં પણ ખૂબ સંયમ. આ બધું આપણા આત્માને અંદરથી બહુ જ ગ્રિય છે, તેવું જીવન ગુપ્તરનાર આશ્રમવાસી બ્રહ્મચારીઓ માટે આપણને માન પણ ઊપજે છે. પણ તેવું જીવન ગાળવા માટે આપણને પોતાને કોઈ આશ્રમમાં જવાનો પ્રસંગ આવે તો આપણને મનમાં ગભરાટ થયા વિના નહીં રહે. આપણને થાય છે : “શું આપણે એવા કષ્ટમાં ટકી શકશું? હારીને નાસી તો નહીં જઈએ? આપણે તો સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓ, માબાપની છાયામાં નિશ્ચિંતપણે ઊછરેલાં. આશ્રમમાં તો ત્યાગી, પવિત્ર, પ્રાણુવાન બ્રહ્મચારીઓ જ રહી શકે.”

તમારા મનમાં આશ્રમમાં આવતાં ગભરાટ થાય એવું બીજું પણ એક કારણ છે. આશ્રમ સાથે મહાત્મા ગાંધીજીની મૂર્તિ તમારી આંખ સામે ખડી થાય છે. એઓનું જીવન કેવું કઠિન, તપોમય છે એ આપણા દેશમાં કોણ નથી જાણતું? તમારામાંથી કોઈ કોઈએ એમને પ્રવાસમાં ક્યાંક જોયા પણ હશે, અને એમની સભામાં કે પ્રાર્થનામાં હાજરી આપી હશે. કોઈએ સાળરમતીને તટે આવેલો એમનો આશ્રમ પણ જોયો હશે, અથવા બીજાઓ પાસેથી તેનું વર્ણન સાંભળ્યું હશે. પૂ. ગાંધીજી પોતાના જીવનમાં એક દાણનો પણ આરામ ભોગવે નહીં, ચોવીસે ચોવીસ કલાક અને મિનિટ મિનિટ દેશને અર્પણ કરીને તેઓ વર્તે. રેડિયોની તેમની ઉપાસના કેવી કડક? પ્રવાસના થાકમાં અને માદમીની પીડામાં પણ

તેમથી પોતાની જાતને મારી આપે નહીં. એમના વચનમાત્રથી લોકો લાખો રૂપિયાનો હગડો કરી દે, છતાં પૂ. ગાંધીજી તો માત્ર ખાદીના કપડાથી જ નબાવે એટલો પણ લેવાનો પોતાનો હક છે એમ ન માને, પણ દેશે કૃપાબાવે આપેલી ભેટ-માને

વળી ગાંધીજીના આશ્રમમાં રહેણીકરણી કેવી દોષ છે એની વાતો પણ તમાર કાને આવી હશે. એ બધીએ તમારો ગભરાટ વધારી મૂક્યો હોય તો આશ્ચર્ય નથી મમાના વચરનો ખોરાક તે કેમ ભાવે? હરિજનો, મુસનમાનો, શ્રિસ્તીઓ એ સૌની ગાથે એક પગતે ગેગીને તે કેમ ખવાય? મધવુ, ફળવુ, ખાંડવુ, — બધા જ કામો જાતે કરવા એ કેમ બને? અને જાજાઓ પણ જાતે જ સાફ કરવાનાં? આ તો હા જ આવી ગઈને? વળી તમને એ પણ ગભરાટ રહેતો હશે કે જો ઊંચાથી આથમતા સુધી બધું આવું આવું જ કર્યાં કરવાનું તો પછી અભ્યાસ કયાં કરવો? સારા સારા પુસ્તકો કયાર વાંચવા?

તમારા પહેલા દિવસના ગભરાટનું ચિત્ર મેં આખેદ્દમ ચીત્તું છે ને? તમારા મનમાં રમતી બડકેનું આ પ્રતિબિંબ હું કેમ ગૂંટી કરી શક્યો એનું કોઈને આશ્ચર્ય થવાની જગર નથી અને પણ એક દિવસ તમારી જ જેમ અહીં નવા આવેના હતા અમારા પ્રથમ દિવસે અને પણ તમારા જેવો જ ગભરાટ અનુભવ્યો હતો. આજે પણ એ ગભરાટમાંથી અને છેક સુક્ત થયા છીએ એમ સમજીશો નહીં, જો કે અમારામાંથી કોઈ અહીં આવીને એ વર્ણના, કોઈ ચાગ અને કોઈ એથી પણ વધારે વર્ણના જૂના ધર્મ ચૂક્યા છીએ

અપિમુનિઓના જૂના આશ્રમોની, તેમ જ પૂ. ગાંધીજીના આશ્રમની, આપણી કલ્પના એટલી જિંવી છે કે આપણે પૂર્ણ આશ્રમવાસી કપારે ધર્મ શકીશું એવો ગભરાટ આપણને નિરતર રહ્યા જ કરે છે

તમારા પ્રથમ દિનના ગભરાટમાં અમારી અંતરની શહાનુભૂતિ સદા તમારી સાથે જ છે એમ માનજો. આશ્રમવાસી થવાની બાબતમાં આપણે જૂના નવાઓ સગળી જ સપાટી ઉપર છીએ સાચા આશ્રમવાસીના પદ પર ચઢવાનું સૌને બાકી જ છે આપણે સૌ પ્રવલવાન છીએ, પૂર્ણ કોઈ નથી તેથી તમે જોશો કે અહીં કોઈ કોઈના દોષ કાઢશે નહીં, કોઈ કોઈની ટીકા કરશે નહીં. હિંમાવધના શિખરે ચઢવાની તમને અમને સૌને હોશ છે પણ આપણે કોઈએ હજી તળેટીનો રસ્તો પણ પૂરો કાઢ્યો નથી. કોઈ એ ડગના આગળ છીએ તો કોઈ એ ડગતા પાછળ, એથી વધારે દેર નથી તેથી નવાને ગભરાવાનું કારણ નથી, તેમ જૂનાઓને અભિમાન

કરવાનુંયે કારણ નથી. બન્નેને ખુશી થવાનું કારણ જરૂર છે. અમે જૂના આશ્રમવાસીઓ આજે ખુશી થઈએ છીએ કે તમાગ જેવા તાજા, નવા ઉત્સાહથી ભરેલા સાથીઓ અમારી સાથે જોડાયા. કહ્યું રહેતે ચાલતાં અમને જે કંઈ થાક થયો હતો તે નવનોહિયાઓનો સંઘાત મળતાં જાડી જશે. તમને પણ આજે આનંદ થશે કે અઘરી યાત્રાએ નીકળતાં તમને અનુભવી યાત્રાળુઓનો સંઘ મળી ગયો.

આશ્રમવાસી થવું એ કહ્યું છે એ છુપાવવાની જરૂર નથી, પરંતુ તેમાં ગભરાવા જેવું કશું જ નથી. આપણને ઉત્તમ દેશસેવક થવાની ધગશ છે, તેથી તે માટેની કેળવણી ગમે તેટલી કહ્યું હશે તો પણ તે આપણને ફક્ત જેવી હલકી જ લાગવાની છે. આવો, આપણે જૂના અને નવા મિત્રો એકબીજાના સાથ આપીને, લહેર દરતા અને એકબીજાને ટેકો આપતા, આશ્રમી કેળવણીનો પકાડ ચડવા મંડીએ. આવો, આપણે દેશચર્યાના કામે લાગીએ તે પહેલાં આત્મચર્યા કરી એ મહાન કાર્ય કરવાની લાયકાત પ્રાપ્ત કરી લઈએ.

મવચન રજુ

સ્વચ્છતાની ઇન્દ્રિય

આપણા આશ્રમના એક નાના સરખા નિયમ તરફ આજે તમારું સૌનું ધ્યાન ખેંચું છું. તે એ છે કે આશ્રમની જમિમાં મહેરબાની કરીને કોઈએ થૂંકવું નહીં. “કેવી નાની અને નજીવી બાબત!” તમે કહેરો, “આને તે નિયમ કહેવાય?” નાની અને નજીવી બાબત તો ખરી, પણ આશ્રમના સ્વચ્છતા-વ્યવહારની તે ચાવી છે. કારણ કે જેઓ થૂંકવા જેવી નજીવી બાબતમાં આશ્રમજૂમિ ઉપર મહેરબાની કરશે તેઓ નાકની લીંટ કે ગળફો ગમે ત્યાં ફેંકી આપણી જમિને બગાડશે નહીં જ, તો પછી પેશાબ અને મળવિસર્જન માટે ફાવેલાં જોડું જોઈ ગેસી જાય એ તો બને જ કેમ?

આશ્રમના આચારવિચારની ઘણી ઘણી બાબતો મારે તમારી પાસે મૂકવાની છે, પણ આ બાબત આજે પહેલાંમા પહેલી તકે જ કહી દેવી સારી છે. તમે જોયું કે બપોરે તમારા ઝિસ્તરા, કપડાં, પુસ્તકો એ તમામ સામાન આપણે તડકામાં નાખ્યો હતો. તમે અમે સર્વ જણે મળીને તેની ખૂબ ઝીણવટથી તપાસ કરી હતી. એ કેમ કર્યું તે તમે જાણી ગયા છો. આપણાં ઘરોમાં માંકડ, ચાંચડ અને જૂ જેવાં મનુષ્યજીવી જન્તુઓની

સામાન્ય રીતે છત હોય છે, અને તમારો સંઘાત સાધીને તેઓ આશ્રમમાં દાખલ થઈ જાય એ આપણે જરા પણ ઇચ્છતા નથી!

તેવાં જ કેટલાંક શરીર વગરનાં જન્તુઓ પણ આપણા સમાજમાં હોય છે, એની તમને ખબર નહીં હોય. આ અશરીરી જન્તુઓ તે આપણી ગંદી ટેવો. ઘરમાં, રસ્તામાં ગમે ત્યાં ઘૂંકવું, ત્રાક છીંકવું, રસ્તા ઉપર પેશાબ કરવા અને શૌચ કરવા પણ બેસી જવું, આ આપણા ટેવજન્તુઓની એક જાત છે. મોંમાંથી હાથતાં ચાથતાં ગાલો બોલવી એ બીજી જાત. આજસમાં કીમતી વખત જરખાદ કરવો એ ત્રીજી. એવી 'તો આ ટેવજન્તુઓની ઘણી જાતો છે, અને તે એક કરતાં એક ઝેરી છે. પણ આજે તો આપણે પહેલી જાતની જ વાત કરવાની છે. પૈલા માકણ ચાંચડની જેમ આ જન્તુઓ પણ આપણે સહેલાઈથી પીણી કાઢી શકીએ એવાં છે, એક વાર તમને તે આંખે ઓળખતાં આવડી જવાં જોઈએ.

થૂંકવા સંજંધમાં કયાં થૂંકવું અને કયાં નહીં એનો સામાન્ય રીતે સમાજમાં થોડા જ લોકો વિચાર કરતા જણાય છે. થૂંકમાં કઈ મોટી ગંદકી આવી ગઈ, એમ જ લોકો માનતા લાગે છે. ઘણું કરીને એનું કારણ એ હશે કે થૂંક બહુ ચીકણું હોતું નથી, થોડી મિનિટમાં તેનાં શીણ બેસી જઈ તે જમીનમાં ભળી જાય છે અને અદૃશ્ય થઈ જાય છે. આથી લોકોને તે પાણી જેવું નિર્દોષ લાગતું હશે. પણ ખરી રીતે તે એવું નિર્દોષ હોતું નથી. તે ચીકણવાળું અને ગંદું હોય જ છે. તે દેખાતું બંધ થયા પછી પણ માખીઓ તેને પારખી કાઢી તે પર બેસે છે. વળી માણસ રોગી હોય—અને ઘણાખરા માણસો કંઈને કંઈ રોગના ભોગ હોય જ છે—તો તે હવામાં ઝેર પણ ફેલાવે છે.

થૂંકેલી જગ્યા પર પગ પડે તો આપણને પગમાં કંટો વાગવા જેવું થયું જોઈએ, તો પછી તેવી જમીનમાં બેસવું કે ચૂંવું એ તો સદન જ કેમ થાય? આપણે આશ્રમમાં આપણી 'સ્વચ્છતાની ઇન્દ્રિય' ખૂબ ખૂબ તીવ્ર બનાવવા ઇચ્છીએ છીએ. આ એક નવો સમ્પ્રદાય છે, ખરું ને? તમે પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને પંચ કર્મેન્દ્રિયો સાંભળી છે, પણ આ સ્વચ્છતાની ઇન્દ્રિય આજે જ સાબળો છે. આંખ કાન જેવું તેનું કોઈ ચોક્કસ અંગ બતાવી શકાશે નહીં, છતાં આપણી અદર સૂક્ષ્મરૂપે એક વૃત્તિ રહેલી લાગે છે, કે જે સ્વચ્છતા હોય ત્યારે રાજ ગજ થાય છે અને અસ્વચ્છતા લાગતાં દુખ અનુભવે છે. આપણે આશ્રમમાં આ સ્વચ્છતાની ઇન્દ્રિયને કેળવીને ખૂબ ખૂબ તીવ્ર કરવા ઇચ્છીએ છીએ. તેમાં અમે કીક કીક સફળતા મેળવી છે, અને તમે પણ જ્યેત્વેતામાં મેળવી લેશો.

સ્વચ્છતાની ધન્દિય કેળવીએ નહીં તો ઊતરવા મહે છે અને દિવસે દિવસે એટલી હદે જાય છે કે, આપણને પશુ જ બનાવી દે છે. સામાન્ય રીતે ટાપટીપથી રહેનારા લોકો પણ રસ્તામાં થૂંકીને થૂંકે છે એ તમે જોયું હશે. એ જ લોકો જો એતીને આ'ટવ પર કાજૂ ન રાખે તો ઘરના ખૂણાઓમાં થૂંકની પિચકારીઓ મારતા થઈ જાય છે. એમ કરતાં કરતાં સ્વચ્છતાની લાગણી એવી તો બહારે મારી જાય છે કે ઘરમાં ગળદો નાખતાં પણ એમને સંકોચ થતો નથી.

બંગીનો ધધો કરનાર આપણાં કમનસીબ બાઈબહેનોને જોશો તો તેમની સ્વચ્છતાની લાગણી છેક જ મરી ગયેલી જોવામાં આવશે. શહેરોનાં પામખાનાં કેટલાં બધાં ગંદાં હોય છે? તેમાંથી તેઓ મેલું કાઢે છે. તે માટે સારાં સાધનો પણ તેમને કોઈ આપતું નથી. લગભગ હાથે ઉસરડીને તેઓને મેલું તાણવું પડે છે. કંગાલ હોવાથી તેમ જ દુબાયેલા અને નાહિંમત હોવાથી તેઓને આ રિયતિ સહન કરવાની ટેવ પડી ગઈ છે, એમાં માણુસજાતના મોખાને ન છાજે એવું કંઈક છે એ લાગણી જ બિડી ગઈ છે. એ બધું કામ કર્યા પછી 'બહોળું' સ્નાન લેવાની તક્ત્ર લાગવી જોઈએ, એને બહલે તેઓને તો હાથ ધોવાની પણ ધ્રુજા રહેતી નથી. ઘણા બંગીઓ પોતાનું કામ કર્યા પછી પૂરા હાથ પણ ધોયા વિના રોટલો ખાવા બેસી જાય છે, અને તે પણ ગંદાં જાનરોની છાયામાં બેસીને.

આ ચિત્ર બંગીઓ પ્રત્યે તિરસ્કાર ઉપજાવવા બેઠ્યું નથી. તેમને તો આપણા સમાજે જ આટલે નીચે ગણાવી દીધા છે. અને તેથી એની શરમ સમાજને છે. તેમને જોયે ચડાવી મનુષ્યની પ્રતિષ્ઠા ઉપર આરુઠ કરાવવા એ સમાજની દુરજ છે.

બંગીઓનો દાખલો તો સ્વચ્છતાની લાગણી આખર જતાં કેટલી હદ સુધી ખૂટી થઈ જાય છે એ બતાવવા જ લીંચેલો છે. પરંતુ ઉચ્ચ કહેવાના લોકોની એ લાગણી પણ ઓછી ખૂટી ક્યાં છે? એ જ ગંદાં અને પૃથ્વી ઉપર નરકવાસ સમાં પાવખાનાંમાં તેઓ પોતે રોજ બેસે જ છે ને? પાવખાનાંમાંથી રેલા ચાલ્યા હોય એવી સોંકડી શેરીઓમાં બેસી ગાતિમોજન લેતી પંગતોના દેખાવ કોણે જોયા નથી? ઘરનાં બારણાં સામે શેરીઓમાં એકવાડ નાંખવો, પેશાબ કરવો, છોકરોને દિશાએ બેસાડવાં એ દેખાવો પણ સમાજમાં રોજના છે. એવી શેરીઓની મળમૂત્ર મિશ્રિત જમીનમાં બાળકો ગમે, આજોરે એથી લોકોને આઘાત ક્યાં થાય છે? એ શેરીઓની ગંદી માટી વની હાથ ધોતાં કે વાસણુ માંજતાં પણ કોને આઘાત થાય છે? સમાજની સ્વચ્છતાની ધન્દિય છેક જ લીન બની ગઈ છે. તેથી જ આપણને

નદીનાં પાન અને તળાવોને અને ગામનાં રમણીય પાદરોને મળવિસર્જન સ્થાનો બનાવી દેનાં જરા પણ ચરમ આવતી નથી.

અહીં આશ્રમમાં બે દિવસ રહેશે એટલામાં તમારી સ્વચ્છતાની આંખ ખૂલવા માંડશે. પક્ષીઓનાં જવ્યાંતી આંખો જન્મતાં બિડાયેલી હોય છે અને થોડા દિવસ પછી ખૂલે છે, એ જાણો છો ને? તેવો અનુભવ તમને થશે. તે આંખ ખૂલનાં પહેલવહેલું તમે શું જોશો? આશ્રમનાં લોકોનાં કુલકુલાં કપડાં સૌથી પહેલાં તમારી આંખે ચડશે. કારણ કે અહીં અમે ગામડાંના લોકો કરતાં અમારાં કપડાં વગેરે વધારે ઊજળાં રાખીએ છીએ. તરત તમે સાણુ ઉપર જોર મારતા ચર્ચ જવાના! નાહવામાં પણ વધારે પાણી ઢોળતા અને વધારે સાણુ ધસતા ચવાના! આમાં અતિશયતા થાય અને તમે સાણુનો ખર્ચ વધારી મૂકો એ આપણને પોષાય નહીં, છતાં તમને એકદમ વારવા એ પણ દીક નથી. સ્વચ્છતાની આંખ માંડમાંડ ઊપડે છે તે મિચાઈ જાય એ પણ કેમ પોષાય?

આજ આ બધું તમને કહું છું તેનો હેતુ સમજી જાઓ. તમારી નવી ઇન્દ્રિય ઊપડવા માંડે તેથી છઠ્ઠી રખે જતા, પણ તેને સારી રીતે સમજીને ડેળવજો. જે જમીનમાં આપણે ચાલ્યું છે, ફર્યું છે, રમ્યું છે, સૂ્યું છે તે પ્રાર્થના કરવા તથા કામકાજ કરવા બેસ્યું છે તે જમીનને થૂંક ઇત્યાદિથી બગાડવી એ તમે તમારા પોતાના મનથી અસહ્ય બનાવી મૂકજો. દાતણ કરીને તેની ચીરીઓ ફેંકવા દાચ ઊપડે કે તરત તેને રાકજો. તેને કહેજો ‘અરે હાથ’ તું આ શું કરે છે? શું તું અમારી પ્રિય ભૂમિને ચીરીઓ વેરીને બૂંટી બનાવવા માગે છે?’ મળ કે મૂતસાગ વખતે સામાન્ય લોકો એટલો જ વિચાર કરે છે કે પોતાને કોઈ દેખે નહીં. તમે હવેથી એમ આમદ રાખજો કે કોઈ દેખે કે ન દેખે, અમે અમારી ભૂમિને મેલી ને ગંધાની નહીં જ કરીએ. આપણે અહીં તો તે માટે ખાસ પાવખાનાંની વ્યવસ્થા કરેલી છે, પણ તે ન હોય ત્યાં પણ એટલો ખ્યાલ રાખજો જ કે માણસની અવરજવર ન હોય ત્યાં જઈને બેસવું, અને એટા પછી મળ ઉપર માટી ઢાંકી દેવી.

આ બધું વિવેચન કર્યા પછી એટલાડ, કાગળિયા, ચૂતરના દૂચા વગેરે વગેરે ન વેરવા સંબંધમાં વિશેષ કહેવાની જરૂર રહે છે ખરી?

અવચન ૩ જી

આશ્રમ પ્રીત્યર્થે

જેમ આપણને શરીર છે તેમ આપણા આશ્રમને પણ શરીર છે જુદા જુદા મંદિરા, ઉદ્યોગાનયો, ગ્રંથાલયો, ચોક, દુકા, ટુકડા, પાપખાના, વાડી એ નર્વ તેના શરીરના અંગવે છે આપણને પોતાનું શરીર સ્વચ્છ રાખવું કેવું ગમે છે? તેમ આશ્રમને પણ પોતાનું શરીર સ્વચ્છ રાખવું ગમે જ ને? વળી તેને યજ્ઞ સ્વચ્છતાથી મતો નથી તે કંઈક શણગાર પણ ધરે છે તમને આવી ભાષાની નવાઈ વાગે છ' તમે કહેજો, “આશ્રમ કયા વિચાર કરે છે? આશ્રમને કયા શુભ છે? તેને કયા હાથપગ છે?” અર, તેને એ બધું છે આપણે સર્વ આશ્રમવાસીઓનો સઘ તે એનો આત્મા આપણા હાથપગ તે તેના હાથપગ હોવા સુદર તેનો આત્મા? કદી બાળસ ઠરે નહીં એવો, સેવા માટે નિઃતર ઘનગનાટ ડગ્ગો, સ્વચ્છતા અને સુદગતા માટે પરમેવો ઉતાવળા સાચ તત્પર આવો જેનો આત્મા હોય, અને જેને કૂડીમધ હાથ પગ હોય એવો આશ્રમ શા માટે સહેજ પણ અસ્વચ્છતા કે ગંદકી સહન કરે? શા માટે તે સુદર મુસોબિન અને રમ્ય ન રહે? શા માટે તે પોતાના સુદર કીડાગણોમા ગામના બાળકોને રમવા માટે ન આકર્ષે? શા માટે તે પોતાની મનોહર ફૂલવાડીમા ગામની બાળાઓને ગરબા ગમના ન નોતરે? શા માટે તે પોતાના પવિત્ર ચોખ્ખા ગામના ગાળાણુકા સર્વને પ્રાર્થના કરવા ન બોલાવે?

પરંતુ આશ્રમના મનની આ કડી અભિલાષા પાઠ ક્યારે પડે? જે તેના હાથપગ સાજા અને તાજા હોય, ઉત્સાહથી ભરેલા તેમ જ બળવાન હોય તમે સૌ સમત હો તો આપણે આતા ગાંધીશ કે આપણે — તેના હાથપગો — ઢીલા, પોચા, નિર્મળ અને બાળસુ નહીં નીવડીએ

આશ્રમની સ્વચ્છ અને સુદર રહેવાની મુરદ, આપણે તેનો કુશળ માથે ચઢાવનારા બનીએ તો જ સિદ્ધ થાય તેમ છે આશ્રમ કંઈ ગમ્મનો મહેન કે શ્રીમતનો બગલો નથી સોખીન શ્રીમતો નોખર ચાકર ગાંધીને પોતાના ગહેણાણે રાણુમારતા જોવામા આવે છે પણ આશ્રમ એ રખે જઈ શકે નહીં જવા જાય તો તે આશ્રમ જ મરી જાય આશ્રમને ઉપમા આપવી હોય તો ગમ્મમહારાજ કે ગેશ્રીમતની ન જ આપી શકાય, પણ કોઈ સપિ મુનિ કે યોગીની જ આપવી જોઈએ તેઓની સુદગતા અને સ્વચ્છતા

પારખવાતી આંખ અત્યંત તીવ્રી હોય, છતાં એ વસ્તુઓ તેઓ પૈસા સાટે ખરીદ કરે નહીં, પણ અતમહેતુનથી, ઉપગ્રમે અને સંભાળે.

આપણે એ યોગીઓની પદ્ધતિએ જ આપણા મનીતા આશ્રમને સ્વચ્છ, સુંદર અને આકર્ષક રાખવા માગીએ છીએ. નોકરો રાખીને તેમ કરવું આપણને પોસાય પણ નહીં અને આપણને છાત્રો પણ નહીં. આપણે પોતે જ એવકો થવા અંખનારા, તે બીજા કોની પાસે એવા કરાવવા વૃથા? આપણે જ કરવાની આવડત અને તાકાત ન ધરાવતા હોઈએ તેમાં બીજાઓની એવા લાઈએ એ તો સમજી શકાય. ઘર ચણવાનું હોય કે કૂવો બાંધવાનો હોય તેમાં બીજાઓની એવા લાઈએ, પણ આપણો આશ્રમ યોગ્યો રાખવો એ તો આપણું પોતાનું જ કામ. આપણે પોતાને હાથે, આપણી પોતાની કલાદષ્ટિ પ્રમાણે તે કરીએ નહીં ત્યાં સુધી આપણા આત્માને સતોષ જ વળે નહીં.

આપણો આશ્રમ ધણી વિશાળ છે. ઝોલામાં ઝોલાં ચાર વીધાં જમીનમાં તે પથરાયેલો છે. તેની સફાઈ કરવી અને તે આપણી સૂક્ષ્મ કલ્પના પ્રમાણે, એ કાંઈનાનું સુનું કામ નથી. પરંતુ આપણે શા માટે ગભરાઈએ? જો કામ વિશાળ છે તો આપણી પાસે કામ કરનાર હાથ પગની પણ ક્યાં ખોટ છે? વળી હવે તો અમારા મંડળમાં તમે આટલા બધા નવા મિત્રો ભગતી થયા છો. સફાઈનાં કામો વહેંચવા એસીશુ ત્યારે ભાગે પણ નહીં આવે, અને કદાચ તમારામાંથી કેટલાકને નિરાશ થવું પડશે. મુદ્દસ ભાગ મળ્યા વિનાના તો કોઈને ગહેવા નહીં દઈએ એની ખાતરી રાખજો! પણ કદાચ કોઈને મનપસંદ કામ પહેલે જ દિવસે મળે નહીં એવો સંભવ ખરો. તેમણે મહેરમાની કરી નાગજ ન થવું. આપણે જ આહવાડિયે દુકડીઓ અદલબદલ કરીએ છીએ. આ અહવાડિયે મનપસંદ કામ ભાગમાં નહીં આવે તો પછીના એકાદ અહવાડિયે તો જરૂર આવશે.

આપણી પાસે આશ્રમ સફાઈ અંગે ક્યાં ક્યાં કામો કરવા જેવાં છે તેની હવે તમને કલ્પના આપીશ —

૧. આશ્રમનાં ૧૦ પાયખાનાં તથા ૬ પેશાખાનાંઓની સફાઈ કરવી.
૨. રસ્તાઓ તથા ચોક વાળવા.
૩. કુડ, કૂવો, તથા તેને લગતી પાણીની નીકો સાદ કરવી.
૪. એહવાડના ખાડાઓ પૂરવા અને નવા ખોદવા.
૫. આશ્રમની ઝોલાખાનું વારીદુ કાઢવું, તથા ઉકરડાઓની હેસ્વફેરવ કરવી.

૬. છાત્રાવયો, વિદ્યારણ, ઉદ્યોગાવયો, ઔપધાવય, વાચનાવય, સંગ્રહાવય વગેરે આર્વજનિક મકાનોની સફાઈ કરવી.

તે ઉપરાંત કેટલાંક કામો એવાં છે કે જેને સફાઈમાં ગણી શકાય નહીં, પણ આશ્રમની સગવડ અને સુંદરતા વધારનારાં હોઈ આપણે તે આવશ્યક ગણીએ છીએ. તે આ છે —

૭. રહેંટ ચઢાવી નાહવા ધોવા માટેના કુંડ બરવો.

૮. પાડીનાં ફૂલઝોડો તથા ઠંઠમોને પાણી પાવુ, તથા ચોક વગેરેમાં છંટકાવ કરવો.

૯. છખીઓ, નકરાઓ, સૂત્રપાટિયાં વગેરે સાફસૂક કરવાં, ફેરબદલ કરવાં.

૧૦. કલામંડપની નિત્ય નવી સગવડ કરવી.

તમે જુઓ છો કે આશ્રમ સારો ને શોભીતો રાખવો હોય તો કામો એાછાં નથી. આટલાં તો અમે આજ્ઞસુધીના અમાગ અનુભવ પ્રમાણે અને અમારામાં જોટલી ગસિકતા અને કલાપ્રિયતા છે તે પ્રમાણે કરતા આવ્યા છીએ. તમે નવી આંખે ઠંઈ નવા કામો શોધી સૂચવશો તો તે આપણે ખુશીથી આપણા કાર્યક્રમમાં સ્વીકારી લઈશું.

સ્વચ્છતા અને સુંદરતા માટે આશ્રમે નોકર ન રાખવાની એક મર્યાદા બાંધી છે એ હું કહી ગયો. તે અંગે એક ખીજી મર્યાદા પણ છે. તે એ કે આ કાર્યમાં દૈનિક ૪૫ મિનિટથી વધારે વખત કોઈને આપવો પડવો ન જોઈએ. એટલા વખતની દદમાં રહીને અમે સુખેથી પોતપોતાનું ભાગે આવતું કામ કરીને પરવારી લઈએ છીએ. અવગત તે માટે પહેનાં તો દરેક કામમાં પૂરતી સંખ્યામાં ઢુકડી હોવી જરૂરી છે. ખીજી, ઢુકડીઓ ઠીક ચપળતા અને કુશળતાથી કામનો ઉકેલ કર એ પણ જરૂરનું છે. ત્રીજું, દરેક ઢુકડી પામે ઝાડુ, પાવડા, કોદાળા, ડોન, ટોપવા વગેરે સાધનો પૂરતા પ્રમાણમાં હોય એ પણ જરૂરનું છે. આ બધાં પ્રમાણો આપણે અનુભવથી નિશ્ચિત કરેલાં છે. તમે કામે લાગશો ત્યારે તે જોશો જ.

આપણી દિનચર્યામાં આ રોજના ૪૫ મિનિટના સમયને આપણે ‘આશ્રમપ્રીત્યર્થે’ અપાતો સમય કહીએ છીએ. દરેકે દરેક આશ્રમવાસી એટલો સમય ગેર આપે જ એવી આશ્રમ તેમની પાસે અપેક્ષા રાખે છે. શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓ, ખાનીકાવંકરો, ખાગિવિદ્યાર્થીઓ, કાર્યકરોનાં ઘરનાં સ્ત્રીઓ તથા બાળકો એ અર્થ પોતાની ૪૫ મિનિટ આશ્રમપ્રીત્યર્થે પ્રેમથી આપે છે. આશ્રમમાં વચનાં વણકર કુટુંબોને આશ્રમના સર્વ નિયમો કાચુ ન પડે, છતાં તેઓ પણ પ્રેમથી આશ્રમપ્રીત્યર્થે પોતાનો વખત આપે છે. કોઈ કોઈ કાર્યકર્તાઓને પોતાની ફરજ અંગે ગામટે

કરવા જવાનું હોય છે, પરંતુ તેઓ પણ આશ્રમમાં હાજર હોય ત્યારે આશ્રમપ્રીત્યર્થેના કામમાં ભાગ ભરવાનું ચૂકતા નથી.

સ્વચ્છતા અને શોભાનાં ઘસ કામો ઉપર ગણાવ્યાં તેમાંથી સૌથી શ્રેષ્ઠ અને માનવું કામ અગે કયુ ગણીએ છીએ તે કહું ? તે છે પાવખાનાં સફાઈનું કામ. આપણે ત્યાં તેને 'મહાકાર્મ' એવું ગૌરવભર્યું નામ આપવામાં આવેલું છે. આશ્રમના મુખ્ય કાર્યકર્તાઓમાંથી ઠાઈ ને ઠાઈ તો એ કામમાં રોજ હોય જ, એવો અમે અમારે માટે નિયમ રાખ્યો છે. ઉત્સાહી અને એવાભાવી વિદ્યાર્થીઓ તે કામ ભાગે આવે એમ હંમેશાં ઇચ્છે છે, અને બીજાઓની દયા ખાઈ તેમને તેમાંથી દૂર રાખવા પ્રયત્ન કરે છે. તમને પણ દૂર ગમે એવો ડર છે. નવા મિત્રોને હું સાવચેત કરવા ઇચ્છુ છું.

આશ્રમપ્રીત્યર્થે ફક્ત ૪૫ મિનિટ ખર્ચો અને દેવાને પણ દુર્લભ એવી સ્વચ્છતા અને મુંદરતા અને ઠંડક માણો. એ સુખ એક વાર જોની દાટે લાગે છે તેને તેનું વ્યસન લાગે છે. પછી તો અસ્વચ્છ જગ્યામાં તે હવા વિનાની જગ્યામાં પુરાયેલા પ્રાણી જેવો ગૂંચળાય છે. સ્વચ્છતાનો પ્રેમ આપણા સૌની રોજરગમાં એવો ઊતરી જાય તો આશ્રમનાં ઘણાં શિક્ષણોમાંનું એક શિક્ષણ આપણને કળ્યુ એમ હું સમજીશ.

અવચન ૪ ક્રુ

આપણું યજ્ઞકર્મ

જેમ આપણે દરેક આશ્રમવાસી રોજ ૪૫ મિનિટ આશ્રમ પ્રીત્યર્થે આપીએ છીએ, તે જ રીતે દરેક માતૃભૂમિ પ્રીત્યર્થે યજ્ઞકર્મ કરવામાં એક કલાક આપવો એવો પણ આપણા આશ્રમમાં નિયમ છે. રોજ ખપોરે એક કલાક સર્વ આશ્રમવાસીઓ ભેગા મળી આપણે સમઘટકાંતણુ કરીએ છીએ એ તમે રોજ જુઓ છો અને તેમાં તમે રોજ ભળવા પણ લાગ્યા જ છો. આ જ આપણું યજ્ઞકર્મ.

સામાન્ય બાપામાં અગ્નિમાં ઘી આદિ હોમવા એને યજ્ઞ કહેવામાં આવે છે. તેવો યજ્ઞ કરવા આપણી પાસે ઘી નથી. આપણા દિગ્દિ દેશમાં કુમળા જાળડોને પણ ઘી દૂધ ખાવા મળતા નથી પણ આપણી પાસે એક બીજું ઘી છે. તે ઘીની હિંદમાતાના દૂધના પડી ગયેના દેદને ઘણી જ જરૂર છે. તે ઘી છે આપણા પોતાનો ધર્મજીવ. યજ્ઞનું પ્રુણ કમાવું આપણે, અને ખારોખાર ગાયને દોવી તેનું ઘી દોમવું, એ આપણને પસંદ નથી.

આપણે તો માનીએ છીએ કે આપણા પોતાના હાડમાંથી લોહીને વયોવીને જે ઘી ઉત્પન્ન કરીએ તે જ સાચું ઘી અને તે ઘી હોમાએ તે જ સાચો યજ્ઞ. મારા કહેવાની મતલબ તમે સમજી ગયા હશેજા. દિવસમાં એક કલાક હિંદુમાનાને ખાતર શરીરશ્રમ કરવો—સત્તર કાંતવું—એને જ આપણે યજ્ઞ માનીએ છીએ.

દેશને ખાતર સર્વ દેશસેવકો ઓછામાં ઓછો અરધા કલાકનો શરીરશ્રમ આપે—કાતે એ પૃ ગાંધીજીની મૂળ દર્પના છે. આ કેટલી ભવ્ય અને સુંદર કંપના છે? આપણા વિશાળ દેશમાં મેંકડો સહેજે અને લાખો ગામડાંઓ છે. તેમાં આપણા જેવા કેટલાયે આશ્રમો હશે અને નવા નીકળશે. કેટલાયે ખાદી અને ગ્રામઉદ્યોગોનાં કેન્દ્રો હશે. કેટલાયે મેવાડો અને સમિતિઓ હશે. કેટલીયે શાળાઓ અને મહાસાળાઓ અને ઉદ્યોગ-શાળાઓ હશે. કેટલાયે ઉત્સાહી દેશભક્તોનાં કુટુંબો હશે. એ સર્વેમાં આ યજ્ઞનો નિયમ પાળવામાં આવે તો કેટલું ભવ્ય!

આપણા આશ્રમ જેવી નાની સંસ્થામાં આપણે આશ્રમ પ્રીતર્થે રોજ થોડો સમય અર્પણ કરીએ છીએ, તેટલાથી તેની સગત કેવી સુંદર થઈ જાય છે? આપણે એટલો યજ્ઞ ન કરતા હોઈએ તો આશ્રમ ગઢો, ગંધાનો, રોગનુ ધર બની જાય અને તેમાં રહેતાં આપણા મનને કાંઈ જાતનો ઉદ્ધાસ લાગે નહીં. આપણાં ગામડાંઓમાં દરેક ગ્રામવાસી એકજીવ બની રોજ પોતાના વડાલા ગામને ખાતર થોડો પણ વખત આપતાં નથી તેનું ખરાબ પરિણામ આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ. ગામડાંઓ કેટલાં મેવા, રોગિષ્ઠ, બૂખ્યાં, એકાર અને અજ્ઞાન જોવામાં આવે છે? હિંદુસ્તાન દેશની રિયનિ પણ એવી જ નૂર વિનાની થઈ છે, કારણ કે તેનાં સંતાનો પોતાની માતૃભૂમિને અર્થે રોજ થોડો પણ યજ્ઞ કરતાં નથી.

“દેશને ખાતર સૌએ કાંઈક યજ્ઞ કરવો જોઈએ એ કંપના તો સરસ છે. પણ એ માટે શરીરશ્રમ જ કરવાની શી જરૂર?” કાંઈ કહેજે. “એ કરતાં દરેક હિંદી થોડા પૈસા આપે—ધારો કે દર વર્ષે ચાર આના આપે તો વધારે સાડુ નહીં? ચાલીસ કરોડ હિંદીઓ વાર્ષિક ચચ્ચાર આના આપે તોયે દસ કરોડ રૂપિયાનો હમવો થાય. તેમાંથી દેશહિતનાં જે કામો કરવાં હોય તે કરી શકીએ.”

આમ ત્રિરાશિનો દાખલો ગણી કાઢવો સહેલ છે પણ વગરે દસ કરોડ રૂપિયા બેગા કરવા તેટલા સહેલા નથી ગાંધીય મહાસભા જેવી સમર્થ સંસ્થા આપણા દેશમાં અગ્રાજ્ય માટે કેટલી લડતો કરી ગઈ છે? લોકોમાં તે કેટલી માનીતી છે? તેણે પોતાનું લવાજમ ચાગ આના જેવું

બહુ જ જૂનું રાખેલું છે. છતાં તેના ફરતે દસ લાખ સભ્યો પણ માંડ માંડ નોંધાય છે. તેનાં કારણોમાં મોટામાં મોટું કારણ લોકોની અત્યંત કંગાલ દશા છે. તમે કહેશો, “એટલું બધું દારિદ્ર્ય દેશમાં છે જ ક્યાં? લોકો તો જરા જરામાં ચાર આનાની ખીડીઓ ફૂંકી નાખે છે, એ ચાર માધ્યમ ચાસવાનો શ્રમ બચાવવા મોટરખટાગવાળાને ચાર આના આપી દે છે.” આ તો તમે ઉપલા થરના લોકોનું ચિત્ર દોર્યું, જેઓને દેશની ઓછી જ પડી હોય છે. તેઓમાંથી દેશની ભાવનાવાળા હજારે એક પણ ભાગ્યે જ નીકળશે. વળી જેઓ દેશને અર્થે ચાર આના આપવાની તૈયારી બતાવશે તેઓ પણ ધનના નાના મોટા દરેક જણ દીક ઘોડાજ ચાર ચાર આના આપે છે? ધરતો મુખ્ય માણસ હશે તે જ આપશે. એટલે આખરે તો ઉપલા થરમાંથી દર હજાર ધરે એટલે કે દર ચાર કે પાંચ હજાર માણસે ચાર આના આપનારો એક માણસ તમને મળશે.

આ તો આપણે ઉપલા થરની વાત કરી. પરંતુ આપણા દેશની મોટી વસ્તી તો અત્યંત ગરીબ, બેકાર. અજાનમાં ફૂમેલા લોકોની છે. શહેરી લોકો પોતાનાં શહેરોમાં અને બજારોમાં અને રેલગાડીઓમાં જ ક્યાં જરે. એમને આ જનતાનાં દર્શન પણ બહુ થતાં નથી આપણે તો ગ્રામસેવકો છીએ, અને સાચા ગ્રામસેવકો થવાની ઇચ્છા ધરાવનારા છીએ. આપણે આ દરિદ્ર પ્રજાને રાજ જોઈએ છીએ, તેમની વચ્ચે જ વસીએ છીએ. એમ સમજો કે તમે આપણા આશ્રમની આગુબાગુ આવેલી ઝૂંપડીઓમાં ફરી પળો છો. તમે દેશ માટે ચાર આના ઉધરાવવા માગો છો. તમને ખાતરી છે કે આપણા ગામનાં ૨૦૦ ઘરોમાંથી ૧૫૦ ઘરોમાં તો તમને આ કામ માટે પગ મૂકવાની પણ હિમ્મત નહીં થાય. તરત તમારું મન તમને અદરથી ડાખશે. ગરીબ લોકો હમેશાં પ્રમાણમાં ઉદાર હોય છે, એટલે શહેરીઓની જેમ તેઓ તમારું મોં તોડી લેશે નહીં. કેટલાક તમને રાજ કરવા ખાતર પાવલી કાઢી આપશે, અને પોતે અને બાળકોએ ખાધું છે કે જૂથ્યા છે એની તમને ખબર પણ પડવા નહીં દે. પણ જો તમે છેક અધિચારી અને લાગણી વિનાના નહીં હો તો તમને જ એમ થશે કે આ ચાર આના ઉપર પડેલો અધિકાર એ ઝૂંપડીના બાળકોનો જ હોવો જોઈએ. ન્યાં સુધી તેમને ટીપુ દૂધ મળ્યું નથી, ન્યાં સુધી તેમના પેટનો ખાડો પૂરો બરાબો નથી ત્યાં સુધી દેશના નામે કે ઈશ્વરના નામે કે કોઈના પણ નામે તેમના ચાર આના લેવાનો આપણને તક નથી. ખરી રીતે એ બાળકો અને એમના માગાપો એ જ સાચો હિંદુસ્તાન છે. એમની પામેથી વળી ખીન્ન ક્યાં દેશને માટે આપણે ચાર આના ઉધરાવવા? આપણે તો તેમની

પાસેથી પૈસા લેવાને બદલે તેમને વધારે પૈસા મળે એમ કરવાનું છે, તે માટે તેમને પૂરતું કામ મળે અને તેમની કમાણીમાં વધારો થાય એ પ્રયત્ન કરવાનો છે. હવે તમે સમજી શકશો કે ચાર આના જેવી નજીવી ચક્રમનો યજ્ઞ પણ દેશની ગરીબાઈ જોતા કેટલો ભારે બની ગયો.

આપણી સ્થિતિ આવી હોવા છતાં દેશની આખી જનતામાં માતૃશ્રુમિ માટે કંઈ પણ યજ્ઞ કરવાની ભાવના તો જગાડવી જોઈએ જ. જે આપણને કેષિક દિવસ સ્વરાજ્ય જોવાની ઇચ્છા હોય તો આપણે આ દીન દરિદ્ર ખૂપડીવાસી હિંદીઓ પણ પોતાના વહાના દેશને ખાતર શું આપી શકે તેની શોધ કરી જોઈએ તે એવી વસ્તુ હોવી જોઈએ કે જે આપના તેમની ભાવના પોષાય, પણ તેમનાં બાળકોના ખોરાકમાંથી પળી દૂધ ઓછું થાય નહીં હા, તેઓ થોડો વખત, થોડા વખતની જનમહેનત જરૂર આપી શકે જે કે દરિદ્રતાને લીધે તેઓની શક્તિ ધીણુ થઈ ગયેલી છે, તેમ છતાં તેઓ કનાક અગ્રધા કનાકનું કામ પોતાના દેશને ઘણી જ ખુશીથી અર્પણ કરશે.

દેશના લોક-આત્માને સાચેસાચો પિછાણનાર ગાંધીજીએ આ શોધ કરી છે. પણ શહેરીઓ, ભણેલા ગણેલાઓ, ઉપના ધરના લોકોમાં આ કલ્પના લોકપ્રિય થઈ નથી તેના કારણે છે. એવો તો તેમને જાતમહેનતનો કટાંગો હોય છે. વળી શરીરશ્રમ કરવો એ હવકુ અને મજૂરોનું કામ છે એવા સરકારમાં તેઓ ઊછર્યા હોય છે માંદા પ્રિયજનોની માવજત, વહાનાં મહેમાનોનું આગતિથ્ય, એવા એવા કામો તો સામાન્ય રીતે માણસને જાતે જ કરવાનું ગમતું જોઈએ પણ ઉપના ધરના સમગ્રજમાં જોઈએ તો આ કામો પણ નોકરો માગતું લોકો કરાવતા જોવામાં આવે છે આવા લોકોમાંથી દેશને અર્થે કંઈક શરીરશ્રમ કરના તૈયાર થાય એવા ઘણા નીકળે એ આશા વધાગ પડતી છે એ કલ્પનાને તેઓમાના ઘણાખરા હસી કાઢે છે એમાં નવાઈ પામવા જેવું નથી પણ મહેનતુ આમવાસીઓને આ કલ્પના તદ્દન સ્વાભાવિક લાગશે જે સેવકો તેમની પાસે યોગ્ય રીતે ગળૂ કરશે તો તેઓ બહુ જ આનંદથી તે ઝીલી લેશે નાના બાળકો તેમ જ બહેનો સહિત તેઓ સર્વ પોતાની માતૃશ્રુમિ માટે ઘણા જ પ્રેમથી અગ્રધા કનાક અર્પણ કરશે.

પણ અરેરે! તેમની પાસે તે કલ્પના લઈ જાય એવા સેવકો જ કયા છે? થોડા ઘણા છૂટાછવાયા જોવામાં આવે છે તેમને પોતાને જ એમાં રસ પડતો નથી તેઓ પણ શહેરી અને ઉપના ધર્મમાંથી આવેલા ખગને? બાળપણથી બધાએવી પ્રકૃતિમાંથી છટકુ ધણું જ મુસ્કેન છે આપણે આ

આશ્રમમાં એવી કેળવણી લેવા ઇચ્છીએ છીએ કે આપણે સાચા દેશસેવકો બનીએ, આપણી દરિદ્ર જનતાને જેવા મેવકો જોઈએ છે તેવા જ આપણે બનીએ.

મહેનતુ લોકોને મહેનતુ મેવકો જ ગમે. આપણે મેવકો તેમના જેવા મહેનતુ હોઈએ તો જ તેમને આપણા ઉપર વિશ્વાસ બેમે. આપણે પોતે દેશ માટે યજ્ઞ કરતા હોઈએ તો તેઓ પણ ખુશીથી તેવો યજ્ઞ કરતા થાય. તેઓને પેટને ખાતર કાળી મહેનત કરવી પડે છે, છતાં જો તેમને આપણે સમજણ પાડીએ, દેશપ્રેમની ભાવના તેમનામાં જાગ્રત કરીએ તો તેઓ જરા પણ કચવાટ વિના દેશને ખાતર અરધા કલાકનો શરીરશ્રમ આપવા તૈયાર થશે. લક્ષ્મીપતિ પોતાની ભરી તિજોરીમાંથી કોઈને પૈસો આપે છે તો પણ ઘણી વાર મોં બગાડીને તે ફેંકે છે. આપણા દરિદ્ર લોકોની તિજોરીમાં તો હાથપગ સિવાય બીજું કંઈ નથી. તે પણ પેટને ખાતર ચાકતાં મુઠ્ઠી વાપરેલાં હોય છે. છતાં તેઓ દેશને ખાતર અરધા કલાકનું કામ આપશે તે વખતે તેમનું મોં આનંદથી હસતું હશે. તેઓ એટલી દેશસેવા કરવાની તેમને તક મળી તે માટે પરમેશ્વરનો આભાર માનશે. તેમનું આનંદિત મુખ જોઈ આપણને સેવકોને પણ હિતસાહ ચડશે અને આપણામાં મહેનત કરવાનો કટાણો લગ્ન રહી ગયો હશે તો તે ઊડી જશે. તેઓના આત્માની સાથે શરીરશ્રમ માગ્ધત આપણા આત્માનું અનુસંધાન થશે.

આવી ભાવનાથી આપણે આપણા આશ્રમમાં રોજ એક કલાકનું યજ્ઞકર્મ નિયમપૂર્વક કરીએ છીએ. હજી આપણે પણ તેના પાલનમાં પૂરો રસ બતાવી શક્યા નથી. સર્વ કાર્યકર્તાઓ વખત સાચવી શકતા નથી. કામ પ્રસંગે બહાર જઈએ ત્યાં યજ્ઞનો સમય આપણે ફૂળવા દઈએ છીએ. આશ્રમવાસીઓની જ આવી સ્થિતિ છે ત્યાં મામવાસીઓમાં રસ પેદા ક્યાંથી થાય? પણ કંપના હજી નવી છે. જ્યારે તે પાકશે, જ્યારે આપણે આશ્રમવાસીઓ આ નિયમ એક વ્રતરૂપે પાળીશું ત્યારે કોઈકે દિવસ મામની પ્રજ્ઞમાં પણ તેને લોકપ્રિય કરી શકશું. આપણી આશા તો એટલે મુઠ્ઠી છે કે તમે સર્વે યજ્ઞકર્મ કરવાના આમહી યજ્ઞો એટલે બવિધ્યમા તમારા કુટુંબોમાં, તમારાં સમાવહાયોમાં તથા મિત્રોના ઘરોમાં તમે તે દાખમ કરશો. તમે બવિધ્યમાં નવા આશ્રમો ચલાવશો તો ત્યાં પણ તમે તેને લઈ જશો. એમ આખાં દેશમાં યજ્ઞકર્મના નિયમનો ફેલાવો કરવાની આપણને અભિનાશ છે.

અવચન ૫ મુ

સૂત્રયજ્ઞ જ કેમ ?

ગર્ભ માનની વાતચીતની જ આજે મારે જરા પુગવળી કરી છે દેશને અથ રોન મતનાનો નિયમ રાખવો એને યજ્ઞ એવું પવિત્ર નામ કેમ આપવામાં આવ્યું છે એનો મુખ્ય ખુનાસો તો ગર્ભ માને આવી ગયો તે ઉપરાંત એ નિયમ સળધમાં આપણા દિનમાં બીજી પણ અનેક પવિત્ર અને બકિતબરી જાનનાઓ બરેલી છે તે બધી બેળવનાથી આપણને આપણા સૂત્રયજ્ઞમાં એક જાન પ્રગટે છે, અને તે માટેના આચાર દાડમાં બિતરી જાય છે

પ્રથમ તો યજ્ઞનું મત સ્વીકારું એટલે તેનું પાનન અખડ-અનૂદ થવું જોઈએ સગવડ હોય ત્યારે યજ્ઞ આચારીએ અને જરા અગવડ પડતા તો બૂલી જઈએ તો તેવા કામને યજ્ઞનું પવિત્ર નામ નહીં શીમે

બીજી દેશાથે ચાનતો યજ્ઞ આખા દેશમાં હાલેના વખતે શરૂ થવો જોઈએ અને હાલેના વખતે પૂરો થવો જોઈએ તેનો પ્રચાર જીવ દેશમાં બંધ થયો નથી પણ થોડી સગાઓમાં થયો છે ત્યાં મધ્યાહ્નનો વખત તે માટે રાખવામાં આવ્યો છે આપણા આશ્રમમાં પણ એ જ સમય રાખીને આપણે સમાનધર્મી અન્ય યાત્રિકોની સાથે આપણું અનુસંધાન કરીએ છીએ

યજ્ઞ માટે ત્રીજી જરૂરનું તત્ત્વ એ છે ૩ આખા દેશમાં યજ્ઞ માટે કરનાનો કોઈ ચોક્કસ સનસામાન્ય શરીરશ્રમ હોવો જોઈએ ૫ ગાંધીજીએ તેવા શ્રમ તરીકે સતર કાતવાનો ગાંધીય ઉદ્યોગ પસંદ રેતો છે

યજ્ઞમાં ચોથું તત્ત્વ એ હોવું જોઈએ કે તેનું ફળ આપણે જાતે ખાઈ જતાનું ન હોય પણ પરોપકાર અર્થે અર્પણ કરવાનું હોય તેથી આ આપણા સૂત્રયજ્ઞમાં આપણે જે સૂત્ર કાઢીએ તે આપણે દેશને અર્પણ કરીએ છીએ

યજ્ઞનું પાંચમું તત્ત્વ એ છે ૬ આપણા સામાન્ય સ્વાર્થના કામો કરતા યજ્ઞકર્મ કરવામાં પ્રેમનો બિબરો ઘણો વધારે હોવો જોઈએ તેમાં શ્રમચોરી તો હોય જ કેમ ? આપણી વધારેમાં વધારે ઝડપ આપણી વધારેમાં વધારે આવડત અને કળા આપણો આ મો આત્મા તેમાં રેડીએ ત્યારે જ તે યજ્ઞના નામને પાત્ર થાય દિલ્લાલાને અને સ્વરાજ્યને નામે જે કામ કરીએ તેમાં આપણે આત્મા નહીં રેડીએ તો બીજા શેમાં રેડીશું ?

આશા છે કે આપણા યજ્ઞની પાછળ રહેલી આ સઘળી ભાવનાઓ તમને ગમી જશે, અને તમે પૂર્ણ દેશભક્તિ સાથે આ યજ્ઞમાં ભળશો.

સૂત્રયજ્ઞની પસંદગી વિષે એક બીજો પણ ખુલાસો કરી લઈએ. દેશ અર્થે સૌએ કંઈક સરીરશ્રમ કરવો જોઈએ એ સિદ્ધાંત તમે સ્વીકારી લેશો, છતાં તે માટે સૂત્રયજ્ઞ ન કેમ પસંદ કર્યો એ શકા રહી જશે. તમે કહેશો : “કાંતવું એ સરીરશ્રમ કેમ કહેવાય ? એ તો બેઠાહુ કામ છે. એમાં શ્રમ ન ક્યાં છે ? ખેડૂતો જે બારે મહેનત કરે છે તેના પ્રમાણમાં તો આ કામ રમત સમાન છે. દેશને માટે કરવાનું કામ તો કંઈક બારે મહેનતનું પસંદ કરવું ન જોઈએ — જે કરતાં માણસના મનને ‘મેં આજે કંઈક કર્યું’ એવો ધરાધાનો ઓડકાર આવે ?”

સૂત્રયજ્ઞની પસંદગી પાછળ કેટલીક દૃષ્ટિઓ રહેલી છે. તેમાં મુખ્ય દૃષ્ટિ એ છે કે તે કામ રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વનું હોવું જોઈએ. રેટિયો ન તેવું મહત્ત્વ ધરાવે છે. આ મુદ્દાનો વિસ્તાર આગળ ઉપર એક દિવસ કરવા છાતું છું. આજે એટલું જ ચીધી દેવું બસ છે કે રેટિયાનું કેટલું રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વ છે તે તેને આપણા રાષ્ટ્રધ્વજમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે તે પરથી પુરવાર થાય છે.

આ ઉપરાંત યજ્ઞકર્મમાં સૌ ભળી શકે એમ આપણે ઇચ્છીએ છીએ. તેથી તે હળવું કામ હોય તો સારું. કાંતવાનું કામ એવું છે કે બાળકો, બહેનો, છુટ્ટાઓ, બીમારો — જેમની ઇચ્છા હોય તેઓ સર્વ સહેલાઈથી તેમાં ભળી શકે છે. નાણુક બાંધાના શહેરીઓને દેશભક્તિ બિભરાય તો તેઓ કાંતવાનો યજ્ઞ સહેજે કરી શકે. કાફળી ચણાવવાની હોય તો તેમનો ઉત્સાહ નબળી નળિયતને કારણે કદાચ ઓસરી જાય. ગામડાંની મહેનતુ જનતા માટે પણ આ કામ હળવું છે તે આરુ ન છે. તેઓ બારે મજૂરી કરીને થાકેલા હોય એટલે વધારાના બારે કામની તેમની પાસેથી આશા રાખવી થોડી નથી. રેટિયો તો એવો છે કે મહેનતુ માણસોને તે કામ ન લાગતા આરામ લીધા જેવું જ લાગે છે.

રેટિયો કાંતનાં શીખવું એ પ્રમાણમાં સહેલું કામ છે, કોઈ પણ માણસ શીખવા ધારે તો તેને વહેલું વહેલું આવડી જાય તેવું છે. સુતારી, લુહારી જેવાં કામો યજ્ઞ માટે ગ્રાખ્યા હોય તો તેમાં ભળવાની આવડત મેળવનાં ન લોકો ધીરજ ખોઈ એમે.

કાંતવાનો યજ્ઞ પસંદ કરવામાં બીજી પણ એક દૃષ્ટિ છે. કાંતવામાં વપરાતું ઓળંગ સસ્તું અને મુલ્ય છે, અને કાંતવામાં વપરાતું સાધન — ૩

તે પણ દેશમાં લગભગ બધી જગ્યાએ સારું જ મળી શકે છે. ખેતીકામ ઘણું ઉમદા છે, પણ યજ્ઞ તરીકે તે રાખવામાં કેટલી મુશ્કેલી છે? ખેતીવાડીમાં હજી બળદ વગેરે વસાવવાં પડે અને પહેલી વાત તો એ કે જમીન જોઈએ. ખીજા ઉદ્યોગો લઈએ તો પણ કામતી ઓગળે અને કામ કરવાની વિશાળ જગ્યા જોઈએ. કુંભારકામ જેવા કેટલાક ઉદ્યોગોમાં ઓગળે બહુ મૂજ જોઈએ છે એ ખરું, છતાં તેને માટે જગ્યા કેટલી બહોળી જોઈએ?

૬ રૂટિયો પણ આમ જોતાં ગરીબ દેશવાસીઓ માટે સોધો તો ન ગણાય એ ખરું છે. પણ તે તો આપણે ખાતી બજારમાં ખરીદવા જઈએ છીએ તેથી. તે લોકપ્રિય થશે ત્યારે તો આપણું ધરતું લોકો આપી ગામના સૂતાર પામે આપણે તે ઘડાવી બેતા હોઈશું. વળી હવે તો ધનુષ તકલીની શોધ થઈ છે. તે વાંસ કે લાકડાંના નકામા ટુકડાઓમાંથી બનાવી શકાય છે. તે બનાવવા કાંઈ કારીગર પામે પણ જવાની જરૂર નથી. આપણે પોતાને હાથે સાધારણ ચપ્પુની મદદથી તે બનાવી શકીએ છીએ. અથવા ધનુષ તકલી સુધી જવાની ચે કયાં જરૂર છે?

“તકલી મારી વાહ મગની

ગાંધી બાપુએ વખાણી,

એ તો કેવી આનંદ કેરી વાત છે.”

આપણી સાઠી, મુંદર, નાની, નમણી તકલીથી પણ આપણું કામ સારી રીતે સરી જાય છે.

આમ જેટલી રીતે જુઓ તેટલી રીતે કાંતવવાનું કામ યજ્ઞકર્મ માટે અનુકૂળ અને યોગ્ય છે. ‘મારા દેશને માટે મારે રોજ યજ્ઞ કરવો છે, શરીરશ્રમ કરવો છે’ એટલી ભાવના હૃદયમાં જાગવી જોઈએ. તે જાગી હશે તો સૂત્રપત્રમાં કાંઈ વાતની નડતર આવશે નહીં, અથવા એટલી ઓછી આવશે કે તેનું બહાનું કાઢતાં આપણને શરમ લાગશે.

અવચન ૧ કું

આશ્રમી લોજન ભાવ્યું ?

આજે મારો વિચાર રેડિયા ખાદી વિષે વાત કરવાનો હતો. જેને આપણે આપણું પવિત્ર યજ્ઞકર્મ બનાવ્યું છે, જેને દેશે પોતાના રાષ્ટ્રધ્વજમાં સ્થાન આપ્યું છે, જેને સેવીને આપણે આપણી પ્રજામાં સ્વતંત્રતાના પ્રાણ પૂરવાની આશા રાખીએ છીએ તેની વાત તો પહેલે દિવસે જ કરવી જોઈએ. પણ આજ કહું — કાલ કહું કરતાં પાંચ દિવસ તો ખીજવાતોમાં ચાલ્યા ગયા. આ છઠ્ઠી દિવસ પણ એક ખીજો વિષય જ પચાવી પાડે છે, અને હજુ ઠાણ જાણે ખીજા કયા કયા વિષયો પોતાનું માથું વચ્ચે ભરાવશે. આવું જીવનમાં ઘણી વાર બને છે. ખરી મહત્ત્વની બાબત પાછળ પડી જાય છે અને પ્રમાણમાં નાની એવી બાબતો જ વચ્ચે આવી પડે છે. કુગડા દૂર આવેલા હોઈ નાના દેખાય છે અને પગ આગળનો પથરો મેટા થઈને આપણી સામે માથું જંચું કરે છે. પણ એવા પથરાઓને માન આપીએ અને તેનાથી સંભાળી સંભાળીને ચાલીએ તો જ દૂરના કુગરે પહોંચી શકીએ ને ?

આજે જેની વાત કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી તે છે આપણો આશ્રમનો આદાર. તે તમને કેવો લાગ્યો હશે ? ઘણી વાર એવું બને છે કે જો માણસને સરખું ખાવાનું ન મળે તો તેનો આખો દિવસ બગડે છે અને પછી તેનું ચિત્ત એકે કામમાં ચોંટવું નથી. તમને આવતાં વેંત જ જે આશ્રમના આદાર ઉપર અભાવ થઈ જાય તો આખા આશ્રમ ઉપર પણ અભાવ થઈ જાય એવો ડર છે. તમે વિનયી હશે તો આંખ મીચીને જો મળ્યું તે ખાઈ લેશો અને તમારો અભાવ જાહેર કરશો નહીં, પણ અદરથી પણ અભાવ થયો હશે તો તે જંગલમાં રહીને કામ કરશે, અને તેના પરિણામે તમને આશ્રમના માણસો, આશ્રમનાં કામો અને આશ્રમના સિદ્ધિતો એ બધું ધીમે ધીમે અળખામણુ લાગવા માંડશે, અને કદાચ તમે રાતના અંધારાનો આશ્રય લઈ આશ્રમમાંથી ગચ્છતિ પણ કરી જાઓ !

તેથી આશ્રમના આદાર ઉપર તમને અભાવ થતો રોકવો એટલું જ નહીં પણ બાવ કરાવવો, અને એ ગરૂ રાત્રમાં જ, એ માટે હું બહુ જ આતુર છું. આ વાત તો ખુલ્લી જ છે કે આશ્રમના ખોરાકમાં તમે ઘણું

નવુ જોશે. તેમાં કેટલુંક તમને ગમશે, કેટલુંક નહીં ગમે. કેટલુંક તમને વિચિત્ર લાગશે અને સમાજના પ્રચલિત વિચારથી જોતાં તેમાંની કેટલીક વસ્તુઓ શરીર માટે સારી નહીં એમ પણ કદાચ તમને વહેમ જશે.

સૌથી પહેલાં તો તમને મર્યાદા અને વધારધુમાર વિનાનું ખાવાનું શીકું લાગશે. આપણાં રોટલા રોટલી તમને જરજટ લાગશે, ભાત ચીકણાં લોંદા જેવો લાગશે, દાળમાં છોડાનો કચરો જોઈ તમને કદાચ ગેસોઈ કરનાર ઉપર ગુસ્સો ચડશે. વળી બાણામા વગર રાધેલી કાચી બાજી આવી પડશે ત્યાં તમારા મનમાં તમે હસવા મડશે અને કહેશો કે અમને તે આ આશ્રમવાળાઓએ બકરા ધાર્યાં કે શું ?

આ તો એ પહેલી નજરે દેખાઈ આવે એવી નવીનતાઓ ગણાવી. બીજી તમને ધીમે ધીમે દેખાવા લાગશે. હું તમને આજે એ સમજાવવા માગુ છું કે આમાનું કંઈ પણ રાધનારના વાક્યથી કે ખરીદ કરનારની અણુઆવડતથી થયું નથી. અથવા આપણે કબૂસાર્ કરી હંમકી વસ્તુઓ વાપરીએ છીએ એમ પણ નથી. જેટલા ફેરફારો તમે જુઓ છો તે બધા આપણા ખોગકના ગુણો વધાવવા માટે જાણી વિચારીને દાખન કરેલા છે. આ ફેરફારોથી આપણો ખોગક વધારે પૌષ્ટિક, વધારે રુચિકર, વધારે સુદર, વધારે બાનનાયુક્ત બન્યો છે.

સાધારણ રીતે સંજ્ઞન લોકો ખોરાક વિશે બહુ વિચાર કરતા નથી. શું ખાવું ને શું પીવું એનો વળી વિચાર શો કરવાનો ? જે બાણામા આવી પડ્યું તે ઈશ્વરનું નામ લઈ ખાઈ લેવું અને પોતાના કામધધામા મગ્યા રહેવું એમ તેઓ કહે છે, અને એક રીતે તે ઠીક જ છે. ગામડાના ગરીબ લોકોને ખાવાપીવાનો વિચાર કરવાની કુરસદ જ કયા હોય છે ? રોટલો ને મગ્યું અથવા આછી પાતળી રામડી—જે મગ્યું તે ખાધું ન ખાધું ને કામે વળગી જવું એ એમનું જીવન છે. તેમ ન કરે તો એમનો વખત બગડે, કામે મોડા પડે અને દાડિયું ખોઈ ગમે, અને પરિણામે પાતળી રામડીનાં પણ માંસ પડે. વળી વિચાર કરે તો પણ તેઓ શેનો વિચાર કરે ? ખાવાની વાની જ ન્યા એક હોય, અને તેમા દિવમના દિવસ અને મહિનાના મહિના ફેરફાર કરવાની ગિચિત જ ન હોય, એ એક વાની પણ પૂરી પેટપૂર ન હોય, ત્યાં ખોરાકની વિવિધતાનો વિચાર શો કરવાનો હોય ? વિચાર કરવાનો હોય તો એક જ વિચાર તેમને મુઝી શકે, અને તે એ કે જરા વધારે ખાવાનું કેમ મેળવવું.

માત્ર ઉપગના ચઘના લોકોની ગેળીકરણી જોઈએ તો આ સ્થિતિ તદ્દન બેચેની જેવામાં આવે છે. ત્યાં તો ખાવાપીવાના વિચારો આડે

કામધંધાના વિચાર કરવાની જ જાણે કોઈને કુરસદ ન મળે ! ઘરમાં સ્ત્રીઓ જોટલી હોય તે બંધીનું તો મુખ્ય કાર્યક્ષેત્ર તેમનું રસોડું જ. ભોજનની પાનીઓમાં નિત્ય નવી વિવિધતાઓ કેમ ઉપજાવવી, નિત્ય નવા સ્વાદો કેમ સમ્પવદા એતું જ ચિંતન અને એની જ ખટપટો ! પુરુષો એને લગતાં કામકામોમાં ભાગ લેજે નહીં, પણ સલાહ સૂચનાઓ અને કપકાઓ સતત પરસાવીને પૂરો સહકાર આપતા રહેશે ! એવાં ઘરોમાં આપણે કેવો દેખાવ જોઈશું ? બહેનો ચૂલા પાસેથી ખસી જ શક્તી નથી. ચૂલાની આસપાસ તેઓએ ફેટલી ફેટલી કળા ખીણવી છે ? રોટલી તો કાગળથી પણ પાતળી. ભાત તો ઘોઈ ઘસી ઓસાવીને એવો છૂટો ને કપાળો બનાવે કે મોગરાની કળીઓ જ જોઈ લો. જાતજાતની દાળો પણ છડીને એવી કરી રાખી હોય કે છોડાનો કચરો શોધ્યો જડે નહીં. દાળ શાક કઢી માટે ઇસ વીસ જાતના મસાલા સદા તૈયાર હોય; કઈ વાનીમાં કયા મસાલા બળે, કયા પકવાન્ન સાથે કયા દાળશાક જોઈએ, એ બધું રસોડાની મનુસ્મૃતિ પ્રમાણે જ થવાનું ! ચટણીઓ, બનિયાં ઘગેરે પણ સ્વાદના સૂરમાં તાલ પૂરે તે રીતનાં જ હોવાનાં. અવારનવાર મિષ્ટાન્ન જોઈએ જ. તેનાં સ્વાદ રૂપ રંગ, કયા પ્રસંગે કયું કરવું એ બંધી વિગતો ફેટલી ઝીણુવટથી પાળવામાં આવે છે ! આ સાથે દિવસમાં બે ચાર છ વખત ચાપાણી નારતાના કાર્યક્રમો ચાલતા હોય. આ તો સામાન્ય રોજિંદા જીવનનું ચિત્ર થયું. પણ ખોરાક પાછળ આ કરતાં તો ઘણાવ વધારે વિચાર, વખત અને પરિશ્રમ ખર્ચવામાં આવે છે. વર્ષમાં અનેક વખતે પાપક, વડી, સેવ, અથાણાં વગેરેના નૈમિત્તિક સન્નો ખોજવામાં આવે છે. તે સન્નો નીકળે ત્યારે પાંચ પાંચ સાત સાત દિવસ આખા ઘરમાં એની જ ધમાય અને એનું જ વાતાવરણ જામેલું રહે છે.

પહેલાંના જમાનામાં ખોરાકને અગે બહેનોને ફેટલાક ખીજા કામો કરવાના મહેતાં, જેવા કે ખાડવું, ફળવું, બરડવું, વલોણું કરવું હત્યાદિ. એ મહેનતના કામોમાંથી, અને સાથે સાથે શરીરની તદ્દુરસ્તીમાંથી પણ હવે બહેનોને મુક્તિ મળી છે. લોટ મિલમાં ઘણાઈ આવે છે, દાળ ઓખા પણ મિત્રમાં પિલાઈને આવે છે, ઘી દૂધ બજારમાંથી મળી શકે છે. બહેનોએ બમેલો વખત નકામો જવા દીધો નથી. ગ્સોઈની કળાને વધારે મદદ, વધારે દેવિધ્યવાળી જનાવવામાં તે વાપર્યો છે.

આવું કુદરતજીવન ચાલતું હોય તેમાં સ્ત્રીવર્ગ ધધામાં મદદ કરી શકે એવી અપેક્ષા જ કેમ રાખી શકાય ? આવું ગરીબ મામલાગીઓને તો પોસાય જ નહીં. તેઓ તો ઘરના સર્વ અશક્ત જન્મ-પુરુષ હોય કે સ્ત્રી-

ધધા કરે તો પણ પૂરતું કમાઈ શકતા નથી. પણ જે વર્ગનું અહીં ચિત્ત દોડ્યું છે તેમને સ્ત્રીવર્ગની મદદની તમા નથી. તેઓમાંથી કેટલાકને થોડી મહેનતે ઢગવા કમાણી થાય એવી સુકિત પ્રસુકિતઓ આવડતી હોય છે. કેટલાકે કરજ કરીને ઘરખટલો ચલાવવાની હિંમત કેળવી હોય છે. પણ મોટા ભાગના લોકો એક બીજને જ રસ્તો લે છે. તેઓ ખોગકમાંથી ઘી દૂધ જેવી જરૂરી છતાં મોઘી વસ્તુઓ ઉપર કાપ મૂકીને અને છોકરા છોકરી વચ્ચે, દીકરી વડુ વચ્ચે, કમાઉ બિનકમાઉ વચ્ચે વહેરાવચો કંઠીને ખર્ચ કમી કરે છે. સ્ત્રીઓ ખોગકની અદર વ્યાપ્તો ચટકો વધારી એ પાંચ તરવોની ખોટને ભુનાવે છે.

આપણે આશ્રમમાં આ બેમાંથી એક પણ પદ્ધતિ અંકારી શકીએ તેમ નથી. આપણે માનીએ છીએ કે ગરીબ ગ્રામવાસીઓ આદાર સમ્બધમાં સાચો વિચાર કરતા શીખે તો આવી ગરીબીમાં પણ તેઓ વધારે પોપણ મેળવી વધારે નીરાગી અને સશક્ત થઈ શકે. ઉપતા થગના લોકોમાં આદાર ખામત વિચાર બહુ થયો છે ખરો, પણ તે બધો આપણે જોઈ ગયા તેમ બિયટી દિશામાં જ થયો છે. તેમણે હવે જુદી જ દિશામાં વિચાર કરવાની જરૂર છે.

આપણું સેવકો છીએ, દરિદ્ર ગ્રામવાસીઓના સેવકો થવાની આશા સેવીએ છીએ. આપણે આપણું ખોરાકી ખર્ચ દોવેજોના હાત્રાયોની જેમ હાવે તેમ વધારી શકીએ નહીં. આપણા માન્ય આપણાં તેવાં લાડ પૂરી શકે તેવી તેમની સ્થિતિ નથી, અને સ્થિતિ હોય તો પણ ગરીબોના સેવકે પોતાના માસિકથી વધારે ખર્ચાળ છવન રાખવું તેને ગોબલુ નથી. તે સાથે આપણે નિ સત્ત્વ ખોરાક ખાઈને, શરીરશક્તિ ખોવી પણ નથી. તેથી આપણે એવો ખોરાક આપણે માટે વિચારી કાઢવો જોઈએ કે જે બહુ ખર્ચાળ ન હોય, છતાં શરીરને જોઈતું પોપણ મળે તેવો હોય.

આ સમ્બધમાં પહેલો વિચાર ખોરાકમાં એવી ઘણી વસ્તુઓ માન્ય પડશે કે જે બજારમાં લેવા જતા ઘણી ખર્ચાળ થાય, પણ આપણે આશ્રમમાં તેની પાછળ જાતમહેનત કરીએ તો સહેજે મેળવી શકીએ. તો આપણે મહેનત કરીને તેવી ચીજો જરૂર મેળવીશું, અને મેળવીએ છીએ.

બીજો વિચાર તમે જુઓ છો કે અહીં આશ્રમમાં આપણે સ્વયં, પાકી છીએ બહેના તથા રસોઈમાં ઉપર આપણે આપણો ભાગ નાખવા માગતા નથી. પાંડે કાથે કામ લેનાર સામાની મહેનતનો વિચાર ઓછો કરે, પણ જાતે કામ કરનારને વખત તથા મહેનતની કરકસર શીખવી જ પડે છે નણ

નીચે નહોનાર પાણી કેટલું વપરાય છે તેનો વિચાર ભૂલી જાય છે. ખેંચીને નહોનારને ખેંચવાની મહેનત મણતરી કરવાની દરજ પાડે છે. આપણે હાથે રમોઈ કરવાની રહી, એટલે આપણને ફગળિયાત વિચાર કરવો જ પડે છે કે રમોઈમાં એછામાં એછો વખત જાય અને છતાં ખોરાક રુચિકર, સુંદર, સ્વચ્છ, તાજો મળે એ કેમ શક્ય બને.

ઉપજા ધરના લોકોના રસોડાનું અનુકરણ કરવા જઈએ તો આપણે એમાં હૂબી જ જઈએ. બીજી તરફથી કેટલાક હાથે રાંધનારાઓ એક સામટી બે આગ દિવસની બાખરી વગેરે કરી વારી ખોરાક ખાય છે, શાક વગેરેમાં આળસ દરે છે સદા કંટાળાથી કામ કરતા હોઈ દમેશાં ખોરાક દગાડી, ફુલાવી, અરુચિકર બનાવીને જ ખાય છે. આપણે તેવા એદી પણ થવા ઇચ્છતા નથી. આપણે જેટલો વખત અને જેટલી મહેનત અને જેટલી કળા તેમાં આપવી જરૂની હોય તેટલાં તો પ્રયત્નતાથી આપવાં જ છે. આપણે વખત બચાવવો છે, પરંતુ તે આળસ અને કંટાળાને કાગળે નહીં. પણ આપણે આપણા દિવસનો મોટો ભાગ આપણુ જે મુખ્ય કામ — સેવા, હિંદોજ, શિક્ષણ વગેરે — તેને આપવા ઇચ્છીએ છીએ. તે કારણે આપણે ખાઈ પી સામ્પતાળ, સરાકત અને સુદૃઢ રહેવું છે, કે જેથી આપણુ મુખ્ય કામ બગાડ્ય કરી શકીએ. તેથી ખોરાકની પાછળ વખત અને શ્રમ અને વિચાર આપવામાં આપણે કબૂસાર્ધ જગ પણ કરવી નથી. પણ આપણે પ્રમાણ ચૂકીશું નહીં આહારને આપણે આપણી દિનચર્યામાં રાખને સ્થાને ચઢી જવા નહીં ઇર્ષ્ય.

આજે તો ત્યારે તમને આટલી ચેતવણી આપીને જ બસ કરીએ. આશ્રમનો ખોરાક કંઈ સારો નથી એમ વગરવિચારે કહી રખે તમે કોઈ તેની પ્રત્યે અભાવ કરી લેતા પણ વિચાર કરીને આપણા અમૃતભોજનમાં શી શી ખૂબીઓ છે તે જોના શીખજો

અવચન ૭ મું

આશ્રમી આહારની દૃષ્ટિઓ

૧. સ્વદેશીની દૃષ્ટિ

આપણા આદારમાં સૌથી પહેલી તો આપણે સ્વદેશીની દૃષ્ટિ સાચવવાનો આગ્રહ રાખીએ છીએ. એટલે આપણી ખાવાની વસ્તુઓ—અનાજ વગેરે એકંદ્ર આપણા આશ્રમમાં પકી લેવું આપણે પસંદ કરીએ છીએ. આપણી આશ્રમવાસીઓની સંખ્યા મોટી છે અને આપણી પાસે જમીન પ્રમાણમાં ઓછી છે, તેથી આપણને જોઈતું બધું ધાન્ય આપણે આશ્રમમાં ઉગાડી શકતા નથી. ખૂટતું અનાજ આપણે આપણા ગામમાં કે નજીકનાં ગામોમાં ગોળેણું એવું જ મેળવીએ છીએ.

આ તરફનાં ગામોમાં મોટે ભાગે જુવાર પાકે છે, તેમ જ જાડી જાતની ડાંગર પાકે છે. ખોરાકમાં ઘઉં એ જુવાર કરતાં તત્ત્વમાં ચડી જાય એ ખરું છે, છતાં ધરની જુવાર છોડી બદારપ્રાન્તોના ઘઉં જ ખાવા એ આપણે સ્વદેશી સિદ્ધાંતની વિરુદ્ધ માનીએ છીએ. જુવાર બાગરીમાં તત્ત્વ કંઈક ઓછું હોય તો પણ તે જ્યાં ત્યાંનું પ્રચલિત ધાન્ય છે, અને પૂરતા પ્રમાણમાં પોષક તત્ત્વ ધરાવે છે. એટલું ખરું કે ઘઉંમાં મીઠાશ તરત છટે છે અને જુવારમાં સારી પેઠે ચાવીએ ત્યારે જ મીઠાશ છટે છે. કંઈ ક્રિકર નહીં. આપણને ચાવવાની આજ્ઞા નથી. આપણે ખૂબ ચાવીશું અને જુવારને ઘઉં બનાવીને ખાઈશું, પણ આપણું ગામનું અનાજ જ ખાઈશું.

અર્ધીના જાડા અને રાતા ચોખા જોઈને સુંવાળા લોકો મોં ખગાડે છે અને તેને ખીસાની ઉપમા આપે છે. આપણે તો ‘કડા સખમે બડા’ માન્યા છે. ખરું પૂછો તો અમને તો આ જાડા ચોખા ખૂબ ગમી ગયા છે. કેટલી મીઠાશ તેમાં છે? તેના લાઘ રંગ પણ અમારી આંખને ગમી ગયો છે. તે અમને ઘઉંની યાદ આપે છે. આ ચોખા ખાઈને ગામતરે નીકળ્યા હોઈએ તો તે ઘઉંની માફ જ આપણને દેઠ પડેલાં હોય છે. વળી ઘોળું તેટલું રૂપાળું એ શું વહેમ નથી? દરેક વસ્તુ તેના કુદરતી રંગમાં રૂપાળા જ હોય છે. આપણા ચોખાનું રૂપ અમને એવું ગમી ગયું છે કે અમને તો તેને તપેલામાં જોઈએ કે તરત મોંમાં પાણી છૂટવા લાગે છે. તમે રૂઢ વહેમને વળગી નહીં રહો તો તમને પણ તેવો અનુભવ થયા વિના રહેશે નહીં.

આટલી સ્વદેશી દષ્ટિ ગંભીરથી આપણે સહેજે ખોરાકમાં મર્યાદા સાચવી શકીએ છીએ અને આસપાસની પ્રજા સાથે કંઈક સમાનતા જાળવી શકીએ છીએ. જોને મેવડ ચલુ છે અને માટે આ જરૂર છે.

૨ પોષક તત્ત્વોની દૃષ્ટિ

પ્રજા સાથેની સમાનતા જાળવવાને ખાતર આપણે ઘઉંને નહીં મોટે ભાગે જુવારે ખાજરીના રોટલા ખાઈએ એ ચોખ્ખું છે, પરંતુ તે સાથે આપણે ખોરાકમાં પોષક તત્ત્વો ઓછા ન પડે એ માટે પણ ધાનશુભૂવક પ્રયત્ન કરવો જ જોઈએ. સારે નસીમે બહુ ખર્ચમાં કિતર્યા વિના કૃષાપણે આપણો આહાર વધારે પૌષ્ટિક બનાવી શકીએ છીએ, જો આપણે સમાજમાં આનંદ વહેમોમાં ધસડાઈએ નહીં, તેમ જ જો આપણે થોડી જાતભેદનત કરવા તૈયાર હોઈએ.

લોકો સુવાળા અને સફેદ રોટલા રોટલી પસંદ કરે છે અને તે માટે લોટ ખૂબ ઝીણો દબાવી તેમાંથી બૂસ કાઢી નાખે છે. આદારશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે આ બૂસ એ કચરો નથી, પણ તેમાં તો કીમતી પોષક અને પાચક તત્ત્વો રહેતા છે. લોકોએ એ સુદર ચૂનાનું નામ બૂસ પાડ્યું અને તેઓ આપણા બગ્ગટ અને શામળા રોટના જોઈને હસે, તેથી શું આપણે એ કીમતી વસ્તુને ફેંકી દઈએ? નહીં જ. ચોખ્ખામાંથી પણ લોખંડે તેને રૂપાળા અને છૂટા બનાવવા ખાતર વધુ પોષક તત્ત્વ ફેંકી દે છે. મિનમાં ડાગરને એવી દબાવીને બગ્ગવામાં આવે છે કે ઉપરના છોડાની સાથે અદરુખ મીઠાશ અને મીઠાશવાળું કીમતી અસ્તર તદ્દન છોલી નાખવામાં આવે છે એ કુશકીની ચપ્પી મોમાં નાખીએ તોપણ આપણને ખાતરી થાય જ તેમાં કેટલી મીઠાશ રહેલી છે. તેમાં થોડા જ દિવસમાં શ્વાત પડી જાય છે એ પણ તેમાં રહેલી મીઠાશની—પોષક તત્ત્વની સાબિતી છે. આપણે એ તત્ત્વ શા માટે ગુમાવીએ? ખાતર જિજ્ઞાસુ કૂલ જોવા નહીં દેખાય, પણ જરા સ્તુમકો દેખાશે, દાણેદાણો છૂટા નહીં થાય, પણ જંગ લોહા જોવા થશે પણ જેમ જેમ આપણે તેના ગુણના પૂજારી ચર્ચિયું તેમ તેમ એ જ રૂપ ગમે આપણી આખને ગમતા થશે. અમને તો ગમવા વાગ્યા પણ છે. ખાતરને છૂટા ને રૂપાળા કરવા ખાતર લોકો તેને ઓસાવીને ગાયે છે, અને ઓસામણ નકામું ગણી ફેંકી દે છે. આપણે આવું કેમ કરીએ? વગી નવા ચોખ્ખામાં મીઠાશ હોય તેથી લોકો ત્રણ ચાર વર્ષના જૂના કરીને, એટલે કે તેમાં તત્ત્વ જોડી ગયા પછી તે ઉપયોગમાં લે છે આ તો કેઈ ધોળા ગમે શોખીન ધોળા કેશવાળું બાપણું પસંદ કરે એના જેવું જ ગણાય ને?

ચોખ્ખા, આગે વગેરેમાંથી જુઓ તરી નાખવામાં એક સગવડ સચવાય છે ખરી મીઠાશાણુ જુઓ ન હોય તો વેપારીઓના માત્રમાં છવાત પડતી નથી વરમા નીઓને પણ છવાતો સાફ કરવાની મહેનતમાંથી છુટકારો મળે છે પણ આપણે પ્રેમ સગવડની દૃષ્ટિ રાખીશું કે પોણીની? જો પોણી તરીકેની કીમત ઊંડી જતી હોય તો સગવડને આપણે શ કરવી છે? લોટ અને ચોખ્ખાના ઉપમા મોટા ન્યા સાચવવાની જરૂર નહીં છે? આપણે તો અનાજ અને જાગર ન મધરીએ છીએ અને જોઈતા પ્રમાણમાં જ તેના લોટ ચોખ્ખા કરી લઈએ ત્રીએ આપણા દેશમાં દગલા ખાડવાની મિલો નીકળી તે પહેલા આવો જ ગિવાજ હતો

આ તો મુખ્ય અનાજોની વાત થઈ મોરાખમાં ફળદ્રુપાદિ, તાજા શાક અને લીનો બાજીપાનો ઘણો જ જરૂરી છે એ ઉપર આહારશાસ્ત્રીઓ ખૂબ ભાગ મૂક્યા હાયા છે એ બજારમાંથી વેચાતા આણનાના હોય તો ખર્ચ ઘણ વધી જાય અને કોઈ પણ મેવક અથવા મેવકસાધાની શક્તિમયો ની બદલ આશુ જન પરતુ જમીન અને પાણીની જરા પણ સગવડ હોય તેણે ગમે તેટલી મહેનત કરવી પડે તો પણ આ વસ્તુઓ ખપ પૂરતી ઉપજાવવી જ જોઈએ, એમ એમ માનીએ છીએ

શરૂઆતમાં અમે આશ્રમમાં વાડી કરી શક્યા નહોતા તે વખતે અમારો એક માત્ર આધાર ડૂંગળી હતી ડૂંગળી માટે હિંદુસ્તાનમાં નામસી મોગન તરીકેના અણગમે આસ્થો આવે છે એમાં કેટલોક વખત અમે પણ ઘેરાયેના હતા, અને લોકોની જેમ માત્ર કઠોળને ગાન ગણી ચમાવી લેના હતા શાક એ રોટલાને ચાવવામાં મદદ કરવા માટેની એક વસ્તુ છે એમ લોકો માનતા હોય છે ખરી રીતે તે ખાસ જરૂરી નરવો ધરાવનાર ખોરાકનું એક અગત્યનું અંગ છે, તેના વિના ખોરાક અપૂર્ણ રહે અને આરોગ્યમાં ખામી આવે આ વાત અમારી સમજમાં ઊતરી ત્યારથી અમે ડૂંગળીનો તો તરત જ સ્વીકાર કરી લીધો તેને ગરીબોની ખસૂરી કહી છે તે ખોટું નથી

ત્યાર પછી સગવડ મળતા હવે તો આપણે આશ્રમમાં વાડી કરવા માડી છે આજે હવે તમે જુઓ છા કે આપણે શાખ અને બાજીપાનો સારા પ્રમાણમાં વર્ષ શખીએ એવી સ્થિતિમાં આવતા જઈએ છીએ આ નવા વધારાથી આપણ બાણ સામાન્ય મામનોડોના બાણા કરતા ઘણ સમૃદ્ધ થઈ જાય છે, એ ખરું છે લોકો કમ્તા સારુ ખાતા આપણને સામાન્ય ગીતે શરમ આવે, પણ આ ઉમેરો આપણ પોતાની મહેનતથી કર્યો છે એટલે આપણને તેવી શરમ માનવાનું જ નહીં નથી આપણે

એવી પણ આશા રાખીએ છીએ કે આપણું ભોઈને અને ખરે ખોરાક ડેવા ડેવો ભોઈએ તે સમજીને પ્રાપ્તિઓ પણ આપણે રસ્તે આવતા જશે.

૩. દૂધમાં ગોસેવાની દૃષ્ટિ

શાકભાજી અને ફળ બહુ જરૂરનાં નથી, અને તે લેવાથી માંદા પડાય છે એવો તેને વિશે લોકોમાં વહેમ હોય છે. પણ સારું છે કે દૂધ છાશ થી વિશે કાઢીને એવો કરો વહેમ નથી. તે શક્તિ અને આયુર્વર્ધક વસ્તુઓ છે એમ સૌ માને છે. નવા યુગના આહારશાસ્ત્રીઓ પણ આ ખોરાકો ઉપર ખૂબ જ ભાર મૂકે છે. ખાસ કરીને નિરામિપાદારીઓને તો એ વસ્તુઓ વિના ન જ ચાલી શકે એમ તેઓનો અભિપ્રાય છે.

છતાં આપણા સમાજમાં તો નાનાં બાળકોને પણ દૂધથીના સાંસા પડે છે. આપણી ગરીબાઈને સીધે તે આવશ્યક વસ્તુ મટી કંઈક મોજ-સોખની વસ્તુ હોય નહીં એવી યર્ષ પડી છે. દૂધ વગેરે લોકો પામે નહીં અને આપણે મેવકોએ ખાવાં એમાં આપણાં હૃદયમાં એક પ્રકારનો સંકોચ તો રહે જ, પણ આરોગ્ય અને શક્તિ સાથેના તેનો સંબંધ બેતા આ સંકોચ દૂરવાવો પણ આપણે તે મેળવવા એ આપણી ફરજ ગણાય.

પણ દરિદ્રતાનો ફરિયો આખા દેશ ઉપર ફરી વળ્યો છે તેનાથી આપણે પણ મુક્ત કેમ હોઈ શકીએ? આપણે ગમે તેટલું ઇચ્છીએ, સંકોચને ગમે તેટલો દૂરવાવો તો પણ દૂધ આદિનું પૂરતું પ્રમાણ મેળવવું અશક્ય થઈ પડ્યું છે. દરેક જગ્યાને ઓછામાં ઓછા ત્રણથી પાંચ રતલ દૂધ અથવા તેટલામાંથી થતાં છાશ માખણ વગેરે મળે ત્યારે પૂરતું પ્રમાણ મળ્યું ગણાય. આ પ્રમાણથી આપણો આશ્રમ ખૂબ દૂર છે, અને તેને કપાતે પહોંચી શકશે એ કહી શકાય તેમ નથી. આજે તો આપણે માંદ અડધોથી પોણો શેક દૂધ પામીએ છીએ. તેમાંથી જ દહીં છાશ ને તેમાંથી જ જરૂર હોય તો માખણ બનાવી લઈએ છીએ. આટલું પણ આપણે આશ્રમમાં ખાસ ગોશાળા રાખી છે, ગાયોને દોહવા, ચારવા આદિનું બહુ કામ બંતે કરીએ છીએ ત્યારે શક્ય બન્યું છે. પણ જેમ જેમ આપણને એ કામનો વધારે અનુભવ મતો જશે, આપણી ગાયોને પણ જેમ જેમ અહીંનાં હવા પાણી માદક આવનાં થઈ જશે, તેમને માટે લીલા ચારાની પેદાશ આપણે જેમ જેમ વધારતા જઈશું તેમ તેમ આપણે આદર્શ પ્રમાણ તરફ પ્રગતિ કરતા જઈશું.

પરંતુ આપણા સમાજમાં તો લોકો માનવે છોડી બેંચો પાળતા થયા છે. ઘણાં મિત્રો આપણને પણ આશ્રમમાં બેંચો પાળવાની સલાહ આપે છે.

ગાયો પૂરતું દૂધ નહીં આરે તેમાથી વીનું પ્રમાણ બહુ ઓછું નીકળશે એમ તેઓ આપણને ચેતવે છે પણ આપણે તો નિશ્ચય કર્યો છે કે ખાલુ તો ગાયનું જ દૂધ ઘી ખાલુ

ગાય પ્રત્યે આપણી પ્રજાએ એટલી બેદરકારી રાખી છે કે તેનો વશ જનરી ગયો છે તેનું આયુષ્ય અને દૂધ પણ ઘની ગયું છે પણ જોને આપણે ઈશ્વરનિઓના જમાનાથી પાળતા આ ધા ઝીએ, જોને માતા કાઢી તેનું દૂધ આપણે ખાતા આપ્યા ઝીએ, જોના વાહરડાઓ પિના આપે પણ આપણી ખેતી શક્ય નથી, તે ગાયને આપણે ફરીથી પહેના જેવી કુબસ્તની બનાવવી જ છે આપણે તણીએ છીએ કે આપણે એકના એ મહાન ગાંધીય મમ કરી મઝીએ નહીં, પણ રાષ્ટ્રીય પ્રયત્ન ચાલુ થયો છે તેમા આપણે આપણો અત્ય રાજો જરૂર આપી શકીએ એથી જ આપણે ગોશાળા ચનાવીએ છીએ, ગારોની મેવા કરીએ છીએ તેના પાનતની કળા શીખીએ છીએ અને કેળીએ ઝીએ આજ ને આજ ગાયમાતા આપણે ધર્મમાં તેટલું દૂધ ન આપે તથી નિરાશ થઈ આપણે બેસને શરણે કેમ જઈએ? ગાયનો વગ આપણે જ બગાડ્યો છે તો હવે એ સુધગના સુધી દૂધ ઘીના સાસા ભોગવવા પડે તો ત ભોગવી લેવાનો આપણો ધર્મ થઈ પડ્યો છે

આમ આહારમા ધમભુદિ પણ રાખવી જ જોઈએ શરીરના પોષણનો વિચાર કરવો જોઈએ એ તો ખરું અથવા એ જ સમજાવવાને આ મે વિવસથી હું પોતી ગયો છું પણ એના શરીરનો જ વિચાર કરવો અને ધમવિચાર તણને પણ શરીરનું જ પોષણ કરવું એ આપણે ચોગ્ય માનતા નથી આશ્રમની આ વિચારસરણી તમે સૌ ઝીની પેરો અને ગાયના દૂધનો આશ્રમનો આગ્રહ—તેને તમે ચી ચેતાનો કરી લેશો એની આજા ગણુ છું

આમા ઈ આપણ બાગ મોડ મરી નાખીએ છીએ એમ નથી એવા કેટલાક આગ્રહ આપણે અને પાળીએ છીએ માસાદાગમા ગમે તેવા ફાયદો કેઈ સિદ્ધ મે તો પણ આપણે તે ગ્રહણ કરવા તૈયાર નહીં થઈએ બહુ ખાઈને જીવુ પડે તો પણ ચારીનું ન ખાઈએ એવો આગ્રહ પણ આપણે પાળીએ જ છીએ ને? તેવા જ આ ગોરસનો આગ્રહ આપણે મા? છે એ આગ્રહ જ આપણને હમેશા યાદ આપ્યા હશે કે હજુ આપણે આપણા પાચ મર ધથી દૂર છીએ, હજુ આપણ ગેમનાનો પ્રયત્ન વધારવાની જરૂર છે

અવચન ૮ મું

સાચો સ્વાદ

આત્રમોમાં અસ્વાદ વ્રત ઉપર બાર મૂકવામાં આવે છે, અને તે મૂકવો જ જોઈએ એ તમે સૌ કળૂન કરશો. આપણે મેવકો તરીકેની તાલીમ દેવા ઇચ્છીએ છીએ. જીભના દૂકમ પ્રમાણે જાતજાતના સ્વાદો મેવવા અને તેને ખાતર આપો દિવસ રમોડામાંથી બહાર જ ન નીકળવું એ આપણને કેમ પોપાય અને કેમ મોભે? જીભને વગ ચવાથી અમૂલ્ય વખતનો નાશ થાય છે, અને ખોરાકનું ખર્ચ પણ વધી પડે છે. એટલું જ નહીં, અમૂલ્ય આરોગ્યનો પણ તેનાથી નાશ થાય છે. ખોરાક બનાવવામાંથી આરોગ્યની દૃષ્ટિ ગ્રીડી જાય છે, અને જીભની જ દૃષ્ટિ પ્રધાનપદે ચડી જાય છે. ન પચે એટલું ગળપણુ જીભના સ્વાદને ખાતર આપણે પેટમાં જ્યાં દર્દીએ છીએ અને જીભને ખાતર આપણે તળવા વગેરેના પ્રકારો શોધી કાઢીએ છીએ અને તેનાથી અન્નને પાચનને અથોગ્ય બનાવીએ છીએ.

ખરી રીતે ધૃષ્ટિરે તો જીભને મોંમાં ચોકીદાર તરીકે મૂકી છે. પેટમાં ડેવો આહાર જવા દેવો અને ડેવો જતો અટકાવવો એની ચોકી કરવાનું તેનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. તે સારી રીતે બજાવી ગકે તે ખાતર જ તેને ધૃષ્ટિરે સ્વાસ્થકિન બહેલી છે. પણ આપણે તો સ્વાદોની લાંચરસ્વત આપી જીભ ચોકીદારને ફોડીએ છીએ અને ફાવે તેવી વસ્તુ ફાવે તેટલા પ્રમાણમાં શરીરમાં દાખલ કરીએ છીએ. અથવા કહો કે સ્વાદની લાસ્ય ધયેલી આપણી જીભ ચોકીદાર મઠી શેડ બની જાય છે અને સ્વાદને ખાતર ફાવે તેવું અને ફાવે તેટલું માગે છે અને આપણા શરીરને રોગનું ઘર બનાવી મૂકે છે.

જીભને વસ થવામાં આ બધા નાશોથી પણ ચડી જાય એવો મોટામાં મોટો નાશ તો મનનો નાશ છે. એટલે કે આપણું મન આવ નબળું બની જાય છે વ્યસનીની જેમ આપણું ચિત્ત ચોનીએ કપાક સ્વાદ કરવામાં જ ભમતું થઈ જાય છે મેવાજીવન મારે-જહરી તપસ્યા અને બ્રહ્મચર્ય આપણે મારે અગ્રકચ બની જાય છે. અરે, નમણું મન અવશી ગતિએ ચાલી એવા જીવન મારેની આપણી શ્રદ્ધા જ મૂળમાંથી હિડાડી દેખે, અને મોજશોખ, શરીરમુખ એને જ આપણે જીવનનો સાર માનતા ચર્ચ નર્મીએ છીએ.

આત્રમમાંથી બીજી બહુ આપણે ન મેળવી શકીએ, પણ એક આ અસ્વાદની ટેવ જો સિદ્ધ કરી શકીએ તો પણ આપણે એક મોટી વસ્તુ કમાયા, એ હવે તમે સમજી શકશો એવી આશા છે આત્રમજીવનના

અસ્વાને સમાગ્નિમાં લોકો મગકના ઉડાવે તે સામગ્રી તમે બ્રમ્મા નહીં પડો એવી પણ આશા છે

પણ હવે હું તમને એ સમજાવવા ઇચ્છું છું કે આપણા અસ્વાદમાં ખરું જોના મગક કરના જેવું કંઈ જ નથી અસ્વાદની મસ્કરી ઉડાવતી વખતે લોકો તેનો અર્થ કુવારૂં કરના જણાય છે આપણે ત્રીપ્પા તમતમતા મસાના નાખતા નથી, તાગતા આગતા નથી, તેથી અન્ન મેસ્વાદ થાય છે એ ખૂન કરના આપણે તૈયાગ નથી આપણે મર્યા, કીમ જેવા ઉગ્ર સ્વાદો આપણી વાનીઓમાં નાખતા નથી, તેથી તેની ટેવવાળાઓ બને આપણા અન્નને શીકું કહે, પણ તેને સ્વાદ વિનાનું કે મેસ્વાદ માનવા આપણે તૈયાગ નથી.

અતિસ્વા એ કંઈ સાચો સ્વાદ નથી ખાવાના દરેક પદાર્થમાં કુરતે તેનો પોતાનો સ્વાદ મૂકેનો હોય છે જ મીઠાશ, ખાગાશ, તીખાશ, ખગાશ, તુરાશ, કડવાશ એ હવે ગમે તે તે પદાર્થોમાં રહેના જ છે પણ કુરતે આપણી માથક દોષો ભરી ભરીને સ્વાદો નાખ્યા નથી તેની કૃતિમાં કરકસર છે, એટલું જ નહીં પણ જોયી જાતની સૂક્ષ્મ રસદષ્ટિ છે, એમ કોઈ પણ ગસન માણસને ખૂન કરવું પડશે કુદરતે રંગ અને સુગંધથી મડિલ કરેના ફલમાં કાંઈ જુદો પનાકાગ કૃત્રિમ રંગો ચડાવે અને અતારા છાટે તો સાચા પનાકારો તેની દગાને જાડી અણશે તેમ કુદરતે મૂક્યા સ્વાદોને કૃત્રિમ રીતે અતિસ્વાદવાળા કરવા એમાં સ્વાદની સાચી રસિકતા રહેતી નથી કુદરતના કરેના સૂક્ષ્મ ઉમદા રસમિશ્રણોની લહેજળ જે જીભ સમજતી થાય છે તેને કૃત્રિમ જાડા મિશ્રણો મેસ્વાદ અને વિગસ લાગના વિના રહેતા નથી

જીભની શક્તિ અત્યંત સૂક્ષ્મ થવા દઈએ, અતિ સ્વાદથી જાડી ન બનાવી મૂકીએ તો જ તે પોતાનું મૂળ કાર્ય કુશળતાથી જાળવી શકે, એટલે કે સ્વાદ ઉપરથી તે આપણને કહી શકે, કે અમુક વસ્તુ શરીરમાં મોકલવા જેવી છે અને અમુક નથી વસ્તુ ખારા જેવી સ્વાદિષ્ટ હોય તો પણ આપણું શરીર તે ઇચ્છે છે કે નહીં તેનું આગમન કરવાની યિતિમાં છે કે નહીં, અર્થાત્ શૂન્ય વિધડી છે કે નહીં એ પણ કહેવાનું કામ જીભનું જ છે જીભની એ શક્તિઓને લોભ અતિસ્વાદોથી ખારી નાખે છે આપણે તે શક્તિઓ કેળવી સાચો સ્વાદ લેવા માગીએ છીએ. તેમ જ સાચું અન્ન યોગ્યપણે મહણ કરવા માગીએ છીએ

આપણે આપણું અન્ન જીભને રુચિર કરવા માગીએ છીએ એટલું જ નહીં, તેના રૂપ રંગ પણ આપણે આપણે પ્રિય એવા ઇચ્છીએ છીએ અને સોડમ પણ નાકને પ્રિય એવી ઇચ્છીએ છીએ પણ એ આપણા કેળવેલા આખ નાકને પ્રિય એવા જ ઇચ્છીએ છીએ

એક તરફ કિનો કિનો ફેટસો અને તાન્નુ માખજુ હોય અને બીજી તરફ તમેલી પૂરી હોય; છબ કેળવાયેલી હશે તો તે આપણને પહેલા તરફ જ દોરશે, નાક પાત્ર તે તરફ જ પક્ષપાત બતાવશે. એક તરફ દ્યોની છાગડી હોય, બીજી તરફ મીઠાઈઓની રકાખીઓ હોય; આપણી છબ કેળવાયેલી હશે તો છાગડી તરફ જ આપણે વળશું. આંખ અને નાક તો એના મોઢક રંગ ને સુવાસ પરથી ખસતું પસંદ જ કરશે નહીં. એક તરફ પડિયામાં તાન્ન તાન્ન મૂળા, રૂંગળા, લાલ લાલ ટમેટાં છે; બીજી તરફ મળિયાં, મૂળિયાં વગેરે છે. છબ કેળવાયેલી હશે તો પહેલાં પડિયા જ માગશે. આંખો ને નાક તો બધું કેળવાયેલાં નહીં હોય તો પાત્ર એ તરફ જ દોડશે. આ નવી દૃષ્ટિ છે, અને તે કેળવવા જેવી છે.

ચાહુ આદતને છત્રી સુરેકત તો છે જ. પ્રચલિત લોકશાસ્ત્રી જુદી રીતે વર્નતાં એક જાતની લોકવાન માણસને નહે છે. તેથી સુધારા સારા લાગેના હોય તો પણ અમલ કરવાની દિમગ થતી નથી. એવી નાદિમત મામે આપણે લડવું પડશે. આશ્રમના અનુકૂળ વાતાવરણમાં તે આપણે સંદેને કરી શકીએ તેમ છીએ.

આદારની બાજતમાં જૂની ટેવો કેવી પ્રખળ હોય છે અને નવા વિચારો કેળવનાં કેટલી સુગીયન પડે છે એનો અનુભવ નમને રાજઆતના દિવસોમાં સારી પેઠે થશે. તમારાં મનમાં એ બે વચ્ચે રીતસરનું યુદ્ધ જ ચાલશે. અને એ અનુભવમાંથી સારી પેઠે પસાર થવા છીએ. ખટમધુરાં અને લાલ લાલ ટમેટાં આજે અમને સોને ખૂબ જ આકર્ષક લાગે છે, અને જો દિવસે તે બાણમાં ન હોય તે દિવસ કંઈક ખુટતુ લાગે છે. પણ અહીં તમારા જૂના મિત્રાને પુછજો તો તેઓ કબૂલ કરશે કે રાજઆતના દિવસોમાં તેઓ તેને જોઈ કેવા નાક મરડના. 'નેના સ્વદ એમને બાયતો નહીં' અને આવો રૂપાંગો રંગ તેજ કોણુ મળે કેમ, તેમની આંખને ગમતો નહીં. તમારી જેમ તેઓ પણ ઘેર તેજમાં સડસડાવેલાં શાક ખાઈ ખાઈને આબ્યાહતા. અહીં આશ્રમમાં શાક માત્ર બાફવામાં આવે છે અને તેજ ઉપરથી લેવામાં આવે છે. થોડા વધારેલી અને હળદરના રંગથી પીળી કરેલી દાળ ખાઈને આવેલા. અહીં આશ્રમમાં આપણે દાળ સારી પેઠે ઉકાળીએ છીએ, તે છાંડા વાળી જ હોય છે, તેમાં તેજ ઉપરથી લઈએ છીએ, અને પીંગો રંગ નાખવાની જરૂર માનતા નથી. એક દિવસ અમને એ બધું મોણું, શીકું, કરપુ લાગતું. આજે દરેક વસ્તુના સૂક્ષ્મ રંગો અમારી છબને ગમી ગયા છે. તે તીવ્ર મસાલાઓમાં દબાવી દેવા એ હવે અત્યાચાર કરવા જેવું માનીએ છીએ. હળદરના રંગ કરતાં કુદરતી રંગો અમારી આંખને હવે ખરેખરા

મોક્ષક લાગતા થયા છે. અરે, કેટલાંક શાકભાજી તો અમને હવે રાંધ્યા વગરનાં હોય ત્યારે જ સ્વાદિષ્ટ, સુંદર અને સુગંધયુક્ત લાગે છે. તેને બાકવાં એ સુંદર ફૂલોને ચોળી નાખવા જેવું અરસિક ફૂલ લાગે છે. એ તો કેળવણીનો સવાય છે. નવી દૃષ્ટિ સમજી લેશો એટલે તમને પણ તેવો જ અનુભવ થયા વિના નહીં રહે.

આશા છે કે તમે કોઈ આપણે આશ્રમી આહાર જોઈ તથા તેને વિશેની ટીકાઓ સાંભળી ગભરાટમાં પડશો નહીં. આપણે આહારની પદ્ધતિમાં ફેરફારો કર્યા તે કોઈ આજસને લીધે નથી, આવડત નથી તેથી પણ નથી, આપણે કંબૂસાર્ધ કરવી છે તેથી પણ નથી; પણ સાચી રુચિ, સાચાં રૂપરંગ, સાચી સુગંધ, અને તે બધાં સાથે સાચી પુષ્ટિ સચવાય એટલા માટે જ કરેલા છે. આજકાલ તમારાં મનમાં નવી જૂની રુચિ વચ્ચે યુદ્ધ ચાલ્યા માંડ્યું હશે. તેમાં તમને મદદ કરવા ખાતર આપણી નવી દૃષ્ટિ આટલા લબાણથી તમને સમજાવી છે. મારી ખાતરી છે કે તમારી રુચિ જરૂર ફેળવશે અને તમે પણ આ સુંદર અન્નના બોક્તા બની જશો, અને ખાતરી રાખજો કે તમે ધારના હશે એના કરતાં બહુ જ ટુંક સુખમાં તમારા મનમાં એ ફેરફાર થઈ જવાનો છે.

પ્રવચન ૬ મું

સાત્ત્વિક આહાર

આહાર વિશેનો મારો મારે આજે પણ ચાલુ રાખવાનો છે. ગદ જોડેલો મજબૂત તેટલો જ તોપમારો પણ સખત કરવો જોઈએ ને ?

ગીતાજીમાં બોજનના સાત્ત્વિક, રાજસી અને તામસી એવા ત્રણ પ્રકારો બતાવ્યા છે. એ જ્યોત્તે ગીતાધ્વનિના ૧૭મા અધ્યાયમાં આ પ્રમાણે આવ્યા છે —

આયુ, સત્ત્વ, બળ, સ્વાસ્થ્ય, સુખ પ્રીતિ વધારતા,
રસાળ, રોચક, ગિન્ધ, ગિયર તે સાત્ત્વિક-પ્રિય.
ટકુ, ખાટા, ઘણા બિના, ખારા, લૂખા તથા બળે,
દે કુ ખ, ગોઠ કે વ્યાધિ, આહારો રાજસ-પ્રિય.
ખેડાર ટાટો, થયો વાસી, ગંધાયો, વ્યાદ બિચ્છી,
એકો, નિપિદ્ધ આહાર, તામસી જનનો પ્રિય.

આપણે મનકાનું સાત્ત્વિક જીવન કેળવવા ઇચ્છીએ છીએ, તેથી આપણે આપણો આદાર સાત્ત્વિક રાખવાની દૃષ્ટિ રાખવી જોઈ જેવું અન્ન એવો ઓખાગ ખાવો એ તો આપણે જાણીએ છીએ પણ જેવું અન્ન તેવું માણુનું મન પણ જોઈ એ એટલું જાણતા નથી મન ધણું સૂક્ષ્મ છે પણ તે સરીગનો જ જાગ છે, અને સરીર જો શુદ્ધ ન હોય તો મનની શુદ્ધતા જાળવવી સહેલ નથી આપણું સરીર જો રોગથી દીકું પડી ગયું દર્શો તો મન પણ દીકું, ઉત્સાદ પિનાનું ચર્ષ જવાનું તીખા તમ તમના ખોળાથી જેમ જીવ દાઝે, આખ ના મા પાણી આવે, હોઝગીની નાજીય ચામડી દાઝે, ચામડીમા કાઈ પિંચા પણ ફૂટી આવે, તેમ તેવા ખોળાકથી મન પણ અગ્નિય અને ઉરકેગાયેલું ગહે એકાગ્રતા રાખવી મુશ્કેલ પડે, સાત્ત્વિક વિચાર મનમા દગડત આવે જનતજનતા તેજનાઓ નામેનો ખોરાક લેવાથી શરીરમા એ જાતની ઉત્તેજના જાળતરા પેદા થાય છે, લોહીનો વેગ ધીમે ધીમે ડાઘે ડાઘે, માયામા જાણે ધૂધનાટ લાગે છે એને જ મળતી અસર મન ઉપર થતી હોય તો કાઈ નનાઈ છે? જો થાય જ છે એવો ખોરાક લીધો હોય તે દિવસે આપણી જિહ્વા અત્યંત અને અશાત ચર્ષ જાય છે, ધણું ખડું આપણને સ્વપ્ના આવે છે, પરિણામે કાઈ વાગ ધાતુસાવ પણ થાય આવું પરિણામ લાવે એવો મસાનાના આ કરવો કાઈને પણ પોતાય નહીં તો આપણને મેવડોને તો તે કેમ જ પોતાય ?

એ વાત ખરી છે તે નનાઓ અને રમેઈમા વપરાતા ઇતર મસાનાઓ સારી ઔપધિઓ છે વૈદો તે માદાઓને આપે છે અને યુરોપી વનાઓમા પણ તેના અકો વપરાય છે એના દવા તરીકેના ગુણ નાખ્યૂન કરીએ એવા આપણે જડ નથી પણ દનાઓ માદગીમા જ લેવી ઘટે અને તે ધાત્ય માનામા જ રોજ લેવાથી તો સરીરને તેની ટેવ પડી જાય જેથી રોગ ઉપર તે કદી અસર કરે નહીં

મગજ ઉડાવનારા મિત્રો લીલ કરે છે કે, અમે મર્યા અને મસાના ખાઈએ છીએ તેથી અમારા મગજ તેજ રહે છે, જ્યારે તમારા ખોરાકમા તે ઉત્તેજક વસ્તુ ન હોવાથી તમે આશ્રમવાસીઓ ટાડા રહો છો ' દલીલ મૂકી વખતે તેઓ જિહ્વા જિહ્વાને ધાટા પાડે છે અને પોતાની અદર મસાનાથી આવેલું તેજ મતાવવા પ્રયત્ન કરે છે ' સેવકોમાયે ધણું એના મગજ આવે છે કે જે એમના ધાટાને દબાવે એટલો ધાગે ચડાવીને દલીલ કરે છે, અને મગ્યા ખાધા વગર જ આખ રાત્રી ઝરી સડે છે અને નાખના ફેરણા કુનાવી જાણે છે ' પણ એ કળૂન કરેલું જોઈએ કે મોટા

ભાગના સેનકો, જો તેઓ ખરા મેવકો હશે તો પોતાની દલીલ અને ઘાટામાં મર્યા વાપરવા પસંદ નહીં કરે તેથી મર્યાવાળા મિત્રોને ચર્ચા પૂરતો તો પ્રત્યક્ષ વિજય મળી જ નવાનો ! મેવક જો કાચો હોય છે તો બિચારો પોતાની હારથી ઝખવાણો પડે છે તમે કબૂન કમ્મો કે ઝાખા પડવાની આપણને જરાયે જરૂર નથી આપણે તેજદાર થવા જરૂર ઇચ્છીએ છીએ, પણ આપણે શુદ્ધિનું તેજ માગીએ છીએ, મગ્યાનું તેજ નહીં ! અને શુદ્ધિનું આપ્તિ તેજ ઘાટાઘાટ અને વિતડાવાદને રૂપે કેમ પ્રગટ થાય ?

આહારની બાબતમાં ટ્રેલીક ભૌતિક કલ્પનાઓ આપણા સમાજમાં ખુબ જ ભૂલભરેલી અને અવળી ચાલતી આવે છે તે આપણે સુધારી લેવી જોઈશે મર્યા મસાના વિષે તો હું કહી ગયો તેનાથી ઊધી જાનના ભ્રમ વળી ડૂંગળા વિષે છે તે તામસી અને ધાર્મિક માણસોએ ન ખાવા યોગ્ય ગણાઈ ગઈ છે તે કેમ ન ખાવી એના જાતજાતના પુરાણો પણ લોકોએ જોડ્યા છે ! પણ મૂળમાં જોઈએ તો એના ઉત્તર સ્વાદ અને ગંધ જ એની નિદા માટે જવાનદાર હોય એમ લાગે છે એમાં મસાના જેવો અવશુભ છે એમ નહીં કહી શકાય એના શુભો તેજ આકાશશક્તીઓ એટલા ગણાવે છે કે આપણા ગરીબ દેશમાં આ સસ્તી સુતબ વસ્તુનો ત્યાગ કરવો એ ગર્ભીય આશ્રિત થઈ પડશે

ખીન્ને વહેમ લોકોમાં એવો છે કે શાકભાજીથી પિત્ત થાય, તાવ આવે જે નસતુમાં શાકભાજી વધારે પ્રમાણમાં પાકે છે તે જ નસતુમાં વરસાદના પાણીના ખાડાઓ ન્યા ત્યા ભરાયેના હોય છે, વનસ્પતિ ન્યા ત્યા કોહાતી હોય છે અને મચ્છરો વગેરેની ઉત્પત્તિ વધી રોગચાળો ચાલતો હોય છે લોકોએ અને વૈદ્યોએ પણ આ રોગચાળાનો સબબ કુદરતે આપેલી તેની સમકાલીન શાકભાજી સાથે જોડી દીધો !

વળી લીલોતરી અને કદમૂળ ખાવામાં ધાર્મિક વનજીના લોહાને આપણા દેશમાં હિંસાની પણ શકા રહે છે ! આપણી અહિંસાની ભાવના કે વનસ્પતિસૃષ્ટિ સુધી પહોંચાડી શકીએ એ તો ભારે ઉજાત સ્થિતિ ગણાય. પણ શાકભાજી સુધી જોઈ દયા પહોંચતી હોય તેનું તો આપ્તિ જીવન જ જુદી જાતનું હોય તે ખાતા જ નહીં, પણ ચાલતા, ખેસતા, ગિટતા, વાત કરતા, શ્વાસોચ્છવાસ લેતા દ્યારૂતિથી એટલો જીભગતો હોય કે તેને તેમાંની એકે ક્રિયા કરવાની ગમે નહીં, તેમાં અનેક અદસ્ય અને દસ્ય જીવો પ્રત્યે કઠોરતા, કરતા દેખાય. અર્થાત્ તેવા માણસને શરીર ધારણ કરવું જ અશક્ય થઈ પડે શાકભાજી છોડીને પૂણ્ય કમાવાનો પ્રયત્ન કરનારાઓનું જીવન આટલી હદની દયાએ પહોંચેલું હોય છે શું ? તેઓ જીવનના ખીજ

અર્ધા કામોમાં બીજાઓ કરતાં વધારે વિચારીપણું બાંએ જ અતાવતા હોય છે. ખાવામાં પણ તેઓ શાકભાજી છોડવા સિવાય કશો સૂક્ષ્મ વિચાર અતાવતા નેવામાં આવતા નથી, અને તેથી તેમના વ્રતમાં નથી હોતું જિંડાણ, નથી હોતી ધાર્મિકતા, નથી હોતી તપસ્યા. ખોરાકનાં કીમતી તત્ત્વો નાહકનાં ગુમાવવા ઉપરાંત તેઓ કશું પુણ્ય કમાતા નથી.

એ જ પ્રમાણે ટામેટાં, ગાજર, તરબૂચ જેવી મહાયુક્તકારી, મુંદર, સ્વાદિષ્ટ અને સુશ્લેષ વસ્તુઓને પણ લોકોએ અધાર્મિક ગણી કાઢી છે. અને તેમ ગણવાનાં કારણોમાં ઊતરીશું તો કશું જ સ્પષ્ટ કારણ જણાશે નહીં. કારણે અતાવવામાં આવે છે તે સાવ ઢંગધડા વગરનાં અને હામ્યાપદ છે. ટામેટાં અને તરબૂચ કેમ ન ખાવાં ? તો કહેશે, તે રાતાં છે અને માંસ જેવા દેખાય છે. અને ગાજર ? કોને ખજર એ અત્યંત સસ્તો અને ઢબવાળું પેદા થતો કંદ અધાર્મિક કેમ ગણાઈ ગયો ? શું ગાજર શખનો ગા અક્ષર એમને ગાયના માંસની યાદ આપતો દર્શે ?

શાકભાજીની જેમ કોણે ઉપર આપણી પ્રજાની બહુ જ ખદામરણ છે. એમને નાનપણમાં શીખવવામાં આવતું કે લીંસુથી તાવ આવે, કેળાંથી પણ તાવ આવે. આજે આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે એ કોણે તો તાવ હામવવામાં પણ કોણે આપનારાં છે. હજુપે જમકળ, સીતાકળ, બોગ જેવાં ગામની સીમમાં પાકતાં કોણે વિપેનો વહેમ ક્યાં દૂર થયો છે ? હજુપે પપૈયાં ગરમ પડતાં કહેવાય છે. ખરેખર આ આપણી મોટામાં મોટી કમનસીબી નહીં તો શું ? કળ એ તો ખડુ જોઈએ તો મનુષ્ય માટે જ ઉધરે પેદા કરેલો હોય એવો આહાર છે. કેવો મધુર તેમનો સ્વાદ ! કેવાં મોહક તેનાં રૂપરંગ ! કેવો સુખસ્થ તેમનો માવો ! ન બાફવાં પડે, ન શેકવાં પડે. કુદરત માતા પોતે જ પોતાની અવૌકિક કળાવડે તેમને પકવીને તૈયાર—મોમા મૂકવા લાયક સ્થિતિમાં આપણને આપે છે. તે જાડ પાસેથી લેતાં ઝાડોને ઈર્ષ કરવાની કરી જરૂર પડતી નથી જાડ તો જીવડાં છયે છે કે પશુ પંખી મનુષ્ય એમના કોણે લે અને ભક્ષણ કરે. તેઓ તો આપણી આગળ આગ્રહ કરી કરીને કોણે ધરે છે. મિષ્ટ ગ્સ અને સુદર રંગ એ એમની બાળામાં આગ્રહ નહીં તો બીજુ શું છે ? તેઓ આપણે કળ મલકા કરીએ તો આપણે ઉપકાર પણ માનતા હશે, કારણ કે આપણે કળ ખાઈને હજિયા કચાક વેરીએ અને એમના વચનો પૃથ્વીમાં વિસ્તાર કરીએ એવી એમના મનમાં આશા રહેલી છે.

કોણે માટે તો વહેમો છોડી દઈએ તો પણ આપણા દેશમાં કોણે છે જ ક્યાં ? આપણી ખેતીવાડી અસત અધોગતિમાં હોવાથી કોણની ઉત્પત્તિ

જ એકી થાય છે તાત્કાલિક કાયદો જોનારા જમીનદારો કપાસ ગરેની ખેતી કરવી પસંદ કરે છે, એમાં મહેનત અને સાચવણુ એકી કરવાની, ખજારમાં પૈસા સારા બિપજે, અને તાત્કાલિક હાથમાં આવે ફળઝાડો તો મહેનતમાં, ઉછેર માંજે જે પાચ કે તેથીયે વધારે વરસની ધીરજ માંગે અને ફળો પાકે ત્યારે વેચીને પૈસા કરવાની પણ મોટી ચિંતા કારણ કે તે તો 'અમને બક્ષણુ કરો, બક્ષણુ કરો' એવી જૂમ પાડતા જ ઝાડ પરથી બિતરવાના અને મોડું કરવામાં આવે તો સડી જવાની ધમકી આપી ખેડૂતને હેગન કરવાના આ ચિન્તામાં ખેડૂત ધાર્યો બાવ ઉપજાવી શકે નહીં આવી ફળવાડી કરવામાં એને શો રસ રહે ? અને પોતાના ઘર માં થોડા ફળઝાડ ઉગાડવાની પણ એને જરૂર નથી લાગતી ફળ ખાઈને છોકરા માદા પડે એવી એને બીક છે આવા કારણોથી કોઈ દેશમાં કુર્નબ ગયા છ તેના વિરુદ્ધનો દુર્ગંધ એ પણ ઘણુખરુ તેના મેનનનો અનુભવ આપણને આજો છે તેથી જ બધાયો લાગે છે

આધારશાસ્ત્રીઓ ફળફળાદિના ગુણુ ગણાવતા ધરાતા જ નથી ગીતાના શ્લોકોમાં મે શરૂઆતમાં કહ્યા તેમાં સાત્ત્વિક આધારના જેટલા લક્ષણો બતાવ્યા છે તે સર્વ ફળોમાં સમાયેના છે રસાળ, રાચક, સિંગ્ધ સુખ પ્રીતિ વધારતા — આ બધા વિશેષણો જોતા હુ તો એવું અનુમાન કરુ છુ કે એ ફળોનું જ વર્ણન છે સાત્ત્વિક આધારનું વર્ણન કરતા વ્યાસજીની આખ સામે ફળ જ હોવા જોઈએ એના બીજા વિશેષણો છે—આયુ, સત્ત્વ, બળ, સ્વાસ્થ્ય, વધારતા અને સ્થિર ગા ગુણો ધરાવનારા તત્ત્વો ફળોમાં ઘણા જ સારા પ્રમાણમાં છે એની આજના આધારવેત્તાઓ મુક્તકંઠે સાક્ષી પૂરે છે

આવા ફળોને આધારમાં પ્રમુખ ગ્ધાન ન આપતા આપણે શા માટે જાતજાતની મીઠાઈઓ, લોટ, ઘી, ખાડ, માવો ઇત્યાદિના મિશ્રણોમાંથી રચીએ છીએ એ મોટું આશ્ચર્ય છે ખરું જોશો તો મીઠાઈઓ એ બીજુ કાઈ નહીં, પણ ફળોની જ ગોડામાં બનાવેલી નકલો લાગશે આપણે મનુષ્યો વિચિત્ર પ્રાણીઓ છીએ આપણને અસન કરતા તેની નબત તરફ વધારે આકર્ષણ ગ્રહે છે તેને આપણે કળાનું નામ આપીએ છીએ ગમણીય સૂર્યોદયનું સાચુ દસ્ય સામે વિગ્તર્થુ હશે તે તરફ આપણુ ધ્યાન નહીં જાય, પણ તેનું ચિત્ર આપણે વખાણવા કરીશુ સનાટ પથગ્નો થાનનો ઘડશે ત્યારે લાકડાનો હોય તેવો બાસ મૂકશે અને મુતાર લાકડાનો ઘડશે ત્યારે પથગ્નો હોય તેવો બાસ આપશે 'મીઠાઈ રૂપી નમ્હી ફળો ગમે તેવા રૂપાળા કરો તો પણ સાચા ફળોની તોયે તે કેમ આવે ? એમાં ગળપણુ

આમ ગમે તે દૂધ સાત્ત્વિક છે એમ માની લેવું ન જોઈએ. પ્રયત્નપૂર્વક સાત્ત્વિક બનાવીએ તો જ તે સાત્ત્વિક બનશે, અને યોગ્ય રૂપમાં ને પ્રમાણમાં ગ્રહણ કરીએ તો જ સાત્ત્વિક ગુણ આપશે.

સાત્ત્વિક આહારમાં કેવી કેવી વસ્તુઓ આવે એ આપણે વિચાર્યું. આશ્રમનો આપણે ખોરાક આપણે યથાસાધ્ય તે પ્રકારનો રાખવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ. પરંતુ ગમે તેવી સાત્ત્વિક ચીજો ખાઈએ, તેટલા માત્રથી આપણો સ્વભાવ, આપણા આચાર વિચાર સાત્ત્વિક થઈ જવાના એવું માની લેવાની ખૂબ કોઈ ન કરશે, અને તેનાથી જુદી જાતના પદાર્થો ખાનારને રજ્જેગુણી કે તમોગુણી પણ રખે માની બેસતા. સાત્ત્વિક ચીજો ખાવાથી જીવનને સાત્ત્વિક કરવાનો પ્રયત્ન કરનારને કંઈક મદદ થાય ખરી, પણ એટલા માત્રથી જીવન ખરું સાત્ત્વિક થઈ જતું હોય તો તો શું જોઈએ ? એટલે સાત્ત્વિકતાની દૃષ્ટિથી આહારનો વિચાર કરીએ તેમાં માત્ર કયા પદાર્થો ખાવા અને કયા નહીં એટલો જ વિચાર કરવાનો હોતો નથી, વધારે જિંડા ઊતરીને વિચાર કરવાની જરૂર છે.

ગમે તેટલી સાત્ત્વિક વસ્તુઓ ખાઈએ, પણ તેમાંથી સ્વાદો તો હોવાના જ. જો આપણે જીભને વશ થઈને ખાઈએ, ખાવામાં પ્રમાણ ન જાળવીએ તો ગમે તેવી સાત્ત્વિક વસ્તુ દુધ, શેક, અને બાધિ પેદા કરનારી અને તેથી જ રાગસી નીવડ્યા વિના રહેશે નહીં. લાડુ એ મીઠાઈ હોવાથી તેના ઉપર હાથ મારનારને હેરાન કરશે, તેમ કેરી એ પણ સાત્ત્વિક ફળ હોવા છતાં જો તેના ઉપર દાથ મારીએ તો આપણને તેટલા જ દુખી કરે, માંદા, મંદ અને આળસુ બનાવી દે.

એકું અને ઊવરેલું અન્ન—એને તામસી કહ્યું છે. ગરીખાઈ અને અપમાનથી પતિત થયેના લોકોને એકી પતંગવળી ચાટના જોઈએ છીએ ત્યારે આપણને મૂઝા લાગે છે. પણ એક ગીતે આપણે પણ સ્વાસ્થપદ થઈને વધારા પડતું ખાઈએ છીએ ત્યારે બીજી શું કરીએ છીએ ? અમૃત જેવું અન્ન—તેને આપણે આપણા પેટમાં ગંધવીએ છીએ, કોદવડાવીએ છીએ, તામસી બનાવી દઈએ છીએ.

સાત્ત્વિક ફોં ઉપર ગુજરો કરીએ, પણ આપણે ધધો પાપનો હોય તો આપણે ફળની સાથે પાપ ખાધુ હોવાથી તેની દુર્ગંધ આપણા જીવનમાંથી છૂટ્યા વિના કેમ રહેશે? સર્પ શુદ્ધ દૂધ પીએ તો પણ તેમાંથી ઝેર વિના પીતું શું નીપજે?

એ જ પ્રમાણે ખોગકની વસ્તુઓ આપણે ક્યાંથી લાવીએ છીએ, તેના ઉત્પાદનમાં સ્વદેશી સિદ્ધાંતનું પાલન કરીએ છીએ કે નહીં, એ પણ જોવું પડશે. શું તે મેળવતાં આપણે સ્વામ્યનો ત્યાગ કરી બજારની બજારમાં પચા છીએ? શું તેની બનાવટમાં ગામના લોકોને તેમનો હાલનો ભાગ મળવા હર્ષિએ છીએ કે તેમના પેટ ઉપર પાકુ મૂડી સંચાઓને શરણે જઈએ છીએ આ વિચાર ન કરીએ તો પણ સાત્ત્વિક અન્ન અસાત્ત્વિક બની જાય.

અને છેલ્લી દૃષ્ટિ રહી યજ્ઞની. એટલે કે આપણે માત્ર ખાવામાં જ સમજીએ છીએ કે આપણની ઉદારતા પણ બતાવીએ છીએ? ઈશ્વરની કૃપાથી આપણે અન્ન પામ્યા તો તે અહમ્મુ કરતી વખતે આસપાસ ડોઈ જુઓ હોય તેને આપણે યાદ કરવું ન જોઈએ કે? જમતી વખતે અતિથિ-અધ્યાગત આવી ચડે તો આપણાં મનમાં શો વિચાર આવે છે? આપણું હૃદય અંદરથી પ્રસન્ન થાય છે કે માંડ ખાવા ભેડા ત્યાં આ સાક્ષ ક્યાંથી આવ્યું એવી ચોરી-મનમાં ઊંડે છે? નાનાને ભાગ આપવો પડશે એવી ચોરીથી મોઢાંભો છાતુ છાતુ ખાઈ લે છે કે તેમને આપી પોને ખાધાનો મુદ્દમ આનંદ ભોગવે છે? ગીતાજીમા આવી રીતે મનચોરીથી પાલેલા અન્નને ચોરીનું અન્ન કહ્યું છે, અને મોષ દીધો છે કે “તમાગ એકલા મારે કદી ન પકાવગો, અન્ન પકાવો તેમાંથી પહેલાં યજ્ઞ કરજો, આપણું ઘરે તેને આપજો, અને પછી વધે તેનો અમૃત માની આહાર કરજો. યજ્ઞ કરતા બચ્યું તે જ અમૃત, તે જ સાત્ત્વિક અન્ન.”

પોનાનું જીવન સાત્ત્વિક અને સેવકને યોગ્ય ધડવા કમ્પીએ તો આપણે આદારમાં આ બધા સિદ્ધાંતો આચારમાં ઉતારવા જોઈએ. માત્ર સાત્ત્વિક ગણાતી વસ્તુઓ ખામી એટલે આપણાં જીવન એકાએક ઉન્નત થઈ જશે એવી આશા ગળી ન સકાય. આશ્રમી ખોરાક ખાઈએ એટલે આપણે બારે સિદ્ધ થઈ ગયા એવો ડોળ કરીએ તો તો આપણે ખાડામાં જ પડ્યા સમજવડા.

આ બધું નજીક વિચાર્યા પછીએ ક્યા પદાર્થો ખાઈએ છીએ એની પસંદગીમાં અવિચારી થવું એ તો યોગ્ય નથી જ. સાત્ત્વિક પ્રકારનો આહાર પસંદ કરી તે જ ખાવાનો અમલ રાખવો એમાં ખૂબ લાયક છે, અને ન રાખવામાં ધણી હાનિ છે.

કેવી રીતે ખાવું ?

આજે કેવી રીતે ખાવું એના ઉપર આપણે વિચાર કરીશું ખાવાની રીતમાં આશ્રમ તરીકની કોઈ વિશેષતા છે એમ નથી જે રીતે આપણે ચાનવા ઇચ્છીએ છીએ તે રીત બધા જ આરોગ્ય ઇચ્છનારાઓની હોય છે, હોવી જોઈએ

તેમાં પહેલામાં પડેલી વાત એ છે આપણે ખૂબ ચાવીને ખાવામાં માનીએ છીએ આપણને ઈશ્વરે સુદૃઢ મજબૂત દાત આપ્યા છે તે વાવ વરની જેમ બધાર નીકળેના અને વાળા લાળા નથી, પણ મોની જામથીમાં વ્યવસ્થિત રચીને રાખેના કે, એટલે એ તો દેખીતું જ છે કે તે કાર્પને કરડવા માટે નથી, પણ ખોરાક ચાવના માટે જ છે

શરીરશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે આપણી હોઝરીની બનાવટ એવી છે કે તે આમોપામો ખોરાક પચાવી શકે નહીં, પણ સારી રીતે ચવાઈને આવે તેના ઉપર જ કામ કરી શકે તેઓ આપણને એમ પણ સીખવે છે કે કાળિયો ચાવીએ તેમ તેમ આપણા મોઢાનો ગ્લેસ તેમાં બજે છે, અને પચી ન શકે એવો મેદો મીઠી સુપચ્ચ શર્કરાના રૂપમાં ફેરવાય છે જેમ જેમ ચાવીએ તેમ તેમ મજબૂત છૂટે છે એનો કાને અનુભવ નથી ? આનો અર્થ એ થયો કે પચવાની કિરાની શરૂઆત મોમાંથી જ શરૂ થઈ ગઈ ચાવવામાં મહેનત તો કે પણ તે આમ જરૂરી મહેનત હોવાથી કુદરતે તેની સાથે મીઠાશ જોડી આપી છે

છતાં લોકો ચાવવામાં કટાગો કરે છે ખરેખર માણસો ખીજી મધી અગમહેનતોથી કટાગો તે કઈક પણ સમજી શકાય, પણ ચાવવાનો કટાગો એ તો જરા પણ ન સમજી શકાય તેવો છે માણસ અત્યાંત સિદ્ધાંતની મસ્કગી કરનારો અને અવાજો હોય તો તેણે તો કાળિયાનો સ્વાદ જેમ મો તેમ નામો વખત ભોગવવાની ઇચ્છા ગમવી જોઈએ મળિયો આખો પામો કચરી પેટમાં ઉતારી દેવામાં તેને શી મજ પડે ? એમ કરીને તો તે હાથે કરીને પોતાની હહેનત યુમાવે છે છતાં માણસને સ્વા ભોગવના કરતાં આજસનો ગ્લેસ વધારે મીઠો વામનો જોણાય છે

રોમોઈની આપણી આખી કળા કમ જણે ચાવવાની બપકર મહેનત માંથી બચવા ખાનર જ ખિતવવામાં આવી ન ડોય એવી નથી વામની

શું ? પાકકળાકુશળ બહેનોએ દિવસે દિવસે પોતાની રાટલીએ! પાતળી, પોચી અને સુંવાળી બનાવી દીધી છે. તેવી પોચી રાટલીને પણ ખાનાં પહેલાં દાળમાં બોળી વધારે પોચી કરી દેવામાં આવે છે. આથી ચાવવાની મહેનતનો છેદ જ ઊડી ગયો છે, લોટમાંનો મેદો શર્કરા બન્યા વિના — ખચ્યા વિના જ હોબરીમાં પહોંચી જાય છે. મિચારી જીભ પણ તેના હકની મીઠાશ ખોઈ બેસે છે. પછી જીભ તકરાર ન ઉઠાવે તે ખાતર રાંધનારાંએ કેટલી કરામતો કરે છે ! તેને ખાંડ ખવડાવે છે, મુરખ્યા અને અધાણાં ચટાડે છે, દાળ શાકને તો છેથે રસનાં મિથણો અને ઉપમિથણોનો કાવો બનાવી મૂકે છે ! તેથી પણ જીભ રાજ ન યાય ત્યારે તેને ખાંડ ધીથી થગથગતાં મિષ્ટાન્નો ચારે છે ! ખુરામતથી બગડેલી જીભ વધારે વધારે રિસાતી જાય છે, તેમ તેમ આપણે પણ ગળપણ અને તીખાશની લાક્ષ્ય વધારતા જઈએ છીએ !

આ વાત તમે સૌ સમજો અને સંમતિ આપો તો આપણે આશ્રમના ખોરાકમાંનો મુખ્ય પદાર્થ આવી શકાય એવો જ રાખવા ઇચ્છીએ છીએ. તેથી આપણે રાટલા અને બાખરીને વધારે પસંદ કરીશું; રાટલી કરશું પણ તે એવી કાગળ છાપની નહીં કરીએ. તે આપણે સારી પેટે આવીશું અને તેમાંથી મીઠાશ છૂટશે તે આપણા હકની કોવાથી આનંદથી માણશું. દાળ શાકમાં પણ આપણે જીભને લક્ષ્યાવવા જત જતનાં વસાણાં નાખશું નહીં. ધાન્ય અને કઠોળ ખચવા માટે વધારાના મીઠાની જરૂર પડે છે એવો આહારશાસ્ત્રીઓનો અભિપ્રાય છે તે માન્ય રાખી આપણે જોઈતા પ્રમાણમાં મીઠું લેવાનું રાખીશું. વસાણાંએ તો ઔષધિઓ છે, દવાઓ છે. તે રોગો મટાડવા વાપરવાનાં હોય. બોગબોગે માંદા પડેલાં ત્યારે તેનો ઉપયોગ કરશું, પણ જીભને હેનરવા તે આપણે શા માટે વાપરીએ ?

રાજના આહારમાં ખાસ વિચાર કરવા જેવી બીજી બાબત તે ભાત છે. ભાત એ આપણા લોકોની પ્રિય અને માનીતી વાની છે. અનિ પ્રાચીન કાળથી બાનનો આપણા લોકોને શોખ છે. કેટલાક પ્રતિમાં તો બાન એ જ મુખ્ય ખોરાક છે. આપણા આ બાજમાં પણ બપોરના ભોજનમાં તો લોકો ભાત જ જમે છે. ભાત ન મળે તો તેમને જમ્યાનો સતોય થશે નહીં.

પણ આપણા આ જૂના અને પ્રિય ભાત સંબંધમાં આદારશાસ્ત્રીઓએ શંકા ઝિબી કરી છે. તેમાં પોષક તત્ત્વો પ્રમાણમાં અદ્ય છે. અને નદ ઉત્પન્ન કરનાર મેદો જ વધારે છે. જેઓ લાતથી પેટ ભરે છે તેમને ઘેન ચડે છે અને જમ્યા પછી કેટલોક વખત કંઈ કામ સુઝતું નથી. તેમને કાંધ અને આળસમાં આજોટ્યાં કરવું પડે છે. તેમાં પોષણનાં તત્ત્વો એવાં

હોવાથી ઘણા વધારે પ્રમાણમાં ખાઈએ ત્યારે જ હોજરી સંતોષ પામે છે, એટલે ભાત ખાનારાઓને પેટ તણાતાં સુધી ખાવાની ટેવ પડી જાય છે. પરિણામે જરૂરની કાચળી તણાઈને મોટી ચર્મજન્ય છે અને તે બરાઈને તંગ થાય નહીં ત્યાં સુધી એમને ધરપત થતી જ નથી. પછી તે લોડા રાટલો કે મિષ્ટાન્ન ખાય તો પણ તેમને જરૂર તંગ થતાં સુધી ખાધા વિના સંતોષ થતો નથી. તે તેઓ પચાવી શકે નહીં એટલે રોગના ભોગ થાય છે.

અને વળી આ ભાત ખાવાની આપણી રીત પણ ઠેવી છે? આપણે તેને દાળ કઢી વગેરેમાં રગદોળાને મેંમાં મૂકીએ છીએ. સારો ભાત હોય તો તો દાંતની પકડમાં થોડા દાણા પણ આવી જવાનો સંભવ રહે, પણ દાળમાં ચોળાને આપણે એકે એક દાણાને ચવવાના જોખમમાંથી પૂર્ણ મુક્તિ આપી દઈએ છીએ! કદાચ ભાત આપણા લોકોને ભાવે છે તેનું કારણ ભાતનો સ્વાદ નથી. તેમાં જે કંઈ સ્વાદ છે, તેને તો લોડા ખાંડી, છડી, ઓસાવી છેક મોળો કરી નાખે છે, અને તે મોળા સ્વાદને પણ દાળ વગેરેમાં ચોળા સંપૂર્ણપણે કુખાવી દે છે. અને તો લાગે છે કે ભાતમાં ચાવવાની તસ્દી લેવી પડતી નથી, તે ગટક ઈ ગળે ઉતારી શકાય છે, તેથી જ તે આપણા લોકોને ગમી ગયો છે. તે ગમવાનું બીજું કારણ ઘણું કરી તેમાં રહેલું માદકપણ હોય તો પણ ના નહીં. ભાત ખાઈને પેટ તણાય છે અને આંજોટવું પડે છે, પણ એ સ્થિતિમાં માણસને એક જાતનું તામસી સુખ લાગે છે. વ્યસની લોકોને તેમના વ્યસનોમાં લહેજત આવે છે તેને મળતી જ આ લહેજત જણાય છે.

ભાત વિષેના આ વિચારો સાંભળી તમને ઘણી નવાઈ તો લાગશે, પણ તમે હવે સમજી શકશો કે આપણે આશ્રમના ખોરાકમાં તેને પ્રધાનપદ પરથી ખસેડી દેવા કેમ ઇચ્છીએ છીએ. એને તમે છેક તો છોડવાના નથી, પણ હિંમત ચાલે તો તેને દાળમાં ચોળવાનો સિવાજ બધ કરજો અને તે લૂખો ખાઈ તેમાં ગ્હેલો આઠો સ્વાદ ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરજો.

ખાતનું પ્રમાણ ઘટાડીએ તો શરૂઆતમાં એવતા રહેવાની જરૂર છે. ભાત ભરી ભરીને પહોળા અનેલી પેટની કાચળી નક્કર ખોરાકથી તેટલી જ તંગ થતા સુધી ભરવા જગો તો અપચો ચર્મ હેરાન થશે! બૂખ્યા બૂખ્યા હોવાનો ભાસ થાય તો પણ થોડા દિવસ કાળજી રાખજો, અને નક્કર ખોરાકનું પ્રમાણ વધી ન જાય તે જોજો. થોડા જ દિવસમાં તમારી હોજરી નવા ખોરાકથી ટેવાઈ જશે અને પછી થોડા જથ્થાથી પણ તમિ થવા લાગશે.

આહારશાસ્ત્રીઓની એક બીજી સલાહ પણ સ્વીકારવા જેવી છે. તેઓ કહે છે, અગ્નિથી તમારા ખોરાકમાં રહેલાં તત્ત્વોને भारी ન નાંખો. આપણને આ સલાહ માનતાં વાંધા આવે તેમ નથી. ખોરાકને પોચો બનાવી દાંતની તરફથી ચાવવી નહીં એવો આપણો હવે નિશ્ચય હોવાથી જે ચીજો રાંધ્યા વિના ખાઈ શકાય તે આપણે-મૂળ રૂપમાં ખાવાનું રાખીશું. અનેક જાતનાં શાકભાજી અને ફળ કુદરતી રીતે વગર રાંધ્યે ખવાય એવાં હોવા છતાં આપણે શા માટે તે રાંધીએ છીએ એ ખરેખર સમજાય નહીં એવું છે. માત્ર અનાજો એવાં છે કે તેને દળી ખાઈ ખાઈએ નહીં તો આપણી હોજરી પચાવી ન શકે. તેને પણ વધારે પડતાં ન રાંધી મારવાની આપણે કાળજી રાખશું.

તમે જુઓ છો કે આપણી આહારની વસ્તુઓ તો તેની તે જ છે. માત્ર આપણે તેને કેવા રૂપમાં લઈએ છીએ ત્યાં જ ફેર પડે છે. આપણે ઘણી ચીજો રાંધીને નિર્જીવ બનાવ્યા વિના લેવાનું પસંદ કરીએ છીએ, રાંધીએ તેને પણ અતિરાશ પોચી નથી બનાવી હતા. જૂનવાણી મન આ બાણું બેઠું ગભરાઈ બેઠું છે. તેને બધું વિચિત્ર અને નવું નવું લાગે છે. તે તકરાર હોવાયે છે કે શા માટે તેની પાસે આ મોટો ત્યાગ કરાવવામાં આવે છે? શા માટે તેના સ્વાદો લાંટી લેવામાં આવે છે? ખરી રીતે એની તકરાર વળુદ વગરની છે. મૂળ વસ્તુઓ તે જ છે. સામાન્ય રીતે બોકાનાં બાણામાં શાક, ફળ વગેરે ઓછાં હોય છે અથવા હોતાં જ નથી. તે બિલ્લટાં આપણે તો જાતમહેનત કરીને વધારાનાં દાખલ કર્યાં છે. સ્વાદમાં કે દેખાવમાં આપણું બાણું જૂદું છે પણ બિતરતું નથી, બિલ્લટું ચડિયાતું જ છે. પોષક તત્ત્વોની દૃષ્ટિએ તો તે એક છે જ. એટલું ખરું કે આ બાણું આપણે હુસ હુસ ખાઈને બહી શકશું નહીં. આપણે ઠીક ઠીક સમય અને ચાવવાની મહેનત તેના ઉપર આપવાં પડશે. પણ તે મહેનતનો બદલો તેમાંથી છૂટતા મધુર રસોથી આપણને મળી રહેશે.

અવચન '૧૧' ૩૦

અમૃતભોજન

આદ્ય વિશે અનેક દૃષ્ટિએ આપણે વિચારે કરી ગયા આપણે તેને અમૃતભોજન એવું સુંદર પવિત્ર નામ આપ્યું છે. તે આપણે એવા પવિત્ર નામને ગોળે એવી પદ્ધતિએ ગ્રહણ કરવું જોઈએ.

હા, ભોજન પેવાની એ પદ્ધતિઓ છે — એક મનુષ્યની અને બીજી પશુની. પશુને પેટમાં ખૂબ હોય અને આખ સામે ખાવાનું હોય એટલે પછી બીજે વિચાર કરવાપણું રહેશે નહીં. પરંતુ મનુષ્યને તો એ બે બેમાં થયા પછી પણ કેટલુંક વિચારવાનું બાકી રહે છે. તેને ભોજનમાં અમૃતની બાવના ઉત્પન્ન કરવી છે.

તમે વિચાર્યા પડે છે — “એ વળા શું હશે? ભોજનના સમારંભો ગોળવવામાં આવે ત્યારે લોકો ભોજનગ્રાહનને રંગોળા ધૂપ આદિથી ખુશનુમા બનાવે છે, એમ કરવાનું હશે?”

ના, એવા સમાગમ તો કોઈક દિવસ ગોળે આપણે તો રોજના ભોજનને અમૃત બનાવવા માગીએ છીએ. આપણે સૌ ભોજન કરવા સાથે મળીને બેસીએ, એ સાથે બેસવામાંથી જે આનંદ જન્મે છે તે આપણા સ્નાહા સ્વચ્છ બાવને અમૃત બનાવી દે છે.

તમે ઉતાવળા થઈને કહેશો, “બરાબર છે. ખાતાં ખાતાં આપણે ખૂબ વાતોવિનોદ કરીએ, અને ગ્રેમથી એક બીજાને આગ્રહ કરીએ, તો જ ખાવામાં ખરે આનંદ આવે.”

તમારું અનુમાન બરાબર નથી આગ્રહને લોકો હેતુમીતની નિર્દેશની મણે છે, પણ આપણે તો તેને ઘણી દલગી વસ્તુ માનીએ છીએ ઘણી વાર તો તેને ગ્રેમને બદલે ખોટી મોટાઈ બતાવવાનું જ સાધન બનાવવામાં આવે છે અસંગતી માણસો સામસામા તોફાન કરીને, એકબીજાને તાણાતાણ કે મારામારી કરીને દલગી જાતની મજા લે છે — તેવી જ ભોજનમાં આગ્રહ કરવાની મજા ગણી શકાય એથી સાચી મજા કશી આવતી નથી, માત્ર અજબ બગડે છે અને આગ્રહને વશ થનારનું પેટ મગડે છે. અહીં આશ્રમમાં આપણે કોઈ કોઈને આગ્રહ કરતા નથી. તેથી કોઈ આગ્રહની વાટ નેતું નથી. સૌ પેલાની ખૂબ પ્રમાણે વગર સંકેતે માગી લે છે.

ત્યારે મનુષ્યને શોભે એવી બોજનપદ્ધતિ તે કયી? આશ્રમની આપણી પદ્ધતિમાં એવું શું વિશેષ છે?

તમે જુઓ છો કે અહીં આપણે આપણી આખી મંડળી સાથે બગીચે બોજન લઈએ છીએ. જોને ફાવ્યું તે રમોડમાં પેટે અને બેંગાબેંગ કરી ખાઈ લીધું એ પદ્ધતિ તો પશુની છે. એમ તો તમે એકલા ખૂબીમાં બરાઈને ખાઈ લો તોયે પેટ તો બરાય, પણ માત્ર પેટ બરવાથી આપણને ખરી તૃપ્તિ કેમ થાય?

આપણે ત્યાં બોજનનો સમય મુકરર કરાવેલો છે, ઘંટ વગાડી તે વખતની સર્વ આશ્રમવાસીઓને જાણ કરવામાં આવે છે. તે સાંજગી સૌ પોતપોતાનાં કામોથી પરવારી વહેલા વહેલા બોજનાલયમાં આવી પહોંચે છે. કહીને બૂખ લાગી હોય તેથી બોજનાલય તરફ આવતાં આનંદ હોય જ, પણ સર્વ મિત્રો સાથે મળીને અમૃતબોજન લેવા બેસશું એ વિચારથી તો ત્યાં આવતાં મન ઓર જ પ્રસન્નતા અનુભવે છે. 'ગોડું' કરીશું તો બીજા સર્વ મિત્રોને તકલીફ મશે એ વિચારે આપણને કોઈને મોડું કરવું ગમતું નથી. બોજન વખતે કોઈ હાજર ન દેખાય તો સર્વ મિત્રો તેને માદ કરશે, તેની શદ બેશે, તેની ચિંતા કરશે.

બોજનાલયમાં ગોઠવાઈ ગયા પછી આપણે મારે મદા કસોડીની થોડી મિનિટો પસાર થાય છે. પીરસનારાઓ ચપલતાથી પીરમે છે. છતાં બધી વાનીઓ પીરસાઈ રહેતાં કંઈક વખત તો જશે જ. એક તો ઘરમાં આમ ટિંગાઈને બેસી રહેવાની અદ્દત નહીં, અને વળી પેટમાં બૂખ. બૂખ પામે આપણે લાચાર થઈ જઈએ તો તે તો કંઈ કંઈ અણછાગતી દલીલો આપણા મગજમાં જોભી કરે છે. 'આમ બેમી રહેવાથી અમારો વખત બગડે છે, અમારું ખાવાનું ફરી જાય છે, વગેરે.' કોઈને યશો, અહીંનો નવો અને વિચિત્ર જોરાક જેમ તેમ સંન કરી લઈએ, પણ આ ટિંગાઈ રહેવાનું કેમ ખમાય? પણ નહીં, આપણે એમ ધીરજ જોઈશું નહીં. સૌ આશ્રમવાસીઓ આપણા બોજનનો એક સાથે આરંભ કરી ચકીએ એ આનંદ ખાતર આપણે ધીરજ રાખીશું. વખત તો જશે, પણ જ્યારે બધું પીરસાઈ રહેતાં સૌ સાથે મળીને પરમેશ્વરની પ્રાયના કરીશું, અને સાથે બોજનની શરૂઆત કરીશું ત્યારે કેટલો આનંદ થશે? ખરેખર, તે ક્ષણે આપણી બધી ધીરજનો બદલો વળી જશે.

“જમતાં પણ વળી પ્રાર્થના કરવાની?”—કોઈને શંકા થશે. “કોઈ મોડું મહત્ત્વનું અને ગંભીર કાર્ય કરવાનું હોય તેનો આરંભ પ્રાર્થનાથી કરવામાં આવે એ સમજી શકાય; બોજન જેવું એક સામાન્ય કામ, એમાં

વળી પ્રાર્થના શી ? ” પણ નહીં. ભોજનને આપણે એક તુચ્છ, નજીવું; માથે આવી પડેલી ઉપાધિરૂપ, જ્યાં ત્યાંથી ઉઠેલી નાખવા જેવું કામ બનાવવા માગતા નથી. આપણે સૌ સાથે મળીને અભ્યાસ કરીએ છીએ, સાથે મળીને સેવા કરીએ છીએ, સાથે મળીને યજ્ઞકર્મ કરીએ છીએ, તે જ પ્રમાણે સાથે મળીને અમૃતભોજન ગૃહણ કરીએ છીએ. તે આપણું એક મંત્રીગ અને મંદસ્તવનું કામ જ છે. તેમાંથી આપણે શરીરનું પોષણ લઈએ છીએ, એટલું જ નહીં; સાથે મળીને ભોજન કરવાથી આપણાં પરસ્પરનાં પ્રેમ મૈત્રીને પણ પોષણ મળે છે. આપણા આત્મામાં એવું બળ મળે છે કે “ અમે એકલા નથી, અમે સમાન ભોજનથી, સમાન વિચારથી પોષાયેલું ” એક મંડળ છીએ, અમે અમારા દેશને માટે ભારે ભારે પરાક્રમે કરીશું. ” આપણો પ્રાર્થનાનો મંત્ર આપણી આ બાવનાઓને પેાષે તેવો જ છે.

આપણું ભોજન-સાધું અને સરતું છે, પણ તે આપણું અમૃતભોજન છે. તે આપણે માટે કેવળ ભોજન નથી, તે તો આપણી કેળવણી છે. વળી તેમાંથી જ આપણા દેશની જનતા માટેનો સર્વસામાન્ય રાષ્ટ્રીય આહાર શોધાશે, એવી આપણી આશા છે.

પ્રવચન ૧૨મું

આકાશનું અમૃત

અમૃતભોજનની વાત કરતો હતો ત્યારે જ મને મન થયું કે તમારું ધ્યાન આકાશના અમૃત તરફ વહેણામાં વહેલી તકે દોરું. જેને અમૃત કહીને વર્ણવી શકાય એવું ભોજન દેશમાં સર્વને મળતું થાય એમ આપણે સૌ ઇચ્છીએ છીએ, પણ તે દિવસ ક્યારે આવશે ? તે માટેનો આપણો મહાપ્રયત્ન ક્યારે સફળ થશે ? પરંતુ આકાશનું અમૃત તો રોજ રાત્રે વરસી જ રહ્યું છે. અજવાળી રાત્રિએ ચક્રમા અમૃત વરસાવે છે અને અધારી રાત્રિએ કાટિ કાટિ તારાઓ. તે અમૃતથી પેટ તો ન બરાબ, પણ આપણો થાક ઉતારી તે આપણને તાજગી અને આનંદ બક્ષે છે. તે લૂંટવાની કોઈને મનાઈ નથી. જેઓ લૂંટતા નથી તેઓ પોતાની ગેદરકારીથી—પોતાની જ બૂલથી લાભ ગુમાવે છે.

તમે રોજ જુઓ છો કે આશ્રમમાં અમે સૌ રાત્રે અમૃત વરસાવતા આકાશ નીચે ખુલ્લા ચોકમાં સ્થિત છીએ. શરીરમાં કાંઈક અનુભવ હોય

અથવા વરસાદ જેવી કઈક કુદરતની હરકત હોય તે સિવાય ખુલ્લામાં સૂતો નો આનંદ સુમાવવા અહીં કોઈ જ તૈયાર નથી

હું જોયા કરું છું કે નવા આવેલા મિત્રોમાંથી પણ રોજ થોડા અમારી અમૃતનુદામાં બળવા મગા છે. યજ્ઞાત્મા તો તમે ધરમાં અથવા ઓડવા પર પથારી કરે છે. પથારી કરતી વખતે નમારા મનમાં કેવા વિચારો ચાલતા હશે તે કહું? “અરે! તદન ખુલ્લામાં નો કેમ સુવાય? અગો રહી જ જાય ને? આશ્રમવાળા ગધા ચક્રમ હોય છે એમ લોકો કહે છે તે ખોટું જણાતું નથી.” આ લોકો તો બધા ટેવાઈ ગયા છે તેથી એમને કંઈ ન થાય. હું એમનો વાદ કરવા જઈ તો મારો જ પડી જઈ મને શંકા થઈ જાય, મને તો આવી, મારા સાથેસાથ મહી જાય.” પછી પથારી કરીને તમે બે ધડી વાનોવિનોદ કરવા ખુલ્લામાં પડેલી મડળીમાં ફરવા નીમ્જો છો. ફરફર વાતો દવા તમારા અગેચ્છમાં અવગણિયા કરે છે તમને ખમર પડતી નથી, પણ આકાશના અમૃતનો તમને કેટલો છે વાનો કરીને પથારીમાં સૂવા જાઓ છો ત્યાં તમને પથારી કરવા લાગે છે ધરની બધી દવા જાણે તમને દઝાડતી ન હોય એમ લાગે છે માથા પરનું છાપડું તમને આખના પાટા મધુ વાગવા માટે છે, અને છવટે કોઈની છાતીમાં દ્વિમત એકી થાય છે તે જાનો જાનો પથારી વીટાળીને ઊડે છે અને ચોખ્ખા સારી જગ્યા જોઈ ત્યાં જમાવે છે

વડેની મોડી સૌને એ દ્વિમત આવ્યા વિના રહેવાની નથી થોડા દિવસમાં જ એવી સ્થિતિ આવશે કે ધરમાં તમને કોઈ બાધી રાખે તોપણ બધાઈ રહેવા તમે કોઈ તૈયાર થવાના નથી તમે અનુભવે જોશો કે ખુલ્લામાં સૂવાથી માંસ પડાય એ વહેમ જ હતો જિન્દા ખુલ્લામાં—આકાશના અમૃતમાં આખી રાત નદાવાથી તમે પહેલા કંઈ નહીં અનુભવેલી એવી ખાંડી નિદ્રાનો અનુભવ કરશો તમને લાગવા માંડશે કે આજ સુધી જાણે તમે મદી સાચી નિદ્રા જાણી જ નહોતી

આહાર ગમે તેટલો વિચારપૂર્વક લઈએ છતાં એકલા આહારમાંથી જ આપણું આરોગ્ય બધાય છે એમ નથી સૂચનો તાપ, ખુલ્લી હવા, આકાશમાંથી ધસતું અમૃત—એ બધા તત્ત્વો પણ આપણને ભારે તાજગી અને ચેતન આપનારા છે એ તત્ત્વો માણસને મારો પાડે છે એ વહેમ છે આપણા જૂના જોડો માદા માણસને અધારા અને બધી દવાવાળા ધરમાં રાખવો એ સારું સમજે છે, પણ ખરી વાત એથી જિન્દગી છે તાજી હવા તો માદગી મટાડવામાં મદદ કરે છે અને માણસ માદગીથી પીડાતો હોય ત્યારે પણ તેને આરામ આપે છે કેટલાક ક્ષણ જેવા રોગીઓને તો

પ્રુત્યામા સુવાની અને સૂર્યજ્ઞાન કળ્યાની ખાસ બનામજુ કળ્યામા આવે છે એટલે અમૃતમા સુવાથી માત્ર ૫૫ એ વહેમ તો મનમાથી ઉડાડી જ મૂકવે

સારુ છે કે હમણા ઉનાગો ચાને ઠંડા આ મોસમમા કોઈ ન શીતળ જાળથી રનાન પ્રવાની બતામજુ પ્રસી ન પડે, અને રાત્રે આકાશના મધુર અમૃતમા સુવાની પણ બનામજુ કળવી ન પડે પરંતુ આપણે માણ્યમે વિચિત્ર પ્રાગીઓ ત્રીએ આપણા તોગમા ઘણા એવા મુવાળા ધર્મ મેરીએ છીએ કે ઉનાળામા પણ જા પાગીનુ રનાન મદન ન થઈ નાકે આ ઉનાળાની મદ મધુર હવામા પણ ગોઠડુ ઓઠવાનું જોઈએ એવી ઠંડો વાળા ગાઈ બાઈઓ તમાગમા હમા તો તેમને રાગઆતના બે દિવસ જરા અડરુ પડે પ્રાચી રાગીની અસર પણ જલ્દારે પણ તેથી ગમદાશા નવી ટેવ પડે જેમ ચામડી આરી નમળી કરી શકાય છે તે જ નિયમથી ટેવ વડે જ તેને સમળી પણ બનારી શકારે અને મનાવવી જોઈએ આજે ઉનાળાની અનુકૂળ હવામા રાગઆત કરશે તો શિયાળો આવતા મુધીમા ઠંડીમા પણ આકાશ નીચે સૂતા જોડથી હિમન અને શમિત તમારામા આવી જશે

આકાશી અમૃતના ગસિયાઓને એક મુચના રાગઆતથી જ કળ્યાની જરૂર છે પ્રુત્યામા સૂઓ ત્યા ઉપરાઉપરી ગોઠા ઓઠીને અને તે પણ મોઢેમાથે ઓઠીને તમારુ સનેતુ નકામુ ન કરશે મુતી વખતે ટંકુ ઓઠવુ એનો કીક સિયાર નોકો પ્રવા નથી, આ ગોઠડી ઉપર ગોઠી લેતા જ જાય છે શિયાળામા કઠ્ઠિ ઓઠવુ પડે એ કીક છે પણ આપણી ચામડીની સહનશક્તિ ઓછી ન થઈ જવા દેવી જોઈએ એ હદિ આપણુ જુતી જઈએ છીએ

ચામડીને એવી કેળવવી જોઈએ કે સામાન્ય ઠંડી આપણને ખરાળ ન લાગે પણ મીઠી નાગે ઠંડી પણ પ્રમાણ બહાર ન હોય ત્યારે ભારે આરોગ્યવર્ધક છે ઠંડીના સ્પર્શથી ચામડી કેવી તમ થાય છે? શરીરની અંદરની ગરમી કવી વધી જાય છે? નાક મોમાથી કેવી બિની વરાળ નીકળે છે? નમોમા ગરમાગરમ લોહી જેવુ દોઢા મડે શ્રે? સાગ્ર માણસને શુ આ કુખરપ હોય છે? નહી, તેને તો આ મધો અનુભવ આનંદ અને ઉત્સાહપ્રદ જ લાગે છે વધારા પડતું ઓઠવાની ટેવ પાડી આ નીંદો અનુભવ ખોઈ બેસવો એ કેટલું મોટું નુકસાન છે?

આશ્રમમા આકાશી અમૃતનો જે સ્વાદ આપણુ મોગવીએ છીએ તની કદર આપણા સમાજમા કોઈને નથી એ કેટલી કુખની વાત છે?

હા, શ્રુતિમાતાના પુત્રો — ખેડૂતો — તેમને કંઈક અંશે એનો લાભ મળે છે ખરો. પણ તે કંઈક અંશે જ. કારણ કે તેઓ એની કિંમત પિછાણતા નથી. તેઓને વર્ષમાં ઘણા દિવસ રાત્રે ખેતરોમાં સૂતા જવાનું આવે છે. પણ તે વખતે તેઓના મનમાં શું ‘આજે તો આનંદની રાત્રિ માણવા જઈએ છીએ’ એવો ઉત્સાહ હોય છે કે ‘નહીં જ. ખેતીના જૂડા ધંધાને લીધે માથે આવી પડેલી આફત બોગવી છૂટવી એમ માનીને જ તેઓ જાય છે, અને ધરમાં બરાઈને સુતેલાઓની તેઓ પોતાના મનમાં ઈર્ષ્યા કરે છે. સખનું સહુ એ તો બંધિયાર ચોરડાનું જ એવી તેઓની ચોક્કસ સમજ હોય છે.

આથી તેઓ ખુલ્લા ખેતરમાં સૂએ છે ત્યાં પણ અમૃતને બને તેટલું બગાડી નાખે છે. ખેતરમાં પણ હવા ન લાગી જાય એવો કોઈ બંધિયાર ખૂણો કે ઝૂંપડું તેઓ શોધી કાઢશે. વળી એ તો વનનો મુકામ, એને સાફસફા રાખવાની શી જરૂર? તેમાં હચરા ઉપરાંત ચાંચડ જૂવા પણ ખદબદતા હશે. અહીં ક્યાં રાજ સૂતાનું છે કે તે બધું સ્વચ્છ કરવાની પંચાત કરવી? ખાટલો રાખ્યો હશે તોયે તૂટેલો હશે, અને માકણથી બરેલો હશે. અને સૂતી વખતે ગંધાતી ગોદડી મોઢેમાથે ઝોદી લેશે; ખેતરમાં સૂતા છતાં આકાશના અમૃતને બદલે ગોદડીની ગંધમાં જ આજોટશે! રાત્રે માથું બૂલમાં ઊઘડી જાય તો આસપાસથી ડુગંધી હવા આવશે, કારણ કે મુકામની નજીકમાં જ ઝાડો પેશાબ કર્યાં હશે. ગામમાં પણ દૂર જવાની જરૂરિયાત સમજાઈ ન હોય તો અહીં વગડાના મુકામમાં દૂર જવાનું તો સૂઝે જ ક્યાંથી? આમ આકાશી અમૃતનું રસાયણ જે જે શુભ તત્ત્વોનું બનેલું છે, તે તમામને ખેતરમાં સૂતા છતાં તેઓ ખુંએ છે.

હા, એ રસાયણ છે. આકાશી અમૃતમાં અનેક જીવનદાયી તત્ત્વોનું મિશ્રણ થયું છે, તેથી જ આપણે તેને અમૃત કહીએ છીએ. ઉપરથી આકાશ ગાંદની વરસાવનું હોય કે તારાઓ અગમગતા હોય, નીચેથી ધરતીમાતા હાંફ આપી રહી હોય. ખુલ્લી હવા કોઈ જાતની રોકરોક વિના આપણાં અંગોને ગલગલિયાં કરી જતી હોય. ગંધુર શીતળતા આપણા રોમરોમમાં ગરમીતો સંચાર કરતી હોય. વળી સ્વચ્છતા એ પણ આ અમૃતમાંનું અત્યંત અગત્યનું તત્ત્વ છે. હવા સ્વચ્છ હોવી જોઈએ. આકાશ તો સ્વચ્છ હોય જ. નીચેની જમીન પણ આકાશ જેવી જ સ્વચ્છ આપણે મહેનત કરીને સંખંધી જોઈએ. અને આપણા અમૃતનું સીધું મોટું તત્ત્વ — તે છે વિશાળ, વિશાળ, વિશાળ આકાશ. આપણને તે કેટલો આનંદ આપે છે! આપણને કેટલી હાંફ આપે છે! વિશાળ આકાશ નીચે સૂતા હોઈએ ત્યારે આપણા

હૃદયમાં જાણે એવો ભાવ રહે છે કે આપણે મૌથી જુના પડી એક નાનકડી ટાટડીમાં પુરાયા નથી, પરંતુ આપણે વિશાળ પૃથ્વીના પટ ઉપર આપણા પ્રિયજનોની સાથે આનંદથી પોઢ્યા છીએ એ જ પટ ઉપર ડચાક આપણા જેવા માણસોના મૂંઝાણો સૂતા છે, કચાક પશુઓ સૂતા છે, ઝાડ ઉપર માળાઓમાં પંખીડા સૂતા છે આપણે સૌ ભાડુઓ ધરતીમાતાના ખોળામાં આનંદથી મીઠી નિંદ્ર લઈએ છીએ, અને આકાશપિતા આપણુ સવળાને માથે છત્રરૂપે જાગી રહ્યા છે. ઉપરના સર્વ તત્ત્વો બગે ત્યારે જ આપણનું અમૃત તેમાંથી ઉદ્ભવે છે

આશ્રમમાં આવા આકાશી અમૃતના બોગી બનેલા આપણે આપણા ગામોમાં ને આપણા ઘરોમાં જઈએ છીએ ત્યારે ખરેખર ગૂંગળાઈ જઈએ છીએ એ ઘરો તેમ જ ગામો 'મૌકિ જુદા જ સિદ્ધાંતોથી બધાયા છે એમ આપણે જોઈએ છીએ આપણા ખેતીમાં નહીં, હવા અડે નહીં, પ્રકાશ નડે નહીં એ જ ધર સારુ, એ જ ગામ સારુ એવા સિદ્ધાંતો ઉપર કેમ જાણે તે બાધવામાં આવ્યા હોય એમ જ લાગે છે ગામને પડોળા રમતા ને રાજિયાની જરૂર માનવામાં આવતી જોવામાં આવતી નથી બાગણા હોય તે પણ રાત્રે અકબધ વાસી દેનામાં આવે છે 'બકા સો નકા'નો સિદ્ધાંત ત્યાં પ્રવર્તે છે આપણી અમૃતના બોગીઓને ત્યાં ગૂંગળામણ થાય એ સ્વાભાવિક છે

પણ એ ગૂંગળામણથી ગભરાવાની જરૂર નથી ગમે તેવા તોયે તે આપણા ઘર છે, તે જ આપણા ગામ છે આપણે ગૂંગળાઈશું તો પણ, તેનાથી કટાણીને નાસશું નહીં આપણે મેં નો છેવટે એ ગામોની જ કરનાની છે ને? આપણો ગૂંગળાતો આત્મા આપણી આખ ઉવાડશે, આપણી સુદ્ધિને તેજ કરશે અને આપણા ઘરોની રચનામાં હવા અને આકાશને કેમ દાખન કરવા તેની આપણને સૂઝ પાડશે ગામની સાકડમાં વધારો ઝગવાનો મૂકી બહાર ખેતરમાં નીકળી પડવાની આપણને ચટપગડી લગાડશે

ખુદામાં સ્થાથી માત્ર પડાય એ વહેમ ત્યારે લોકોના મનમાંથી ઊડી જશે અને તેમને પણ આપણી જેમ આપણના અમૃતનો શોખ લાગશે ત્યારે તેઓ સાકડા ગામો છોડી ખેતરમાં જઈ ઘર બાધશે અને તે ઘરો આગળના કરતા જુદી જ દમના બાધશે

માટે આશ્રમમાંથી ઘેર જવાનો પ્રયત્ન આવે ત્યારે મૌકિ જરૂર ન પડે. આકાશી અમૃતનો શોખ તમને લાગ્યો છે તેનો એવ બીજાઓને લગાવો છે, એ વિચારથી મેવડા હિતસાહ સહિત ત્યાં જાઓ આગ ને

આજ ઘર પાડી નાખવાની કે ગામ ફૂંકી મૂકવાની જરૂર નથી, પણ આટલું તો આજે જ કરજો — બગલમાં પથારી લઈ ખેતરમાં સૂતા નીકળી પડજો અને તમારી સાથે ઘરનાં બાળકોને અને ફળિયાના મિત્રોને પણ સમજાવીને લઈ જાવો.

અવચન ૧૩ મું

આશ્રમમાતાનું પ્રભાતિયું

આવતી કાલે વૈશાખી પુર્ણિમા, એટલે બુદ્ધ બગવાનની જયંતી છે. તમે સૌ સંમત થાઓ, તો કાલે સવારમાં આપણે હંમેશા કરતાં અરધો કલાક વહેલા જાગીશું. રોજ આપણે જાગીને તરત પ્રાર્થના કરીએ છીએ, પણ કાલે નહાઈ ઘોઘ પવિત્ર થઈને પ્રાર્થના માટે મળીએ, અને તે વખતે બુદ્ધચરિત્ર ગાઈએ, તો આનંદ આવશે. રોજ આપણને આપણો સમય-પાલક સાથી ઘંટ જગાડે છે, કાલે આપણે વધારે કાવ્યમય રીતે જાગીશું. આપણી બજનમંડળી પોતાનાં તંબૂર અને મંજરાઓ સાથે પ્રભાતફેરી ફરશે, અને એમનાં મનોહર બજનોથી આપણી નિદ્રા હિડાશે. અસખત, આપણે પણ કાલે તો ચેતતા જ રહેવાના, એટલે તેઓ આવીને જગાડે ત્યાં સુધી પથારીને વચ કેમ રહીશું? તેઓ આવતાં પહેલાં જ આપણે જાગી ગયા હોઈશું, અને બજનમંડળીમાં બળી ખીનઓને જગાડવાનો શ્રદ્ધાવો લેતા હોઈશું.

ખરી રીતે કાલે બજનમંડળી માટે કોઈની ઊંઘ હિડાડવાનું કામ ભાગ્યે જ બાકી રહેવાનું છે. કારણ કે આપણે આખું મંડળ જ સવેળા બીડી જઈને બજનમંડળી બની ગયા હોઈશું. આપણે સૌ મળીને આપણી આશ્રમભૂમિને જગાડશું, આપણાં આશ્રમવૃક્ષોને જગાડશું, તેમા માળા બાંધી વસનાર પક્ષીઓને જગાડશું. રોજ ને પક્ષીઓ આપણને જગાડે છે, કાલે તેમના પહેલાં જાગી આપણે જ તેમને જગાડવા ઇચ્છીએ છીએ.

દૂર ગામની અંદર અને આસપાસનાં ખેતરોમાં લોકો સૂતા હશે, તેઓની મીડી નિદ્રામાં આપણાં બજનોના સૂર પહોંચશે. એ તેમને ધડીક જગાડશે અને ઘડીક સૂતા લગ્નચાલશે. દૂરના સંગીતમાં ખરેખર એક જાતનો કેદ હોય છે. તેનો રજાકરો પથારીમાંથી ખેંચી પાડે તેટલો તીવ્ર નથી હોતો, છતાં સાંજીને કોણવાનું મન યાચ એવો મોહક તો ખરો જ. એના

ધેનમાં માણસ જે ઘડી સ્વભાવરચાની મધુર સ્વરે અનુભવે છે. આપણા પડોશીઓને કાલે સરારે એ સ્વરનો સ્વાદ આપણે ચખાડીશું.

રોજ વહેવા જાગનારા આપણે, પવિત્ર પર્વનો દિવસ જરા રોજ કરતાં વહેવા જાગીને જ શરૂ કરીશું. વહેવાં જાગવાનો પણ એક શોખ છે. ખીજા શોખો જેવો તે ગળ્યો અને પોચો નથી, પણ કાર્મિક કડવો અને કઠણ છે, પણ કેળવ્યે કેળવાય તેવો છે. આપણે આશ્રમમાં તે પ્રવૃત્તિપૂર્વક કેળવી ગયા છીએ. દેવ પડ્યા પછી જ બ્રહ્મમુહૂર્તની જાગૃતિની મીઠાશ સમજવા લાગે છે.

એ ગુલાબી વેળાની જાંઘમાં પણ મીઠાશ તો લાગે, પણ જાંઘની મીઠાશ વ્યસનીને વ્યસન ગમે તેના જેવી છે. તે આપણે મારે ત્યાજ્ય છે. તે આપણને પોષાય તેમ નથી. તેનો સ્વાદ લેવા જઈએ, તો આપણે આપણું અમૂલ્ય બ્રહ્મમુહૂર્ત ગુમાવીએ, એટલું જ નહીં પણ આપણો આખો દિવસ શિથિલ અને સુસ્ત બની જાય. આપણે આનંદના ભોક્તા છીએ, પણ સુસ્તીમાંથી મજાતા આનંદના નહીં. પરિશ્રમને પરિણામે મળતો આનંદ જ આપણને પ્રિય છે, જાગૃતિના ફળ રૂપે મળતા ચેતનના કુવારા જ આપણને પ્રિય છે.

વહેવા જાગવાની સુંદર દેવ પાડવી એ બળવર્ધક કસરતના જેવું છે. કસરત શરૂ કરનારને થોડા દિવસ હાડકાં દુખશે, કંટાળો આવશે, પણ બિવિધ્યમાં મજાનાર બળનું ધ્યાન કરી તે વજગી રહેશે તો બળવાન શરીર કમાશે. ત્યાર પછી જ તે સાચું જીવ્ધી જાતનું સુખ ભોગવશે, કે જે બળનાં કામો કરીને બળવાન માણસ જ ભોગવી શકે છે.

વહેવા જાગનારને શરૂ શરૂમાં પથારી છોડવી માયાના ધા, જેવી લાગશે; થોડા દિવસ તો અધૂરી રહેવી જાંઘ તેના દિવસને બગાડતી માતૃમ પડશે. તે વહેવા જાગીને પ્રાર્થનામાં બેસશે તો ત્યાં તેને ઝોકાં આવશે, દિવસે ઉઘોગ કરતાં કે અભ્યાસ કરતાં પણ આડા પડવાનું મન થયાં કરશે. તેને સમજાશે જ નહીં કે ખીજાઓને મીઠી નિદ્રા છોડી વહેવા જાગવામાં એવો શો રસ પડતો હશે.

તમારી ઘણાની સ્થિતિ આજકાલ આ જાતની જ છે ને ? હું વહેવા જાગવાના શોખની વાત કરું છું, એ તમને અંતરની નહીં પણ હોડની જ વાત લાગતી હશે. તમે ઝીણી નજરથી અવલોકન કરશો તો, આશ્રમમાં હજી સૌને આ શોખ પૂર્ણપણે લાગ્યો નથી, એ તમે શોધી કાઢશો. જેને એનો શોખ લાગ્યો હોય, તેના ચહેરાની પ્રસન્નતા જ આજ હોય. તે છાની રહે જ નહીં. તે તમને હજી ઘણાના મોં ઉપર કદાચ જોવા નહીં મળે. આશ્રમનો આગ્રહ રહ્યો એટલા ખાતર જાગે તો ખરા, પણ ચહેરા ઉપર

પ્રસન્નનારો જન્મે એક જાતની હાથ પથથગમેથી તમે દેખજો બગામા દાખવા બિચારાઓ બહુ મહેનત કરે છે, પણ દાખી શકતા નથી એ પણ જોજો કેટલા પ્રાર્થના પતાવીને જિંધની બીજી આટ્ટિ કુતા પણ તમે પકડી પાડો આ વાત ખરી છે, કે વહેના જગવાનો ગોખ આપણે સૌ સગ્ગે દેખવી શક્યા નથી તે દેખવે આતિ અધરો છે છતાં એ અધરો ગોખ દેખવે જ, એવો આપણા આશ્રમનો આગ્રહ છે તમે મૌ તે દેખવામા અમારી માથે દિનથી જોજો એવું તમને આમ ત્રણ આપુ છું

એ દેવ દેખવી મુશ્કેલ લાગે છે, પણ ખરેખર મુશ્કેલ નેવું તેમા કશું નથી જો તેમા આપણું દિન દાખન કરીએ, દિનથી ગામ વાગી દઈએ કે આ દેવ દેખવી જ છે, દિનમા વગી જાય કે સિધ્ધિ જીવન મારે નથી જ ગાળવું, તો વહેના જગવાની દેવ પાડતા કઈ મદિનાઓ લાગતા નથી અરે, અસ્વાડિયાઓની પણ તેમા ખ્યા જરૂર છે? આગળીએ ગણી શકાય એટલા વિસોમા એ દેવ કમાઈ શકીએ, અને જાણે વોથી પાળતા આવ્યા હોઈએ, એટલી આભાવિતાથી અને એટલી પ્રસન્નતાથી વર્તી શકીએ પણ હા, દિનથી એનો ગોખ બધાવો જોઈએ આશ્રમનો નિયમ છે તેથી પાળવો એવો જ ખ્યાન તેને વિષે ગખીએ તો બનેને વીસ વરો સુધી આશ્રમમા ગ્હીએ, તો પણ તેના તે જ જગામા, તેના તે જ ઝોકા અને તેની તે જ જિંધની બીજી આટ્ટિઓ કાયમ રહેવાની

તેથી કાઈ ગમે એવું માની લેતા કે ન્યા જૂના જૂના જોગીઓ પણ બગાસા ખાય છે, ત્યાં અમારું શું ગળુ? એમના બગાસાઓ છતાં આશ્રમનો આ આગ્રહ નવજીવનદાયક છે અને આપણે સૌએ અપનાવી લેવા જેવો છે

આપણે વહેના જગવાની દેવ પાડવી છે, પણ શરીરને પૂરતી જિંધ આપવી નથી, એમ કાઈ માની ન લેતા તકુરસત માણસના શરીરને સાતથી આઠ માંની ઊંચ મળવી જોઈએ અને તે આપણે આપણા શરીરને આપવી જ છે આપણો જેટલો વહેના જગવાનો આગ્રહ છે, તેટલો પૂરતી જિંધ લેવાનો પણ આગ્રહ છે જેમ આપણો સવારે વહેના જગવાનો આગ્રહ છે તેમ ગરે મોડે સુધી ન જગવાનો પણ આગ્રહ છે, હોવો જ જોઈએ આપણા આશ્રમમા ગરે મુનાનો ઘટ થયા પછી અવાજ કરવો એ આપણો પોતાનો તેમ જ આપણા સન આશ્રમવાખીઓનો દ્રોહ કરવા સમાન ગણાય છે

જીવનનો સાચો આનંદ કયો તેનો જોજો વિચાર કરના નથી, તેઓ રાત્રે મોડે સુધી જાગી ગપાટા હાડે છે, અને તેમા આનંદ માને છે હજી મિત્રો સાથે આરામથી વાર્તાવિનોદ રવો એમા આનંદ જરૂર છે અને તે

આપણને પાંચ જોઈએ છે, પાંચ આપણે તેનું પ્રમાણ જાણવવા માગીએ છીએ. દૂધ જેવી સુપાચ્ય વસ્તુ પણ દદ જલાર પીઈએ તો બાધક નીવડે. વાતી-વિનોદની માત્રા માપમાં રાખીએ તેમાં જ તેની મીઠાજ અને તુષ્ટિ રહેલી છે. તેની માત્રા માપમાં રાખીને આપણે વહેલા જાગવાનો આનંદ જોગવવા માગીએ છીએ, કારણ કે એને આપણે વધારે જોયા આનંદ મानीએ છીએ.

આપણે આ ખીજે આમંદ ન જાણવાથી લોકોને આશ્રમ વિશે કંઈ એવી જ કલ્પના છે કે, અહીંનું જીવન અત્યંત કઠણ અને કટમય હોય છે. તેઓને આપણી દયા આવે છે — ‘અરેરે, બિચારાં આશ્રમવાસીઓ! એમને વહેલા જાગવું પડે! એવા જીવનમાં બિચારા જીવાનિવાઓનાં શરીર કેમ ગમતું કરે? બિચારા માંદા પડ્યા વિના કેમ રહે?’ દયાના જીભરામાં તેઓ આપણને સકાયેલા અને માંદલા કલ્પી લે છે, અને આપણે ખરેખર સામંતાત્મ અને તરવરતા હોઈએ, તો પણ તેઓ તે જોવા તૈયાર થતા નથી!

‘પણ વહેલા જાગવાથી ફાયદો શો?’ કોઈ કહેશે, ‘અમારી જિંધને સરવાળો. આઠ કલાકથી વધારે ન થવા દઈએ, પછી અમે વહેલા સૂઈને વહેલા જાગીએ કે મોડા સૂઈને મોડા જાગીએ એમાં શો ફેર પડી જવાનો છે? અથવા રાત્રે ખૂબ જાગીને દિવસે જિંધની ખોટ પૂરી લઈએ તો શો ફેર પડવાનો છે? અમારું જીવન આજસુ થવા દઈએ તો અમે તમારી ટીકાને પાત્ર ખરા, પણ તેમ ન થવા દઈએ ત્યાં સુધી વહેલા જાગવાનો જ આમંદ શા મટે?’

આમ દલીલ કરનારને આપણે આમંદ મળે ઉતારવો સહેલો નથી, એ કબૂલ કરું છું. પોતાનું જીવન આજસુમાં ન જાળવાની અને જાગે તેટલો બધો સમય વિચારપૂર્વક જાળવાની ખાતરી આપે તો આપણું મોડું બંધ થઈ જાય ખરું. પણ સામાન્ય અનુભવ તો એવો છે કે, એવી જ ખાતરી આપવામાં આવે છે, તે ઘણા ઓછા પાળી શકે છે. જેઓ મોડી રાત સુધી જાગે છે, તેઓ એ રાતનો વખત વિચારપૂર્વક જાળવતા હોય એવું ઘણે બાજે જોવામાં આવતું નથી. મોટે બાજે તો એ વખત ખાણીપીણીમાં, ખાજીએ રમવામાં, અર્થ વિનાના ગામગપાટામાં, અને નાટકચેટકમાં વહી જાય છે.

કોઈને માથે ફિકર આવી પડી હોય છે — જેમ કે, વિદ્યાર્થીઓને માથે પરીક્ષાની તૈયારી કરવાની, ત્યારે તેઓ મોડી રાત સુધી ચોપડીઓ લઈને મંડી પડે છે ખરા. પણ આખા દિવસના થાક પછીનો પહેલી રાતનો વખત કોઈ પણ ગંભીર ઉદ્યોગ માટે ઠીક ન જ પડે. આખી રાત મોડી નિદ્રા લઈ વહેલી સવારે જાગીએ, તે વખતની તાજગી એર જ હોય છે. એ વખતે કરેલો ઉદ્યોગ વધારે સફળ થાય, ઉદ્યોગમાં આપણને આનંદ

પણ વધારે આવે. પ્રાતઃકાળના તાજગીભર્યા સમય સાથે સાંજના યાકબાર્યા સમયની સરખામણી જ થઈ શકે તેમ નથી.

વળી રાત્રે મોડે સુધી જાગનારાઓ કેટલા વાઝ્યા સુધી જાગવું, એનું બાન રાખતા બેવામાં આવતા નથી. તે વખતે તેઓ બાન રાખવા જેટલા ગંભીર હોય ત્યારે બાન રાખે ને? પરિણામે તેઓ સવારનો કીમતી વખત મુર્છા ગુમાવે છે, એટલું જ નહીં પણ દિવસે પણ ઊંઘ અને આગસમાં તેમને ઘણો વખત ગાળવો પડે છે. વહેલા જાગનારાઓને તો પ્રાતઃકાળનો વખત આગસમાં ગાળવો શક્ય જ નથી. એ વખત જ એવો મધુર અને ગંભીર હોય છે કે, ગામગપાટામાં તે ગાળી શકાય જ નહીં. આપણાં શરીર અને મન તે વખતે એટલાં તાજાં હોય છે કે, તેઓ આપણી પામે ઉઘોગ માગી જ લે છે. આપણે ચાલીને જાગ્યા હોઈએ છીએ, હેતુપૂર્વક જાગ્યા હોઈએ છીએ, એટલે તે વખત મારેનું કામ આપણા હાથ ઉપર તૈયાર જ હોય છે. આપણે આગલા દિવસે તેના વિચાર કરી મૂકેલો હોય છે. પ્રાતઃકાળના કલાકો વેરી નાખવા લગભગ અશક્ય છે, અને રાતના કલાકો ગંભીર કામમાં ગાળવા એ પણ લગભગ અશક્ય છે. મોડે સુધી જાગનારાઓનાં તથા પ્રાતઃકાળે જાગી જનારાઓના અનુભવોનો સરવાળો કરીશું તો આ જ સાર તેમાંથી નીકળશે.

આપણે સેવકો થવા ઇચ્છીએ છીએ. આપણે માટે વહેલા જાગનારાઓનો માર્ગ જ કલ્યાણકારી છે. જેઓ સૂર્યનારાયણના ઉદય પહેલાં જાગત થઈ તેનું સ્વાગત કરવા તૈયાર થઈ રહે છે, તેમના મડળમાં જ બળવું આપણને પ્રિય છે. આશ્રમતા સૂર્યની પાછળ દુરિયો દુરિયો કરતા અને દેખાળા ફેંકતા તોફાની ટોળામાં બળીએ, એ આપણને ન શોભે.

આપણા દેશ મૂળે વહેલો જાગનારો છે. આપણી આબોહવા જ એવી છે કે ન ઇચ્છા હોય, તેને પણ વહેલાં જાગવાનો મેાખ થાય. પરાધિયાની હવા દુનિયાના સર્વ દેશોમાં રમ્ય હોય છે, પણ આપણે ત્યાં તો તેની રમ્યતા ઓર જ છે. આપણું શરીર, આપણું મન, આપણો આત્મા તે પુરાનુમા હવામાં જણે નાચી જોડે છે. કામ કરનારાઓને જણે કામ કરતાં તે વેળાએ શ્રમ જ પડતો નથી, કેવળ આનંદ જ આવે છે. પ્રાક કરનારાઓને પાકો જણે દૂધમાં સાકર જણે તેમ તેમની રચ્ચિત્તમાં એકરસ થઈ જાય છે. તે જ કામો અને તે જ પાકો બપોરનો તડકો ચઢતાં ત્રણમણાં ભારે બની જતાં આપણને જણાય છે.

આજકાલ આપણા દેશખંડુઓના આચારમાં ખૂબ જ શિથિલતા આવેલી જણાય છે. સુધરેલા કહેવાતા લોકો ‘સૂર્યવંશી’ થઈ ગયા છે. તેઓનું

વર્તન આપણી આબોહવાની વિરુદ્ધ છે, એમ સુ નથી વાગતું ? તે આપણી આમપ્રજ્ઞના સ્વભાવથી પણ વિરુદ્ધ છે આજે પણ આપણા મહેનતુ લોકો અને સ્ત્રીઓના જીવન જોઈએ, તો તેઓ આપણી પ્રજ્ઞનો સાચો સ્વભાવ બતાવી રહ્યા છે આપણા ખેડૂતોના ઘરો અને સામાન્ય રીતે ગામડાની સર્વ પ્રજ્ઞના ઘરો આજે પણ વહેની સવારથી કેવા ગુજી જોઈ છે ! ધની, વધોણા, પાણીના બેડા, હાડ, ગાડા, ગાયના ઘણા વગેરે પ્રદર્શિતો ત્યાં કેવી ચાનતી હોય છે, અને નરસિંહ મહેતાના પ્રભાતિયા જોડે તાન પુરાનતી હોય છે !

બ્રાહ્મમુહર્તમા જગતી આત્મવિદ્યાની ઉપાસના કરનાર આપણા પ્રાચીન કાળના સપિંમુનિઓએ આ પ્રણાલી પાડી છે, અને સર્વ યુગના મહાપુરુષોએ તે પ્રણાલી પોતાના જીવનમાં ઉતારી છે આજે જોઈએ તો પૂ ગાંધીજી બ્રાહ્મમુહર્તમા પ્રાર્થના કરવાના રીતના આગ્રહી છે, તે આપણે સૌ જાણીએ છીએ પણ ગુરુદેવ સ્વીન્દનાથ જેવા સંસાર કવિવર બ્રાહ્મમુહર્તમા રસિયા હતા, અને તેમના ઘણાખરા ગાન એ પવિત્ર વેગાની પ્રસાદીરૂપ હતા, એની ઘણાને ખબર નહીં હોય આ પ્રણાલી આપણી પ્રજ્ઞનો સ્વભાવ જ બની ગઈ છે વહેના જગવા નિષે આપણને જન્મસિદ્ધ આદર બધાઈ ગયો છે તેની તરફથી તમે તરફેણમાં તરફેણ ગાંધવાની આપણને ઇચ્છા જ થતી નથી ગાળ દેવી કે સ્ત્રીને મારવી, એ જેમ સમાજમાં હનકુ ગણાય છે, તેમ આપણા દેશમાં મોડે સુધી ઊંઘવું એ પણ અનાદરને પાત્ર ગણાતું આવ્યું છે

તમે જાણો છો કે, આપણા આશ્રમના જીવનને દૂરથી જોઈ લોકો ભડકે છે અને તેને કાણુ શુભ, નીગસ કહી દીકા કરે છે, છતાં હું તમને ખાતરી આપુ છું કે, તે જ લોકોને આપણા આવા તગ જીવન માટે આદર હોય છે જો અહીં આપણે સૌ વહેના જગવા ન હોઈએ, મોડે સુધી સૂઈ રહેતા હોઈએ, આજસ અને ગરખામાં અને બાજીઓ રમવામાં દિવસ અને મોડે સુધીની રાત પણ ગાળતા હોઈએ, અને મોજશોખ ઉડાવતા હોઈએ, તો તે જ લોકો આપણને નાનાયક કહી નિંદા વિના નહીં રહે, કલ્યાણ આપણને કાકગ પણ મારે, અને આશ્રમમાંથી કાન જાતી કાઢી મૂકે ! આપણી સેવક તરીકેની કિંમત કોડીની થઈ જાય

વહેના બ્રાહ્મમુહર્તમા જગવા માટેની આશ્રમની ભાવના આજે મે તમારી પાસે મૂળ દીધી છે કૌશલ્યા માતા ગુણનાથ કુવગને જગાડવા પ્રભાતિયુ ગાતા, તે આપણે પ્રાર્થનામાં કોઈ કોઈ વાર ગાઈએ છીએ

“જાગિયે રધુનાથ કેવર, પછી વન મોને

ચંદ્રકિરણ શીતન ભઈ, ચક્ર પિવમિનન ગઈ,

ત્રિવિધ મદ ચલત પવન, પતન દુમ ડોને — જાગિયે ’

પરીક્ષા માતા પણ સુંદર સ્થામને મીઠા પ્રભાત ગગથી ગણ કરીને
કેવા જમાડતાં ?

“તુમ જાગે મોડન પ્યારે,
માંવરી સુગત તેરી મનહી બાવે,
સુદર સ્થામ હમારે.”

એ દેવી માતાએને પોતાના દિવ્ય બાળકોને દુખી કરવા હતા તુ ?
નહી જ. તેઓ એમ માનતી જ નહોતી, કે, બાળકો વહેના જગવાથી
દુખી થાય છે પોતાના બાળકો વહેના જાગી આનંદ કિંપેાય કે, સારા
સારા હામો કરે, ગાયો સાથે વનવગડા ખૂદીને સાદસિક અને પ્રેમાળ થાય,
મોટા થઈ પગક્રમો કરે, જગતનો ઉદ્ધાર કર, એવી કેળવણી તેમને આપવાની
તેમને હોશ હતી આપણી આશ્રમમાતા પણ આપણે બધી મૂકી એદી ને
શિયિન જીવન ગાળાએ તેથી રાજ નથી આપણે વહેના જગનાગ, તપોમય
જીવન ગાળનાગ, એવા માટે સર્વ સર્વ એવા એવકો બનીએ, એવી જ
તેની અભિનાયા છે.

આશ્રમમાતાનું આ પ્રભાતિયુ મે તમને આજે સભળાવ્યું છે
પ્રભાતિયુ તમને ગમી ગયું હશે, તો મૂલનો વખત થાય કે તરત હજાર
ગમત મૂકીને તમે બિંધવાની ચીવટ રાખશો જ, અને પ્રભાતિયાની જમ
માતાને ‘બિંધામણ’ ગાવાની જરૂર નહીં પડે.

મવચન ૧૪ મું

પરમ ઉપકારી ઘંટ

લોકો દેવદેવીઓના સ્તોત્રો ગાય છે આપણે આજે આપણા ઘડતુ
સ્તોત્ર ગાઈશું તે દેવ નથી, પણ આપણો પરમ ઉપકારી મિત્ર છે તે
હમેશા દરેક હામમા આપણા કળતા પાવ મિનિટ વહેનો તૈયાર થઈ જાય છે.
આપણી આગળ થોડા ડગના આની આપણને હસતો હસતો પોતાની
પાછળ ખેંચાવે છે. તે આપણો આખા જિવસનો સાથી છે આલમુહૂર્તમા
આપણને જગાડે છે ત્યારથી તે આપણી સાથે જોડાય છે, અને હામકાળમા,
ઉદ્યોગમા, વિદ્યાભ્યાસમા, ગમતગમતમા, બોજનમા, સ્વાર્થનાઓમા - આપણા
બધા જ કાર્યક્રમોમા આપણી સાથે રહી, ઠેવર આપણને મીઠી નિદ્રાને
જોડે સોપાને પછી જ શાન્તિ લે છે

અને આ સાથી જેવો અચૂક અને વિશ્વાસપાત્ર સાથી આપણને ખીન્ને કાળ મળવાનો તો મૂર્ખ નેટવો અચૂકપણે હિંદુ અને અસ્તનો સમય સાચવે છે, નેટવા જ અચૂકપણે આપણો ઘંટ આપણો દરેકે દરેકે મમય સાચવે છે. એ ખામનમાં એ ચૂર્નુ બોનું બચ્ચું જ છે. મૂર્ખ તો આપણને મોટા મોટા વખતો જ મૂચવે — મૂર્ખોદય, મધ્યાકાશ, મધ્યાહ્ન, એના એવા વખતો જ મૂચવે, પણ આ તેનું બચ્ચું તો આપણને આપણા છટા છટા સમયખંડો પણ મૂચવી શકે છે. અને આપણું મૂર્ખનું બચ્ચું વળી બોવનું રજુ. તીજી રજુકારથી તે ગાજી ઝડે ફે, અને આપણે આપણાં કામોમા તદ્દલીન હોઈએ તેમાંથી ટન દઈને આપણને જગાડે છે, અને પગીના કાપકમની યાદ આપે છે. તે સંપૂર્ણપણે વિશ્વાસપાત્ર છે. તેને સર્વ ચિન્તા સોંપીને આપણે નિશ્ચિતપણે આપણું ચાલુ કામ ક્યેં જઈએ છીએ; આપણે દૈયે પાડો વિશ્વાસ છે કે, ખીજ કામનો વખત થશે ત્યારે આપણો વિશ્વાસ ઘંટ આપણને એનજો જ. તેના વિશ્વાસે ગ્દીને આપણે આપણી છેડનામાં છેડવી મિનિટ પણ કામે લગાડી શકીએ છીએ.

આ ઘંટનું સ્તોત્ર છે, પણ ખરી રીતે તે આપણા આશ્રમના સમય-પાલનના આમ્રદનુ, સમયપાલનના વ્રતનું જ સ્તોત્ર છે. હા, આપણે ત્યાં આપણું ચોવીએ કતાડનું સમયપત્રક બનાવીએ છીએ, અને વ્રત નેટલી ધાર્મિકતાથી તે સમયપત્રક પ્રમાણે વર્તીએ છીએ.

ઘંટ વગાડવાનો વારો જેને બાગે હોય છે, તે આશ્રમનું આ વ્રત જાણે છે, અને જવામદારીના બાનથી સદા જાગ્રત રહે છે, જે તે વખતે તે તે કામના ઘંટ અચૂક વગાડે જ છે. ઘંટ પોતાનો વખત ચૂકે કે એક મિનિટ પણ મોટા પડે એ આપણે ત્યાં જવડને જ બનવા પામે છે. નના મિત્રોને બાગે પણ આ જવામદારીનું કામ ક્યારેક આવશે એ મહાચિન્તાનું કામ જરૂર છે, પણ આપણે આ આમ્રદ તમાગ હાડમાં ઊતરી જશે એટલે પછી તમને ચિન્તાનો બાગ લાગશે નહીં. જે હું ઘંટનો વખત ચૂકીશ તો સરળા આશ્રમવાસીઓને અગત્ય થશે, સઘળી પ્રવૃત્તિઓમા ગરત્ય થશે, એ વિચાર તમારા મનમા જાગતો રાખજો, જસ, પછી ઘંટ ચૂકવો એ તમારે મટે અશકય થઈ જશે, અને તમારી ફરજ અચૂકપણે બજાવવાનો તમને ઉત્સાહ ચડશે. પણ જો આશ્રમનો આમ્રદ તમારા હાડમા નહીં ડાંતવો હોય, ‘જે મિનિટ વડેહું મોહું થયું તો હું આદુમેણુ ચવાનું છે?’ અહીં કયા કોઈની માડી ચૂકવાની છે?’ એમ છેક હજવા મનથી વર્તજો તો એક પણ વખત ચોકસપણે સાચવવો તમારે માટે તેટલો જ અશકય

થઈ પડશે, અને આ કપરી ફરજની ચિંતાનો ભાર તમને એટલો લાગશે કે, એક અડવાડિયામાં તો તમે સુકાઈ જશો !

આ સંબંધમાં તમને એક બીજી દિશાની ચેતવણી આપવાની જરૂર છે. અતિ ઉત્સાહી મિત્રો વખત ન ચૂકવાની ચટપટીમાં મિનિટ બે મિનિટ ઘંટ વહેલો વગાડી પાડે એવો સંભવ છે. ઘડિયાળનો કાંટો બે આંકા પાછળ હશે, તે તેમની આંખને દેખાશે જ નહીં. અથવા અતિ ઉત્સાહમાં પોતાના મનમાં ખોટો અંદાજ આંધશે કે, ઘડિયાળ પામેથી ઘંટ પાસે પહોંચીશ એટલામાં બે મિનિટ થઈ જ નજીને ? પણ બે મિનિટ એ તો એક ક્ષણ જ ફરી વળાય એટલો લાંબો વખત છે, અને ઘડિયાળ અને ઘંટ વચ્ચે તો પૂરું પાંચ સેકન્ડનું પણ અંતર નથી. આવી રીતે ઘંટ વહેલો વાગી જાય — ભલે તે બહુ જ થોડો, મિનિટ અડધી મિનિટ જ વહેલો હોય — તો પણ તેમાં આપણા મતનો ભંગ થશે, કારણ કે, આપણા હાથનાં ચામુ કામો પોતાની મિનિટ છીનવી લેવામાં આવી તે સામે પોકાર ઉઠાડ્યા વિના કેમ રહેશે ? આપણે સૌ - મામસેવડો થવા છવ્છીએ છીએ અને ગામડાંની જનતા માટે પ્રેમ ધરાવીએ છીએ, પણ તેઓ જેમ ગાડીના વખત પહેલાં કચાક કચાક વહેંચા રહેતને જઈને બેસે છે, તેમ કરવા આપણે તૈયાર નથી ! આપણે દરેક કામને તેનો હસાવેલો વખત બરાબર આપવો છે, કોઈની મિનિટ ખૂંચવવી નથી, કે કોઈને વધારે પણ ફેવી નથી. આશ્રમમાં આપણે સર્વ કામો બરાબર હસાવેલી મિનિટ રાફ કરવાનો આશ્રદ્ધ કેમ ગાળીએ છીએ, તે હવે તમને અમળાયુ હશે. આપણી પ્રાર્થનાઓ ચોક્કસ ઠગવેલે વખતે જ શરૂ થશે, ગાડી વહેલી મોડી જીપડવાની નથી, એની આપણને સૌને ખાતરી છે, તેથી આપણે વહેલા આવીને બેસના નથી, તેમ મોડા પણ પડતા નથી. આપણે વખતને સાચવીએ છીએ અને વખત આપણને સાચવે છે.

આશ્રમનો ઘટ તો પોતાના વખતે બગાડ અને અચૂકપણે રણકે છે. પણ આપણે આશ્રમવાસીઓ તે તે ટકોરાઓથી સુચવાતી પ્રવૃત્તિઓમાં બરાબર અને અચૂકપણે લાગી જઈએ છીએ ? ખરી મહત્ત્વની વાત આ જ છે. ઘટનું મહત્ત્વ એમાં જ છે કે આપણે તેનું માન રાખીએ. તે ટકોરા કયાં ડરે અને આપણે વખતસર જે તે કાર્ય પર હાજર ન થઈ જઈએ તો શા ખપતું ? બહારથી સાંભળનાર પાસે એથી આશ્રમની શોભા વધે ખરી. 'વાહ, આશ્રમના ઘટ કેવા અચૂક વાગે છે' એમ તેઓ આપણાં વખાણ કરશે. તેના ટકોરા પર આધાર રાખી ગામના ખેડૂતો જમણે અને ખેતરેથી પાછા ફરશે, જોવાળો ગાયનું ધણું હાંકશે અને પાછું વાળશે. પણ

આપણે તો જ્યાંના ત્યાં ગંહીશું ઘટ પ્રાર્થનાનો વખત વકાફારીથી મૂચવશે, પણ પ્રાર્થનાનો ચોક્કસ તો ખાતરી જ રહેશે કટલાક સ્ત્રીઓની અધ્યક્ષતા આવશે, કેટલાક બજારની અધ્યક્ષતા અને કાંઈ તો છેલ્લે વૂન વેળાએ બોજતોનો વખત ઘટ તો મરામત મૂચવશે, પણ આપણી છાતીમાં ગંદો ઘટ તે સાબળીને વાગી બેઠો નહીં હોય, અને દરેક જણ પોતાની ઝડપ પ્રમાણે એ ચાર કે દસ મિનિટ વહેના મોડા બોજનશાળામાં હાજર થઈશું તો સૌનો વખત બગડશે, બોજનશાળા અવ્યવસ્થિત થશે, અને તેના માર્ફકર્તાઓને કેટલી બધી હેરાનગતિ થશે?

સમયના પાનન ઉપર આશ્રમમાં આપણે શા સારું આટલો આશ્રય ગમીએ છીએ? અમ્ય એ આપણ કીમતી ધન છે ધનિક બાપનો મૂર્ખ બેટો વ્યસન, દુગચ્છા અને કુસંગતિમાં પોતાનું ધન ઉડાડી મૂકે, તેમ આપણે આપણ સમયધન ઉડાડી દેવા ઝડપતા નથી શુદ્ધિમાન ધનિકની જેમ આપણે આપણા સમયધનને લેમે લગાડવું છે, તેનો હિસાબ રાખવો છે સાચો ધનિક પાઈને તુરંત માની અરેએ કરી નહીં ખર્ચે પાઈ બલે નાની છે, પણ પાઈ પાઈ બેગી થઈને જ રૂપિયો થાય છે ને? પાઈની મેદરકારી ગમનાર આગળ જતા રૂપિયા તરફ પણ મેદરકાર મની જવન છે આપણું અમૂલ્ય આયુષ્યધન પણ કાણ કાણનું બનેલું છે કાણને સાચવશું તો આપણા કનાકા અને દિવસો સચવાશે કાણને તુરંત માની બગાડશું, તો આપણને ઉડાઉપણાની, મેદરકારીની ખગમ ટેવ પડશે અને સગવાળે આપણા મહિનાઓ અને વર્ષો પાણીમાં જશે આ વિચાર આપણે આપણા લોહીમાં ઉતારના માગીએ છીએ તે ખાતર જ આપણે આપણું ઘટનું ચોવીસ કનાકનું તત્ત્વ ગોઠવ્યું છે

હું જાણ છું કે આપણા સમાજમાં સમયપાનનનો આશ્રય બહુ જ મોટો છે નકામી વાતોમાં, નકામું રખડવામાં કલાકના કનાક ગાળવા એમાં કાંઈ ભારે ખોટ ગઈ એવું લોકોને લાગતું નથી સવારથી સાંજ સુધીમાં શું શું કરવાનું છે, એનું સમયપત્રક તેઓ માધના નથી રેતું પૂનકું હવામાં ગમે તેમ બેઠે તે રીતે તેઓ જે પ્રવૃત્તિ જ્યાં એવે ત્યાં એ ચાલા કરે છે

તમે પણ અહીં ઉપરાઉપરી વાગતા ઘટના ધક્કાઓથી થોડા નિવસ તો કલાક હેરાન હેરાન થઈ જશે તમને સમયપાનનનો વિચાર મમ્મો હશે, તો પણ તમારા શરીરને તે ઝીનવો ભારે નાગશે તમને જૂખ નાગી હશે છતાં ઘટ સાલળી દોડી પહોંચવું જોઈએ એ જ્યાં જ તમને દસ મણના મોઝરપ લાગશે તમને ધડીક તો થઈ જશે કે આ કરના તો જૂખ્યા રહેવું સારું પણ જેમ જેમ સમયપાનનનો આશ્રમનો આશ્રય તમાગ લોહીમાં ભળતો જશે, તેમાં

તમને રસ પડતો જશે, તેમ એ સ્થિતિ બદલાઈ જશે. ઘંટનો ટોરો સાંભળી અમારા ઉપર એવી બિલટી અસર થતી નથી. અમારી તો એ અવાજથી ભૂખ બમત થાય છે, મોંમાં પાણી છૂટે છે અને પગ આનંદથી ભોજન-શાળા તરફ દોડવા મડે છે. તમને પણ થોડા દિવસમાં એવો જ અનુભવ થવા લાગશે. તમને પણ તમારી એક ફાજી પણ નકામી જાય એ અસંભવ લાગશે; એટલું જ નહીં પણ તમારી લીલાચથી તમારા સાથીઓને ખોટી થયું પડે એમાં તમને બારે શરમ લાગવા માંડશે. તમને પણ સમયપત્રક બાંધ્યા વિનાનો દિવસ રહેવા દેવો એ અસંભવ લાગશે. તમને પણ વાતોના તડાગમાં કીમતી વખત ઢોળી નાખવો, એ અસંભવ લાગશે.

અવગન ૧૫ ઝુ'

સમયપત્રક

ગાઈ કાણે મેં તમારી પાસે આપણા ઉપકારી ઘંટનું સ્તોત્ર ગાઈ સંભળાવ્યું હતું. એ પરથી તમે એટલો સાર સમજી લીધો હશે કે, દરેક સમ્યાએ અને દરેક વ્યક્તિએ પોતાને માટે પોતાની જરૂરિયાત પ્રમાણેનું સમયપત્રક બનાવવું જોઈએ.

સમયપત્રક રચવું એ એક કળા છે. જો તે રચતાં આવડે તો આપણો દિવસ આનંદઉદ્યોગમાં ક્યારે પસાર થયો તેની આપણને ખબર પણ પડે નહીં. પણ એની કળા આવડે નહીં તો તે માથા ઉપર મોટા પથરો મૂક્યો હોય તેવો આપણો દિવસ ભારે બનાવી મૂકે.

આપણે ત્યાંનું સમયપત્રક તમે જોશે તો, તેમાં આપણે આપણી સર્વ જરૂરિયાતોને માનપૂર્વક ધ્યાન આપ્યું છે. તમે જુઓ છો કે, જેમ તેમાં ઉદ્યોગ અને વિદ્યાબ્યાસને જગ્યા આપી છે, તેમ નકાલુ, ધોતુ, ખાલુ એને પણ પૂરતી જગ્યા આપી છે. લોકોની રૂપના હોય છે કે, આશ્રમમાં રમતગમત અને આનંદ કવેચ ન હોય, પણ આપણો તો એ ખોરાક છે. તેનો સમય ગોઠવતા આપણે જરા પણ કન્જસાર્થી રાખી નથી પ્રાર્થનાઓ, બ્રત્તોને આમાન્ય લોકો પોતાનાં જીવનમાં સ્થાન આપતા નથી, પણ તે ખાતે ઉદારતાથી વખત રાખી આપણે હૃદયની બિડી સાંતિ મેળવીએ છીએ. આપણી એકે ભૂખ અતૃપ્ત ગઈ જાય એવી ખોડ આપણે આપણા સમય-પત્રકમાં રહેવા છીએ નથી.

હા, એટલું ખરું કે તેમાં આજસ માટે કે નકામો વેરી નાખવા માટે આપણે વખત રાખ્યો નથી. એટલે બિલ માટે વખત નથી ગળ્યો અથવા

સુતા પેના બે ઘડી વાર્તાવિનો માટે વખત નથી ગમ્યો, ૮ બોજન પડી બે ઘડી હળવો વખત નથી રાખ્યો એમ નથી ચોખ્ખ વખતે અને પૂતી માત્રામાં એ બધી તગ્તવીજ આપણા પત્રકમાં છ જ, પણ અવ્યવસ્થિત જીવનની ટેવરાખાઓને એથી મતો! કમ થાય? એમને ગમતગમત વાર્તાવિનો અને જિંધ જોડિએ છે એમ નથી, એમને તો જોડિએ છે અવ્યવસ્થા એમને કામને વખતે જિંધનાનું અને જિંધવાને વખતે વાતા ધરાનું મન થાય છે એમને ગમરા વખતે જમનાનું અને જમવા વખતે કંઈક કામ કાઢવાનું સૂત્રી આવે છે એવાને આપણું સમયપત્રક સતો! આપી ન જ શકે જીવનમાંથી આવી અવ્યવસ્થા કાઢી નાખરી એ તો આપણા નતનો હેતુ છે

પપુ ડાઈ એમ તો ન જ સમજે! કે અવ્યવસ્થિત જીવનવાળા સુખ અનુભવતા હોય છે તેઓ હમેશા અસતો! અને મેચેની જ બોગવે છે તેઓ! હમેશા તરફિયા મારતા હોય છે અને શુ કરીએ તો મળ આવે એ જ જોતા હોય છે ખાઈએ તો મળ આવશે? રમવા જઈએ તો મળ આવશે? ગાળી ઉપર લાગા ટાટિયા કરીને પડીએ તો મળ આવશે? એકાંતી તીખી તમતમતી નવનકયા વાચીએ તો મળ આવશે? એમ તેઓ પતંગિયાની જેમ એક મળ પગથી બીજી મળ ઉપર ફૂંચા જ કરે છે અને જેમ ફૂંદે છે તેમ મળ તેમનાથી આઘી જતી બાય છે કારણ કે, જે મળ આપણે બોગવવા માગતા હોઈએ તેના ઉપર જરા વાર દરવુ તો જોડિએ ને? તેની પાછળ કંઈ તો શ્રમ ખરચવો જ જોઈએ ને? તેઓએ એ ગુણ કેળવ્યો ન હોનાથી એમને દરેક મળ જરા વારમાં નીગસ લાગે છે, અને તેઓ નવી પાછળ દોડે છે અવ્યવસ્થિત અને સમયપત્રક વિનાના લોકો સવાય બેચેન અસ્વસ્થ અસતુષ્ટ, દુખિયા જ રહે છે આપણા સમાજમાં મોટે ભાગે એવું જ જીવન વર્તી રહ્યું છે, એટલે આપણને સૌને આગો જાતિઅનુભવ છે તમે તમારા દિવસો યાદ કરી જુઓ જેટલા પ્રમાણમાં તમે વ્યવસ્થિત જીવન ગુમથું હશે તેટલા જ પ્રમાણમાં તમે આનંદ અને સતો! બોગવ્યા હશે જેટલા પ્રમાણમાં ઉપર વર્ણવ્યું તેવું અવ્યવસ્થિત જીવન ગાળ્યું હશે તેટલા પ્રમાણમાં તમને અસતો! જ લાગ્યો હશે સમયપાનનનો અભ્યાસ વધતો જશે તેમ તેમ તમે જીવનનું સાચું સુખ અનુભવતા જશો

આ વાત મેં કરી તે અવ્યવસ્થિત અને એટી લોકોની વાત થઈ હવે બીજા ધૂની લોકોના જીવન જોઈએ તેઓને આગસુમાં ગણાવી શકાશે નહીં બ્યારે તેમને કોઈ પણ જામતની ધૂન ચડે છે ત્યારે તેઓ રાત કે દહાડો જોતા નથી નેમને ખાવાનું પણ બાન રહેવું નથી જે કામ ફીધું તમા ગાડા થઈને મડી પડે છે, અને પૂરું કરે હારે જ છોડે છ

કાઈ વાર તેમને કાંતવાની ધૂન ચડે છે. ચરખાસંઘનું વવાજમ ચડી ગયું હોવાથી, કે ઘરમાં કપડાં ફાટી જવાથી એમને ચાનક ચડે છે, અને કાંતવા મંડે છે. કલાકના કલાક કાંતે છે. થાક નથી જોતા, તબિયત નથી જોતા, ખીજન કામો રખડી પડે તેની પણ દરકાર કરતા નથી; અને કઢાય સાથે રહેનારા ખીજઓને કીક હીક હેરાન પણ કરી પાડે — જોશથી દોડનારા જેમ પોતાની હડફેટમાં નાનાં બાળકોને ગળડાવી પાડે તેમ ! તેઓ જરૂર સૂતરનો ઢગલો કરી પાડશે. તેમને એકતાનથી ઉદ્યોગ કરતા જોઈ કાઈને પણ આદર ઊપજ્યા વિના નહીં રહે. પણ ધૂન જિતરી ગઈ એટલે ખવાસ ! રેંટિયો ક્યાં પડ્યો છે, તેની ત્રાકો અને માળો અને ફાળકો ક્યાં રખડે છે, એનો પત્તો રહેશે નહીં. એમ વાંચવાની ધૂન ચડે ત્યારે વાંચ, વાંચ ને વાંચ કરશે, પણ ધૂન જિતરતાં બિચારી ચોપડીને પ્રભુ બચાવો ! ભક્તિની ધૂન ચડશે તો દિવસ રાત ભજનો ગાયાં કરશે, પ્રાર્થના કર્યાં કરશે, ધ્યાન ધરશે, પણ ધૂન જિતરી એટલે તો બાણે નાસ્તિક હોય એમ વર્તન કરશે. તે વખતે આપણે પ્રાર્થનાનો ઘંટ સાંભળી તેઓ જાગશે નહીં; કઢાય તેની મસ્કરી કરશે અને સોડ વધારે તાણશે. ઉપવાસની ધૂન ચડી તો શરીર લથડે ત્યાં સુધી લાંઘણુ ખેંચશે, પણ ધૂન જિતરતાં જીભડીને છૂટા દોર આપી દેશે.

માણસના આદર્શો જાંચા હોય, દેશભક્તિ જેવા ઉન્નત ખ્યાલ પર તેનું જીવન રચાયુ હોય, તો આપો ધૂની માણસ દુનિયામાં મોટા મોટા પરાક્રમો કરી જાય છે, એમાં શકા નથી. પણ તેવી ઉન્નત ધૂન ચડવી એ તો નમીબવાન માણસના જ જીવનમાં બને, પરંતુ તેનું નસીબ કાઈ દિવસ આપણને પોતાની મહેરબાનીથી નવાજશે એવો આધાર રાખી કેમ બેસી રહેવાય ? આપણે ધૂન ઉપ જોઈને બેસી રહેવા માગતા નથી. આપણે તો જે ગુણોને એક સેવકના જીવનમાં જરૂરતા માનીએ છીએ તે તાલીમ લઈને પોતાની અદર કેળવવા માગીએ છીએ, અને તે જ ખાતર અહીં આશ્રમમાં બેઠા થયા છીએ. આપણે તો સમયપત્રક બાંધીને, એકેએક કાણુનો હિસાબ ગણીને જ તે ગુણ કેળવી શકીએ. અથવા ધૂન ચડાવવી હોય તો પણ આપણે તો સમયપાત્રનની જ ધૂન ચડાવીશું. હા, ખરેખર એ પણ એક મોટી ધૂન છે. સમયદ્રજને ‘પ્રાણ જાય વરુ વચન ન જાઈ’ એવી વચનપાત્રનની ધૂન હતી ને ? તેવી જ આપણી સમયસાક્ષીની ધૂન ! ચારને ટકેરે જાગવું તો જાગવું જ. કાણુનો કેર પડે તો માથું જાય. સવા ચારે પ્રાર્થના શરૂ કરવી તો ચાર ઉપર ૧૬મી મિનિટ થવા ન દેવી. કાંતવાના કે ઉદ્યોગના જેટલા કલાક દરખ્યા હોય તેટલા તત્કાલે તેને ચોપવા જ. બે પાંચ મિનિટ આમ ગઈ તોયે શું અને તેમ ગઈ તોયે શું, એમ વિચારીએ

તો આપણુ બિરુદ લાગે. પેલી અનિયમિત ધૂનોના ડગ્ગતાં આ ધૂન શ્રેષ્ઠ છે. આપણા જેવા મેવડા માટે તો એ જ કલ્યાણકારી છે. એનાથી સામાન્ય માણસ પણ ઉત્તમ મેવડની પદવી પર ચડી શકે છે. રાજા નિયમિત થોડી થોડી મિનિટ એક વિષયના અભ્યાસને આપીએ તો લામે ગાળે આપણે તે વિષયના નિષ્ણાત થઈ શકીએ. નિયમિત થોડો વખત લખનાગ લેખકોએ સરવાળે મોટા પુસ્તકો લખ્યાં છે. સામાન્ય શક્તિ વડે એ ચાણુ અતુભવ્યા વગર આ ટેવથી આપણે મોટા કામ કરી શકીએ છીએ.

સમયપત્રક ઉપર આટલો ભાર મૂક્યા પછી હવે એક ચેતવણી પણ સાંભળી લો. ધારો કે આશ્રમમાં કોઈ બીમાર છે અને તેને માથે માટીના પાટા મૂકવા આપણે તેની પામે બેસવાની જરૂર છે. અને એ જ વખત સમયપત્રક પ્રમાણે પ્રાર્થનાનો અથવા યજ્ઞકાંતણનો અથવા વિદ્યાભ્યાસનો છે. આના સંલેગોમાં આપણી ફજ્જ શી હોય તે વિશે તમાગ કોઈના મનમાં શકો હશે એમ હું માનતો નથી પડોગમાં આગ વાગી હોય, અતિથિ આની ચડ્યા હોય અને તેમના આતિથ્યની તૈયારી કરવાની ફરજ આવી પડી હોય, બીજા પણ જાતજાતના તાકીદના પ્રસંગો જીવનમાં આવી પડે. અન્યત્ત તે કઈ હંમેશા ન આવે. તાકીદનો પ્રસંગ અને વગર તાકીદનો પ્રસંગ ઓળખતાં આપણને આવડવો જોઈએ. પણ જો પ્રસંગ સાચી તાકીદનો હોય તો સમયપત્રકની માનપૂર્વક રજા લઈને આપણે તાકીદની ફરજ બજાવવી જ ધટે

પરંતુ આજે નિરાતે બેગીને આવો નિર્ભય કરવો સહેલો છે પ્રસંગ પ્રત્યક્ષ આવી પડે છે ત્યારે ઘણી વાર આપણે ખોટા નીવડીએ છીએ. 'પ્રાર્થના કેમ છોડાય? સૂત્રયજ્ઞ છોડવો એ તો અધર્મ જ થઈ જાય ને? સમયપત્રક પડેલું ને પડી બીજું બધું,' આવી આવી દલીલો આપણુ મન તેવે વખતે આપણને છુપું છુપું સબળાવવા લાગે છે. શું ખરેખર તે વખતે આપણને એટલી બધી બક્તિ મુરૂરી ગઈ હોય છે? શુ કાનવાનુ ગદગ્ય એટલું બધું વસી ગયું હોય છે કે, માદાની મેઘા ખાતર પણ આપણને ઊડવા ન દે? ના, એમ નથી દોનું. મેવાની ફજ્જમાંથી આપણુ કુદ્ર મનડું છટકવા માગે છે, અને તેથી પ્રાર્થનાનો અને સમયપત્રકનો આશરો લેવા જાય છે. એ કેટલું દવડું વર્તન ગણાય? મમયપાતનનો આગ્રહ, સમયનો વધારેમાં વધારે મદુપયોગ કરી શકીએ એટલા માટે છે, મેવામાંથી છટકવામાં મદદ કરવા માટે નથી જ. સમયપત્રક આપણને ઉત્તમ મેવડની કેળવણી આપવા માટે છે, જડ અને લાગણીશૂન્ય બનાવવા માટે નથી જ. આજે નિગંતિ બેગીને વાતો કરીએ છીએ, તે વખતે આ ચેતવણી વધાગપડતી અને બિનજરૂરી

લાગશે, પણ જીવનમાં એવા પ્રસંગો સૌને વખતોવખત આવવાના જ. તે વખતે આ ચેતવણી યાદ આવી જશે, તો તે આપણને હનકા પડતા બચાવી લેશે.

સમયપાત્રન વિશે આજે, મેં ઘણું કહ્યું. આશ્રમનું વ્રત સૌ પોતાનું બનાવી લેા તારે જ ખરી મળ આવે. આશ્રમમાં અમે દેહલાક એવા છીએ, જેમને આ બામનનો બારે આગ્રહ છે. અમે છીએ ત્યાં સુધી તો સમયપત્રક અને તેને અનુસરીને ઘંટના ટોંગા ચલાવવા કરશે. પણ એ અમે થોડા આશ્રમમાં નથી એમ કલ્પના કરો. ધારો કે, અમને સરકારે પકડી લીધા છે, અને આશ્રમને ચાલુ રહેવા દીધો છે. તો શું પત્રકના સમયો પત્રકમાં જ રહેશે? અને તે તે વખતની પ્રવૃત્તિઓ રગસિયાં ગાડાંની જેમ ચાલવા લાગશે? શું ઘંટના ટોંગા સમયપત્રકને છોડી, ટાઈ બેન્ડર સમયચોરના તરંગ પ્રમાણે વાગશે? મને તો એવી આશા છે કે, એમ ન જ થાય; આશ્રમના આગ્રહનો એવ તમને ધણુને લાગેશે છે, અને તમે અમારા કરતાં પણ વધારે ચીરદયા આપણું વન પાડશો.

આ તો આશ્રમમાં હોઈએ એનો વિચાર થયો. પણ આ રેળવણી તો આપણે એટલા માટે લઈએ છીએ કે, આશ્રમ છોડીને આપણે જઈએ ત્યારે પણ તે આપણી સાથે જ આવે. અહીંથી ગયા પછી તમારામાંના ટાઈ બેંટીવાડી કરશે, ટાઈ વણાટ કરશે, ટાઈ ખાજાઈમાં જોડાશે, ટાઈ આને મળનો આશ્રમ કાઢશે. તે વખતે અહીંનું તૈયાર સમયપત્રક તમને દોરવવા નહીં આવે. અહીંના ટોંગા તમને વારે વારે ચેતના નહીં કરે. પણ સમયપામનનો રસ તમારા લોહીમાં બળ્યો હશે, અવ્યવસ્થિત જીવન સહન જ થાય નહીં એવો તમારો સ્વભાવ ચર્મ મર્યો હશે, તો પછી બધું શુભ જ છે. તમે જાતે તો સમયધનનો સફળપ્રયોગ કરશો જ, પણ તમે ત્યાં હશો ત્યાં આશ્રમ બનીને બીજાઓને પણ તેનો રંગ લગાડશો.

તમે આશ્રમમાં ન હો, એકલા હો, આસપાસનું વાતાવરણ પ્રતિદૂળ હોય, તેવે વખતે તમને તમામ વ્રતમાં ટકાવી રાખે તેવો એક વિચાર તમને આપુ? હમેશાં એમ વિચારતા રહેજો કે, “હું દેશનો સેવક છું, અને મારો સર્વ સમય દેશનું ધન છે, એક ફાલુ પણ મારી પોતાની ગાયીકીની નથી. મારું જીવન અવ્યવસ્થિત રાખીને હું દેશના સમયધનનો ચોર નહીં યાઉં, હું મને સોંપેલી ફાલેસણનો હિસાબ મારા દેશને આપીશ, અને મારી પૂરેપૂરી શક્તિથી તેનો ઉપયોગ કરી તેના આશીર્વાદ મેળવીશ.” હૃદયમાં આ ભાવના જગતી રાખો તો પછી કશી ચિન્તા નથી. સમયપત્રક પોતાની મેળે જોડવાશે. કાગળ ઉપર નહીં તો આચારમાં તો ખરું જ.

રોજનિશી

મર્દ કાને આપણે સમયપત્રકની વાન કરી તેવી જ આજે રોજનિશીની વાન કરીશું બન્ને એકઠીજાના પૂરના જ છે સમયપત્રક એ જો આપણું સમયધન વી રીને આપણું ખર્ચવા ધારીએ છીએ તેનું અગાઉથી તૈયાર કરેલું અદાજપત્ર છે, તો રોજનિશી એ તે ધન આપણે ખરેખર કેમ ખર્ચ્યું, તેનો રોજ સાજો સૂતી વખતે યાદોના વિગતવાર રોજમેળ છે

બગવાડો જ્યારે બકરાઓનું મોટું વાર લઈને ચારવા નીકળે છે ત્યારે એક જથ્થો મોખરે ચાને છે અને બીજે એક જથ્થો છેવાડે ચાને છે એમ મે ગદ્દાની વચમાં તેઓ પોતાનું આખું વાધ સાચવે છે અને એક બકરું ગુમાવના નથી આપણે પણ ૮૬૪૦૦ સેકન્ડોનું જગી ધણ લઈને રોજ ચાગવા નીકળીએ છીએ, તેને મોખરે સમયપત્રકથી રક્ષક મૂકીએ છીએ અને છેવાડે રોજનિશીથી જોએ તોમ નથી કગતા, નથી દિનની દિનચયોની, અગાઉથી યોજના વિચારતા, તેમ નથી વીનેના દિવસનો રાતે દિસામ લેતા, તઓ સેન્ડોની સેન્ડો અને કનામના ના । મોર્ડ નામે છે ચોવીસમાથી ચાર કનાડ પણ પોતાના હતા એમ તેઓ બાગે જ ગણાવી શકે છે

આમ વખતનું ઉડાઉપણ રાખવું એ મર્દને પણ પોસાવું ન જોઈએ આપણને સેવાને તો તે બિલકુલ પોસાર્ શકે નહી આપણે સેવા હોર્ડ આપણી સર્વ શક્તિ તેમજ આપણા સર્વ સમય આપણે તો ભાગતમાતાને ચરણે અર્પણ કરી બેઠા છીએ પોતાની ખાનગી એવી એ પણ દાણ આપણે ગળી નથી જે દિવસો, કનાડો અને પગો આપની પાસે છે તે આપણી સ્વામિની ભાગતમાતાએ આપણે હસ્તક મેપિરી મૂકી છે તે તેણે આપણા ઉપર વિશ્વાસ મૂકી તેના હિતને અર્થ વેપારમાં નગાડવા આપણને સોંપી છે આથી તો આપણી જોખમદારી અનેકગણી વધી પડે છે આપણને સોંપાનેના ધનનો આપણે કવો વેપાર ખેડવા ધારીએ છીએ તેનું અદાજપત્ર આપણે માતા પાસે અગાઉથી મજૂર ન કરાવીએ અને વેપાર ખેડવા બાદ તેનું સગૈયું રમૂ ન કરીએ તો આપણું જો અવિશ્વાસ અને નિમકદરામ સેવકો અને તે માતાનું

સમયન આપણે આપણા પોતાના મોજશોખ અને આગસમાં ખર્ચીએ તો તો આપણે તેના ચોરજ હરીએ ને?

હિસાબ રાખવાની ટેવ એ એક હિમદા ટેવ છે. તેમાંથી જીવનમાં ઝીણવટ આવે છે. પાર્ક કે પળ પછુ તુરં નથી, ફેડી દેવા લાયક નથી, તે હિસાબમાં ધરવી જ નેઈએ એવો આગ્રહ જીવનમાં બંધાય છે. સેવક તરીકેના જીવનમાં આપણે ભાગે અનેક જવામજરીનાં કામો આવે એવો સંભવ છે. જાહેરના પૈસા સાચવવાનું આવે, ખાત્રી કરી વગેરે કરતા હોઈએ તો તેના હિસાબો રાખવાનું આવે. કામગારો અને વિદ્યાર્થીઓની સંસ્થાઓ ચલાવતા હોઈએ ત્યારે ધણાના સમયનો સાગમાં સારો ઉપયોગ કેમ થાય તે જોવાની જવામજરી આપણા ઉપર આવી પડે. જો આમથી આપણે એવો સ્વભાવ પાડીએ નહીં કે પાર્કએ પાર્કનો હિસાબ મેળવ્યા વિના આપણને એન જ પડે નહીં તો આપણે વિશ્વાસપાત્ર કાર્યકર્તા કેમ બની શકશું?

‘એમાં શું ચર્ચ ગયું? આપણે કયા પાર્ક ગયા છીએ? થોડા પાર્ક પૈસા કે આના હિસાબમાં વધ્યાદટ્યા તેમાં નકામી શી ચિન્તા કરી?’ — આવો બેદરકારીભર્યો વિચાર જો કાર્યકર્તા કરે એ ગમે તેવો બધો માણસ હોય તો પણ બરાકર છે. જાહેરના પૈસાનો વહેવાર કરવાને તે લાયક નથી. તેજ પ્રમાણે ધણાનો સમય જોના કાચમાં છે, તે જો સોની નાનામાં નાની પળની કિંમત ન સમજે અને ફોર્ડની પળ પછુ બગડે નહીં એ રીતે કાર્યકર્મો વિચારવાની ચીવટ રાખે નહીં, તો તે ખીજાઓને બહુજ અગવડદાય અને અજાણ્યાઓ ચર્ચ પડ્યા વિના રહેશે નહીં. ધારો કે તેને કાંતણુવર્ગ ચનાવવાનો આગ્રહ છે. જો એને વખતની કિંમત નહીં હોય તો તે ચીવટ નખીને વર્ગ માટેના સર્વ સાધનો અગાઉથી વિચારી ચૂકી તેવાર રાખશે નહીં. વર્ગનો વખત થયા પછી એકને કહેશે તેજ લઈ આવો, ખીજાને કહેશે ચરખુ લઈ આવો, ત્રીજાને કહેશે ત્રાગલુ લાવો, અને પોને વળી નોધવડી દૂકવા દોડશે. તેણે એક પળને જો દીમતી માની હોય તો પોતાની અને ખીજા ધણાની અનેક પજો બગડેલી નેઈ તેની છાતીએ ધા વાગતુ પણ ઉપર જણાવ્યું એવો જોનો સ્વભાવ હોય, ‘એમાં શું ચર્ચ ગયું?’ એ જ જોણે જીવનનું સુત્ર બનાવ્યું હોય તેનો કાંતણુવર્ગ કે ખીજું ફોર્ડ પણ કામ જીવવાનું કેમ બને? તે વર્ગના વિદ્યાર્થીઓનું માન કેમ જતી રહે? આવી બેદરકારી આપણામાં ધર કરે નહીં, આપણને આપણા પોતાના તેમ જ આપણા

સામીઓના સમક્ષની પહેપળ કામે લગાડવાની ચીવટ બંધાય એ માટે રોજનિશી લખવાની ટેવ પાડવી એ અડુ ન ઉપયોગી છે.

પણ, રોજનિશીમાં વખતની નોંધ ગખવાનું જ માત્ર છે એમ નથી. તેમાં ધર્મ વધારે છે. જ્યારે આપણે દિવસની ધમાનમાં હોર્ડિએ છીએ ત્યારે આપણે પૂરતા જાગૃત ન પણ રહી શકીએ. હોર્ડિવાર આગસમાં પડીને કે મોજમજમાં આપણે વખત ગુમાવ્યો હોય, હોર્ડિવાર અગચોટ ધર્મ આપણે આપણી ફગમમાંથી ચૂકરા હોર્ડિએ અને સાથીઓનો બોલને વધારી દીધો હોય, હોર્ડિવાર મિત્રોને મદદરૂપ ધર્મ શકીએ એમ હોય છતાં છટક્યા હોર્ડિએ, હોર્ડિવાર આપણા અચોટ વચન કે કૃતચી ખીલઓના દિન દુબચ્યાં હોય. કામની ધમાનમાં અને પ્રસંગના ઉચ્છેદમાં આપણે આવું આવું કેટલુંકે કરી બેસીએ છીએ. એમાં કંઈ ખોટું કંઈ છે એવું તે વખતે આપણને જ્ઞાન ગડેતુ નથી. આપણી બુદ્ધિ આખો દિવસ સચેત હોતી નથી, તેથી તે આપણને જે તે વખતે સાધન કરીને વાગતી નથી. એમ કરતાં કરતાં આપણને આમ વર્તવાનો સ્વભાવ જ પડી જાય છે. બેદરકાર ખેડૂતની ખેતીમાં નીંદામણ વધ્યાં કરે તેમ આપણાં જીવનમાં ફૂટેલાં અને કુવર્તનો વધે છે, અને આપણે સેવકની લાપકાતથી દિવસે દિવસે પડતા જઈએ છીએ.

એમ પડતાં આપણને કોણ રોકે? હોર્ડિ અધ્યેન વ્યક્તિઓ આપણા સદ્ભાગ્યે આસપાસ હોય અને આપણા પ્રત્યેના પ્રેમથી પ્રેરણા તે આપણુ ધ્યાન ખેંચે તો બધી જવાનો સભવ ખરો. પણ જેનો સ્વભાવ ખોટો ધર્મ જાય તેની બુદ્ધિ ઘણી જ વક્ર જતી જાય છે. શું આપણને તેવી વ્યક્તિઓની સલાહ લેવા જવાની સન્મતિ સૂઝશે? નહીં જ, જીનકું આપણુ મન તેમને ટાળવાનો જ પ્રયત્ન સદા કરતુ રહેશે હોર્ડિ મિત્ર દહાર કરવા જાય તો તેની સાથે તો આપણે ઘણું કરીને લડી જ પડવાના.

આ હું હોર્ડિ મહા પાપી દુષ્ટ માણસોનું વર્ણન કરી રહ્યો છું એમ લાગે છે? નહીં, નહીં; તે આપણું પોતાનું જ વર્ણન છે. ઓઠા વધારે અશે આપણુ સૌનું વર્તન આવું જ હોય છે. આપણામાંથી કોણ કહી શકે તેમ છે કે તે ચોરીસે કનાક જાગૃત રહી પોતાની જાત ઉપર ચોટી રામે છે? પોતે ચોટી રાખી શકીએ નહીં અને બીજાને ટોકાર કરે તે સહેવાય નહીં, આ રીતે વ્યાજનક આપણી સ્થિતિ હોય છે.

ધારીએ તો રોજનિશીને આપણે આપણો ચોટીદાર બનાવી શકીએ. રાત્રે પધારી પર બેસી ગભીરપણે દિવસની દિનચર્યાનું સિંદાવચોક્ત કરીએ ત્યારે મગજ શાંત હોવાનો સંભવ છે. તે વેળાએ ઉચ્છેદણીનું કારણ હોતુ

નથી, આપણે શું ચોગ્ય કર્યું, શું અચોગ્ય કર્યું, કયો વખત બગાડ્યો, કયો સુધાર્યો, કયાં ચડ્યા, કયાં પડ્યા, એનો હિસાબ સાંત ચિત્તથી કરવાનો તે ઘડો જ મારો વખત છે.

અને તે વખતે આપણે કયાં રોઈ પાગડા પાસે હિસાબ આપવાનો છે? પારકા પાસે હોય તો આપણને સરમ લાગે અને સત્ત ચોરવાનું મન થાય, સત્ત પર ઓય ચડાવવાનો લોભ થાય; પણ આ તો આપણે આપણી પાસેથી જ હિસાબ લેવા બેઠા છીએ. સરમ તો લાગશે, પણ તે સરમ આપણને સત્તચોર ન કરનાં જાગૃત ગુનેગામાં મદદરૂપ થઈ પડશે.

રાજનિશીનું ચોથી મોટું કામ કઈ હોય તો તે આ જ છે. આ દૃષ્ટિએ લખાતી રાજનિશી એ સામાન્ય નોટબુક નહીં પણ આપણી પોતાની આધ્યાત્મિક હબી જેવી દમે, અનમત, જે આપણે રાજનિશી સાથે પ્રામાણિકપણે બંધી વાતચીત કરતા હોઈશું તો જ. તેની સાથે પણ સત્તચોર થઈને વર્તીશું તો રાજનિશીનો હેતુ માર્યો જશે, એટલું જ નહીં પણ તે આપણને ગિંડાણમાં પાડવાનું એક નવું સાધન બની જશે. તે લખતી વખતે જે આપણા મનમાં પાપ હોય, આપણે આપણાં પોતાનાં વખાણ જ તેમાં લખતા હોઈએ, બીજાઓની નિંદાથી અને આપણાં પોતાનાં ખોટાં કાંમોના બચાવથી જ તેનાં પાનાં ચીતરતા હોઈએ તો એ આપણે હિતકારી ચોક્કીદાર નહીં રહે પણ આપણને કુલદમાં ફસાવનાર કુચિત્રની જ ગરજ સાગશે. સેવામય જીવનની અભિનયા ધગવનાગ આપણે રાજનિશીને એ રીતે શા માટે છેતરીશું? પ્રભુ આપણને એટલે નીચે ઉતરના બચાવે.

રોજનિશી લખવાની કળા

ગઈ કાંચે રોજનિશીની સુદગં ટેવ પાડવાની આપણને કેમ જરૂર છે, તે વિષે હું બોલ્યો હતો. તમને ઘણાંને તે લખવાનો નિયમ લેવાનું મન થયું હશે. ઠાઈ તો શુભ વામ શીઝ કવુ એમ વિચારી લખવા બેઠા પણ હશે.

એમ જંઓ લખવા બેસશે તમને કેવો અનુભવ થશે? તેમનો હાથ વડેયો વડેનો ચાનશે નહીં. તેમને પ્રશ્ન થશે — ‘શુ વખતુ અને શુ ન લખવુ?’ ખરેખર, રોજનિશી લખવી એ એક સગસ કળા છે અને આપણા દેશમાં તે કળા હજી જોઈ એ તેટલી ખીનના પામી નથી. આપણા મડળમાં તો ખીવી નથી જ. અહીં અમે પણ રોજનિશીનું મહત્ત્વ સમજવા છતાં તેનો નિયમ પાળવા સુધી પકોચા નથી. તેથી આજે તમારી પામે તેના વિધવિધ પ્રકારના નમૂનાઓ મૂકવાનું બનતું નથી.

ખરી મૂઝવણ આપણને આપણી પોતાની ચોઈ અથવા આત્મનિરીક્ષણ કેમ કવુ એની પડે છે. મૂઝવણ લખાવટની નથી, પણ પોને પોતાને ત્રાહિતની જેમ કેમ જોતાં આવડે એની જ છે. આમાં એક જ ટેક સાચરાની જરૂર છે — આપણે સાચા રહેવું, પોને પોતાની પામે બનાવટ કવવી નહીં. ઠાઈ વાંચે તો આપણે માટે જિઓ ખ્યાન બારે, એવા વિચારથી એક આંકડો પણ પાડવો નહીં. મનના તંગો વખત નહીં, પણ જોટલ કઠીએ તેટલું જ લખવું.

દાખલા તરીકે, સમજો કે તમને બીડીનું છપુ વસન છે. રોજનિશીમાં તમે તે વસનને ઢગનાયધ ગાગો દેશો, તેને છોડરા તમે કેવા પ્રસ્તો કરો છો તેનાં કનામય વર્ણનોથી પાનાં બેંશે, પણ બીજી તરફથી છુપાર્કને બીડી પીવાનું તો ચાલુ જ ગખશે. આ રીતે તમારી હનકી વૃત્તિને બેરહુ સિંચન મળી જશે વસન તો ચાલુ જ રહ્યું, અને સાથે રોજનિશી જે વાચે તેની આગળ મોટા પ્રવલ્લવાન તરીકની પ્રતિષ્ઠા પણ મળી. તેથી રોજનિશીમાં તો ત્યારે જ આંકડો પાડવો ઠીક લેખાવ, જ્યારે તમે ઠાઈ ધન્ય પડે બીડી ન જ પીવી એવી ટેક લો.

રોજનિશીનું બીજું કામ છે આપણા રોજનિશી કામકાજની નોંધ — આપણે પસાર કરેલા સમયનો દિસામ આપણે કનિયુ સ્તર, આ રીતે કરેલા ખીન ઉઘાગો અને કામકાજ એની ઠીક ઠીક વિગતથી નોંધ રાખવી જોઈએ.

કાંતવાની નોંધમાં તારની સંખ્યા તો લખીએ જ, પણ એ પૂરતું નથી. જો આપણે સેવકો અને વિદ્યાર્થીઓ હોઈશું, તો કેવળ યાંત્રિક રીતે કાંતવા નહીં હોઈએ. આપણા મગજમાં રાજ રાજ કર્મને કર્મ વિચાર તે કામની સાથે જોડાયેલો હશે જ. ક્યારેક આપણે ગતિ વચ્ચેની દૃષ્ટિ રાખીને કાંતવા હોઈશું. ક્યારેક કસની દૃષ્ટિએ, ક્યારેક રેટિસમાં કંઈક સુધારો કરી તેના ઉપર અખરો કરવા હોઈશું. આપણી રાજનિશી તે તે વખતે ચાલના અખરોઓની ચોક્કસાઈથી નોંધ પૂરી પાડે એવી રીતે લખવી જોઈએ. આપણે ખાસીકારકતાં હોઈએ તો આપણા કામની હીક હીક વિગતથી નોંધ રાખવી જોઈએ. ક્યાં ગા આજ્ઞા, કેટલું ખર્ચ થયું, કંતામણ ત્રિ. ના પૈસા ચૂકવ્યા હોય તો કેટલા, કેને મળ્યા, કેને શું શીખવ્યું, આવી નોંધ આપણા કાર્યાલયને આપણે જરાયર કામ કરું છે કે નહીં, આપણને પૂરતું કામ છે કે નહીં વગેરેનો સાચો ખ્યાલ આપી શકશે.

આમ પોતાના કામનો વિશાલ રાખવો એ કાર્ડકાર્ડને રુચતું નથી. “શું અમે કામચોર છીએ? શું અમે કામ કરવું એ જાણતા નથી કે અમારી પાસે વિશાલ માગવામાં આવે છે?” જોકે સેવકે આવો સ્વભાવ રાખવો હીક નથી. તેને ઊંડું પોતાનો વિશાલ બોલ્યોને આપણો ઉત્સાહ હોવો જોઈએ. બીજાઓની ત્રીકા ખુશમિજાજથી નોતરવી જોઈએ. પોતાની વાત ખરી, હોય તો ધીરજથી સામાને સમજાવવી, નવી સૂચના મળે તે ઉપકાર સાથે સ્વીકારવી, એવો રસ કેળવવો જોઈએ.

તે ઉપરાંત આ નોંધ આપણને પોતાને પણ ઝોઝી ઉપયોગી નથી. દર મહિને, દર ત્રણ મહિને, દર વર્ષે આપણી નોંધ ઉપર નજર ફેરવી જઈશું ત્યારે આપણું આખું કામ ચિત્રપટની જેમ આપણી સમક્ષ ધર્મને પસાર થશે. તે ઉપરથી આપણે આપણી ખામીઓ જોઈ શકીશું, બિચ્છની દિશા પણ દેખી શકશું.

રાજનિશીનાં આ તો આવશ્યક અંગો થયા. એ બાબતોની નોંધ એ જ રાજનિશીનો મૂળ હેતુ છે. પણ રસિક લેખકો પોતાની રાજનિશીમાં બીજી પણ સુંદર સુંદર સામગ્રીઓ ભરી શકશે. કામકાજ અંગે નવા સંજ્ઞાઓનો પરિચય થયો હોય ત્યારે તેમને વિષેની પોતાની ઊપ તેઓ ટૂંકમાં નોંધશે. આસપાસ કર્મક આકર્ષક બનાવ બન્યો હશે તો તે વિષેયે એ શબ્દ ટપકાવશે. કોઈ નવું સ્થાન જોશે, કોઈ જુદું શુદ્ધ પાથેથી જૂનો કિસ્સો સાંભળશે, કોઈ નવું લોકગીત કે કહેવત કે શબ્દ સાંભળશે તો તે પણ લખી લેશે. કોઈ પુસ્તક વાંચશે તો તેનો સ્થર કે સમાયોચના લખશે.

મે અગાઉ કહ્યું તેમ રોગનિશી એ તો એક કળા છે, અને કળા. તો જેમ જેમ તેનો મહાવરો વધે તેમ તેમ ખીંચતી જાય. લખતાં લખતાં લખવાની સુંદર રીત દ્વારા ચઢી જશે. ઉપર સૂચનાઓ આપી એથી વધારે તેનું ચોકકું કરી આપવું યોગ્ય નથી.

દેવશાક અગાઉથી ચોકકું જનારી અમુક ખાનાંઓ પાડે છે અને રોગ તે ખાનાં ભરે છે. એ તો લખ્યું સકું પત્રક થયું. તે કંઈ રોગનિશી નહી કહેવાય. રોગનિશી તો નિત્ય નથી હોય, નિત્ય તાજી હોય. ચોકકું તો આપણે જેટલા ભરીએ તે સૌનાં સરખાંજ હોય, પણ રોગનિશીઓ તો સૌની વિવિધ હશે. જેમ આપણા સૌના ચકેરા સરખા નથી, અક્ષર સરખા નથી, તેમ આપણી સૌની રોગનિશીઓ પણ એક ચોકકાની ન હોઈ શકે. દરેક લેખક પોતાની કંઈક અનોખી જ પદ્ધતિ ખીનવશે. આપણે સૌ એક વિચારના અને એક કામના જીવો છીએ એ ખરું, છતાં આપણા સૌના જીવનમાં, આપણા રચનાવમાં, આપણા રસમાં વિવિધતા કંઈ ઓછી છે? એ વિવિધતાની છબી રોગનિશીમાં બાકા વિના કેમ રહે?

✓ આ સાબળી રોગનિશી લખવાનો સુદૃઢ નિયમ જેઓ સ્વીકારે તેમને માટે છેવટની સૂચનાઓ સૂત્રરૂપે આપવી હોય તો તે આ છે -

૧. રોગનિશી લખવાનો અમુક વખત નિશ્ચિત કરો. (જેમ કે સૂતાં પડેલાં), અને તે વખત ન ચૂકવાનો આગ્રહ રાખો.

૨. જે કંઈ લખો તે સાચું જ લખો. બીજાને વચાવવાની દૃષ્ટિએ કશું જ ન લખો.

૩. તારીખ, વખત, કામની વિગત આદિના આંકડા લખો તે ચોકસાઈ કરીને ખરા જ લખો.

૪. જે લખો તે બહુ સંક્ષેપમાં લખો.

સમય મારવાનાં સાધનો

તમને સમયધન વિષે બે દિવસમાં ઘણું કશું છે. રોતાની મિનિટ-મિનિટનો સદુપયોગ કરવો અને તેનો હિસાબ રાખવો એના ઉપર ખૂબ જ બાર, મૂક્યો છે. આજે જે કહેવાનો છું તે છે તો એને સમજવું જ, એના ગર્ભમાં આવી જ ગયું છે; પણ આપણે એની સાચી સમજણ ન કરી હઈએ તો આપણાં સમયપત્રો અને રોજનિર્ધારો નિર્ધારક નીવડે તેમ છે.

સમય ગુમાવવો નહીં, અને તેનો હિસાબ રાખવો, એટલું કપૂરું કપાં પછી પણ તે ગુમાવ્યો ક્યારે કહેવાય એની સાચી સમજણ હોવાની જરૂર છે. સામાન્ય લોકો જેમાં વાંચો જોતા નથી તે બધી પ્રવૃત્તિઓ કંઈ આપણા સમયપત્રકમાં સ્થાન આપવા લાયક હોતી નથી. જેમ કે લોકો તો નવરા પડે ત્યારે બે ઘડી પાનાં રમતાં હોય છે. શું આપણે તેને આપણા સમયપત્રકમાં સ્થાન આપીશું? “કેમ નહીં?” તમે પણ તમારા ઘરના જીવનમાં તેનો શોખ ડેળવ્યો દરો તો પૂછશો. “લોકો તેમાં પૈસા મૂકીને રમે છે એવું અમે ન કરીએ, સામાન્ય રમત જ રમીને બે ઘડી નિર્દોષ મન હઈએ તેમાં શું ખોટું? અને એમાં યિજિજિ જેવી રમતો તો યાદ-શક્તિને પણ સતેજ કરે એવી હોય છે.”

દાર્ઢને સોગંદગાજી ને રોતરંજનો શોખ દરો ને એને સમયપત્રકમાં દાખલ કરવાની હિમાયત કરશે. એની તરફેણમાં તેઓ ઘણી સખળ દલીલો મૂકી શકે તેમ છે. “એ રમતો રાજ્યાદ્યાહી છે. રોતરંજમાં એક મેનાપતિ જેવી બુદ્ધિ વાપરવી પડે છે અને તે રમતમાં માણસ રણસેત્રની કળા ખીલવી શકે છે. એનું ખીજું નામ જ ‘બુદ્ધિખળ’ છે. તે હજારો માણસો જ રમે છે એમ નથી. ખાનદાન ઘરોમાં તે રમાય છે.” અને રોતરંજના ખેલાડીઓમાં તો જોખલેજી જેવા માન્ય નેતાઓના દાખલાઓ પણ હાંકી શકાશે.

હું ધારું છું કે આપણે સેવોડા આશ્રમમાં હોઈએ કે બદાર હોઈએ, આપણા સમયપત્રકમાં આવી રમતોને, તે ગમે તેવી ખાદ્યાહી ગણાતી હોય તો પણ, સ્થાન ન જ હોઈ શકે. યાદશક્તિ વધારવા મઢે પાનાં રમવા કરતાં ઘણી વધારે ઉમદા પ્રવૃત્તિઓ આપણી પાસે છે, અને રણસેત્રની

તાલીમ માટે સેતરંજ કરતાં કંઈક સાચી લગાઈઓ જ આપણને લેતાં આવડવી જોઈએ. મદાપુરુષોના જીવનમાંથી આવી રમતોનો દાખલો લેવા કરતાં ખીજા ધણા વધારે કીમતી ગુણના દાખલા આપણે લઈ શકીએ એમ નથી શું? આવી રમતોને ગમે તેટલા એપ ચડાવે તો પણ છેવટે તે નવરાના ધધા જ છે એમાં શંકા છે શું? જેમની પાસે વખત વધારાનો બેગો થયો હોય, કેમ પસાર કરવો એની સૂઝ ન પડતી હોય, તેમણે વખતને મારવાની શોધી કાઢેલી આ કુક્લિતઓ છે. અને આપણને તો દિવસના એવીસ કલાક જ ટૂંકા પડતા હોય, તે માટે આપણે રાજ પગમેશ્વર સાથે તકગર કરતા હોઈએ, ત્યાં આવી રમતો માટે કલાક કે થોડી મિનિટ પણ ક્યાંથી કાઢી પાડીએ?

“પરંતુ આખા દિવસના થાડ પછી બે ઘડી ધરમા બેસીને સરખે-સરખા ગોઠિયાઓ પાનાં વગેરે રમીએ તેથી થાક બિતરે છે, મગજનો કંટાળો મટે છે,” રમતોના રસિયાઓ દલીલ કરે છે. ઘણાખડું તો એવું જ બેવામાં આવે છે કે આખો દિવસ જે લોહાંને થાકવા જેવું બહુ કામ કરવાનું હોતું નથી તેઓને જ આવી રમતો સૂઝે છે. તેથી તો રમતોના શોખીનો બે ઘડી ટાટે પડોરે રમીને સતોય માનતા બેવામાં આવતા નથી; વ્યસનીઓની જેમ તેઓ જ્યારે જુઓ ત્યારે મંડયા જ હોય છે. અને થાક ઉતારવાનાં ખીજાં આરોગ્યકારી સાધનો આપણને ન સૂઝે તેથી આપણી સુધ્ધિ બકેરે મારી ગઈ છે શું? આપણે કાંતણ, વણાટ કે દિસાખી કામ જેવાં બેગડુ કામોમાં દિવસ ગાળ્યો હોય તો દોડવા દૂધવાની રમતો રમીએ, ખેતરોમાં કે ટેકરીઓમાં નીકડે ફરવા જઈએ. ખેતીવાડી જેવાં બારે કામો દિવસના બાગમાં ક્યાં હોય તો બે ઘડી જેવું આવડે તેવું ગાઈએ બગીચાએ, કંઈક વાંચીએ કે વાનો કળા, ચર્ચા કરતા, અને આનંદ કરતા કાંતીએ, કુશપાનની કે સાચિયાની કંઈક ગોખા ધરમાં કરીએ, બાળકોને માર્તા કહીએ. દિવસના ઉપયોગનું આ રીતે આપણે અનુપાન કેમ ન શોધી શકીએ?

“પાનાં વગેરે રમતોમાં એકબીજાની મિત્રાચારી સારી કેળવાય છે,” એમ પણ કહેવામાં આવે છે. જો કે મેં તો સાગ સાગ મિત્રોને પણ એ રમતોના ઉરંગાટમાં એકબીજા સાથે રિસાતા અને લડતા જ વધારે જોયા છે. છતાં ઉપર જણાવી તે પ્રવૃત્તિઓમાં આના કરતાં વધારે દળવામળવાનું અને પ્રેમગાંડથી બંધાવાનું છે એ તમે સમજી શકો તેમ છે.

આ રમતો નિર્દોષ જેવી દેખાઈ આપણને છેતરે છે, અને દસાવે છે. યાજ્ઞ યોગ ગરીબદુ મોહું” કરીને આપણા ધરમાં ઘૂમી જાય તેના જેવું તે

કરે છે. તેથી તો તેને વધારે બપોર સમજવી જોઈએ. એક પાનાના રસિયા મિત્ર ગંભીર મોં રાખીને એક વાર કહેતા હતા કે “આ નિર્દોષ રમતો તો આપણા ઉપર બારે ઉપકાર કરે છે. તે રમવાના તાનમાં મન રોકાયેલું રહે ત્યાં સુધી ખરાબ વિચારો આવવા નથી, અને ઘણાં પાપથી બચી જવાર છે. વળી હું છાંયે પોતાના ઘરમાં બેસીને રમવાનું દોરાથી આમાં જીવંતુની વિંસા પણ થતી નથી!” આવી દારવારૂપ વાતનો રહિયો આપવાની જરૂર છે શું? કેટલાકને એ રમતો નિર્દોષ મોં રાખી કેવી દસાવે છે એ જ આમાંથી પ્રગટ થાય છે. એ રમતોમાં ખીજા કાર્કિ દોરો ન હોય એમ માની સર્કિએ તો પણ તે આપણા આગમુપણને પોરે છે, આપણે કિંમતી કાળ દરજી કરે છે, એ પોને શું નાનો દોષ છે કે? આ શુદ્ધ દેખાતા દોષમાં તો જૂંડમાં જૂંડ દોષોનાં મૂળ છે. જેણે એવગાછો છંદગીમાં સ્થાન આપ્યું તે પ્રામાણિક ધધાથી રીઝશે નહીં, સચ્ચાઈ પાળશે નહીં, જનમદેનને દલકા ગણશે, તેને કોઈની મેવા કરવાની નવરાજી પણ મળશે નહીં, અને વૃત્તિ પણ રહેશે નહીં. કામનો ખોટો હોય તે લોહો પાસે પોતાની સેવા કરાવે કે લોહાની સેવા કરે?

નવરા લોહો ખીજી પણ કેટલીક યુક્તિઓ વખતને મારવાની કામતા જોવામાં આવે છે. દાર્ઝ પ્લાંચેટ સર્કિને ગ્રેનેને બોલાવે છે અને તેમને જનમતના સવાલો પૂછે છે. દાર્ઝ દરતરેખા જોઈને કે મરડોની ગણતરીઓ કરી ભવિષ્યો બાંધે છે. તેઓ કહીશ કરશે : “અમે વખત બગાડીએ છીએ એમ તમે શા પરથી કહો છો? આ પ્રેતવિદ્યા અને ભવિષ્યવિદ્યા એ તો શાસ્ત્રો છે. એનાં તો મોટાં મોટાં પુસ્તકો લખાયેલાં છે. અમે તેના અભ્યાસમાં અમારા વખતનો સદુપયોગ કરીએ છીએ. શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો એને શું વખત નકામો ગુમાવ્યો એમ તમે કહી શકશો?” માણસ પોને પોતાને છેતરવા ભેમે છે ત્યારે કેટલે સુધી પડેલે છે તેનો આ સચોટ નમૂનો નથી શું? ‘શાસ્ત્રનો અભ્યાસ’ એવા શબ્દો વાપરવાથી કાર્કિ કાવે તે વિચાર શાસ્ત્ર જની જતા નથી, અને કાવે તે પ્રવૃત્તિ શાસ્ત્રાભ્યાસ જની જતી નથી. અને સાચો શાસ્ત્રાભ્યાસ તો જીવનમાં આપણને વધારે ઉચ્ચત જનાવવા માટે જ હોય, ત્યારે આવી પ્રવૃત્તિઓનો હેતુ શો છે? વખત ખસતો નથી તેને કેમ ધકેલવો, કામ વગર મન ખુશ નથી રહેતું તેને એ ધડી વિનોદ કેમ આપવો, એટલો જ ને?

ભણેલા ગણેલા લોહો જ વખત મારવાનાં આવડાં સાધનો બોળી કાઢે છે. જેટલા ભણેગણે છે તે બધા જીવનનો સદુપયોગ જ કરે છે એમ જોવામાં આવતું નથી. એમને પણ મોજીઓખ વઢાવા છે, દળવું દળવું

જીવન વહાણું છે, જીંભીર કામનો કંટાળો છે. - તેથી એમને પણ દિવસનો ઘડેા ભાગ કામ વિનાનો મળી રહે છે. તેઓ પોતાના જેવા જ બહેવાઓ પાસેથી આવો શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવાની ફેરન જોઈ લાવે છે, પામે પૈસા હોય એટલે તેને લગતાં ચોપડાં ખરીદી લાવે છે, અને પોતાનો વખત બગાડે છે. યુગોપ અમેરિકામાં આવા 'શાસ્ત્રો'નાં પુસ્તકો લખનારા ઘણા નીકળ્યા છે, અને નવગ બહેલાઓની નમજાઈનો લાભ લેરા તેની કિંમત પણ સારી ખેડે-મોટી ગમે છે.

નવનકથા વાંચેરા કરવી એ પણ એક વખત મારવાની ખીંજ પ્રતિષ્ઠિત રીત છે. એમાં પણ આપણા મનને અનેક જૂઠી દવીનોથી આપણે ફસાવીએ છીએ. નવનકથાઓ લખનારાઓમાં જમનના મોટા મોટા સાહિત્યકારો ધર્મ ગયા છે, અને આજે પણ છે. ઠાઈ ગભીર નિમઘમાં લેખક જે સિદ્ધાંતો લખે તે વહેના સમજાય નહીં અને સમજાય તો પણ તે જીવનમાં ઉતારવાનો આપણને ઉત્સાહ થકે નહીં. તે જ સિદ્ધાંતો ગસમરી વાર્તાના રૂપમાં વાચતાં એની મેળે આપણા લોહીમાં બળી જઈ શકે છે. એમ હોવાથી જ મોટા મોટા કતાવરો નવનકથાઓ લખવા પ્રેમી છે. તો આપણે એમની ક્યાનું પાન કરીએ તેમા શુ ખોટું ?" ક્યાનું પાન કરવામાં તો ઠાઈ વાંચે ન હોય, પણ ક્યામાં રૂખી મરવામાં મોટા વાંચે છે. જે આપણે આગસને જ માનીએ અને વખત કાઢવા ખાતર જ વાચના કરીએ તો રવીન્દ્રનાથ કે ટોલ્સ્ટોય જેવાની નવનકથાઓ પણ આપણને કરી લાભ નહીં પહોંચાડે. આપણા હાથમા આવતા તે વિત્ત બની જશે. પણ એવો અનુભવ છે કે, જેઓ આવા વાચનનું વ્યસન વધારતા જાય છે તેઓને ઉદાત્ત વિચારોની નવનકથાઓમાં રસ રહેતો નથી, કૃત્રિમ અને અનીતિબરવા પ્રેમકિસ્સાઓની અને જાસૂસોનાં તરંગી પરાક્રમેની વાર્તાઓ સિવાય તેમને એન પડતું નથી.

આ બધા બહેવા નવગઓના વખત માગવાના રસ્તાઓ છે. તે પ્રતિષ્ઠિત જેવા લાગે છે. માણસ પડ્યો પડ્યો વાચતો હોય તો ઠાઈને લાગે, વાહ કેવો અભ્યાસી છે ! પ્લાંચેટને પૂછવા કરતો હોય તો ઠાઈને લાગે, કેવો શ્રદ્ધાળુ છે ! શેતરંજ રમતો હોય તો કહેશે, કેવો બુદ્ધિબળિયો છે ! આમ આ માર્ગોની બહેલાઓની દુનિયામાં પ્રતિષ્ઠા હોય છે. અને તેથી જ આ માર્ગો વધારે લાયકર સમજવા જોઈએ, કારણ કે જૂઠી પ્રતિષ્ઠાથી તે આપણને જેતરે છે !

આવી નવગની નિશાનીરૂપી પ્રવૃત્તિઓ વ્યસન જેવી ગણી તજવી એ જ આપણે મારે યોગ્ય છે. તેમાં મને તેવી પ્રતિષ્ઠા મળ્યાની હોય, શાસ્ત્ર

ગણતું હોય, બુદ્ધિ દેખાતી હોય તો પણ તે ભયંકર છે, કારણ કે તે આપણને દેશ ચડાવે છે. વળી તે વધારે ભયંકર છે, કારણ કે તે આપણને વખતની કિંમતનું જ્ઞાન સુધાવે છે.

આપણા સેવકોના જીવનમાં તો લોકસંઘની દૃષ્ટિએ પણ તે દૂર રાખવા જેવી છે. આપણી આ વખત મારવાની સડેરી બીજો એક આપણે ગામડાઓમાં ફેલાવવાની જરૂર છે શું? ખરેખર, એક એવક તરીકેના સમાગ જીવનને તદ્દન નકામું કરી નાખવાની મોદકમાં મોદક, મીઠામાં મીઠી છતાં કાલિયમાં કાલિય દવા તમારે ઈર્ષ્ટી હોય તો આજે આપણે ચર્ચા કરી તે વખત મારવાની બધીઓનું સેવન કરવું.

પ્રવચન ૧૯ મું

ખોટા અલંકાર

આજે આપણે અલંકાર એટલે કે ધરેણું વિશે વાતચીત કરીશું. “કેવો વિચિત્ર અને અપ્રસ્તુત વિષય!” કોઈને ઘરો. “શું અમે નથી જાણતા કે અમે આશ્રમમાં બાજાં છીએ અને આશ્રમમાં ધરેણું પહેરવાની છૂટ ન હોય?” આવી આશ્રમની કલ્પના કરીને જેઓ આવ્યા હોય તેમને હું મુઆરકબાદી આપીશ, અને અહીં તેઓ તેનું પાનન અધૂરું જુએ તો પણ આશ્રમની ખરી કલ્પના તો એમણે કરી તે જ કોઈ શકે એમાં શંકા નથી. નાકકાનનાં ધરેણું, હાથપગનાં ધરેણું, ડોકનાં ધરેણું એ બધા હાથે આશ્રમવાસી સેવકસેવિકાને તો શું, પણ કોઈ સમજાવન કે સમારીને માટે પણ શોભારૂપ નથી.

રાત્રીપરજ બહેનો કાંસા પિત્તળનાં અને પાંચીકાનાં જેડાળ ધરેણું-ઓથી હાથપગ ભરી મૂકે છે, તેમને આપણે સમજાવીએ છીએ: “તમાગં ધરેણું શોભીનાં નથી, સાચાં એટલે સોનાનાં નથી. તેની નીચેની હાથપગની ચામડી ઘોર્ શકાતી નથી, અને તેથી ચાંદાં પડે છે. અતિથણું ધરેણુંના બારથી તમને કામ કરવામાં અગવડ પડે છે, વગેરે.” એ બધી બહેનો આપણી વાત માની જાન છે, સમજી જાન છે, અને ઉજળિયાત બહેનો એમને ઉપદેશ આપવામાં ઉત્સાહથી ભાગ લે છે. પણ તેમનું પોતાનું કેમ છે? તેઓ કદાચ જવાબ દેશે: “અમે આમાંની કોઈ દીકામાં આવી જતાં નથી. અમાગં ધરેણું જેડાળ નથી, જૂદાં નથી, અતિ ભારે નથી.” તે જેડાળ, જૂદાં અને ભારે નહીં હોય, પણ નકામાં તો છે ને? તે પહેરનારની શોભા વધારે છે એમ તો કોઈ સંસ્કારી સ્ત્રી કહેશે જ નહીં. એમ કહે તો તે પોતાને મોટે પોતાના ગુરૂનું અપમાન કરે છે. શું ગુરૂની શોભા અધૂરી છે કે તેમાં ધરેણુંઓથી પૂર્તિ કરવાની જરૂર પડી?

સ્ત્રીઓ દલીલ કરશે, “અમે તો માત્ર સોભાગવના ચિત્રરૂપ ધરેણું જ પહેરીએ છીએ. હાથમાં બમડી, નાક કાન ડોકમાં એકાદ નાની સરખી જણસ-જણ આટલું જ.” જૂની ગિલામને લીધે આ વિચાર લોહમાં ઉચિત ગણાય છે, પણ આપણે તો માનીએ છીએ કે તે સોભાગવનાં નહીં પણ ગુનામીનાં ચિહ્નો છે. હાથપગનાં ધરેણું એ સોભાગવનાં નહીં, પણ બેડીઓનાં ચિહ્નો છે. અને સોભાગ ખાતર પણ નાકકાન હેંઠાવવા તૈયાર

યવું એના કરતાં મોટું સ્વમાનખંડન બીજું કયું હોઈ શકે? સૌભાગ્ય તો પત્ની પોતાના પતિના ધર્મજીવનમાં ઓતપ્રોત થઈ જાય તે જ. એવું સૌભાગ્ય કંઈ એકલી સ્ત્રીઓએ જ ધારણ કરવાનું છે એમ નથી. પતિએ પણ ધારણ કરવાનું છે. તેણે પણ ધર્મપત્નીના ધર્મજીવનમાં એકરૂપ યવાનું છે.

આ બધા અલંકારો અથવા ધરેણીઓની વાતમાં મારે લાંબો વખત લેવાની જરૂર નથી. તે તો સામાન્ય સમાજમાં પણ અમુક અંશે દીકાપાત્ર છે. આપણા દેશમાં ધરેણીઓનો શોખ લોકોને બારે છે. છતાં બનીતીને ધરેણીના હાસતા ચાલતા પ્રદર્શનરૂપ યર્ષાને નીકળવું એ બહુ જિંસુ તો નથી જ ગણાતું. દાસી ધરેણીથી લદાય તેટલી રાણી કે શેઠાણી લદાવું પસંદ કરતી નથી.

આપણે તો આજે રથૂજ ધરેણી કરતાં સૂક્ષ્મ અલંકારોની વાત કરવી છે — એટલે કે બનીતીને કરવાની — નખરાં કરવાની હસકી-વૃત્તિની. તેમાં એકલી છોકરીઓ ઉપર જ દીકા કરવાની છે એમ નથી. એ બાબતમાં છોકરાઓ કંઈ છોકરીઓ કરતાં ઊતરે એમ નથી. આજે આપણા દેશની શાળા દોલેખેમાં છોકરા છોકરીઓને આ બાબતમાં સાચી દોરવણી મળતી જ નથી. મજા છે તે અવળા મજા છે. સમાજમાં પણ ખરી દોરવણી કંઈ આપતું જ નથી. સમાજમાં નાનાં મોટાં સૌનું રસવૃત્તિનું ધોરણ જ ઊતરી ગયું છે. તેમાં પશ્ચિમના નકલી રીતરિવાજોએ ઉમેરો કરી દીધો છે. આવી બાબતમાં કંઈએ દોરવણી આપવી એ અંગત સ્વતંત્રતા ઉપર આધાર્યાર કયો માનવામાં આવે છે.

ચાલો, ત્યારે હવે તમારા સૂક્ષ્મ અલંકારો તમને બતાવવા લાગું. સરળ રાનીપરજ બહેનોના જેવી તે તરત ઉતારી મૂકવાની લિંમત તમારામાં છે કે નહીં એની પણ પરીક્ષા થઈ જશે.

અહીં એક વાર ખાદીકારોસરમાં કામ ઘણું વધી પડ્યું હતું અને હિસાબી કામ માટે એક હોસિયાર અને દીક દીક ભાવનાશાળી નવા ભાઈને રાખેલા. ભાવનાશાળી તો ખરા, પણ સાથે જરા શોખીન પણ ખરા. આપણાં ગામોમાં ઘણા હોય છે તેના પ્રમાણમાં તો એટલા બધા શોખીન ન ગણાય. એ આંખોમાં સુંદર સોનાની હીરાજડિત વીંટી પહેરતા. ગામડાંઓમાંથી રાનીપરજ બહેનો સુતરનાં પડીકાં કાંતી લાવે એ તે ભાઈ જોયે અને હિસાબ ગણીને તેમને મજૂરી ચૂકવે. વીંટી વાળે દાથે આ કામ એક આશ્રમનો કાર્યકર્તા એટલે કે મરીઓનો સેવક કરે તે ન શોખે એવો ખ્યાલ પણ એમને રોનો આવે? પણ એમને એ વિચાર સચવામાં આવ્યો કે તરત તે સમજી ગયા અને વીંટી ઉતારી મૂકી.

અમારી સૂચના સાબળી પેના કાર્યમાંએ પોતાની વીગ નેટવા મન પૂર્વક ઉતારી તેટલા મનપૂર્વક દાર્જીનીએ કાર્યકર્તા પોતાનું માનનું ધર્મિય ઉતારશે કે કેમ એ શકા છે ધર્મિય બામનમા તો સૂચના કરતા પણ માગ નેવાં જગ સંગાય ગખવો પડે જે સાથી પૂરો પરિચિત હોય તે સાગ અર્થમાં જ સૂચના સાબળશે અને બુદ્ધિવાદ કરવા નહીં ખેસે એવો વિશ્વાસ હોય તો જ સૂચના કરાની ક્ષિમન ચાને.

તમાગમાંથી દેટનાક સુદર શોભીતા ધર્મિયો કાડે માધના હશે તે આ વાત નીકળતા મનમાં મૂઝારા લાગ્યા છે એ હું જાણ છું ધરેણીની વાત ઉપરથી ધર્મિય ઉપર હું કેમ બિતરી પડ્યો છું એમ તમારું મન ટીકા પ્રતુ હશે ' શુ ધર્મિય એ દાર્જી પણ સુધરેના માણસ માં પોતાની નાડીના ધમકાગ નેટવું જરૂરનું નથી? વળી અહીં આશ્રમમાં તો સમયના પાનન ઉપર દેટનો બગો બાગ મુકાય છે? તેનું યક પાનન ધર્મિયની મદ નિના માન સૂઈ અને તાગની ગતિ નેઈ? કરનુ સ્વી રીતે શક્ય છે? વગેરે જવાબો તમાગ હોવામાં આવીને હાજર થઈ ગયા હશે.

હવે આશ્રમમાં તો આપણે દરેક જાડેર જગ્યાએ બીતના ધર્મિય રાખ્યા છે અને આપણે ઘટ પણ જીવતા જગતા દેવ નેવો આમો દિવસ આપણને જગાડ્યા પ્રે છે એટલે દરેક જણ સ્વતંત્ર ધર્મિય ન રાખીએ તો ન ચાને એમ નથી છતાં ધર્મિય વિના સુધરેના માણસનું જીવન કાટોકાટ ચાને નહીં એ હું કબૂન કરવા તૈયાર છું વળી હરતા કરતા ધર્મિય પડી ન જાય આ દાર્જી પણ કશું વખન નેવાની સમવડ પડે એ ખાતર તે કાડે માધનુ અનુકૂળ છે એ વાત પણ જરૂર કબૂન કરવા નેવી છે છતાં તમારે પણ કબૂન પ્રતુ જ પ શે કે તમાગ કાડામાં એક સુંદર આકર્ષક અને જેને માટે તમને વીક દીક મોહ છે એવી વસ્તુ બાધની છે એ વાતનું જાન તમે જૂની શકતા નથી ધરેણુ પડેરનારના મનમાં પણ કઈક એવું જ જાન નથી હોતું શુ?

આપણે જ્યાં સુધી પોતાને સદ્ગૃહ્ય અથવા ઉન્નિગિનાત માનીને જીવન ગાળતા હોઈએ આપણે આમો દિવસ જ્યાં સુધી ગાદી તકિયા સાથે જડારેનો હોય, ચોપડી અને કનમ એ જ આપણા કામના મુખ્ય ઓળરો હોય ત્યાં સુધી આપણને ધર્મિયની વીકા સમજવી સડેવી નથી પણ ખેતરમાં મજૂરી કરનાર એ ખેડૂતો વિચાર કરો દોર ચાગવા જતા ગોવાળનો ખ્યાલ કરો તરત માલૂમ પડશે કે એ જીવન સાથે કાડાનું ધર્મિય મેળ નથી ખાતુ આપણ સેવોનું જીવન દિવસે દિવસે ખેડૂત આ ગોવાળને મળતુ ચાવ એવી આપણી ઇચ્છા હોવી નેઈએ તે ગાદી

તકિયાનુ તો નજ હોઈ શકે એ પણ દેખીતુ છે આપણા વાતાવરણમા વટદાર ઘડિયાળ એક ઘરેણુ જ બની જાય છે અને તે પ્રમાણે તે ટીકાપાત્ર ચાય તો નવાઈ છે શુ?

તમારી માનીતી ઘડિયાળ અનકાગમા ગણાઈ ગઈ, તો તમારી નાજૂક નમણી નોકદાર ઇન્ડીપેન પણ એ ગાળથી કેમ ગતી શકે? પેન વિના આજકાનના જમાનામા કોઈ પણ કાર્યકર્તા કે વિદ્યાર્થી લગભગ દૂરો જ બની જાય છે આશ્રમમા રહીએ અને દેશના મજૂરનુ જીવન ગમે તેટલુ ગાળવા ઇચ્છીએ તો પણ ક્ષમવાનો છેદ જીવનમાથી ઉઠાડવો શક્ય કેવી રીતે થાય? શુ રોનનિશી ન લખવી? હિસામો ન લખવા? પોતાના કામખજના નિવેદન ન લખવા? કે પત્રવહેવાર ન લખવો?

અને એક જ જગાએ બેગ રહીને કામ કરવાનુ હોય તો ખડિયા કનમથી કદાચ ચાને, પણ આપણુ આમસેવકોને તો આમેગામ બટકવાનુ રહ્યુ બટકવાનુ ન હોય તો પણ સફાઈથી સરતી પેન છોડી વારે વારે ઠરગતી અને ડમઠા પાડતી ટાકથી લખણુ અને લખવાનો અરધો રસ શુમાવવો એમા શુ રહાયલુ છે?

આમ તમારી મનપસંદ પેનના જથ્થાવમા ઘણુ ઘણુ કહી શકાય છે ઘડિયાળ અને પેન વાપરનાર મોટા મોટા દેશમેવકોના નામો પણ તમે પુરાવામા રજૂ કરી શકશો.

પરંતુ તે છતા તમારી માનીતી પેન માત્ર વતરણુ છે અને અનકાર નથી એમ પ્રામાણિકપણે કહેવુ અને લોકાને મનાવવુ સહેવુ નથી. જે રાતીપગ્ગ બહેનોની મજૂરી તમે તમારી સુદર પેનથી ચોપડામા લખો છો તે તો સમજી જ જવાની કે તમારી પેનનો શોખ અને તેનો પગના કાઝરનો શોખ એ બે જુદા જાતના નથી એને ક્ષણે ક્ષણે જાન છે કે એણે સુદર કીમતી કાઝર પગમા પહેર્યા છે, અને તેની બહેનપણીઓ તે જુએ અને વખાણે તો તેને લોહી ચડે છે શુ તમે એમ કહી શકશો કે તમારા હાથમા એક સુદર કીમતી વસ્તુ છે એવુ તમને પણ દરેક ક્ષણે જાન નથી હોતુ? શુ તમે પણ તમારી પેન ઉપરથી તમારી રસમતાની કોઈ તારીફ કરે તો મો મરકાવીને તે ગણી જવાના નથી?

જે નવી નજરે આપણે ઘડિયાળ અને પેનને પણ જોઈ તે જ નજરથી હવે આપણા કપડા તથા આપણી બીજી ઘણી અગત વસ્તુઓને પણ જોઈશુ? આપણે શરીરરક્ષા માટે અને સવ્યતા માટે કપડા પહેર્યા છે કે શોભવા માટે એ કોઈથી છાનુ રાખવુ સક્ય નથી આપણી આખ અને આપણુ અંગેઅંગ આપણો અદરનો બાવ બોલી જતાવે છે અને છતા

વધારે પુરાવો જોઈએ તો આપણે કપડાંનાં ભાત પોત પસંદ કરવામાં કેટલી કાળજી લીધી હતી અને દરજ્જી સાથે તેના કાપ વગેરે બાબતમાં કેટલી રસબરી વાટાઘાટ કરી હતી એમાંથી તે જોઈએ તેટલો મજા રહેશે.

આમ અર્થકાર એ સોનાચાદીના દાગીનામાં જ સમાયેલા છે એમ નથી. મૂળ વસ્તુ આપણા મનમાં જ છે. બની હતીને રૂપ કાઢવાની વૃત્તિ જેમાં જેમાં છુપાયેલી હોય તે બધામાં અર્થકારનું તત્ત્વ આવ્યું જ. શરીર ઉપર દાગીના, કપડાં કે એવી કોઈ બહારની વસ્તુ લટકાવવાથી જ ધરણ બને છે એમ પણ નથી. કુદરતના આપેલા કેશ — એમાંથી પણ નટવૃત્તિનો માણસ અર્થકાર કયાં નથી ઉપજાવતો? એના કાપમાં, એની ઓળવાની ભાતમાં, એમાં નાખવાના તેજની સુગંધમાં, એમ દરેકે દરેક વિગતમાં કેવી રસિકતાથી મન લગાડવામાં આવે છે.

કોઈ આ બધી વાતોથી એમ આશા રાખેલા કે આશ્રમમાં આપણે કેવા અને કેવડા વાળ રાખવા જોઈએ એનો હું તમને નિર્ણય આપીશ. પણ એવું કશું હું કરવા માગતો નથી. એવો નિયમ કાયમને માટે બાંધવો શક્ય પણ નથી. એ તો ફેશનનો પ્રશ્ન છે, અને ફેશનને રોજ નવા નવા વેશ લેવાની ટેવ છે. આજે જે ફેશનેમસ્ટ ગણાય છે તે જરા જૂનું થયું કે અણગમતું બની જશે અને ફેશન કંઈકે નવું જ કંપ લેશે. આજે માથા ઉપર વચમાં મોટી શુચ્છાદાર ચોટલી અને ફરતો મૂકેા રાખવો અથવા અરધા માથાની ધારી રાખી વિશાળ કપાળ ઘડાવવું એ વિચાર પણ તમારાથી સદન થશે નહીં, જ્યારે એક જમાનામાં તે ફેશનો હતી અને લહેરીમાં લહેરી લોહા તે રાખી પોતાને રૂપરૂપના અવતાર માનતા. આજે માથાના આગળના ભાગમાં બામરી વધારવાની અને પાછળનો ભાગ કતરાવી નાખવાની ફેશન ચાલે છે, પણ એક જમાનામાં પાછળના ભાગમાં સુદર વાંકડિયા જુદાં અને આગળ દૂંઠા વાળ રાખવામાં શોભા માનવામાં આવતી.

સ્ત્રીઓમાં લાંબા ચોટલાનો રિવાજ બહુ જૂના વખતથી ચાલ્યો આવે છે. એક વખત તેમાં સ્ત્રીઓ રૂપનું અભિમાન લેતી દશે. પણ આજે તો જૂનો રિવાજ યથા જવાથી તેમાંથી રૂપનો બાવ લગભગ ઊડી ગયો છે સૌબાગ્યના ચિહ્ન રૂપે એક ફજ તરીકે તે ધારણ કરવામાં આવે છે. રૂપનું ખાસ લક્ષ રાખનારી સ્ત્રીઓને દવે તેથી સંતોષ નથી. જુદી જુદી પદ્ધતિએ પોતાના ચોટલા કતરાવવાની નવી ફેશનો ચાલુ થઈ ચૂકી છે.

વાળના ગોખીનેને મોટામાં મોટા શોખ સેચો પાડવાનો ટોપ છે. એ એવાની જેના કોઈ દસકો બાજે જ ગિચ રહેલી જોવામાં આવશે.

એક વખતે સ્ત્રીઓમાં સેથાની રેખા મધ્યમાં અને પુરુષોમાં બાજુએ રાખવાની ફેશન હતી. પછી વળી ધીમે ધીમે પુરુષોની સેથારેખા મધ્ય તરફ અને સ્ત્રીઓની બાજુ તરફ ખસવા લાગી. આજે તાજામાં તાજી તે રેખા કપા રચાને છે એ હું જાણતો નથી.

એટલે એમ ધારો કે આજે હું તમને માથે તોડો ઘડાવી સારો દેખાવ રાખવાની સલાહ આપુ, તો પણ તે ક્યારે ફેશન બની નહીં જાય એ કોણ કહી શકે? આપણે તો એટલું જ કહી શકીએ કે બની ઠીને ફરવાની વૃત્તિ એ બિંચી જતી વૃત્તિ નથી. પોતે રૂપાળા છીએ એમ આપણને ખાન હોય, વારે વારે આરસીમાં મોં જોઈને તે ખાન જાગતું રાખવું એ વૃત્તિ હલકી છે. એ વાત જોમને ખરી લાગશે તેઓને વાળ, કપડાં, અને બીજી અગત વસ્તુઓની બાજતમાં કેમ વર્તવું એની પોતાની મેળે ખબર પડી જશે.

છેલ્લે છેલ્લે એક બીજી દિશાની ચેતવણી પણ આપવાની જરૂર છે. અથાકરવૃત્તિ ન રાખવી એનો અર્થ મેલાધેના, અવ્યવસ્થિત અને બેદરકાર રહેવું એવો પણ ન કરવો. કેટલાક એવા બની જવું એને આશ્રમશૃંગારનું લક્ષણ સમજતા હોય એવી રીતેય વર્તતા હોય છે. તેઓ બીજાનાં પટિપાંતી ટીકા રસથી કરશે, પણ પોતાના વાળ જૂથરા જેવા મેલા, અવ્યવસ્થિત રાખશે. તેઓ બીજાની ઇન્ડિપેન્ડન્સી ટીકા કરશે ખરા, પણ પોતાને કલમ ધડતરે નહીં આગડે ને વાપરતાયે નહીં આવડે. એમનું હોલકર ખોવાયું નહીં હોય ત્યારે ફરડાયેલી ટાકવાળું જ હશે, એમનું લખાણ ઢગઘડા વગરનું ને ઝારોડ્ડીવાળું હશે, તેઓ શાહીથી સુંદર અક્ષરે લખવાનો સદા કંટાળો ખાશે, એ કટાણાથી પેન્સિલથી ગ્રાથુ ને મેક્કુ મેક્કુ લખશે. વળી તેઓ બીજાઓના ઘડિયાળની ટીકા કરવામાં તો થરા હશે પણ પોતે એકે કામ નિયમસર કે વખતસર કરવાની જાણજી રાખતા નહીં હોય. ગાડીઓ ચૂકવી, સાથીઓને પોતાના વહેણ મેડા થવાથી સદા તકલીફ રૂપ થવું એ એમનો સ્વભાવ થઈ પડ્યો હશે. વળી તેઓ બીજાનાં વટહાર કપડાંની હાસી ઉડાવશે, પણ પોતાના કપડા નહીં સાફ રાખે કે નહીં વ્યવસ્થિત ટોપી ફાવે તેમ માથા ઉપર ચૂકી દેશે અને તેમાંથી ચોટલી ડાકિયા કરતી હશે, પોતાડીની કાજડી ઢીલી ને લમડતી રાખી હશે. જાતન કા તો તડી ગયા હશે, અથવા સાજૂત હશે તો બીડમાં નહીં હોય. એકદરે તેમની બધી વસ્તુઓ જ્યાં ત્યાં રાજગતી અને સદા ખોવાયા કરતી હશે.

આશ્રમશૃંગારમાં અલંકારને સ્થાન નથી એ ઉપરથી લોકો આની કલ્પના બાધી બેગે છે અને તેથી આપણે બોગે સારી પેકે હસવાનો લાજ

લેતા હોય છે. કોઈ કોઈ આશ્રમવાસીઓએ પૌતાના આવા વર્તનથી એવી કલ્પના બાંધવાનું કારણ આપ્યું હોય એ પણ અસંભવિત તો નથી જ. પણ આજે મેં અવકાર સબધમાં વાતો કરી તે પરથી હું આવા થવાની બનામણ કરું છું એમ કોઈ સમજ્યા નહીં જ હો એવી આશા રાખું છું. આપણે વરણાગિયા થવું નથી, પણ સ્વચ્છ અને વ્યવસ્થિત તો જરૂર થવું છે. આશ્રમવાસી જૂના અવકારો પહેરે નહીં, પણ 'સાચા અવકારો' તો અવરમ ધારણ કરે.

જુઓ ત્યારે, હવે હું તમને સાચા અવકારો કયા તે ગણાવું નીરોગી શરીર એ સૌથી પહેલો અવકાર નીરોગી બાળકના ગાન ઉપર જે કુદરતી લાવીની શોભા હોય તે કદી રગ લગાડવાથી આવી શકે? સ્વચ્છતા એ બીજો અવકાર આપણાં અંગેઅંગ, આપણા વાળ, નખ, આપણાં કપડાં, આપણી સર્વ વસ્તુઓ સ્વચ્છ નહીં હોય તો ગમે તેવી સુગંધી છાટવાથી આપણે રૂપાળા કેમ લાગીશું?

વ્યવસ્થિતપણું એ ત્રીજો અવકાર. ધરની ધરવખરી વ્યવસ્થિત ન ન રાખીએ અને તોરણો અને છબીઓથી તેને ભરી દઈએ તેથી કંઈ ધરની શોભા વધે?

આ સાચા અવકારો છે, અને તેનો શોખ તો આપણે ડેળવવો જ છે. આ અવકારોનો શોખ ડેળવીશું એટલે પેલા જૂના અવકારોની આપણને ઈચ્છા જ નહીં થાય, તે આપણને હનકા લાગશે, સેવક તરીકે — અરે મનુષ્ય તરીકે પણ આપણને હીણપત લગાડનારા, લાગશે.

“ મહાકાર્ય ”

પોતાનું આશ્રમમાં આવવું સફળ બનાવવું જ એવો જોનો દૃઢ સંકલ્પ હોય તેને આજે સફળતાની એક ચાવી બતાવવા પ્રયત્ન છું. એ ચાવી અમારા માંના કોઈકોઈએ અજમાવી જોયેલી છે અને તેનાથી અમારું તાણું બિધડ્યું છે.

તમે કંઈ કંઈ આશાઓભર્યા આશ્રમની કેળવણી લેવા આવ્યા છો. કિસ્સાહ અને જોશથી બિભરાર્થ રજા છો. આશ્રમી કેળવણીની કઠણાર્થ વિષે તમે ઘણું ઘણું સાંભળ્યું છે છતાં તેમને સેવક થવાની હોંશ હોવાથી તમે તેની તમા કથી વિના આવ્યા છો. આ તમારું અંતરનું જોશ— તેને તમે આશ્રમજીવનની કઠણમાં કઠણ વસ્તુ સાથે અડાજો. આજે તમારા હૃદયની ખરેખરી તૈયારી છે; અધરામાં અધરું એ આજે તમને સહેલામાં સહેલું લાગેશે. આશ્રમની કઠણાર્થને જીતવાનો આજે તમારા માટે ખરો લાગ આવેલો છે. લોહું તપીને લાક્ષ્યોળ થયું છે. તે ફરી જાય તે પહેલાં દીપીને મનગમતા ઘાટ થડી લો. નહેરમાં પાણી આવ્યું છે. નહેરનું દાર બિડાર્થ જાય તે પહેલાં તમારા ખેતરમાં પાણી વાળી લો. બોંધને વરાપ આવી છે. તે સૂકાર્થ જાય તે પહેલાં હળ ચલાવી લો.

જુઓ, આ સુક્તિ બરાબર સમજી લેજો. અધરામાં અધરી વસ્તુ ઉપર સૌથી પહેલું બળ અજમાવવું એ આ ચાવી છે. યુદ્ધના તરેહ તરેહવાર વ્યૂહો હોય છે. સામાન્ય રીતે પ્રથમ કુંભકર્ણ, પછી ઇન્દ્રગિત અને છેલ્લે રાવણ એમ નાના દુરમનોનો પરાજય કરતાં કરતાં છેવટે સૌથી બળવાનનો સામનો કરવામાં આવે છે, પણ મેદાનમાં આવવાવેંત મૂળમાં જ કુમાર મારવો, મોટામાં મોટા રાત્રીને શરૂઆતમાં જ અખડાવી દેવો એ પણ યુદ્ધનો એક અદ્ભૂત વ્યૂહ છે. મૂળ છેદાતાં ડાળાંખાંખડા કાપ્યા કરવાની જરૂર જ રહેતી નથી. તેનો જીવનઝરો અટકતાં તે આપમેળે સૂકાર્થ જાય છે. આ વ્યૂહમાં જોખમ છે, સાહસ છે, પણ તેથી જ ચરવીર યોદ્ધાઓને એ જ વ્યૂહમાં મજા લાગે છે.

જો આશ્રમની સર્વ કઠણાર્થોને એકે લુગલે બૂમિશાપી કરી દેવા પ્રયત્નતા હો તો આપણા “ મહાકાર્ય ” ઉપર જ સૌથી પ્રથમ દળ કટક ચડાવો. પાપખાનાસકાર્થનું કામ — બગી કામ—એને અમે “ મહાકાર્ય ” નું મોટું નામ આપ્યું છે. એ કરવાનો રસ્તો જોને છૂટ્યો તેને પછી ખીચ કયાં કામો, આશ્રમનું બીજું કયું અંગ ગભરાવી શકે ?

લોકોમાં એક અત્યંત અવળા વિચારનું મોજું ફરી વળેલું છે. કામ કરવું એ દુષ્કર્મ મનાય છે, અને નવરાં પડવું, આળસમાં રહેવું એ સુખ

મનાય છે. લોકો કહેશે - “ ધનવાન કામ કરીને શરીર ચક્રે ત્યારે પછી તે ધન શી સારુ કમાયો ? વિદ્વાન કામ કરવામાં વખત ગુમાવે ત્યારે તેની વિદ્યાની સાર્થકતા શી ? રાજા કામ કરીને મેત્રોધેત્રો થાય ત્યારે લડીનડીને તેણે રાજ્ય શાને મેળવ્યું ? કામ કરે મજૂર, ધનવાન નર્સી; કામ કરે અબલ્ય વિદ્વાન નર્સી; કામ કરે રૈયત, રાજા નર્સી. ”

આજની દુનિયામાં આ ન્યાય મનાય છે. પણ તેથી તો દુનિયા કુ ખી છે. તેથી જ આપણે એ ન્યાયને માનતા નથી. ખરો ન્યાય એથી જિયે છે. કામ કરવું એને આપણે કુખ્ય નહીં પણ સુખ માનીએ છીએ. નાનાં બાળકોને રમવું ફૂલું, તેવું તદુરસ્ત માણસને કામ. કામ કરતાં થાક તો લાગે, પણ બાળકોને રમતા ફૂલતાં શું થાક નથી થાગતો ? થાકને વાંકે તેઓ શું કરી ગમન મૂકવા તૈયાર થાય છે ? થાક એ તો મીઠામાં મીઠી સ્ત્રીજ છે કામ કર્યા પછી આપણે થાક ખાઈએ છીએ, એના જેટલી મીઠાશ દુનિયાનાં કાઈ પકવાબો ખાવામાં કરી જાણી છે ? કામ કરવાનો રસ પોતે ન લેતા કાઈ મજૂર પાસે કામ કરાવવું એ તો પકવાન્નની પતરાવગી બીજાને ધરાવી પોતે પાઠળથી એકવાડ ચાટીએ તેના જેવું આપણે માનીએ છીએ.

વળી દુનિયામાં કામ મળેંધમાં એક બીજને વહેમ ચાલતો આવે છે. એ વહેમ કોણ જાણે કયાથી ફેલાયો છે, પણ લોકો તો એમ જ માનતા જણાય છે કે કામ કરે તેની બુદ્ધિ બેઠેર મારી જાય છે, બુદ્ધિ ને જડ થઈ જાય છે. કોદાળીથી ખોદનારના કે ઘડીએ દળનારના હાથે આંટણ પડે એ તો આપણે સમજી શકીએ, પણ તેમની બુદ્ધિનેયે આંટણ પડતાં હશે, એ તો વિચિત્ર કલ્પના છે. અનુભવ તો એવો છે કે કામ કરવાથી બુદ્ધિ સનેજ થાય છે, નિશ્ચયબળવાળી થાય છે. ઘોડા ઉપર બેસીને જેમ આપણે વેગથી જ્યાં જવું હોય ત્યાં પહોંચીએ છીએ તેમ બુદ્ધિ પણ કામ ઉપર સવાર થાય ત્યારે જ વેગવતી થાય છે. એટલું ખરું કે સવાર ને ઘોડા ઉપર બેઠો હોય તો જ તેને ઘોડાના વેગનો લાભ મળે, તેમ બુદ્ધિ પણ ઉદ્યોગ સાથે નેડાયેલી હોય તો જ તેને ઉદ્યોગની ગતિનો લાભ પડે છે.

કામ કરનારાઓની બુદ્ધિ ઘણી વાર જડ, નિસ્તેજ, બુદ્ધિ નેવાસા આવે છે એ ખરું છે. તેઓ ને મન વગર જ કામ કરતા હોય તો એ સિવાય બીજું શું પરિણામ આવે ? એવાનું કામ તો જેમ તેમ થાય, પણ મન આજસુ અને બુદ્ધિ રહી જાય. વાત એવી છે કે શરીરની આજસ માણસને ગળી લાગે છે તે કરતાં પણ બુદ્ધિની આજસ વધારે ગળી લાગતી જણાય છે. એટલે તેઓ શરીરની મહેનતથી છટકે છે, તેમ બુદ્ધિની મહેનતથી પણ દૂર રહે ■ પણ શરીરમાં તો પેટ અને મોઢા મરિયે મૂક્યા છે, એટલે તે

સોએ ગો ટકા આજસુ રહે એ પોસાંતુ નથી. હાથપગ કંઈક તો હલાવવા પડે છે જ. પેટને આતર લોકો ખેતી, પશુપાલન, હુન્નરકલોગ, એમ જાત જાતનાં કામો કરે છે, પણ વેઠ માનીને કરે છે; રસ વિના, બુદ્ધિ વિના કરે છે. તેથી અંધક પ્રમાણમાં હાથપગમાં હોશિયારી આવે છે ખરી, છતાં બુદ્ધિ વલ્લવિકસીજ રહી જાય છે. જો બુદ્ધિને સાથે રાખવામાં આવે તો એ જ કામો કેટલા છવતાં જગતાં અને જ્ઞાનનાં ઝરણાંરૂપ બની જાય.

આગ્રમમાં આપણે આ દુનિયાના પ્રચલિત વહેમમાં કસાવા માગતા નથી. આપણે બુદ્ધિ અને કામની બેડીને સાથોસાથ ફાંકવા માગીએ છીએ. એમ કરીને આપણે કામ મારફત બુદ્ધિ ખીલવવા અને સતેજ કરવા તથા બુદ્ધિ મારફત કામ સુકર અને સફળ બનાવવા માગીએ છીએ.

વળી લોકોએ તો બિચાં કામો અને હથકાં કામો એવા કામના વર્ગો પાડી દીધા છે. કેટલાંક કામોની તો જાતિ જ સ્ત્રીજાતિ છે. તે તો છોકરાઓ કે પુરુષોથી કરાવજ નહીં. દળવું, ગંધવું, વાસણ માંજવાં વગેરે કામો ‘સ્ત્રીઓ’ છે. તેના સગ માત્રથી છોકરાઓ બાવલા થઈ જાય છે. માણસ એકવો હોય તો બૂખ્યો રહેશે અથવા બજારમાં જ્યાં ત્યાં ખાઈને શરીર બગાડશે, પણ જાતે રસોઈ તો તેનાથી કેમ જ થાય? મા માંદો હોય અને હેરાન થતો હોય તો પણ તેને વાસણ માંજવા વગેરેમાં કે દળવા ખાંડવામાં મદદ કેમ જ થાય? રેડિયો કાંતવો એ કામની પણ સ્ત્રીજાતિ જ મનાતી હતી ને? એ માન્યતા દૂર કરતાં આધીજીને કેટલી મહેનત પડી છે તે આપણે સૌ જાણીએ છીએ.

વળી જેમ સમાજમાં જ્ઞાતિભેદ બિભા ક્યાં છે અને બ્રાહ્મણથી ભગી સુધીની બિચનીચ ભેદની નીસરણી રચી દીધી છે તેમ કામમાં પણ જ્ઞાતિભેદ ક્યાં છે. એમાં મેલ દૂર કરવાને લગતાં કામો એ સૌથી હથકાં જ્ઞાતિનાં છે. રસ્તો વાળવો, પાવખાનું સાફ કરવું એ બંગીએ કરવાના કામો છે એટલુ જ નહીં પણ એ કામો પોતે જ બંગી છે. એ કામ ગંદા છે એટલુ જ નહીં, તેમાં કંઈક અધર્મ છે — યાપ છે એમ પણ માનવામાં આવે છે. તેથી લોકો પોતાના ઘર સામેની શેરી ગમે તેટલી ગંદો હોય તો પણ તે વાળવા તૈયાર થશે નહીં. પોતાના ઘરનું પાવખાનું નરકથી પણ નહારુ ચવા દેશે, પણ તે ધોરો નહીં. તેઓ મનમાં કહેશે, “આ ભવની ગંદકી સકન કરવી સારી, પણ અધર્મ કરી આવતા ભવે નરકમાં નથી પડવું.”

આપણે આગ્રમમાં કામની જાનતમાં આવા જ્ઞાતિભેદ પણ રાખતા નથી કે વર્ગભેદ પણ રાખતા નથી. આપણે ત્યાં કોઈ કામ બિંચું નથી ને કોઈ કામ નીચું નથી. કોઈ કામ પુરુષનું નથી ને કોઈ કામ સ્ત્રીનું

નથી. સર્વ ઉપયોગી કામો જિંયાં છે, પવિત્ર છે, બળવર્ધક અને બુદ્ધિવર્ધક છે, મનુષ્યર્થથી આપણને દેવ બનાવનારાં છે.

હા, આપણે ત્યાં પણ કામમાં જિંયાનીયાનો એક જુદા પ્રકારનો બેદ છે ખરો. જે કામ ફક્ત આપણી જાતને માટેનું હોય તે પ્રમાણમાં નીચું, અને જે સૌની સેવા માટેનું હોય તે જિંયું. પોતે પોતાનું કાંતીને પહેરી લઈએ એ સારું ખરું, પણ આશ્રમને માટે કે દરિદ્રનારાયણને માટે કાંતીએ એ જિંયું; પોતે રાંધીએ અને પોતે ખાઈએ એ ઠીક, પણ આશ્રમ માટે રાંધાંએ એ જિંયું. પોતે પાવડો લઈ શૌચ જઈએ અને પોતાનો મળ દારીએ એ સારું ખરું, પણ આશ્રમનાં પાપખાનાં સાફ કરીએ એ જિંયું, અને સૌ આશ્રમવાસીઓ મળીને ગામનાં સાર્વજનિક પાપખાનાં સ્વચ્છ સુંદર રાખી આવીએ તો એ તો એથી પણ જિંયું.

આપણે માટે તો સૌથી જિંયું કામ તે કે જેમાં સૌથી વધારે સેવા હોય. એ રીતે આપણે બંગીકામને આશ્રમનાં સર્વ કામોના શિરોમણિ રૂપે માન્યું છે, તેને 'મહાકાર્ય'ની પદવી આપી છે. એ કામ કરવું એમાં પાપ નથી જ, પણ હરિજનની લાચાર દશાનો લાજ લઈ તેમની પાસે એ કામ કરાવવું એને જ આપણે મોટું પાપ માનીએ છીએ. તે જ કામ આપણે પોતે, આપણી સગ જીતીને, સેવાભાવે કરીએ એટલે આપણે માટે તો તે પવિત્ર બની જાય છે.

કામ કરવાં એને લોકો મોટા મોટા પદાડો ઉપર બાંધેલા બારે જખંબર અર્નિકથ કિલ્લાઓરૂપે દેખે છે. કેટલાંક કામોનો કિલ્લો 'જાત-મહેનત એ દુઃખ છે' એવી માન્યતાના કુંગર પર બાંધેલો છે, તો કેઈનો કિલ્લો આજસ અને કંટાળાના કુંગર ઉપર, કેઈ કામોનો કિલ્લો જિંયાનીય બેદના પદાડ ઉપર, તો કેઈનો તો વળી 'તે કરવાથી અધર્મ થઈ જાય' એવી અધાર્મિક માન્યતાના પદાડ ઉપર બાંધેલો છે. તેમાંય જો કેઈ એક કામનો કિલ્લો અધરામાં અધરા પદાડ ઉપર આવેલો હોય તો તે આપણા 'મહાકાર્ય'નો — એટલે કે મળસક્ષાઈનો કિલ્લો છે. વળી તેને ફરતી ચૂગતી જિંડી ખાઈ હોવાથી તે વિશેષ દુર્ગમ બન્યો છે. તમે તાજ તાજ અને ઉત્સાહભર્યા આત્મા છો ત્યાં ત્યાં જ તેના પર છાપો મારી તેને સર કરી લો એવી તમને મારી બચામણ છે. આ કિલ્લા પર તમારી ધજા ફરકાવી શકશો તો પછી રાંધવું, દળવું, વાળવું, પાણી ભરવું વગેરે નાના નાના કિલ્લાઓ જીતવા માટે તમારે જુદી લડાઈઓ કરવી નહીં પડે. તમારી વિજ્યા ધજા જિંયામાં જિંયા કિલ્લા પર ફફડતી બેઠીને એ નાના કિલ્લાઓના કિલ્લેદારો રાંક બની જશે અને ધોળી ધજાઓ ફરકાવી તમારી પાસે સુલેહ માટે કરગરવા લાગશે.

મવચન ૨૧૩૫

સ્વચ્છતા-સૈનિકની તાલીમ

‘મહાકાર્ય’ સમઘમા જ આજે આપણે થોડી વધુ વાતો કરીશું.

બહાર સમાજમાંથી અહીં કોઈ નવો માણસ આવી ચડે છે તેને સમજાવું નથી કે — આપણી જગ્યા ખેતરોની વચ્ચે આવેલી હોવા છતાં શા માટે આપણે પાવખાનાં રાખતા હોઈશું? ખુદના ખેતરોમાં શીય જવાનું છોડી દાઘા શા માટે નગ્નવાસ ઊભો કરતા હોઈશું? ન-જરનાં પાવખાનાં ઊભાં કરવાં અને પંજી તે વાળવા બેસવું એ તે કેવી રીત? આ તો પેટ ચોળાને થળ પેદા કરવા જેવું નહીં નો બીજું શું છે? ગદગી નહોતી ત્યાં પોતે ચર્મને ગદગી ઊભી કરી અને પંજી તેની સફાઈ કરે છે! કાંટા નહોતા ત્યાં કાંટા વાળ્યા અને પંજી તે નીદતા બેસે છે! આ આશ્રમ-વાળાઓને અવ્યવહારુ કહે છે તે ખોટું નથી, વગેરે.

મેં એવી કેટલીક સરથાઓ જોઈ છે ખરી, કે જે આપણી જેમ જ ગામડાઓમાં હોય છે. કોઈ નદીકાંઠે કે સમુદ્રતટે રમણીય સ્થળ પર હોય છે, તો કોઈ આપણી જેમ ખુદના ખેતરોમાં. ત્યાં તેઓ આપણી માફ પાવખાનાં રાખવાની જરૂર જોતા નથી. નદીતટવાળાઓ નદીનું પવિત્ર પાત્ર બગાડે છે અને સમુદ્રતટવાળાઓ મુઠ્ઠર ચોપાડીઓ ગદી કરી મેમે છે. આના જેવું અવિચારી અને સમાજપ્રોત્તી કૃત્ય બીજું કયું હોઈ શકે? પરંતુ સરથાઓ જેમ-વર્તે છે તે જ પ્રમાણે નજીકના ગામના લોકો પણ વર્તતા હોય, એટલે કોણ કોને કહે?

માત્ર ખુદના ખેતરોવાળી સરથાઓ જ્યારે આવું વર્તન કરવા બંધ છે, અને પડોશીઓના ખેતરોને હિપ્પોગ કરે છે ત્યારે તેઓ પેલા નદીતટ-વાસીઓની જેમ છટકવા પામતા નથી. તેમને ખેતરોના માલીકોની ગાંઠોની પરસાદી સારા પ્રમાણમાં ચાખવી પડે છે.

આવે પ્રસંગે સરથાવાસીઓ પોતાની મૂર્ખતા ન જોતા ખેડૂતોનો જ સાથો વાંક કાઢે છે “કેવા જડ આપણા દેશના ખેડૂતો! ખાતરની કીમત જ તેઓ જાણતા નથી.” ખેડૂતો ખાતરની કીમત તમારા કરતાં કંઈક વધારે જાણે છે. પણ ખાતર નાખવાની આ તે કઈ રીત છે? જે ખેતરોમાં તેમને રાતદિવસ કામ કરવાનું છે, જે ખેતરોની માટી તેમને રોજ ચૂંચવાની

છે, તે ખેતરોને લોઢા મળમૂતથી ગંદાં કરી જાય એ તેઓ સહન કેમ કરી શકે ?

આપણા આશ્રમનાં જ ખેતરો, પડોશીઓનાં બાજકો બગાડે છે તે આપણાથી જ ક્યાં સહન થાય છે ? એ ખેતરોમાં તો આપણે નીંદવા વગેરે કામો કરવા જઈએ છીએ, અને સંખ્યાક્રમે તેમાં લટાર મારીએ છીએ અને આજોડીએ પણ છીએ. એ આરસી જેવાં સ્વચ્છ રહે એમ જ આપણે ધૃષ્ટીએ છીએ.

ખીજી સંસ્થાઓની વાત શા મોટે ? આપણા આ આશ્રમમાં પણ બહુ શરૂઆતના દિવસોમાં પાપખાનાં ક્યાં હતાં ? આપણા વિચાર પણ ઉપર જણાવ્યા તેવા જ હતા. ખેતરોમાં જઈ આવશું તેથી ખેતરવાળાઓને ખાતરનો લાભ મળશે, એમ અમે પણ માની લીધું હતું. પડોશીઓ બવા હતા, પણ બલાં બાઈબિહેનોયે ગદ્દરી ક્યાં સુધી સહન કરે ? એમની બવાઈ એટલી ખરી કે તેઓ લાકડી લઈને અમને મારવા ન આવ્યાં. પણ ધીમે ધીમે કચવાટ વધવા મંડ્યો. અમે સમજી ગયા.

છતાં હજી આ પાપખાનાં કરવાં જોઈએ એ વિચાર ન આવ્યો. અમે પાવડા કે ડોળાથી લઈને શૌચ જવાનો રિવાજ પાડ્યો. ખેતરમાં જ જઈએ, પણ દરેક જણ ખાડા ખોદીને બેસીએ અને ઊંઘતી વખતે માટી વાળી દઈએ. પણ આ સુધારાથી પણ લોઢાની નારાજ મટી નહીં. અમે સૌ ચોકસાઈથી મળ દાટતા હોઈશું એવી ખાત્રી એમને કેમ થાય ? અને એમ દાટવાથી તેમની મુસ્કેલીઓનો અંત પણ આવતો નહેતો. ઊંઘતી તેમની ચિંતા વધી પડતી હતી. કામ કરતાં ક્યારે માટી સાથે મળ હાથમાં આવી જશે એ ખીક તેમને રહ્યાં જ કરતી !

આથી ટેટલોક વખત અમે કોતરડાંઓ અને બાવળાઓમાં જવાનું રાખ્યું. પણ તેથી મનને જરા પણ સંતોષ થતો નહોતો. ખાતર નકામું જાય છે એ ખટકો સ્પષ્ટ રહ્યા કરતો. અમારી ગંદકી અમને પોતાને અને સીમમાં ફરતા લોઢાને અને ગોવાળિયાઓને ત્રાસરૂપ પણ થતી જ હતી. તે ઉપરાંત અમારું સમયપત્રક પણ ઠપકો આપ્યાં કરતું હતું. કારણ કે આવાં સ્થળો આશ્રમથી ઠીક ઠીક છેટાં હોય. શૌચ જઈને આવવું એ ઓછામાં ઓછું પોણા કલાક—કલાકનું કામ થઈ પડ્યું. આ તો અમારે માટે અસહ્ય હતું.

છેવટે પાપખાનાં રાખવા જ જોઈએ એવા નિર્ણયે ઉપર અમે આવ્યા ખીજી કોઈ સંસ્થા હોત તો તેને હજી મુસ્કેલી રહેત જ. કારણ કે પાપખાનાં કરે એટલે બંગી મેળવવાનો પ્રશ્ન જોભો થાય. આવા બોલ્યા નેવડા ગામમાં

તે સુલભ ન હોય. પણ અમારે માટે તે પ્રશ્ન હતો નહીં. અમે તો જાતે સફાર્થ કામ કરવાને તૈયાર હતા. જાતે સફાર્થ કરવી જોઈએ એવું સિદ્ધાંતથી તો માનતા જ હતાં, અને જિંદી જિંદી કંઈક સુગ હશે તે આટલા વખતના વહેવા સાથે જિંદી ગઈ હતી.

આમ અમે આશ્રમમાં પાપખાના શરૂ કર્યાં એ ઘણું જ સારું પગલું બરાબર એમ હવે લાગે છે, કારણ કે એના વિના આશ્રમી કેળવણીનું એક મહત્ત્વનું અંગ અધૂરું રહી જતું હતું.

પહેલી તો અમને એ સમજ પડી કે પાપખાનું જરા પણ બગડે નહીં એવી ચીવટથી કેમ વાપરવું. ખારોખાર કોઈ ભગી વાળી જતો હોય છે ત્યારે લોકો પાપખાનાની ઓરડી ફેટલી ભગંદર રીતે બૂંડી કરી મૂકે છે એનો અનુભવ કેને નથી? માટી ઢાંકવાનો રિવાજ તેઓ રાખતા નથી; રાખે છે તો સારી રીતે ઢાંકવાની દરકાર રાખતા હતા. ખૂણા બધું જ બગાડી મૂકવામાં આવે છે. પાણી ઢોળવા કે ચૂંકવામાં કંશે જ વિચાર કરવામાં આવતો નથી. આપણા જ કોઈક બધુને આ મંદિર સારું કરવાની છે, તેને તકલીફ પડે નહીં એ રીતે વર્તવું, એવો ખ્યાલ સરખો કોઈને આવતો નથી.

શહેરનાં પાપખાનાંમાં તો ધણી બેવડી મુશ્કેલી. પોતાને ઓરડી ધોવાની સૂગ, અને ભંગીને અભઝાવાની ખીકથી ત્યાં પ્રવેશ કરવા ન દે. એમ ભંગીને બિનજરૂરી કુખ આપે; અને મોટે પક્ષે સ્વચ્છતાનું સુખ ભોગવી ન જાયે. તેથી પાપખાનું એટલું મંદુ રહે છે કે તેનું નામ સાંભળીને જ આપણને સૂગ ચડે છે.

આશ્રમમાં આપણે જાતે સફાર્થ કરવાનું રાખ્યું તેથી હવે તેનું રૂપ બદલાઈ જ ગયું છે. કોઈ સ્વચ્છ, શાન્ત અને હવા અનવાળાવાળા એકાન્ત વાત્સનાયક જેવી આપણે પાપખાનાંની ઓરડીઓ ગમી શકાએ છીએ. સ્વચ્છ પાપખાનાનો અનુભવ લીધા પછી હવે તો ક્યાંક શહેર કે ગામનાં પાપખાનામાં જવાનો પ્રસંગ આવે છે તો માથાના ધા સમુ લાગે છે. તમને નવા આશ્રમવાસીઓને પણ એવો જ અનુભવ થોડા વખતમાં થવા શક્ય છે. એમાં શંકા નથી.

આપણે આશ્રમવાસીઓ બે મહાન સુખો સહેજે ભોગવીએ છીએ, જે બહાર વસનારા લોકોને લગભગ દુર્લભ છે. તેમાં એક છે આપણું સ્વચ્છ પાપખાનું, અને બીજું છે ખુશ્વા આકાશ નીચેનું સ્વાનું. એ બે સગવડો વિના આપણને, ક્યાંક જઈએ છીએ તો, પાણી બહાર માછલીના જેવી અસ્વચ્છતા લાગે છે.

આપણે પાપખાનાં જાતે સાધ કરતા યથા તેથી આપણા આચાર વિચારમાં કેટલાક ધરમૂળના ફેરફાર થઈ ગયા છે. પહેલાં ગંદકીની સૂઝ ચડતી, ગંદકી દેખી કે ત્યાંથી ભાગવાનું મન થતું. પાપખાનાં જાતે સાધ કરવાનો અનુભવ લીધો ત્યારથી એમ ગંદકીથી ભાગવું એમાં નાનમ લાગે છે. તેની સાથે યુદ્ધ કરી લેવું એવું મન થાય છે. ક્યાંક ગંદાં પાપખાનાં જોઈએ છીએ તો ઝાડુ પાણી વગેરે સાધનોથી એ ગંદો કાઢીએની કામચલાઉ સફાઈ કરી લેવાનું મન થાય છે.

જાતે સફાઈ કરતા યથા તેથી ખીજે અને મોટામાં મોટો લાભ આપણને એ થયો છે કે બંગીકામ કરતાં બાઈ બહેનો તરફ સહાનુભૂતિ વધારે જોડી થઈ છે. આપણને હવે સમજાય છે કે કાઈએ કાઈની ગરીબાઈ અને લાચારીનો લાભ લઈ તેને પોતાનો બગી બનાવવો એ મહાપાપ છે.

આપણને હવે એ પણ સમજાય છે કે બંગીકામ કાઈની પાસે લેવું જરૂરી હોય તો પણ સાધનો એવાં રાખવાં જોઈએ કે તેનું કામ જરા પણ ગંદું રહેવા પામે નહીં. તે કામ કરવા આવે ત્યારે ધરધણીએ તેની સાથે રહીને બાર ઉપાડવામાં, પાણી રેડી ધોવડાવવા વગેરેમાં મદદ કરવી જોઈએ.

આવા વિચાર થઈ જાય પછી આપણા હૃદયના ખૂણામાં પણ અસ્પૃશ્યતાની પાપી ભાવના તો ટકી જ કેમ શકે? પોતાના એક દેશબંધુને અસ્પૃશ્ય ગણવાનો રિવાજ આપણા દેશમાં કેમ પડ્યો હશે એનાં ઐતિહાસિક કારણો જે હોય તે ખરાં, પણ મને તો એની ઉત્પત્તિ લોકોની સૂઝમાંથી જ દેખાય છે.

કેટલી ભયંકર આપણા લોકોની સૂઝ છે! સૂઝના માર્યાં તેઓ કેટલા અવિચારી અને ગાંડા જેવા થઈ જાય છે! તેમને જાજર બનાવી આપીએ અને પામે માટીનો દગમો મૂકી આપીએ તો પણ તેઓ તે વાગરે નહીં. પાછા ફરીને મળ ઉપર માટી નાખવી એમાં એમને ચીતરી ચડશે! તેઓ તો ખુદનામાં જ શૌચ જવાના. તેમાં પણ દૂર જવાનું આજસ, અને ખેતરમાં ખેસવા જાય તો ખેડૂતો જૂઝ પાડે; તેથી તેઓ ગામ નજીકનાં તળાવો, નદીઓનાં પાત્રો કે રસ્તાઓ ઉપર ખેસે છે. પરિણામ એ આવે છે કે પાણી બગડે છે, જતાં આવતાં ગામલોકોના પગ બગડે છે, ગામમાં પેસતાં જ બાજોળ દુર્ગંધ મારે છે. આજે એકેએક ગામની સ્થિતિ આવી થઈ પડી છે.

સૂઝને સીવે આપણી બુદ્ધિ છેક નડોર થઈ ગઈ છે. ગંદકી ન થાય તે માટે કેવા નિયમો પાળવા જોઈએ તે આપણને સૂઝતું નથી. ગંદકી સાધ કરવાની સારામાં સારી પદ્ધતિ ગોધવાની પણ આપણને ગમ પડતી નથી. આપણી સુગાળવી બુદ્ધિએ તો આપણને સફાઈનું કામ કરનાર

ઉપકારી લોકોને છે. રાખવા અને તેમનો સ્પર્શ ન કરવો એટલું જ સૂચાયું. ‘કેવા ગંદા લોકો, કેવા મેથા લોકો’, એમ કહી આપણે મોં બગાડીએ છીએ અને તેમનાથી દૂર નાસીએ છીએ. એમને સ્પર્શ કરતા નથી, પાસે આવવા દેતા નથી, ગામમાં ગહેવા દેતા નથી. અરે, આપણી સૂગ તો હદ વટી ગઈ છે! આપણે તેને ધર્મ જ બનાવી દીધી છે! હરિજનને ગામઢૂવે પાણી ભરવા દઈએ નહીં, એનાં બાળકોને ગ્રામશાળામાં બાળુવા આવવા દઈએ નહીં, માંદાં હોય તો એમની ચાકરી કે દવા કરીએ નહીં, અરે! દેવના દેવાસ્યમાં પણ એને દર્શન કરવા આવવા ન દઈએ!

આવી અવિચારી સૂગથી આપણે હરિજનોનો દોહ ક્યો, તે સાથે સૂગ કરતાં કરતાં આપણે પોતે પણ ગંદકીના નગ્નવાસમાં ઘેરાયાં છીએ. આપણા રસ્તા, આપણાં પાંચખાનાં, આપણા કૂવા હવાડા, આપણા નદી તળાવના આરા, આપણા ગામ જેવાં ગદાં યઈ ગયાં છે તેવાં દુનિયામાં કયાંય નહીં હોય. સૂગના પાપનું જ આ ફળ આપણે પામ્યાં છીએ.

આમ ગંદકીની સૂગ સેવી ગાંડાની જેમ નાસવું એમાં શી માણસાઈ છે? આપણું ‘મહાકાર્ય’ આપણને તે છતવાની મુંદર ઝળવણી આપે છે. વળી આપણે તો જાત પૂરતા સૂગ છતીને અને સ્વચ્છતામાં રહીને સતોષ માનવો નથી. આપણે સ્વચ્છતાના બંદાદુર સૈનિક થવું છે. આપણે આપણા આખા દેશને ગંદકીના કબંકમાંથી ઉગારવા ઇચ્છીએ છીએ. આપણી પ્રજા એક જમાનામાં પવિત્રતાની પૂર્ણ તરીકે પંકાઈ ગઈ હતી તેવી જ તેને આપણે ફરીથી બનાવવી છે. એ બાવનાથી જ આપણે આશ્રમમાં પાંચખાનાં રાખ્યાં છે, અને તે જાતે સાફ કરવાનો શોખ ઝેળવીએ છીએ.

અસ્પૃશ્યતા-નિવારણની ચાવી

ગઈ કાલે આપણે જોઈ ગયા કે આપણાં પાપખાનાંને હેતુ આપણને સ્વચ્છતામાં રહેવાનું મળે તે તો છે જ, પણ તેટલો જ નથી. આપણે તો તે કામ મારફત સ્વચ્છતા-સૈનિક તરીકેની તાલીમ પણ લઈ રહ્યા છીએ. આપણે દેશમાંથી સગ કાઢી સ્વચ્છતાનો શોખ, સક્રાંધકામનો શોખ ફેલાવવા માગીએ છીએ.

પણ તેનાથી ચે મોટો એક ત્રીજો જ હેતુ છે એ જાણો છો? તે હેતુ સ્વચ્છતાનું કામ કરનાર પરમઉપકારી હરિજનોની પ્રતિષ્ઠા વધારવાનો; દેશમાંથી અસ્પૃશ્યતાનું પાપ મૂળમાંથી ઉખાડવાનો.

બંગીઓ પોતાનો ધંધો દબાઈને, ડરીને, પેટ ભરવાનું બીચું સાધન નથી એવી લાચારીથી કરે છે. તેઓ દુનિયા સામે માથું ઊંચું કરી શકતા નથી. આવી સ્થિતિમાં પાપખાનામાં હાથ વગેરે અંગો ન જગડે એવાં સાધનો રાખો અને માટી વાપરો એવી માગણી કરવાની હિંમત તેઓ ક્યાંથી લાવે? પાપખાનાં જો અમારી પાસે સાફ કરાવવાં હોય તો તેની ઓઝડી મોટી રાખો અને તેની અંદર અમને આવવા દો એમ કહેવાની હિંમત પણ તેઓ ક્યાંથી લાવે? અમે કામ કરવા આવીએ ત્યારે ધરવાળાઓ અમારી મદદમાં રહો એમ તો ક્યાંથી જ કહી શકે? અને મેહું અમે માથે ઉપાડવાને તૈયાર નથી, તે માટે અમે કહીએ તેવી ગાડીઓ આપો અને દાટવા માટે પૂરતા પ્રમાણમાં જમીન આપો એમ પણ તેઓ કઈ હિંમતથી માગણી કરી શકે? અને નહાવા ધોવા માટે સ્નાનાગારો બંધાવી આપો, તેમાં પાણીનો બહોળો પ્રવાહ પૂરો પાડો એવી માગણી કરવાની હિંમત પણ તેમની કેમ ચાલે?

આવી માગણી કોઈ હરિજનો કરે તો ગામલોકો કે સુધરાઈના સભ્યો મોટા મોટા ડોળા કાઢી તેમના ઉપર ઘૂરકશે. તેમને ધમકાવી ચૂપ કરી દેશે. એ માગણીઓમાં ન્યાય છે એવું તેમની જુદિમાં ઊતરશે જ નહીં. પણ આપણે, જેઓ પાપખાનાસફાઈનું કામ કરી રહ્યા છીએ તેઓ અનુભવથી તરત સમજીએ છીએ કે આ માગણીઓ તો હોવી જોઈએ તેનાથી છેક જ હળવી છે. કારણ કે આપણે અનુભવથી જાણીએ છીએ કે ઉપર ગણાવેલી સગવડોમાં એક પણ ઓછી હોય તો આપણે પોતે પાપખાનાસફાઈનું કામ કદી પણ કરવા તૈયાર થઈએ નહીં. એવાં સાધનો પૂરાં પાડ્યા વિના કોઈ

પણ માણસની પાસે તે કામ કરાવવું એ કેટલો બધો જુલમ છે એ આપણે અનુભવીએ. સમજી શકીએ તેવું બીજા ન જ સમજી શકે. આપણે સમજી શકીએ એટલું જ નહીં, પણ જો આપણું આપણા ગામમાં કે શહેરમાં કંઈ પણ ચાલતું હોય તો આપણે પોતે જ ઉપર રહીને હરિજનોને આવી સગવડો આપાવીએ.

જમાનાઓથી દલિત સ્થિતિમાં રહેના, અરપૃથ્વ ગણાઈ ગયેલા હરિજનો તો ગદ્ગદીના સહવાસથી ટેવાઈ ગયા હોય છે, તેથી તેઓ પોતે પોતાને બિતરતા અને ગદ્ગદી બોગવવાને સરખાયેના માનતા હોય છે તેઓ છાતી કાઢીને ઉપરની માગણીઓ આજ ને આજ રજૂ કરે એ આશા કેમ રાખી શકાય? પણ આપણા જેવા એમના કામના અનુભવીએ એમની જરૂરિયાતો એમના કરતા વધારે જાણી શકીએ એમની વતી તે માટે લાવાની આપણી પવિત્ર દરજા થઈ પડે છે.

ખરેખર, પાપખાનાસદાઈ એ હરિજનો પ્રત્યેની આપણી વનથુમાં એકદમ ફેર પાડી દે છે તેમના ઉપજારની આપણે બરાબર કદર ખૂણી શકીએ છીએ તેમના દુ ખોથી આપણે દુ ખ અનુભવી શકીએ છીએ તેમના પ્રત્યે આપણને અતરમાથી લાગણી સ્ફુરે છે અરપૃથ્વતાને ડાઘ આપણને અસહ્ય થઈ પડે છે, અને હરિજનોને ખાતર જેટલું ખસિદાન આપીએ તેટલું આણું છે એમ આપણને થઈ જાય છે હરિજનોને પણ માત્ર હોખની વાત કરી સહાનુભૂતિ દર્શાવનારાઓ કરતા આપણા જેવા તેમનું કામ કરનારાઓ પ્રત્યે વધારે પ્રેમ આદર બધાય એ સ્વાભાવિક છે.

આપણા આશ્રમમાં હરિજન સભ્યો શરૂઆતમાં ઘઈ નહોતા જ્યારથી પાપખાનાસદાઈ આપણે ત્યાં દાખલ કરી છે ત્યારથી આશ્રમની આ મોગી ખામી માટે મન ડખ્યા જ કરતું હતું હરિજનો આશ્રમમાં આપણી સૌની સાથે રહેતા હોય, ખાવાપીવામાં, કામકાજોમાં, સેવામાં આપણે સૌ આત પ્રેમ થઈને રહેતા હોઈએ, આશ્રમનું શિક્ષણ જેને આપણે સાચું શિક્ષણ માનીએ છીએ, તેનું પાન તેઓ પણ કરીને પોતાની નાવકાત વધારતા હોય તો કેવું સારું, એવી ઝખના અંતરમાં સદા રહ્યા જ કરવા લાગી.

એમ તો આપણે ત્યાં હરેશ ચૌડા હરિજન વલુકરેના કુટુંબો હોય છે જ તેઓને નિયમિત ધંધા પૂરા પાડીને, તેમની સાથે સમાનતા અને પ્રેમનો સબંધ રાખીને, આપણે તેમની કંઈક સેવા સરેજે કરી શકીએ છીએ એ મોટો લાભ જ છે જોકે તેઓ તો માત્ર ધંધાર્થે જ આપણી પાસે વચ્ચા હોય છે, છતાં આશ્રમજીવનની કંઈ કંઈ અસર તેઓ ઝીલી લે છે તેમના ઘરમાં સ્વચ્છતાની ચીવટ વધે છે, બોતલા ચાનવામાં પણ વિનય

વિવેક વધે છે, એમના કુટુંબજીવનમાં મારજૂડ ને ઝગડા ઠીક ઠીક ઓછા થાય છે, પ્રામાણિક વહેવાર, સત્ય વગેરે ગુણો પણ તેઓ ખીનવતા જોવામાં આવે છે. ગરીમાઈને લીધે પૈસાનું આકર્ષણ તેઓ એકદમ જીતી શકે એ આશા રાખવી વધારે પડતી ગણાય. તેથી તેઓ બે પૈસા વધારે કમાવાની દૃષ્ટિએ મોડે મોડે સુધી સાળ ચલાવ્યા કરે છે, અને આશ્રમજીવનના પ્રાર્થના, યજ્ઞકાંતણ વગેરે કાર્યોમાં ભળતા નથી.

છતા હર રહ્યા રહ્યા પણ તેઓ આશ્રમજીવનનો સાગ તારવી કાઢી પોતાના જીવનમાં તેને વણી લેતા હોય એમ તો લાગે છે જ તેના કેટલાક લક્ષણો હું બતાવી ગયો તે ઉપરાંત તેઓ ધીમે ધીમે પોતાના કપડામાં ખાદીનો ઉપયોગ વધારતા જાય છે, કાંતવાનું પણ ચાનું કરતા જાય છે, દેશને ઓળખતા થાય છે, રાષ્ટ્રીય ઉત્સવો — સભાઓ વગેરેમાં સૌની સાથે ઉત્સાહથી ભગે છે આશ્રમના સંસ્કાર જોવા જાહેર કામોમાં એમને ખેંચના આપણે કંઈ પ્રયત્ન કરતા નથી તો પણ વાનાવરણમાંથી તેઓ પોતાની ફરજ સમજી જાય છે અને કામમાં પોતાનો ભાગ આમલ સાથે માગી લે છે.

એવા એક વણકર કુટુંબે પોતાના નાના દીકરાને આશ્રમનું શિક્ષણ લેવા આપણને સોંપ્યો હતો. તેઓને માટે એ નાનું સૂનું કામ હું માનતો નથી. એમની સ્થિતિ જોતા છોકરાની પાસે કોકડા બસવવા એ જ એમને માટે સ્વાભાવિક ગણાય. વળી ભણાવવાની હિમત કરે તો પણ બજારમાં ચાનતું સરકારી નિશાળનું શિક્ષણ લેવાની જ તેમને લાન્ય થાય. એ બાળક કેટલાક વર્ષ અહીં રહ્યો હતો. આશ્રમજીવનના બધા જ અંગોમાં તે સદા સૌની સાથે જ રહેતો પોતે. તને છે એ જ તે જૂલો ગયો, અને પોતાને આશ્રમનો જ માનીને આનંદ કરતો ગયો. આજે પણ તે આશ્રમ ઉપર ખૂબ મમતા રાખે છે, અને પોતાના ખાનગી જીવનમાં આશ્રમશિક્ષણને યથાશક્તિ સાચવી રહ્યો છે. તમે સમજી શકશો કે સમાજમાં ચાલતી અસ્પૃશ્યતાની જૂઠી રૂઢિ ને તેના બીજા પ્રતિબંધો કરતા તે કેટલું વધારે અનુભવતો હશે એવા ઘણા યુવકો નીકળે તો અસ્પૃશ્યતા પોતાની મેજે બેસી જાય, કોઈને અસ્પૃશ્ય કહેતા સવર્ણો પોતે જ શરમાતા થાય.

હરિજન સેવાનું કાર્ય કરનારા મિત્રોને મારી તો હમેશની ખડી વિનંતિ જ છે કે આશ્રમશિક્ષણનો જિજ્ઞાસુ કોઈ હરિજન મળી આવે તો તેને આશ્રમનું નામ જરૂર સૂચવવું પણ કેળવણેના સમાજમાંથી પણ આ સિદ્ધાંતનું દૂધ જીવવાની છમ્પા કરનારા કયા વધારે નીકળે છે, કે આપણે હરિજનો બહુ આવતા નથી, એનો ઓરનો કરી રાખીએ? છતાં કોઈ હિમતવાન માર્કો ક્યારેક આવી જાય છે તે વખતે મને તો એવો

સતોપ થાય જ છે કે આપણી એક મોટી ખામી 'પૂર્ણ' થઈ, આશ્રમના ચહેરામાં આંખ જ નહોતી તે જાણે નવી ફૂટી.

એવા હરિજન સમ્યો આવી મળે ત્યારે મને મનમાં એક મૂઝવણ હમેશાં થાય છે. તેને બીજા બધાં કામોમાં નોતરતાં હું ખુશી યાદી છું, પણ 'મહાકાર્ય'માં નોતરવાનું દિવ યતું નથી. પણ તે સાથે જોને આપણે 'મહાકાર્ય'ની પદવી આપી તેનાથી એને ટાળી મેલવો એ પણ ગંભીરું નથી. એમ બે તરફથી મૂઝવણ થાય છે. ધડીમાં થાય છે કે જે ધધાએ હરિજનને ગંદકી અને બેધજ્જાતમાં ધકેલીને અસ્પૃશ્ય કર્યો તેમાં તેને કેમ લાડ? અહીં આશ્રમમાં તો તેને ભાગે જીજ્ઞાસામાં જીજ્ઞાસુ કામ જ મારે આપવું જોઈએ. પોતે અસ્પૃશ્ય જાતિનો હોવાનું સ્મરણ પણ તેને ન થાય એ રીતે મારે તેને માનપાત સાથે રાખવો જોઈએ. પણ બીજી ધડીએ વળી વિચાર આવે છે કે કોઈ કામ કરવું હલકું નથી, કામ એ તો માણસને જોએ ચડાવનાર વસ્તુ જ છે એ આશ્રમવિદ્યા થુ મારે તેને ન આપવી? સ્વચ્છતાની અને સ્વચ્છતાના સૈનિકની તાલીમ થું તેને ન આપવી? બીજા સૈનિકો દેશમાંથી ગંદકીને દેશનિકાત કરવા ઉત્સાહ અનુભવે તે ઉત્સાહ થુ આશ્રમવાસી હરિજન કદી જ નહીં અનુભવે? તેને એ અનુભવ ન થાય તો તો આશ્રમ-શિક્ષણ તેના પૂરતું નિષ્ફળ ગણવું જોઈએ.

આમ હું વિમાસણમાં પડું છું, પણ હરિજન મિત્રો તેને હાંખીવાર ટકવા દેતા નથી. તેઓ આશ્રમજીની રાહ જોતા નથી. સૌ કરતાં સવાયા ઉત્સાહથી તેઓ આશ્રમનાં સર્વ અંગોમાં ગુઢાવે છે, અને મહાકાર્યમાં પણ કોઈની પાછળ રહેતા નથી. આશ્રમકેળવણીની ગૂઢા અસ્પૃશ્યતાને કેવી સુંદર રીતે ઘોઈ નાખે છે એ દેખાવ જોઈને પરમ આનંદ થયા વિના રહેતો નથી.

આ આશ્રમી કેળવણી સાચું અને કાયમનું અસ્પૃશ્યતાનિવારણ કરે છે એવી શ્રદ્ધા બધાય છે. એથી સવર્ણ પોતે જોએ છે એ જુલે છે અને હરિજન પોતે નીચો છે એ જુલે છે. એથી સવર્ણ ગંદકીની સુગમાંથી બચે છે; અને હરિજન ગંદકીને સહન કરી લેવાની ટેવમાંથી બચે છે. એથી સવર્ણ મહાકાર્ય કરીને પાવન થાય છે, અને હરિજન સ્વમાન સાચવીને મહાકાર્ય કેમ કરાય એની કળા શીખે છે. એથી સવર્ણ અને હરિજન બન્નેનાં હૃદય ગ્રેમગ્રામિણી બધાય છે અને બન્ને કાવેકાંધ મિલાવીને દેશના સ્વચ્છતાસૈનિકનો પવિત્ર ધર્મ જળવે છે.

મહાકાર્ય કરતી વખતે આવા વિચારો તમારા મનમાં રમવા દેશો તો તેમાં તમને અપૂર્વ રસ પડશે. એમાંથી તમે અવૌકિક શિક્ષણ મેળવશો. એમાંથી અસ્પૃશ્યતાનિવારણ ધર્મની આવી તમારા હાથમાં આવી જશે.

મવચન ૨૪ મું

સ્વયંપાક

તમે આવ્યા તેવા જ તમને આપણા એક કે બીજા રસોડામાં દાખલ કરી દેવામાં આવ્યા છે, અથવા કહો કે રસોડાઓના જૂના સભ્યોએ તમને ઝડપી લીધા છે. •

તમે ધારતા હશે કે આશ્રમના બધા સભ્યોનો અમારી કેટલી દરકાર રાખે છે; અમારા બોજનની વ્યવસ્થા કરવા તેઓ ખાસ બેગા મળ્યા છે અને આમલ કરી કરીને દરેક બોજનશાળા અમને કેવી ખેંચી રહી છે! પણ હવે આટલા દિવસના અનુભવે તમે સમજી ગયા હશે કે એમાં એ સભ્યોની એકલી બધાર્થ જ નહોતી. એમને તમારા ખાનપાનની વ્યવસ્થા કરવાની ચિન્તા તો હતી જ, પણ તે સાથે ખરી ચિન્તા તો તમને સ્વયંપાકના કામમાં ભેડી દેવાની જ હતી! બધા સભ્યો તમારી તરફ એ નજરે જ જોતા હતા, કે રાંધનાર સાથી તરીકે તમે કેવા નીવડો એવો સંભવ છે.

રસોઈના સુંદર કાર્યમાં આટલા દિવસોનો તમારો અનુભવ કેવો થયો હશે? તમારામાંથી હજુ જેને ચૂસા ઉપર બરાબર કાજૂ આવ્યો નહીં હોય તેને ધૂમાડાથી આંખો યોજવાના પ્રસંગો આવતા જ હશે. ખાસ કરીને એવા પ્રસંગોએ શું તમારા મનમાં આ વિચાર નથી આવતો: “આશ્રમમાં રસોઈ હાથે કરવાનો રિવાજ આ લોકોએ શા માટે રાખ્યો હશે? એમાં કેટલો વખત બગડે છે? એટલો વખત કંઈક બીજી વધારે ઉપયોગી તાલીમ લેવામાં ગાળવા મળે તો કેટલો લાભ થાય?”

તમને તો ધૂમાડાના ત્રાસથી આ વિચાર સૂઝતો હશે, પણ ઘણા મિત્રો આશ્રમી કેળવણીનો કાર્યક્રમ છેટે રહ્યાં રહ્યાં જુએ છે અને તેનાં કષ્ટો કષ્ટી કષ્ટીને મનમાં ગબરાય છે તેમને આશ્રમનાં કષ્ટોમાં આ મોટામાં મોટું કષ્ટ લાગે છે.

હું તમને રોજ જુદી જુદી દબે આશ્રમી વિચારો સમજાવી રહ્યા છું, તે પરથી તમે સમજી ગયા હશે કે કષ્ટો સાથે કામ લેવાની આશ્રમી પદ્ધતિ જુદી જ છે. સામાન્ય રીતે લોકો કષ્ટથી નાસ્તે છે; આપણે કષ્ટનો સામનો કરીએ છીએ. એટલે માની લઈએ કે સ્વયંપાક એ મોટું કષ્ટ છે, તો પણ આપણે નાણીએ છીએ કે તે જીવનની સાથે જડાયેલું એક

કષ્ટ છે. તેનાથી નાડે આરો આવે તેમ નથી. તો પછી શા માટે ઉત્સાહથી હસતે મોઢે તેનો સામનો ન કરવો ?

ખીબ્દ, વિચાર કરવાની આપણી આશ્રમી રીત એવી છે કે કોઈ પણ કામ હાથમ હોય અને છતાં જીવવા ખાતર તે કરવું જ પડે તેમ હોય તો ન્યાય એ છે કે તે કામ આપણે જાતે જ કરવું, પણ આપણે ખાતર કષ્ટ ઉઠાવવાની ફરજ ખીબ્દના ઉપર નાખતી નહીં. કુટુંબોમાં પુરુષો પોતાનો ભાર સ્ત્રીવર્ગ ઉપર નાખી પોતે સ્વયંપાકના કષ્ટથી બચ્યા છે. આપણા આશ્રમમાં આપણે એ ન્યાયે વર્તવા ઇચ્છતા નથી. આપણે અહીં સ્ત્રીનાં કામો અને પુરુષોનાં કામો એવા ભેદ પાડતા નથી ભેદ પાડીએ તો પણ મહેનતના ભારે કામો પુરુષ કરે અને પ્રમાણમાં હળવાં કામો સ્ત્રીઓ કરે, એ રીતે ભેદ પાડવા પસંદ કરીએ છીએ. પણ રાધલુ, દળલું, ખાડલુ, ઘોલુ એ કામો નીચાં છે, કષ્ટમય છે, માટે તે સ્ત્રીઓને માથે નાખો, એ ન્યાય આપણે હરગીજ પસંદ કરીશું નહીં.

જો સ્ત્રીઓ ઓછાં વજરે કામોને પુરુષોની જેમ નીચા મણવા લાગે તો કુટુંબોની શી સ્થિતિ થાય ? તેઓ તે નીચાં મણતી નથી એટલું જ નહીં, પણ પોતાનું સ્વાભાવિક જીવનકાર્ય મણી પ્રેમથી કરે છે, તેમાં પોતાની પૂર્ણ કળા અને પોતાનો આખો આત્મા રેડીને કરે છે, અને તે કરતાં કરતા સુખ અનુભવે છે. આમ જો કામ આપણી માતાઓ કરે છે તે હમકું કેમ હોઈ ગયું ? દાર્પવિભાગને ખાતર કુટુંબમાં એ કામ સ્ત્રીઓ કરે છે, પણ તેથી પુરુષ તેને હનકું માની જરૂર પડવા છતાં તે કરતાં શરમાય, એ કેવું વિચિત્ર ? જીવનના કોઈ પણ જરૂરી કામો જેટલા જ આ કામો પણ સારા અને શુભ છે અને તે કરવામાં કોઈને શરમ નથી કે નાતમ નથી. તેમાં ખીબ્દ કોઈ પણ કામના જેવી જ જીવનની કેળવણી છે.

આ સમજ ઓછી હોવાથી કુટુંબોમાં સ્ત્રીઓનું જીવન ઘણી વખત ઘણું જ દુઃખમય થઈ પડે છે. વસ્તારી ઘરોમાં તેમને માથે કામનો બોજો મળી ઉપરાત આવી પડે છે સ્ત્રીઓના કામો પુરુષોથી થાય જ નહીં એવા ખોટા ખ્યાલને લીધે ઘરનો પુરુષ વર્ગ નવરો બેસી રહેશે છતાં તેમને મદદ કરવા લાગશે નહીં. તેથી છપટે જન્મેને હાનિ થાય છે. બહેનોના શરીર અતિમહેનતથી કતાર્ક જાય છે અને પુરુષો આવડત વિનાના ઠોડ રહી જાય છે.

આશ્રમકુટુંબ એ કુટુંબ હોવા છતાં ઘર કળતા તેની રચનામાં ફેર છે અહીં પણ આપણે સ્ત્રી, પુરુષો અને બાળકો રહીએ છીએ. પરંતુ આપણે અર્થ મેવડા અથવા વિદ્યાર્થીઓ તરીકે આવ્યા છીએ માત્ર રમોઈ કરી

ખાઈ પીને જીવવું એટલું જ આપણે ઠાઠનું જ ધ્યેય નથી. વળી આપણું કુટુંબ ઠાઈ પણ ઘર કરતાં સંખ્યામાં વિશાળ છે, તેથી સ્વાભાવિક રીતે આપણે કામકાજના વિભાગો પાડીએ તે ઘર કરતાં ઠાઈ જુદી જ રીતે પાડવાના. ભારે કામો સશક્ત પુરુષોને ભાગે જાય અને હળવા કામો નાણુક સ્ત્રીઓને ભાગે જાય એ દૃષ્ટિએ જ આપણે તે વહેંચીએ છીએ.

તે સાથે આપણે આશ્રમમાં પુરુષોને શિક્ષણ અને સેવા માટે અવકાશ મળે તેટલો જ સ્ત્રીઓને પણ મળે એ દૃષ્ટિ પણ રાખવી આવશ્યક છે. ઘરોમાં બહેનોના ઉપર સર્વના ખાનપાનની વ્યવસ્થા કરવી અને બાળકો ઉછેરવા એટલી જ જવાબદારી હોય; આપણે ત્યાં તો બહેનોએ કાતણ, પીંજણ, ખાદીશાસ્ત્ર વગેરેનો અભ્યાસ કરવાનો છે. પુરુષસેવકોને ભાગે ખાદી કાર્યાલય, પ્રચાર, શિક્ષણ આદિ કામો હોય તે જ રીતે સ્ત્રીસેવકોને પણ તે કામોનો અનુભવ આપવાનો છે.

ખાદીમાં નિષ્ણાત સ્ત્રીસેવકો આજે નથી તેથી આપણે ગામડાંની બહેનોનાં હૃદયોમાં પૂરો પ્રવેશ કરી શકતા નથી. બાળશિક્ષણમાં પણ સ્ત્રી સેવકો નથી ત્યાં સુધી તે પૂરવહારમાં ખીલી શકતું નથી તેથી અહીં આપણે ધગ્ની રીતે વર્તી ન શકીએ, અને રાધવું, દળવું, ખાંડવું, પાણી ગરવું, વાળવું, ઘોવું વગેરે બધા કામો એકના બહેનોના ઉપર નાખી ન શકીએ, એ દેખીતું છે.

ખરી રીતે જોઈએ તો ઘરોની અંદર પણ સ્ત્રીઓનો યોગ્ય વધી ન જાય તેમ જ તેમને અભ્યાસ માટે તેમ જ ઘર ચલાવવા ઉપરાંતની કાંઈક સાર્વજનિક સેવા માટે અવકાશ રહે એ ગણતરી રાખીને જ કાર્યવિભાગ પાડવો ઘટે છે. સરકારી ઘરોની બહેનો ગામની પછાત વર્ગની બહેનોમાં રેડિયો, પીંજણ, સીવણ વગેરે શીખવવા જઈ શકતી હોય, ગાંઠાઓની માવજત કરવા જઈ શકતી હોય, બાળકોને શિક્ષણ આપવા જઈ શકતી હોય તો ગામનું જીવન કેટલું સરસ અને હિંમતુ થાય?

ઠાઈ અહીં એમ કહી શકે છે કે આપણે રમેશ્વરનાં કામો માટે રસોઘરો રાખીએ અને તેમાંથી ભાઈઓ તેમ જ બહેનો બન્નેને બચાવીએ અને તેમને શિક્ષણ માટે પુષ્કળ વખત મળવા દઈએ તો સારું નહીં? તમારામાંથી તો ઠાઈ એ દલીલ બાંધે જ કરશે. તમે આશ્રમની આટલી વાતો તો વગર કલે સમજી ગયા છો, કે અહીં આપણે દરિદ્રનારાયણના સેવકો છીએ, સાચા સેવક થવા ઇચ્છીએ છીએ એવા આપણા જીવનમાં રસોઘરા અગર બીજા ઠાઈ નોકર ચાકર માટે રચાતી ક્યાંથી દોઈ શકે? મેવકોને વળી સેવકો જોઈએ ત્યારે તેઓ સેવા શી રીતે કરવાના?

પણ નોકર ન રાખવાનું એટલું જ કારણ નથી. આપણે તો આશ્રમના શિક્ષણનો જે અભ્યાસક્રમ વિચાર્યો છે તેમા સ્વયંપાકને એક મહત્વના વિષય તરીકે સ્થાન આપેલું છે.

તમે શું તમારા હોટમાં આ સાબળીને હમો છો? “આપણી સરખા ગરીમ છે. નોકર રાખવો પોસાય નહીં, તેથી આપણે બધા કામો હાથે કરવાનાં છે, એમ કહો ત્યાં મુખી અમે સમજી રહ્યાં છીએ પણ આ તો તમે સ્વયંપાકને અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરી સાતમે આરમ્ભાને ચડાવી દેવા માડ્યો.” આશા છે કે તમે એમ તો નહીં કહો કે તમને ચડાવી ચડાવીને ચૂનામાં પેસાડવા ખાતર અમે એમ કર્યું છે. ખરેખર જ આ શિક્ષણ વિના આશ્રમશિક્ષણ અધૂરું રહે તેમ છે.

ઈશ્વરની મોટી કૃપા સમજવી જોઈએ કે જેટલા જેટલા કામકાજ આપણા જીવનને માટે સૌથી વધારે મહત્વના છે તે બધા કામોમાં જીવણીના ઉત્તમ ઉત્તમ બીજે રહેના છે જેમ આપણે માટે ખાવા લાવક જેટલી વસ્તુઓ છે તે બધીમાં કુદરતે ડુચિકર સ્વાદો મૂકેલા છે, તે જ રીત તેણે સર્વ ઉપયોગી કામોમાં આનંદ અને જીવણી મૂક્યા છે.

સ્વયંપાક અમે જાતે કરતા થયા ત્યાંથી આહાર અને તેને લગતા અનેક વિષયો સબધમાં અમારી શુદ્ધિ હવે જુદી જ રીતે કામ કરતી થઈ છે. તમને પણ તેવો જ અનુભવ થશે એ વિષે અને શકા નથી પહેલા તો એટલે જ વિચાર આવતો કે ખાનાનું સ્વાદિષ્ટ થયું છે કે નહીં. વહેલું મોડું દાર તો અધીરાર્થ આવી જતી તે સિવાય બાક્યે જ બીજો વિચાર આવતો એ વિષયમાં ધણુ ધણુ ખેડવાનું છે એની અમારી શુદ્ધિને ગમ જ નહોતી.

ચૂના પાસે રોજ એ ત્રણ કનાક બેસતા હવે એક વિચાર આવ્યા વિના નથી રહેતો કે શું ધૂમાડો ન થાય એવો ચૂનો ન થઈ શકે? આપણા ઉનાડા ચૂનામાં બળતણની ઘણી ગરમી બહાર નીકળી નકામી જાય છે શું બધી ગરમીને લાભ મળે અને બળતણમાં કરકમર થાય એવો ચૂનો ન હોઈ શકે?

વળી રોજ ત્રણ કનાક સ્વયંપાકને આપતા એ પણ વિચાર આવે છે કે આ કામમાં જે વખત અપાય છે તેટલો જ ખરેખર જરૂરનો છે? જે જે બીજે જે જે રીતે રાહીએ છીએ તે રીતો શું બરાબર જ છે? બધા શામને બાપીમારીને આપણે નિઃસત્ત્વ તો નથી કરી નાખતા? આપણે રમોડમાં અગ્નિ વધારે પડતો તો વાપરતા નથી? આપણે બિંધ વેચીને ઉજાગરા તો નથી કરતા? મહેનત કરીને, વખત ગુમાવીને, લાભ મેળવવાને બદલે ખોરાકના તત્વો ખોઈ બેસતા તો નથી?

ત્રીજી વિચારની દિશા આવી ચાલે છે—આપણા ખોરાકની વસ્તુઓના ગુણુદોષ શા શા છે? શરીરને જરૂરના બધા તત્ત્વો તેમાં મળ્યા રહે છે? અનાજોને દળી ભરડી બાંધી રાંધીને અને તેમાં જાતજાતના મસાલા નાખીને ખાઈએ છીએ તે શુ બરાબર છે? શુ કુદરતે આ બધી ક્રિયાઓ જેમાં પોતે જ કરી છે તે ફળો ઉપર વધારે ઊતરવું ચોખ્ખું નથી?

સ્વચ્છ પાક ભુક્ષિ સહિત જો કરીએ તો તેમાંથી કેવી રીતે આપણે અનાયાસે કેળવાતા જઈએ છીએ એની થોડી દિશાઓ જ મેં બતાવી છે એ બધા વિચારોમાંથી જ કેટકે દિવસ આપણું સાચો રાષ્ટ્રીય ખોરાક ઉપજાવી શકીશું, જેમાં બળ, ભુક્ષિ અને આયુષ્ય વધારનારા બધા તત્ત્વો હોય, છતાં દેશમાં ગરીબમાં ગરીબને તે પદાર્થ મળી શકે જેને તૈયાર કરવામાં ઓછામાં ઓછો વખત જતો હોય, અગ્નિનો અને મસાનાનો ઓછામાં ઓછો ઉપયોગ કરવો પડતો હોય.

વળી કુશળ સ્વચ્છ પાકી બનીશું તો જ આપણી નજર કેવળ ઉપરના સ્વાદ ઉપર નહિતા ખોરાકના છુપાયેલા સૂક્ષ્મ સ્વાદો તરફ જશે પહેલાં ખોટા ખોટા રંગોના ડાઘા કરવા અને પછી તેને દમાવવા બીજા રંગોના લપરડા કઢવા અને તેને દામવા વળી ત્રીજા ઘેરા રંગો ચોપડવા, એ કંઈ કુશળ ચિત્રકારનું કામ નથી તેમ કુશળ સ્વચ્છ પાકી થઈને આપણે સૂક્ષ્મ સ્વાદોના પારેખ થઈશું, મસાનાઓના જડા સ્વાદોથી એ સૂક્ષ્મ રસોને દામતા આપણા હાથ મૂજશે એમ જો સ્વચ્છ પાકનું સાચું શિક્ષણ લઈશું તો આપણે સાચા સ્વાદગ્રાહી થઈશું, અને એનું જ બીજું નામ સયમ છે એ પણ આપણે શીખીશું.

અનન્યતા, એક રસોષ્ઠાની જેમ આપણે યાત્રિક રીતે રસોઈ કરીએ તો આમાંનું કંઈ પ્રાપ્ત ન થાય આપણે તો કેળવણી સમજીને જ રસોઈ કરીશું. ઊંડા ઊતરીને, રસ લાવીને, ભુક્ષિ લગાડીને, આત્મા રેડીને સ્વચ્છ પાક કરીશું, અને આ કેળવણી અને એથી પણ ઘણી જ સમૃદ્ધ એવી કેળવણી તેમાંથી સંપાદન કરીશું.

પાવનકારી પરસેવો

આપણે સૌ રોજ સવારે તો નહાઈએ છીએ. પણ સાંજ પડ્યે નહાવાનું મન કેને કેને થાય છે એ આજે મારે જાણવું છે.

એમ તો પાણીના શોખીનો ઠાઈ ઠાઈ હશે, અને આપણે ત્યાં ગામડાંઓ કરતાં પાણીની છૂટ વધારે રહી—વળી દિવસો પણ ગરમીના રહ્યા, એટલે સાંજે પણ ઠાઈ ઠાઈ નહાતા હશે. તેમની આ વાત નથી. આપણે તો એ જાણવું છે કે દિવસે મહેનત મજૂરી કરી કરીને ખૂબ પરસેવો થયો હોય અને તેથી સાંજે જો નહાય નહીં તો મન જેવેન જની જતું હોય એવા આપણામાં કેટલા ? ઠાઈના શરીરમાં બહુ મેદ હોવાથી અથવા કંઈક રોગ હોવાથી અમથો અમથો જ પરસેવો વળતો હોય તેની પણ વાત આપણે કરતા નથી. પરસેવાના રેલા ચાલે એવું સખત કામ દિવસમાં કોણે કયું છે ? આ આપણો પ્રશ્ન છે

આ પ્રશ્ન જો ગામમાં જઈને ખેડૂતોને અને હજીપતિઓને મેળા કરીને પૂછું તો એકેએક જણ હાથ ઊંચો કરશે. એઓ કહાય સવારે ન નહાય એમ જાને છે, પણ સાંજે તો અચૂક નહાય જ છે તે વિના તેમને ખાવું બાવે નહીં ને જિંધ પણ આવે નહીં—એટલા તેઓ પરસેવાથી રેનજેન ચર્ધ ગયા હોય છે. પણ આપણે આશ્રમમાં સૌ પ્રમાણિકપણે જવાબ આપીશું તો ઘણા હાથ ઊંચા ચર્ધ રાકશે એમ હું માનતો નથી. એટલા પ્રમાણમાં આપણે આશ્રમનું જીવન હજી કાચું છે એમ હું સમજું છું. દરિદ્રનારાયણના જીવનમાં અને તેના સેવકોના જીવનમાં હજી કેટલો મોટો વરક છે એ આ હિપરથી આપણે રોજ માપી રાકીએ છીએ. દરિદ્રનારાયણ સખત મજૂરીમાં દિવસ વિતાવે છે તેથી સાંજ પડ્યે પરસેવો પરસેવો ચર્ધ રહે છે, ત્યારે આપણે તેના સેવકો પ્રમાણમાં હજીવા કામોમાં દિવસ ગાળીએ છીએ, મોટે ભાગે બેઠાક કામમાં ગાળીએ છીએ, તેથી પરસેવાનો અનુભવ બહુ ઓછો પામીએ છીએ.

હાથ ઊંચા કરાવ્યા વિના પણ આ સ્વામી-સેવક વચ્ચેનો ભેદ માપવાના બીજાં ઘણાં ચિહ્નો છે. સ્વામી એટલે પ્રામવાસીઓના હાથના પંજમાં સખત આંટણું હોય છે, આપણા સેવકોના હાથ પ્રમાણમાં સુવાળા

હોય છે. સ્વામીનાં કપડાં ઘસાય છે, પરસેવા અને ધૂળના મિશ્રણથી મેલાં થાય છે. સેવકોનાં કપડાં ઉપર આખા દહાડાનાં પંખ્યાં પડી જવા છતાં ઘસાગનાં કે મેવાપણનાં ચિહ્ન તેના ઉપર જણાતાં નથી. સ્વામી સુઠો રાટલો ખાવા છતાં તેમાંનું સર્વ તત્ત્વ શોષી શકતો હોવાથી સુદૃઢ શરીર-વાળો છે. સેવક આહારશાસ્ત્રીઓની સલાહ પ્રમાણે ખેરાતમાં બટૂરી તત્ત્વોની બહુ કાળજી રાખતો છતાં શરીરે રેશ્મિયું છે. સ્વામી સૂએ કે તરત મીઠી નિંદ્રા આવે છે, સેવકને મોઢે મુઠી દીવો બાળીને વાચતાં પડ્યાં રહેવું પડે છે. આપણુ આશ્રમવાસી સેવકોને આ વર્ણન જોટલા ટકા વાણુ પડતું હોય તેટલા ટકા આપણુ જીવન અધૂરું છે, આદર્શથી નીચું છે એમ જ જાણવું જોઈએ.

આપણે આશ્રમમાં ચોવીસ કલાકનો રોજમેળ તો જરાબર રજૂ કરી શકીએ છીએ, તેમાં ખાલી અને નકામો ગણાય તેવો એક પણું ક્યાંક રહેવા ન દેવાની આપણે કાળજી રાખીએ છીએ. જ્યારે આપણે નિદ્રાને ખોગે ન પડ્યા હોઈએ ત્યારે કંઈક ને કંઈક કાર્યક્રમમાં જોડાયેલા હોઈએ જ છીએ. આટલે સુધી તો ઠીક જ છે. પરંતુ આજનો વિચાર તો એ છે કે ચોવીસ કલાકમાં પરસેવા-હિતાર મહેનતને બાગે કેટલો વખત નોંધાયો?

એમ તો હું મારો દિવસ પ્રાર્થનાઓમાં, વર્ગો લેવામાં, કાંતવામાં, વાંચવામાં, લખવામાં, પત્રવ્યવહાર કરવામાં, કાર્યકર્તાઓના સમેલનમાં ભાગ લેવામાં અને સંખ્યાકાગે બે ઘડી લટાર મારવામાં ગાળું છું અને મારી મિનિટ મિનિટ રોકેલી રાખુ છું. વિદ્યાર્થીઓના કાર્યક્રમમાં ક્યાંક ક્યાંક ફેર છે. તેઓ કાંતણું, વણાટ વગેરે ઉદ્યોગો શીખવામાં વધારે વખત આપે છે. એટલે દરજ્જે મારા જીવન કરતાં તેમનું જીવન કંઈક ઓછું ખામીવાળું ગણાય. આપણે સૌ પાપખાના-સકાર્મ, સ્વયંપાક, ગૌશાળા વગેરે કંઈક બારે કામોમાં જોટલા કલાકો આપીએ છીએ તે આપણા દિવસ-આયેખનો ક્ષાન પડી છે. પણ એ પડી પ્રમાણમાં નાનો જ છે. આપણે સતોય માની લેવા જોટલો તો નથી જ. વળી એ કામો કંઈક બારે તો છે પણ એ બધાં કામો પરસેવા-હિતાર કામના વર્ગમાં કદાચ નહીં મૂકી શકીએ.

ત્યારે આવું સખન મજૂરીનું કામ કયું ગણાય, કે જે આપણા જીવનમાં ન હોય તો ખામી રહી જાય છે? આવાં કામો ધણાં દરો, પણ ખેતીવાડીની તોયે એકે નહીં આવે. ખોદવું, ગેડવું, નીંદવું, પાણી સીંચવું, વાડવું, હળકેશ, ચનાવવા વગેરે—આ કામો કરીએ છીએ ત્યારે આપણને લાગે છે કે આજે આપણે કાર્મિક કામ કયું. આપણા કામ અને પગને સાંજ પડતાં બાન રહે છે કે આજે પોતે નવરા નથી રજા જોગ જોરના

ધામોઅનુવાસને લીધે તાજી દવા ખૂબ મળવાથી ફેફસાં પણ જાણે ધરાપા હોય એમ અનુભવે છે. હૃદયને પણ તાનમાં આવીને ફરજ બળવવા મળી તેથી સતોષ વધે છે. ચામડી આખી આજે જાણે કૂણી કૂણી માખણ જેવી બની ગઈ જણાય છે. પરસેવાનાં ટીપાંથી તેનું હરેહરેક હિર ધોવાઈને સાર અને ખુદ્દુ ચર્મ મથે છે.

તે ઉપરાંત ખેતીનાં કામોમાં એક ખીજ ખૂબી છે, જે બીજાં મહેનતનાં કામોમાં મળતી નથી. એમ તો ધરની ઝોગડીમાં ખેતીને દળાએ કે ચૂના મામે કામો વખત ખેતીને સ્વયંપાક કરીએ, એ કામો ભારે અને પરસેવો કાઢે તેવાં છે. અથવા કોઈ કપાંક કારખાનામાં મજૂરીએ જાય છે અને ગાંસડીએ વહેવાનું કામ કરે છે એ પણ ભારે કામો છે, અને પરસેવો કાઢે તેવાં છે. પણ તે એકે ખેતીને તોડે નહીં આવે.

‘સખ્ત મજૂરી’ આપણે કહીએ છીએ ત્યારે તેનાં સહણોમા પરસેવો નીકળે એ એક લક્ષણ છે, અને ખીલું તેટલું જ મલત્તવનું લક્ષણ એ છે કે આપણામાં ટાઢ, તડકો, વરસાદ, હવા એ બધું ઝીનવાની સદનશક્તિ આવવી. જોઈએ. તે માટે તો ખેતીમાં જ અનુકૂળતા છે. ખેતીનાં કામો કરતાં કોઈ કોઈ વાર બપોરના કડક તડકા પણ માથે લેવા પડશે, કોઈવાર દાંત કડકડે એવી ટાઢ વેગવી પડશે, તો કોઈ વાર વરસને વરસાદે રોપણી જેવાં કામો કરવાનાં આવશે. એમ ઝગતુઓ હમે અગર ગુસ્સો કરે તે આનંદથી બરદાસ્ત કરીએ અને કશાથી કામ છોડીએ નહીં એવી સદનશક્તિ આપણા શરીરમાં જન્મવી એ તો ખેતીકામથી જ શક્ય છે.

આ બે શક્તિઓ — પરસેવા-હિતાર મહેનતની અને ટાઢ તડકો સમાન મણીને ખમવાની — ન કેળવીએ તો આપણા જીવનમાં ઘણી ઘણી ખોટો રહી જાય છે. અનેક ઉર્પચોગી ગુણો આપણે ખીંચી શકતા નથી.

પ્રથમ તો આપણા નિર્વાહ માટે કષ્ટકે સહેલા અને બેશકુ ધધા પસંદ કરવા તરફ જ આપણા મનનું વળણુ રહે છે. અત્યારની શાળાઓમાં બહેવા લોડો કાઢુની ધધા પસંદ કરે છે અને મહેનતથી સદા છેડા જ રહે છે. ખેડૂતના હોદ્દાને ધરની ખેતીવાદી હશે તો પણ તેણે પેલી શક્તિઓ ગુમાવી હોવાથી તે કપાજ નોડરી ચાકરી જ શોધવા નીકળે છે. તે ખેતીનું સ્વચ્છ, ખુબી હવાનું અને આરોગ્યકર જીવન છોડી સહેરની કોઈક અધારી કોટડીમાં રહેવા જવું પસંદ કરે છે. વળી ખેતીનો સ્વનત્ર ધધો છોડીને તે પૈસાદાર લોગના કે ઉપરી અમનદારના હુકમ ઉઠાવતો અને સ્વમાન ખોઈને કપકા સાબળનો ચાપ છે. પેટ ભરીને સાદું પોષ્ટિક ભોજન અને તે પચાવી શકે તેવું નીરોગી શરીર ખોઈને તે માંદગી, મેલી હવા અને

બેળસેળવાળા ખોગકનું જીવન પસંદ કરે છે, અને ખોગની અવેજમાં પોશાકના ઠાક, નાટકચેટક વગેરે મોજશોખો વધારી પોતાને સુખી માને છે. આમ સાચું સુખ છોડી તે શા માટે કુખ તરફ ઘસડાય છે? એટલા જ દારણે કે પરમેશ્વર પાડવાની, ટાઢતડકો સંપન્ન કરવાની જેવ તેણે છોડી દીધી, એનાથી બડકીને તે નાકે.

સખ્ત મજૂરીથી કટાણનાં માણસના મનના વિચારો પણ બગડી જાય છે. તે મહેનતમજૂરીને અને તેના કરનારને હવકા માનતો થાય છે, અને કામ ન કરનારને, લૂગડાને ડાઘો ન પડવા દેનારને જિયા માને છે. ગામડાંના ખેડૂતો અને મજૂરો, જેમાંથી પોને પાક્યા છે, તેઓને નીચાં ગણે છે; પોતાનાં મામાપથી, સગાંથી, પોતાના સાદા ઘરથી અને ગામથી શરમાય છે; અને પૈસો કમાઈ નવરા જીવનનું સુખ મેળવવા કાંઈ મારતો થાય છે. અને પૈસો કાંઈ પ્રામાણિક ધંધો ક્યેં કાંઈ દિવસ કાંઈને મળ્યો છે? એટલે તે કૂડ, કપટ, જૂઠું વગેરેનો આશ્રય કરી પોતાના જીવનને મેક્કું બનાવી દે છે. જુઓ તો ખગ! મહેનતનો કંટાળો માણસને કેટલો બડલી નાખે છે? તેના જીવનમા કેટલી બધી રીતે ઝેર બેળવે છે? એ રસ્તે ચડ્યો તેને સેવાનો તો વિચાર જ સાનો સૂઝે? દરિદ્રનારાયણનો સેવક થવા ખાતર દારિદ્ર્યને વરવાની દિંમન તે ક્યાંથી લાવે? દેશની આઝાદીને ખાતર કુરબાન થવામાયે તેને રસ ક્યાંથી છટે?

તેથી જ આપણે આશ્રમમાં એવી રીતનું જીવન કેળવવા માગીએ છીએ કે આપણને મહેનતમજૂરી કદી કડવાં, ન લાગે, પણ આપણને તેમાં અસૌક્રિક મીઠાસ લાગે, આપણને પરમેશ્વર હવકો ન લાગે પણ જીએ ચડાવનારો અને પાવનકારી લાગે. ખેતીકામ વિના આપણી મેવક તરીકેની આ કેળવણી પૂરી કેમ થાય?

અવચન રચ સુ

ખેતીમાં રહેલાં રસાયણો

મઝ કાસે આપણે પાવનકારી પરસેવાની વાત કરતા હતા. એ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે આપણી આશ્રમકેળવણીની યોજનામાં ખેતીવાડીને આપણે સારા પ્રમાણમાં સ્થાન આપવું કેટલું જરૂરી છે.

આપણે ત્યાં કાંતવા, પીંજવા, વણવાના ઉદ્યોગો આપણે શીખીએ છીએ. એ ખરું છે કે આ કામોને બેઠાકુ કામો નહીં કહી શકાય. તેમાં પરસેવા છૂટે એટલો નહીં તો પણ શરીરશ્રમ કીક પ્રમાણમાં છે. વળી તે કામોને આજની આપણા દેશની પરિસ્થિતિમાં રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થયું છે. જો આપણે ગ્રામસેવાની સેવા કરવી હોય તો આ મરતા ઉદ્યોગોમાં આપણે પાછા પ્રાણ પૂરવા જોઈ શો, અને આપણે પોતે તેમાં નિષ્ણાત ન થઈએ ત્યાં સુધી તે આપણે કેમ પૂરી શકીએ? આપણે સતત વખત આપીને આ ઉદ્યોગો શીખી લેવાની જરૂર છે જ. તેથી આપણા આશ્રમ-શિક્ષણમાં એ ઉદ્યોગોને આપણે સિંહભાગ આપ્યો છે, અને તે યોગ્ય જ થયું છે.

પણ તે છતાં આપણે કળૂક કરવું પડશે કે મઝ કાસે પરસેવા-ઉતાર મહેનત અને ટાલતડકો સહન કરવો એના ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો. તેમાંથી આપણે માફી મેળવી શકીએ તેમ નથી. ટાંકે છાંયડે ખેડા રહી ચોપડી વાંચ્યાં કરે, સખ્યાં કરે, તાર ટપાસ કર્યાં કરે, ફુકાને ખેસી વેપાર કર્યાં કરે એના કરતાં આપણા આ ઉદ્યોગોમાં કેળવણી જરૂર વધારે છે. છતાં કાંતવામાં શું કે વણવામાં શું, આપણને લાંબો વખત પગ લાળીને બેસવું પડે છે, અને તે ટાંકે છાંયડે બેસવાનું હોય છે. તેથી શરીરને સાજુંતાજું અને સુદૃઢ રાખવા ખાતર પણ આપણે તે ઉદ્યોગોની સાથે પરસેવા છૂટે એવી કોઈક મહેનતની જોડ આપવી જ જોઈએ.

આપણે રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગો કરીએ તે છતાં સખ્ત મજૂરીનો કંટાળો આપણામાં પેસી ન જાય એ માટે આપણે પણ જમ્યત રહેવું જરૂરનું છે. આજે તો અપણે તાગ ઉત્સાહમાં છીએ, આશ્રમના મુંદર વાનાવરણમાં છીએ તેથી મનને માંડું પડવા ન દઈએ એ બનવા જોગ છે. પણ જો મજૂરીનો રસ કેળવીએ નહીં તો આપણે પણ જોખમમાંથી મુક્ત છીએ એમ ખાતરીથી માનવું વધારે પડતું છે.

માનો કે દેશની લડત લડતાં આપણે ભાગે જોઈ આવી. ત્યાં સખત મજૂરી કરવાની આવી. આપણે જો માત્ર પતાંડી વાળી કાંતવા સિવાય કોઈ આકરી મજૂરીનો અભ્યાસ રાખ્યો નહીં હોય, તો જોઈની ચક્ષીની ઉપાસના વખતે આપણું મન ઠેલું યશે? આપણી દેશભક્તિનાં અને સ્વમાનનાં મૂળિયાં ઊંડાં હશે તો આપણે પાછા નહીં હકીએ અને શરીર ટૂટવા છતાં ચક્ષી નહીં છોડીએ એ બનવાજોગ છે, અને બને તો આપણા ઉપર ઇશ્વરની મોટી કૃપા છે એમ સમજવું. પણ શુ વધારે સભવ એ નથી કે મજૂરીની ટેવ વગરનાં આપણાં હાડકાં તે વખતે કળવા મંડશે, આપણા મનને ધીમે ધીમે ઢીલું પાડશે, અને ઢીલું મન આપણને કામમાંથી છટકવાના, અને સત્યાગ્રહીને ન શોભે એવા માગે સુઝાડવા લાગશે? કાં તો આપણે અમલદારો પામે વાકું મેં કરીને પામરના જાહેર કરીશું, લાગ મળશે તો આપણું કામ ખીજ પાસે કગવવાનો પ્રયત્ન કરીશું કે મુકાફમમા દયા ઉપજાવી ખોટી નોંધ કરે એવી યુક્તિ કાઢીશુ અને પડવા મોડેલું મન ક્યાં જઈને અટકશે તે કાણ કહી શકે? કદાચ જોઈ જ આપણને ખાવા ધારે. ગ્રામસેવા કરતાં જોઈનું જોખમ હોય તેથી કદાચ આપણે ગ્રામસેવાને જ સમજાગી તિનાજસિ આપીશું અને પછી તો ધીમે ધીમે આપણી સાળ પણ રખડશે, રટિયોયે વખતે માળિયે ચડશે અને કદાચ શરીર ઉપરથી ખાદી પણ બિનરી જશે પાવનકારી પરસેવાની ટેવ ન નાખવામા આ કેટલું લાપંકર જોખમ છે?

ખીજ કલ્પના કરો. ખાડામાં પગ રાખીને આપણે વણ્યાં કરીએ છીએ અથવા પગ બાધીને કાંત્યાં જ કરીએ છીએ અને પરસેવા પાડવાની ટેવ તજી જોઈ છીએ. લાખો વખત એવું જીવન ગાળીએ તો શરીર નાજુક અને નબળું બની જાય એ કંઈ માત્ર કલ્પનાની જ વાત નથી. સામ્ય રહીએ તો જ નવાઈની વાત માનવી જોઈએ. આપણે અનેક મોઢ અને આકર્ષણો તજીને, સગાવઠાવાની ઉપરવટ જઈને માંડ માંડ સેવા તરફ વળ્યાં હોઈએ છીએ. એમાં શરીર સાબું ન રહે માદગીથી નમળા પડેલા મનને તે વખતે ગામડાનું જીવન અસહ્ય લાગવા માંડશે. ત્યાં દાકતરો અને ઇસ્પનાલોની સગવડ હોય નહીં. માદા માણસને ખર્ચ પણ વધારે કરવો પડે તે ગામડાના જીવનમા બની ન શકે એમાંથી જ એક દિવસ નબળાઈની ક્ષણમાં ગામડાને છોડી સવામ કરી, રટિયો બગવમા મારી ચાલી નીકળીએ એ શું બહુ જ બનવાજોગ નથી? આમાં શુ તમને અતિસયોક્તિ લાગે છે?

વળી મનની ગતિ તો મહા વક્ર હોય છે. નબળું મન આપણી આખી શ્રદ્ધાને પણ ઉથલાવી નાખી શકે છે, આપણા આખા ધ્યેયમાં જ પરિવર્તન કરી નાખી શકે છે સખત પરિશ્રમનો સ્તાદ સમજતા આપણે શીખના

ન હોઈએ, તેમાંથી મન તેવા પરિશ્રમને દુઃખ માનતું થાય, તેમાંથી કાંઈ પણ ઉપાયે છૂટતું એ જ માનવ જીવનનું ખ્યેય માનતું થાય, યંત્રો જ માણસને એ દુઃખમાંથી બચાવશે એવી માન્યતા બંધાવા લાગે, રેંટિયો સાળ ધીમાં ને નકામાં લાગે, રાક્ષસી કારખાનાંઓનો મોહ જાગે. જે માર્ગે છેલ્લાં બસો વર્ષથી ચાલીને માણસ મહા આફતમાં ઘેરાઈ ગયો છે તેમાંથી ફિનિયાને છોડાવવા રેંટિયો અને ગ્રામસેવાનો અવતાર થયો છે એમ આપણને શ્રદ્ધા બંધાઈ હતી, તે આમ ધસી પડે. પરસેવાનો સ્વાદ લેવા નેટલું બળ ન ઠેળવવામાં આ રીતે આપણી આધારભૂત શ્રદ્ધા જ નાશ પામે છે. કેટલું ભયંકર જોખમ !

આ બધી ખાલી કલ્પનાઓ જ છે એમ ન માનસો. આવા ખરેખરા દાખલાઓ બનેલા છે. અને ઘણાં જીવનો આપણા નેટલાં જ ઉત્સાહથી સેવાને રસ્તે ચડેલાં તે છેવટે નાસીપાસીમાં પાછાં પડ્યાં છે. તેથી આશ્રમની ઠેળવણીમાં જે આપણે સખત મજૂરી અને ટાહતડકા ખમવાની શક્તિ ઠેળવીએ નહીં, તેમાં રહેલો રસ લૂંટવા નેટલા મજબૂત તનમનના થઈએ નહીં, તો આપણી ઠેળવણી માયા વિનાના ધડ જેવી જ થઈ જાય. આપણે ક્યાં માત્ર વાંચવા લખવામાં પડ્યા રહીએ છીએ ? આપણે તો ઉલોગો કરીએ છીએ, અને તે કાંતજીવજીવિત જેવા રાષ્ટ્રીય ઉલોગો છે, એવી સમજથી આપણે જીજ્ઞાસામાં રહી જઈએ અને પરસેવા-ઉતાર મહેનત તરફ બેઠરકારી રાખીએ એ આપણે માટે મોટું જોખમ છે.

આ વિચાર જેઓ સમાજમાં અનેક ઉપયોગી ધંધાઓ કરનારા છે તેમણે પણ બ્યાનમાં લેવા જેવો છે. આપણે જોઈએ છીએ કે ફરજીઓ અને મેચીઓની ખરડાની કરોડ વાંધા વળી જાય છે, વજીકરોની હાથપગની માંસપેશીઓ પકેલદાર થતી નથી, ધાંચીઓ અને કંદોઈ લોકોની કાંદ વધી જાય છે; સુથારોની છાતી બેડોળ હોય છે, અને સોનીઓની આંખો ડોડા જેવી યવા ઉપરાંત તેમનાં શરીરો કેલડાં જેવાં વળી જાય છે.

હવે આમ જોઈએ તો આ બધા કારીગરો ગ્રામજીવનમાં ઉપયોગી કામ કરનારા છે. તેઓ આજસુ છે અથવા બેહાડ છે એવા આક્ષેપો આપણે નહીં કરી શકીએ. પરંતુ તેમનાં કામોમાં તેમને પરસેવો અને ટાહ-તડકાની સહનશક્તિશી જે રસાયણોનો લાભ મળતો નથી. તેમને એ ખામીનું બાન હોતું નથી, પણ તેથી કાંઈ શરીર ઉપર અસર પહોંચ્યા વિના રહે ? એ લોકોએ પણ પોતાના ધંધાઓની સાથે આપણી જેમ ખેતી જેવાં બારે મહેનતનાં કામોની જોડ આપવી જરૂરી છે.

ગામડાના ધધાઓમા કેટલાક ધધાઓ એવા છે ખરા કે જેમા આ મે રસાયણો પોતાની મેગે મળી રહે છે કુબારનો ધવો તેવો છે એનું કામ માગી ઉઘામવાનું, જેથી પરસેવો નીકળે તેવું રહ્યું તે અગે તેને વગડામા ધૂમલુ પડે, ઘેર ચાકડો ચલાવે ત્યાં પણ તેનો પયારા ખૂબ જ પહોંચો હોઈને તેને વિશાળ ચળમા રહેવાનો લાભ મળે છે બીજે તેવો ધધો રખારી ભરવાડનો દોર ચારવા માટે તેમને વગડામા લામો લામો પથ કરવાનો અને ખુદી હવામા ગ્રેવાનું વળી રહેવાનું રચન તેને પણ વિશાળ જોઈએ કામ પણ સારી પેઠે મહેનતનું તેને તો વળી દૂધ દહીંનો લાભ પણ વધારામા કુબારો તેમ જ ભરવાડોના શરીર ઉપર એ રસાયણોની સુંદર અસર સ્પષ્ટ જોવા મળે છે તેઓ ખેતીના કામ ન કરે તો ચાલે પણ બીજા ધધાવાળાઓએ તો તે વિના ન જ ચલાવવું જોઈએ

પરંતુ સૌને ખેતીનું કામ મેળવવામા મુશ્કેલીઓ ધણી છે, એ કબૂલ કરવું જોઈએ આપણા આશ્રમમા આપણી પાસે પૂરતી જમીન છે એ એક મોગી અનુકૂળતા છે આવા બધા આશ્રમોને તેમ જ ગામડાના બધા ધધાદારીઓને પોતાની જમીન ન હોય એ બનવા જોગ છે આવા સજોગામા પડોશીઓ કે ઓગખીતાઓની જમીનમા જઈને કામ કરીએ એ સરસ ઉપાય છે

પણ તેમ કબૂલામા વખત ઠીક પ્રમાણમા આપવો પડે, અને બધા ધધાદારીઓને એમ વખત આપવાની સગવડ હોય નહિ એ મનવા જોગ છે આપણે આશ્રમમા પણ વિદ્યાર્થીવર્ગને તો ખેતીવાડીનો ઉદ્યોગ અભ્યાસક્રમમા જ આપણે મૂક્યો એટલે મુશ્કેલી ન રહી પણ જોઓ ખાદી કાપીતય ચનાવે છે અથવા જોઓ ધધા અર્થે વજાટ કરે છે તેઓને રોજ ખેતીમા આપવાનો વખત કાઢવો શક્ય થતો નથી નું પોતે તો માનું કે ખેતીમા રહેલા રસાયણોને ખાતર તેમણે પણ તેવો વખત કાઢવો જ જોઈએ અને આમલ રાખે તો જરૂર કાઢી શકે તેથી એમનું ધધાનું કામ ઓછું ન થાય પણ ઉત્પાદ, હિમગ અપજતા સજ વગેરે વધવાથી કામ વધારે જ થાય અને વધારે રસથી થાય.

છતાં તેમના જોવાઓ, જે ખેતીના કામ ન મેળવી શકે તેમને માટે ખાગી પૂરવાનો નીચે ઉપાય વ્યાપારનો છે દડ બેટક, મગજી, વગેરે મહેનત કરવી અને ખુદતામા દરવુ, દોડવુ એનાથી ખેતીની અવેજ કઈક અંશે પૂરી શકાય નિશાંગામા બળતા વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો અને બેઠક ધધાઓ મનાગ બીજાઓમા કોઈ કોઈ મગજવાળા તોડો આવા વ્યાપારો કરી પોતાના શરીરો ધાનીલા પડેનદાગ અને મજબૂત ગખી મકે છે

વ્યાયામથી થોડા વખતમાં જોઈતી મહેનત મળી જાય, ઘેર બેઠાં પોતાના ઘરના ખુલ્લા ચોકમાં કે ખુલ્લી અગાશીમાં તે થઈ શકે એ મોટી સગવડો છે, એમાં શંકા નથી. સમજાવવામાં આવે, પોતાના ધંધાઓમાં જે અંગોને બાગે શ્રમ ન આવતો હોય તે અંગોને શ્રમ મળી રહે એ રીતે તેની યોજના કરી હોય, તો શરીરની દૃષ્ટિએ તો વ્યાયામ આપણી ગરજ સારી શકે છે.

પરંતુ ખેતી કરતાં જીવનની દૃષ્ટિએ અત્યંત કીમતી એવા જે બીજા સામો મળે છે તે લૂખા વ્યાયામમાં ક્યાંથી મળે ?

ખેતી કરતાં આપણને વ્યાયામ મળવાના આનંદ સાથે કંઈક ઉપયોગી કામ ક્યાંનો સંતોષ મળે છે, પ્રામાણિક મહેનત કરીને રાત્રીનો કમાવાનો ઉલાસ આવે છે. વ્યાયામમાં કસરત થાય, પણ આ ઉલાસ કંઈ મળી શકે ?

બીજું, ખેતરમાં કામ કરવા જઈએ ત્યાં સાથે કામ કરતાં અન્ય ખેડૂત બાઈબંડેનો સાથે આપણે એકતા અનુભવીએ, તેમનામાં રહેલા અનેક સહમ ગુણો આપણે પિછાણતા થઈએ, તેઓ અબણુ હોવાથી કંઈક રીતે જડ છે એવા વહેમમાંથી આપણે બિગરી જઈએ — આ અનુભવ ઘેર રહી કસરત કરનારને ક્યાંથી મળવાનો ? તે શરીર મજબૂત થશે, પણ લોકોથી તો અલગ જ રહ્યાં કરશે.

ત્રીજું, વ્યાયામથી શરીર મજબૂત બનાવવાનો દૂર રસ્તો લેનારના મજબૂતમાંથી મહેનતનું કામ હલકું એ ખ્યાલ ભાગ્યે જ નીકળી જાય છે. તે દંડ બેઠક અને તેડલાં કરશે, પણ પોટલું કે પેટી ઉપાડીને જવાનો પ્રસંગ આવશે ત્યારે મજબૂતની ગોઘ કરવા દોડશે. તેના શરીરમાં તાકાત નથી એમ નથી, પણ ભાર ઉપાડવો એ તે પોતાના દરબજા માટે હલકું માને છે. ખેતીવાડીમાં રાજ મહેનતુ લોકોની જોડે કામ કરતા હોઈએ તો એ જણા મહેનતુ લોકોના સહવાસથી તેઓનો સ્વભાવ આપણામાં દાખલ થવાનો પૂરો સંભવ રહે છે.

આ બધાં પરિણામો જોતા ક્યાં ખેતીનું કામ અને ક્યાં કૃત્રિમ વ્યાયામ ? ખરેખર એ ખેતી સરખામણી જ થઈ શકે તેમ નથી. એકમાં માત્ર મહેનત અને શરીરનું ઘડવર છે, જ્યારે બીજામાં જીવનનું સર્વોચ્ચ ઘડવર છે.

આમ છતાં વ્યાયામની નિંદા કરવાનો આપણે આશય નથી. તમે જાણો છો કે આપણા કાર્યક્રમમાં ખેતીવાડી અને બીજા ત્યારે કામોને પૂરતું સ્થાન આપણે આપ્યું છે, છતાં આપણે અમુક પ્રકારનો વ્યાયામ પણ નિયમિત કરીએ છીએ. ખેડૂતોએ પણ કંઈક વ્યાયામો આપણી જેમ કરવા

જોઈએ એમ આપણે માનીએ છીએ. તેઓનાં શરીરો તેમના ધંધાને પરિણામે મજબૂત તો થાય છે, પણ ઘણી વાર તેમાં મહત્વની ખામીઓ રહી જાય છે. દાખલા તરીકે, મજબૂત ખેડૂતોને ટદાર ઊભા રહેતાં અને બેસતાં, સમાન પગલાંથી લયડયા વિના ચાલનાં કે દોડતાં, સંક્રાંતિથી કૂદતાં અને ચપળતાથી હરતાં ફરતાં નહીં આવડે. ક્વાયતની તાલીમ તેમણે લીધી નથી તેથી જ એ ખામી રહી જાય છે. શ્વાસ નિયમિત ઊડા લેવા અને લાંબો વખત રૂઢવા એ પણ તેમનાથી નહીં બને. ગ્રાણ્યામની તાલીમ લીધા વિના ફેફસાંઓ નિયમિત ઘાટદાર અને બળવાન કેમ બને ?

હવે તમે સમજશો કે આપણે કાંતના વણવાના ગૃહીય ઉદ્યોગો કરતા હોઈએ તો પણ ખેતીવાડીનાં પવિત્ર રસાયણો વિના આપણુ જીવન ખામી-વાળું જ રહી જાય એમ આપણે માનીએ છીએ. આપણે વ્યાયામ તો કરીએ છીએ પણ તે ખેતી કામની અવેજમાં આપણે ગણી ન શકીએ. વ્યાયામ તો ખેતીકામમાં પણ જે મહત્વની તાલીમ મળવાની ગંહી જાય છે તેની પૂર્તિ અર્થે આપણે કરીએ છીએ. પોતપોતાનાં ધંધાને સગતા ઉદ્યોગો, વસ્ત્રા ખેતી, વસ્ત્રા કસરત ક્વાયત—એ ત્રણનો મેળ કરીએ ત્યારે જ કેળવણી પૂરી થાય.

ફરજિયાત ખાદીનો નિયમ

આશ્રમમાં નવા આવનાગએ એટલું તો જાણે જ છે કે આશ્રમમાં ખાદી સિવાયનાં કપડાં વાપરવાં એ ન શીખે. તેથી તેઓ દાખલ થતાં પહેલાં ખાદીનાં કપડાં કરાવી લેવાની કાળજી રાખે છે. તમે પણ તેવી કાળજી રાખી છે. એ માટે તમારો આભાર માનું છું. ખરેખર અમારે મનિ તો આ બાબત આભાર માનવા જેવી જ છે.

ખાદીનાં કપડાં પહેરનારને જ આશ્રમમાં દાખલ કરવો એવો આપણો નિયમ છે ખરો, પણ કોઈ તેવાં કપડાં પહેરાં વિના આવી ચડે તો આપણે આશ્રમનાં દાર વાગી દઈએ એમ તમે ધારો છો શું? એમ કેમ બને? આશ્રમમાં આવવાની જેની બાવના થઈ તેને ધક્કો મારવાની કોની કિંમત ચાહે? હૃદયમાં બાવના જન્મી તે ક્ષણે જ તેણે સૂક્ષ્મ અદ્વૈત ખાદી તો પહેરી જ ને? દેખાતી ખાદી મેળવવામાં તેને કંઈક અડચણ નડતી હશે. કદાચ તેની રિધતિ તાત્કાલિક પૈસા જગ્યા ખાદી ખરીદી શકે તેવી નહીં હોય. કદાચ તે માથાપની નારાજ વડોરીને આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યો હશે અને તેથી ખાદીનો જોગ ખાધો નહીં હોય.

કોઈક વાર એવા પરાક્રમી વીરો પણ આપણે ત્યાં આવી ચડે છે ખરા કે જેઓ આશ્રમમાં જવું છે એવો વિચાર આવ્યો કે તે જ ક્ષણે હોડવા મંડતા નથી, પણ તે ક્ષણથી આશ્રમમાં શોભવા લાગેલી પૂર્વતૈયારી કરવા મંડે છે. કોઈ ખાવાપીવામાં સાદાઈની ટેવ પાડવા માંડે છે. કોઈ કુસંગને લીધે વ્યસનમાં ચડેલા હોય છે તે વ્યસન છોડી દે છે. કોઈ મહેનતુ જીવનની ટેવ પાડવા મંડે છે. કોઈ રૂઢિચુસ્ત શીખી લે છે અને પોતાની ખાદી વણાવી તેનાં કપડાં કઢી લે છે. તેઓ આશ્રમમાં આવતાં પહેલાં ઘેર જ પોતાની સમજણ પ્રમાણેનો આશ્રમ જમાવી દે છે. આવ્યાઓ તો આશ્રમમાં આવે છે તેવા જ દૂધમાં દૂધ બળે તેમ બળી જાય છે. તેઓ આશ્રમમાં શોભે છે, એટલું જ નહીં પણ આશ્રમનેયે શોભાવે છે.

પણ એવા વિરલાઓ તો કવચિત જ આવી ચડે. સામાન્ય રીતે તૈયાર ખાદી પહેરીને કોણ આવી શકે? કાં તો જેમનાં માતાપિતા ખાદીનાં આગ્રહી હોય તેઓ, કાં તો જેમની પાસે ખાદી ખરીદવાના પૈસાની છટ હોય તેઓ.

હવે તમે જુઓ છો કે આપણો નિયમ ખાદી પહેરનારને દાખલ કરવાનો છે, પણ તે નિયમ એવો નથી કે ખાદીધારી માત્રાઓનાં છોકરાઓને જ દાખલ કરવાં અથવા ખાદી ખરીદવાના તાકડા જેમની પાસે હોય તેમને જ રાખવા. એમ છતાં જો તમે સર્વ ખાદીની સગવડ અગાઉથી કરીને આપ્યા છો તો મારે તમને આભારના હકદાર ગણવા જ જોઈએ ને?

તમે સૌ તો માતૃભૂમિ ઉપર ભક્તિભાવના ધરાવો છો, અને આશ્રમનું બધું, સારું જ હોય એવી શ્રદ્ધાવાળા છો. પણ આજ્ઞાસનો પવન એવો વાય છે કે ઘણાઓ ફરજિયાત નિયમોનું નામ સાંભળીને બડકે છે. જે સંસ્થાઓ પોતાની અંદર રહેનારાઓ ઉપર જાતજાતના નિયમો લાદે તે તેમને એર જેવી લાગે છે. અને આપણે ત્યાં તો ડગલે ને પગલે નિયમોનું સામ્રાજ્ય છે! બિડવું તેય નિયમે ને બેસવું તેય નિયમે. કામ કરવાં તેય નિયમે અને સુવું તેય નિયમે. ખાવું પીવું નિયમે ને કપડાં પહેરવાં તેય નિયમે! આ જુલમ કેમ સહન થાય?

આવી રીતે નિયમો અને ફરજોનું નામ સાંભળીને બડકે તેમને મસ્કરીમાં ઊડાવવાનું મને બહુ મન નથી થતું. મને તો તેમને માટે કઈક સહાનુભૂતિ પણ રહે છે. આપણને આ દેશમાં પારકા રાજ્યના નિયમો અને કાયદાઓને માથું ઝુકાવતાં કેટલું આકરુ લાગે, છ? તે આપણા જીવનને ગૂંગળાવી રહ્યા છે અને નેમાંથી છૂટવા આપણે વર્ગોથી તગ્નડિયાં મારી ગયાં છીએ. કોઈ પણ વસ્તુ કોઈ આપણી પાસે ફરજિયાત કરાવે, આપણી ઇચ્છા ન હોવા છતાં ધાકધમકીથી કે આપણી નજાઈને લાભ લઈને કરાવે તે આપણને માયાના ધા જેવી લાગવી જોઈએ. અને સારી વાત હોય તે પણ જો આપણી ઇચ્છાની ઉપરવટ આપણા ઉપર લાદવામાં આવતી હોય તો આપણે તેની સામે શી ગડાં માંડવાં જોઈએ. ‘વદેમાતરમ્’ મંત્ર આપણને કેટલો પ્રિય છે? છતાં કોઈ એવી ફરજ પાડવા આવે કે ‘વદેમાતરમ્’ બોલ, નહીં તો તને કેદમાં પૂરવામાં આવશે, તો સ્વમાની મનુષ્ય તરીકે આપણે એ મંત્ર બોલવાની પણ ના જ પાડીએ. ઈશ્વરનું ભજન ગાવું આપણને પ્રિય છે, પણ જો કોઈ એવી ફરજ પાડવા આવે કે ભજન ગા, નહીં તો તારું માથું ઊડાવવામાં આવશે; તો સાચા ભક્ત તરીકે આપણે એ દુકમ માનવાનો ઇન્કાર જ કરવો જોઈએ. તેથી ખાદીનાં વસ્ત્ર આપણને પ્રિય છે, છતાં કોઈ એવી ફરજ પાડવા આવે કે ખાદી પહેર, નહીં તો તને અંગૂઠા પકડાવવામાં આવશે, તો તેની આપેલી ખાદીને આપણે અડવું પણ ન જોઈએ.

પરતુ નિયમ નિયમમા ફેર છે. નિયમનું' નામ સાબળીને બડકલું જરા પણ યોગ્ય નથી. પારકો તેના નિયમો આપણે માથે પરાણે લાદે અને આપણે જાતે આપણી સગવડ ખાતર, આપણી ફેળવણી ખાતર, નિયમો ધરી લઈએ એ બેને સગળા કેમ કહેવાય? જીનમમાર રાજ્ય પોતાના કાયદા આપણી પામે ધાકધમકાથી પળાવે, અને આપણી પોતાની' સરથા પ્રગતિના હેતુથી આપણે માટે કાયદા ધડે તે બેને સરખા કેમ ગણાય? જીનમી તો આપણુ માનખડન કરવા કાયદા પળાવે છે, જ્યારે પોતાની સરથાનો તો આપણુ કલ્યાણુ થાય એ જ હેતુ હોય છે.

આશ્રમના નિયમોને આપણે જીનમના ફરજિયાત કાયદાઓની હરોળમા સૂઝી શકીએ એમ તમે માની શો છો શુ? એ નિયમો તો આપણી પોતાની ફેળવણી માટે રચવામા આવ્યા છે, સેવકો તરીકેની આપણી લાયકાત વધે, આપણુ જીવન પ્રાણુવાન થાય, એ હેતુથી ધડેના છે એવી ફેળવણી લેવાની આપણુને અતરની ઇચ્છા છે, તેથી આપણુને તો એ નિયમો એ નિયમો જેવા લાગી જ ન શકે આપણુને તે બધનરૂપ લાગી જ ન શકે શૂખ્યાને બોજન તેલુ એ શુ ભારરૂપ નાજે છે કે? તદુગસ્ત માણસને શ્રમ કરવો શુ કઠી દુ ખદાયક લાગે છે કે? સેવાભાવીને સેવા કરવી એ શુ કઠી જીનનરૂપ લાગે છે કે? વિદ્યાની ઇચ્છાવાળાને વિદ્યાનુ સેવન એ બધન રૂપ નથી, પણ ગ્સનો વિષય છે આપણુને પણ સેવાજીવનને માટે તૈયારી કરવાની તાનાવેલી લાગી હોવાથી તે માટેની સર્વ ફેળવણીમા આપણુને ગ્સ જ પડે છે આશ્રમના નિયમો એવી ફેળવણીના ઉત્તમ સાધનો છે એવી શ્રદ્ધાથી આપણુ અહી ભેગા ભેગા હોવાથી એ નિયમો આપણુને બધનરૂપ કે જીનમરૂપ કેમ લાગી શકે?

હા, આપણુને એ રીતે જીવન ગાળવાની આ પડેના તક મળી નથી તેથી એ નિયમો આપણુને કઠિન લાગશે પણ કઠિન ન હોય એ ફેળવણી કેમ બને? કઠિન તે બધુ કઈ દુ ખ નથી ખરો ગ્સ તો કઠિનાઈ સાથે મૂઝીએ તેમા જ છે ને? શરને દુશ્મન સામે અહી આવેનો જોઈને ગભગઢ થતો નથી તેને તો તેવા પ્રસંગે સાચુ ચરાતન છૂટે છે.

આદી પડેગ્યાનો આશ્રમનો નિયમ — એને તમે નિયમનુ નામ જ ન આપો એ તો ખરી રીતે આપણા મનમા જે વિચાર ગત દિવસ રમી રહ્યો હતો તે પ્રમાણે વર્તવાની દ્રવે આપણુને તક આપે છે તેને નિયમનુ નામ આપવુ એ અવગી બાબ જેલુ જ મણુલુ જોઈએ ફરજિયાત નિયમ એટલે કે આપણુ માનખગ કરનારો નિયમ તો ત્યારે મહેવાય, જો કોઈ સરથા આપણુને એવો હુકમ કરે કે આદી ફેગીને આવો તો જ અમારે

ત્યાં તમને દાખલ કરવામાં આવશે ખાત્રી પડેરીને આવશે તેને નોકરીમાં દાખલ કરવામાં નહીં આવે એવો નિયમ કોઈ કોઈ વક્તાને વેપારીઓ પડેનાં કરતા. તેવાની નોકરી, તેવાનો નિયમ આપણે કોંકરે મારીશું. ખાત્રી પડેરીને આવે તેને કોર્ટ કચેરીમાં સરકાર તરફથી પડેનાં મનાઈ કરવામાં આવતી. એનો એવો નિયમ માની તેની કચેરીમાં ચડવું એ નાક કપાવવા સમું આપણને જરૂર લાગે.

આપણા, આશ્રમનો ખાત્રીનો ફગળિયાત નિયમ આ અર્થમાં નથી ફરજત કે નથી બંધનરૂપ. આપણને સૌને ખાત્રી ઉપર પ્રેમ છે જ. ખાત્રીનું સૂતર તમે જાતે અધ્યાત્મિક તમાગ સર્ગાં વડાઓએ કાંત્યુ હશે તો તો તો તમને પ્રિય હોય એ રવાબાવિક છે. કાં તો તમારી ખાત્રીનું સૂતર દેશનાં કોઈ પણ ગામમાં તમારાં ગરીબ બહેનો કે બાઈઓએ કાંત્યુ હશે. એમના તો તમારે સેવક બનવું છે. તમારી ખાત્રી માટે મહેનત કરનાર એ બાઈ બહેનોને તમે ઓળખતા નથી, તેઓ કયા ગામમાં અને કઈ ઝૂપડીમાં રહેતાં હશે એ તમે જાણતા નથી, પણ એમણે તમારે ખાત્રી શ્રમ કર્યો છે, અને તમે એમની બનાવેલી ખાત્રી પડેરીને એમને અદરશ રીતે તમારી મદદ પડોઆડી રાંધો છો. આમ વિચારતા આ ખાત્રી તમારે માટે ઘણી જ પવિત્ર વસ્તુ બની જાય છે, એ પડેરીને તમાગ હૃદયમાં દેશભક્તિ બિછાળે છે. આમ જોતાં તમને આશ્રમનો ફગળિયાત ખાત્રીનો નિયમ બંધનરૂપ નહીં પણ પરમ ઉપદેશક લાગશે.

પરંતુ ખાત્રીના નિયમ ઉપર તમને આ પ્રમાણે પ્રેમ બિપજવો સહેલો છે, તેવો જ પ્રેમ આપણા બીજા નાના મોટા નિયમો માટે બિપજશે ? ખાત્રી પાછળ તો એક હૃદયને ગમી જાય એવી પવિત્ર ભાવના પડેરી છે. બધા નિયમો પાછળ એવું હોય જ એવું હમેશા હોતું નથી. ખાત્રી પડેરીએ એટલું તો તમે તરત સ્વીકારો, પણ તે અમુક રીતે જ સૌ આશ્રમવાસીઓ પહેરીએ એવો નિયમ તમને કેવો લાગે ? ધારો કે આપણે એવો નિયમ હોય કે આપણે ત્યાં સૌએ સફેદ ખાત્રીના જ કપડા પહેરવાં. તમને કોઈને રંગીન અને ભાતભાતની ખાત્રી પહેરવાની છૂટ હશે. ટોપી, ઘોતિયાં, ચૂંટી કે પાંચળમાની મનપસંદ ફેશનો કરવી તમને ગમતી હશે. તમારો આ મોહ જો બહુ પ્રમળ હશે તો તમને ઉપગનો નિયમ બહુ જ આકરો લાગશે, પણ આવા પ્રસંગે તમને એક બીજી ભાવના સમજાવે હૃદયમાં ઉતારવાનું હું સચવું આપણે આશ્રમ એક જીવવાળી સંસ્થા હોવી જોઈએ એવી ભાવના તમને પ્રિય નથી શું ? આપણે સૌ પોતપોતાની મનગમતી રહે પોશાક કરીએ તે કરતાં આશ્રમે માન્ય કરેલી પદ્ધતિએ જ કરીએ

તો તેની અસર કેવી થાય એનો વિચાર કરો. આપણે જુદા જુદા વિચારના અને જેને જેમ કહે તેમ ચાલતાગ લોહાનો ઢગનો નથી, પણ અનેક હાથપેગવાળો એ આશ્રમપુરુષ છીએ એવું શું આપણને નહીં લાગે ? ખરેખર એ વિચાર આપણા હૃદયમાં ભારે આનંદ અને બળ પ્રેરનારો નીવડી શકે તેમ છે.

અથગત, આયું તો જ લાગે જો આશ્રમ માટે આપણને જોડી લાગણી હોય, જો આપણને તેની દરેક વસ્તુ, તેની જમિ, તેનાં ઝાડપાન, તેનાં માણસો એ સર્વ ઉપર પ્રેમ હોય, જો આપણને તેના કાર્યક્રમો, તેની ટેળવણી, તેના નિયમો, તેનો ગણવેશ એ સર્વ માટે ભારે મમતા હોય.

આશ્રમના કરનિયાન નિયમોને પ્રિય કરી લેવામાં એક બીજો વિચાર પણ આપણને મદદરૂપ થઈ શકે છે. તમે આશ્રમમાં હજી નવા છો તેથી તમારી પાસે તો જે કંઈ નિયમો છે તેતમાર રાધિકા ઘડેના એવા જ રજૂ થાય છે. પણ એમ સમજો કે તમારે પોતાને શામે નિયમો ઘડી લેવાનું કામ આવ્યું છે. આશ્રમનું શિક્ષણ હજી તમારા લોહીમાં બળી ગયું છે એવો દાવો તો તમે કરી નહીં સકો, છતાં હું ખાતરીથી માનું છું કે તમે આશ્રમને યોગ્ય એવા જ નિયમો ઘડશો. તમને વહેના જીવ હજી આકર્ષ પડતું હશે, છતાં જો તમે જીવા સંબંધી નિયમ ઘડવા બેસો તો શ્વાભાવિકતામાં ડાહ્યાનો જ નિયમ ઘડશો. ખાચાપીવામાં તમને તીખા તમતમતાનો અને મીઠાઈઓનો શોખ હશે, છતાં તમે નિયમ ઘડવા બેસશો તો સાદા ભોજનનો જ નિયમ ઘડવાના તેમ કપડાં સંબંધમાં પણ તમે અમારી જેમ ખાડીનાં સાદા અને સફેદ કપડાંનો જ નિયમ ઘડશો.

એમ કેમ ? તમાગ વ્યક્તિગત શોખ શું એકદમ જિતાર્થ ગયા છે ? ના, એમ તો નથી. તમારે તમારું ખાનગી જીવન જ ગુજારવાનું હોય તો તો તમે તમારી જૂની ટેવો પ્રમાણે જ વર્તશો. પણ જ્યારે આશ્રમ માટે નિયમો ઘડવા તમે બેસો છો ત્યારે તમને એકદમ જવામદારીનું બાન આવે છે, તમે જાગૃત થઈ જાઓ છો. આશ્રમની જે જે કલ્પનાઓ તમે કરી હોય છે, તે બધી યાદ કરી કરીને તમે તેમને વકાદાર રહેવાનો પ્રયત્ન કરો છો. તેથી તમે જે કંઈ નિયમો કરશો તેની દિશા સાદાર્થ તરફ જ રહેશે, કદાચ જીવન તરફ જ રહેશે. કદાચ તમારા જેવા નવા સભ્યોને હાથે થયેલા નિયમો અમાગ કરતાં પણ વધારે કડક થાય તો હું આશ્ચર્ય ન પામું.

એટલે તમે જુઓ છો કે આપણે માથે જવામદારી હોતી નથી તે વખતે આપણે આપણી ઢીવાસમાં કાલે તેમ વર્તવા મંડીએ છીએ, પણ તે જ આપણે જવામદારીના બાનથી જાગૃત થઈએ છીએ ત્યારે કેમ વર્તવું કલ્યાણકારી છે તેના નિયમો વિચારી શકીએ છીએ. ત્યારે આ આશ્રમના

ફરજિયાત નિયમો એટલે શું? એ નિયમો એટલે એ જ કે આપણે પોતે
 બ્યારે જાગ્રત હતા, ગંભીર હતા, આશ્રમસિદ્ધિની દૃષ્ટિએ જોતા હતા
 તે વખતે આપણને સૂએલો 'જીવનમાર્ગ'. જીવનની ધમારત કેમ ચાલવી એનો
 શાન્ત પથે ગણતરીપૂર્વક દોરેલો નકશો. ધમારત ચાલુનાર કડિયાને શું
 જાણુકાર ધજનેરે દોરેલો નકશો કદી બારૂપ જને છે? તે તો બિયટો તેને
 મદદ જ કરે છે. અસખત તેના નકશામાં જતાવેલી હદોમાં બંધાઈને જ
 તેને ચાલુતર કરવું પડે છે. પણ એ બંધન તો તેને બૂલોમાંથી બચાવે છે
 અને પરિણામે પોતાનું મનપસંદ ધર તેને આપે છે. તેવો જ આપણે માટે
 આપણા નિયમોરૂપી નકશો છે.

આપણે આપણી જ્ઞાનની ક્ષણોમાં જે નકશો આંક્યો તેની હદમાં
 રહીને જીવન ગાળવામાં જ મજા છે, તેમાં જ સફળતા છે, તેમાં જ કોઈક
 દિવસ સાચા સેવક થવાની આશા છે. વખર નિયમે ગાફુ' હાંકવામાં તો
 બેખડે બરાઈ બેસવાનું જ જોખમ છે.

અવચન રહસ્ય રાષ્ટ્રીય ગણવેશ

ખાદીનાં કપડાં પહેરવામાં આપણને એક પ્રકારનું અભિમાન લાગે છે. તે પહેરીને આપણે આશ્રમનો એક સુદર નિયમ પાળીએ છીએ એ વિચાર આપણા દિલમાં ઉત્ત્થાસ ચઢે છે. આપણે સર્વ આશ્રમવાસીઓ એકસરખે પવિત્ર સ્વેત ખાદીના ગણવેશ પહેરીએ છીએ. આપણને કાણે કાણે સ્મરણ રહે છે કે આપણે સૌ જુદાં જુદાં શરીરોમાં રહેવા છતાં એક જ આશ્રમનાં અંગો છીએ; આપણાં હૃદય એક છે, આપણા વિચારો એક છે, આપણું શિક્ષણ એક છે, આપણું ધ્યેય એક છે. અને એ બધી ભાવનાઓ આપણને આપનાર આપણો આશ્રમ છે.

આપણા આશ્રમે આ જ ગણવેશ કેમ પસંદ કર્યો? કારણ કે તે આપણી માતૃશૂનિનો પણ ગણવેશ છે. એ કાગળે તો આપણું ખાદીનું અભિમાન ઓગળી જાય છે. આપણા દેશનો આ ગણવેશ કેવો સુદર છે? આપણા દેશના સ્વભાવમાં તે કેવો એકજીવ ચર્મને ભળી જાય છે? આપણા રાષ્ટ્રીય આદર્શો અને આપણી રાષ્ટ્રીય ભાવનાઓનું તે કેવું અચૂં અતિબિંબ પાડે છે? અગર તેના ગુણોનો જેમ જેમ વધુ વિચાર કરીએ છીએ તેમ તેમ તેને મારેનાં આપણાં પ્રેમ, અભિમાન, ગૌરવ વધતાં જ જાય છે. ખાદીને આપણા ગણવેશ તરીકે પસંદ કરનાર નેતાઓની ભુદ્ધિ અને દેશભક્તિ મારે આપણને અત્યંત માન લેવડે છે.

મોટામાં મોટો ગુણ તેમાં એ છે કે આપણા દગ્ગિ દેશમાં જે મોર્ખ માણસના હૃદયમાં રાષ્ટ્રભક્તિની ભાવના છિપ્ત થાય તે પોતાનો ગણવેશ પોતાના પરમાંથી જ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જો તે મારે ખાસ ભાતનું અને ખાસ વણાટનું અને ખાસ સંચામાં બનેલું કપડું દરાવવામાં આવ્યું હોત તો તેની શોધમાં આપણે શહેરેશહેરે ને હાટિહાટિ રખડવું પડત.

અને નવરા ચર્મને, બીજાં કામકાજ છોડીને આપણે એમ રખડીએ તો પણ આપણે સૌ તેના પૈસા ક્યાંથી કાઢી શકીએ? આપણા દેશમાં તો મોટો ભાગ હળપતિઓ અને રાનીપરનો જેવા અત્યંત ગરીબ લોકોનો છે. તેઓને દેશનો ગણવેશ પારણ કરવાની ભાવના ચર્મ આવે તો તેમણે શું કરવું? શું પોતાની પાસે દ્રવ્ય નથી, પોતે ગરીબ છે, તેથી તેમણે એ સુદર શુભ ભાવના રૂપી જેવા દેવી? શું ભારતમાતા જેમની પામે ગણવેશ ખરીદવાના

પૈસા છે તેમની જ છે? અને તેટલા પૈસા જેમના ગળવામાં નથી તેમની તે માતા નથી? માતાને પૂછીએ તો તો એને તો પોતાના દરિદ્ર સંતાન ઉપર જ વધારે પ્રીતિ છે, વધારે લાગણી છે. માત્ર શ્રીમંતો જ ગણુવેશે સજીને ફરે તેથી માતાને સતોય કેમ થાય? તેઓ સાજ સજી અને દીન દરિદ્રો ચીથરેલાય રહે એ જોઈને તો માતાના દિલનું દુઃખ બેવડું વધી જાય. પોતાના દરિદ્ર પુત્રોને સુંદર સાજ સજીને ફરતા જુએ ત્યારે જ માતાની આંખ ફરે.

આમ આપણે ગણુવેશ ખાતોના થયો એટલે દીનમાં દીન અને દરિદ્રમાં દરિદ્ર પણ ઇચ્છા થાય તો તે બનાવી શકે છે, અને ધારણ કરીને માતાની આંખ દારી શકે છે. તે માટે તેને પૈસા લઈ બજારમાં બદકવાની જરૂર નથી. કપાસ તે આગણામાં જ ઉગાડી શકે છે, તેમાંથી બિયાં તે પોતાની આંગળીઓથી છૂટાં પાડી શકે છે. તે ફેંટે તે એ જ ઈશ્વરે આપેલાં સુંદર દસ આંગળાં વડે તૂટી શકે છે, અને વાંસની નાની નમણી તકલી બનાવીને અગર પોતે જગ વધારે અછય હોશિયારીવાળો હોય તો ધનુષ-તકલી ધડી લઈને તેના ઉપર તે સૂતર ઝાંતી શકે છે. તેનામાં ઉત્સાહ અને હોશિયારી હોય તો જાને વળી લેવું પણ મુશ્કેલ નથી, અથવા પોતાની આંગુળાંમાં વણી આપનારા તેને જરૂર મળી રહેશે. આમ, તેને મથવું તો પડશે, પણ શું એવી મથોમણુ દોઈને કડવી લાગે છે કે? પોતાની એક મોંઘી ઇચ્છા પાગ પાડવા ખાતર મથવું એ તો એક મોટો લદાવો જ છે. જેટલો વખત તેનું મથન ચાનતું હશે તેટલો વખત તો તે સ્વર્ગના સુખમાં ઝોનાં ખાતો હશે. આખરે જે દિવસે તે ખાદીનો ગણુવેશ કરી તે ધારણ કરશે તે દિવસના તેના સુખનું વર્ણન કોણ કરી શકે? એ તો જેને અનુભવ હોય તે જ જાણે.

આપણા જેવા સેવકોને માટે મથુ આ ખાદીનો ગણુવેશ કેટલું સુંદર કાર્યક્ષેત્ર ઉઘાડી આપે છે? આપણાં ગરીબ ભાઈમહેનોને ખાદીને માર્ગે વાળવાની તે આપણને પ્રેરણા આપે છે. આપણા હૃદયમાં ભાવના જન્મે છે કે તે દીનમાં દીન, અજ્ઞાનમાં અજ્ઞાન અને ચીથરેલાય એવા આપણાં જૂ પડીવાસી ભાઈઓ અને જૂ પડીવાસી બહેનો પાસે આપણે પહોંચી જઈએ, તેમને ચીથરેલાય અને જૂખમગની હાલતમાંથી કેમ બચવું એનો રસ્તો બતાવીએ, તેમને ખાદીની વાત ગમે ઉતારીએ. તેઓનો આત્મા જાગ્રત થાય, તેમને અતરમાંથી ઇચ્છા થાય, તો તેમને કેટલા કેટલા પ્રકારે મદદ કરવાનો અપૂર્વ લાભ આપણને મળી શકે? કપાસથી તે ખાદી સુધીની તમામ ક્રિયાઓ આપણે તેમને શીખવી શકીએ.

એ કંઈ એક દિવસમાં થઈ શકે નહીં. તે માટે તો એમની મૂંપડીમાં જઈને લાંબો વખત આપણે રહેવું પડે. આપણે અહીં તેની જ તાલીમ લઈ રહ્યા છીએ ને? તેમની વચ્ચે તેમના સેવા તરીકે કેમ રહેવું એની જ આપણે અહીં કેળવણી લઈએ છીએ. આપણે તેમને ખાદી કેમ તૈયાર કરી લેવી એ શીખવીશું તે દરમ્યાન એવી રીતે રહીશું કે જેથી તેમને આપણા જીવનમાંથી કોઈ ખર્ચ દાખલો ન મળે, પણ સાગમાં સારો જ દાખલો મળે. જેવો ખાદીનો ઉપયોગ ગણવેશ ધારણ ક્યોં તેવો અદરનો શુદ્ધ ચારિત્ર્યનો ગણવેશ પણ આપણે ધારણ કરીને જઈશું, તો જ આપણે સેવકનો ધર્મ બજારી સકીશું. આપણે સાદાઈથી રહીશું, આપણે સત્યનું જીવન ગુજારીશું, આપણે દેશનુદ્યોગની સેવામાં જીવન ગુજારશું, તેમ કરતાં આપણે સદા સ્વતંત્રતાની ખુમારી મગજમાં ગંખીને રહીશું, સ્વતંત્રતા ત્યારે માગે ત્યારે તેને અર્થે સુખસગવડ આદિનો ભોગ આપવા સદા તૈયાર હોઈશું, જેવવાસ આવે તો હસતે મુખે તે સહન કરીશું, અને એથી પણ ખાતે ખોજ એટલે મરતક આપવાની તડ મળે તે માટે સદા હૃદયને પ્રાર્થના કરતા રહીશું.

ખાદીનો ગણવેશ તૈયાર કરીને પહેરવો એ તો પ્રમાણમાં સહેલો છે, પણ તેને લાયકના ગુણો પોતાના જીવનમાં પ્રગટ કરવા એ જ સાચો ગણવેશ છે. આપણે સેવકો આપણા જીવનમાં તે કંઈ પણ પ્રગટ કરીશું તો તેની છાપ આપણા દીન દેશનુદ્યોગનાં જીવન ઉપર પડ્યા વિના નહીં જ રહે. તેઓ ખાદી બનાવવાનું શીખી પવિત્ર ગણવેશ પહેરશે તે દિવસે આપણને જદું આનંદ થશે, આપણે આત્મા સાર્થકતા અનુભવશે, પણ આપણને સાચો આનંદ તો તેઓ ત્યારે અદરનો ખરો ગણવેશ ધારણ કરી શકશે ત્યારે જ થશે.

ખાદીનો ગણવેશ કેવું વિસાળ, કેવું રસપૂર્ણ અને કેવું જીવનબ્યાપી સેવાક્ષેત્ર આપણે માટે ખોલી આપે છે?

આપણા દેશનો ગણવેશ પવિત્ર ખાદીનો કેમ છે અને તે જ આપણા આશ્રમનો ગણવેશ કેમ છે, તે માટે આપણને કેમ આટલા પ્રેમ અભિમાન છે, તે હવે તમે સમજ્યા હશે,

તે ઉપગત આપણે ગણવેશ દુનિયાના સર્વ ગણવેશો કરતા સુંદર પણ છે. કનાકરોને શુદ્ધ શ્વેત ખાદીનો ગણવેશ ધણે કળામય લાગે છે. સાત રંગો સુંદર છે, પણ સાત રંગોની મિનાવટમાંથી ઉત્પન્ન થતો સફેદ રંગ સૌથી સુંદર છે. જો આપણી આખી જાદી ન હોય, પણ કેળવાયેલી હોય, તો આપણને સફેદ રંગમાં દરેક રંગની છટા ડોકિયાં કરતી માવૂમ પડે. બાહ્યમુદ્રતમાં સફેદ ખાદી પહેરેલો માણસ આપણને પવિત્ર આશ્રમની

વેશ-સજ્જા કોઈ દેવદૂત જેવો બાસે. ખરા મધ્યાહને તેનામાં આપણે કાલ બડક સાગર સજ્જા કોઈ યોદ્ધાની છટા દેખીએ. અને સાયંકાળની મુરખીમાં કોઈ સોનેરી પ્રીત્તાં વચ્ચો સજ્જા મુનિની ઝાંખી કરીએ. લીલા ખેતરમાં ઊભા હોઈએ તો આપણી ખાદીમાં લીલી છટા આવે છે, સૂર્યોદય વખતે તેમાં સૂર્યનું સોનું ઝળકે છે અને સૂર્યાસ્ત વખતે તેમાં ગુલાબી સંધ્યાની લાગા ઊડે છે.

વળી સ્વચ્છતાના ઉપાસકો તો શુદ્ધ શ્વેત ખાદી ઉપર વારી વારી જાય છે. ખરેખર શ્વેતરંગની ભૂમિ ઉપર સ્વચ્છતા ડેરી ઉઠાવદાર લાગે છે! રંગો તો સ્વચ્છતાને ખાર્જ જાય છે, દાખી દે છે. સાત કે નીલાં કે ખાખી કપડાંનાં રંગોથી તમે બહે ખુશી યાઓ, પણ સ્વચ્છતાનો ઉપાસક એનાથી સંતુષ્ટ થઈ શકતો નથી. પારદર્શક ખાતળા કાચની જેમ ઘોળા રંગમાંથી જ સ્વચ્છતા આરપાર જોઈ શકાય છે અને તેના પ્રેમીને અનેરો આનંદ આવે છે.

લશ્કરનો સિપાઈ પોતાના ખાખી ગણવેશનાં વખાણ કરતો આવે છે, “અમારો ખાખી રંગ ગમે તેટલો મેલો હોય તો પણ તે મેલો લાગે જ નહીં.” સ્વચ્છતાનો ભોક્તા એની ગડી સમજાણ જોઈ દયા ખાય છે. મેનને છુપાવે તે રંગને સારો કહેવાર વિષે તેને જરાયે માન ઉપજતું નથી. તેને તો શુભ સંદેશ વચ્ચો જ પ્રિય છે, કે જે નાનામાં નાના ડાઘને પણ સહન ન કરે, પણ પોકાર પાડી બીધી દે, અને દોડીને ડાઘ ઘોઈ કાઢીએ નહીં ત્યાં સુધી આપણી રસજતાને જ પડા ન દે. વળી ખાખીવાળો દલીલ કરે છે “અમારો પોશાક એવો છે કે દૂરથી દુશ્મન અમને દેખી શકતો નથી, તેનાથી અમે સમામન રહીએ છીએ, અને દુશ્મન જાણે તે પહેલાં તેના ઉપર છાપો મારી શકીએ છીએ.” આ ગુણમાં પણ આપણને મેવકોને કેમ રસ પડે? આપણે કોઈથી છુપાવું પણ નથી કે કોઈની ઉપર છાપો પણ મારવો નથી. આપણે તો ધ્રુવજીએ છીએ કે સૌ આપણને દેખે, આપણા સ્વચ્છ ગણવેશની આરપાર બિતરી આપણે પ્રેમ પણ પિછાણે અને આપણી સેવાનો સ્વીકાર કરે. આપણે ઘોળા ગણવેશ દુનિયાને પ્રેમભાવે આમંત્રણ આપે છે અને આપણે તેના વિશ્વાસુ મેવકો છીએ એમ જાહેર કરે છે.

આમ દરેક દૃષ્ટિથી જોતાં ખાદીનો શુભ ગણવેશ ઉત્તમ છે. કળાની દૃષ્ટિએ તે સૌથી સુંદર છે, સ્વચ્છતાની દૃષ્ટિએ સૌથી સાફ છે, દીન દરિદ્રની દૃષ્ટિએ તે સરતામાં સરતો—અરે ઘરમાં જ બનાવી લેવાય તેવો છે, આપણા જેવા સેવકોની દૃષ્ટિએ તે દેસાસેનાનો ઝળેલો છે અને આ આપણે સાદો શ્વેત ગણવેશ આપણને તદા પવિત્ર ચારિત્ર્યની, ઈશ્વરમય જીવનની યાદ પણ આપનારો છે.

મવચન ૨૮ મુ સો ટકા સ્વદેશી

આપણે આપણા કપડા વિષે ઘણા વિચારો કર્યાં, છતાં વિચારવાનું હજી ખૂટતું હોય એમ લાગતું નથી. ખરેખર એ વિષયમાં આપણું જમાનાના જમાનાઓ કોઈ જાતનો સારો વિચાર મગજમાં આવવા જ દીધો નથી. વિચારનો બહિષ્કાર કરીને જ આપણે વત્તાં છીએ તેથી વિચારો હવે આપણા ઉપર વેર વાળે છે અને તેમનું મોટું સૈન્ય આજે એવસામકું આક્રમણ કરી આપણા મગજનો કમળો લેવા ધમી આવે છે.

કપડાની જરૂર જિભી યાવ ત્યારે આપણને આટલો દૂંઢો જ વિચાર સૂઝે છે “ખીસામાં પૂરતા પૈસા છે?” ખીસામાં પૈસાનું જોર હશે તો પછી વિચાર વધવા લાગશે, “ગામમાં કાપડિયાની દુકાન છે?” એનાથી આગળ આવે તો એમ ચાનરો કે, “બપુ આખને ગમે એવું છે? તે મજબૂત છે?”

પણ આપણો દેશ તો અત્યંત દરિદ્ર રહ્યો, એટલે મોટા ભાગના લોકોને તો કપડાનો વિચાર ઊઠતા સાથે જ દાખી દેવો પડે છે. કારણ તે ખીસા તપાસતા જુએ છે કે તે તો ખાલી છે, અને ત ભરાય એવો સભવ એને દેખાતો નથી. ગામડાના લોકોના શરીરો ઉપર ચીથરા ટિંગાતા જોઈએ છીએ તે આ નહીં તો બીજું શું સૂચવે છે? તે એ જ સૂચવે છે કે કપડાનો વિચાર તો એને આવેનો પણ તે વિચાર તેને પડતો મૂકેલો પડ્યો એવું મગજ બહુ જોર કરે તો, આસપાસ કોઈ એ પૈસા કરતો આપે તેમ છે કે કેમ એટલું જ વિચારે, અથવા ઉધાર આપે એવો દુકાનદાર શોધવાની ખટખટ કરે એવી સ્થિતિમાં બપુ મજબૂત છે કે નહીં, આખને ગમે છે કે નહીં, એ બધી વસ્તુઓ કરવી તેને કષ્ટથી જ સૂઝે?

પણ આટલા દૂંઢા જ વિચાર સૂઝવા એ કેવળ સુસ્ત મગજની જ નિશાની છે. આ સિવાય બીજી એકે દિશામાં બુદ્ધિ દોડી જ ન શકવી એ બધાં જ અબુદ્ધિની નિશાની છે. આપણે ત્યાં તો ગરીબ તેમ જ પૈસાવાળા બંનેએ બુદ્ધિનું દેવાળું જ કાઢ્યું છે. પૈસાનાળાને વિષે તો આપણે સમજી શકીએ કે તેમને પૈસાનો મઠ ચડેલો હોય, તેથી ગમે તેટલા પૈસા ખરચી મનપસંદ કપડું ગમે ત્યાંથી ખરીદી લાવવું એથી વધારે વિચાર એમનો મદ તેમને આવવા ન દે પણ ગરીબની અબુદ્ધિ તો જરાય સમજી ન શકાય.

એવી છે. કપડાં ફાટી ગયાં તો ક્યાંકથી કરજ કાઢવાનું કે ક્યાંક ઉધાર આપે એવો કાપડિયો શોધવાનું જ ફક્ત સૂઝે? આને તે કંઈ ઈશ્વરે આપેલી શુદ્ધિનો ઉપયોગ ક્યો કહેવાય? કોઈ માણસને જૂખ લાગે ત્યારે જૂખની આગ ઓગલવા પેટ ઉપર બીનો પાટો બાંધવાની મતિ તેને સૂઝે એના જેવી અશુદ્ધિની જ શું આ મતિ ન યઈ? અથવા પાળા લઈ જૂખનું દુ.ખ પેદા કરનાર પેટને ચીરી નાખે એવી જ શું એ મતિ ન ગણાય?

આપણે મરીબ હોઈએ અને કપડાં ફાટવાથી ટાટે પીડાતા હોઈએ, અને જો પરમેશ્વરે મગજમાં ચોડીક સરળ સન્મતિ મૂકી હોય તો, આપણને સીધો વિચાર આવે જ સૂઝવો જોઈએ; “ખેતરમાંથી કપાસ લાવી કાંતી લઈ, વણી લઈ અને તેની ખાદી પહેરુ.”

આ વિચાર આપણને એકદમ સૂઝી શકતો નથી, કારણ કે રેટિયા સાળના ધધા નાશ પામ્યા છે જ્યાં ત્યાં સચાનાં કપડાનું રાજ્ય દેસાસુ છે. પણ મો વર્ષ ઉપર આપણી છેક આવી દશા નડોતી. તે વખતે ઘરોઘર રેટિયા હજી ચામતા. લોકો કાતવાની કળા જૂની ગયા નહોતા ગમે તેવા શ્રીમંત હોય તો પણ સૂતર કાંતવું એમાં હીણપત ગણાતી નહોતી. નવરાશને વખતે થોડું થોડું કાંતીએ એમાં ભારે મહેનત પડી ગઈ એમ માનવા જોડલા આપણા લોકો સુવાળા યઈ ગયા નહોતા જિવંત ધગમા આવા ઉદ્યોગો જાતે ન કરી લેવા એ જ આછટ્યાપણાનું — ગેરમાનદાનીનું લક્ષણ ગણાતું.

એ બધી ત્રણ ચાર પેઢી કરતાં જૂની વાત નથી, છતાં આપણે તેને છેક જૂલી ગયા છીએ, અને કપડાં ફાટતાં રેટિયાનો વિચાર આપણને સૂઝતો નથી, કોઈને સૂઝે તો તેને ગાડામાં ગણી કાઢવામાં આવે છે!

આમ આપણે અશુદ્ધિમાં ખૂંચેલા છીએ, ત્યારે બીજાઓ પોતાની અછતને ઠસી ઠસીને વાપરી રહ્યા છે. ઇંગ્લંડના ગોરાઓએ અર્ધની કાંતવા વણવાની કારીગરી જોઈ તેનો ડાંડો અભ્યાસ ક્યો. તે કળાઓ પોતાના દેશમાં દાખલ કરી. વળી એ લોકોનો લોભ સાદા રોટલા દાળથી તૃપ્ત થાય એવો ન હોવાથી તેમણે એ બધી કળાઓને સચાઓમાં ઉતારી અને એ જિન ગોધી તેનાથી સચા ચવાવ્યા અને દગવાળ ધ કાપડ પેદા કરવા માંડ્યું. આપણે ત્યાં જાનેનાં કપડાં એ લોકો પડેલાં પડેરતા તે હવે બધ ક્યો. શરૂઆતમાં એમના મચાનો માન સારો ન થતો અને મોથો થતો છતાં તેમણે સ્વદેશાભિમાનની ભાવનાથી પોતાના સ્વદેશી કાપડને જ આશ્રય આપ્યો, અને આપણા કાપડ ઉપર ભારે જઘાત નાખી તેને હરીફાર કર્યું અટકાવ્યું. એમ જગ્તા કરતાં માવ સુધરતાં છેવટે એ લોકોએ તો મનુદ્રનાં પાણી પાછાં વાળી પર્વત ઉપર ચડાવ્યાં! હિંદુઆનમાંથી રૂની ગાંસડીઓ

ભરી જાય, તે પોતાના દેશના સંચાઓમાં કતિ વણે અને તે કપડું આપણા દેશમાં લાવીને વેચવા કહે. રાહસી સંચાઓથી જનાવેલું તે કાપડ પૈસાના હિસાબે જોતાં સસ્તું દેખાવા લાગ્યું. દેશી માત્ર સરસમાં થોડી ઘણી હરીદાર્થ કરતો હશે, તે પણ પોતાની સત્તાના ભયથી તોડી નાંખતાં કેટલી વાર?

આ બધું ચાલ્યું તે વખતે આપણે આપણી કુટુંબ પ્રમાણે કંઈ જ વિચાર કર્યો નહીં, અથવા કર્યો તે દૂરે અને અણુદિનો જ વિચાર કર્યો : “વાહ, આ વિનાયતી કપડું કેવું રૂપાળું છે? કેવું ચકચકતું છે? આટલું સસ્તું કપડું મને પછી કોણ આજો દિવસ રેટિયા પાછળ મથા કરે?” એમ કહી આપણે તો રેટિયા માળિયે ચડાવવા મંડ્યા.

જૂના સંસ્કારને લીધે કેટલાક શરૂઆતમાં રેટિયાને વળગી રહ્યા : “ગમે તેવું તોયે ધરતું કપડું જ અમારે સારું; રેટિયા બંધ ફરીએ તો અમારો દિવસ કેમ જાય? ધરમાં આજસ ગરે તો હળદર આવે,” આવા નરવા વિચારો થોડા દિવસ ટક્યા. પણ બીંતને લૂણે લાગે તેમ આ જૂના સંસ્કારોને લૂણે લાગ્યો. લોહોનાં મન જુદી જ જાતનાં થઈ ગયાં. પહેલાં ધરમાં ઉઘીગ ન કરવો અને જે જોઈએ તે માટે જખરમાં દોડવું એ હવેલું ગણાતું; હવે લોહો એડખીજની દાંસી કરવા લાગ્યા, “કેવા કંજૂસ છો કે જખરમાં રૂપાળાં જોઈએ તેવાં વિનાયતી કપડાં મને છે, છતાં હજી ધરનાં બેરાં પાસે મજૂની જેમ રેટિયા કતાવો છો?”

પહેલાં ગામની જરિયાતનો માત્ર જનાવવો એ ગામના કારીગરનો હક ગણાતો. ઠાઈ શોખીન માણસો એમને છેલ્લે દર્ધ ખદારના કારીગરો પાસે કામ કરાવી આવે, ખદારના પાસે સૂતર વણાવી લાવે કે જોડા મિલકાતી લાવે તો એ કારીગરો તકરાર ઉઠાવી શકતા, ગામના ગણા માણસો એમનો પક્ષ કરતા, અને શોખીન બાઈને શરમાલું પડતુ. પણ વિનાયતી માત્રના ફંદામાં સાદા શોખીન સૌ જ ફસાયા. શોખીનો રૂપાળું જોઈને અને સાદા લોહો સસ્તું ગણીને; ગણાઓ સડેલું સમજીને અને અણુસમજી લોહો દેખાડેખીથી; પૈસાવાળા પૈસાના મદથી અને ગરીબો કામના આજસથી. ખરો વિચાર ઠાઈએ કર્યો જ નહીં. ધરમાં આજસ અને આજકથાર્થ પેસે છે એનો વિચાર ઠાઈએ ન કર્યો. ગામના વણદગ, કુંભાર, લુદાર, રંગારા, મોતી, આવપા એઓના ધધા ભાગે છે અને તેઓ જૂએ મરે છે એનો પણ વિચાર ન કર્યો. આ બધું પોતાની આંખની સામે યત્ર જોવા છતાં ઠાઈની આંખ બિધડી નહીં. આટલો જ દૂરે વિચાર કર્યો : “તેઓ જૂએ મરે એમાં અમે શું કરીએ? અમને તો જખરમાં વિનાયતી માત્ર સસ્તો મળે છે. તે ખૂબી એમનો મેધિા ગ્રાસ થા સારુ લઈએ?” નજર સામે

ગામડાં ભાંગી રહ્યાં હતાં. તે જોઈનેય જોની આંખ ન જિઘડી તેને. આખા દેશની શી દશા થઈ રહી છે એનું તો સ્વપ્નુચે ક્યાંથી આવે ?

આમ વિશ્વાયતીના મોહમાં આખો દેશ આંધળો થતો હતો, તે વખતે પણ દેશમાં કોઈકોઈ જ્ઞાની/પુરુષો પેદા થયા. હિન્દના દાદા દાદાભાઈ નવરોજી, ન્યાયમૂર્તિ રાનડે જેવાઓ જિંઝા હાથ કરીને પોકાર્યા હતા. વિદેશી ગમે તેટલું રૂડું કપાળું હોય અને સ્વદેશી બહુ પાતળું હોય, છતાં સ્વદેશીને જ પહોંચું ગણ્યા. પણ એમ માત્ર પોકાર કર્યે આપણને સ્વદેશી વહાણું ન થયું. પરરાજ્ય છાતી ઉપર ચડી બેઠેલું હતું. એણે ગુમપણે દેશનું હીર ચૂસવા માંડ્યું હતું. એ તો દાદા જેવા કોઈ જ્ઞાનીઓ જ દેખી શકતા હતા. પણ બીજાઓ તો તેને દેવનો અવતાર દેખતા હતા. પણ દેવે ધીમે ધીમે પોત પ્રકાશ્યું. મદાન ભંગ પ્રાપ્તો. તેણે ભંગ કર્યો. એ જોયું ત્યારે દેશ ચમક્યો. એવા રાજ્ય સાથે મુદ્દ કરવા તૈયાર થયો. નેતાઓએ રાજમાં આવી પોકાર કર્યો, — “વિશ્વાયતી કપડાંની હોળી કરે. વિશ્વાયતી કપડાંના બહિષ્કાર કરે. માંચેરદરનાં કારખાનાં ઉજાડ પડ્યા વિના અંગ્રેજ સરકાર દીલી પડવાની નથી.” તેઓ રાજમાં એમ પણ કહેવા લાગ્યા કે, “જોઈએ તો જાપાનનાં કે જર્મની કે અમેરિકાનાં કપડાં પડેરા, પણ આ જુલમી અંગ્રેજોના દેશનાં તો નહીં જ.”

પરંતુ શાણા નેતાઓએ તો વિચાર્યું; “વિશ્વાયતીનો બહિષ્કાર કરીએ એટલાથી શું વળે? સ્વદેશી માલ દેશમાં પેદા પણ થવો જોઈએ.” એટલે દેશમાં એનો પવન આવ્યો. “દેશમાં સ્વદેશી માલનાં કારખાનાંઓ કાઢો, મિલો કાઢો, કાચનાં કારખાનાં કાઢો, ખાંડનાં કારખાનાં કાઢો, કાગળનાં કાઢો. અંગ્રેજોને તે કાઢતાં આવડ્યાં તો આપણનેય કેમ નહીં આવડે?” પણ કારખાનાં કાઢ્યાં એ કંઈ છોકરાંના ખેલ નહોતો. અંગ્રેજ પાસે તો પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય હતું. દોહવા અને ચૂસવા માટે તેત્રીસ કોટિની પ્રજાવાળા હિંદુષી ગાય હોવાથી ધનના ઢગલા હતા. છતાં ક્યાંક ક્યાંક કારખાનાંઓ નીકળ્યાં. તિલક મદારાજ જેવા નેતાઓએ એને ખૂબ ઉત્તેજન આપ્યું. લોકોએ સ્વદેશી કપડું, સ્વદેશી ખાંડ, સ્વદેશી કાગળ વગેરે વાપરવાની પ્રતિજ્ઞાઓ લેવા માંડી. સ્વદેશી કાપડની માગણી બહુ મોટી થઈ અને કારખાનાં તો પ્રમાણમાં થોડાં જ નીકળી શક્યાં હતાં. લાગ જોઈ તેના માલિકોએ દગો કરવા માંડ્યો. તેઓએ થોડાં જ સ્વદેશીના ઉદ્ધાર માટે કારખાનાં કાઢ્યાં હતાં? એમને તો તેમાંથી પૈસા કમત્તા હતા. તેમણે પરદેશી કાપડ ઉપર સ્વદેશી છાપ મારીને વેચવા માંડ્યું. અને બોળા સ્વદેશીમકતોને છેતરવા માંડ્યા.

આમ ધણાં વરસ આંધળે બહેરું કુટાયું; લોકો જાણે કે આપણે સ્વદેશી વત પાળીએ છીએ, પણ પરદેશી તો પાછલે બારણેથી પોતાનો માત્ર સરકાવી દેતો હતો.

છેવટે મહાત્મા ગાંધીજી આવ્યા. તેમણે સમજાવું પાડી. વિલાયતીનો બહિષ્કાર કરવાથી અને અંગ્રેજીને ઉપર દેવ કરવાથી આપણી પ્રગતી શક્તિ કેવી રીતે વધશે? ઇંગ્લંડના માત્રનો બહિષ્કાર કરી જપાન અને અમેરિકાનો લર્ધાંએ એથી તો આપણે એકના મટી ખીજના આશ્રિત બનીએ છીએ. આપણું બળ તો આપણે જાતે જ જોઈએ તે બનાવી લઈએ તો જ વધે. તો જ આપણા દેશનું ધન દેશમાં રહે. તો જ આપણા ભાંગતા ધંધા સજીવન થાય, અને બેકાર દરિદ્રોની રાખડીમાં ચપટી આટા વધે.” ગાંધીજીએ વધારામાં સમજાવ્યું: “પરદેશી કારખાનાં અને દેશી કારખાનાંમાં બધું કેર માનવો નહીં. ગોરા કારખાનાંવાળા તેમનો માત્ર વેચી આપણુ ધન ચૂસે છે, તો શું કાળા કારખાનાંવાળાઓ એમાં-ઝોછા ઊતરે એમ છે? અને તેઓ સારું ધર્માવતાર જની જગ્ય એમ માનીએ તો પણ એમનાં કારખાનાંનો માત્ર વાપરીને કરોડો દરિદ્ર દેશવાસીઓની રિધતિ કેમ સુધરશે? ગામડાંનું ધન તો કારખાનાંઓવાળાનાં ઘરમાં તથાઈ જાય છે. ગામડાંના લોકો પોતે જ નવરા બેસી રહેતા હોય તો તેઓ શા માટે પોતાનાં ગામડાંમાં જ પોતાને જોઈતી વસ્તુઓ નૈયાર ન કરી લે? અને શા માટે કોઈ દૂર દૂરના શહેરનાં કારખાનાંઓ પાસે પૈસા ખર્ચીને તે કરાવવા જાય?”

આપણી મતિ કેટલી બધી બહેર મારી ગઈ હતી કે આટલી સીધી વાત આપણે જોઈ શકતા નહોતા. હવે આપણે શુદ્ધ સ્વદેશીનાં વત લીધાં અને હાથે કાંતેલી અને હાથે વણેલી ખાદી જ વાપરવા લાગ્યા.

આમ ધણાં વર્ષ શુદ્ધ સ્વદેશી ખાદી ચાલી. ધણા લોકો કાતવા પીંજવામાં ને હાથનું સૂતર વણવામાં હોશિયાર થયા. ધણા ખેડૂતો ધરનો કપાસ રાખી, ધરમાં કાંતી, વસ્ત્રવાવધંબી થયા. અત્યંત ગરીબ લોકો મજૂરી લઈને કાંતી આપતા થયા. રેલિયામાં સુધારાઓ થયા. નાનું, નમણું, બે ચક્રવાળું અને પેટીમાં સમાઈ જતું યરવડા ચક્ર શોધાયું, ખાદી પણ જાતજાતની ને બાતબાતની થવા લાગી. શહેરમાં મોટા મોટા બંડારો નીકળ્યા, અને કળાના મોટા મોટા હિપાસકોની આંખ હરે એવી સુંદર અને મિલેની દરીયાઈમાં પાછી ન પડે એવી ખાદી ત્યાં વેચાવા લાગી.

સારા આગં ખાદીએવડો અભિમાન સાથે વધાઈ ખાતા: “જુઓ, હવે ખાદી કેવી સારી થાય છે. અને પહેલાં કરતાં સસ્તી પણ થવા માંડી

છે ” પણ મહાત્મા ગાંધીજીની નજર હમેશા રેડિયો કાતનાર ઝૂપડીવાસી બહેનો ઉપર જ હોય છે તેમને શકા પડી, ‘આગ સગ્તી ખી રીતે થઈ? કાતનારાઓને બોલો ને ખર્ચે તો તે સગ્તી થતી નથી? ગણતરીઓ કાઢવામાં આવી તો શકા ખરી પડી તેમને કાતવાની મજૂરીનો પૂરો આનો રોજ પણ મળતો નહોતો ખાદીસેનમો પોતાના અજ્ઞાનમાં અને અતિહિંસાહમાં પોતે જે અન્યાય આચરી રહ્યા હતા તે દેખાતો નહોતો. આ તો એમની કગાળ દીન દશાનો ગેરલાભ લીધો ખેવાન એ એમને સૂઝતું નહોતું તે સમયથી માત્ર વગેરે કામો ઝગાગને નિર્નીહવેતનથી ઓઢુ આપીને પ્રાપ્ત કરાવવું એ પાપ છે, એવો સિદ્ધાન્ત આપણા સ્વદેશી ધર્મમાં દાખન થયો નિર્વાહ વેતનના દગ આપીને તૈયાર થઈ હોય તે જ સાચી ખાદી, તે જ પ્રમાણિત ખાદી ઓઢા દરે થયેલી ખાદી હાથે કાતી અને હાથે વણેલી હોય તો પણ તે સાચુ સ્વદેશી કપડું ન ગણાય.

આ રીતે ૫૦-૬૦ વર્ષના અનુભવ પછી પહેલાં યોગ સાચુ સ્વદેશી વસ્ત્ર કયુ તેની શોધ આપણે કરી શક્યા છીએ પહેલાં તો આપણે ધગનડથી રિસાર્ડ તે સિરાધના બીજા વિદેશી તગ્ન વળ્યા તેમથી સ્વદેશી કારખાનાને વળગ્યા અને સ્વદેશી વ્રત પાળ્યાનું અભિમાન પોતે પછી તો એ સ્વદેશી પણ આપણને મેનુ નાગ્યુ આ હાથે વાંતેન વણેન ખાગી પહેગવી એને જ આપણે શુદ્ધ સ્વદેશી ધર્મ સમજ્યા અને આખરે ખાદીમાં પણ નિર્નીહવેતન આપીને નિવાસ થયેલી શુદ્ધ પ્રમાણિત ખાગી પર આપણે આબ્યા આજે આપણો મોટું આશ્ચર્ય થાય છે કે આપણી પ્રજાને શુદ્ધ સાચુ સો દગ સ્વદેશી વસ્ત્ર શોધતા કેટલો લાભો અરધિ વીતી ગયો! પણ હવે ખરી વસ્તુ તાથ લાગી છે એ પરમેશ્વરને મોટા ઉપકાર માનીએ અને દરીથી ગમે તેવું ચીથડુ શરીરે હાકી અવિચારી જીવનમાં ન ભિતરી પડીએ.

અવચન ૨૬ મું

સત્યતાના પાશબંધ

આપણે છેલ્લા ત્રણ દિવસથી આપણા જીવનની ખીજ નખરની જરિયાત — કપડાં — તેના પ્રશ્નની ખૂબ છણાવટ કરી રહ્યા છીએ. આપણે કપડાંના ફરજના ટેભા તોડી કાઢ્યા છે અને વણકરના તાણા વાણા પણ ઉમેડી નાખ્યા છે, પણ હજી રેડિયાનો વળ ઉમેળા રહેો તાંતણે છૂટા પાડી તપાસવાનો બાકી છે.

આપાર સુધી કપડું એ જીવનની ખીજ નખરની સૌથી મહત્વની જરિયાત છે એ માની લઈને આપણે વિચાર કર્યો, પણ આજે હવે આપણે મૂળમાં જ કુદાર મારવાના છીએ. કપડું એ શું ખરેખર જીવનની જરિયાત છે? જે અર્થમાં અન્ન એ જીવનની જરિયાત છે તે અર્થમાં શું કપડું જરિયાત ગણી શકાય? અન્ન વિના તો આપણે દેહ ટકાવી જ શકતા નથી. શું કપડાં ન પહેરીએ તો દેહ ટકે નહીં એવું જોખમ છે?

“દુનિયાની સર્વ સુધરેલી પ્રજાઓ કપડા પહેરે છે, અને જમાનાઓથી પહેરતી આવી છે, અને રાની ગણાતી જાતિઓ પણ છેવટે ચામડાં અને જાડની હાવથી સરીર ઢાંકે છે”, એમ કહી આપણે આ પ્રશ્નને ઉઠાવી દેવા એ ઠીક નથી “કપડાં ન પહેરીએ તો શું અમે નામા ફરીએ?” એમ સામે પ્રશ્ન ફેંકી વાત હસી કાઢવી એ પણ ચોખ્ખું નથી. આપણે સત્ય-શોધકો હોઈએ તો કપડાનો આ દષ્ટિએ વિચાર કરતાં આપણે કરવું ન જોઈએ. આશ્રમવાસીમાં સત્યશોધની અદ્વિત્ય વૃત્તિ ન હોય તો તેનો આશ્રમવાસ અને તેની આશ્રમ કેળવણી લાજે જ ને!

કપડા ન પહેરીએ તો મરી જઈએ એમ તો, હું ધારુ છું, કે આપણે માનતા નથી. હા, એ વાત ખરી છે કે આપણને માનપે નાનપણથી કપડાંમાં વીટાળ્યા છે તેથી, અને આપણી પ્રજાને મેકડો પેટીઓથી કપડા વાપરવાની ટેવ પડી છે તેથી, હવે આપણી ચામડી નાગ્નુક યર્થ ગર્વ છે, ટાં નડકો સડન કરી શકતી નથી અને કપડાં ન પહેરીએ તો આપણને એક પ્રકારનું અસુખ લાગ્યાં કરે છે. કદાચ આપણે માંદા પણ પડી જઈએ. આ અનુભવથી તો ખરી રીતે આપણે આવધાન યર્થ જવું જોઈએ. તે ‘આપણને વિચારતા કરી ચૂકે છે, “ચામડીની સદનશક્તિને નજાળી પાડી નાખનારે આ કપડા પહેરવાનો રિવાજ શું

આપણે ચાહુ રાખવો છે? આજ સુધીની ટેવથી આપણે સદનશક્તિ અને તંદુરસ્તી ઓછી ગુમાવી ચૂક્યા છીએ? આ ટેવ ચાહુ રાખીને આપણે હજી કયાં સુધી શરીર ખગાડવું છે?”

આપણે આજીવનનું નજર કરીશું તો ફેટલાક એવા માંદલાઓ આપણા જોવામાં આવશે કે જેમનાથી ઉનાળાની રાત્રિની અને ઉંઘાની મધુરતા પણ ખમાતી નથી; ઉનાળામાં પણ ગોઠડું ઓઢે નહીં ત્યાં સુધી તેમને જીંધ આવતી નથી. આપણે ચેતીએ નહીં અને આમ ને આમ પહેરવા ઓઢવાની ટેવ વધાર્યાં કરીએ તો આખી પ્રજા છેવટે આવી માંદલી બની જાય એમાં જરા પણ શંકા નથી.

ખીજી તરફ, આપણા દેશની તેમ જ દુનિયાના ખીજા ભાગોમાં વસતી રાની જાતિઓને જોઈએ છીએ તો તેઓ સુધરેલાઓના પ્રમાણમાં લગભગ નવત્રા જ રહે છે. તે કારણે તેઓનાં શરીરોની સદનશક્તિ સુધરેલા લોકો કરતાં ફેટલી બધી વધારે છે? તેઓ ભર શિયાળામાં પણ માત્ર લંગોટીથી ચલાવી શકે છે.

શરીરની રચના જ ઈશ્વરે એવી બનાવી છે કે તેની શક્તિઓ આપણે સારી, ટેવોથી વધારી શકીએ છીએ, અને ખોટી ટેવોથી ઘટાડી શકીએ છીએ. તો પછી આપણે કપડાં પહેરવા વગેરેની જે ટેવો પાડીએ, જે કંઈ રિવાજો ચલાવીએ તે એવા જ હોવા જોઈએ કે જેનાથી દિવસે દિવસે આપણાં શરીર વધારે સારાં ને સુદૃઢ થાય. તેને બદલે દુનિયા આજે જીંધી જ દિશામાં ચાલી છે. જેમ વધારે સુધરેલી પ્રજા તેમ તે વધારે કપડાં ચડાવતી જોવામાં આવે છે. રાત્રી પ્રજાઓ પણ કપડાંને સુધારાનું લક્ષણ માની સુધારાની નકલ પર ચઢે છે ત્યારે કપડાંનો ભાર શરીર ઉપર વધારે ને વધારે લાદતી થાય છે.

આપણે હિન્દુસ્તાનમાં એક બે સદી પહેલાં આજના જેટલાં કપડાં કપારે વાપરતા હતા? આપણે કંઈ જંગલી નહોતા. છેલ્લે વેદ વારીથી આપણને કપડાં વણવાની કળા આવડે છે. છતાં આપણા લોકો શરીરનો મોટો ભાગ ઉધાડો જ રાખતા. ધાતિયાં પહેળા પણ તે આજના જેટલાં લાંમાં પડોળાં ન હતાં. ડીક ઉપર તો ઉપરણું જ લટકતું હોય અને માથા ઉપર કંઈક વીંટાળ્યું હોય. આ આપણા સદ્ગુરુઓનો પોશાક હતો.

અજંતાની ગુફા જેવાં સ્થળોનાં જૂનાં ચિત્રો જોઈએ છીએ તો મોટા મોટા રાજાઓ અને શ્રીમંતો પણ આથી વધારે કપડાં પહેરતા નહોતા. એમ માન્ય પડે છે. સ્ત્રીઓ પણ પહેલાં કરતાં ઘણું વધારે કપડું શરીરે વીંટતી રહ્યાં છે. આપણે બંને મનમાં અવગાઈએ કે આપણે જૂના

લોકા કરતાં સુધયો છીએ, પણ સીધી નજરે જોઈએ તો આપણી આજની સ્થિતિમાં મલકાવા જેવું કશું જ નથી. બિલકુલ શરમાવા જેવું છે. 'કારણ કે આપણે આપણા પૂર્વજોના કરતાં આપણા શરીરોની આમડી વધારે નબળી બનાવી બેઠા છીએ.

આપણા સુધરેલા લોકોના કપડાં પહેરવાના રીતરિવાજો જોતાં ખરેખર મનમાં 'એક મોટા વહેમ બિબો થાય છે. કપડાં શરીરના રક્ષણ માટે પહેરીએ છીએ એમ આપણે મોટે કહીએ છીએ ખરા, પણ તે પહેરવાનો આપણો હેતુ માત્ર રક્ષણનો સાગતો નથી; આપણા મનમાં કંઈક ખીંચે છે તે પછી છુપાયેલો જણાય છે. આપણે ઘણુંખરાં કપડાં તો શરીરને જરૂરિયાત હોય કે ન હોય તો પણ 'સભ્યતાને ખાતર' પહેરતા હોઈએ છીએ. પાઘડી, ફેટો, ટોપી જ લો. તાપ અને ફટકાથી માથાનું રક્ષણ કરવાના હેતુ તેમાં છે એ ખરું, પણ જ્યારે કચેરીમાં કે નિશાળમાં ઉઘાડે માથે દાખલ થવાની મનાઈ કરવામાં આવે છે ત્યારે કંઈ મનાઈ કરનારના મનમાં એ નથી હોતું કે તમે ઉઘાડે માથે આવશો તો તમને માથે ગરમી ચડી જશે અગર તમારું માથું કોઈના ફટકાથી ફૂટી જશે. મનાઈનો ખુલ્લો ખુલ્લો અર્થ એટલો જ છે, કે અહીં સભ્ય લોકોને જ આવવાની છૂટ છે; માથું ઉઘાડું રાખીને ફરવું એ જંગલીપણાની નિશાની છે અને એવા જંગલી લોકો સાથે અમે ભળવા માગતા નથી. ખેડૂત ખેતરમાં જતી વખતે માથે ફેટો વીટાળે છે તે તો તાપથી માથાનું રક્ષણ કરવા માટે વીટાળે છે, પણ જ્યારે આપણે બજારમાં જવા ટાણે પાઘડી મૂકીએ છીએ, ત્યારે તો આપણા મનમાં રક્ષણ કરતાં સભ્યતાનો જ વિચાર મુખ્યત્વે હોય છે. ગોરાઓના દેશમાં ઉઘાડી છાતીએ અને મોગાં પિનાના પગે કોઈ ગામ વચ્ચે નીકળે તો ત્યાંની રમણીએ 'અરરર' કહી આંખ મીચી જાય છે, અને રસ્તા પરનો પોલીસ એને અશબ્દ જંગલી જનાવર ગણી પકડી લે છે. આ કંઈ પેલાને છાતીએ ને પગે ટાઢ ચઢી જશે એ માટે નથી, પણ તેણે સભ્યતા માટે જરૂરી ગણાયેલાં કપડાં પહેર્યાં નથી એ માટે જ છે. આપણા દેશની આબોહવા ગરમ રહી, એમ છતાં હમણાં હમણાં સુધી આપણને સભ્યમાં ખપવા ખાતર પહેરણ અને તેની ઉપર જડા કપડાનો સીવેલો અને બધાં બટનો બરાબર બીડેલો કાટ પહેરવો પડતો. સારે નસીબે મહાત્મા ગાંધીજીની દોરવણીથી એ 'સભ્યતા'ના શુદ્ધમમાંથી હવે આપણે કંઈક બિગર્યા છીએ.

આપણે કપડાંની જંગલમાંથી સદંતર બચી જવાનો વિચાર આજે બંધ ન કરીએ. પણ આ સભ્યતાના શુદ્ધમમાંથી શા માટે બચી ન જવું? સભ્યતાની આપણી કલ્પનાઓ એ તો છેવટે આપણી જ બનાવેલી છે.

ગામડાના લોકો શહેરી શ્રીમંતોને સભ્ય ગણે છે; અને તેમનાં કપડાંવસ્ત્રો વગેરે રીતરિવાજોને સભ્યતાનાં નિશાન ગણી તેમનું અનુકરણ કરે છે. પણ ખરી રીતે તેથી તે ગ્રા સભ્ય થયો? બિલ્લો તે તો નમણી ચામડીવાળો જ બન્યો, અને વધારામાં પૈસાના ખાડામાં બિતર્યો.

પોશાક એ શરીરરક્ષણનો પોતાનો મૂળ હેતુ છોડી સભ્યતાનો દેખાડો કરવાનું સાધન બન્યો તેથી ઘણી વાર તે બહુ જ વિચિત્ર અને કઠગો પણ બન્યો છે. તે સભ્યતાની ફેસનો જેમ બદલાય તેમ બદલાય છે, અને ફેસન એ તો આકાશમાંની વાદળી જેવી અથવા મનમાંના તરંગ જેવી છે. ક્યારે કેવું રૂપ લેશે અને ક્યારે કંઈ દિશામાં ધસડાશે એ ટાણુ કહી શકે? ઘણી વાર તો તેમાં રક્ષણનો ગુણ જેમ જોઈો તેમ સભ્યતા વધારે પ્રગટ થાય, એમ જ આપણે માનતા લાગીએ છીએ!

ગુજરાતમાં એક જમાનામાં લાંબા ફેંટાઓ માથે વીંટવાનો રિવાજ હતો, અને આજે પણ વગડામાં કામ કરનારો વર્ગ તે વાપરે છે. એ ફેંટાઓ રક્ષણની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ છે, શિરઆણના નામને સાર્થક કરે તેવા છે. તેનો પ્રથમ ગુણ એ છે કે તડકામાં તેનાથી માથામાં પગસેવો વળી ઠંડક થાય છે. બીજો ગુણ ફટકો ઝીવવાનો, તે મારે પણ તે ઉત્તમ છે. વખનોવખત ધોઈને સાફ રાખવાની સગવડ પણ એમાં સારી છે એ ત્રીજો ગુણ. ચોથો ગુણ એ કે કામડાજ કમ્પી વખને તે પડી ન જાય, લગડતો અથવા સરકતો ગ્હી અગવડ કર્યાં ન કરે. પાંચમો ગુણ—તે જરૂર પડે ત્યારે બીજા કામોમાં, ઈંટોણી તરીકે માથા ઉપર બોજે લેવામાં, ચાદર તરીકે ઓઢવામાં, ફાંટ તરીકે કંઈ બાંધવામાં, એમ ઉપયોગી થઈ શકે છે. છઠ્ઠો ગુણ કરકસરની દૃષ્ટિએ તેમાં છે, કેમ કે તે કાટે ત્યારે પણ તેમાંથી ઘણા સારા ઢુકડાઓ નીકળે છે, જે બીજાં કામોમાં સારી રીતે આવી શકે છે. છેલ્લો અને સાતમો ગુણ તે પહેરીને આપણે સાગ અને બચ્ચ દેખાઈએ છીએ.

હવે આ ફેંટાની સાથે હમણાં હમણાં સુધી આપણે ત્યાં જે જાત-જાતની પાંદડીઓ સભ્ય જનો મુકતા થયા હતા તે સરખાવો. એની રચનામાં જાણે ઉપરના ગુણોમાંના એકે રહેવા ન દેવાનો જ સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ હોય એમ શું નથી જણાતું? અમદાવાદી બોખુ, પાટીદારિયા બોખુ કે એવાં જ બોખાંઓ યોજનારના મનમાં શા શા ખ્યાલો હશે? તડકામાં તે જરાયે રક્ષણ આપે છે અથવા માર ઝીનવામાં મદદ કરે છે એવો આક્ષેપ તેના ઉપર બિલકુલ કરી શકાશે નહીં! ધોવા બાજતમાં તો ફેંટામાં જે કડાકૂટ હતી તેમાંથી બચવા ખાતર જ આવું કાચમી બોખુ બનાવ્યું લાગે છે. સદ્ગુહરચોના માથા ઉપર ચઢી બેઠેલું બોખુ જાણે કે અભિમાનથી આવું બાપણુ કરે છે

“મારો પહેરનાર તડઝમાં ડોઢાઓ ચલાવનાર અને માથે બાર ઉપાડનાર મજૂરિયો નથી; તે એવો મોટો માણસ છે કે તે આખો દિવસ દીવાનખાનામાં છત્રપલંગ ઉપર પડ્યો રહે છે. કદી બહાર નીકળે છે તો જંગલીની જેમ ચાક્ષો નથી, ઠાવકાઈથી ધીમે ધીમે ચાલે છે, જેથી પાઘડી પડી જવાની તેને ખીક નથી. તે તાપથી જયવા માથા ઉપર બાર મૂકતો નથી, પણ છત્ર ધરનારા નોકરો રાખે છે. દુસ્મનથી જયવા માથા ઉપર વજનદાર ફેટા બાંધતો નથી, પણ હથિપાશબંધ અંગરક્ષકો રાખે છે. મારો પહેરતણ એવો ગામડી નથી કે રોજ રોજ ફેટા ધોવા ને ફરી ફરી બાંધવા ખેડે. તે એવો ભૂખડીબારસ નથી કે પાઘડી જૂની થયા પછી એના ખીજ ઉપયોગો કરવાનો છુદ્ધ વિચાર તેના મનમાં આવે. આ પાઘડીઓ જોઈ દુનિયા હસે છે અને તેને કળાહીન ને કદરૂપી કહે છે. પણ તેથી શું? શું મોટા મોટા ખાનદાન — નવાઓ આવી જ પાઘડીઓ નહોતા મૂકતા?”

આજ સુધેલા કહેવાતા લોકમાં, એટલે કે આપણા વર્ગનાં સ્ત્રીઓ તેમ જ પુરુષોના પોશાકોની ફેશનો જોઈએ તો તેમાં જાતજાતની હસવા જેવી વિચિત્રતાઓ અને ગુણોનો સદંતર અભાવ અને ફેશનને ખાતર વહોરી લીધેલી અગત્યો નજરે ચડ્યા વિના રહેશે નહીં — હા, આપણામાં આપણી પોતાની ટર ઉઠાવવા જેટલી વિનોદ્યતા હોવી જોઈએ!

કોટની ગરમીના દિવસોમાં શી જરૂર છે? છતાં આપણે તે પહેરીને બહાઈએ નહીં તો સંખ્યતાદેવી આપણાથી રિસાય! અને હીના દિવસોમાં જો શરીરના કોઈ ભાગને રક્ષાની જરૂર હોય તો છાતીને છે, છતાં કોટ જાકીટ આપણે એવી રીતે પહેરીએ છીએ કે બરાબર એ જ ભાગ ઉઘાડો રહે. ટાઢ ખમણી બહેનર પણ ગામડીમાં ખપવું ન પોસાય! બહેનો પણ હાથ ગળું છાતી વગેરેના જેટલા ભાગો ફેશનદેવીની આગ્રા પ્રમાણે પુશ્કાં રાખવાં જોઈએ તે રાખવા ખાતર ટાઢે ધ્રુજવા તૈયાર થાય છે.

આપણે જૂની ફેશન પ્રમાણે ધોતિયાંધારી હોઈએ છીએ તો ફેશનને અનુસરીને તે પગમાં આવે એટલું હલકું ગમવાની આપણે ખાસ કાળજી રાખીએ છીએ. આપણે ધોતિયું પોને દુનિયાને બહેર કરે છે કે આપણે કોઈ દુષ્ટી જાડી પોતડીવાળા ખેડૂત કે મજૂર નથી.

બહેનોએ પણ સાડી વગેરે લુગડાનો ઘાટ અને તે વીંટાળવાની રહતિઓ એવાં શોધી કાઢ્યાં છે કે પહેર્યા પછી સંખ્યતામંગલી ખૂસ થવી પ્રકૃત જ નહીં! કોઈને કામકાજ કરવાની ‘પાપી’ ધમ્મણ થઈ જાય તો પણ તેના હાથપગ લુગડામાં મૂચવાઈ જાય, ઉતાવળા ચાલવાનું જંગલીપણ કરવા જાય તો તે બેરવાઈને ગમી જાય. એવી તેમાં સગામતી-વ્યવસ્થાઓ

રાખેલી છે. પછી કોઈના પેટની જૂથ જોર કરી તે સભ્યતામાંથી તેને તોડાવી દે અને તેને મજૂરી કરવાની ફરજ ન પાડે, તો તેણે ઘેરફાર ચણિયાનો કાછડો વાળવો પડશે અને લમડતી સાડી કાઢીને બાથે વીંટાળવી પડશે, એટલે કે એ આખા ‘કળામય’ પોશાકની મૂળ યોજનાને છેક ન નિષ્ફળ કરી નાખવી પડશે.

ખાદીધારી જીવાનિયાઓમાં છેલ્લામાં છેલ્લી દેશન પાયજામાઓની છે. એ દેશનના શરૂશરૂના દિવસોમાં તેના ભક્તો ઘણાં જ ‘શગમજનક’ બહાના બતાવના, જેવાં કે કપડાની કરકસર કરવા ખાતર ધોતિયાને બદલે તેને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે; દોડાદોડમાં અને કામકાજમાં સગવડ પડે તે ખાતર તે ગોધાયો છે. પણ ભક્તો તખતસર ચેતી ગયા છે અને પોતાના પાયજામામાં સગભમ ધોતિયા જેટલું કપડું વાપરતા થયા છે, અને જેમાં મહેનત મજૂરીને સ્થાન ન હોઈ ગયે એવા સદ્ગૃહસ્થજીવનને શોભે એટલો તેને લક્ષ્યકેન્દ્ર ને પગમાં ભરાય તેવો નીચો બનાવી દીધો છે. આ પાછલી આમતમાં તો ધોતિયાં કળતાં પણ પાયજામાને બિનજોખમી બનાવવામાં તેમણે સફળતા મેળવી છે, કારણ કે ધોતિયાંનો અણીને પ્રસંગે કાછડો પણ મારી ચકાય, બ્યારે આને તો કોઈ પણ કડામતે ટૂંકો કરી ચકાય નહીં. એ બાબતમાં દરજીએ પોતાનો કસબ વાપરી બરાબર મદદ કરી છે એ કબૂલ કરવું પડશે.

ખરેખર આ પોશાકની બાબતમાં દરજીના હુજગનો વિચાર કરી લેવાં જોવાં છે. તેણે પૈસા લઈને આપણી મુખસગવડમાં ઉમેરો કર્યો છે કે હુ અમ્મગવડમાં? ખરું જોઈએ તો દરજીનો દોષ કાઢવા જેવું જણાઈ નથી. તેણે તો તેની સેવા આપણે જ હેતુ ખાતર લીધી છે તે હેતુ સફર રીતે સિદ્ધ કરી આપ્યો છે. દરજી પાસે જવાનો આપણો મૂળ હેતુ કપડું શરીર પર ચપોચપ બેસી રહે, લટકતું અને છૂટું રહી કામકાજમાં અને હસન-ચસનમાં નડતર રૂપ ન થાય એ હેતુવાનો સંભવ છે. કાપડની કરકસરનો હેતુ પણ મૂળે હશે એમ પણ માની શકાય. દાખલા તરીકે, છૂટી ચાદર ઝોઢીએ તે કરતા સીવેના પહેરણમાં ઓછું કપડું જોઈએ.

પણ આ મૂળ હેતુઓ તો બ્યારે આપણે અને આપણો દરજી બન્ને ‘જગલી’ હતા ત્યારેના થયા. આજે તો આપણે બન્ને સુધારાની ટાચે ચડેલા છીએ, દેશનના ઉપાસકો બન્યા છીએ અને તેને ખાતર મુખસગવડ કે કરકસરનો ભોગ આપવાની જગેર હિમત આપણે ડેળવી ચૂક્યા છીએ. આજે પુરુષોનાં કોટ, પાટલૂન, ખમીસ, પાયજામા, ટોપીઓ, પાઘડીઓ વેતરનામાં તેમ જ સ્ત્રીઓના ચણિયા, ચોળી, ફરાક વગેરે વેતરવામાં વધારે

ચિન્તા આપણે કઈ બામતની કરીએ છીએ? સરીરના અમુક ભાગને રક્ષણની વધારે જરૂર છે માટે ત્યાં કપડાનું ઢાકણ વધારે આવે એની? નહીં જ, ફેશનને અનુસરીને કઈ જગ્યાએ કેટલું કપડું લટકતું રાખવું જોઈએ એને કયાથી કેટલું જરૂરી વપડું ફેશનની ખાતર કાપી કાઢવું જોઈએ, એની જ ચિન્તા કરવામા આવે છે એ સિદ્ધાંત પ્રમાણે જ આપણા ડગલા વગેરેમા છાતીનો ભાગ કાપી કાઢીને કમર નીચે ધેર મૂકવામા આવે છે. બહેનોની ચોળીઓ વગેરેમા પણ જૂલો મૂકવાની અને ફેશન પ્રમાણેના ભાગો લામા દૂકા કરવાની જ ચિન્તા કરેલી જોવામા આવે છે

સાચા પોશાકની શોધખોળ

ગઈ કાલે તમે કપડાંની દેશનો વિશે વિચારો સાંભળ્યા તે પરથી તમે વિમાસથુમાં પડશો કે, “ ત્યારે અમારે કપડાં કેવી ઢગ્ગનાં પહેરવાં ? ” હું આટલાં કપડાં પહેરો અને આવાં પહેરો એવી ઠાઈ ગીધી સલાહ આપીશ એવી આશા ન રાખશો. એ તમારે તમારી મેળે શોધી લેવાનું છે. પરંતુ આપણે જે વિચારો કરી ગયા છીએ તેમાંથી આપણે કપડાંને લગતા ટેલક્ષાક સિદ્ધાંતો જરૂર તારવી શકીએ છીએ —

(૧) કપડાં પહેરવાં એમાં મજબતા છે અને અંગ ખુદ્દુ રાખવામાં જંગલીપણુ છે એ વહેમ કાઢી નાખવો.

(૨) કપડાં વીટાળી શરીર નાચુક કરી નાખવું તેના કરતાં તેને ખુદ્દુ રાખી ચામડીની સહનશક્તિ વધારવી એ જ વધારે આરોગ્યવર્ધક છે.

(૩) પેઢીઓની કપડાંની ટેવથી આપણે સહનશક્તિ ગુમાવી બેઠા હોવાથી કપડાંનો સદંતર ત્યાગ કરતાં માંદા ચર્મ જર્મિએ, તેથી છાતી વગેરે મર્મના ભાગોને રક્ષણ આપવા ખાસ જરૂરી એટલાં જ કપડાં યોજવાં.

(૪) જે કપડાં કે કપડાંના ભાગો આજે ટેવળ સભ્યતા કે દેશનને ખાતર પહેરીએ છીએ તે તો તુરત છોડી દેવાં. જેટલાં ગખવાનું દરાવીએ તેમાં પણ ઝડપ વગેરે અનુકૂળ હોય ત્યારે બને તેટલાના વિના જ ચલાવવું.

(૫) કામકાજ અને હવનચનનમાં નડતરરૂપ ન થાય એવાં કપડાં બનાવવાં. દરજીની જે કઈ મદદ આ દષ્ટિએ લેવી પડે તેટલી જ લેવી, વધારે નહીં.

(૬) કપડાં યોજતાં કાપડની કરકસરનો ખ્યાલ ખાસ રાખવો.

(૭) સ્વચ્છ રાખવામાં સગવડ પડે એવાં કપડાં યોજવાં.

(૮) કપડાં એવાં ચપોચપ ન કરવાં કે ચામડી ઉપર હવા ફરી ન શકે અને શરીરની અદરના રુધિરામિસરણને હરકત આવે.

(૯) આ બધું સંભાળનાં કળા બિડી જશે એવો ડર ન રાખવો. દેશનને નામે ઓળખાતી અને મિનજરૂરી લક્ષણ વળગાડીને બનાવવામાં આવતી કુઝળા જશે, પણ દરેક ઉપયોગી અને કરકસરથી વપરાતી વસ્તુમાં કળા કુદરતી રીતે આવે છે જ. વર્ગ આ નવાં કપડાંઓ આખા શરીરને ઢાંકી દેનાર થાયળાઓ રૂપે નહીં હોય. શરીરનાં ઘણાં અંગોને ખુદ્દાં અને અને છૂટાં રહેવાની તેમાં સગવડ હશે એટલે ખુદ્દાં અંગો અને કપડાં

એ બેની કૃત્યમૂલ્યની આજ સુધી આપણે ન કંપેની એવી નવી કળા ઉત્પન્ન કરશે.

તમે જોઈ શકશો કે આ વિચારોમા તો ધગ્મૂળની ક્રાંતિ ગંધેલી છે. ખરા હિમતવાળા અને સુધાગના આગ્રહીઓ હશે તે જ તેને ગ્રીવી શકશે. સામાન્ય સુધાગના વિચારો તો પ્રમાણમા ઘણા જ સહેના હોય છે. કેટલાક સુધારો પરદેશી હમના પોશાકને વખોડે છે અને દેશી હમની હિમાયન કરે છે, કેટલાક જૂના ફિક્કિવાનને વખાણી નવાને વખોડે છે, અને ખીજ તેનાથી જીન્ટુ કરે છે આપણે જે વિચાર કરીએ છીએ તેમા જૂનું, નવું, દેશી, પરદેશી — એટલે તરફ પક્ષપાત કરવાની મનાઈ છે પક્ષપાત માન સત્યનો એટલે વિજ્ઞાનનો છે કપડાના ઉપર જણાવ્યા તે સિદ્ધાંતોને જ વકાદાર રહેવાનું છે

સાચો પોશાક શોધવો હશે તો આપણને મહેનતુ લોભની રેવાના અનુભવનાથી જ ખરી વસ્તુ મળવા સભર છે જોકે તેમાયે આપણે વિવેક તો વાપરવો જ પડશે, કાગળ કે તેઓમા પણ કહેવાતા મોટા લોકોની નજન આજ સુધી મોટા પ્રમાણમા થયેલી છે

આ નવી કસોતીએ આજના ફેન્સી જાળીટ મેટ અને કાકવા ધાનવામા ખૂબ જ અગવડભરેલું પહેરણ વગેરે નાચ નાપાસ થશે અને છાતીએ બેનડ જણાય આપતી જૂની બાનામધી બડી ખાસ માઈ મેજનરો પાપગમા, પાટલૂન, ફિલિયા વગેરે તો નાપાસ થશે જ, પણ તમારી લોકપ્રિય છતા કદ ગ્રી ચક્રી પણ નનામી હશે, અને એડોનોની દ્રુકી પોતડી અને લૂગી ઘરત છતી જશે એવો પણ ભય છે કે માનવતી ગાર્દીગીર્ષી બિડી જાય અને હળ વાગી પરદેશી હેટની માર્ક સાદી સરતી સ્વદેશી આદૃત્તિ તથા પાચ હ હાથથી લામે નહીં એવો ફેટો — એ બેની વચ્ચે સખત ભગીદાર જામે

વગી સુધાગ જડેનોની આ મો જદનાતા મોડ- સાડી ચણિયા વગેરે કેદખાના અથવા પાશગધોને તેઓ કેકી દેશે, અને સાદી મહેનતુ છતા કળાભિન્ન એવી ગનીપરજ સ્ત્રીઓનું ડહાપણ શીખશે — એટલે કે સળગ સાડીને બદલે બે છુદા દુડાઓ વાપરશે, અને એક દુડો ઉપરના ભાગમા અને બીજો નીચેના ભાગમા પહેરવો પસંદ કરશે, એમ હું તો ધારુ છું.

આવી આવી વધારે કપડાઓ હવે તમે તમારી મેગે જ કરજો સત્યને વળગીને હિમતભરી કટપનાઓ તો કરતા ચાઓ. તેમાથી જ સુધારો અમનમા ઉતારવાની હિમત આવશે

દુનિયામા બધે બે સ્વભાવના લોકો જોવામા આવે છે. કેટલાક સીધા રસ્તાના સાદા હોય છે અને કેટલાક છાતીનાગા ચિન્તામાં અને શોધમાં

હોય છે. આપણે આશ્રમવાસીઓ અથવા સેવકોમાં પણ આ બે સ્વભાવો હોય એ સ્વભાવિક છે. આપણામાં એક વર્ગ એવો છે કે જે પોતાને ભાગે આવેલા કામમા ચોવીસે કલાક તટ્ક્ષીન રહે છે, શું ખાવું પીવું ને શું પહેરવું એાદવું એમાં બહુ બેડા ઊતરતા નથી; સામાન્ય રીતે લોકોમાં ખાદીનાં કપડાં પહેરવાનો રિવાજ ચાલતો હોય તે પ્રમાણે પહેરીને તથા બાણામાં જે આવી પડે તે સાદું બોજન જમીને કામે લાગી જાય છે. પણ બીજે ચિન્તકોનો વર્ગ આપણામાં હોય છે અને હોવો જોઈએ. તેઓના શોખ ઇતર જનોની જેમ નિત્ય નવી ફેશનો કરી નવાં નવાં રૂપ કાઢવાના નથી હોતા, પણ આજે આપણે વિચારો ક્યાં તે દિશામાં કંઈ કંઈ પ્રયોગો કરવાના હોય છે. ઠોઠ ઠોઠ આશ્રમવાસીનાં વેશવર્તન લોકોની નજરે ઘણી વાર વિચિત્ર અને હસવા જેવાં કેમ લાગે એનો બેદ લેવે તમે સમજી શકશો. આપણા ફેશનાં આમોહવા, ધંધાઓ, સ્વભાવ એ બધું જોતાં આપણા પુરુષોનો તેમ જ સ્ત્રીઓનો, છોકરાઓનો તેમ જ છોકરીઓનો રાષ્ટ્રીય પોશાક કેવો હોવો જોઈએ તે ઠોઠકે દિવસ આવા વિચિત્ર લોકોના પ્રયોગોમાંથી જ નક્કી થશે.

સેવકને સેવક કેવા ?

આશ્રમમાં તમે જોયું હશે કે આપણે આપણાં કામો માટે નોકરો રાખવાનું પસંદ કરતાં નથી, પણ પોતાનાં સર્વે કામો હાથે કરવાનો આચરણ રાખીએ છીએ. આપણે રસોઈ કરવા માટે રસોઈધો રાખતા નથી, પાવખાનાં સાફ કરવા માટે ભંગી રાખતા નથી, કપડાં ધોવા માટે ધોખી રાખતા નથી, પાણી ભરવું, વાળવું, વગેરે કામો માટે પણ કામવાળા રાખતા નથી.

મિત્રો! ઘણી વાર ટોકાર કરે છે કે આ બધાં કામો હાથે કરવા કરતાં તે નોકરો પાસે કરાવી દઈ તેટલો વખત બચાવી આપણે શિક્ષણ અને સેવામાં કેમ ગાળતા નથી ? પણ આપણે આ મોઢક દલીલમાં ફસાવા માગતા નથી. એક તો આ બધાં કામોને આપણે નીરસ મજૂરી કે વેક ગણતા નથી, પણ આપણી કેળવણીનાં સાધનો જ ગણીએ છીએ. જેવા ખાદી, ખેતી વગેરે મોટા ઉદ્યોગો, જેવાં પુસ્તકો, જેવા શિક્ષકો, તેવાં જ આ કામો આપણાં કેળવણીનાં સાધનો જ છે. તે નોકરો પાસે કરાવીએ તે પૈસા ખર્ચાને કેળવણીને પાણીમાં નાખવા જેવું આપણને લાગે છે.

તે ઉપરાંત નોકરો પાસે આપણાં કામો કરાવતાં આપણને મોટા સંકોચ રહે છે. આપણને શરમ લાગે છે કે આપણે ચોતે સેવક, તેને વળી સેવક કેવા ? નોકરને તે નોકર રાખવા શોભે ?

• છતાં શરમ સંકોચ તથા નોકર રાખવા તૈયાર થઈએ તો પણ આપણી સામે એક મોટી મૂંઝવણ ઊભી થાય છે. આવાં અંગત કામો માટે નોકરો શોધવા હોય તો સામાન્ય રીતે કોણ મળે ? જેની પાસે રળી ખાવાનાં કંઈક સાધનો છે, જેને સ્વમાનપૂર્વક રળી ખાવાની કંઈક આવડત છે, તેવા તો ઠોઈ આવાં અંગત કામો કરવા તૈયાર થાય નહીં. એટલે જેઓ છેક દીન, હીન, દમિત, દરિદ્રો હશે, જેઓ પછાતમાં પછાત અને નીચામાં નીચાં હશે, તેઓમાંથી જ આપણને નોકરો મળી શકે. હવે ખરું જોનાં આ વર્ગના જ તો આપણે ચોતે સેવકો છીએ. તેમને જ તો આપણે આપણા સેવ્ય, આપણા સાચા ઉપાસ્ય દેવ, આપણા સાક્ષાત દરિદ્રનારાયણ અને આપણા હિન્દુસ્તાનની મૂર્તિ માનતાં શીખ્યા છીએ. એવા તેમને જ આપણે આપણા સેવક કેમ બનાવીએ ? આપણે સેવક — એમની સેવા કરવાને લાયક, તેને બદલે એમના શોક બનીએ અને આપણી અંગત નોકરી તેમની પાસે કરાવીએ ? આપણી સેવાની સર્વ બાવનાઓનું ખૂન કર્યા વિના એ કેમ બને ?

વળી આવી અગત નોકરીમાં, સરુ પડવાની દૃષ્ટિએ, કાચી ઉમરના છોડા છોડરીઓને રાખવામાં આવે છે એ મોટો સમાજદ્રોહ છે એ સમજાવવા કાર્પ દલીલની જરૂર છે શું ? અને આપણે માટે તો તેવા બાળકો તરફ નોકરીની દૃષ્ટિએ જોવું ખરેખર અશક્ય જ છે આપણી અદર રહેનો એવક તેમ જ શિક્ષક એ રિયલિટી સહન જ કમ કરી શકે ? આપણે ત્યાં અનેક વિદ્યાર્થીઓ ધનણી લઈ રહ્યા હોય, ઉદ્યોગને વખતે ઉદ્યોગ કરતા હોય, ગમવાને વખતે ગમતા હોય, પ્રાર્થનાને વખતે પ્રાર્થના કરતા હોય, અને સાથે સાથે આપણી જ નજર સામે પેના નોકર બનાવેના છોકરાઓ પાસે આપણે નોકરી ડગપા કરીએ ? શું તેઓ પણ ઉપગ્રુ બધું શિક્ષણ લેવાને લાયક નથી ? તેઓની સાથે જુદું વર્તન ગમતા આપણે જીવ કેમ ચાને ? કળવણીની ગંગા વહી રહી છે, તેના પવિત્ર જળથી એમને આપણે કેમ વચિત ગમી શકીએ ?

૧૬ એમ તો ન જ કહેશો કે, “ આપણે ક્યા એમને વચિત રાખીએ છીએ ? આપણે તેઓને નોકર તરીકે ગમ્યા છે, અને તેઓ ગજીપુશીથી નોકર રહ્યા છે એટલે પોતાનું નામ કરે છે ” સાધારણ રીતે હોય. આમ જ મનને મનાવે છે પણ આપણે આપણા મનને એવું જડ, બાગણીલીન કરવું હાજરું નથી આપણે તો તેમને માટે પણ આપણી સર્વ કળવણીના કાર્યક્રમે ખુલ્લા મૂક્યા છે, તેમને પ્રેમથી તેમના પ્રતિ નોતરવા જોઈએ, તેમને તેમાં જસ લગાડવા ખાસ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ

તેને બદલે તેમને નોકર ગમીએ એથી આપણું મન કટકું નીચ મની જાય છે ? જો તેઓ બીજા વિદ્યાર્થીઓ બેગા પ્રાર્થનામાં બજન સાબળવા ખેરી જાય કે વર્ગોમાં વ્યાખ્યાન સાબળવા જાય તો આપણે તેમની તરફ કનગર્ધશું અને તેમને કાન ઝાલીને ત્યાથી ઉઘાડી મૂકીશું જો સાચો શિક્ષક અને સેવક છે તે વિદ્યાર્થીદશામાં ગડેવા થોમ બાળક સાથે આવું હૃદયલીન વર્તન ગમી જ કેમ શકે ? ગમે તો તેમનું જીવન દબી છે એમ જ ગણવું જોઈએ આપણા જીવનમાં ગડેનો આ વિરોધ એ જ બનાવશે કે પોતાના વિદ્યાર્થીઓ અને સેવો તરફ અપણે પ્રેમ, મમતા અને સેવાભાવ બનાવતા નથી, જોઈએ છીએ તે કૃત્રિમ છે, ઉપર ઉપગ્રના છે આપણા હૃદય તો પ્રેમ આદિને પાત્ર એવા બાળક તરફ કોરોથઈ શકે એવું છે, અને થાય પણ છે

આપણે ગમે તેટલું સાચવીએ તો પણ આ દબ અથવા જાદાણી અસર આપણા વિદ્યાર્થીઓ ઉપર થવા વિના ગ્હી સમ્પત્તી નથી આપણે મોટેથી ગમે તેવું મોનાનું શિક્ષણ આપતા હોઈએ તો પણ વિદ્યાર્થીઓની માર્મિક આખ આપણું જાદાણું પાગમ્યા વિના કેમ ગ્હેશે ? અને આપણું

બ્યારે તેના પ્રત્યે ક્રોધભાવો બતાવીએ ત્યારે તે દિવસ જાંડાણમાંથી નીકળેલા છે એમ તેઓ કેમ માનશે ?

આમ નોકર રાખવા એનો આપણા જીવનના સિદ્ધાન્તોમાં કાંઈ રીતે મેળ ખાય તેમ નથી. છતાં બ્યવહારમાં તે વિના ચાલી શકતું નથી. આપણા જેવી આશ્રમસંસ્થાઓમાં બહુ બહુ તો આપણા અંગત કામો માટે નોકરો ન રાખવાનો આગ્રહ આપણે ટકાવી રાખીએ છીએ. પણ આપણે પણ જીવવા ખાંડવા આદિ કામો, ખેતીનાં અને ગાયનાં કેટલાંક કામો — તે માટે નોકરોની મદદ લેવી જ પડે છે. આપણને શિક્ષણ વગેરેને અંગે અમુક કાર્યક્રમો તો કરવા જ એવું મન રહેતું છે, તેથી ગમે તેટલું ઇચ્છીએ તો પણ આપણે આપણા જીવનનાં બધાં જરૂરી કામકામને પહેંચી વળી શકીએ તેમ નથી.

તે જ પ્રમાણે સેવાના ધર્મને વરેલાં ઘણાં કુટુંબોમાં પણ નોકર ન રાખવાનો સિદ્ધાન્ત માન્ય હોવા છતાં શારીરિક નબળાઈના કારણે અને જરૂરી રોજાણોના કારણે નોકરોની મદદ વિના ચલાવવું ઘણું જ મુશ્કેલ પડે છે. આ આપણી દીન દશા છે. કેટલાક સેવકોને નાનપણથી એવા જીવનને સાવકની તાલીમ મળી હોતી નથી. તેઓનાં મન નવા જીવન માટે તૈયાર થયાં અને તેઓ ગ્રામવાસી કે આશ્રમવાસી થયા, પણ જૂની ટેવોથી અંડિત થયેલાં શરીર એ જીવનની બધી મુશ્કેલોતોને બરબાદ કરી શકતાં નથી. ઘણાની પત્નીઓની સ્થિતિ એવી પણ મુશ્કેલ હોય છે. તેઓ પતિની સાથે ગામવાસી થઈ ખરી, પણ પોતે હજુ મનથી પતિનો ધર્મ અપનાવી શકી નથી. એટલે ભેગને તો શરીર સાથે મન પણ માંડુ હોય છે. એવી સ્થિતિમાં સેવકો અને આશ્રમવાસીઓના જીવન બેઠકે છે છીએ તો કંઈ ને કંઈ નોકરોની મદદ લે ત્યારે જ એમનું ગાકું ગળડે છે.

સંલેગોથી આમ નિર્મળ બનેલા છતાં પ્રયત્નશીલ એવા સેવકોએ શું કરવું ? શું તેઓએ પોતાની નબળાઈથી નિગમ થઈ સેવાજીવનનો ત્યાગ કરવો ? એવો નિર્ણય તો તેમને પોતાને માટે તેમ જ દેશના ગામડાને માટે — એમ બેઉને માટે આપઘાત સમાન જ થઈ પડે. ગામડાનું જીવન સ્વીકારનાર અનેક સેવકો તેમ જ તેમના સ્ત્રીપુત્રોને આપણે જાણીએ છીએ કે જેઓ વખત જતા મનની નિર્બળતા જતી થઈ શક્યા છે. તેમનાં શરીર પણ ગામડાના આરોગ્યકર વાતાવરણમાં આવીને વધારે નીરોગી અને દૃઢ થયાં છે, અને તેઓ આખરે નોકર વિના ચલાવતાં થઈ ગયાં છે. આવું ઘણાને વિશે બનેલું આપણે નજરે બેઠકે છે છીએ. તેઓ બે પહેલેથી નિરાશ થયા હોય તો તેઓને જીવનમાં આ સુખ તક નકામી જ બતતને ?

બીજી તરફથી, હિંદુસ્તાનનાં ગામડાંઓ સખળ અને નિર્બળ એવા

નેટના સેવકા મગે તે બધાના બૂખ્યા જ છે સુશિક્ષિત સ્ત્રીપુરુષો સેવા માટે શહેરમાંથી ગામડામાં બિતરી આવે તે માટે તેઓ ટાપીને જ બેસા છે બને કાઈના શરીર બીમાર અને અશક્ત ગહેતા હોય, તેટલા કાળથી તેમની સેવાનો લાભ ગુમારે એ આપણા ગામડાઓને આજે પોતાય તેમ નથી

આના સેવકોને આમવાસીઓની મહેનત મજૂરી લેવી પડશે તેમણે તેમ બને કરવું, પણ નમ્રભાવે કરવું, પોતાની નમગારી સમજ સકાય સાથે કરવું કામ કરનારને તેઓ ન્યાયપૂર્વકનું મહેનતાણુ તો આપશે જ, પણ તેટલાથી સતો ન માનશે તેમની સાથે સમાનતાનું, મિત્રતાનું વર્તન રાખવું તેમની સાથે પોતાના કુટુંબીજનની જેમ વર્તવું જે કામ તેમની પાસે કમનીએ તેમા ધરના મોટા માણસોએ તેમ જ ડોકગઓએ પણ સાથે કમવા નાગવું કામ નીચું હોનાથી નોખર પાસે કરાવીએ છીએ એવું જગ પગ લાગવા ન દેવું આપણાથી ખરેખર પહોંચી વળાતું નથી, આપણું શરીર ચાનતું નથી એનું દર્દ મનમાં સદા જાગતું રાખવું

વળા જેની નોકરી લેવી તેની ખાસ સેવા કરવાની જવાબદારી સેવકે પ્રમથી પોતાને માથે રાખવી પોતે આમએવક છે અને આમવાસીઓને રેટિયા વગેરે શીખવવાની પોતાની ફરજ છે તો તે ફરજ બજાવવાની સૌથી પહેલી અને સૌથી સીધી શરૂઆત તેમણે પોતાના આ ઉપમારી સહાયકોથી જ કેમ ન કરવી ? પોતે આમશિક્ષક હોય તો સૌથી પહેલો તેમણે પોતાના સહાયકોને અને તેમના બાળકોને જ પોતાના શિક્ષણનો લાભ કેમ ન આપવો ? પોતાના ધરના બાળકો સાથે જે રીતે વર્તે તે રીતે તેમણે એ સહાયકોના બાળકો સાથે પણ વર્તવું જોઈએ

ખરી વાત છે કે ગમે તેટલો માણસ નોકરોની સાથે સારું વર્તન રાખે તો પણ સંપૂર્ણપણે તેને કુટુંબીજન બનાવવો એ તેને "માટે શક્ય થઈ ન જ શકે ખાવા પીવામાં, પહેરવા ઓઢવામાં, સૂવા બેસવામાં બેઠ રહેવાનો જ આ ભેદ સેવકને રાતદિવસ ડખતો ગ્રહેશે અને તેના જીવનને પોતાના સિદ્ધાન્ત ઉપર વધારે ને વધારે ચડાવતો જશે, અને એક દિવસ એવો જરૂર આવશે કે જ્યારે તે પોતાના સેવકજીવનમાંથી આ ડાઘ કાઢી નાખશે, જેનો પોતે ચાકર થતા નીકળ્યો છે તેને પોતાનો ચાકર કરી મેસવાના પાપ । પોતાના જીવનમાંથી ટાળી શકશે

આ સબધમાં એક બ્રામક વિચારથી ચેતવાની જરૂર છે "આપણે ગામડાની ગાઈ ગરીબ મહેન પાસે કે છોકર્સ છોકરી પાસે વાસણ મળવાના વગેરે કામો કરાવીએ તો એમાં શું ખોટું છે ? આપણે તેમને ઉદ્યોગ અને કમાણી પૂરી પાડીએ છીએ એ તેમની સેવા જ થઈ ને ?"

ગરીબ માણસોને એ પૈસા કમાણી થાય તેથી તે ગમે તેવું કામ કરવા રાજી થાય, પોતાનાં જાળકેને કામે મોકલવા તૈયાર થાય, પણ તેમની ગરીબીનો લાભ હાઈ આપણે તેમની પાસે સ્વમાનનું ડન કરતાં કામો કરાવીએ એ ઘણું જ હકકું છે. એમાં તેમની કુમેવા છે. અંગત નોકરીનાં કામો, જેની આજે આપણે વાત કરી રહ્યા છીએ, એ કોઈ ગરીબ માણસો પણ, બે તેઓ સ્વમાની હોય તો, કરવા તૈયાર થશે નહીં. સેવક તરીકે આપણે તો તેવા લોકોને તેમનું માન વધે એવા રીટિયા આદિ પ્રમોશોગો આપવા ધટે છે. ખરું છે કે તેમાં લોકોને વાળવા એ સહેલ નથી. ખાદીનાં આપણાં મથકોમાં જીવ લાવવો જાણ જ મુશ્કેલ પડે છે એ બતાવી આપે છે કે આ કામ કેટલું અઘરું છે. પણ અઘરું હોય કે સહેલું, તેવા માનભર્યા ઉદ્યોગોનો માર્ગ બોલીને જ આપણે લોકોની સાચી સેવા કરી શકીએ. કોઈની પામે ચાકરી લેવી જ પડે તો બલે નમ્રભાવે અને ઈશ્વરની હાયાયાચીને હાઈએ, પણ એમાં આપણે ચાકરની સેવા કરીએ છીએ એવી પોતાની બાતની પ્રતાળ્યા ન જ કરીએ.

આપણે ત્યાં આશ્રમમાં અનેક બાઈબલેનો રોજ જાતજાતનાં કામો કરવા આવે છે. કોઈ કુટુંબોમાં ઘરકામ કરવા આવે છે, કોઈ ખાદી કાર્યાલય અંગે પૂછીએ વાળવા, ચરખા ચલાવવા વગેરે મારે આવે છે, કોઈ કોઠાર અંગે અનાજ ખાંડવા, ઝાટકવા કે દળવા આવે છે. કોઈ વળી મકાનોના કંઈ કામકાજ અંગે મજૂરી કરવા આવે છે.

દુનિયામાં મજૂરીનું હજી માન બંધાયું નથી અને મજૂરો સાથેનું વર્તન લોકો સારું રાખતા નથી. મજૂરો કામચોરી જ કરવાના એમ માનીને તેમના માથા ઉપર સદા ટકટક કરવાનો રિવાજ છે. એમ કરે તે વ્યવહાર-કુશળ ગણાય છે અને ન કરે તે કોટમા ખપે છે. આપણે સૌ પણ આવી દુનિયામાંથી જ આવેલા હોઈ આપણે ત્યાં આવતા મજૂરો સાથે આવી જ રીતે વર્તવાની ટેવથી આપણે સંપૂર્ણ રીતે મુક્ત છીએ એમ કહેવું મુશ્કેલ છે. તેથી આજે જણાવેલા આ વિચારો આપણે સૌએ પચાવવા જેવા છે. આપણે ત્યાં કોઈ મજૂર નથી અને કોઈ સહૃદય નથી; અથવા છે તો મજૂર પરમેવો હિતારી કમાય છે તેથી તે માનને પાત્ર છે, અને સહૃદય પાગડી મહેનત ઉપર બિજળો રહે છે તેથી તેનું સ્થાન નીચું છે. તેથી કામ અંગે આશ્રમમાં આવનાં બાઈબલેનોને તમે કોઈ મજૂર અથવા નોકર ગણશો નહીં. તેઓ સૌ આપણા માનવતા સાથીઓ અને સહાયકો છે. તેમને કોઈ તુકારો કરશો નહીં તેમને માનથી બોલાવજો. તેમના આપણે સેવકો છીએ એ જાવના તેમની સાથેના વર્તનમાં જગતી રાખજો.

આશ્રમવાસિનીઓ

ગઈ કાલે આપણે નોડર અને મનૂર સબધમા વાત કરતા હતા એમના પ્રત્યે જોવાની અને વર્તવાની આપણી આશ્રમદષ્ટિ કેવી હોય તે તમે જોશો એ જ પ્રમાણે સ્ત્રીઓ તરફ જોવાની અને વર્તવાની આશ્રમની ખાસ દષ્ટિ છે.

આશ્રમવાસી બહેનોમા મોટે ભાગે તો આશ્રમવાસી સેવકોની સ્ત્રીઓ, પુત્રીઓ, માતાઓ, બહેનો વગેરે હોય છે. તેઓ ખૂબ જ સહાનુભૂતિ અને આદરને પાત્ર છે, ખાસ કરીને તેમના જીવનનાં શરૂઆતના વર્ષોમા — જે વખતે તેમને પાર વગગની મુશ્કેલીઓ હોય છે.

તમારી વિદ્યાર્થીઓની સ્થિતિ અને તેમની સ્થિતિમાં જમીન આસમાનનું અંતર છે તમનેયે આશ્રમજીવન કહણુ તો પડે છે, પણ તમે તો સમજી વિચારીને આવ્યા છો; કહણુ જીવનથી દારવું નથી, પણ તેને પોતાના જીવનમા વણી લેવું છે એવા દૃઢ નિશ્ચય સાથે તમે અહીં આવ્યા છો. સેવાની કેળવણી એ તો કહણુ જ હોય, એ કંઈ કુવની પધારી ન હોય, એવી તમને શ્રદ્ધા હોવાથી તમે આવ્યા છો.

પણ આ બહેનો અહીં કયા સંજોગોમા આવી છે? પોતાના પતિ આશ્રમમા રહે છે તેથી પત્નીને તેની પાછળ દોરાર્ધને આવવું પડ્યું છે પતિ મુખર્જી કચકતામાં નોડગી ધણો કુતો હોત તો તે ફરજ માની ત્યાં દોરાર્ધ હોત. તેણે કંઈ તમારી જેમ અગાઉથી આશ્રમના નિવેદનો વાંચીને કે કોઈની પાસેથી તેનું વર્ણન સાંભળીને આશ્રમની માહિતી મેળવી હોતી નથી. પતિદેવ જો આશ્રમના રંગે પૂરા ગંગાચેના હોય તો કદાચ તેણે આશ્રમજીવન વિશે પત્નીના મનમાં શ્રદ્ધા જગાડાને પ્રયત્ન કર્યો હશે. પણ ઘણી વાર તે કાચો આશ્રમી દરો અને પોતાની તે ફરજ બજાવવાનું ચૂક્યો જ દરો ગિયારો મનમાં ખીનો દરો કે પત્ની આશ્રમની જુદી જ દુનિયામાં આવી પડશે ત્યારે તેનું અને પોતાનું સુ યશે? એ ખીકના માયો તેણે અગાઉથી મૌન જ મેળ્યું હશે.

પત્નીને પતિના ઘરમા અથવા પોતાના પિયરમાં કઈક રાષ્ટ્રીય વાતાવરણનો લાભ મળ્યો હશે તો તો તેને બહુ વસમું નહીં લાગે એવો સંભવ છે, નહીં તો તેની પૂરી રોગનગતિ સમજવી તેણે અને તરેહના અવાયો પોતાના શુદ્ધચજીવન માટે બાધ્યા હશે. તે બધા ઉપર અહીં

આશ્રમમાં પ્રહાર થવા માંડશે. તેણે તો રંગ બેરંગી લૂગડાંવત્તની શોખ કેળવ્યો હશે, અને અહીં તો સૌ સાદાં ખાદીનાં કપડાં જ પહેરે છે. વળી પતિ પણ તેને ખાદી ઉપર વાળવા સ્વાભાવિક રીતે અધીરો હોય જ. ધરણ્યાંગાંધ્ય તો આસપાસનું વાતાવરણ જોઈ તેને પોતાને જ પહેરવાની શરમ આવશે. ધરનું કામ કરવું હલકું છે અને તે માટે નોકર ગમીશું એવા તેણે મનોરથો સેવ્યા હશે. ન્યારે અહીં તો ઉત્સાહી પતિ નોકર શેના રાખે? એ તો જાતે વાસણ કપડાં કરવા લાગી એને બિચારીને શરમાવશે. નોકર રાખવાનું તો બાળુએ રહ્યું, પતિ તો તેને એવું સમજાવવા લાગશે કે ધરનું કામકાજ વહેલું વહેલું પતાવી અને એટલો વખત બચાવે! અને આશ્રમની બંને તે પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવો; કાંતણુ યજ્ઞમાં ભાગ લેવો, પ્રાર્થનાઓમાં રસ લેવો, આશ્રમના ઠાકારમાં અગર દવાગાળામાં અગર બાવવાડીમાં અગર કન્યાવર્ગમાં અગર પરિશ્રમાશ્રમમાં ભાગ લેવો. પત્નીને તો પોતાની રમેઈની કળા ખીલવવાની અને જતાવવાની હોંશ છે. પણ અહીં તો પતિદેવ સાદાર્થને વરેલા છે, ખાનપાનમાં આશ્રમજીવનને શોભે એવી સાદાર્થ રાખવાનો આગ્રહ રાખે છે, અને ટૂંક યુક્તમાં આશ્રમના સામાન્ય સ્વયંપાકટૃદમાં જોડાઈ જવા માટે પત્ની ઉપર ધીમું ધીમું અને સહેવાતું સહેવાતું દબાણ પહોંચાડે છે.

પતિ પોતાની પત્નીને કેળવવાનો આવો પ્રયત્ન કરે એને અથોમ્ય તો કેમ કહી શકાય? પત્ની એ પોતાની સાચી ધર્મ-પત્ની બને, પોતે જ જીવનને વચોં છે તેમાં તે પણ ગસ લેતી થાય એમ ઇચ્છા થવી અને તે માટે પ્રયત્ન કરવો એ તેનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે. એ એક મહાન અને અત્યંત જરૂરી કેળવણીનું કામ છે.

તે લોકમેવા માટે આશ્રમમા રહે છે, પણ લોકસેવા આજે તેને પોતાના ધર્મમાં જ શરૂ કરવાની આવી પડી છે. તેને પોતાની સંપૂર્ણ કળા આ કેળવણીમાં વાપરવી પડશે. પત્ની ડાહી, મુમુ, અને ગમે તે પરિસ્થિતિમાં બળી જાય એવી આનદી હશે તો ધીરા, ઠંડા અને મીઠા પ્રયોગોથી જ તેનું કામ સરજે તેમ બનવું એ તો એ બંને પરમ બાહ્યશાળી દુશે તો જ આશા રાખી શકાય. પણ જીવનનું 'વહેણુ એટલું સીધું અને સરળ ક્યારે હોય છે? આ તો એક તાતી તેજસ્વી પાણીદાર કેળવણી છે. તેમાં આકરા અને આંસુથી બીના સલામહોનાયે પ્રયોગો આવવાના જ.

આપણે, સર્વ આશ્રમવાસીઓ આવે વખતે પ્રેમ, માયા અને સદાનુકૂલિતુ સિન્ન એમના ઉપર જરૂરીએ એ કેટલું બધું જરૂરી છે? એક આંખના કુમળા છોડને તેની જૂની જૂમિમાંથી ઉપાડી નવા ખાડામાં

રોપીએ-છીએ" ત્યારે આપણે ફેટલી કામળતાથી કામ લેવું પડે છે? માણસને આવે વખતે બીજાને બોલે હનકા રસ માણવાની ચળ આવે છે, નવી બહેનોનાં-કપડા ધરેણીની ટીકા કરવાનું મન થાય છે, તેના બોલવા-ચાલવાની-મસ્કરીઓ ઉડાડવાનું મન થાય છે. કા તો આપણે તેમની જૂની ટેવો માટે કડવાં વચન, બોલી નાખીએ છીએ, તેમના તરફ તિરસ્કાર કરીએ છીએ; કા તો તેમની ખુશામત કરી તેમની નમજાઈઓને ઉત્તેજન આપવા લાગીએ છીએ. આવી હનકા વૃત્તિને જો આપણે આશ્રમવાસીઓ વશ થઈએ તો આપણે તેમનું કાયમનું અહિંત કરી બેસીએ છીએ. પણ જો આપણા તરફથી તેમને તે ખરે ટાંકણે સહાનુભૂતિ અને સહાય મળશે, પ્રેમભરી સેવા અને વિશ્વાસપૂર્ણ સલાહ મળશે તો થોડા જ મમયમા નવી ભૂમિમા તેના મૂળિયા ચોરી જશે અને કરમાયેના પાંદડામાં પાછો તાજે રસ વહેવા લાગી જશે બને તે બહેન આવી હરો પોતાના પતિની પાછળ બે ચાઈને, પણ વખત જતા તે પોતે સાચી આશ્રમવાસિની થઈ જશે. તેને રસ પડવા લાગશે પોતે કેમ જાણે સ્વેચ્છાપૂર્વક, સ્વતંત્રપણે મેવાજીવનની તાલીમ લેવા માટે આવી ન હોય એમ જ તે વર્તતી થઈ જશે અને આ પરિવર્તન તેનામા ક્યારે થઈ ગયું એની તેને ખબર પણ નહીં પડે.

સેવકોએ પોતે પણ પોતાની પત્નીની કેળવણીનો આ પ્રયોગ કરવા 'માટે પોતાના' જીવનમા ઘણી ઘણી લાયકાતો કેળવવી પડે એ ઘણા સેવકોની સમજ એવી હોય છે કે પત્નીને અમુક આચાર વિચારોનો આગ્રહ કરવો એટલે તેને લઘુવદનું અને તકરાવ કરવી, સમજાવવું એટલે ચર્ચા અને ફલીયો કરીકરીને તેને હકાવવી, સત્યાગ્રહ કરવો એટલે જરાજરામા રિસાયા કરવું. પણ કોઈ પણ કેળવણીનું કામ એટલું સાદું અને સહેલું હોતું નથી— ખાસ કરીને એક પત્નીને આશ્રમજીવન ઉપર ચઢાવવાનું તો નહીં જ.

તે માટે પત્નીને કેળવવા સાથે પતિએ પોતાની જાતને કેળવવી જોઈશે, પોતાની લાયકાત વધારતા જવું જોઈશે પત્ની સાથે વર્તવાનું, તેના પ્રત્યે જોવાનું આપુ ધોરણુ જ તેણે સુધારી લેવું જોઈશે. તે પોતાની આશ્રિત છે, પોતાની સેવા કરવી એ જ તેનો ધર્મ છે, એવી જૂના જમાનાની દૃષ્ટિ તેણે છોડવી જોઈશે. તેણે સમજવું જોઈશે કે પોતાની અગત સેવામા જ તેનો બધો વખત રોક્યાં કરવો, તેને પોતાની મિનકત ગણીને, પોતાનું બોગનું સાધન ગણીને વર્તવું એ તેનો દ્રોહ કયાં બરાબર છે. એમ વર્તવાથી પતિ પોતાની શિક્ષક અથવા સેવક તરીકેની યોગ્યતા ગુમાવી બેગે છે. કારણ કે તે મોટેથી તેની ખાસે મેવાની વાતો સબળાવતો હોય છે, પણ તેની સાથેના વર્તનમાં તો તેના માલિક કે

બોક્તા તરીકે જ રહે છે. તેના ઉપદેશમાં અને આચારમાં મેળ ન હોવાથી તે પત્ની ઉપર સારી છાપ કેવી રીતે પાડી શકે? કોઈ પણ સ્ત્રીથી પતિના વર્તનમાં રહેલું આ જૂઠાણુ છૂપું કેમ રહી શકે? તે તો પતિની આંખ ઉપરથી કેળી જાય છે કે, એ હોડે આશ્રમના સંયમજીવનની ચર્ચાઓ કરે છે, પણ તેની આંખમાં તો લપેટતા ભરી છે. એ મોઢેથી દરિદ્રની સેવાની વાતો શીખવે છે, પણ એને પોતાને તો પાણીનો ખાલો જોઈતા હોય તો પણ પત્નીને હુકમ કરવાની ટેવ છે. પછી તે મોઢેથી ગમે તેટલો સમજાવવાનો કે વઢવાનો કે રિસાવાનો દેખાવ કરતો હોય તેથી શું વળવાનું? ચકોર સ્ત્રીઓ તો મોઢાની વાતોની પાછળ રહેલી એના મનની છૂપી વાત બરાબર વાચી લીધા વિના રહેતી નથી. સેવકે પોતાની કેળવણી જોટલી હદે કરી હશે તેટલી હદે જ તે પત્નીને કેળવવામાં હાવશે.

ત્યારે સેવક માટે પત્ની તરફ જોવાની દૃષ્ટિ કેવી હોય? “તે એક સ્વતંત્ર સેવિકા છે. તેને પણ સેવાના જીવનની તાલીમ લેવી છે. તેણે પણ આશ્રમજીવનમાં અને દેશકાર્યમાં પોતાનો ફાળો આપવાનો છે. તેનો સમય, તેની શક્તિ તેની એ તાલીમમાં જ ખર્ચવા દેવા જોઈએ. તેના ઉપર પતિએ હક દાવો ન કરવો ઘટે. એક પ્રેમજન મિત્ર અને સાથી તરીકે તેણે તો તેને તેના જીવનના આ મુખ્ય કાર્યમાં દરેક રીતે દોરવણી આપવી અને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ.” સેવક ધર્મપત્નીને આજ દૃષ્ટિએ જોઈ શકે.

સેવક જો પત્ની તરફ આવી દૃષ્ટિ રાખશે તો તે બંનેનું એકબીજા પ્રત્યેનું આપું વર્તન ફેરવાઈ જશે, શુદ્ધ બનશે. આશ્રમને શોભે તેવું તેમનું ગૃહજીવન થશે. તેમના આદારવિહાર વગેરે ખૂબ સાદા બની જશે. એ આનંદી પખીડાઓની જેમ, તેઓ બધા ધરકાએ સાથે મળીને કરશે, અને મેવાકાચો પણ સાથે મળીને કરશે. તેઓને કુદગતી રીતે સંયમજીવનમાં રસ જાગશે, કુટુંબ પરિવારની જાળ બધી જ સંકુચિત રહે એવી સાચા દિલથી ખમરદારી રાખશે. એ જાળ બધવા દેવી અને પત્નીની શરીર-સંપત્તિને તેમ જ મેવાની ઉમેદોને છિન્નભિન્ન કરી નાખતી એ તેનું બારે અહિત કરવા બરાબર છે, એ વિચાર એમના જીવનમાં એક દાણ પણ બુઝાશે નહીં.

આવાં મેવક મેવિકાના યુગવને સતતિ થશે તો તેના પ્રત્યેનાં પ્રેમ અને ન્યાયદારી એમનામાં સંયમજીવનનો રસ ખૂબ જ વધારી દેશે. સંતતિની રૂડી કેળવણીના વિચારથી એમને પોતાનાં જીવન વધારે સ્વચ્છ અને પવિત્ર ગણવાની સ્વાભાવિક પ્રેરણા થશે. આજ સુધી સંયમ એમને કષ્ટસાધ્ય હતો તે હવે સતતિપ્રેમને કારણે સ્વાભાવિક અને સહેલો બનશે.

આશ્રમોના પવિત્ર વાતાવરણમાં બહેનોને આ પ્રમાણે જીવનપદો કરવાની તક મળવી જ જોઈએ. કેઈ પણ આશ્રમના મુખ્ય ઉદ્દેશોમાં બહેનોની આવી સેવાને પણ સ્થાન છે જ. આશ્રમોનું વાતાવરણ એ માટે પવિત્ર અને સ્ફુર્ણાદાયી રાખવા આપણે સૌએ હંમેશાં પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ. તેવું જીવું વાતાવરણ જ્યાં ન હોય તેને આશ્રમનું પવિત્ર નામ કેમ શોભે? તે તો પછી એક પશુમય જીવન ગુજરતાં માણ્યોનો અખાડો જ કહેવાય.

પતિ તરફથી તેમ જ તેના આશ્રમવાસી સાથીઓ તરફથી આવી રીતે પ્રેમ સહાનુભૂતિ મળવાથી આશ્રમવાસીની બહેનોનાં જીવનો ઉન્નત થવાનાં દષ્ટાંતો આશ્રમસંસ્થાઓમાં આપણને અનેક જોવા મળી શકે તેમ છે. તેઓ મૂળે તો પતિની દોરેલી જ આશ્રમમાં આવેલી. તેમની પામે સ્વતંત્ર વિચારોની મૂડી કશી જ નહોતી. છતાં વખત જતાં તેઓએ આશ્રમસિદ્ધાન્તો હાડમાં ઉતાર્યા છે. ગરીબોની સેવા અને તે અર્થે ગરીબાર્થનું જીવન તેમને ખરા દિલથી ગમી ગયું છે. હરિજનોને પણ પોતાનાં કુટુંબોમાં જોળવી દેવા જોડેલી તેઓ ઉદાર થઈ છે, અને તેઓ પતિનાં અથવા આશ્રમનાં એવાકાચોમાં પોતાનો સ્વતંત્ર કાળો આપી શકે છે. તેમણે દાઝ તથા પરદેશી કાપડની ટુકોનોની યોગી જેવાં બદાહુરીનાં કામો કર્યાં છે; જેમાં જોડવાસનું આકરું કદ ભોગવવાનું આવે છે અને જેમાં કૌટુંબિક જીવન છિન્નભિન્ન થઈ જાય છે એવી સત્યમહત્તી લડતોમાં પણ વીરતાથી ભાગ લીધો છે.

મેવકોની માતાઓ અને બીજી સગાઈઓ ધરાવનારી સ્ત્રીઓ સંબંધમાં આશ્રમવાસીનું કર્તવ્ય પણ સાથે સાથે વિચારી શકે છે. એ જરા વધારે નાજુક અને અઘરું છે. એમના પર પ્રેમનું દમણું પણ અદ્ય પ્રમાણમાં જ આણી શકાય. એમના વિચારો અને એમની ટેવો ઠીક ઠીક હદ સુધી માનપૂર્વક સહન કરી લેવી રહી. એ સહન કરવું અને છતાં આશ્રમજીવનના સિદ્ધાન્તો તજવા નહીં એ સેવકો માટે ભારે કીમતી તાલીમ જ છે.

આશ્રમ જેવા સ્થાનમાં આપણે રહીએ છીએ, દુનિયાની દૃષ્ટિમાં કુ ખ અને દરિદ્રતાનું જીવન ગાળીએ છીએ, એ મુદ્દા ઉપર ઘણી વાર તેઓ પુષ્કળ જીવ બાળતાં અને આસુ પાડતાં હોય છે. આપણે સાતિરિવાજ પ્રમાણે મરણપરણના પ્રસંગો ઠાઠથી જીજ્ઞસી જ્ઞાતિમાં નામના ન કાઢીએ તેથી, સ્પર્શસ્પર્શની અને ખાવાપીવાની રીતો છોડી દેવી તેથી, બાળકને અને કન્યાઓનો વિરોધ કરીએ તેથી, તેમ જ પોતાનાં હિંમર લાયકનાં પુત્ર કે પુત્રીની ઇચ્છાને માન આપી આંતરજ્ઞાતીય અને આંતરગ્રાંતીય લમોને પણ આશીર્વાદ આપીએ તેથી—તેઓને આંસુ પાડવાના પ્રસંગો આપણા જીવનમાં આવવાના જ.

એ આંસુ જોઈ ન શકવાથી સેવક પોતાનું જીવન બદલવા તૈયાર થઈ જશે તો તે પોતાની કે મા બહેન વગેરેની કથી જ મેવા કરવાનો નથી. પરંતુ પોતાના સિદ્ધાન્તો ન છોડીને પણ સેવક માતા વગેરેનાં દિલ ખીજ બહુ રીતે જીતી શકે છે. આશ્રમના જીવનમાં ઘર કરતાં સમવડો ઓછી હોવાથી એમને કામકાજની, ખાવાપીવા, સ્વામેસવા વગેરેની અંગત તકલીફો ઘણી ઘાગે, એ સમજી શકાય તેમ છે. આપણે એની કદર કરવા જેટલું હૃદય પ્રેમળ અને કામળ રાખવું ઘટે. આપણે અંગત અગવડો વેડીને પણ તેમને એવી બાબતમાં બને નેટલાં સુખી કરવાં એ આપણો ધર્મ છે. જેટલું સુખ પ્રેમપૂર્ણ અંગત શુશ્રૂષા કરીને આપી શકાય તે વડે તો તેમને નવડાવી મૂકવાં જ જોઈએ. પણ જે સુખ કેવળ ધન ખર્ચાંને અથવા નોકર ચાકર રાખીને અથવા આપણુ સેવાજીવન છોડીને જ આપી શકાય તે બાબતમાં આપણે સાચાર બની જઈએ એવો ખૂબ જ સંભવ છે. એવા કટોકટીના પ્રસંગોમાં જેઓ નિરાશ ન થતાં ધીરજપૂર્વક સહન કરે છે, અને પ્રેમ સેવાના પ્રવાહો વહેવડાવી શકે છે, તેઓ છેવટે કેટલાંક વર્ષોની આકરી કમોટીમાંથી પસાર થયા પછી એમનાં દિલને સ્પર્શ કરવામાં સફળતા મેળવે જ છે.

આશ્રમમાં એવાથે દાખલાઓ થોડા નથી કે જેમાં વૃદ્ધ માતાઓ કે બહેનો આખરે પ્રેમથી ખાદી પહેરતી અને રેટિયા કાંતતી ધર્મ છે, હરિજન બાળકોને પ્રેમથી પોતાને હાથે પોતાનાં બાળકો સાથે બેસાડી જમાડતી ધર્મ છે અને ખીજ રીતે પણ આશ્રમજીવનમાં દીઠ દીક બળીને આપણા કાર્યમાં આશીર્વાદ આપતી ધર્મ છે.

આજે કરેલી વાત મોટે ભાગે તો આપણા આશ્રમના જૂના મેવકો સાથે તથા તેમનાં પત્નીઓ, માતાઓ વગેરે સાથે સીધો સબંધ રાખે છે. છતાં નવા વિદ્યાર્થીઓને તે હેતુપૂર્વક સંભળાવી છે. તે ઉપરથી આશ્રમવાસિની બહેનો પ્રત્યે વર્તવાની આશ્રમદષ્ટિ તમને સમજાશે. સ્ત્રીઓનું સન્માન રાખવું એ તો સામાન્ય રીતે દરેક સંસ્થાનનો ધર્મ છે જ, પણ આશ્રમવાસિની બહેનોને આપણે માત્ર સન્માન કરતાં બહુ વધારે આપવાનું છે. તેઓનાં નામ આશ્રમના વિદ્યાર્થીઓના ચોપડામાં કે કાર્યકર્તાઓના ચોપડામાં બહે ન હોય, તો પણ તેઓ આપણા સૌના જેવી સેવિકાઓ અથવા વિદ્યાર્થિનીઓ જ છે, એમ સમજીને જ આપણે વર્તવાનું છે. આપણા કરતાં તેમને મઠે સેવિકાના જીવન ઉપર ચઢવું કેટલું મુશ્કેલ છે એ મેં વિસ્તારથી બતાવ્યું છે. તેથી તેમના ઉપર સદાતુષ્ટિ, ઉત્તેજન અને પ્રેમની વૃદ્ધિ કરવી એ આપણું પરમ કર્તવ્ય છે. દીકાઓ અને દાંસી કરીને તેમના છત્સાકને શિખવી દેવાનું પાપ આપણે ન જ કરીએ.

અવચન ૩૩ મું આશ્રમબાળકો

આજે આપણે આશ્રમનાં બાળકો સંબંધે વિચાર કરીશું. આશ્રમ-વાસિની બહેનોનો વિચાર ક્યાં પછી તેમનાં અને આપણાં સૌનાં વહાલ બાળકોનો વિચાર કરવો એ સ્વાભાવિક જ છે.

બાળકોનો વિચાર એટલે તેમને કઈ નિશાળે બેસાડવા અને કઈ ચોપડીએ પઢાવવી એની ચર્ચા હું કરવાનો છું, એમ તો ઠાઈ આશા નથી રાખતાં ને? આપણે તો છેક નાનાં બળદાઓ અને બમ્લીઓનો વિચાર કરીએ છીએ. એમને વળી નિશાળ કેવી? અથવા નિશાળ હોય તો માનો ખોળો અને આશ્રમનો વિશાળ ચોક એ જ એમની નિશાળ. એમનાં ઘરમાં જે કામકાજ ચાલી રહ્યાં છે, ઉદ્યોગશાળાઓમાં અને ખેતરોમાં અને ગૌશાળામાં જે કામકાજ ચાલી રહ્યાં છે, આપણે સૌ આશ્રમવાસીઓ જે જે બોલીએ છીએ અને ચાલીએ છીએ એ જ તેમનાં પુસ્તકો.

એટલે બાળકોની ફેળવણી માટે સૌથી પ્રથમ તેમનાં માબાપોએ અને આપણે સર્વ આશ્રમવાસીઓએ જે કરવાનું છે તે એ છે કે, આપણાં જીવનો આપણે અત્યંત નિર્મળ, દંબ વિનાનાં, સાચાં અને પ્રેમપૂર્ણ રાખવાં. તેમ રહેતાં આપણને મન ઉપર તાણ પહોંચવું હોય તો પણ તે બાળકોના વહાલને ખાતર આનંદથી પહોંચવા દેવું. આપણા જીવનની ઝીણામાં ઝીણી વિગતોને આ નાનાં શિશુઓ ઝીણવટથી નિહાળી રહ્યાં છે, તે જોઈને તેઓ પોતાના જીવનના ઘાટ ઘડવાનાં છે, માટે આપણે તેમની પાસે જૂલે ચૂકે પણ ખોટો નમૂનો મૂકી ન બેસીએ, એવો વિચાર આપણા મનમાં નિરંતર જાગત ગમવો.

બાળકો બુદ્ધિ વિનાનાં અને બળ વિનાનાં નાનકડાં પ્રાણીઓ છે, એવા ભ્રમમાં ન રહેવું. તેઓ હજી બોલતાં ને ચાલતાં બલે ન શીખ્યાં દૂરો, છતાં તેઓ ખૂબ જ ચપલ અને બુદ્ધિમાન હોય છે. પોતાના તીણાં આંખ, કાન, સ્પર્શ, આદિથી અને તીણી બુદ્ધિથી તેઓ આ અજળી પંથુ અદ્ભુત દુનિયાને સમજવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અને સમજતાં જાય ■ તેમ રસના ઘૂંટડા પીતા જાય છે. તેઓ પકડે છે, છોડે છે, પંખાએ છે, મોંમાં ધાલે છે, પછોડે છે, — એમ અનેક પ્રયોગો કરી કરીને દુનિયાના વિવિધ પદાર્થોનું પદાર્થવિજ્ઞાન પોતાના અપ પૂરતું મેળવી લે છે. આપણને ધાગે છે કે તેઓ

સર્વ અર્થો, ભાવો અને અસંકારો સહિત સમજતાં શીખે છે, એટલું જ નહીં પણ તેના જવાબો પણ પોતાની કાલી કાલી વાણીથી અને અત્યુક્તિ, વક્રોક્તિ, અ-યોક્તિ વગેરે તરેહ તરેહના અસંકારોનો ઉપયોગ કરીને આપતાં થઈ જાય છે.

બાળકો આપણી જીભની ભાષા તો પ્રમાણમાં જરૂરી શીખે છે; પણ આપણી આંખોમાં ચમકતાં તેજોની ભાષા તેમ જ આપણા ગાત્ર ઉપર બદલાયાં કરતી ચઢતર રંગછટાઓની બેટી ભાષા શ્રદ્ધા કરતાં તેમને અત્યંત અધરું પડતું હોયું જોઈએ. અને જેમ જેમ બાળકો આપણી એ ભાષાઓ સમજતાં થાય છે તેમ તેમ તેઓને મોટી ઉંમરના માણસોના વર્તનમાં કંઈક અસ્વાભાવિક — કંઈક કુદરત વિરુદ્ધનું હોવાની શંકા જાય છે. મહાપ્રયત્નને અંતે તેમને સમજવા લાગે છે કે આપણા તો આવવાનાયે જુદા અને દેખાડવાનાયે જુદા છે!

આ શોધ તેના નિષ્પાપ હૃદયને પ્રિય લાગતી નથી. આપણા જુદાણાની એને શંકા તો બહુ વહેલી પડતી હશે, પણ ધ્વિરે મોટાંઓ પ્રત્યે આપેલાં શ્રદ્ધા અને ગ્રેમને લીધે તેઓની નાનકડી બુદ્ધિ આપણે એવા નીચ હોઈએ એમ માનવાને ના પાડતી હશે. અને આપણા વર્તનમાં કંઈક સારો શુદ્ધ હેતુ શોધવા તેઓ લાંબો વખત બુદ્ધિમંથન કરતાં હશે. સાજાંતાજાં શરીરોવાળા હોવા છતાં આપણે ખીકણુ છીએ એમ શોધતાં અને તેવું આપણે માટે માનતાં આપણાં શ્રદ્ધાળુ બાળકોને કેટલું વસમું પડતું હશે? પણ જ્યારે તેઓ ઘણી ઘણી વાર અવલોકન કરે છે કે આપણે બહારથી મોઢું રાતું રાખવા છતાં, અહારથી હિંમન જતાવવા છતાં, વર્તન તો ખીકણુ જેવું જ કરીએ છીએ, ત્યારે પછી તેમનો ભરમ બાંગ્યા વિના કેમ રહે?

આપણે બોલેલું ફરી જોઈએ છીએ, ટેક રાખી શકતાં નથી; ખીજાંઓને છેતરીએ છીએ, નાનાંને દાખીએ છીએ, બળિયાથી ભાગીએ છીએ; બહેરમાં ખાવાપીવા વગેરે બોગો યાગતમાં સંયમ જતાવવાનો દંભ કરીએ છીએ, પણ ખાનગીમાં ચોરીછપાથી ભોગનો સ્વાદ કરી લેઈએ છીએ; આપણે મોઢીથી પ્રેમ બતાવીએ છીએ, પણ મેવા કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે ગાળિયું કાઢીએ છીએ; આપણે નાનાંઓની મેવા લઈ લઈ તેમને પગવતાં અને તેમના ભોગે પોતે આજસુ જીવન ગાળતાં ધરાતા જ નથી; આપણે ઘણી વાર વેરાવચો કરીએ છીએ અને દીન ગરીબો અને તેમનાં બાળકો તરફ અણહકનો તિરસ્કાર જતાવતાં શરમાતાં નથી; આપણે ઘરને ખૂણે બેઠાં વાણીમાં પાણી જતાવીએ છીએ, પણ ખરે વખતે જીવ

વહાલો કરીને પચાપન કરીએ છીએ. આ બધું આપણું વર્તન ઉઘાડું હોય છે અને બાળકોને અજ્ઞાન સમજવાથી તેમની સામે આપણી એળ દાકવાની આપણે બહુ દરકાર પણ કરતા નથી. તેથી તેઓને આપણા જીવનનું જૂઠ્ઠાણુ ગોધી કાઢતાં વાર લાગતી નથી. વાર માત્ર પોતાના શ્રદ્ધા-સ્પદ વડીલો માટે આખું હૃદય માનતા જ લાગે છે. પણ છેવટે ઘણી આનાકાની પડી માન્યા વગર તેમનો છૂટકો થતો નથી.

આપણા જૂઠ્ઠાણાની બાળકોના જીવન ઉપર અસર થયા વિના રહે એમ તમે માનો છો? અસર થાય જ છે. એ બાળકોએ તો જ આપણને પોતાની જવાબદારીનું સાચું બાન આવે.

બાળકો પદાર્થજ્ઞાન, બાષ્પજ્ઞાન, ક્રિયાજ્ઞાન ગ્રાપ્ત કરવા જેમ મથન કરે છે, તેમ જીવનની સારામા સારી પદ્ધતિ અને જીવનના સાચામા સાચા સિદ્ધાન્તો ગોધવાનું પણ મથન કરતા હોય છે. જન્મસિદ્ધ સંસ્કારથી તો સત્ય એ જ જીવનનો સિદ્ધાન્ત માનીને તેઓ ચાલે એ સ્વાભાવિક છે. પણ આપણા ઉપરની શ્રદ્ધાથી બાળકો ધીમે ધીમે એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે, સત્ય અને સગળતાને જીવનનો સિદ્ધાન્ત માનવામા તેમની પોતાની જ જૂન થતી લાગે છે, સાચો માર્ગ તો આપણે અનુભવી અને શાણા વડીલો વર્તીએ છીએ તે જ હોવો જોઈએ. એમ કરતા તેઓ સમજવા લાગે છે કે જૂઠ્ઠાણુ એ તો એક મરીમસાનાબરેલી કળા છે, છેતરવું, પડાવી લેવું, નામી જવું, જૂઠું ખોનવું એ ધાર્યું કામ કાઢી લેવાના કેવા મુદ્દા અને ટૂંકા ને દૂર રસ્તાઓ છે.

પછી તો જેમ જેમ તેની ખૂબીઓ જુએ છે, તેમ તેમા એમને મસ આવવા લાગે છે ખોટું ખોટું રડીને તમારી પાસે ધાર્યું કરાવવાનો રસ્તો કેવો ટૂંકો ને સરળ છે. તમારા દેખતા માદી ખાપ તો તમે મોઢામા તમારો ચોડી કાઢો છો, પણ તેઓ હવે તમારી પાસેથી છૂપા કામ કરવાની કળા શીખી ગયા છે. તમે ન દેખો તે રીતે હુઆઈથી તે મારી ખાવાના અખતગ કરે છે અને તેમા સફળતા મળે તેમ તેમ એમનો એ પદ્ધતિમા રસ વધવા લાગે છે. તમે એમને લાડ કરો, માન આપો એમ અદરથી તેમને જોઈએ છે. પણ તે મેળવવું કેમ? એની કળા પણ હવે તેમને આવડે છે. તેઓ તમારી નમજાઈઓ અને તમારા શોખો બાળી ગયા છે. તેમને આલિંગન કરવામા ને જમીઓ બરવામાં તમે મળ લો છો એની તેમને ખગર પડી ગઈ છે. તેનો લાભ લેવા તેઓ શુ કરે છે? તેઓ રિસાય છે, તમારાથી છેદા છેદા નાસવાનો દેખાવ કરે છે, તમારી માથે અખોલા લે છે, તમારા હાથનું ખાવાનું લેતા નથી. તેમની કળા છેવટે આખાદ સફળ થાય છે,

તમે દીન થઈને તેમને મનાવો છો, તેડો છો, બચીઓ લો છો, રમકડાં આપો છો, તેમની પાસે હાર કબૂલો છો. તેઓ તમારે માથે ચડીને અને તમને અનેક પ્રકારે પજવીને પોતાનો વિજય જગજહેર કરે છે.

જીવનની કોઈ નવીન કળાનું પોતે સંશોધન કર્યું હોય તેવી હવે બાળકોને મળ પડવા લાગે છે અને જૂઠાણા ને લુચ્ચાઈની કળા તે દિનપ્રતિદિન ખીસવતા જાય છે.

આપણે બિનજવાબદારીનું, નિર્જાળતાનું અને જૂઠાણાભર્યું જીવન ગાળીએ તેની બાળકો ઉપર આ રીતની બચંકર અસર થાય છે. તેઓ આપણાથી સવાયાં જૂઠા પાકે છે. બાળપણમાં બધાંયેલુ આ વક્ષણ આખી જીંદગી નીતિનું શિક્ષણ આપીશું તો પણ ફરવાની આસા નથી. કોઈક મોઝે એક, અરે હજારે એક બાળક પૂર્વજન્મના સંસ્કારથી કહો કે પરમેશ્વરની કૃપાથી કહો, આપણા જૂઠાં અને મેંકાં વર્તન જોવા છતાં પોતાની સત્ય ઉપરની જન્મસિદ્ધ શ્રદ્ધાને વળગી રહી શકે છે. આપણે વડીલો સત્ય જરા જગમાં છોડી દઈએ છીએ તે આપણી નિર્જાળતાને કારણે જ હશે, પણ આપણે પસંદ તો સત્યનો રસ્તો જ કરીએ છીએ, એવો ઉદાર અર્થ કાઢી તેવાં બાળકો આપણી નબળાઈને મનથી માફ કરે છે, અને પોતે આપણું અનુકરણ ન કરતાં સત્યને વળગી રહે છે.

પણ એમ આચરનાર બાળકોની આપણે ઘણી વાર કદગ જૂઝી શકતા નથી. આપણે તો તેમને બોળિયાં અને અક્ષય વગરનાં ગણી હાંસીમાં ઉઠાવીએ છીએ, અને ઘણી વાર તો તેમની ઉપર નીચું—જૂઠાણાનું વર્તન કરવાનું જુલમી દબાવું પણ ફરીએ છીએ. ઘણાં સત્યનિષ્ઠ બાળકો દબાવણથી તૂટીને છેલ્લે પોતાની નિષ્ઠા જોઈ બેસે છે અને જીવન વિરે બધો ગમ ગુમાવી બેસે છે. દજરોમાં એકાદ જ બળવાન જીવ પાકે છે, તે જ આપણા જુલમો અને દબાવો સામે સત્યાગ્રહ પેકારવાની તાકાત બનાવે છે. તેઓ આપણો જુલમ સહન કરે છે, આપણો માર સહન કરે છે, આપણાં દાંસી તિરસ્કાર સહન કરે છે. તેઓ રિસાતાં નથી, ગડગાં નથી, ફરિયાદ કરનાં નથી, છતાં પોતાનો સત્યનો માર્ગ છોડતાં પણ નથી. એવાં બાળકો કુખ બોગવતાં દેખાય છે, પણ તેમ કંઠમાં તેમને કુખ લાગતું નથી. આપણે સામાન્ય લોકો જેવો રસ માણી કે સમજી શકતાં નથી તેવો અને વીર જેવો જ માણી શકે એવો જીવનરસ તેઓ માણે છે.

બાળકો સાથે કેમ વર્તવું, તેમને કેમ કેળવવાં, એ સંબંધમાં મેં આજે કંઈ જ કહ્યું નથી. આજે તો તેમના જીવનની માત્ર રૂપરેખા જ તમારી પાસે દોરી છે.

બાળજીવનની પાછળ રહેલો આ બધો બેદ માનતા તમને મુશ્કેલી લાગતી હશે જ. બાળકે એ બધું સમજીને જ્ઞાનપૂર્વક કરે છે એમ કહેવાની મતલબ નથી. પણ તેમનું એકદર વર્તન અવલોકન કરશો તો તમે આગતી બધી વાતો તેમના જીવનમાં ચાલી રહી છે એ કબૂલ કરશો જ. બાળકને આમ સાચી રીતે ઓળખતા થવું એ જ ખરું જરૂરનું છે. તો પછી તેમની સાથે કેમ વર્તવું અને તેમને કેમ કેળવવા એ પોતાની મેળે માલુમ પડી જવાનું.

જો આપણે જાણીએ કે બાળકો માત્ર આપણાં ગમકડા નથી, તો તેમને તેડ્યા ઉઠાણ્યાં, બચીએ બરી, એટલે તેમના તરફની દરજ ખૂરી થઈ એમ માનવું આપણે છોડીશું વળી જો આપણે જાણીએ કે બાળકો બળહીન, જ્ઞાનહીન, દયાપાત્ર, પ્રાણીએ નથી, તેઓ નકામા હાથપગ હવાવતા નથી, જો આપણે જાણીએ કે તેઓને નકામી પ્રવૃત્તિઓ કરવાને કે રમ્યા કરવાને ફરસદ નથી, તેઓ તો અત્યંત ગંભીરપણે આપણું બધું જીવન, આપણું બોધવું ચાલવું, આપણા ચેનચાળા એ બધાનું અવલોકન કરી રહ્યા છે; જો આપણે જાણીએ કે તેઓ આપણને જોઈને જે વસ્તુ બાંધશે તે પ્રમાણે તેઓ કાં તો હંમેશને માટે ઉચ્ચ જીવન તરફ અભિમુખ થશે અથવા તો કાયમને માટે હલકા જીવનના કીડા બનશે — જો આપણને આ બધી સમજ પડી જાય તો આપણે એકદમ સાવધાન થઈ જઈશું. બાળકોને સાચા દૃષ્ટાંત આપવાને ખાતર, તેમની ખરી કેળવણીને ખાતર, આપણે આપણા પોતાના જીવનને પવિત્ર, સચમી અને સત્યપરાયણ રાખીશું.

પ્રવચન ૩૪ મું

બાળકેળવણીની આશ્રમી પદ્ધતિ

ગર્ભ કાલે આપણે બાળકોને કેવી રીતે જોવાં એનો વિસ્તારથી વિચાર કર્યો; એમના નાના સરખા જીવનમાં કેવા પ્રવાહો ચાલી રહ્યા છે તે સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ઘણાં માળાપો અને સગાં વહાલાંઓને તો આ બધા વિચારો નવા જ લાગશે અને તે સાંભળી તેઓ અશ્રદ્ધાથી માથાં ધુણાવશે. પણ આપણે આશ્રમવાસીઓ અને સેવકો તો બાળકોનાં જીવનોને એ રીતે જ જોઈશું. એ રીતે જોઈશું એટલે બાળકો સાથેનું આપણું વર્તન આપોઆપ થવું જોઈ એ તેવું થશે. તેમની સાચી સેવા થાય, તેમની સાચી કેળવણી થાય એ રીતે જ આપણે તેમના પ્રત્યે વર્તીશું.

આ વર્તન કેવું હોવું જોઈએ એની કંઈક કપરેખા આજે તમારી પાસે-હોરવાનો મારો ધરદો છે. બાળકો માટેની કેળવણીને અભ્યાસક્રમ તેમાંથી તમે ઉપજાવી કાઢી શકશો. હું તો થોડી છૂટીછવાઈ સૂચનાઓ જ મુકવા માગું છું. આપણે બાળકોના જીવનની જે સમજણ કરી તેની સાથે, તેમ જ આપણે આશ્રમજીવનને સમજવાનો રાજ પ્રયત્ન કરીએ છીએ તેના ઉપરથી, આગળ જતાં આપણને પોતાની મેળે વિચાર કરી લેતાં આવડી જશે.

કપડાં નહીં પણ ખુલ્લી હવા

સૌથી પહેલી સૂચના કરવાનું મને મન થાય છે તે એ છે કે બાળકોને કપડાં અને જૂટ અને ઘરેણાંઓથી કંઈ લાદવાં નહીં. બહેલા ગણેયાં માળાપો અને તેમની દેખાદેખીથી ગામડાંનાં માળાપો પણ બાળકોના ઉપર આ જીવન ગુજરતાં જોવામાં આવે છે. બાળકોને લોકો હાડમાડ કરાવે છે તેનો હેતુ શા હોય છે? તેમનું ટાઢથી રક્ષણ કરવાનો હેતુ તો ક્યારેક જ હોય છે. મોટે બાજે તો બાળકો બનીકનીને રમકડાંની જેમ ફરતાં હોય એ જોવાનો તેમને મોહ હોય છે. તેમને તેવાં જોઈ ગામલોકોનું લક્ષ્ય એ ચાપ એવો પણ તેમને અંદરખાનેથી લોભ છે.

શરૂઆતમાં તો બાળકો માળાપના આવા ગાંડા મોહને સમજી જ શકતાં નથી. તેઓ શા માટે એમના હાથ અને પગમાં અને શરીર ઉપર અને માથા ઉપર કાચળાઓ ઉપર કાચળાઓ બરાવે છે, તેઓ શા માટે તેમના પગને

મોજામાં નાખીને બાંહે છે અને કંઈ જૂટમાં જકડી મચડી નાખે છે, એની તેમને સમજ પડતી નથી. બિચારાં માંડમાંડ ચાલતાં શીખ્યાં હોય છે, ગાલતાં મૂકતાં શીખ્યાં હોય છે, તેમાં આ બંધન તેમને અત્યંત અસહ્ય થઈ પડે છે. માળાપો કોઈ વાર સત્યાગ્રહ કરીને કેદખાનામાં ગયાં હશે અને તેમણે હવાઅજવાળા વિનાની કેદડીઓમાં પુરાવાનો અનુભવ ચાખ્યો હશે તો કદાચ બાળકો માટે તેઓ કપડાંનું કેવું કેદખાનું રચે છે એની તેમને કંઈક કલ્પના આવશે.

એ ઉપરાંત બાળકો, હજુ કયાં આપણી જેમ 'સુધર્મા' છે? આપણે ખુલ્લી હવા શરીરને લાગે એવી રીતે ઉઘાડા રહેવું એ શરમભરેલું સમજતાં શીખ્યા છીએ. બાળકોને તો હજુ ખુલ્લી હવાનો સ્પર્શ મીઠો લાગે છે. તેનું એ સુખ છીનવી લેતાં તેઓ પોશાક કરી રડી બેઠે છે. આપણે મોટાંઓ ડાહ્યાંડમરાં થઈ ગાદી તરફે બેસી રહેવું એ મોટાઈતી નિશાની સમજીએ છીએ, બાળકોને તો ખૂબ છટથી સિંચ્યાલો કમ્બી છે. તે છટ છીનવી લેતાં તેઓ ગળું ફાડીને ગે છે.

ધણી માતાઓ બાળકોને રડતાં છાનાં ગળી શકતી નહોતી અને રડવાનું કારણ સમજી જકડી નહોતી, તેમને મે બાળકોના કપડા, જૂટ વગેરે ઉતારી નાખવાની સલાહ આપી છે, તો દરેક વખતે બાળકો કૂધની જેમ હસતાં થઈ ગયાં છે એવો અનુભવ થયો છે. પણ માળાપો સામાન્ય રીતે એ સમજ્યા તૈયાર જ હોતા નથી. તેઓ તો પોતાના બાડકાઓને મોઢાં મોઢાં કપડાવતાં પહેરાવી તેમને બારે સુખી કર્યા એમ જ મનમાં માનતા હોય છે. તેથી ન્યારે બાળકો ગે ત્યારે તેનું ખરું કારણ તેમના સ્વપ્નમાં પણ ક્યાંથી આવે? તેઓ તો તેમને છાનાં રાખવા, જૂખ્યાં ન હોય તો પણ તેમના પેટમાં કંઈક મીઠાઈનો બાર વધારી બિચટા હેરાન કરે છે; અથવા કપડાંની કેદ ઉપરાંત ઘોડિયાની બીજી કેદની સજા તેમને કરે છે, અને જાણે તેમનો શ્વાસ ઉઘડી દેવો હોય એટલા બેરથી હીંચકા નાખવા મડી પડે છે.

પણ અરે પ્રભુ! બાળકનું આપણા જીવન સામેનું આ બંડ લાંબો વખત ટકતું નથી. તે કુદરતના નિયમો અને આપણા જીવન વચ્ચેનો તફાવત ધીમે ધીમે સમજવા માડે છે. આપણી કળા અપનાવવા લાગે છે. આપણી માદક કપડાં વિના શરમાતાં શીખી જાય છે, સુધારાને ખાતર બંધનો ખમવામાં જ સમ્મતા છે એ આપણી માન્યતા સ્વીકારી લે છે, અનેક જાતની ગાન-વર્ધક સિંચ્યાલો કરતાં બનીગતીને બેસવું અને કાલ કાલું બોલ્યા કરવું એમાં જ વધારે મજા અને માન મળે છે એ પણ સમજતાં થઈ જાય છે. બસ કળિયુગનું ક્રમ તેના ઉપર પૂરું થયું. હવે ભલે મહાત્મા ગાંધી

સાદાઈના અને જાતમહેનતના દોષ પીટે, બલે શાસ્ત્રો સંયમ ઉપર ભાર મૂકે; આ રીતે તૈયાર થયેલાં બાળકોની ઉપર એ બધો બોધ પથ્થર ઉપર પાણીની જેમ નિષ્ફળ જશે.

આશ્રમવાસી માયાપો જેમણે પોતાના જીવનમાં ઘણા સુધાગરો કર્યા હોય છે અને બીજા સૂઝે તો કરવાને નાગજ નથી, તેઓ પણ આ વિચાર જ આવ્યો ન હોવાથી, સામાન્ય લોકની જેમ જ બાળકોને વસ્ત્રાવકારની કેદમાં જકડીને રાજી થાય છે, અને બાળકોને પોતે સારી રીતે રાખ્યાં એમ માને છે. તેઓ આ સૂચનાનો અંબીરપણે વિચાર કરશે એવી આશા છે.

ધોડિયું નહીં પણ બાબાધર

બાળકોને લગતો બીજો વિચાર ધોડિયા સંબંધમાં કરીશું. માતાઓનું બહુ જ માનીતું અને લોકોમાં કાવ્યકળાના વિષયરૂપ આ ધોડિયાનો નવેસરથી અને આપણે સમજેલા નવા સિદ્ધાન્તોને અનુસરીને વિચાર કરી જોઈએ તો ખરા.

માતાઓમાં આ ધોડિયું કેમ આવડ્યું બહુ માનીતું થયું છે ? કળિયે ચડેલ બાળકોને છાના રાખવાનાં એ સાધનો તેમની પાસે છે — એક સાધન ઈશ્વરે આપ્યું, એટલે કે બાળકને ધવડાવવું, કંઈક ખવડાવવું, અને બીજું સાધન પોતે શોધી કાઢેલું — એટલે કે ધોડિયામાં ધાલીને હાંચીણવું. બાળક થાક્યું હોય, બધે ઘેરાયું હોય અને ને કાગળે રડતું હોય તો તો ધોડિયાના ઘેનઘેરા હાંચકોનો ઉપાય તેના ઉપર ગમવાણ જેવો નીવડી તેને તરત ચૂપ કરી બિઘાડી દે છે. પણ બાળકના રડવાના જીંધ અને ખૂખ એ જ એકલાં કાગળો થોડાં જ હોય છે ? કોઈ વાર તેને બીજે ચડ્યું હોય અને ન ચડાતું હોય તેથી નિરાશ થઈને રડતું હશે, કોઈ વાર પેટમાં ચૂંક આવવાથી પણ રડતું હશે. દરેક રોગ ઉપર ધોડિયાનો ઉપાય કેમ કામ આવે ?

આ સુંદર ધોડિયાનું આપણે જરા પ્રયત્નરહુ કરીએ. એ માને સુંદર કેમ લાગે છે, તેમ જ બાળકની દૃષ્ટિએ તે કેવું છે ?

મા આખો દિવસ બાળકને જાવીને બેઠી રહી શકતી નથી. તે ગરીબ મામડિયજી હોય છે તો તેને મહેનતમગ્નરી કરવાની હોય છે. સુધરેલી ચહેરી હોય છે તો આખો દિવસ બાળકની ડાહ્યે કઠ્ઠાં કંટાળે છે. પોતે પોતાના કામમાં રાગાય ત્યાં સુધી બાળકને સડીસવામન ગમવાનું સાધન તેને કંઈક જોઈએ છે. જમીન ઉપર મુલાડીને દામે વળગે તો બાળક માટે જાતજાતની ચિંતાઓ તેને રહે છે. બાળકને જીતવુંજો કચડી જાય; વળી

જમીનમાંથી માટી ખોતરીને મોંમાં પણ નાખે. આ બધી ચિંતાઓમાંથી ધોડિયું માને એકી સાથે હિગારી લે છે. એટલે માતાને તે સુંદર અને સગવડિયું લાગે એમાં શી નવાઈ ?

પણ તેમાં પડેલા બાળકનું શું થતું હશે ? બાળકને પડખું બદલવાની, આબોટવાની, ઊઠવાની, ખસવાની ઇચ્છાઓ થવી કુદરતી છે. એવી ઇચ્છાઓ થાય ત્યારે ધોડિયું તેમને કેવું લાગતું હશે એની કલ્પના કરી જુઓ. પ્રાણી-સંબંધાક્ષપનાં પાંજરાઓમાં વાઘસિંહને આમથી તેમ આંટા મારતાં જોઈ કોઈ પણ લાગણીવાળા માણસને તેમની દયા આવે છે. પોપટને સાંકડા, પાંજરામાં ઉપર નીચે થયાં કરતો જોઈને પણ આપણને લાગી આવ્યા વિના રહેતું નથી. પણ ધોડિયાની ઝાળીમાં પડેલા બાળક કરતાં એ વાઘસિંહ અને એ પોપટ તો પ્રમાણમાં પુષ્કળ છૂટ બોગવે છે. બાળકને તો તેનું ધોડિયું દશે દિશાએથી જકડીને પકડી રાખે છે, નથી તેનાથી જમણી બાજુ ફરાતું, નથી ડાબી બાજુ ફરાતું; નથી નીચે ઉતરાતું, નથી ઊભા થવાતું. બહુ બહુ કરી શકે તો હાથપગ સહેજસાજ ઊંચા કરી શકે છે.

હવે બાળકનું મન અને શરીર કેટલાં ચપળ હોય છે, ઉદ્યોગીપણું એ તેમના જીવનના પ્રાણ સમાન કેટલું બહુ હોય છે એની મેં તમને વિસ્તારથી કલ્પના આપી છે. એવાં બાળકોને આ ધોડિયાશ્પી પાંજરાનું બંધન કેટલું અસહ્ય લાગતું હશે ? તેઓ કેટલાં લાચાર, હતાશ દશામાં આવી પડતાં હશે ? મોટે ભાગે નાનાં બાળકો ધોડિયામાં નાખે છે ત્યારે શક્ય જોઈએ છે એ કોણે જોયું નથી ? પણ રડે તેમ આપણે તેમને વધારે જોરના હીંચકા નાંખીએ છીએ, પડખા ઉપર પાડુ મારવા જેવું કરીએ છીએ. છેવટે હતાશ થઈ, રોઈ રોઈ, ચાકી ચાકીને બાળક ઊંઘી જાય છે. આપણે માનીએ છીએ કે હીંચકાથી મજા માણીને તે ઊંઘી ગયું ! ધોડિયાના હીંચકાની મજા તો બાળકો ત્યારે જરા મોટા થાય છે અને પોતાની મેજે તેમાં અડગિતર કરી શકે છે અને પોતાની મેજે હીંચકા ચડાવી અને બંધ રાખી શકે છે ત્યારે જ બોગવતાં થાય છે. ત્યાં સુધી તો એમને માટે તે અત્યંત તંગ પાંજરું જ છે.

છતાં બાળક માટે માની ગેરહાજરીમાં તેનું રક્ષણ થાય એવા પાંજરા વિના તો નહીં જ ચાલે એ ખરું છે. પાંજરું બંધે રાખે, પણ તે ઠીક ઠીક મોટું રાખે. પાંચ છ હાથ લાંબી પડોળા અને કંઠેડાથી સુરક્ષિત ઓટલી રાખે, અને તેની ઉપર સુવાળી સાદડી જેવું પાયરી ગખે, જેથી બાળકને વાગે નહીં તેમ માટી વગેરે મોંમાં નાખે નહીં. એ ઓટલી ઉપર બાળકને નુકસાન કરે એવી કોઈ વસ્તુઓ રાખે નહીં. આવી ઓટલી તેનું દરેક

વાતે રક્ષણ કરશે, અને તે સાથે તેમના મનમાં જે કંઈ હિંસ્યાય કરવાની આવશે તેમાં કોઈ જાતની રોકટોક કરશે નહીં.

ખરી રીતે, જેમાં આટલી છૂટ અને સાથે રક્ષણ હોય, તેને દુનિયામાં આપણે પાંજરું કહેતા નથી, પણ ઘર કહીએ છીએ. ઘરનાં બંધન પાંજરા કરતાં સારી ખેડે પહોળા હોવાથી તેમાં રહેવું આપણને આકર્ષુ લાગતું નથી, પણ આનંદ જ આપે છે. ઘર આપણા વિકાસને રોકતું નથી, પણ પોષક થાય છે. બાળકને પણ આવી આટલી એ રીતે આનંદ અને વિકાસતું સાધન બનશે. આપણા મોટા ઘરમાં આવી આટલી એ બાળકને માટે 'નાનકડું' બાબાઘર જ છે.

આ મારા સૂચવેલા બાબાઘરને મળતી શોધ માબાપોએ કરી તો છે જ, તે છે આપણું સુન્દર પારણું. તે ઘેડિયા કરતાં લંબાઈ પહોળાઈમાં મોટું હોય છે. તેમાં બાળકને જઠડાઈને પડ્યા રહેવું પડતું નથી. તેને હરકરની પ્રમાણમાં સારી છૂટ રહે છે. તેના હૃદયના પણ ઘેડિયા જેટલા આકરા અને મૂઝવી નાખે નેટલા નથી હોતા.

પણ પારણામાં બાળકને બાબાઘર જેટલો વિસ્તાર તો ન જ મળે. તેમ વજનમાં તેમ જ કિંમતમાં પણ તે ભારે પડે. અને આપણે તો રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ, એટલે કે ગામવામીઓ અને તેમનાં મેવડોનાં ઘરની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ છીએ, તેથી મને તો બાબાઘર જ દરેક રીતે સરસ લાગે છે.

સ્મકડાં નહીં પણ કામકડાં

બાળકોના જીવનમાં આપણે સ્મકડાંઓને બહુ જ મોટું સ્થાન આપ્યું છે, તેનો હવે આપણા નવા દૃષ્ટિકોણથી વિચાર કરીએ. તેને માટે સ્મકડાંઓનો સંસાર સ્ત્રી આપવામાં આપણે હેતુ શો છો? તેઓ આપણને પંજવે નહીં, સ્મકડાં સાથે મધ્યાં કરે અને તેમાં રોકાયેલાં રહે એ જ ને? એ હેતુ મનમાં આવેલાં એમાં પાપ છે. આથી માબાપે આખો દિવસ કામ ધંધો છોડી બાળકને ઝાંખીને બેસી રહેવું જોઈએ, એમ હું કહેવા માગતો નથી. મારી કહેવાની મતલબ એટલી જ છે કે આ રીતે આપણે માત્ર આપણી સગવડની જ નજર રાખી અને બાળકની જરૂરિયાતનો ખ્યાલ જરાયે રાખ્યો નહીં, તેથી આપણે સાચાં સ્મકડાં નિર્માણી શક્યાં નથી.

આપણે વિચારો ક્યાં છે તે ઉપરથી તમે સમજી શક્યા હશે કે બાળકો જે કંઈ આંતરિક આખો દિવસ જતાખ્યા કરે છે તે ખાલી અર્થ વગરની રમત નથી. તેઓ તો આપણા ઘરનાં પણ અતિશય ઉદ્યોગી છે, અતિશય જિજ્ઞાસુ છે, અતિશય એકાગ્ર છે. એ વાત ખરી હોય તો તેમાંથી એ સાગ નીકળે કે બાળકોને સ્મકડાં જોઈતાં નથી, તેમને તો કામકડાં જોઈએ છે.

પણ તમે કહેશો રમકડાં નામ પાડે કે કામકડાં — એમાં ફેર શો પડવાનો? ફેર કેમ ન પડે? ખાલી રમવાની એટલે વખત પસાર કરવાની દૃષ્ટિએ જ ને સીજે બનાવવામાં આવે તેમાં અદ્ભુત અને મોંમાથા વગરની ગાંડી કંપનાઓ જ બેસવાની. ભડકામણી રંગો, ચિત્રાવચિત્ર અવાજો, કાઢૂંનો જોવા મેળ વિનાના આકારો — આવું આવું જ આપણને સૂઝશે. આપણે એમ જ માની લઈએ છીએ કે આપણને મોટાંએને અદ્ભુત અને આકર્ષક લાગ્યું તે બાળકોને પણ તેવું જ લાગતું હશે!

આપણે છોકરીની નક્ષ રૂપ પૂતળી બનાવીએ છીએ, ગાય કે ઘોડાની. નાની નકલો બનાવીએ છીએ, મોટર ગાડીની નકલરૂપ નાની મોટર બનાવીએ છીએ. હવેના યાંત્રિકો વળી તેમાં યાંત્રિક કરામતો દાખવ કરે છે. પૂતળીનું ડોકું આમ તેમ ફાસતું કરે છે, ઘોડાને કુદાવે છે અને ગાડીને કળ લગાડીને દોડાવે છે. મૂળ વસ્તુઓનાં નાટકો તરીકે આપણને આ રમકડાંએ આકર્ષક લાગે છે, પણ બાળકોની આંખ શું હમુ એટલી જિધડેલી હોય છે? તેઓ તો તમારાં રમકડાંમાં કેન્દ્રિતતાનો અર્થ દેખી શકતાં નથી. તેમના જીવનમાં અનેક પ્રમેયો અને ઉદ્વેગો ચાલતાં હોય છે તેમાં આ સીજે એમને ખાસ કશા જ ઉપયોગમાં આવતી નથી. તેઓ એમને પંપાણી જુએ છે, પછાડી જુએ છે, કરડી જુએ છે, અને દેવટે તેને નકામી જોઈ ફેંકી દે છે.

આપણે તો આપણાં રમકડાં સુદર જાણી વારે વારે તે બાળકોની પામે ધર્મો ફરીએ છીએ. તે ખિજખા હોય ત્યારે તેનને રાજી કરવા તે એમને રમવા આપીએ છીએ. બાળકો જિનટાં વધારે ચિડાય છે અને વધારે રડવા લાગે છે.

વળી રમકડાં યાંત્રિક કરામતોવાળાં હોય છે તો થડીક બાળકો ગતિ, અવાજ વગેરે તરફ એવાય છે ખર્ગાં, પણ આપણી માથેક 'વાહ! કારીગરે કેવી સુદર કારીગરી કરી છે,' એમ ઉદ્ગાર કાઢી તેઓ ગજી થઈ શકતાં નથી. તેઓને તો એ ગતિ વગેરેનો બેઠ જોડવાની ઇચ્છા જન્મે છે. પણ એ તેમની નાની યુદ્ધિના ગળા બહારનું હોવાથી તેઓ નિરાશ થાય છે અને વધારે ચિડાય છે.

બાળકોને પોતાનો સમય ઉપયોગી રીતે ગાળવાનાં સાધનો આપવાં જરૂરી છે, પણ તેની ચોજના બાળકોને શુ ગમી શકે, તેમને શાની જરૂર છે, એ વિચારીને કરવી જોઈએ. હું ધારૂં છું કે અતિ નાનાં બાળકોને માટે તો એમનાં 'બાપા-મા'માં કંઈક આવાં સાધનો મૂકવાં જોઈએ : લાકડાની સુંવાળી યાંબડીઓ — જુદી જુદી બે ત્રણ જાડાઈએની. બાળકોને ઊભા થવા બેસવામાં આ જો મરે થણે રસ હોય એ સ્વાભાવિક છે. આ યાંબડીઓ તેમને એ કામમાં મદદરૂપ થઈ આપણી પૂતળીઓ અને મોટરો કરતાં ખૂબ જ પ્રિય

થઈ પડશે. બાબાઘરમાં નાની નીચી ઓટલીઓ કે પાટલીઓ પણ મૂકી શકાય, નેના ઉપર બાળકો થોડી મહેનતે ચડીને વિન્નેતાના અભિમાનથી બેસી શકે.

આપણા મોટાંઓના જીવનના અનુકરણરૂપી રમકડાંઓ — એટલે કે હળ, ગાકું, ગાય, ઘોડો, પૂતળી વગેરેનો વખત બે ત્રણ વર્ષની ઉંમરે બાળક પડોંચે ત્યારે આવે ખરે. તે ઉંમરે તેમનું અવલોકન વધું હોય છે, અને આપણાં જુદાં જુદાં કામકાજને તેઓ કંઈક સમજે છે, પણ તે સાચાં કામો કરી શકે તેટલી શક્તિ તેમના હાથપગમાં ડેળવાઈ હોતી નથી. તેથી તેમને ગાકું હાંકવાની, પૂતળી રમાડવાની, ગાયને પાણી પાવાની વગેરે કામોની નકલ કરવાની વૃત્તિ થવી સ્વાભાવિક છે. પણ આ રમકડાં યાંત્રિક અને જાતે હાથેચાથે તેવાં કરવાથી બાળકનું મન ખોટી દિશામાં ખેંચાઈ જાય છે. ગાડી ને ઘોડા જાડા લાકડાનાં, નીચે પેડવાળાં, બાંજે નહીં તેવાં, દોરી બાંધીને બાળક દોડી તેને હાંકે એ જાતનાં સાદાં હશે તેનાથી જ તેઓ રાજ થશે. તેમનાં રૂપરંગ નહીં પણ તેમને લઈ ને દોડાદોડ કરવી એ એમનો મૂળ રસ છે.

આ નકલની ઉંમર થોડા મહિનામાં જ પસાર થઈ જશે, થઈ જવી જોઈએ. સડેજ આગળ જતાં બાળકોને સાચેસાચાં — આપણા જેવાં ■ કામો કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા પેદા થાય છે. આપણે તે ઇચ્છાને સંતોષવા માટે તૈયાર રહેવું જોઈએ. તેમને પાણી ભરવા માટે નાનાં બેડાં જોઈશે, રાંધવા માટે નાના ચૂલા જોઈશે, વાળવા માટે નાનાં ઝાકુ જોઈશે, ભોંત બેડવા માટે નાનું હળ જોઈશે. આ કામકડાં બાળકો જિજ્ઞાસી શકે તેવાં નાનાં છતાં સાચું કામ થઈ શકે તેવાં હશે તો જ બાળકોને ગમશે.

બાળકો છ સાત વર્ષની ઉંમરે પડોંચશે એટલામાં તો તેમને આથી પણ આગળનાં કામકડાં જોઈશે; એટલે કે તેઓ આપણી સાથે મળીને આપણાં મોટાં કામકાજોમાં પોતાનો હાથ અજમાવવા તૈયાર થશે. આપણા ગાડા ઉપર ચડી બેસી આપણા હાથમાંનો અઠોડો લઈ હાંકવા લાગશે, આપણી જોડે બેસી નીંદવા લાગશે, આપણી સાથે મળી સાચાં લુગડાં ધોશે, નાની વાહરડીઓને ચારશે, નવડાવશે, ઘરમાં જે કંઈ ધધા ચાનતા હશે — વણાટ, સુતારી, કુંભારકામ — તે કરવા બાઝશે. તેમનું કામ રમતરમ હશે ત્યાં સુધી તેમના આત્માને સંતોષ જ નહીં વળે. પોને સૌની સાથે કામ કયું, તે કરતાં પોતાને આવડયું, તે કરીને પોતે ઉપયોગી કામમાં પોતાનો નાનકડો ફાળો આપ્યો એ જોઈને જ હવે તેમને સંતોષ મળી શકશે.

તે વખતે આપણે ઘણી વાર તેમને ધુતકારીને કાઢી મૂકીએ છીએ, આપણા કામમાં દખલદાર માનીએ છીએ, તેઓ હાથપગ ભાંગી બેસશે વગેરે ડરથી તેમની દયા ખાઈને તેમનો ઉત્સાહ મારી નાખીએ છીએ, અને

ને સાધનવાળા અને શોખીન હોઈએ તો તેમને પૂતળીઓ, મોટરો, ઓરોપ્લેનો, સખ્યાબંધ નાનાં નકામાં વાસણોના સટ, ખોટી ઘંટીઓ વગેરેનો મોટો પરિચય બંધાવીએ છીએ. અને પછી ઘણા ખર્ચે આણેલી એ બધી વસ્તુઓ તેઓ ખોઈ નાખે, બ્વરિચિત ન રાખે, એટલે તેમને મૂર્ખ અને બ્વરચારકિત વિનાનાં કહી કપડા આપીએ છીએ અને શિખામણોના ચાળખા લગાવીએ છીએ.

આજની વાતમાં મેં બાળકોનાં કામકડાંઓનાં નામો ગણાવ્યાં છે, તે વિષે એટલો ખુલાસો કરી લઉં કે નિર્દેશ થયો છે તે જ કામકડાં કામનાં છે અને બીજાં કામ નહીં, એમ સમજવાનું નથી. મેં તો દર્શાવે છે જ નામો મૂક્યાં છે. માળાપોએ પોતપોતાનાં જીવનોમાંથી અને ધંધાઓમાંથી જ જે કામકડાં સ્વાભાવિક રીતે નિપજાવી શકાય તેવાં નિપજાવી લેવાં જોઈએ. મેં નામો સૂચવ્યાં છે તે પરથી એટલું તમે સૌ જોઈ ગયાં હશે કે કોઈને આ રમકડાંઓ માટે મોટાં કારખાનાંઓમાં વહી આપવાની જરૂર નથી.

આજની મારી બધી સૂચનાઓમાં એક સળંગ સૂત્રરૂપે જે વિચાર કરેલો છે તે તમે સમજી લીધો હશે. બાળકોની કેળવણી એટલે તેમને કોઈ પણ યુક્તિ પ્રયુક્તિ કરીને છાનાં રાખવાં, આપણી વાટમાં આડાં આવતાં અટકાવવાં, એમ નથી. આપણું ઘર શોભે તે ખાતર તેમને શોકબંધ ધરણી અને કપડાંમાં મઢવાં તથા નિર્ધાર રમકડાંઓની જંગલમાં ગૂંચડી મારવાં, એમ પણ નથી. પરંતુ તેમની આપકેળવણીની દિશાઓ કુદરતી રીતે આકર્ષી હોય છે તે સમજી તેમાં એમને પૂરી મદદ કરવી, તેમને તે મારેનું લાપક વાતાવરણ આપવું એ જ સાચી કેળવણી છે. એ અર્થે એમનાં હાથપગ આદિ અંગોનું છૂટાપણું એ તેમની પહેલી જરૂરિયાત છે. આખો દિવસ રોકરોક ન કરતાં તેમને નાનાં નાનાં કામો કરવામાં સરજતા કરી આપવી, તેમાં ઉત્તેજન આપવું, એ તેમની બીજી જરૂરિયાત છે. એ માટે કેટલાંક સાધનોની પણ તેમને જરૂર રહેવાની, પરંતુ તમે જોયું હશે કે તે બહુ જ સાદાં અને યોગ્ય જ છે. પરિચયની બળ વધારીને જેમ આપણાં પોતાનાં જીવન ગૂંચળાવવાં ન જોઈએ તેમ બાળકોનાં પણ ન ગૂંચળાવવાં જોઈએ.

ખરું જોતાં બાળકોને છાનાં રાખવાનો તથા આડાં આવતાં રોકવાનો સાચો ઉપાય પણ આમાં જ છે. આવી છૂટ અને સગવડ મળતાં બાળકોને આપણી આડે આવવાની કુરસદ જ રહેશે નહીં. તેઓ મસ્ત અને આનંદમગ્ન રહ્યાં કરશે. આપણે તેમની જરૂરિયાતો સાચી સમજ્યાં છીએ અને એમને આપકેળવણી માટે સાચું વાતાવરણ આપી શક્યાં છીએ એનું આપ કાઢવાની આવી એ છે કે બાળકો મસ્ત અને આનંદી રહે.

અવચન ૩૫ મું

બાળકેળવણી વિષે વધુ

શુભન અને આલિંગનની મર્યાદા

બાળકો સાથેના વર્તન સંબંધમાં આજે વળી કેટલીક વધુ સૂચનાઓ, આશ્રમી જીવનની દૃષ્ટિએ, આપવા ઇચ્છું છું.

એક વસ્તુ અત્યંત મહત્વની છે. ઘણાને બાળકોને તેડવાં, ઉઠાળવાં અને ખીજી ઘણી ઘણી રીતે તેઓ રમકડાં કે પૂતળાં હોય તેમ એમને રમાડવાની આદત હોય છે. તેઓ વખતોવખત એમને ઊંચકી ઊંચકીને બાત્રી પડે છે અને બચીઓ પણ ભરે છે. મને લાગે છે કે બાળકોને જોડેને આપણને થઈ આવતા આવા લાગણીના ઊભગ ઉપર આપણે અંકુશ મૂકવો ઘટે છે. બાળકો કુમળાં હોય છે, સુવાળાં હોય છે, નાનાં ને નમળાં હોય છે, તેથી દોડીને તેમને ઉપાડવાનું અને ચૂંચવાનું મન થવું એ સાચા શુદ્ધ પ્રેમનું લક્ષણ ન જ હોય. બાળકો હમેશાં આપણી તરફના આવા વર્તનને નાપસંદ કરતાં માલૂમ પડે છે.

તેઓ અતિ નાનાં હોય છે ત્યાં સુધી આપણું વર્તન નાપસંદ કરવાનું એમનું મુખ્ય કારણ એમના ઉદોગોમાં એથી નફામી દખલ થાય છે એ હોય છે. કેવાં એકાગ્ર ધ્યાનથી તેઓ કોઈ ઉચ્ચારોનો અર્થ શોધતાં હોય છે, અથવા કોઈક વસ્તુને ઉઠાળી પછાડી ઓળખવા મથતાં હોય છે. તેમાં આપણે કોઈ જાતના કારણ વગર, તેની ઇચ્છા જાણ્યા વગર, ઝોડની મંદ્રક તેના ઉપર આક્રમણ કરીએ છીએ, અને તેના એ રસભર્યા ઉદોગોમાં ભંગાણ પાડીએ છીએ. તેઓની નાપસંદગી જરા પણ છૂપી રહેતી નથી. તેઓ આપણી પકડમાંથી છટકવાને તનતોડ મહેનત કરવા લાગે છે, આડા હાથ દે છે અને ઉવટે રડવા લાગે છે. જગ મોટાં થયેલાં બાળકોને તો માન અપમાનના સૂક્ષ્મ બેદ પણ સમજવા માંડ્યા હોય છે. તેઓને આપણા વર્તનથી સ્વમાનખંડન થવાનું પણ બાન થતું હોય એવું તેમનાં મોં વગેરેનાં ભાવો ઉપરથી સ્પષ્ટ જોઈ શકાયો.

આટલી ચેતવણી આપ્યા પછી અને સંયમ ઉપર ભાર મૂક્યા પછી બાળકના સ્વભાવનું એક લક્ષણ તમને જણાવું — તે એ કે તેઓને આપણી મદદની ડગલે ને પગલે જરૂર છે. આપણી મોટી દુનિયામાં ઘણું તેમનાથી

ન બેસે એવું, ન ઠેકાય એવું, ન સમજાય એવું હોય એ સ્વાભાવિક છે. તેમાં આપણે સદ્ગુણભૂતિપૂર્વક તેમને મદદ કરવી જ જોઈએ. ઠાઈ વાર તેડીને ઉઘે ચડાવવાં કે નીચે ઉતારવાં જોઈએ, ઠાઈ વાર ઠાઈ શબ્દનો ઉચ્ચાર ધીમે રહીને થીખવવો જોઈએ.

પણ યાદ રાખો કે તેઓના ગળ ઉપરવટના ન હોય તેવા પ્રયત્નોમાં ખોટી દયા ખાઈને, મહેનતમાંથી એમને બચાવવાના ધરાદાથી એમની મદદે ઠોડી જવું ન જ જોઈએ. એવી મહેનતમાં તો તેમને જીવનનો ખરો રસ પડતો હોય છે. આપણે બિનજરૂરી દખલ કરી એમનો ફતેહનો મેચિંગ રસ ઢોળાવી નાખવો ન જોઈએ. ખરે પ્રસંગે હાજર હોઈએ તો ઉત્તેજનનાં વચનોથી કે હાવભાવથી એમને રંગ ચડાવીએ. આવાં પ્રેમભર્યાં ઉત્તેજન અને કદરનાં તેઓ ખૂબ જ શૂંઘ્યાં હોય છે. અને હોય એ કેટલું, સ્વાભાવિક છે? છેક નાનાં બાળકો પોતાના બાળાવરમાં ધાંબથી પકડીને મદ્દપ્રયત્ને બિર્લા થાય, છતાં આપણે તાળી પાડી તેમને વધારીએ નહીં, તો આપણે કેવા બેકદર? તેઓ પાટની ઉપર ચડી બેસે છતાં આપણે તેમને પ્રેમના ઉમળકાથી તેડી ન લઈએ અને સામાથીનું આલિંગન ન આપીએ તો આપણે કેવા નીરસ લોહો કહેવાઈએ? તેઓ બાળાશિક્ષણમાં એકાદ સુંદર શબ્દ કે પ્રયોગ વાપરે છતાં આપણે તે તરફ ધ્યાન ખેંચી ન દઈએ તો બાળકોનો રસ કેવો બીડી જાય? તેઓ પોતાની ખોટી ખોટી ગાપનું ખોટું ખોટું ફૂલ ઠોડી આપણને પાવા આવે અને આપણે તે ખોટું ખોટું પીને તેમના નાટકનો છેલ્લો અંક બજવી બતાવીએ નહીં તોયે આપણે બાળકનું મન કેવું ખાંડું કરી નાખીએ?

બાળકો ત્રણેક વર્ષની ઉંમર જેટલાં નાના હોય ત્યાં સુધી આવા ફતેહના પ્રસંગોએ આપણે મોટાઓએ તેમને અનેક રીતે ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. તાળી પાડીને, પીક ધાનડીને, તેમને સામાથી આપવી જોઈએ, અને તેમના ઉઘોગોમાં ખૂબ જ ઝળહળતી ફતેહોના પ્રસંગો જોઈએ ત્યારે તો આપણને પ્રેમનો એટલો જગરો ઉમળકો આવવો જોઈએ કે તેમને તેડીને આલિંગન કર્યા વિના આપણને તેમની પુગતી કદર કર્યોનો સંતોષ જ થાય નહીં. બાળકો સાચેનું વર્તન હમેશાં સબ્ય, શિષ્ટ અને દયાયેનું જ રહે એ ટીક નથી. પ્રસંગોપાત તેઓ ખિલ્ખિલાટ કરી પડે છે, ખેડી પડે છે, અને આપણે પણ એવા જ ઉમળકાથી તેમને વધારીએ એવી આશા ગળે છે.

પરંતુ તેઓ જરા મોટાં થાય અને જુદી જુદી જાતના કામોમાં રસ લેતાં થાય, ત્યારે આપણે ઉમળકો આટલેથી અટકવો ન જોઈએ. પ્રધી

તે જુદી જ રીતે પ્રગટ થવો જોઈએ. પછી તો આપણે જુદાં જુદાં કામોમાં રહેલી ખૂબીઓ અને કળાઓ એમને ધીરજથી અને પ્રેમથી શીખવવી જોઈએ. જુદી જુદી વસ્તુઓના ગુણધર્મો અને બાળાના બેદો તેમની પાસે પ્રેમથી ખુશ્કા કરી દેખાડવા જોઈએ. તેમના કાલા કાલા પ્રશ્નોને કદી દસી દાકવા નહીં, પણ પ્રેમથી તેના જવાબો આપવા જોઈએ.

ઘણી વાર આપણે અધૂરા અને બનાવટી જવાબો આપીને બાળકોને ઊલટા ગોટાળામાં નાખીએ છીએ. કેટલીક વાર દાતણ કયાં ચિના ખાવાથી પાપ લાગે એમ કહી દઈએ છીએ અને બાળકો શ્રદ્ધાળુ બની એ માની લે એવી અપેક્ષા રાખીએ છીએ. ખરી રીતે એ તો બાળકને અશ્રદ્ધાળુ બનાવવાનો જ ઉપાય છે. તેવા દૂંકા ખુવાસા આપણને વિસ્તારથી જવાબ દેવાનો કંટાળો હોય છે, તેથી જ આપણે આપીએ છીએ. પણ બાળક ઉપર જે આપણને અંદરનો પ્રેમ છૂટતો હોય તો તેને કંઈ પણ શીખવતાં આપણને કંટાળો શા માટે છૂટવો જોઈએ ? ઊલટો એક પ્રકારનો અલૌકિક આનંદ જ થવો જોઈએ.

સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય

જે બાળકોમાં બાળકોનો સંપૂર્ણ આધાર માગાયો અને મોટાંઓ ઉપર છે; એક સ્વચ્છતા અને બીજું આરોગ્ય. આપણે બાળકોની ડેશવર્ણીની બીજી જવાબદારીઓ ઉઠાવી શકીએ નહીં તો કદાચ આપણે. યુને. ઈશ્વર માફ કરે. પણ આ જે બાળકોમાં બાળકોને દુખી થવા દઈએ તો આપણે કદી પણ ક્ષમાને પાત્ર ગણાઈ શકવાનાં નથી.

અમે ગરીબ હતાં તેથી, અથવા અજ્ઞાનમાં હતાં તેથી, અથવા પગધીન હતાં તેથી, અમારાં બાળકોને સ્વચ્છ અને આરોગ્યવાન ગખી ન શક્યાં, એ આપણું કારણ ઈશ્વરના દરબારમાં કદાપિ ચલાવી લેવામાં આવશે નહીં. આપણા મોં ઉપર અત્યંત કરડો પ્રશ્ન ફેંકવામાં આવશે — “તમે એવાં હતાં તો બાળકોનાં માતા પિતા થતાં તમને શરમ કેમ ન આવી ?”

આ બાળકમાં ગામડાંમાં આપણે શી સ્થિતિ જોઈએ છીએ ? બાળકોને સ્વચ્છ રાખવાની કળા જ માગાય બળતું લાગતાં નથી, અને તે માટે તેમની પાસે વખત અને પાણી જેવાં સાધનો પણ પૂરતા પ્રમાણમાં હોતાં નથી. તેથી બાળકો ખસ, ખૂજલી અને ચાંદાંથી સદા પીડાતાં માનૂમ પડે છે. તેમની આંખો દુખવા આવ્યાં કરે છે, કાન પાકેલા રહે છે, નાકને ચાંદાં પડે છે. તેમનાં માથાંમાં જૂતાં જોળાં બાજે છે અને હાદરી ચાપ છે. એમને ગંદી જમીનમાં, ગંદી ગોદડીઓમાં રાખવામાં આવે છે, અને મેલાં ઘાણુ કપડાંઓ પહેરાવવામાં આવે છે.

આવી સ્થિતિમાં બેઠેલાં બાળકોને આ દુનિયાનો ઉશ્ચિરના આનંદોક્તિ રૂપે પરિચય જ થવા પામતો નથી. તેઓ તો આ લોકને દુઃખભૂમિ અને નરકવાસ રૂપે જ જુએ છે. એ સ્થિતિમાં તેઓનાં ત્રાસી બેઠેલાં મનમાં કયા વિચારો અને ઉદાર સંસ્કારો કેમ કરીને બેઠે? તેમને જીવનમાં કિત્સાહ, આનંદ અને સ્ફુર્ણા ક્યાંથી આવે?

આશ્રમવાસી બહેનો પોતાનાં બાળકોને સ્વચ્છ રાખવાનો એકંદરે સારો પ્રયત્ન કરે છે, એ આપણે કબૂલ કરવું જોઈએ; અને તે માટે આપણે તેમને ધન્યવાદ આપીએ છીએ. તેઓ આશ્રમવાસી બહેનો કરતાં પ્રમાણમાં સારી સગવડો ભોગવે છે. આપણે આશ્રમમાં પાણીની ઠીક ઠીક છૂટ રાખીએ છીએ. વળી બહેનો પોતાના કાર્પક્રમોમાં બાળકોને સંભાળવાના કામને આમહુપૂર્વક સ્થાન આપે છે, એ સગવડ તેમને ન મળી શકે તો તેઓ પોતાના પતિને આશ્રમનું કામ હોડાવશે; પણ બાળકોને સ્વચ્છ રાખવા તૈયાર નહીં જ થાય. માતાઓ માટે આવો આગ્રહ અને આવો ટેક પછો જ સ્તુતિપાત્ર છે આશ્રમવાસી બહેનો! પણ જો એવા આગ્રહ રાખે તો તેમની કાંઈ પરિસ્થિતિમાં પણ તેઓ પોતાનાં બાળકોને વધારે સ્વચ્છતાનો સામ આપી શકે.

સ્વચ્છતાની બાબતમાં આશ્રમની બહેનો જેવી ધન્યવાદને શાયક છે, તેવી પોતાનાં બાળકોનાં આરોગ્ય બાબતમાં તેઓ છે એમ બધી બહેનોની બાબતમાં આપણે કહી શકીશું નહીં. તેમાં એમની ધૃષ્ટિ ઓછી છે એમ તો નથી જ, પણ આરોગ્યને લગતા સિદ્ધાંતોનો તેમણે પૂરો પાઠરો વિચાર ક્યો હોતો નથી, એ જ કારણ જણાય છે.

બાળકોના બોરાક બાબતમાં ઘણી વાર તેમના વિચારો કાયા માલૂમ પડે છે. મોટાઓને જે અનારોગ્યકારી બોગોડો — તથેમાં, તીખાં, તમતમતાં, તેમ જ અતિ ગળપણવાળા બારે મીઠાઈઓ સ્વાદિષ્ટ માનવાની ટેવ પડી હોય છે તે બાળકોને પણ તેઓ ઘણી વાર મોહને વશ થઈને ખવડાવે છે. ઘણી વાર તેઓ બાળકોને વધારે પડતું પણ ખવડાવે છે. ખાવાપીવાની બાબતમાં માન્ય પોતે પોતાની જીભની નમજાર્ક છતી હોતી નથી તેનું જ આ પરિણામ છે. બાળકના ઉઠેર ઉપર આપણી આ નમજાર્ક કેટલી બધંદર અસર ઉપજાવે છે એ જોઈને પણ આપણે ચેતવું જોઈએ અને પોતાની નમજાર્ક જીવડી જોઈએ.

વળી માતાઓએ બાળકોનાં સામાન્ય દર્દોની બાબતોમાં અરધા વેદ અને શરીરશાસ્ત્રી સર્જ જવું જોઈએ. છતાં બહેનો તે વિષેનું જ્ઞાન બહુ જ ઓછું ધરાવે છે. પરિણામે બાળકો અપાત્ર, બારે બોરાક લઈ લઈને અને

તે જોઈએ તે કરતાં વધારે પ્રમાણમાં લઈ લઈને પોતાનું આરોગ્ય ગુમાવી બેસે છે. તેઓને સદા ઝાડા થયાં કરે છે, તાવ આવ્યાં કરે છે, શરીર ગળ્યાં કરે છે.

ખોરાક ઉપરાંત આરોગ્ય ઉપર અસર કરનાર તત્ત્વો ખુલ્લી હવા અને વ્યાયામ છે. માતાઓ એ બાળકોમાં પણ સાચા વિચારો ન જાણવાથી ઘણી વાર બાળકોને અતિ વધારે કપડાંમાં ઢંજૂરી રાખે છે, તેમને ખુલ્લી હવા અને પ્રકાશમાંથી મળતા આરોગ્યના કુવારાઓનો લાભ મળતો અટકાવે છે.

વળી તેમને ડાહ્યાં ડમગં અને સભ્ય બનાવવાની હોંશમાં, તેમ જ ઘણુંખડું તો પહેરાવેલાં કપડાં મેલાં ન થાય એવી ચિન્તામાં, તેમના દોડવા ફૂંદવા વગેરે ઉદ્યોગોને તેઓ હંમેશાં દબાવવાનો જ પ્રયત્ન કરે છે. એ ઉદ્યોગનું રહસ્ય ન સમજવાથી તેઓ બાળકોની રૂઝિત્તોને તોફાન અને જંગલીપણું માને છે, અને તેનાથી એમને મુક્ત રાખવાં એમાં જ સાચી ડેજવણી માને છે.

આ બધાં કાનૂનો લીધે બાળકોના શ્વનમાં ચાલી રહેલી અનેકવિધ આત્મકેજવણી ફેંધાય છે. અને સૌથી મોટું તુકસાન તો એ થાય છે કે તેમનું આરોગ્ય કાયમનું બગડે છે. એની અસર તેમના શ્વન ઉપર, તેમના વિચારો ઉપર કાયમની છાયા ફેલાવે એમાં શી નવાઈ? આશ્રમમાં માતાઓ આરોગ્યરક્ષાની બાળકમાં સાચા વિચારો સમજી લે તો કેવું સારું?

સંવદ્ધો પોતાનાં બાળકોને કેમ રાખવાં, કેમ ડેજવવાં એ વિષયમાં મોટી મોટી મૂંઝવણો આજે તમારી પાસે મૂકી છે. એવા બીજાનું ઘણું મુદ્દા વિચારવા જેવા છે. જેવા કે; બાળકોને બાવા કે સિપાઈઓની ધાક દેખાડવાની ટેવ, તેમને તાડન કરવાનો અને માળ દેવાનો ખરામ રિવાજ, તેમને બહુ બચપણથી વાંચવા લખવાને ચાજે ચડાવી દેવાં. મારી આ વાતોમાં તેવા સર્વ પ્રશ્નોને લાગુ પડે એવી દિશા મળી રહેશે. વળી આ બધા પ્રશ્નો મદત્તના હોવા છતાં આપણી આશ્રમની હવામાં તેની લાંબી ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી. આપણે સૌ એ સમજ્યે છીએ, તેમ જ ઠીક પ્રમાણમાં અમયમાં પણ મૂકતાં થયાં છીએ.

મારી મૂંઝવણોમાંના ઘણા વિચારો તમને નવા લાગશે. કેટલાક વિચારો આપણા દેશના જૂના સંસ્કારોને અનુસરીને છે. પણ મેં કહ્યું તેમાંનું ઘણું નવા વિજ્ઞાન ઉપર રચાયેલું છે. આપણા જૂના લોકોને એ વસ્તુઓનો પૂરો ખ્યાલ આવ્યો ન હતો અથવા ખોટો ખ્યાલ હતો. રમકડાં વિશે, બાળકોને તેડવા ને ચૂંચવા વિશે મેં જે કહ્યું છે તેમાંનું ઘણું જૂના

લોડાએ તે હશે વિચારેલું જણાતું નથી. પરંતુ આપણે આ જાનું છે અને આ નવું છે એની ચિન્તા શા માટે કરીએ? સત્ય શું છે, આપણી ડેળવાયેલી શુદ્ધિ જ્ઞાને સમર્થિ આપે છે, એટલી જ ચિન્તા ગંભીરે એ બસ છે. એમ કરવાથી આપણે જૂના રીતરિવાજોનું અગર પૂર્વજોનું અપમાન કરીએ છીએ એમ માનવું જૂનબરેલું છે. શું પૂર્વજો સત્ય અને જ્ઞાનના પૂજારીઓ નહોતા? આપણે પણ સત્ય જ્ઞાનના પૂજારીઓ રહીએ ત્યાં સુધી તેમના સુપાત્ર વારસો જ મળાઈશું, એ વિષે શંકા રાખજો.

બાળકોની ડેળવણીની આ બધી સૂચનાઓ બે ઉદ્દેશથી આપી છે; આપણાં આશ્રમબાળકો સુખી અને સંસ્કારી બને, આપણે સેવક તરીકે આપણી સેવા તેમને પણ પહોંચાડીએ—આ આપણે પહેલો અને નજીકનો ઉદ્દેશ છે.

આપણે દરનો ઉદ્દેશ મામવાસી માતાઓમાં બાળકોને સ્વાસ્થ્ય જ્ઞાન દેવાવવાનો છે.

કોઈ પણ પ્રકારના લોકશિક્ષણ માટે આપણને ભણેલાઓને તો એક જ ઉપાય આવડે છે—ભાગ્ય કરવું, પત્રિકાઓ છપાવવી. આ કામમાં એ ઉપાય બહુ ઓછો અર્થ સારી શકે તેમ છે. સાચામાં સાચો ઉપાય એ જ છે કે આપણે આશ્રમમાં આપણાં બાળકોને સાચી રીતે ડેળવીએ, સાચા સિદ્ધાન્તોથી તેમની પ્રત્યે વર્તીવ રાખીએ. કૃષ્ણની સુગ્રાસ જોમ વાસુ સહેજે વહી જાય છે, તેમ જ સિદ્ધાન્તો આપણા જીવનમાં આપણે ઉતારીશું તે સહેજે મામજીવનમાં પડેલો જશે.

આશ્રમ એ એક પ્રયોગશાળા છે. લોડામાં જે સુધારાઓ થાય, જે સિદ્ધાન્તો દેશાય એમ આપણે હમ્મીએ, તે આપણે આશ્રમની પ્રયોગશાળામાં પકવીને તૈયાર કરીએ, પછી તેના પ્રચારની ચિન્તા કરવાની આપણને કશી જરૂર નથી. આચારમાં જીતરેલા વિચારો પોતે જ પોતાનો પ્રચાર કરી લેશે.

છોકરાછોકરીનો ભેદ

આપણે છેલ્લા ત્રણ દિવસથી બાળકો અને તેમની રૂઝવણીનો વિચાર કરી રહ્યા છીએ. એક બીજને બહુ જ મહત્વનો વિચાર પણ ન કરી શકીએ તો એ વિષય પૂરો થશે નહીં. — તે છે છોકરાછોકરી વચ્ચેના ભેદનો. આ ભેદ પાપ છે, ઈશ્વરે આપણને સોંપેલા બાળકોનો મોટો દ્રોહ છે, એમ આપણે બધાં જ કબૂલ કરીએ છીએ, છતાં તે એટલો જૂનો છે, એટલો હાડમાં પેસી ગયો છે કે આપણા વર્તનમાં તેનું ઝેરીકું માથું બ્યારે ને ત્યારે દેખા દીધા વિના રહેતું નથી. આપણી વહાલી દીકરીઓનાં જીવનને તો એ ભેદ છેક કુખમાંથી કરી નાંખે છે. દીકરાઓનાં જીવન જિંદગીમાં ચડે છે એમ પણ નથી. દીકરીઓનાં જીવન એથી સુકાય છે, કરમાય છે, અને દીકરાઓનાં જીવન ગંધાય છે, સડે છે.

છોકરા અને છોકરી વચ્ચે આપણા સમાજમાં જે ભેદનું વર્તન રાખવામાં આવે છે તેની ગંધ પણ આપણે આશ્રમમાં અથવા ઘરમાં દાખલ થવા દેવી ન જોઈએ. છોકરો એ સદ્ભાગ્યની નિશાની અને છોકરી દુર્ભાગ્યની, એ સમજ લોકોના હાડમાં એવી જાડી પેડી છે કે રૂઝવાયેમાં માથાપો પણ એનાથી છેક મુક્ત રહી શકતાં નથી. અને આપણે આશ્રમવાસી પણ બુદ્ધિથી એવા ભેદને પાપ માનવા છતાં, વર્તનમાં તેનાથી બચી શકીએ છીએ, એમ હિંમતથી કહી શકીશું નહીં.

આ પાપી વિચાર કાણ જાણે શા કારણથી દુનિયાના સર્વ લોકોમાં ધર કરી બેઠો છે! પુરુષ વધારે બળવાન હોઈ ઘરમાં માલિકનું સ્થાન ભોગવે છે, અને સ્ત્રીઓના ઉપર હુકમ ચલાવે છે, તેથી છોકરાનું માન વધારે હશે? છોકરો બાપનો વારસ બની તેનું નામ આગળ ચલાવે તેથી, તેમ જ શ્રાદ્ધ કરીને બાપનો સ્વર્ગનો રસ્તો ખુલ્લો કરી આપવાનું તેના દાધમાં રહ્યું તેથી, તેનું માન વધારે હશે? ગમે તે કારણ હોય, કે આદાં ધણાં કારણો સામટાં ભેગાં થયાં હોય, પણ ભેદનું ઝેર હાડોહાડ વ્યાપેલું છે.

છોકરીનો જન્મ થયાની ખબર પડે કે ઘરમાં સૌ મોં ઉતારીને બેસે છે, અને જન્મ આપનારી દુર્ભાગી મા તરફ તિરસ્કારનો અથવા બહુ બહુ તો દયાનો ભાવ બતાવ્યા વિના રહી શકતાં નથી. સુવાવડી માતાની ચાકરીમાં પછી, તરત, દેર, પડી, જાણ, છે.

અને ત્યાર પછી એ કમનસીબ છોકરીના આખા જીવન દરમિયાન એ ઝેર દેખા દીધાં જ કરે છે. છોકરીને દૂધ આદિ પૌષ્ટિક ખોરાક આપે

આપવામાં આવે છે. ‘મને દૂધ બાવે નહીં’ એમ બોલતું જ છોકરીઓને શોભે એવી તેમના ઉપર છાપ પાડી દેવામાં આવે છે. તેમની માંદગીમાં ઓછું લક્ષ આપવામાં આવે છે. તેઓ તો જંગલી ધાસની જેમ વગર કાળજીએ વધ્યાં કરે એમ માની લેવામાં આવે છે.

છોકરીઓની ડેળવણીમાં પણ ઓછું લક્ષ આપવામાં આવે છે. તેમને ક્યાં ધધો કરવા જવો છે કે ભણાવવી, એમ ગંભીરપણે દલીલ કરવામાં આવે છે. અથવા હવેના જમાનામાં મધ્યમ વર્ગમાં છોકરીઓનું ભણતર વધુ જણાય છે, તો તે પણ વર મળવામાં સડેલું પડે એ જ નજરે અને એટલા અપૂરતું જ ભણાવવામાં આવે છે.

કામકામ બાબતમાં છોકરીઓને બહુ જ કાચી ઉમરથી ઘરકામોમાં લેવામાં આવે છે. તે છેડ બાળકી હોય સાંથી અને ઘરમાં ખાવાનું આપવામાં આવે છે એમાં બધું તેના ઉપર મહેરબાની કરતાં હોઈએ, એવી વૃત્તિ રાખવામાં આવે છે. એની પાસેથી મજૂરીને રૂપે ખોરાકીખર્ચનો અવેજ વડેવામાં વડેથી તકે મેળવેા જોઈએ એવો વિચાર રાખવામાં શરમ માનવામાં આવતી નથી.

મે બાળકોને માટે તેમ જ મોટાંઓને માટે જાતમહેનત અને કામ-કામતેને સાચી ડેળવણીનાં સાધનો તરીકે ગણાવ્યાં છે, એ તમે જાણો છો જ. એ રીતે આ રિવાજથી છોકરીઓને, આપણે હેતુ ન હોવા છતાં, અજાણપણે સાચી ડેળવણીનો છૂપો લાભ મળી જાય છે. આપણે જોઈએ છીએ કે તેને પરિણામે છોકરીઓ જુગી જુદી જાતના કામો કરવામાં કુશળતા, કળા અને ચપલતા ધણી સારી મેળવે છે, અને છોડગઓ દોક રહી જાય છે.

પરંતુ કામ એ તો વેડ પણ હોય અને ડેળવણી પણ હોય. તે કેવા બાવથી આપવામાં આવે છે તેના ઉપર બધો આધાર છે. શું ઘરમાં આપણે છોકરીઓને ડેળવણીના બાવથી કામો આપીએ છીએ, એમ કહી શકીશું ? તેવો બાવ હોય તો તો તે ઉમરે કેટલા પ્રેમથી, કેટલી નમ્રતાથી, મોજા લાગવા દીધા વગર, તેમને કામમાં દોરવી જોઈએ અને મમતાથી આપણા વખતનો બોમ આપીને તેમને તે કામો શીખવવાં જોઈએ. એ રીતે શું આપણે બાળકીઓને કામકામનું સિક્ષણ આપીએ છીએ ?

આપણે તો ધરકામમાં તેમનો ઝટ ઝટ ફાનો લેવો છે. એટલે તેમના ગળ કરતાં વધારે મોજા તેમના ઉપર નાખીએ છીએ. ટાકી ટાકીને તેમની પાસેથી મજૂરી લઈએ છીએ. તેમને નવું કામ શીખવવામાં પણ આપણે નેત્રપદ્ધતિ—એટલે કે હોગટા, તિરરકાર અને દંડુકાની પદ્ધતિ—જ અખત્યાર કરતા હોઈએ છીએ. આવા વર્તનથી બાળાઓમાં કંઈક

કુશળતા તો આવે છે, પણ તેમનો આત્મા નાનપણથી ગિહાર્જ ન્નય છે ઓકરીઓ તરફની આપણી દષ્ટિ તેમના વગ્ન કળ્યામા પણ તેમના સાચા હિતનો વિચાર કરના દેતી નથી ઓકરીઓ મોગી થાય તો તેમની પવિત્રતા સાચવી શકાશે નહીં ઓ કુલિયામા રજેતી થશે એવી બીકથી તેમને નાનપણથી પગણી દેવામા આવે છે તેથી જીગતા જ તેમના જીવનનું ડેળવણીનું દ્વાર મિ. ઈ. ન્નય છે ઘણા માગાપો તો એમનો છડેચોક વિદ્યન કરે છે, અને સારી કિંમત ઉપજાવવા માટે ઘરડા કે બીમાર ઘણી સાથે પરણાવી દે છે

એમને માગાપના ઘરમા ઉપર પ્રભાવેનું વર્તન મળ્યુ હોય તેમો માટે સાસગના સાગ વર્તનની આશા જ ક્યાથી હોય? તેમા હાઈ ગિયારી આગળ ઉપર વિધના થઈ તો આખી કુનિયાના અશુભો અને અપશુકો એના કમનગી. દેહમા બેગા થયા હોય એમ નેની તરફ સૌ જોવા લાગે છે તં તામી મળે તા લોગે અપશુકન માટે છે સવારમા તનુ મેા જોવુ નહીં એવુ ઘરમા ઓકરાઓ. નાખનાનાં આવે છે તેને સર્વ શુભ કામોથી દૂર રાખનામા આવે છે તેના નિવાહની પણ કુટુંબોમા સાગી વ્યવસ્થા થતી નથી તિગ્ગારથી દુકડો રાટનો ફેકનામા આવે છે, અને તેમને મજૂરી કરાવીને કચરી નાખનામા આવે છે

ટેલ્લીક બહેનો આવી રિધતિમા પણ પોતાનુ તેજ પ્રગટાવી શકે છે એમ બતાવી શકાશે પણ એવા અપવાદોથી તેવી બહેનોના પ્રાણ આત્માનો જ પુગલો મળશ તેથી કઈ આપણા બહેનો તરફના અન્યાયી વર્તન ઉપર આપણુ મજૂરીની મહોગ મેળવી શખીએ નહીં જ

ઓકરીઓને કુર્ભાગનુ ચિહ્ન માનનાની બોગી સ્વપના ઉપર આલીને ખરેખર આપણુ કેવડુ મોડુ પાપ ઠરીએ જીએ' તેથી ઓકરીઓનુ જીવન જન્મથી તે ઠેક મૃત્યુ સુધી કુખ અને તિસ્કારના અગ્નિમા તવાય છે તેમ જ સાથે સાથે ઓકરાઓનુ જીવન પણ દુષિત થાય છે

કાઈ મૂખ માણસ પોતાના અઘા શરીરને પપાગે અને બીજા અરધાને ઝેદી યાગીને ત્રાસ દે, તો શુ પરિણામ આવે? શુ તેના ત્રાસ દીવેના અગો જ એકના કુખી થશે? શુ તેનુ આખુ શરીર માદુ અને નકામુ નહીં થઈ જાય? અને તેના પપાગેલા અગો પણ કુખના બાગી નહીં થાય? ઓકરીઓ તરફ અપમાન ને તિસ્કાર બતાવીએ, એટલે ઓકરાઓ તરફ આપોઆપ એક જાતની ખુશમત થવા માડે છે તેમને મોટે ચઢાવવામા આવે છે તેમના જીવન ઉપર એની ખરાબ અસર થવા વગર કેમ રહે?

છોકરાઓને નાનપણથી જ કામકાજનો રસ લેવાથી દર રાખવામાં આવે છે, અને કામ કરવું એ છોકરીઓનું, મજૂરોનું અને હલકા લોકોનું કામ છે એવું જ તેઓને નાનપણથી માનતા કરી દેવામાં આવે છે. દુનિયાની પ્રજાઓ આજે દુ ખ ભોગવી રહી છે તેના મૂળમાં આ ઝેર સિરાપ ખીજું શું છે ? લોકો કામકાજને હલકું સમજે છે, પોતાના ભોગવિત્તાસનો ભાર ખીળીઓને માથે નાખવા ભય છે—એવા જુલમની માત્રા અસહ્ય થઈ ભય, એટલે બળવા ને કાપાકાપી આવે છે.

આશ્રમોમાં સેવાની ડેળવણી લેનારા એવા આપણા જીવનમાં પણ આ અન્યાયનું ઝેર દેખા દેતું હોય, છોકરાછોકરી વચ્ચે સુદૃઢ સુદૃઢ પણ ભેદ આવી જતા હોય, તો તે આપણી ડેળવણી ઉપર ખરેખર મોટું લાંઠન સમજવું જોઈએ. આપણે ખૂબ જાગૃત રહેવું જોઈએ અને આ પાપની આજમાં આઝી છાપાને પણ સફળ કરવી ન જોઈએ.

ખાસ કરીને બાળવયમાં ભેદનું ઝેર ઘણી જ જિડી અને આખી ગિંદગી પહોંચે તેવી અસર કઢે છે એ સમજી, બાળાઓના બાળવયમાં તો તેમના પ્રત્યે ભૂલે ચૂકે પણ ભેદ ગતાવાપ નહીં એની ખચકાટી રાખવાની જરૂર છે. નાનું બાળ પ્રેમ તિરસ્કારમાં કે વેરાવચામાં શું સમજે, એવા ભમમાં ન જ રહેવું.

ખાવાપીવાની બાબતમાં તો માન્ય છે છોકરાછોકરી વચ્ચે ભેદ પડવા ન જ દેવો જોઈએ. માણસના જીવનમાં ખાવાપીવાની બાબત એવી છે કે તેમાં થતા વેગવચાની અસર ઘણી જ દુ ખજનક થાય છે. એ વસ્તુ દેખવે નજીવી લાગવા છતાં તેનાથી માણસને ખાવાપીવામાંથી રસ જિડી ભય છે, તેવા ધરમાં વસવું એને વસવું થઈ પડે છે, અને વેરાવચો કરનાર ઉપર જિડા વેરભાવ બધાઈ ભય છે. નાના બાળકો ઉપર તો આવી અસરો, કુમળા છોકા ઉપર હીમ પડવા જેવી જ થાય છે. ઝોરમાન માને હાથે જીહ્વતાં બાળકોનાં જીવન કેવાં ગમગીન, નીરસ અને ઝેરીલાં બની જાય છે એ ડાજ નથી જાણતું ? એના મૂળમાં આવો વેરાવચો જ હોય છે ને ? દીકરીઓની બાબતમાં સગી માતાઓ જ કેમ જાણે ઝોરમાન મા હોય એમ વર્તે એ કેટલું બચકર ?

પુત્રીઓ પણ પુત્રોના જેટલી જ આપણી છે. તેઓ પણ આપણા પ્રેમાદરની સરખી જ હકદાર છે. જન્માનાઓથી તેઓનો એ હક આપણે ઠાકરે માર્યો છે, તેથી તો આજે તેઓ આપણાં પ્રેમસેવાની સવિશેષ હકદાર બની છે. તેઓને સુંદર ડેળવણી આપીએ તો તેઓ પણ પુત્રોની જેમ જ આપણી કુળદીપક નીવડશે, પુત્રોની જેમ જ ભારત માતાની સુયોગ્ય સેવિકાઓ નીવડશે.

છોકરાઓને નિશાળે કેમ ન મોકલવાં ?

આશ્રમખાળમાંની બાળપણની રૂઝવણીના વિચારો આપણે કરી ગયા એ જ બાળમાં જરા મોટા થાય પછી તેમના બહુતરું શું ? — સેડોની સામે આ પ્રશ્ન હમેશા ખરો થાય છે જ અને તેમને અનેક દિશાઓથી મૂઝવે છે. ડાર્ફને પોતાના છોકા ડોહરીઓ હશે, ડાર્ફને બાર્મકેનો હશે એમ ડાર્ફને ડાર્ફના બહુતરું જવાબદારી તેમના ઉપર હશે જ એ તેમણે કેમ પાર ઉતારવી ? સામાન્ય રીતે લોકો તો છોકાડોનરી પાય વાંના થાય એટલે તેમને ગામની નિશાળમાં બેસાડવાની પોતાની હજી સમજે છે સેવકની ફરજ શું એટલી સડેનારીથી પાર બીતરી શકશે ? ઘણા સેવકો અને આશ્રમવાસીઓ આ નિશાળનો સમ્પ્રિામ રખો જ લે છે છતાં આપણે તો આશ્રમજીવનના સિદ્ધાન્તોને અનુસરીને જ માનવા માગીએ છીએ તે સિદ્ધાન્તો આપણને આ હજી સબધમાં શું કહે છે ?

તે કે પહેલાં તો, બાળક પાય વાંનું ચયુ એટલે તો નિશાળે બેસાડવાનો રિવાજ ચાલ્યો આવે છે, પરંતુ આપણા વિચારો પ્રમાણે એ ઉમર બાળક કે બાળાને નિશાળે મુકવાને લાચની નથી.

તેમને નિશાળે ન મૂકીએ તેથી, તેમો રૂઝવણી ન આપીએ એવો અર્થ કવવાનો નથી જ રૂઝવણી તો છેક જન્મતાની સાથે જ શરૂ કરી દેવાની છે તે રૂપી કોય તેનું દિગ્દર્શન મે છેલ્લા ચાગ પાય દિવસમાં વિસ્તારથી કરાવ્યું છે જ તેમાં આપણે પાય સાત વાંની ઉમરના બાળકાની રૂઝવણીની કેટલીક વિવેચના પણ વચારી છે.

તેમને એ ઉમરે આપણી સાથે રળીને આપણા અનેક કામખાતેમાં ભાગ લેવાની તીવ્ર ઇચ્છા જન્મે છે તેમને હાય પગ ઇન્દ્રિયો ઉપર હીક હીક કાજૂ આવી ચૂકયો હોવાથી, મોગએના જેવા સાચા ક્રમો દરવાની એમને હોશ જન્મે એ સ્વાભાવિક છે પાણી ભરવું, વાગવું, વાસણ માળવા, કપા ધોવા, રોટલા ઘડવા, દળવું, સોવું, જાંકવું — એવા સર્વ કામખાતેમાં અને તેમાં પોતાનો સાચો કાજો આપવો, એવી તેમને ચગ આવતી હોય છે તેમ જ આપણા બીજા ધધાઓ — ખેતરે જવું, નીંદવું, ગોવું, જાડને પાણી પાવું, ખેતરમાં પંખી ઉડાવવા, અથવા રેટિયો, સાજ તે અંગેના ઠોકડા ભરવા વગેરે, અગર આપણા ઘરમાં જે કઈ ઉલોગો

ચાલતા હોય તેનાં જુદાં જુદાં અંગોમાં સાચ આપવો; ઘરમાં ગાય બળદ વગેરે પશુ હોય તો તેમને પાણી પાવા અને ચારવા જવું, છાશ તાણવી, ગાકું હાંકવું;—એ સર્વ કામોમાં પણ મોટાંઓની સાથે મંડી જવાની વૃત્તિને બાળકો એ હંમરે રોઈ રીતે રોકી શકતાં નથી. તમે જોઈ શકશો કે મેં આ જે દગલાખંધ કામો ગણાવ્યાં અને ખીજાં દગલાખંધ માખાપો પોને પોતાના સંજોગોને અનુસરીને વિચારી શકશે, તે સર્વ કામો એ બાળકો માટે ડેટકું સુંદર શિક્ષણ છે ! કયાં એમાંથી મળતી અમૂલ્ય ડેળવણી અને કયાં નિશાળનું બહુતર ? નિશાળોમાં તો લખવા, વાંચવા અને ગણવાની યાંત્રિક પ્રક્રિયાઓમાં તેમને કલાકના કલાક રોકવામાં આવે છે. નથી ત્યાં હાથપગને ખોરાક મળતો, નથી આંખકાનને મળતો, નથી મગજને મળતો. નાનકડા કારકુનો બનાવી તેમને ઓરડામાં બેસાડી મૂકવામાં આવે છે, અને હાલસાક ઠરે કે વિનોદે ચડે તો તે તોફાનમાં ગણી કપડો આપવામાં આવે છે. એ નિશાળોને સુધારીને ગમે તેટલી સારી બનાવીએ તો પણ આ સમૂહ અને વિવિધ શિક્ષણની જોગવાઈ તો ત્યાં થવી શક્ય નથી જ.

આપણા સેવકોમાં ડેટલાકની એવી કલ્પના હોય છે કે ગામની નિશાળોમાં શિક્ષકો સારા ન હોય, ચોપડીઓ આપણને પસંદ પડે તેવી ચામતી ન હોય, સ્વચ્છ અને નીરોમી વાતાવરણ ન હોય, રખડુ છોકરાંઓના સંગથી આપણાં છોકરાંઓને ગાંઠા દેવાની ને એવી અનેક કુરોવો વળગે, આપણે ધખ્લીએ તેવું રાષ્ટ્રીય વાતાવરણ ત્યાં ન હોય, તે કારણોથી તે નિશાળો ખરાબ છે, અને તેથી તેમાં આપણે આપણાં બાળકો ન મોકલવાં જોઈએ; અને આ નિશાળો સતોષકારક રીતે સુધરે નહીં ત્યાં સુધી આશ્રમબાળકોના બહુતર માટે આપણા વિચારો પ્રમાણેની આસ રાષ્ટ્રીય શાળાઓ કાઢવી જોઈએ.

પરંતુ ગમે તેટલી સુધારીએ તો પણ, નિશાળ એ બાળકોની સર્વ જૂખ બાંધી શકે જ નહીં. ખરી રીતે તો એ હંમરે બાળકના શિક્ષણ માટે નિશાળપદ્ધતિ એ જ નકામી વસ્તુ છે. બાળકોનો આત્મા તો આપણાં અનેકવિધ કામકાએ તરફ આકર્ષાયો હોય છે. એ કામો શીખવાં, આપણી સાથે મળીને કરવાં, એને માટે તેઓનાં તન મન અત્યારે જખી રહ્યાં હોય છે. નિશાળો ગમે તેટલી સુધારો કે રાષ્ટ્રીય પાઠ્યપુસ્તકો તેમાં ચલાવો તો પણ, તે એ કામોનો પ્રગંધ કેમ કરી શકે ! અને શિક્ષક ગમે તેટલો સારો હોય તો પણ ગામનાં એટલાં બાળકોની જિજ્ઞાસાને તે કેમ સંતોષી શકે ? બાંહેધા ધરના છાપરા તમે વાડી ખીંચી શકાય તો જ નિશાળમાં

આ બાળકોને ડેળવી શકાય. છાપરા નીચે વાડી ન જ ખીને ચોગસ છાપરાને તોડીને લળવોરસ છાપડુ બાધીશુ તો પણ વાડી કેમ કરીને ખીનશે? તે માટે તો છાપડું તોડીને ખુદ્દું મેદાન કચવાની જ જરૂર છે. આ ઉમરે બાળકની ખરી શાળા આપણુ પોતાનું ઘર અને આપણા હિયોગો જ છે.

એટલું ખરું કે મામાપોએ અને મોટાઓએ બાળકો સાથેની આજ સુધીની રીતભાત બદલવી પડશે તેમણે શિક્ષકના જેવી ધીરજ અને શીખવવાનો રસ ડેળવવા પડશે. જેવો માગોના પાનકપોરક થયું એ મામાપો આભાવિક ધર્મ છે તેવો જ તેમના શિક્ષક થવાનો પણ તેમનો ઈશ્વર ત ધર્મ જ છે.

પગલું તેઓ તો, ન્યારે બાળકો અદરના હિતસાદથી ગ્રેગારી કામ કરવા આવે છે ત્યારે, તેમને તોડાની, અટકચાળા અને દખનરૂપ ગણી ધૂનકારી કાઢે છે, તેમને હસીને આનંદગતા નથી, પ્રેમથી અને ધીરજથી કામ કરવાની કળા શીખવતા નથી પોતાના વહાના બાળકો માટે થોડી મિનિટોનો ભોગ આપવામાં જેઓને આનંદ છૂટતો નથી, પગલું જેઓ તેમની તરફ ડોળા કાઢે છે, ઘાટા પડે છે, અને તેટલાથી ઠો ગઓ ભાગે નહીં તો તાડન પણ કરે છે, 'તેઓ પોતાનો ઈશ્વરદત્ત શિક્ષકધર્મ ચૂકવાનું પાપ જ કરે છે.

બાળકોની તે વખતની દિનચાનેને સંદાનુભૂતિથી સમજવાનો પ્રયત્ન કરશે તો મામાપ શુ જોશે? તેઓ અતરંગી સ્ફુરણથી અરસ થઈને કામકામ શોધતા હોય છે—મધમાખીઓ દૂધ શોધતી હોય છે તેમ જ એમની મૂળ ધુન્ધા તો આપણા ચાલતા કામમાં આપણી સાથે જોડાઈ જવાની હોય છે પોતાને હથ્થુ આનંદનું નથી એ તેઓ જાણે છે આપણે કેમ કરીએ છીએ તે જોઈ જોઈને અને આપણને પૂછી પૂછીને શીખી લેવાની તેમના નાનકડા મનમાં તેમણે યોજના ઘડી હોય છે તેઓ કેવા ધીરે ધીરે, હસતા હસતા, આપણી આંખો જોતા જોતા, આપણને જરાયે તકલીફ ન થાય એની કાળજી રાખતા, આપણને મદદરૂપ થઈ આપણને રાજી કરવાનો પ્રયત્ન કરતા આવે છે.

ખરેખર, તેઓ ગીતા લઙ્કા નથી હોતા, છતાં તેમની નિજાસા—જ્ઞાનપિપાસાએ તેમને બીજા પાસેથી જ્ઞાન સારી લેવાની ગીતાની રીત—પ્રશ્નિપાત, પરિપ્રશ્ન અને સેવાની—કવી આમેદુલ શીખતી હોય છે.

પણ તે વખતે આપણું વર્તન કેવું હોય છે? 'કવળ હડધૂતનું' હવે તેઓ શુ કરે? નિજાસાને તો તેઓ રાહી શકતા નથી સ્વભાવ અનાવર હોય છે તેઓ આપણી નજરચુકાવીને કઈક ને કઈક કામે લાગે છે તેમાં

કાઈ દોરવનાર નહીં, સલાહ સૂચના આપનાર નહીં, એટલે આડું વેતરી બેસે છે. કાઈ વાર અનુભવની ખામીને લીધે પોતાનાં હાથપગને ધ્વજ પછી કરી બેસે છે. પછી નેઈ લો આપણે ગુસ્સો ! આપણે બાળકો પ્રત્યેનો પોતાનો શિક્ષકધર્મ આ રીતે ચૂકીને તેમની ભગતી જ્ઞાન-પિપાસાનું ખૂન જ કરીએ છીએ.

આ વિચાર પ્રમાણે નેઈએ તો ભણેલાં માળાપો મામડાંનાં અભણ માળાપો કરતાં બાળકોનું વધારે અહિત કરી બેસે છે. ભણેલાં માળાપોને એ છોકરાં જરા દોડતાંદડતાં ચપાં કે તેમને નિશાળે મૂકવા સિવાય બીજું કંઈ સૂઝતું નથી. અભણ મામવાસી માળાપોને છોકરાંએને નાની ઉંમરે નિશાળમાં ગોંધવાનો ઉત્સાહ હોતો નથી. તેઓ આપણને સમજાવી શકશે નહીં, પણ એમ નિશાળમાં ગોંધવામાં કંઈક ખોટું થાય છે એવું એમનું મન અંદરખાતેથી તેમને કલાં કરતું હાગે છે. ઘણાં મામમાં, તો નિશાળ જ ફોતી નથી, એટલે છોકરાંએ બચી જાય છે. ઘણાને ઘરની ગરીબ સ્થિતિને લીધે છોકરાં પાસે કંઈ કામ લેવું પડે છે, અને તેથી નિશાળે મોકલવાનું બનતું નથી. આવાં માળાપો મોટે ભાગે બાળકોની પાસે કામ કરાવે છે ત્યારે પ્રેમથી તેમને સમજાવવાને શીખવતાં નેવામાં આવે છે; બાળકો ઉપર બોળે પડે નહીં એની કાળજી રાખતાં અને તેઓ રમતાં રમતાં કરે એટલાથી સતોષ વાળતાં નેવામાં આવે છે. આવાં માળાપો ભલે અભણ હોય, છતાં તેઓ ઉત્તમ કાલિના શિક્ષકોની ગરજ સારે છે, એમ કહેવાને હરકત નથી.

પરંતુ આપણી સામાજિક પરિસ્થિતિ એવી જૂંદી છે કે ગરીબ માળાપો ધ્વજે તોપણ બાળકોને હ મેશાં પોતાની સાથે રાખીને કામ કરાવી શકતાં નથી. તેમને કાઈ રિશતિવાળાને ધેગ બરકામો કરવા કે દોર ચારવા મૂકવાં પડે છે. ત્યાં બાળકો કામકાજ તો કરે છે અને કુટાતાં ટિપાતાં અપજોગાં કુશળ પણ બને છે. પણ પોતાના ગળ કરતાં આકડું કામ કરવાનું હોવાથી તેઓ નાનપણથી શરીર ભાંગી બેસે છે, તેમ જ મોટે ભાગે ત્રાસ અને તુચ્છકારના, ગાળભેળ અને મારઝૂકના વાતાવરણમાં રહેવાનું હોવાથી, તેઓ મુદ્દિનાં મંદ રહે છે અને જીવનતા કાઈ જિંદગી ગુણે તેમનામાં ફેળવાવા પામતા નથી.

આવાં બાળકો વધારે કમનસીબ, કે જેમને નાનપણથી નિશાળમાં ગોંધવામાં આવે ■ તેઓ, એનો એકલસ આંક બાંધવો મુશ્કેલ છે.

નાનપણથી ચાકર રહેતાં હળપતિ આદિનાં છોકરાંએ નિશાળે જનાર છોકરાં કરતાં કામકાજમાં તો કુશળ થાય જ છે. જરા આગળની ઉંમરમાં

એમને વધારે પ્રેમ અને મમતા બતાવનાર અને શુદ્ધિપૂર્વક દોરવણી આપનાર ઠાકર સન્નનનો સહવાસ મળી જાય તો તેઓ તેનો લાભ પેલાં નિશાળે બહેલાં છોકરાંઓ કરતાં વધારે સારી રીતે લઈ શકે એમ હું માનું છું. ત્રાસ અને તુચ્છકારના વાતાવરણમાંથી પ્રેમ અને મમતાના વાતાવરણમાં મુકતાં તેઓની મંદ દેખાતી શુદ્ધિ થોડા જ વખતમાં ચપળતા અને તેજસ્વિતાનાં સક્ષરો બતાવવા માંડે છે.

ખીજી તરફથી, નાનપણથી નિશાળે જન્નાર છોકરાંઓ કામકાજમાં ઠાઠ રહે છે એટલું જ નથી, તેમને કામ વિષે કંટાળો અને તુચ્છકારભાવ આવી જાય છે; અને આજસની ટેવવાળાઓમાં હુચ્ચાર્ધ, જૂઠા, ચોરી વગેરે દુર્ગુણો વધતા જોવામાં આવે છે, તેવા તેમનામાં પણ વધે છે આથી આવાં છોકરાંઓને આગળ જતાં સારા વાતાવરણમાં રહેવાની તક મળે તો પણ તેમના આ દુર્ગુણોને લીધે તેમને તેમા બળવું ધણું જ મુશ્કેલ પડે છે.

આપણા આશ્રમમાં આપણને આ બન્ને પ્રકારના અનુભવો થયા છે. ગામડાના અમલુ જોવાળિયાઓ અહીં આવે છે તે થોડા જ માસમાં કેવા ઉત્સાહી, ચપળ, તેજસ્વી, શ્રદ્ધાળુ અને જે કરે તેમા કુશળ નીવડે છે ! અને શહેરી મિત્રો પોતાનાં છોકરાને નિશાળેથી ઉઘડીને મોકલે છે તેઓ મહિનાના મહિના સુધી પાણીમાં તેમની જેમ જીવ્યા ને જીવ્યા જ તથા કરે છે. ઠાકર બળે છે તોયે એમને અત્યંત તાણ પહોંચતું જોઈ શકાય છે, અને ઠાકર તો પોતે હારીને અને આપણને પણ હરાવીને છેવટે પાછા પણ ગયા છે.

આશ્રમવાસીઓએ અને જોએ બાળકોની સાચી કેળવણીનો વિચાર કરવાની દરકાર રાખતા હોય એવા સર્વ મામાપોએ પાચથી દશ વર્ષની ઉંમર સુધી તો બાળકોને નિશાળોમાં ન જ મોકલવા જોઈએ. તેમની ખરી પ્રાથમિક શાળા તે વખતે ઘરકામો અને ઉઘોગો સંબંધી કામો જ છે. “અમે તો શિક્ષણશાસ્ત્ર ન સમજનારા સામાન્ય માણસો, છોકરાંઓને ઉઘોગો અને કામો અમારે ઘેર રાખીને શીખવવાના હોય તો તેમને માટે અભ્યાસક્રમ કેવો ઘડવો એ અમને કેમ આવડશે ?” એવી ચિન્તા રાખવાની કશી જ જરૂર નથી. કારણ આ ઉંમરે બાળકો ઉપર આટલા કામો અમુક વખતે કરવાં જ એવું બંધન લાદવાનું હોય નહીં. તેઓ અંતરની સ્ફૂર્તિથી ધકેલાઈને, પતંગિયા ફૂલો પર જાય તેમ, તેમને લાપકના કામો આનતા હશે ત્યાં પોતાની મેળે જશે જ. આપણે માટે એટલું જ કરવાનું રહે છે કે આપણે તે વખતે તેમને હસીને આવવા દઈએ, થોડી મિનિટોનો ભોગ આપી તેમને દોરવણી આપીએ, શિક્ષકના પ્રેમ અને ધીરજથી જાતે કરી બતાવીને, મોટેથી તેને લગતું રહસ્ય સમજાવીને તેમને શીખવીએ, તે તે

કામને લગતી આગળ પાછળની જાણવા જેવી વાતો કહીને તેમનો રક્ષ પશુ વધારી શકીએ તો જરૂર વધારીએ.

સામાન્ય મામલાની મામાપણ, જેઓ બહુ જાણેલાં નથી, તેઓ આ વિચાર પ્રમાણે બાળકોને કેળવશે તો મોટી મૂઠેલ જેવી શાળાઓ કરતાં તેમનાં છોકરાંઓ વધારે સારી કેળવણી પામશે, એની ખાતરી રાખે. છોકરાંઓને વાચવા લખવામાં આ કિમ્બે પાડવાની જરૂર નથી, તેમ કરવું હાનિકારક પણ છે, તેથી મામાપણું અબજુપણું જરા પણ નડવાનું નથી. બાળકોની કેળવણી માટે જે જરૂરનું છે તે તો તેમની પાસે પુરુષ છે. તેમની પાસે ઉદ્યોગોની આવડત છે, અનુભવનું જ્ઞાન છે, એ પૂરતું બહુતર છે. તેટલું બાળકોને પ્રેમથી આપે એ શું એણું છે? એ સાથે તેઓ બાળકના પ્રેમને ખાતર, પોતાનાં જીવન શુદ્ધ, સ્વચ્છ, મહેનતુ, સેવાપરાયણ, સત્યના શૌર્ય વાળાં રાખવા પ્રયત્નશીલ રહેશે તો બાળકોનું શિક્ષણ તેમણે સંપૂર્ણ કરી શકે એમ તેઓ માની શકે છે. અને પોતે પોતાનાં બાળકો પ્રત્યેનો શિક્ષકધર્મ પૂરો પાળ્યો છે એવો જવાબ તેઓ પરમ પિતા પરમેશ્વરની હજારમાં પ્રમાણિકપણે આપી શકશે.

પરંતુ પાંચ વર્ષનું યશુ કે બાળકને નિશાળે પહોંચાડવાનો પ્રયત્ન રિવાજ પ્રબળ બની ગયો છે. જરા આંખ ઉઘાડીએ તો તેનું ભયંકર પરિણામ આપણે દેવા જેવું જોઈ શકીએ તેમ છે. નિશાળામાં બાળકોની કેળવણી થતી નથી એટલું જ નહીં, પણ તેઓ કાયમ માટે કશી કેળવણી ઝીલી શકે નહીં એવા બની જાય છે. અને જોવાનું તો એ છે કે તે જ વખતે કેળવણીની ગમત તો લોકોના ઘરોમાં અને ખેતરોમાં અને ઉદ્યોગોની કોઠામાં વહી રહી હોય છે. તેમાંથી હઠાવી બાળકોને નિશાળની ગંધાતી તલાવડીમાં ધકેલવામાં આવ્યાં હોય છે. એથી આપણી નવી પ્રજા દિવસે દિવસે નિર્મોલ્ય થતી જાય છે; અને આ પરિણામ નાનપણથી નિશાળે મૂકવાના મૂંઝા રિવાજમાં સપડાવાથી આવે છે એ જોઈએ છીએ, ત્યારે આપણું દિલ બળીને ખાખ થઈ જાય છે.

પરંતુ બાળકોને નિશાળથી બચાવવાની આપણી વાત કાણ કાને ધરશે? પ્રબળ રિવાજ સામે ગામડાનો દુખિયો મામજન આપણી વાત સાંભળીને માયું જીંચકે એ આશા રાખવી બહુ જ વધારે પડતી છે.

એક જ ઉપાય છે, અને તે એ કે આપણે આશ્રમવાસીઓ અને સેવકો દ્વિંમત ધરીને પોતાનાં બાળકો ઉપર પોતાની શ્રદ્ધાનો અમલ કરીએ. એ દ્વિંમત આપણામાં છે? જ્યારે સગાં, વહાલાં અને મિત્રો આપણને ઠપકો આપશે કે આપણે છોકરાંનું દ્વિંમત જગાડી રહ્યાં છીએ, તેમને નિશાળે

જવાની ઉંમરે રખડાવીએ છીએ, ત્યારે શું આપણે આપણી શ્રદ્ધા ઉપર કાયમ રહી શકીશું ? લોકોનાં નિશાને જનાર છોકરાંઓને કડકકાટ વાર્તાઓની ચોપડીઓ વાંચતા જોઈશું ત્યારે આપણું મન ગ્રાહ્ય રહેશે ? આપણે ગુનેગાર હોઈએ એમ શરમાઈને લોકોની સામે નીચું તો નહીં જોઈએ ? જો આપણે રિવાજના બળ આગળ હારી નહીં જઈએ, પણ આપણાં બાળકોને ધરના ઉઘોગોમાં મળતી કેળવણીની ખૂબીઓ પિછાણવા જેટલી હિમત અને શ્રદ્ધા રાખી શકીશું તો આપણી વસ્તુ તરફ લોકો આકર્ષાયા વિના નહીં જ રહે.

પ્રવચન ૩૮૩

અંગ્રેજી ભણતરનું શું ?

ગઈ કાલે આપણે વાત કરી એ તો દરેક વર્ષ સુધીનાં બાળકો સંબંધી થઈ. એમને નિશાળે ન મોકલવાની બકામણ સ્વીકારવી પ્રમાણમાં સહેલી છે. માણસને મનમાં હિંમત રહે છે, કે એમ કરતાં કદાચ છોકરાંઓ બીજાંઓ કરતાં ઠીક અને પાછળ રહી જશે તો પણ બુદ્ધ સુધારી લેતાં અને સૌની સાથે લાવી દેતાં બહુ મુશ્કેલી નહીં પડે, અને બહુ વખત પણ નહીં લાગે.

પણ એ ઉંમરથી આગળના શિક્ષણનું શું ? તેમને હાઈસ્કૂલ દોલેજીમાં મોકલી અંગ્રેજી ભણાવ્યા વિના કંઈ ચાલશે ? અત્યાર સુધી જે વિચારો તમે સાંભળતા આવો છો તે ઉપરથી આગળ માટે પણ હું તો નિશાળમાં ન મોકલવાની જ બકામણ કરીશ, એવી કલ્પના તમે કરી લીધી હશે. તમે બલે મારી સામે ડાળા તાણીને તાકી રહો, પણ હું કહું છું કે તમારી કલ્પના ખોટી નથી.

આ ગોળી બળવી તમને આકરી પડે છે ને ? કારણ દેખીતું છે. તમને કદ છે કે છોકરાંઓને બે તમે ભણાવવાની ઉંમરે ભણાવો નહીં તો ઉંમર વીત્યા પછી એ ખોટ તેઓ કંઈ રીતે પૂરી કરી શકે નહીં, અને તેમનું આયુ' ભવિષ્ય બગડે.

પરંતુ હું તમને ત્યારે એવી બકામણ કરું છું કે છોકરાંઓને હાઈસ્કૂલ અને દોલેજીમાં ન મોકલો, ત્યારે એમને કેળવણી વિના રાખો એમ કહું છું શું ? ત્યાં મોકલવામાં આપણે ધ્વજીએ છીએ તે પ્રકારનું શિક્ષણ થતું નથી, આપણે ન ધ્વજીએ તેવું કુશિક્ષણ જ વધારે થવાનું જોખમ છે, અને આપણે તે જોખમ જોઈતું નથી. બાકી ત્યાં ન મોકલવા છતાં આપણાં છોકરાંઓને શિક્ષણ આપવાનું તો છે જ. તે અંગ્રેજી શિક્ષણ નહીં હોય, પણ ઉચ્ચ શિક્ષણ તો જરૂર હશે. તે કેવું હશે અને કેવી રીતે આપી શકાશે એની કલ્પના હું આજે આપવા ધારું છું.

પણ તમારા મનમાંથી વચ્ચસો હાલો મુશ્કેલ છે. તમને થશે : “ છોકરાંઓ ઉપર શિક્ષણ જેવી જિંદગીની એક મોટામાં મોટી બાબતમાં નવો અખતરો કરવા જઈએ અને તેમાં ધારુ” પરિણામ ન જિતે તો તેઓ અતોબ્રષ્ટ અને તતોબ્રષ્ટ નહીં બને ? શાળા દોલેજીનું ભણતર નહીં

મળવાને લીધે છોકરાંઓની બુદ્ધિ ખીસ્યા વિનાની રહી જાય અને તેઓ જિંદગીમાં સફળ ન થાય તો કાયમને માટે આપણને પસ્તાવો રહ્યા કરે કે આપણે પોતાના એક તરંગને ખાતર તેમનું આયુષ્ય બગાડ્યું, અને છોકરાંઓ પણ આખી જિંદગી આપણે નામે નિસાસા નાખે.”

આવા વિચારો કરીને આપણે ધણાખરો મેવઢા અને આશ્રમવાસીઓ ત્રદા શુભાવી દર્ષણે છીએ. આપણે આપણા સેવાજીવનને ખાતર ધણાં કષ્ટો અને ઘણી અગવડો વેઠવા તૈયાર છીએ, ધણાં જ્ઞેષ્ઠો ઉદાવવાની અને ભોગો આપવાની હિંમત બતાવી શકીએ છીએ. ગામડાના મહેરિયામાં પોતાનાં શરીરો કંતાઈ જાય એથી હારતા નથી; ગરીબાઈ વધ્યાં હોઈ નાતજાતના રિવાજ પ્રમાણે ન વર્તી લોકનિંદાના ભોગ બનીએ છીએ, તેથી પણ હારતા નથી; હરિજનોના પ્રશ્ન અંગે સર્ગાવહાતાં આપણે ત્યાગ કરે તેથી પણ ડગતા નથી, ગામડાંના જીવનમાં મળવાની હોશમા ઠીક ઠીક જાતમહેનત પણ આનંદથી કરીએ છીએ; આપણી સર્વ શક્તિ સેવામાં આપતાં આપણે આપણા સાહિત્ય આદિ શોખો ઉપર પણ સારા પ્રમાણમાં કાપ મૂકી શકીએ છીએ. “આપણા પોતાના સિદ્ધાન્તને ખાતર પોતે જીંદગી ભોગ આપીએ તે ઝાણે જ છે, પણ—” આપણને થાય છે, “પણ આ પ્રશ્ન જુદો જ છે. આ તો પોતાનાં છોકરાંનાં બહુતરનો, તેમની આખી જિંદગી સફળ કે નિષ્ફળ કરાવવી તેનો છે. જોકે યાત્રુ જમાનાની શાળા કોલેજોનું બહુતર આપણને ઘણી ઘણી રીતે રુચતુ નથી, છતાં જિંદગીમાં આગળ વધવા ખાતર સૌ તે જ લે છે. તો પછી આપણા પોતાના મગજના એક તરંગ ખાતર આપણા છોકરાંઓને તેનાથી રક્તિ રાખવાનો આપણને શા અધિકાર છે ?”

મોટા ભાગના સેવકો પોતાનાં છોકરાને શાળા-કોલેજમાં મૂકવાનો વખત આવે છે ત્યારે આ જાતના વિચારવમજમાં પણ વિના રહી શકતા નથી, એ આપણો અનુભવ છે. એનો સીધો અર્થ શું એ નથી નીકળતો કે તેમણે પોતાના સિદ્ધાન્તોને ખાતર બહુ બહુ ત્યાગ કર્યો પણ હવે તેમની ત્યાગશક્તિની હદ આવી રહી છે ? એનો અર્થ શું એ નથી કે તેને તેઓ છોકરાંના બહુતર સુધી લંબાવતાં મૂજ ગયા છે ?

તેઓ મનને, બડે છેતરતા હોય કે જાતપૂરતા તો અમે અમારા સિદ્ધાન્તો પૂરેપૂરા પાળીએ છીએ, પણ ખરેખરી કસોટીને વખતે તેઓ ડગી ગયા એમ જ કહેવું જોઈએ. આજ સુધી મનમાં જે ઠંડકા પેડી નહોતી તે આજે કસોટીને વખતે તેમનામાં પેડી છે : “કદાચ આપણે આશ્રમજીવન સ્વીકારવામાં મોટી ભેવફૂદી કરી દશે તો ! લોકો તો એમ જ માને છે

અને આપણને ધૂની, વેદિયા, ભગત ગણી કાઢે છે. આપણે આપણી બેવકૂફીમાં પોતાની નિંદગી બગાડી, અને તે તો હવે સુધરે એમ રહ્યું નથી; પણ પોતાનાં છોકરાંને તો તેના ભોગ ચર્તા વખતસર બચાવી લઈએ ! આપણે આજ સુધી માન્યું કે આત્રમનું સેવાજીવન એ સાચું જીવન છે, પણ સાચું જીવન એવું હોય ખરું ? એ તો મહા કષ્ટમય જીવન છે; ગામડાંના સાંકડા ખામોચિયામાં બંધાઈ રહેવા જેવું છે. એમાં ધન નથી, માન નથી, મોટાં મોટાં કામો કરીને કીર્તિ કમાવાનો અવકાશ નથી. એ ખામોચિયું નથી એમ ફેટલાકના અભિપ્રાય સાંભળીને આપણે તો ફસાયા, પણ હવે પોતાનાં છોકરાંને તો ફસાવશું નહીં જ.

“વળી શાળાકોલેજનું બહુતર ખોટું હોવાનું આપણે માન્યું તેમાં પણ આપણાં અસ્થાના રંગનું જ કારણ કેમ ન હોય ? દુનિયામાં તો લોકો તેને જ સારું માને છે. હા કોઈ કોઈ તેની ટીકા કરે છે ખરા, પણ તે પારકાં છોકરાંને જાતિ કરવાની વાત હોય ત્યાં સુધી જ. પોતાનાં છોકરાંનો પ્રસંગ આવે ત્યારે તેઓ આપણી જેમ હૈયાફટાપણું બતાવતા નથી. તેઓ તો તેમને એ જ શિક્ષણ લેવા મોકલે છે.

“પોતાનાં છોકરાં બણીગણીને ખૂબ કમાય, દેશવિદેશમાં મોટા વેપાર એકે, મોટા સરકારી અધિકારી થાય અને સુખી થાય, એ ક્યાં મામાપને નથી ગમતું ? આપણે સેવા પ્રત્યે વળેલા તરીકે એ સુખ તો તેમને માટે ન ઇચ્છીએ એ કીક, પરંતુ તેઓ પ્રસિદ્ધ હાકતર થઈ પોતાની વિદ્યાથી અનેક રોગીઓના આશીર્વાદ મેળવે, મોટા ઇજનેર બની નહેરો, પૂલો, કારખાનાંઓ વ. મોટાં મોટાં ઇજનેરી કામો કરી દેશના ઉપકારક થાય, જગવિખ્યાત વિજ્ઞાનાચાર્યો અને મંશાધિક્ષી તરીકે દુનિયામાં અમર થાય, હોશિયાર વકીલ તરીકે કોર્ટકચેરી જ નહીં પણ ધારાસભાઓ અને રાષ્ટ્રસભાઓ પણ ગજવતા થાય અને દેશના પ્રખ્યાત નેતાઓ થાય, એ ઇચ્છા આપણે કેમ ન કરવી ? અને એ મહાન જીવનની સીડીરૂપ શાળા-કોલેજ, તેને આપણા હાથે તોડી નાખવી અને પોતાનાં છોકરાંઓ માટે રહેવા ન દેવી, એ તો તેમના પ્રત્યેનો દ્રોહ જ થાય.

“આપણે પોને બહુ મોટી પડોંચવાળા નહીં એટલે ગામડાની મેવામાં પડયા અને આપણી અદ્યપરકિત પ્રમાણે જીવનનો બન્યો તે સદુપયોગ ક્યો એ કીક છે, પણ પોતાનાં છોકરાંઓની અંદર ઈશ્વરે બીજાંરૂપે મૂકેલી સકિતનો આંક આપણા અદ્ય ગામડિયા મનથી આપણે કેમ મૂકીએ ?”

હું ધારું છું કે આવે પ્રસંગે સેવકોના મનમાં બીજી દલીલોનું જે બરાબર સાચું પ્રતિનિધિ પાડ્યું છે. તેઓ કોઈ ચકતા હોય કે ન હોય,

પણ તેઓ પોતાના છોકરોને સાળાકોળેજમા બણાવવા તૈયાર થાય છે ત્યારે પોતાની દેટલીક મૂળભૂત શ્રદ્ધાઓ તેઓએ છોડી જ હોય છે.

તેઓ એક વખતે તો દેશના સમર્થમાં સમર્થ પુરુષોએ મામસેવામાં પડવું જોઈએ એમ માનતા; આજે હવે માનતા થઈ ગયા છે કે તે અત્ય કામ છે, અને મોટી શક્તિ ધરાવનારાઓએ તેમાં પડી પોતાનો રૂપિયો પાઈમાં વટાવવો ન જોઈએ.

તેઓ એક વખતે ત્યાગ અને મૂકમેવાને જીવનનો સાર માનતા; આજે હવે માનના થઈ ગયા છે કે દુનિયામાં કીર્તિ, પ્રખ્યાતિ, માન પામી અમર થવું એ જીવનનો સાર છે.

તેઓ એક વખતે ટીકા કરતા હતા કે હાઈસ્કૂલ કોલેજોનું બહુતર માણસમાથી મૌલિકતા, સાદસ, વીરતા, દેશભક્તિ એ બધા ગુણોને ઉઘાડી દે છે, તેને ધન અને કીર્તિ અને ભોગવિલાસનો રસ લગાડે છે અને સેવા-જીવનને માટે નાનાયક બનાવી દે છે, ત્યાંનું શિક્ષણ હાઈ ધન કીર્તિ કમાવામાં, દાકતર, ઇન્જનેર, વિજ્ઞાનાચાર્ય કે સભાીર ચવામાં પણ હમરે એકાદ જ સફળ થાય છે, અને તે પણ શિક્ષણ કરતા લાગવગને લીધે જ, મોટા ભાગના લોકો તો નોકરીની શોધમાં રખડતા નિરાસ, નમાના, ખેડારોના ટાળામાં ભળી જાય છે, અને કોનેજમા થોડુંક જીવનું જોર મળ્યું હોય છે તે પણ દુનિયાના કેમા ખાઈને થોડા જ વખતમાં મરી જાય છે. હવે તેઓ આ ટીકા ગણી ગયા છે અને સફળ જીવનની સીડી ઠાઈ હોય તો કોનેજ છે એમ માનવા લાગ્યા છે.

બંને આપણે આમજીવનમાં લાગ્યા વરો ગાળ્યા હશે, બંને આપણે તેની તારીફોના ઘણા ઘણા ગીનો ગાયા હશે, બંને તેમાં જ સાચું સુખ છે એમ મોટેથી જાહેર કર્યું હશે, પણ ખરી પરીક્ષા આવતા આપણા મનના ઊડામાં ઊડા તળિયામાં કેવા વિચાર હતા એ હવે પરખાઈ ગયા! દુનિયા પણ તે પ્રત્યક્ષ જોઈ શકી, અને આપણે પોતે પણ આખ મીઝી ન દઢ એ તો તે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ.

આપણે આમવાસના કે આશ્રમજીવનમાં આટલા વરો ગાળ્યા છતાં તેનું કંઈ સંતોષકારક ફળ જોતા નથી તેનું કારણ પણ હવે પકડાઈ ગયું. આપણે તેનો દોષ ગામલોડોના જડતા કુસપ વગેરે ઉપર, આપણા ખીજ સંજોગો ઉપર ઢાળતા હતા પણ હવે પરીક્ષા થતા ખરી વાત પ્રગટ થઈ ગઈ આપણો જીવ જ આપણા કામમાં કયા હતો? જે કામમાં જીવ નહોતો તેમાં આપણે આપણી પૂરી શક્તિ અને પૂરી ભુદ્ધિ નહોતી જ વાપરી હોય, પૂરી સંશોધનશક્તિ પણ વાપરી નહોતી હોય. તેમાં નિત્ય નવા સાહસો

હોવાવાની હિંમત પણ આપણે ક્યાંથી જતાવી હોય ? એ બધું ન કર્યું હોય, પછી સફળતા ન મળી એમાં શું આશ્ચર્ય ?

વળી આપણે આટલાં વર્ષ ગ્રામજીવનની કાણુઈ ભોગવી, પણ તેમાંથી આપણા હૃદયમાં કદી પ્રસન્નતા કેમ અનુભવી નથી ? લોકોની ઉપર આપણા જીવનની જાણ છાપ પડતી જોવામાં કેમ આવતી નથી ? આનું કારણ પણ હવે આપણને પરખાઈ જવું જોઈએ. આપણે કાણુઈએ ઉપર ઉપરથી તો ભોગવી, પણ અંદરની આંખ સામે તો પેટા મહિસિદિમાં આગ્રાહતા અમલદારો, દાકતરો, ઇન્જનેરો અને સભાવીરો જ હતા. આવો જ આદર્શ આપણે છૂપો છૂપો સેવ્યો હોય, પછી ગ્રામજીવનમાંથી આપણા અહેરા ઉપર પ્રસન્નતા ક્યાંથી પ્રગટે ?

આરંભના ગ્રામસેવાના ઉત્સાહમાં આપણને દરપના આવેલી નહીં કે છોકરાંના ભણતરનો આવો આકરો પ્રશ્ન એક દિવસ આવી પડશે. આપણે તો ગામડાંમાં વસ્યા, ગ્રામવાસીઓના જેવી અથવા લગભગ તેવી ગરીબાઈ સ્વીકારી, બાપીકી મિત્રકત પણ ઘણું કરી છોડી બેઠા અને કમાણીનાં કર્યા સાધન રહેવા દીધાં નહીં. પણ હવે મન ડગી ગયું, અને છોકરાંઓને અગ્રેષ્ઠ ભણતર ભણાવવાનો વિચાર મનમાં બરાપો.

આપણે હવે ચારે તરફથી મુશ્કેલીએ અનુભવીએ છીએ. જે વિચારને માટે જીવનમાં સ્થાન જ નહોતું તેને તેમાં સમાવવા જતાં તગ્નક્રિયાં મારવાં પડે છે. પ્રથમ તો અગ્રેષ્ઠ હાઈસ્કૂલ કે ટોપેજ આપણા નાના સરખા ગામડામાં ક્યાંથી હોય ? હવે જો છોકરાંઓને ભણાવવા હોય તો છાત્રાલયોના આકરો ખર્ચની વેગવાઈ કરવી રહી. આપણને ધાય છે. “ આ કરતાં તો જો પ્રથમથી ક્યાંક સહેરમા ધધો કરતા હોત તો છોકર્મ સહેજે ઘેર રહીને ભણી શકત. ગામડાંમા રહ્યા તેથી તો જીવટા ખર્ચના ખાડામાં વધારે જિતરવાનું થયું ! હવે તે ક્યાંથી લાવીએ ? ”

આપણી આસપાસ ગ્રામવાસીઓની આ બાળનમાં ઠી સ્થિતિ છે અને તેઓ ઠી રીતે વર્તે છે એ આવી મૂંઝવણને ટાળે જોઈએ તો આ મોડમાંથી સહેજે જિગરી જવાય એવું હોય છે. ગામમાં તો ભાગ્યે જ જે પાંચ ઘર એવાં હોય છે કે જેઓ પોતાનાં છોકરાંને અગ્રેષ્ઠ ભણતર માટે સહેરમાં મોકલી શકે છે. ઘણાંજરાં તો પોતાની સ્થિતિનો ખ્યાલ કરી, પોતાને માટે એ ભાગ્ય સરખાયુ નથી એમ મન વાગી લે છે. એ ભણતર માટે તેમને મોડ તો ખૂબ જ ટોપ છે. તેઓ સરકારી અમલદારોને જુએ છે, પડોયો અને દાકતરોને અને વેપારીઓને જુએ છે ત્યારે અમારાં છોકરાંઓ પણ ભણી ગણીને એવી પદવીએ ચડે, ધનમાન કમાય અને જળદનાં પૂંછડાં

આમળવાનું તેમના કમાણેથી છૂટે, એવું ઘણી વાર બોલતા તેમને કાણે નથી સામળ્યા? પરંતુ એ હોય તેમને માટે આકાશમાના ચક્રમા જેવી છે એમ જોઈ તેઓ શાંતિ પડે છે.

પણ આપણે સેવકો પોતાના મોહને એમ સહેજે આવરી રાખીએ છીએ કે? આપણે તો ધણુંખડુ જીવન જ વિચારે ચડી જઈએ છીએ “આજ સુધી ગમે તેમ રહ્યા પણ હવે તો છોકરાના ભાવિનો પ્રશ્ન આવી પડ્યો માટે ગમે તે રીતે પૈસા મેળવવા જ જોઈએ” એક વાર આ નિશ્ચય ઉપર પહોંચ્યા એટલે પૈસા મેળવવાના જાતજાતના ઉપાયો સૂઝવા મડે છે અને પછી કઈ આમસેવાના કે આશ્રમસિદ્ધાન્તોના આમોચિયામા પુરાઈને વિચાર કરવાનું થોડું જ રહ્યું છે?

કેટલાક સેવકોને પોતાની કમાવાની શક્તિનું અભિમાન જાગ્રત થાય છે તેઓ મનમા કહે છે “મે તો દેશને ખાતર દારિદ્ર સ્વીકાર્યું છે, પણ ધારું તો જોઈએ તંત્રું ધન કમાવાની તાકાત ધરાવું છું”

કેટલાક સેવકો કમાનાનો કોઈ સહેનો માર્ગ મળી આવે તો પોતાનું આમસેવાનું કામ ચાલુ રાખીને કોઈક પેટાધધો શોધી કાઢે છે તે મનને છેતરે છે કે, ખોતે બે ધોડે ચડી શરૂ એવો ઉસ્તાદ છે પણ ઉસ્તાદીમા ખડુ જોતા તેણે પોતાના સેનાજીવનને પોતાને દાણે નિષ્ફળ કરી દીધું હોય છે છતાં તેવો લાગ પણ મધાને કચાથી મળી શકે? સામાન્ય સેવકો તો પોતાની આખી નિંદગીની શ્રદ્ધા તણ જીવનમા પનટો કરી નાખે છે, અને કમાવાને ધધે વળગે છે શરૂઆતમા પોતાના મનને દસાવે છે કે છોકરાઓના બહુતરની જવામદારીમાથી મુક્ત થઈશું એટલે પાછા સેવાજીવન ફરી ધાગ્યું કરી લઈશું પણ મોટે ભાગે પરિણામ જુદું જ આવે છે પાછા ફરવાની આશા બાળે જ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે એ તરફથી છોકરાઓનું બહુતર પૂરું થાય છે તે સાથે જીજી તરફથી ધધાના ક્ષેત્રમા પડેલો બાપ પોતે પોતાનું બહુતર જૂની ચૂંચો હોય છે

પરંતુ આવો ધરમૂળનો જીવનપનટો દુગ્ધો એ એક રીતે છાતીનું કામ આપણે વણવેનો પનટો ખોળી દિશાનો બને હોય, પણ તે પણ એક જાતની હિમત તો માગે જ છે છોકરાના બહુતર ખાતર પણ બધા કઈ તે કરી શકતા નથી. મોટા ભાગના સેવકો તો સહેનો માર્ગ જ મુકલ્ય કરે છે. તેઓ આખી મીઠીને આમવાસને વળગી રહે છે, અને વિવેક ખોઈને છોકરાના મોઢા બહુતરનો બાર પોતાના મેવાકાર્વ ઉપર નાખે છે પોતે ખાદી, આમઉઘોગ, આદિ મારશ્વ સેવા કરતા દુગ્ધે તો એ બાર તે મરવાને

વોકે જીવી રહેલા ઉચ્ચોગેને માથે પડશે. કોઈ સંસ્થા ચારકત કામ કરતા હશે તો તે સંસ્થાને માથે પડશે.

એવા સેવકો પોતે લીધેલા માર્ગને મધ્યમ માર્ગ ગણતા હશે. સેવા પણ ચાલુ રહી અને છોકરાને બહુતર પણ આપાધું, એમ પોતાના મનને મનાવતા હશે. પણ ખરું જોતાં, સરવાળે તેમના જેવાએના ભારે બોળ તળે ખાદી વગેરે અગદાર્થ બન્ય છે; અને સંસ્થા પણ અચકચ ધર્ષ પડે છે.

અને તેમના ‘મધ્યમ માર્ગ’નું બર્થકરમાં બર્થકર ફળ તો હું ખીજું જ માનું છું. તે છે એમનાં છોકરાંના જીવન ઉપર થતી અસર. તેમને જે બહુતર બાણાવવા તેઓ મોકલે છે તે એવું છે કે, તેઓ તેમાંથી ખીજું ગમે તે થવાનાં હશે તે યશે, પણ આપનો સેવાનો માર્ગ તો નહીં જ સ્વીકારે. તેઓ એવી ટેવો પાડી બેસશે કે શરીરથી ગામડાંનું જીવન તેમનાથી સહન જ નહીં થાય, અને શુદ્ધિથી આમસેવા અને આશ્રમકેળવણી એ તેમને નકામી નિષ્ફળ વસ્તુઓ જ લાગશે. પોતાનાં છોકરાં આંતરું બાણી આવે એના કરતાં વધારે ઠરુણાજનક વસ્તુ સેવકો માટે ખીજી કંઈ હોઈ શકે ?

હું તો સ્પષ્ટમાં સ્પષ્ટ બાધામાં અને જરા પણ સંકોચ શરમ રાખ્યા વિના સૂચવું છું કે સેવકોએ પોતાનાં છોકરાંને હાઈસ્કૂલ-કોલેજનું બહુતર આપવાના મોહમાં ન જ પડવું, પણ તેમને કેળવણી આપવાની ફરજ પોતે જ બજાવવી.

“પોતે જ ?” તમે અમકાને પૂછો છો. “અમે પોતે તે કેવી રીતે આપી શકીએ ? અમને શિક્ષકનું કામ ક્યાંથી આવડે ? કોઈને આવડે તો પણ તે માટે વખત ક્યાંથી લાવે ?”

હા હા ! આપણે પોતે જ પોતાનાં છોકરાંને કેળવવાં જોઈએ. આટલા પૂરતી આવડત આપણી સૌની પાસે છે જ, અને એમાં વખત મળવાની એટલી બધી મિનતા કરવા જેવું પણ નથી. વિશેષ વિસ્તારથી આવતી કાલે.

ઉચ્ચ શિક્ષણ

આજે હવે ચાલે આપણે વિચાર કરીએ કે પોતાનાં છોકરાંઓને હાઈસ્કૂલ કોલેજમાં ન મોકલીએ અને છતાં તેમને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવું હોય, અને તે આપણે જાતે આપવું હોય, તો તે કેમ અને?

પાઠ રાખે કે હું કેઈ ઘરમાં દોવેજ ઊભી કરવાની મુક્તિ બતાવવાનો નથી, પણ જોને હું ઉચ્ચ શિક્ષણ માનું છું, અને તમે પણ વિચાર કરશો તો માનશો એવી આશા ગણું છું, તેવું ઉચ્ચ શિક્ષણ કેમ આપી શકીએ એ બતાવવાનો છું.

ઉચ્ચ શિક્ષણ એટલે અંગ્રેજો કરતાં પણ અંગ્રેજ સહાયદાર આવડું એવો જ અર્થ હોય, અથવા જોનાથી દુનિયામાં ધનમાન કમાવાના દરવાજા ખૂલી જાય એવું શિક્ષણ એવો અર્થ હોય, તોયે કોલેજોમાંથી છપાતા નમૂનાઓમાં એ બે સિદ્ધિઓ બહુ જ થોડા મેળવી શકતા જોવામાં આવે છે. એવો જ અર્થ કરવો હોય અને બજાવવાનો એટલો જ ઉદ્દેશ હોય તો તો પછી અંગ્રેજ માટે છોકરાંઓને કેઈ અંગ્રેજ ગૃહસ્થોનો સહવાસ મેળવી આપવો અગર તેમને વિધાયત મોકલવા, અને ધનમાન માટે સારી સારી લાગવગોના લાગ જોવા કરી આપવા, એ જ રીઠા રસ્તા છે.

પણ આ બે વસ્તુઓને ઉચ્ચ શિક્ષણનું નામ આપવું એ તો દોવેજના સંચાલકો પણ પસંદ નહીં કરે. એમાં તેમને પોતાના શિક્ષણનું અપમાન લાગવું જોઈએ. એક જર્મન, અથવા ફ્રેન્ચ અથવા રશિયન માણસ અંગ્રેજ કોલેજમાં ગયા વિના ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવી ન શકે એમ તેઓ કદી દાવો કરતા નથી. આપણા દેશમાં હિન્દુસ્તાનીઓએ અંગ્રેજ દોવેજમાં જવું જ જોઈએ એમ તેઓ કહે છે ખરા, પણ તેઓ કહેવા તો એટલું જ માગે છે કે આપણા દેશમાં આજે અંગ્રેજ કોલેજો સિવાય દેશી બાબાઓ દ્વારા લાજવાતી કોલેજો અસ્તિત્વમાં નથી. બહુ બહુ તો તેઓ એમ પણ કહેવા માગે છે કે આ દેશની બાબાઓ ઉચ્ચ જ્ઞાન ધારણ કરી શકે એટલી સમૃદ્ધ નથી અને કદી થઈ શકવાની નથી, એટલે આપણને અંગ્રેજનું શરણ લીધા વિના છૂટકો નથી.

હું હમણાં ઉચ્ચ શિક્ષણનું સ્વરૂપ તમારી પાસે વિસ્તારવાનો છું તે સાંભળ્યા પછી તમે પોતાની મેળે વિચારી લેજો કે એ શિક્ષણ સ્વભાષા

દ્વારા આપી શકાય એવું છે કે કેમ? સ્વભાષામાં તેને ધારણ કરવાની તાકાત નથી એમ લાગે તો ભણે અંગ્રેજીને કે ખીજ કોઈ પણ ભાષાને શરણે જાગે. ભાષા મુખ્ય વસ્તુ નથી, પણ શિક્ષણ કે જ્ઞાન એ જ મુખ્ય વસ્તુ છે. પણ તમે જોશો કે પરભાષાનું શરણ લેવાની જરૂર જ નથી. સાચું જ્ઞાન લેવા માટે સારામાં સારું વાહન સ્વભાષા જ હોઈ શકે.

હવે કોલેજશિક્ષણનો ખીજો ઉદ્દેશ — ‘તેનાથી જીવનમાં ધનમાનના દરવાજા ખૂલે છે’ એનો વિચાર કરો. આવો તેનો ઉદ્દેશ છે એ તો કોઈ કોઈ ભણેલાઓને વગરમહેનતે બહુ કમાતા દેખાને બધાયેલી સામાન્ય લોકમાન્યતા જ છે. કોલેજોના સંચાલકો પોતાના શિક્ષણનો હેતુ એટલો સ્પષ્ટ છે એમ કદી નહીં કહે. તેઓ તો પોતાનો હેતુ બુદ્ધિવૈભવ વધારવાનો જ બતાવશે. તેઓ કહેશે, “જે માણસ ખીજઓ કરતાં બુદ્ધિમાં શ્રેષ્ઠ થશે તે તેઓના ઉપર સત્તા ભોગવશે, તેઓના કરતાં અધિક શ્રીમંત થશે, અને શરીરનું વૈતરું ન કરવા છતાં પોતાની બુદ્ધિના બળે મુખી થશે — આ તો બુદ્ધિનું સ્વાભાવિક ફળ છે. પણ અમારા શિક્ષણનો મૂળ હેતુ તો બુદ્ધિ વિકસાવવાનો જ છે.”

ઉચ્ચ શિક્ષણ એટલે બુદ્ધિનો સુંદર વિકાસ એ આપણે સ્વીકારવું જ જોઈએ, અને તે જો અંગ્રેજી કોલેજમાં ગયા વિના થવો શક્ય નથી એવી ખાતરી થાય તો આપણે ગમે તે ભોગે પણ તેમ કરવું જ રહ્યું. પણ બુદ્ધિનો સાચો વિકાસ આપણે કોને કહીશું?

બુદ્ધિનું ફળ ઓછી બુદ્ધિવાળા ઉપર સત્તા ભોગવવી — વગર મહેનતે શ્રીમંત થવું — એવું એવું જ જોતે જોઈવું હોય તેને તો કદાચ અંગ્રેજી કોલેજોનો આશરો જ લેવો પડશે. જોકે ત્યાં સેકંડે ભાગ્યે જ ટકા એ ટકા એ ફળ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. મોટા ભાગને ભાગે તો નિષ્ફળ અને નિરાશામય જીવન જ રહી જાય છે.

પણ આપણે અહીં એ પ્રશ્ન ઉઠાવવો જોઈએ કે જે બુદ્ધિનું ફળ આવું આવે તેને શું બુદ્ધિનો વિકાસ કહેવો એ બુદ્ધિમાન માણસને શોભે છે? એ જો બુદ્ધિ હોય તો અબુદ્ધિ કોને કહીશું?

આપણે ઉચ્ચશિક્ષણ તો લેવું છે, તે મારફત બુદ્ધિનો વિકાસ પણ સાધવો છે, પણ તે બુદ્ધિમાંથી ફળ આનાથી જુદું જ નિપજાવવું છે.

આપણે ખીજઓ કરતાં બુદ્ધિમાં આગળ વધીએ તેમ તેમ પોતાના મુખ્યભાગમાં જ તેનો ઉપયોગ ન કરતાં આપણી બુદ્ધિ સેવામાં ખર્ચીએ; એકેએકની બુદ્ધિ આપણા નેટલી ખીલે નહીં ત્યાં સુધી આપણે શાંતિ ન વાળીએ.

આપણે બીજાઓ કરતા વધારે સાચા થઈએ, વધારે સચમી થઈએ, વધારે વિનયી થઈએ, વધારે ઉદ્યમી થઈએ, અને તેમને શુદ્ધિમય જીવનના સાચા રાહો પાડી આપીએ

આપણે સાચો શુદ્ધ વિચાર કરી જાણીએ, અને તે પ્રમાણે આચરણ કરવાનું ચારિત્ર્યબળ બતાવીએ, બીજાઓમા પણ તેનું શિક્ષણ દેવાની વહેમ, શુદ્ધિનું આગસ, અશ્રદ્ધા, અધશ્રદ્ધા વગેરેમાથી તેમને જાગૃત કરીએ, તેમને શુદ્ધિમય જીવનમા રસ લગાડીએ

બીજા શુદ્ધિમાન લોકો એમની અજ્ઞાનતાનો લાભ લઈ તેમના ઉપર સત્તા જમાવવા કે તેમના ક્ષમ અને ધન હરણ કરવા આવે ત્યાં જાનને બોગે પણ તેમની રક્ષા કરી જાણીએ

આવું ફળ આપનારી શુદ્ધિ જોઈતી હોય તો તે કેળવણી વિના ન જ પામી શકાય તે ઉચ્ચ શિક્ષણથી જ સાધી શકાય. પણ તે ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે અગ્રેજી કોનેજોમા જવાની જરૂર પણ જરૂર નહીં પડે સેવાધર્મને વરલા માતાપિતાઓ તેવું શિક્ષણ પોતાના છોકરાઓને સારી રીતે આપી શકશે એ હું હવે બતાવીશ

પ્રથમ તો આપણા છોકરાઓ જાતજાતના ધરકામોમા કુશળ થાય એમ આપણે ઇચ્છીએ છીએ ને શુદ્ધિવિકાસનું પહેલું પગથિયું માનીએ છીએ. શાળાકોનેજોમા જનારાઓના હાથપગમા અનુભવની ખામીને લીધે કામમની અણુઆવડત રહી જાય છે એ આપણે પસંદ કરતા નથી કેટલાક છોકરાઓ નાનપણથી હુમ્મો કરતા શીખે છે એને તો આપણે કુશિક્ષણનું લક્ષણ માનીએ છીએ આપણે આપણા છોકરાઓ માટે આપણા ધરોમાં અથવા આશ્રમોમા કામકાજ માટે પૂરેપૂરા ઉત્તેજનનું વાતાવરણ બિંદુ કરીશું તેઓ બાર વર્ષના થાય ત્યાં સુધીમા તો તેમને દરેક જાતના ધરકામો આપણે કુશળતાથી કરતા શીખવી દર્શિયું કરતા શીખવશું એટલું જ નહીં, પણ ઠીક ઠીક પ્રમાણમા તેમા સબધ ધરાવતું વૈજ્ઞાનિક અને બીજું આસપાસનું, જ્ઞાન પણ આપવાનો પ્રયત્ન કરીશું

તેઓ માતાની સાથે કામ કરતાં સુંદર રસોઈ કરતાં શીખશે, અને તે સાથે સાથે જીંદા જીંદા અન્નોના ગુણદોષ, તેમા રહેલા તત્ત્વો, તે તત્ત્વો નાશ ન પામે તે માટે કયો પદાર્થ રાધવો અને કયો ન રાધવો, વગેરે બામતો વિશે તેમ જ આહારશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો વિશે આપણી પાસેથી જ્ઞાન મેળવશે

આપણે તેમને અનાજસંક્રાંતિની બધી ક્રિયાઓમા પ્રવીણ બનાવીશું. સ્વપ્ના અને સાબેલા તેમના હાથમા કળામય રીતે નાચશે તે સાથે અનાજ

સાચવવાનું શાસ્ત્ર, તેમ જ તેમાંના કયા ભાગો કાઢવા અને કયા ન જ નવા દેવા એની પણ એમને શાસ્ત્રીય સમજૂત આપીશું.

સામાન્ય વાળવાથી તે પાવખાનાંસદ્ધાઈ સુધીનાં બધાં કામો તેઓને આપણી દોરવણી નીચે સુંદર અને આકર્ષક રીતે કરતાં આવડશે; અને સાથે સાથે આપણે મંદકીને દાટવાથી છવાણુઓ તેનું કેવી રીતે કીમતી ખાતર બનાવે છે અને ખુદશી રાખવાથી માખી મચ્છર વગેરે જંતુઓ તેમાંથી જ કેવા રોગ ફેલાવે છે વગેરે એ વિગતનું વિજ્ઞાન તેમને શીખવી તેમની આંખ ઉઘાડીશું.

ઘરમાં સાન્નેમોદિ આપણાં છોકરાંઓ માંદાંની માવજત કરવાની કળા શીખી જશે, સાદા રોગોના ઉપચારો જાણી જશે; અને આપણે તેમને ઘા શા કારણથી પાકે છે, અને શું કરવાથી પાકતો અટકાવી શકાય, મસેરિપાને મચ્છર કેવી રીતે ફેલાવે છે અને તેને લગતા છવાણુનો સ્વભાવ કેવો છે — આતું આતું ઘણું શાસ્ત્ર શીખવીશું. તેમને હવા, પાણી, પ્રકાશ, વ્યાયામ વગેરે સંબંધી આરોગ્યના સિદ્ધાંતો પણ શીખવીશું.

આ બધી વસ્તુઓ આપણે બધા સેવકો જાણતા ન હોઈએ એ સંભવિત છે. પણ તમને એવો વિચાર કદી આવ્યો છે કે એ બધું ન જાણવું તે આપણી સેવકો તરીકેની લાયકાતમાં મોટી ન્યૂનતા જ સમજાવી જોઈએ? હવે પોતાનાં છોકરાંઓની કેળવણી આપવાનો રસ પેદા થતાં આપણે તે બધું જ્ઞાન મેળવવાનો પ્રયત્ન કરતાં થઈશું અને તે કરતાં આપણને કેવો અસૌકીક આનંદ આવશે?

કંઈક આપણે જાણકાર મિત્રો પાસેથી જાણી લઈશું, અને કંઈક પુસ્તકોની મદદથી પણ જાણી લઈશું. આપણે જોઈશું કે એમાંનું ધણુંખણું સહેજે શીખી લેવાય એવું છે. આજ સુધી આપણે તે શીખેલા નહોં તે કેવળ આપણી પુદ્ધિનું આજસ જ હતું. આપણને વહેમ હતો કે મોટી કોમેન્સમાં ગયા વિના અને અંગ્રેજી ભણ્યા વિના કશું જ્ઞાન મળે જ નહોં.

આપણને જોડા ઊતર્યો વિના, શુદ્ધ ચલાવ્યા વિના કામો કરવાની ટેવ હતી. હવે આપણે પોતાનાં છોકરાંઓને શીખવવાના નિમિત્તથી એ બધું શીખ્યાં એ તો છોકરાંઓએ આડકતરી રીતે આપણા પોતાના ઉપર મોટા ઉપકાર જ કર્યો છે, એમ કેમ ન માનીએ? વિજ્ઞાનની આંખે દરેક પ્રવૃત્તિને જોતાં આગડો એટલો આપણો તે તે પ્રવૃત્તિમાં રસ કેટલો બધો વધી જશે? આપણાં સર્વ કામો મુઝાદા હતાં ને હવે આપણને સજીવ લાગશે. હવે પોતાને પણ આપણે આપણાં કામોમાં વધારે રસ ઉપજાવી શકીશું.

નવ દશ વર્ષની ઉંમર સુધીમાં બાળકો આવ્યાં હામો રમત રૂપે, પોતાની અંદરની સ્ફુરણાથી આપણી સાથે કરતાં હતાં. તેઓ નાનાં હોવાથી આપણે તેમના ઉપર કૃપા રૂપે ક્યાં કામો નાખતાં ન હતાં કે ઠાઈ હામનો તેમના ઉપર આધાર રાખતાં નહોતાં. પણ હવે તેઓ મોટાં થયાં એટલે તેમને સ્વતંત્ર કામ સોંપવાં જોઈએ. સ્વતંત્ર રીતે કરવાની તક ન મળે ત્યાં સુધી તેમને સાચી આવડત આપી ન શકે.

અને જુઓ, ઈશ્વરની કૃપાત્મક પણ કેવી છે? તે ઉંમરે છોકરાંઓને પણ સ્વતંત્રપણે કામો કરવાની સ્વયં જ હોંશ પ્રગટે છે. તેમનું જીવન ખીંચવા માટે જે દેળવણીની તેમને જરૂર છે તે માટેની તેમને કુદરતી રીતે જૂથ જ લાગે છે. વિધિવિધ હામો કરતાં તેઓને તે ઉંમરે અનેક પ્રશ્નો પણ કુદરતી રીતે જ ઊડે છે. એ પ્રશ્નો જો આપણે સદાનુભૂતિથી સાંભળીએ, તેના જોડા ઊતરીને ખુલાસા આપના રહીએ, આપણને આવડતું ન હોય તેના ખુલાસા શોધવાનો પ્રયત્ન કરીએ, તો છોકરાંઓને પોતાનાં હામોમાં જીવંત રસ આવશે. તેમની શુદ્ધિ રેસના પાટા ઉપર રેસગાડી દોડે તેમ તે હામોના આધારે દોડવા લાગશે. તેમને નવી નવી સજ્જ પડતી જશે.

હવે આપણે એ પણ જોઈશું કે છોકરાંઓની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ માત્ર સારાં ધરકામોથી સંતોષાશે નહીં. તે વધારે વધારે મોટાં અને વિશાળ કાર્યક્ષેત્રો પોતાને માટે માગી લેશે. જો આપણા ધરમાં કે આશ્રમમાં ખેતીવાડી કે કાંતણ પીંજણ વણાટ જેવો ઠાઈ મામલિયોગ ચાલતો હશે તો છોકરાંઓ તેના તરફ ખેંચાયા વિના કદી રહેશે નહીં. ખેડૂતો, વણકરો, શુધારો, હુદારો, કુંબારો વગેરેનાં છોકરાંઓ કેવાં નગીમદાર કે તેમને એવા રસનીતરતા ઉદ્યોગોમાં પોતાનો હાથ અજમાવવાની તક સ્વાભાવિક રીતે મળી જાય છે?

વાધો એક જ છે. કારીગર મામાપ પાસે છોકરાંઓને શીખવવાની દૃષ્ટિ હોતી નથી. તેઓ છોકરાંઓ નાની ઉંમરનાં મજૂરો હોય એ રીતે તેમને કામો વળગાડે છે, અને તેમની દેળવણીની નહીં પણ પોતાની કમાણી વધે એ દૃષ્ટિએ જ તેમની પાસે કામ કરાવે છે.

આપણે સેવકો તો ઉદ્યોગો એ છોકરાંઓની દેળવણીનું આગળનું 'ધોરણ' છે એમ સમજીને તેમને તેમાં ચૂકીશું આપણા સેવકોનાં ધરમાં કાંતણ પીંજણના ઉદ્યોગો તો ચાલતા જ હશે. તે આપણાં છોકરાંઓ ધાવણની સાથે શીખ્યાં હશે. હવે આપણે તેમને વણાટ શીખવવાની પણ કંઈક સગવડ કરી આપીશું. ઠાઈ સજ્જન વણકરના કુટુંબમાં એમને શીખવા મોકલવાની વ્યવસ્થા કરીશું કસબ વણકર શીખવશે અને શાસ્ત્ર આપણે

શીખવતા નહીં શું. આપણે આ રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગ કેમ નાશ પામ્યો એનો ઇતિહાસ પણ હવે કહીશું. અને તેના ઉદ્ધારના કેવા કેવા પ્રયત્નો થયા છે — એટલે કે સ્વદેશી હિલ્લચાલ — તેની ધારો પણ કરીશું.

ખેતીવાડીના તેમ જ પશુપાલનના શિક્ષણની પણ આપણે છોકરાંઓને તક સોંપી આપવી જોઈશે. એ વગર તો કોઈ પણ છોકરા કે છોકરીનું શિક્ષણ હાડકાં વગરના શરીર જેવું જ આપણને લાગે છે. આપણી પાસે જમીનની સગવડ લાગ્યે જ હશે. પણ તેથી શું? ખેડૂતોમાં આપણને સજ્જન મિત્રો મળવા શુરદેશ ન હોવા જોઈએ, જેઓની સાથે આપણે છોકરાંઓને આ બંને કામો શીખવવાની ગોઠવણ કરી શકીએ. એવા મહેનતુ અને હિસાહી તરુણ મદદનીશો કેને વડાજી ન લાગે? ખેડૂત મિત્રો તેમની પાસે હજી હાંકવાનાં, કાંચ ચલાવવાનાં, કચારાઓ બાંધવાનાં વગેરે કામો કરાવશે. પશુપાલનમાં ઢોલકું, દાણ આપવું, વડોણું કરવું, વગેરે કામો કરાવશે.

પણ સંભવ છે કે તેઓ તેમાં રહેલાં સાચાં સમજાવી નહીં શકે. તે કરવાનું કામ આપણું છે. આપણી પાસે પૃથ્વી મડી ઓછી છે એમ આપણને ખટક્યાં જ કરશે. છોકરાંઓની કેળવણી જેમ જેમ વિશાળ થતી જશે તેમ તેમ આપણી પોતાની મડી આપણને બહુ ટુંકી લાગતી જશે. વનસ્પતિશાસ્ત્ર વિષે અને ખેતીવાડીમાં યતા જુદા જુદા પાકો વિષે આપણે કેટલું ઓછું જાણીએ છીએ? જુદી જુદી જમીનો વિષે, ખેતરો વિષે, ઝાડો વિષે અને તેના પાકો વિષે પણ ક્યાં બહુ જાણીએ છીએ? ગાયમજાદના ઉછેર વિષે પણ આપણે બહુ જાણતા નથી.

પરંતુ પ્રયત્ન કરીશું તો તે જ્ઞાન ગેળની લેવું બહુ અઘરું નહીં પડે. અરે, આપણે ખેડૂતો સાથે વાનો કરશું તો તેમની પાસેથી જ ઢગબાળાં જ્ઞાન ભેટું કરી શકીશું. એ લોકોને બોક્ષવાની ટેવ નથી, પણ પાર વગરનું જાણતા હોય છે. તે સાથે જુમિમાત્ર તેમ જ ગાયમાત્રની સ્થિતિ આપણે ત્યાં કેમ કંઠાસ ધર્ષગર્ષ છે, અને તે બનેને કરીથી પુષ્ટ કેમ કરી શકાય એના પણ વિચારોમાં આપણે છોકરાંઓને પ્રવેશ કરાવીશું.

છોકરાંઓની શીખવાની જૂળ વધતી જાય અને આપણને સગવડ મળતી જાય તેમ તેમ કુંભાર, લુદાર, સુચાર વગેરે મિત્રોની મદદથી તે તે ગ્રામઉદ્યોગોની તાલીમ પણ આપણે આપણાં છોકરાંઓને સડેજો, આપી શકીએ.

કેટલી વિશાળ, કેટલી વિવિધતાવાળી, કેટલી જ્ઞાનવિજ્ઞાનથી રસમસતી આ કેળવણી! આની આગળ દાર્શનિકોમાં મળતા શિક્ષણને

તમે મૂકી જ નહોં શકો અને મેં તો છેક મોટી મોટી વાતો યાદ આવી એટલી જ ગણાવી છે. છોકરાંઓને આપણે ચૌદ પંદર વર્ષની ઉંમર સુધીમાં તો આથી ઘણું ઘણું વધારે શિક્ષણ આપી શકીએ.

પણ લોકોને શંકા થાય છે કે આપણને તો આપણા પોતાના કામ પંધાઓ હોય, આપણને છોકરાંઓ સાથે માથાં ફેાડવાં કરવાનો વખત જ ક્યાંથી હોય ? આવી શંકા થવાનું કારણ એ જ છે કે આપણને સાચા શિક્ષણની કલ્પના જ હોતી નથી. તેથી જ આપણે બડકીએ છીએ. આપણને એવો વહેમ બંધાઈ ગયો છે કે એક નિશાળમાં છોકરાઓ બેસે, ત્યાં શિક્ષકો તેમને બણાવે, ધડીમાં આ ચોપડી — ધડીમાં તે ચોપડી વચાવે, ત્યારે જ વિદ્યા આવે. માગ વણું ઉપરથી તમે કલ્પી શકશો કે કામકાજ અને ગ્રામઉદ્યોગો કરતાં છોકરાંઓ જે વિશાળ જ્ઞાન સહેજે સહેજે મેળવી શકે તે નિશાળોની ચોપડીઓમાં કદી સમાવી શકાય જ નહોં; અને આ બધું શીખવવાને વર્ગમાં ચાર ■ કક્ષાએ બેસવાની કે બાપણ કરવાની કે ચોપડી શીખવવાની જરૂર જ ક્યાં છે ? ચામતા કામે બે શબ્દ કહેવાથી લાંબા બાપણ કરતા વધારે સમજણ આપી શકાય છે.

દેળવણીની ઉપરની કલ્પનામાં એક વાત કહેવાની ગ્હી ગઈ છે. જૂના વિચારવાળાઓની આંખે તે ચઢ્યા વિના નહોં રહે. આમા વાચન લેખન અને ગણિતનું તો નામનિશાન આવ્યું નથી. હા, આપણી કલ્પના પૂર્ણ કરવા માટે તે કળાઓ છોકરાંઓને શીખવવી જોઈએ જ, તે માટે મામાપે રોજ અરધો કનાક — કનાક છોકરાંઓને આપવો જરૂરી છે.

છોકરાંઓને કઈક કઈક ચીતરવાનું ઉત્તેજન નાનપણમાં આપ્યું હશે તો તેઓ દસમાર વર્ષની ઉંમરે બહુ જ ઝપાટામધ લખતાં થઈ જશે અને એમની દેળવાયેલી આંગળીઓ બહુ જ રૂપાળા, મરોડદાર અક્ષરો લખી શકશે.

ગણિત પણ તેઓ કામકાજને કરતા મોટેથી ઠેટલુંક જાણુતાં થયાં જ હશે. હવે તે લખીને કરતાં તેમને વાર નહીં લાગે.

નિશાળોમા આ વસ્તુ છેક જ નાનાં જાળકો પાસે મૂકવામાં આવે છે ત્યારે તેઓને તેમાં અનેક ઝારણોથી રસ આવી શકે નથી. એથી નિશાળનાં ચારખનાં ચારપાંચ વર્ષ તેમનાં અતિ કંટાળાભરેલાં વીને છે. મોટી ઉંમરે તે જ શીખવવાથી નાનપણના, અનુભવના પાયા ઉપર એ પાંચ વર્ષનું શિક્ષણ એક વર્ષ જેટલી ટૂંકી મુદતમાં જાળકો ગ્રહણ કરી લેશે અને તેમાં તેમને રસ પણ ઉદ્યોગો જેવો જ આવશે. કામકાજને અને ઉદ્યોગોમાં જાત-જાતની ગણતરીઓ કરવાની જરૂર હોય જ છે. તેથી ગણિત શીખવામાં

એમને નિત્ય નવો રસ રહ્યાં જ કરવાનો. ઉદ્યોગો વિષે, તેને લગતાં શાસ્ત્રો વિષે અને ઇતિહાસ આદિ વિષે જેમ આપણે હમેશાં મૌખિક જ્ઞાન આપતા રહીશું તેમ આગળ જતાં તેને લગતાં પુસ્તકો પણ તેઓના હાથમાં મૂકતા રહીશું. એ વાંચતાં તેઓ પોતે પોતાના અનેકવિધ શિક્ષણને અને અનુભવોને અક્ષરબદ્ધ કરવાની કળા પણ રસથી કેળવતાં થઈ જશે.

આ અંગે રોજ કલાક અરધા કલાક આખાનો નિયમ લે આપણે સતત પાંચ સાત વર્ષ સુધી પાળીશું તો ગણિતશક્તિ તેમ જ લેખન-શક્તિમાં આપણાં છોકરાંઓને ક્રમે ક્રમે બધું આપવા જેવું આપી શકીશું. જુદાજુદા ઉદ્યોગો તેઓ શીખતાં હશે તેની જાંડી સમજાવવાને અંગે બીજા-ગણિત, ભૂમિતિ અને ઘોડીઘણી ત્રિકોણમિતિનો પણ આશ્રય લેવો પડશે. ઉદ્યોગોની સાચી ટેવ—ચોકસાઈની—કેળવવાની આપણે કાળજી લીધી હશે તો નોંધ અને હિસાબ ગણશે ત્યારે જ છોકરાંઓને ઉદ્યોગ શીખવાનો સાચો આનંદ છૂટશે. અને તેઓને પોતાની રોજની પ્રવૃત્તિઓની રોજનીશી અથવા વાસરી લખવામાં પણ અંતરનો આનંદ છૂટશે, અને હિસાબી કામ અને વાસરી એ બે વસ્તુઓ ગણિત અને લેખનની કળાઓને ઘણી જ આગળ વધારનારી છે.

આપણે રોજ કંઈ ને કંઈ પ્રગતિ કરવાનો સંકલ્પ હશે તો આપણને માનુષ્યાવાનું સાહિત્ય અને વ્યાકરણ તેમ જ ગદ્યભાષા અને બેચાર આપણા દેશની બીજી ભાષાઓ શીખવવા ખાટે પણ પૂરતો અવકાશ મળી રહેશે.

આ બધું સાંભળીને તમારા મનમાં શી મૂંઝવણ ઘેળાયાં કરે છે એ હું કદાચી શકું છું. તમે પોતાનાં વડાસાં છોકરાંઓને શીખવવા ખાતર વખતનો ભોગ આપવા નારાજ તો નથી. પણ તમે કંઈ ત્રણસો ને પાંચસ દિવસ ઘેર ને ઘેર ગહી શકો નહીં. તમાર્ગ કામકાજનેને અંગે તમારે ઘણા દિવસ બહારગામ પણ રખડવાનું જરૂરી છે. આપણે અત્યારે તો ગ્રામ-સેવોદાની જ વાત કરીએ છીએ. તમે, ઘાખલા તરીકે, ખાદીકાર્યકર્તા છો એમ ધારીએ. તમારે પાંચ પચાસ ગામડાંઓમાં તેને અંગે ચક્કરો લગાવતા રહેવું પડે છે.

તમારે એથી મૂંઝાવાનું હોય નહીં. તમે કયા નિરાળ માંડી છે કે તેના કાર્યક્રમમાં જગાણ પડે એ મૂંઝાવાનો વિષય થઈ પડે? તમે કરવા જાઓ ત્યારે છોકરાંઓને સાથે લઈ જાવો. અને તેઓ થોડાં જ તમારા કામમાં નડતરૂપ થવાનાં છે? તેઓ કાંઈ ને ખીજણ સુધારી આપશે, કાંઈ ને રેડિયો સુધારી આપશે, તો કાંઈ ને ત્રાકતી દુકાની કાઢી આપશે. સ્તરના પૈસા ચૂકવવાના હશે તો હિસાબ નોંધવા કરવામાં પણ તે તમને મદદરૂપ થઈ પડશે. અને એ

અધ્યપૂજી કરીએ. જેવાં બાળગ્રામસેવકો તમારી કાર્યપદ્ધતિનું અવલોકન પંચ કરતાં રહેશે. તમે લોકોની સાથે કેમ કામ લો છો, તેમની શંકાઓનાં કેમ સમાધાન કરો છો, તેમને નવું નવું શીખવાનો રસ કેમ ચડાવો છો એ મધ્ય બેસું અને અનુભવવું એ એમના શિક્ષણ માટે જરૂરનું જ છે.

ખરી રીતે એકલું ઉદ્યોગનું શિક્ષણ એ કદાપિ પૂરું શિક્ષણ નથી. જો હોશિયારમાં હોશિયાર ખેડૂત ચર્ચાએ કે કારીગર ચર્ચાએ તેથી કંઈ આપુ છવન સેવામાં આપવાનો શોખ પેદા થાય એમ ન કહી શકાય. ઘણી વાર ગણિત અને વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીઓને વિષે આપણે જોઈએ છીએ કે તેઓને પોતાના આકાંક્ષાઓમાં, પોતાનાં લોકાંનાડાંમાં અને તાણાનાણામાં જ રસ લાગે છે, પણ આસપાસના માણસોનાં મુખદુઃખોમાં સદાનુભૂતિ જ કેળવાવા પામતી નથી. તેઓ એકવિધાં અને સ્વાર્થી પણ બની જાય છે.

તમાર્ગ છોડગંઓ એ જામતમાં ઘણા જ નમીનગર છે એમ કહેવું જોઈએ. તમારું કામ જ એવું છે કે તેમાં માણસો સાથે — અને તે પણ દીન દુખી દગ્ગી માણસોની સાથે તમારે સેવાના સબધમાં આગ્રવાનું થાય છે. તમારી પ્રવૃત્તિનો આ ભાગ તો ઉદ્યોગશિક્ષણ કરના પણ વધારે કીમતી કેળવણી છે તેનો લાભ નિશાળમાં બહુનાના છોડગંઓને અપને પણ મળવો સભવિત નથી. તમારે ત્યાં તો તમે ઘરમાં હો કે બહાર — લોકોની સાથે વર્તવાની તમારી રીત જ જુદી છે. જ્યાં કહેરાના શિક્ષિત લોકો જેમને તુ તાં અને તિગ્ગડાંથી જ બોલાવે છે, જેમને માણસ નહીં પણ મનૂરિયાં ગણી કાઢે છે, જેમની પાસે કમી કરીને કામ લેવું અને ઓઠામાં ઓઠુ દામ ચૂંચવું એમાં જ પોતાની હોશિયારી માને છે, જેમનાં મુખ-દુખ, ખાતુપીડ, સાળમાંદાપણ વગેરે અજબમાં કહેરાતા સમ્બાગી લોકોના પણ શુદ્ધિના દગ્ગાજ સદાય દેવાયેલા રહે છે — તેમની સાથે તમારું વર્તન જુદી જ જાતનું છે. તમારી પાસે તેને 'તમે' કારો મળે છે, તમારી પાસે તેમને ખેસરા આસનનું માન મળે છે, આર્થિક વહેરામાં તેઓની એક પાઈ પણ ખોટી રીતે દયાય નહીં એ માટે તમે જાગૃતિ ગમો છો, એટલું જ નહીં પણ તેઓને નિર્વાહવેતન ન અપાવી શકા ત્યાં સુધી તમને જ પ વળતો નથી.

વળી તમે સાચા ખાટીસેવક હશે તો તમે તેમને કામ આપી તથા તેની મનૂરી ચૂકવીને સતોષ ધરતા નથી. તેઓ સાળમાંદા હોય ત્યારે તમે તેમની ચાકરીમાં ઉત્તમગ કરો છો, તેઓ સાદુકાર કે શેટ'કેરીના દંદામાં દસાયા હોય ત્યારેય તમે તેમની કુમકે ધાઓ છો. તમે વખતો-વખત એમને ત્યાં ગ્રામસદાઈ આદિ સેવા કરવા જાઓ છો.

કોઈ કોઈ વખતે એમની સેવા કરતાં તમને ઉત્તર, લડતો અને સત્યા-
ગ્રહોના પ્રસંગો પણ આવી મળે છે. ક્યારેક કોનેગ જેવા રોગચાળા
સામે તમે જેઠાં ચલાવો છો, ક્યારેક દારૂડીનાં પીપા ઉપર ચોટી
માડો છો, ક્યારેક તેમને કંઠેરાતી ઉઝળિયાત પ્રગ્ન તરફથી મળૂરી વગેરે
સાથે ધમાધમા અપાનના લડત માડો છો, કોઈ વાર હરિજનોને કૂવા મંદિરના
અધિકાર અપાનના સત્યાગ્રહ આપે છે.

આ બધી પ્રવૃત્તિઓ શું હોડગઓની ડેળવણીમાં વિશેષ તાખનારી
તમને લાગે છે? તેમના લેખન ગણિતના કનાકે કુચડનામી લાગે છે?
રંગે એવું મનતા એમાંથી તો એમને જીવનનું સાચું બાથું મળશે. એમાં
તો જેને હૃદયની અથવા ભાવનાની અરવા આત્માની ડેળવણી કહીએ
છીએ તે તેમને મળશે. તરંગ જીવન અને પ્રવૃત્તિઓ માગત તે આપની
એ આપણા અભ્યાસક્રમમાં ગ્રંથેલું જ છે. હૃદયની ડેળવણી આપનાની આ
સિવાય બીજા કોઈ રીત જ નથી તમાર મૂકારાનું નથી, તમારે જો
હિન્દુ ઇસ્લામ ઉપકાર માનનારો છે કે તમાર જીવનમાં એને માટે પૂરતો
અવકાશ છે.

તમે સેવકજીવન અગીકાર કર્યું છે, તેથી જ તમારે ધન, મોટાઈ,
મોજશોખ ઉપર ઠાપ મૂકી ગરીબાઈને વરસું પડ્યું છે, તો તમને દેદનાક
એવા લાભો પણ મળ્યા છે કે જે માટે મોટા મોટા ધનિયો અને વિદ્વાનો
તમારી ઈર્ષ્યા કરે તમે આશ્રમ જેવાં ગ્રંથોમાં રહેતા હોયો તો ખુની હવા,
મહેનત જીવન, વગેરે કાગલે તદ્દગ્નીનું દુર્લભ ધન તમે મેળવી શકો છો.
સકેવાસીઓને દુર્લભ એવા નિર્ભેજ દૂધ, ઘી, તાજા શાકભાજી વગેરે તમને
મુનબ છે. સાગેમાટે તમને દાકતરોનો બાલ નર્સી મળતો હોય, પણ પ્રેમથી
ચાંચરી કરનાર પડોશીઓ અને મિત્રો મળવાનું સદ્ભાગ્ય તમને પ્રાપ્ત થયું છે.
અને બીજા સૌને અદેખાઈ લાવે એવું તમારું મોટામાં મોટું સદ્ભાગ્ય તો
એ છે કે તમારું જીવન તમારા હોડગઓને સુદગ્ધ સુદગ્ધ ડેળવણી અને
સરકાર પૂર્ણ પાડે છે તમે તેમના સિસ્ટમ માટે ખાસ ખર્ચ ન કરો, ખાસ
પરિશ્રમ ન કરો તો પણ તેમને તેમાંથી શરીર, શુદ્ધિ તથા હૃદયની પવિત્ર
ડેળવણી આપોઆપ મળી જાય છે.

હોડગઓને કસગત અને મહેનત કરાવી શરીર જળવાન કરવાનું, તેમ
જ ઉલોગો અને શાસ્ત્રો શીખવી તેમને શુદ્ધિમાન કરવાનું તો બીજાં મામાપો
ધારે તો ગોખી શકશે પણ એ શરીરનું જળ અને શુદ્ધિનું બળ તો માર્ગ
પણ શાસ્ત્રોની માર્ગ જોયે ચડાવનારું પણ બને અને નીચે પાડનારું પણ
બને તેના પુણ્યમય ઉપયોગ તો સાચે સાચે હૃદય ડેળવાયેલું હોય, સેવાની

આવના જન્મી હોય, દીન દરિદ્રો અને દક્ષિતોને માટે પ્રેમ જન્મ્યો હોય, તેમને જીવે ચડાવતાં મરી ફીટવાની વીરતા આવી હોય, તો જ થાય ને ?

તમારું સેવકજીવન એ દેળવણી માટે કેટલું બધું અનુકૂળ છે ? તેનાથી તમારાં છોકરાંઓનાં હૃદયોમાં પવિત્ર સંસ્કારોનું સિંચન થાય છે એ વિચાર તમારા મનમાં જ્યારે રાખશે તો તમને તમારાં કષ્ટો, સંયમો, ગરીબાઈ એ બધું કેટલું મીઠું લાગશે ?

એક સેવક કે જેની પાસે વિદ્વતાની ખાસ લાંબી મૂડી નથી તે અદ્ય પ્રયાસથી પોતાનું કામ કરતો કરતો પોતાના છોકરાઓકરીની દેળવણી, તેમને ખર્ચાળ નિશાળોમાં મોકલ્યા વગર, કેવી રીતે કરી શકે એનું ઠીક ઠીક વિસ્તારથી મેં આજે ચિત્ર રજૂ કર્યું છે.

હું તો માનું છું કે સામાન્ય ખેડૂત કે કારીગર પણ ધૃઢ તો આવી દેળવણી પોતાનાં છોકરાંઓને આપી શકે. પરંતુ તેઓ આજે તો શરીરમાં તેમ જ સંપત્તિમાં જેમ દુર્મળાં છે, તેમ જ્ઞાનમાં પણ અત્યંત દુર્મળાં છે. તેમની પાસે પોતાના ધધાઓની માહિતગારી તો હોય છે, પણ તેમનો આત્મા દબાયેલો હોવાથી તે તેમને કે તેમનાં છોકરાંને જીવે ચડાવવામાં ખપ લાગતાં નથી. હું ખોની ઝાળમાં અને ગુલામીમાં તેઓ જીવનના જીવ્યા સિદ્ધાન્તો વિશે શ્રદ્ધા અને ઉત્સાહ ગુમાવી બેઠેલાં છે. તેથી તેઓની પાસે આપણે એટલી અપેક્ષા ન રાખી શકીએ, કે તેઓ છોકરાંઓની દેળવણીની જવાબદારી ઉપાડે.

પરંતુ આપણે સેવકોને વિશે જરૂર કહીશું કે જો તેઓ પોતાનાં બાળકોને આ પ્રમાણેની દેળવણી આપવાની ફરજ બજાવે નહીં અને સાધારણ લોકોની જેમ છોકરાંઓને નિશાળમાં મોકલી પોતાના માથા ઉપરથી ખાર ટાળે, તો તેઓના સેવાધર્મમાં ખરેખર તે એક અતિશય મોટી ખામી જ ગણાશે. તેમની પાસે દેળવણીનું સ્વાદિષ્ટ, પૌષ્ટિક, સાત્ત્વિક ભોજન ઈશ્વરકૃપાથી આવી મળેલું છે તે તેઓ ઉકરડે ફેંકી દે છે, અને છોકરાંઓને પૈસા ખર્ચાને નિશાળના બહુતર રૂપ દબાવી બળરુ મીઠાઈ ઉપર ઉછેરે છે, એમ જ કહેવું નોંધશો. પછી આગળ ઉપર છોકરાંઓ મોટાં થતાં તેઓ માળાપના સેવાધર્મ પ્રત્યે અશ્રદ્ધા અને દીકાવૃત્તિ સેવતા થાય, માળાપની ગરીબાઈની, સાદાઈની, અને જાતમહેનતની રહેણી પ્રત્યે તિરસ્કાર સેવતાં થાય, મોજશોખના ઉપાસક અને ધનના લોભિયા નીવડે, માળાપની દેશભક્તિનો વારસો ન ઝીલે, તો કઈ આશ્ચર્ય જેવું છે ?

આ માત્ર અશુભ કલ્પના જ નથી. ઘણા દાખલાઓમાં આવું જ થાય છે. તેમ યતાં સેવકો જીવ બાગે છે, અને દુનિયાનો અને દેવનો દોષ કાઢે

છે. તેઓ નિશાળના ભણતરને નિંદે છે પણ ખરા. પણ આપણે તપાસ કરીશું તો માન્ય પડશે કે એ નિંદા માત્ર હોઈની જ છે, કારણ કે પોતાને જે ખીખાં નાનાં બાળકો હોય છે તો તેમની વ્યવસ્થામાં પણ તેઓ ધરની કેળવણી ઉપર હજી એટલી જ અગ્રહા અને નિશાળની ધરડ ઉપર હજી એટલો જ મોહ સેવે છે.

સેવકોમાંથી જે સેવકો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું કામ કરનારા છે તેઓ પણ જ્યારે પોતાનાં છોકરાંઓના ભણતરનો સ્વાસ્થ આવી પડે છે ત્યારે અગ્રેજી ભણતરનો એવો જ મોહ જતાવે છે અને તેમને માટે 'સારી સારી' નિશાળો અને કોલેજો શોધે છે, ત્યારે તેઓને માટે શું કહેવું? પોતાના કાષ્ટ વિશેની તેમની કાચી અદ્ધા વિશે શું કહેવું? ખરેખર એમ જ કહેવું જોઈએ કે તેઓ એવો મોહ જતાવીને પોતાનાં છોકરાંઓનો દ્રોહ કરે છે અને પોતાના શિક્ષકધર્મ પ્રત્યે પાપ આચરે છે. જેઓ ખીખાંઓને કાંતવાનો અને ખાદી પહેરવાનો ઉપદેશ આપે છે, પણ પોતે વિદેશી વસ્ત્રો જ વાપરે છે, તેમના ઉપદેશનું કેવું કળ આવે? તેવું જ કળ આ રાષ્ટ્રીય શિક્ષકોના રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું આવે એમાં કંઈ નવાઈ છે? તેઓ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની વાત કરે ત્યારે સાચી અદ્ધાનું જોર તેમનાં વચનોમાં ક્યાંથી આવે? લોકો સમજી જાય છે કે ડહાપણ એમના કહેવા પ્રમાણે કરવામાં નહીં, પણ તેઓ પોતાનાં છોકરાં સંબંધમાં કરે છે તેમ કરવામાં જ છે.

પરંતુ કાંઈ પણ સેવક જે આ મોહ ખ ખેરી શકશે, અને મેં વર્ણવી તેવી કેળવણી અને નિશાળોમાં મળતી કેળવણી એ એની કેળવણી તરીકે સરખામણી કરશે, બેમાંથી કંઈ કેળવણીએ છોકરાઓ માટે સાચા સેવા-જીવનનો દરવાજો ખોલી આપ્યો અને ક્યાંએ કાયમને માટે વાસી દાંતો એનો વિચાર કરશે, તો તેને કષ્ટ પડે પડશે કે જેનું મેં વર્ણન કર્યું તે જ શ્રેષ્ઠ કેળવણી છે. એટલું જ નહીં, તે જ કેળવણીના નામને લાયક એવી વસ્તુ છે.

કેળવણીકારો પણ જે કેળવણીના તત્ત્વમાં ઊતરીને વિચાર કરશે, માત્ર તેના બાહ્ય આડંબરમાં જ આંટા મારવાનું છોડી દેશે, મનુષ્ય-જીવનનો સાચો વિકાસ શેમાં થયો એ કસોટી રાખશે, અને શેનાથી દુનિયામાં ધનમાન કમાવાં સહેલાં પડે છે એ ખોટી કસોટી છોડી દેશે, તો તેમને પણ આ કેળવણીના પક્ષમાં જ જોવા રહેવું પડશે. વર્ધાપોજનના પ્રખ્યાત કેળવણીકારોએ ટેકો આપ્યો નથી શું? અને મેં જે શિક્ષણની વાત કરી તે ખીજી ત્રીજી કશી વાત કરી છે. શું?

વર્ધાપોજનનામાં જે સિદ્ધાન્તો પ્રાથમિક શિક્ષણને એટલે કે નાનાં બાળકોને લાગુ પડ્યા છે તે જ સિદ્ધાન્તોનો મેં આગળને માટે વિસ્તાર

ક્યો છે. પણ હું જાણું છું કે જે શિક્ષણપડિતાએ તેને નાનાં બાળકોની બાબતમાં ટેકા આપ્યો છે તેઓ પણ મોટાં માટે ટેકા આપતાં કૃત્ર જશે. કદાચ એમનો નજરમાં એમ જ હશે કે, “નૂનપણમાં છોકરાં ભલે ખેલી ખાય અને શરીરે જરા તાજાં તગડાં થાય; મોટાં થતાં છેવટે તેમને હાર્દિકૂચ દોલેજનું બહુતર જ લેવાનું છે ને? તે માટે વર્ધાયોજનામાં જીણુપ રહી ગઈ હશે તે હાર્દિકૂચમાં પૂરી કરી લેવાનો પૂનો અવકાશ છે.” પરંતુ આપણે સેવકોએ કેળવણીકારોના કે બીજા કોઈના બદારના ટેકાની આશા રાખવી ઘટતી નથી. આપણી શ્રદ્ધા જુદી છે અને બીજાઓની જુદી છે. આપણે જીવનનું ધ્યેય ત્યાગ અને સેવાનું સ્વીકાર્યું છે. બીજાઓનું ધ્યેય ધનમાનનું છે. આપણી ખરા હૃદયની ઉત્કંઠા એ જ છે કે પોતાનાં છોકરા છોડીએ. સાચા સેવકો નીચે. તેથી આપણે તો સાચા કોલેજીને તો મોઢ છોડી આ જ જાનનું શિક્ષણ તેમને આપવાની હિંમત કરવી જોઈએ. તેમ કરતાં જે થોડો ઘરો સમય છોકરાંઓ પાછળ આપવો જરૂરનો છે તે આપણે ક્યવાટ વિના આપવો જોઈએ અને પોતાનું જ્ઞાન અધૂરું લાગે તે પૂરું કરીને સાચા શિક્ષકની લાપકાત વધારના રહેવું જોઈએ. આમ કરવામાં ક્યવાટ હોઈ જ કેમ શકે? આ કામ તો આપણા જીવનમાં અપૂર્વ રસ રેડનારું થઈ પડવું જોઈએ.

મેં આ બધું આજે સેવકોનાં છોકરાંની કેળવણીની દૃષ્ટિએ જ કહ્યું છે. પણ ખરી રીતે તે બધી જ પ્રજાને લાગુ પડે છે. આખી પ્રજા આવી પ્રાણવાન કેળવણીનું દૂધ ધાત્રીને ગળે છે એમ જ આપણે ધૃષ્ટીએ છીએ. પરંતુ આજે સર્વ માન્ય છે. પાસે એટલી સત્તજ કે એટલી શ્રદ્ધાની આપણે આશા રાખી રહીએ એવું નથી, કે જેવી આશા સેવકો પાસે ગાંધી રહીએ છીએ.

તેથી મેં કરેલી મૂચના પ્રમાણે જે એકો પોતાનાં છોકરાંઓને કેળવવાનો ભાર ઉભાવવા તૈયાર થાય તેમને થોડો વધારે ભાર પોતાના માથા પર ઉપાડવા હું સૂચવીશ. તેઓ પોતાનાં છોકરાંઓ સાથે ગ્રામવાસીઓનાં જે ચાર બાળકોને પણ બેળવે. એથી એમનો પોતાનો અને એમનાં છોકરાંનો રસ ઘટતો નહીં, પણ ધાર્મ કરતાં વધી જશે. હું મોટું ધાકું ભેગું કરી નિશાળ માંડવાનું કહેતો નથી. આપણાં છોકરાંના ટેડીના બેચાર બાળકો પૂરતી જ આ મૂચના છે. મેં કહી તેવી કેળવણી આપતાં તેમને કોઈ કોઈ ખેડૂત, વણકર, કુંબાર આદિ મિત્રોનો ઉપકાર લેવો પડવાનો જ છે. તો શા માટે એ ઉપકારી મિત્રોનાં છોકરાંઓને જ બેળવી ન લેવાં?

આપણે આજ સુધી પોતાનાં છોકરાંની દેળવણીની જવાબદારી પોતે ઉપાડવાનો વિચાર જ કદી કર્યો નથી, તેથી આપણને આ નવો ધર્મ માથા ઉપર દસ મણના બોળ નેવો લાગે છે. એમાં બોળે નથી, પણ રસ અને આનંદ છે એ આપણને જક્કદી દેખાતું નથી.

પશ્ચિમની રમણીઓ પોતાનાં બાળકોને પોતાની છાતીનું દૂધ ધવડાવતું એ એક જાતનો ભાર માનતાં શીખી છે એને તે જવાબદારીમાંથી છટકે છે. આપણે ત્યાં પણ સુધરેલી સ્ત્રીઓ તેની નકલ કરતી જોવામા આવે છે. પણ આપણી મામમાતાઓને શું કદી એ દરજ્જા ભારૂંપ લાગી છે? તેઓ તો પેલી સુધરેલી માતાઓને તિરસ્કારથી હસે છે : “એમને તે મા ડોણ કહે?” પોતાનાં છોકરાંઓને દેળવવાની દરજ્જાને બોળે મળનાર આપણે બધાં મામાપો પણ ખરું જોઈએ તો એ સુધરેલી સ્ત્રીઓ જેવા જ હાંસીપાત્ર છીએ. ધ્રુવર આપણને જોઈ તિરસ્કારથી હસતો હશે : “આમને મેં મામાપ શાને સરજ્યાં?”

આપણે જ્ઞાતિસુધારે

આપણે સેવકોએ પોતાનાં સ્ત્રી, બાળકો અને કુટુંબીઓ પ્રત્યેનો ધર્મ કેવી રીતે બજાવવો, તેમની મેવા કેવી રીતે અને કેવી ભાવનાથી કરવી એ વિષે આપણે ઠીક ઠીક સંબાલુથી વિચારી ગયા છીએ. આજે હવે જ્ઞાતિનો પ્રશ્ન લેવાનો વિચાર રાખું છું.

અહીં આશ્રમમાં આપણે ધાણલુથી બંગી સુધીની સર્વ જ્ઞાતિઓના માણસો એક સાથે વસીએ છીએ, અને એક જ્ઞાતિના હોઈએ, એક બાપની પ્રજા હોઈએ એ રીતે વર્તીએ છીએ. સામાન્ય રીતે જ્ઞેને જ્ઞાતિના બંધન સમજવામાં આવે છે — એટલે કે ખાવાપીવાના તેમ જ છૂઆ-છૂતનાં — તેને આપણે સેવકો પાળતા નથી. આપણે સૌ દેશસેવાના સમાન ધ્યેયથી સાથે રહેનારા અને સાથે મળીને સેવાનાં કામો કરનારા — તે છૂઆછૂત તો કેમ જ ગમીએ? એક કુટુંબના આપણે સૌ સાથે મળીને સ્વયંપાક કરીએ છીએ અને સાથે બેસીને પ્રભુનું સ્મરણ કરી ભોજન કરીએ છીએ. એમાં આપણે કંઈ અસાધારણ વસ્તુ કરતા હોઈએ એવો આપણને ખ્યાલ સરખો આવતો નથી.

કોઈક વખતે જૂના વિચારના કોઈ પરોણાઓ આવી ચડે છે અગર આશ્રમવાસીઓનાં પોતાનાં વૃદ્ધ સગાંવહાણાંઓ આવે છે ત્યારે જ યાદ આવે છે કે આપણે સમાજમાં પ્રચલિત જ્ઞાતિ-વ્યવસ્થાના નિયમોથી જુગી રીતે વર્તી રહ્યા છીએ. તેઓને આપણા આચાર જોઈ થોડા દિવસ તો બારે મૂંઝવણ થાય છે.

એક તરફ જુએ છે તો બીજા જ્ઞાતિજનોની સરખામણીમાં આપણે આપણા વર્તનમાં વધારે ધર્મબુદ્ધિ રાખતા દેખાઈએ છીએ. આપણે પ્રમાણમાં વધારે સંયમ અને સાદાઈથી ગ્હીએ છીએ, કૂડકપટના ધધાઓ કરતા નથી, જૂની સંસ્કૃતિના વારસા જેવો રેંટિયો કાંતીએ છીએ અને ભાદી ખાદી પહેરીએ છીએ, સત્યના પાલનનો કંઈક આગ્રહ રાખતા હોઈએ છીએ, અને જોકે આપણે દેવાલયોમાં જતા નથી કે સંધ્યા-વંદન કે હોમહવનનો જૂનો ધર્મ પાળતા નથી છતાં શ્રદ્ધાથી પ્રાર્થનાઓ કરીએ છીએ, બજનો ગાઈએ છીએ, ગીતાપારાવણ્ય કરીએ છીએ.

બીજી તરફ તેઓ જુએ છે કે આપણે તો સૌને અડીએ છીએ અને સૌની સાથે બેસીને ખાઈએ પીએ છીએ. તેમાં નથી ક્ષાત્કાલ્યભંગીતો. જ્ઞાતિભેદ કે નથી હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તીનો - ધર્મભેદ. ચાલી આવતી જ્ઞાતિવ્યવસ્થા પ્રમાણે તો આ કેવું ભયંકર પાપ? કેવડો ધોર અધર્મ?

તેમની જૂની સમજમાં એ વાત ઊતરતી જ નથી કે એક તરફથી આવે. હડહડતો અધર્મ અને બીજી તરફથી ઉપર વર્ણવ્યું તેવું ઠીક ઠીક નિર્દોષ જીવન — એ બે આપણામાં એકી સાથે કેવી રીતે રહી શક્યાં છે; આપણે આવા પાપના શાપથી બચી કેમ મરતા નથી. તેમની જૂની વિચાર-સરણી પ્રમાણે તો આપણે દાર્દ્ર્યા, લપેટ, કપટી અને પાપી હોવા જોઈએ.

તે સાથે બીજો પણ વિચિત્ર દેખાત એમને જોવા મળે છે. એમનાં જ્ઞાતિજનોમાંથી આપણા જેવા સેવામાર્ગે વળેલા તો કેઈક જ છે. ધણાખરા તો દુનિયાની અંદર દુનિયાની રીતે જીવન ગુમારી રહ્યા છે. તેઓમાં ધણાખરા જ્ઞાતિવ્યવસ્થાના નિયમો પાળે છે, અથવા ગામમાં સર્ગવંદાશાંતિની વચ્ચે આવે ત્યારે તો પાળે જ છે. તેઓ ખાતી વખતે રેશમી વસ્ત્ર પહેરે છે, જુદી જુદી આતોવાળાને સાથે જમવાનો પ્રસંગ આવે તો આડી લાકડાની પાળ મૂકીને ધર્મનું રક્ષણ કરે છે. તેઓ હરિજનોને પોતાના ઘરનું પાપખાતું સાફ કરવા પણ ઘરમાં આવવાની છૂટ આપતા નથી, તો પછી તેમને અડવાની તો વાત જ ક્યાં?

જૂના લોકોને આ બધું તો સંતોષકારક લાગે છે, પણ આ ઉપરની આમડીની તબે જુએ તો શું જુએ છે? બીડી તળાક અને તેનાથીયે જૂડાં વ્યક્તોનો એમને વંધો નથી. તેઓ ખાવાપીવામાં અને યોગ્યતા યાજ્ઞવામાં સંયમ કે સ્વચ્છતા રાખતા નથી. તેમને ધધામાં સાચજૂની પરવા નથી. તેમને ઘરેણાંમાં અને ભાતભાતનાં કપડાં સજી જ્ઞાતિમાં દેખાડો કરવાની રેવ છે. ઘરમાં પણ ભીંચો સાથે, નોકરો સાથે, માળાપ સાથે, અવિનયનું, તોછડાઈનું અને તકરારી વર્તન છે. વળી જૂના લોકો આંખ આડા કાન કરે છે, છતાં તેઓ જાણે તો છે જ કે એ લોકો સ્પર્શસ્પર્શમાં ભાગ્યે જ જ્ઞાતિના નિયમો પાળતા હોય છે.

આ બેમાંથી ધરડાં વડીલોના હૃદય કેને આશીર્વાદ આપે? પેલાઓ જ્ઞાતિજનો વચ્ચે આવે છે ત્યારે સૌથી સરસા ચર્ચાને ગડે છે અને કુળની આખર રાખે છે. વાર પ્રચલે જ્ઞાતિબોજન આપીને તેમાં વધારો પણ કરે છે. એ બધું વડીલોને મીઠું લાગે છે અને તેથી દુઃખાર્થને તેમનું અધર્મી વર્તન તેઓ સર્વ મનાવે છે. આપણામાં ધાર્મિકતા જેવું કંઈક છે એ એમનો આત્મા કબૂલ કરતો હોવાથી તેઓ આપણને શાપ આપી શકતાં નથી,

પરંતુ આપણે તો ન્યાતમ્મતમાં તેમની આગ્રહના કાંકરા કરીએ છીએ એ તેમનાથી કેમ સહન થાય? ન આપણું વર્તન સહન થાય, ન આપણને અંતરની આંતરડીમાંથી શાપ પણ અપાય, એમ બે તરફથી આપણે તેમને મૂંઝવણમાં નાખીએ છીએ.

આ તો જૂનાં ચર્યામાંનાં વૃદ્ધોની વાત ચર્ચા. પરંતુ તમારામાંથી જેઓ નવા સેવકો આશ્રમજીવનનો સ્વાદ લેવા તાજ તાજ આવ્યા છે તેમને પણ અહીં વિચારમાં પડી જાયો એવું ધણું લેવાનું મળશે.

અહીં છૂઆછૂતમાં અને બોજનમાં જ્ઞાતિના ભેદ પળાતા નથી એટલું તો તમે અગાઉથી જણીને જ આવ્યા છો. તમે એટલા તૈયાર હોવા છતાં તમને પણ ધણી બામનોમાં મૂંઝવણ થશે. એવી ટેટલીક મોટી મોટી બામનો હવે આપણે વિચારીશું અને આપણી તે તે નિમિત્તતાની પાછળ કંઈ જોએ: હેતુ કેવો રહેશે છે તે જોઈશું. એટલું તો તમે જોશો જ કે આપણે જે કંઈ કરીએ છીએ તે ધર્મસુદ્ધિથી જ કરવા ઇચ્છીએ છીએ. આપણે એક એકને જોએ એ રીતે જીવન ગાળવાની ઇચ્છાથી વર્તીએ છીએ. તેમાં જ્ઞાતિમધુઓને કે ખીજા કોઈને દુઃખવવાનો કે પગવવાનો હેતુ લેશ ખજ નથી, ન હોવો જોઈએ. તમે એ પણ જોશો કે આપણે જૂના લોકોની ધણી રીતભાતોના તો ખૂબરી છીએ. આગલી પેઢીના સુધાગવાળાઓની જેમ આપણે આપણી જ્ઞાતિવ્યવસ્થા અને બીજી બધી સંસ્થાઓને શુદ્ધ જંગલીપણાની નિશાનીઓ માનતા નથી. આપણે સુધારકો તો ખરા, પણ એ ગર્જ પેઢીના સુધારાવાળાઓ અને આપણે એક નથી. છતાં ઉપરથી જોનારાઓ આપણને તેમની ન્યાતમાં બેસાડી દે છે. તમે પણ જલ્પે જલ્પે તમારા મનમાં એમ ક્યું કરો.

આ જૂના સુધાગવાળાઓનો સુધારો કેવો હતો? તેઓ તો પશ્ચિમમાંથી આવેલા નવા સુધાગની બબકંઈ અજ્ઞાનેશ્વર હતા, પોતાના દેશની તમામ વસ્તુઓથી-તેઓ શરમાતા હતા, અને પશ્ચિમની સારી માડી દરેક વસ્તુનું અનુકરણ કરવામાં જ જીવનની સાર્થકતા માનતા હતા.

તેઓ તો પોતાના ગોગ ગુરુઓ પાસેથી શીખ્યા હતા કે આપણી પ્રજા એક જંગલી અને પછાત પ્રજા છે; જ્ઞાતિભેદો, ધર્મભેદો, અને બાપાના ભેદોથી છિન્નબિન્ન થયેલી છે, અને તેથી ગોગ દેવોની ગુલામી કરવાને જ સાધકની છે. તેઓની મોટામાં મોટી હોંચ એ જ મહેતી કે આ જંગલી ટોળામાંથી જેમ બને તેમ જીવ તરી જવું, અને દરેક બાગતમાં ગોરા સાહેબોની નકલ કરી કાળા સાહેબો બની જવું.

કપડાંમાં તેમણે અર્ધનાગા જંગલી જ્ઞાતિમધુઓની રીત છોડી ગોરા

સાહેબોનો વેશ કરવા માંડ્યો, અને અહીંની ગરમીમાં ષૂદ્ધોભાન અને કડક ટેટપાટન વગેરેથી બદાઈ મરવું પસંદ કર્યું.

માતૃભાષાથી તેઓ શરમાવા લાગ્યા; પોતાનાં બાળકોને બચપણથી અંગ્રેજ ઉપર હિંદુવા લાગ્યા. બાપ દીકરો, ધણી ધણિયાણી વગેરે અંગ્રેજમાં જ બોલવા અને પત્રવ્યવહાર કરવા લાગ્યાં. પોતાની સ્ત્રી અંગ્રેજ બહેની ન હોય તો ગોરાઓની વચ્ચે તેઓ શરમથી જંગુ વેઈ શકતા પણ નહોતા, અને ધરડાં માળાપોથી તો એટલા લાજ મરતા કે ધણી વાર પોતાના સુધરેલા મિત્રોની પાસે એ લોકો ધરના રસોઈવા કે નોકર છે એમ કહી તેઓ આમરૂં રાખી લેતા !

ખાનખાનની બાળતરમાં પણ ગોરાઓની પાસે એમને કેટલું બધું લાજવા લેવું હતું? ટેમ્પ પર બેસવાને બદલે આપણા લોકો જંગલીની જેમ બોંચે બેસીને ખાપ! છરી કાંટાને બદલે જંગલીની જેમ હાથેથી ખાપ! અને સુધારાના વાગટાઓ સમાં માંસ, મદિરા તથા ચિટ્ડની સૂગ જન્મથી ડળધામેલી ! ખજી ગોરાઓનો સુધરેલો સમાજ તેઓને પોતાના સુધરેલા ટેમ્પ પર રથાન ક્યાંથી આવે ?

તમે નેશો કે આપણે આશ્રમવાસી સેવકો સુધારકો છીએ, અને ધરમૂળના સુધારકો છીએ, પણ આ સુધારકોના કરતાં આપણી જાત છેક જુદી જ છે. તત્તવાર પણ લોકોની અને દળ પણ લોકોનું, પણ બેની જાન જુદી જ હોય છે ને ?

જ્ઞાતિવ્યવસ્થા સંબંધમાં આપણે દેવી જાનતા સુધારકો છીએ, તેનાં જૂતાં તરત્તોમાંનાં ક્યાં આપણે સોના સમાં માનીએ છીએ અને ક્યાં રાગ સમાં એની થોડી વિત્રો દાવે લેઈએ.

જ્ઞાતિઓમાં એક જ્ઞાતિ જિંદી અને એક જ્ઞાતિ નીચી એવી જૂતી કશ્પનાને આપણે દે ફી દીધી છે. જૂતા લોકોએ તો ખાત્તાણથી બંગી સુધીની જિંદીનીએ જ્ઞાતિઓની કમવાર જાણે સીદી જ આંધી છે, તેમાં કોનાથી કોનું ખાઈ શકાય, અને કોનાથી કોણ અજાણ્ય એનું કમવાર શાસ્ત્ર ગોઠવાયું છે ! એ સીદીને છેકેની જ્ઞાતિઓને તો અજાણ્ય જ નહીં અને તેમણે સૌથી ટેવાડેનીનો તો પડછાયો પણ લેવાય નહીં એમ દરાયુ છે !

સૌ ઈશ્વરનાં સંતાન—તેમાં જિંદનીયના ભેદ માનવા એ આપણને તો મહા પાપ લાગે છે. માણસ જેવો માણસ—તેને કંઈક કે કંઈ તને અકું નહીં, તારી જોડે બેસીને ખાઈ નહીં, તારી માટલીનું પાણી પીઈ નહીં, તારી તાવડીને રાટલો ખાઈ નહીં, એના કરતાં બાંકું અપમાન તેનું બીજું કશું હોઈ શકે ? તું નીચો અને કું જિંદો એમ માનવું એના લેવું

ધાર અભિમાન બીજું કયું ? આપણે સેવાધર્મ સ્વીકારનારા રહ્યા, આપણે અભિમાન ગળીએ તો સેવક કેમ રહી શકીએ ? અને કોઈનું આવું અપમાન કરીએ તો તેમની શી સેવા કરીએ ? -

આમડછેટ અને બાણાન્તરના રિવાજ એ જ્ઞાતિવ્યવસ્થાના અતિરેક છે. આપણે તે ઉધાડે ચોક છોડી દીધા છે. જ્ઞાતિઓ પોતે પણ એ મેલ ધોઈ કાઢશે તો શુદ્ધ થશે એમ આપણે માનીએ છીએ.

આપણા વર્તનથી જ્ઞાતિજન્યો દુઃખી થાય છે, રોષે ભરાય છે. પણ આપણે પહેલાંના સુધારાવાળાઓની જેમ તેમની સાથે ઝઘડો કરવા જતા નથી કે તેમની નિંદા કરતા નથી. તેઓ આપણને જ્ઞાતિઅહિંસૃત કરે છે તો નમ્રતાથી તેની અગવડો સહન કરી લઈએ છીએ, તેમની સેવા કરવાને સદા તત્પર રહીએ છીએ, અને તેમની તગ્દથી મળતા લાભો અને સગવડોનો ભોગ આપીએ છીએ. આનું પરિણામ સારું આવતું નેહિંએ છીએ. દિવસે દિવસે તેઓનો રોષ કમી થતો જાય છે, આપણા આચાર પ્રત્યે તેઓ ઉદારતા સેવતા થયા છે, તેમ જ આમડછેટ અને બાણાબેદના રોગો જ્ઞાતિ-શરીરમાંથી પણ હકતા જાય છે.

અવચન ૪૧ મું સાચો વર્ણધર્મ

જ્ઞાતિવ્યવસ્થાનાં અનેક તત્ત્વો સામે આપણે બંડ ઠરું છે, પરંતુ પંધા બાળકમાં જ્ઞાતિઓ ને સિદ્ધાંત ઉપર બાર મૂકે છે તેને આપણે અંતઃકરણપૂર્વક માથે ચડાવીએ છીએ. એ સિદ્ધાંત શો છે? “આપનો ચાલતો ધધો દીકરાએ કરવો. વધારે પૈસા કમાવાના લોભમાં બીજી જ્ઞાતિઓના હરીફ બનવા દોડવું નહીં.”

ખૂબી તો જુઓ કે, જેઓ ખાવાપીવાના અને આભડછેટના જ્ઞાતિધર્મ પાળવામાં બહુ ચુસ્ત દેખાય છે તેઓ જ્ઞાતિનો આ મૂળ ધર્મ પાળવાની જરા પણ દરકાર રાખતા નથી, અને આપણે જ્ઞાતિ વિરુદ્ધના બંડખેર ગણાઈએ છીએ તેઓ એના ઉપર મોહિત છીએ.

પૈસાનો લોભ દરેકે એ જો જ્ઞાતિબંધુઓમાં નિંદાને પાત્ર ગણાતું હોય, તેથી દુનિયામાં ઇચ્છ્યત આમદ વધતી ન હોય અને જ્ઞાતિનો ધધો કરતાં સ્વમાનભેર ગુજ્જન થઈ રહેતું હોય, તો માણસ શા માટે દાવે તે ધધા પાઠળ પડે? શા માટે બીજાઓના ધધામાં ભાગ પડાવવા જાય? શા માટે પોતાના ધધામાં દગો કે ભેગ કરે? શા માટે માણસ બીજા લોકોને થૂમી પોતે તેની મહેનતનું ફળ ચોરે?

એક વણિકને પૈસાનો લોભ વળગે છે એટલે તે એક જ જગ્યાનો માત્ર બીજી જગ્યાએ સાવ લઈ જઈ કરવાનો પોતાનો જ્ઞાતિધર્મ તથા વણિકોના ધધામાં હાથ બાંધે છે. તે પોતે સાળ ઉપર બેસતો હોત અને પોતાના બે હાથ વડે વણનો હોત, તો તો બહુ વાધો નહોતો; આપણે એમ માનત કે એક વધુ વણકર ગામમાં જાએ. પરંતુ તે તો સેંકડો વણકરોને ભેગા કરી તેમના હાથો વતી વણે છે, મિલ કાઢી હજારો મજૂરોના હાથે કાંતે છે, પીંજે છે અને વણે છે, અને તેઓની મહેનતના ફળનું શોષણ કરે છે.

એક ખેડૂત પૈસાના લોભમાં પડે છે, એટલે ખેતીનો જ્ઞાતિધર્મ તથા વેપાર કરવા માટે છે. પોતાને ઘરમાં કઈ વસ્તુઓની જરૂર છે તેનો વિચાર છોડી તે બજારમાં શેના ખૂમ પૈસા બિપજે છે તે જુએ છે અને તે પકવવા ખાતર સેંકડો મજૂરો અને બળજબીનો પડસેવા પડાવી એમને નિયોગે છે. લોભને થોભ રહે નહીં, એટલે તે ગામની જગ્યાને એક હાથે કરતાં ધરાતો નથી અને જાતમહેનત કરતા ખેડૂતોને જમીન વગરના કરી નાખે.

છે. ખસો હોય તો ટ્રેક્ટર જેવા સંચાઓ લાવી પેદાઓને બેકાર બનાવી દે છે. જ્ઞાતિધર્મનો કેવો બચકર દ્રોહ? એવા થોડા લોભિયા નીકળે છે તો ગામના ખેડૂતોને ખેડૂત મટાડી મજૂરિયાં કરી મૂકે છે, જ્ઞાતિનો ધંધો કરી દરેકોએ કરતાં ફળિયાંનાં ફળિયાંને બેકાર અને દરિદ્ર બનાવી મૂકે છે, તેમને પેટ ભરવા બ્યાં ત્યાં હવાતિયાં મારતા કરી મૂકે છે.

આજે વણકરવાસો જુઓ, રંગારાવસો જુઓ, મોચી અને ચામડિયાનાં ફળિયાંઓ જુઓ. પૈસાના લોભિયાઓએ જધાંને ઉજ્જાડ કરી દીધાં છે. બકરાંઓ વચ્ચે વાધ ફરી જાય છે કે મરઘાંઓ વચ્ચે શિયાળિયું ફરી જાય છે તોયે એટલો નાશ નથી થતો. તેઓ તો એક બે જીવેને ઉપાડીને નાસી જાય છે; તેઓ ગભરાટ ફેલાવે છે, પણ એ થોડા વખતમાં બિડી જાય છે. આ તો લોભોની વચ્ચે રોગ ફેલાયો હોય અને સૌનો ધાણ કાઢી નાખે એવું જ થયું છે.

ખરું જુઓ તો જ્ઞાતિઓને આપણે ભાણાધર્મ છોડનારે ભાંગી નથી, પણ આ ધંધાધર્મમાં પૂજો મુકનાર લોભિયાઓએ જ તેનો સ્થાનાશ કર્યો છે.

હવે આપણે જ્ઞાતિનાં મદાજનો અથવા પંચાયતોની સંસ્થાનો વિચાર કરીએ. આજે સરકારી ટ્રાઈકેચેરીઓના કાયદા આજ્યા, તેથી તેનું બળ ધસાર્થ ગયું છે. તેની આમન્યા પડેનાંની જેમ લોકો પાળતા નથી. છતાં ઘણી જ્ઞાતિઓમાં આ જૂની સંસ્થા પોતાના સભ્યો ઉપર જગમગી સત્તા ચલાવે છે. ખાવાપીવાના કે કન્યાવહેવારના આદતો આવેલા ધાગ ટાઈ તોડે તો આ મદાજનો જ્ઞાતિ બહિષ્કારનું શસ્ત્ર ઉગામી તેને વશ કરે છે. જ્ઞાતિભોજન આપવાના પ્રસંગે ટાઈ પોતાની ફગ્ગ ચૂકે અને જ્ઞાતિમધુઓનો મિષ્ટાન્નનો દહ્ધ કુખાવે તો તેને પણ દંડીને ડેકાયે પાડે છે.

પણ બસ, અતિ બળવાન મદાજનો પણ આથી વધારે પોતાની સત્તાનો ઉપયોગ કરી શકતાં જોવામાં આવતાં નથી; અને આ સત્તા વપરાય છે તે પણ સોનાની કટારી પેટમાં મારવા જેવી છે. ટાઈ ધસાર્થ ગયેલો જ્ઞાતિજન ભોજન ન આપી શકે તો તેને રક્ષણ આપવાને બદલે મદાજન તેને દયાવે, તેને ઘરગાર વેચવાની ફરજ પાડે, એ સત્તાને બીજી કઈ રીતે વર્ણવવી?

જ્ઞાતિમદાજનોની સત્તા શુભ માર્ગે વપરાવાના આજે બહુ જૂનજૂન દાખલાઓ જોવા મળે છે. દારૂ તાડી પીનારી જ્ઞાતિઓએ ક્યાંક એ બ્વસન સામે બંધારા બાંધ્યાના બનાવ બન્યા છે. સરકારના અન્યાય સામે જમીન મકેસલ સત્યાગ્રહ જેવી લડતો માંડી તેમાં જ્ઞાતિ બંધારણને ખેડૂત ટામે ઠીક ઠીક ઉપયોગમાં લીધું હતું.

પણ જ્ઞાતિસત્તાનું આનું સ્વરૂપ તો, જ્યારે જ્ઞાતિઓની અંદર રાષ્ટ્રીય પ્રાણ સંચાર પામ્યો હોય અને જ્યારે નવલોહિયા લોહો સંકુચિત અને તમેગુણી મહાજનોની ઉપગ્રવટ ધર્મ માથું બિચું કરે ત્યારેજ, જોવા મળે છે. દેશમાં ગાંધીય વાતાવરણ જામે ત્યારે મોટે ભાગે તો જૂનવાણી જ્ઞાતિમદાજનો તેનાથી બહારને નવ ગજ છેડે રહેવાનું પસંદ કરે છે. છતાં શેઠડી પાછળ એઠડીને પણ પાણી મળે તેમ જ્ઞાતિમદાજનો ઉપર આડતરી અસર પડેલે છે. તેઓ સરણપગ્ણના અર્ચના રિવાજો, આપવેના રિવાજો વગેરેમાં હળવા હળવા સુધારાઓ કરી પોને જીવે છે એમ જતાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે ખરાં.

પરંતુ જ્ઞાતિઓમાં સાચો જીવ આવે તો તેમનાં મદાજનો કેવાં કેવાં કામો કરતાં થાય? તેઓ એવું બિચું વાતાવરણ રાખે કે પૈસાનો લોભ કરી જ્ઞાતિનો ધધો છોડતાં માણસ લોડવાજથી મળ્યા જોવો ધર્મ જાય. જ્ઞાતિમાં કાંઈ અનાથ હોય તેમના નાથ ધર્મ તેમને રક્ષે ચડાવી દે, અપંગનું પાનનપોષણ કરે. તેઓ પોતાના ધધા સામે કોઈ હરીફ બોલે ચાર્ય તો તેનાથી ટક્કર ઝીલી જ્ઞાતિનું ગ્લાણ કરે. ગામજોડો અણુદિથી કે સરતાના લોભમાં પડી પરદેશી કે બહારનો માન લાવતા ચાર અને પોતાની જ્ઞાતિને હિતેજન આપવાનો રાષ્ટ્રધર્મ જૂવે તે વખતે તેઓ જ્ઞાતિ તમ્બથી પોઠાર છાંવે, લડે, સત્યાગ્રહ આદરે. તે સાથે તેઓ જ્ઞાતિના ધધામાં ભેગ, દગો કરી કોઈ તેની પ્રતિજ્ઞાને હાનિ પડેલાડે નહીં એની પણ કાળજી ગમે.

વળી જ્ઞાતિજનો જ્ઞાતિના ધધાઓ આજે કરે છે તે કેવળ ધાર્મિક રીતે કરતા હોય છે. તેથી બાંપ જાણતો હોય તેના કૃતા દોકરો કાંઈક બોલું જ જાણતો માનૂમ પડે છે. મહાજનો જીવત હોય તો પોતાના ધધાઓનાં શાસ્ત્રો ખીવવે, તેમાં કળા વધારે, તેમાં સશોધનો કરે, તેનું શાસ્ત્રીય શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા કરે — મતવજ્યમાં પોતાના ધધામાં સુદ્ધિ અને પ્રગતિ આણે, અને એ રીતે પોતાના ધધા વિષે જ્ઞાતિનાં બાળકોમાં પ્રેમ અને અભિમાન ઉપજાવે.

જ્ઞાતિનાં બાળકો માત્ર જ્ઞાતિધધો શીખે એટલાથી ન અટકતાં આવાં મહાજનો તેમને સુંદર સર્વાંગીણ કેળવણી આપવાની પણ યોજના કરે. ખેડૂતનાં છોકરાં હળ ચનાવી જાણતા હશે, છતાં આજે ભણેલી દુનિયા આગળ તેમને નીચું જોવું પડે છે. કુબાર અને ચમાગના છોકરાઓને પણ પોતાના ધધાઓ આવડતા હશે, છતાં ભણેલાઓની વાતો તેઓ સમજી સકતા નથી અને શરમાય છે. તેનું ખીન્નુ શું પરિણામ આવે? જ્ઞાતિનાં છોકરાંઓ ઉપર એવી જ છાપ પડે છે કે એમના ધધા જ એવા બુદ્ધિને જડ

બનાવી દેનારા અને અપ્રતિષ્ઠિત છે. ખરી રીતે તેમને પોતાના ધર્માનુ પણ પૂરું પાધરું શાસ્ત્રીય શિક્ષણ મળ્યું હોતું નથી, તો પછી સર્વાંગીણ વિશાળ શિક્ષણની તો વાત જ શી કરવી? પછી કાંઈ આશ્રય છે કે જ્ઞાતિનાં છોકરાંઓ જ્ઞાતિના ધંધા છોડી દે છે, દુનિયામાં પ્રતિષ્ઠિત ગણાતા હોય એવા ધંધાઓ તરફ ધસે છે અને જ્ઞાતિઓને નાશ તરફ ધકેલે છે? મહાજનોમાં જીવ હોય તો તેઓ આ નાશને અટકાવી જ્ઞાતિની અને તેના ધંધાની પ્રતિષ્ઠા ચડાવી શકે.

કાંઈ કાંઈ ધનિક જ્ઞાતિઓમાં આજે જ્ઞાતિમાળદોના શિક્ષણ માટે કંઈક કરવાનો ઉત્સાહ જોવામાં આવે છે. ભાટિયાઓ, વાણિયાઓ, પાટીદારો વગેરે જ્ઞાતિઓમાં મોટી મોટી શાળાઓ અને છાત્રાલયો બાંધી તેનો લાભ પોતાની જ્ઞાતિનાં છોકરાંઓને મક્કત કે સરતામાં આપવામાં આવે છે. એ જ્ઞાતિઓએ જ્ઞાતિમાળદોના શિક્ષણની દરજ બળવી એવો દેખાવ થાય છે અને એવો સતોષ તે જ્ઞાતિઓ પોતાના મનમાં માની લેતી હોય છે.

એ દેખાવ અને સતોષ ઠેકલા ખોટા હોય છે? પ્રથમ તો એવી જ્ઞાતિઓ જે ધંધા કરે છે તેમાં મૂળ જ્ઞાતિધર્મનો કેવળ દ્રોહ જ હોય છે. જ્ઞાતિના તેમ જ ગણના કલ્યાણનો તેમાં વિચાર હોતો નથી. એક માત્ર વિચાર ધન કમાવવો જ હોય છે. વિદેશી કાપડ વગેરે વસ્તુઓના વેપાર દેશને ગુનામ બનાવતા હોય છતાં એમને તેનો બાધ નથી. અનેક જ્ઞાતિઓના ધંધાઓ હરણ કરે એવાં કારખાનાંઓ કાઢવામાં એમને બાધ નથી. વળી સદા અને જુભાગને આગફાર ધંધાઓ ગણવામાં આવે છે. મહાજનોની ધર્મભુદ્ધિ જગતી હોય તો પોતાના લોભને આવા ધર્મવિરોધી અને રાષ્ટ્રવિરોધી ધંધાઓ કદાપિ કરવા ન જ દે.

વળી એમણે ચોરીને જે સોયનું દાન કરવામાં આવે છે, ચોટલે કે માત્ર જ્ઞાતિ પૂરતી જ સંસ્થાઓ કાઢે છે, તેમાં પણ છેક સાંકડી દૃષ્ટિ જોવામાં આવે છે. ખરી રીતે જે અનેક જ્ઞાતિઓમાંથી અને લોકોમાંથી અને ગામોમાંથી તેઓ ધનના ઝરણાં પોતાની તિજોરીમાં વાળે છે તે સૌનો તેમના ધનમાં ભાગ છે, અને તે સૌને પોતાની સંસ્થાનો લાભ આપવાની તેમની દરજ છે.

એક ત્રીજી દૃષ્ટિએ પણ એમાં મને મોટો દોષ લાગે છે. તેમની સંસ્થાઓમાં જ્ઞાતિના સાચા ધંધાનું શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા હોતી નથી. પણ સાચા ધંધાનો નાશ કરનાર, ધન અને અસંયમનો રમ લગાડનાર અરાષ્ટ્રીય બહુતર જ તેમાં ભણાવવામાં આવે છે.

હવે જો શાંતિધર્માને વિષે આપણે આવા વિચારો ધરાવીએ છીએ અને તેને શાંતિધર્મનું ગૌરવભર્યું નામ આપીએ છીએ, તો આપણે સેવકો કેમ પોતપોતાની શાંતિઓનાં ધધાને વળગી રહેતા નથી?

પ્રથમ તો દેશ ઉપર ગુલામીનો દાવાનળ ફેલાઈ વળ્યો હોય, ત્યારે તે હોલવવામાં દરેક શાંતિએ, સંસ્થાએ કે વ્યક્તિએ પોતાના કામધંધા છોડીને દોડી આવવું જોઈએ. આપણે ધનના લોભથી નહીં, અગર આપણો ધરનો ધધો — ખેતી, કારીગરી કે જે કાર્ય હોય તે — લોકોમાં હલકો મનાય છે તેથી, કે આપણાં હાડકાંઓર શરીર તેની મહેનતમાંથી જાયવા માગે છે તેથી પણ નહીં, પણ દેશનું કાર્ય કરવાના હેતુથી જ આપણી શાંતિઓના ધધાઓમાંથી છૂટ લીધી છે. આપણું આખું જીવન અને સર્વ શક્તિ આપણે દેશની સેવામાં અર્પણ કર્યો છે.

શાંતિઓમાં જે પ્રાણ હોત તો તેઓ જ્ઞાનપૂર્વક પોતાનાં બાળકોનું જ્ઞાન ફેરવે ચઢે કરત. આજે તેવો પ્રાણ તેમનામાં નથી. આપણું દેશકાર્યમાં પડવું એને પણ તેઓ તો શાંતિનું પાપ કહ્યું હોય એમ ધણી વાર ગણી કાઢે છે. છતાં આપણે માનીએ છીએ કે આપણી દેશસેવા સરવાળે શાંતિઓને પણ જીવે ચડાવે છે. જે શાંતિઓમાંથી વિશાળ દેશકાર્યમાં વધારે સખ્યા નીજે છે, અને બહિષ્કારનો આપે છે, તે શાંતિઓનું વાતાવરણ રાષ્ટ્રીય બની જાય છે અને તેઓ અનેક સુધાગરો બનાવાસે કરી શકે છે. આમ આપણે શાંતિથી ખસી ગયેલા લાગીએ છીએ છતાં આડકતરી રીતે તેની સેવા જ કરીએ છીએ.

વળી આપણું સેવકોનું મુખ્ય કાર્ય શું છે? આપણાં ગામડાંઓના પડી ભાંગેલા અનેક ધધાઓને સજીવ કરવા એ જ. પશ્ચિમના વેપારીઓ બચકર ગભ્યબળ અને ધનગજ સહિત આપણા દેશ ઉપર ધસી આવ્યા એ ધસારામાં એકે શાંતિ કે એકે ધધો જીવતો ગૂંચા પામ્યો નથી. નાસતું લસર જીવ બચાવવા કહે ત્યા બગાય તેમ લોકોએ જેને જે હાથ લાગ્યો તે ધધો પકડી પાડ્યો છે. કેટલાક પેલા વિદેશી વેપારીઓના અને તેમની સરકારના દવાદો બની ગયા છીએ. પણ મોટા ભાગની પ્રજા તો પોતાના ધંધા અને ધર્મો ખોઈ દરિદ્ર અને જડ બની ગઈ છે. શાંતિના ધધાને વળગી રહેવા જાય તે જૂએ જ મરે એવી સ્થિતિ થઈ છે. આખી શાંતિ-વ્યવસ્થા ખોળાઈ ગઈ છે. પોતપોતાની શાંતિના ધધાઓ કરતાં અનેક શાંતિઓનાં કુળિયાંઓ કસોવ કરતાં, તે આજે ઉત્તર યર્ષ ગયાં છે. પોતાના ધંધાથી સાદો શટલો અને તેમાં સતોય માનવાનો શાંતિસ્વભાવ જીદી ગયો છે. પોતાના લોકો પકવે તે વસ્તુથી જ ચઢવી લેવાનો સ્વદેશી

ધર્મ પ્રજાભાષી લોપ પામ્યો છે હાથને આટણુ ન પડે અને લૂગડાને ડાવ ન પડે એના અપ્રામાણિક અને ગ્વમાન વેચનાગ ધધાઓ ઉપર લોકો પડાપડી કરવા માડ્યા છે. સૌને વેપારી થયું છે સૌને મોટા પગાંદાર થયું છે પણ એમાયે બધા કહેવે તો સગાંના સગાઓ શું કરે? મોટા ભાગના લોકોને તો આખરે જ્ઞાતિના ધધાના કરતા પણ સખન આટણુ પાડવા પડે છે, તે કરતા તેમના લૂગડા પણ જૂત જેવા રગાર્ડ જાય છે, અને વધાગમા જ્ઞાતિ વ્યવસ્થાથી જે સુખ અતોષ મળતા તે તો હવે સ્વપ્રામા પણ જેવા જડે એવું રહ્યું નથી.

આજે લોકો પોતાને અમુ જ્ઞાતિના કહીને ઓળખારે છે, પણ જ્ઞાતિધર્મ રહ્યા છે કયા? જ્ઞાતિઓનો પૂરેપૂરો સંકર — શબ્દમેળા થઈ ગયો છે જૂની જ્ઞાતિઓના નામ જ રહ્યા છે ખરી રીતે ચિત્રવિચિત્ર નવા ધધાઓ ની જ્યાં, અને તેની નવી જ્ઞાતિઓ મની ગઈ છે માણસને જેમા જડ સચા અથવા શી ગપૂછ વગરના બળ તર્કિક કામ રવાનું હોય છે એવી અનેક જાતની મજૂરજ્ઞાતિઓ ની જ્યાં છે માણસજાતના મોભાને હન । પાડી નાખના । જાતજાતની ગરુડની જ્ઞાતિઓ પણ નીકળી છે.

આવી સ્થિતિમા જુનનાણી લોકોની જેમ આપણે પોખળ જ્ઞાતિ અભિમાનને કેમ વળગી નહીં રાકીએ? આપણા જેવા સેવકોનો આજે એક જ ધર્મ છે — વિદેશી વેપાર અને તેને દેગ ઉપર ડોળી મેસાડનાર વિદેશી રાજ્યની મમે દુદ્ધ માડ્યું આપણે સ્વદેશી અને સગળ્યના ધર્મો દેશમાં ફરીથી પ્રસ્થાપિત કરાનો સૈનિકધર્મ સીદાયો છે આજે તો એ જ આપણી જ્ઞાતિ અને એ જ આપણે ધર્મ તેમા આપણે સિંજ્ય મેળવીશું ત્યારે દેગના ગામેમા અગે ઉદ્યોગોમા નવો જીવ આપશે અને જ્ઞાતિઓ ફરીથી સાચા પાના પર આશે.

તે અર્થે આપણે ગમે તે જ્ઞાતિના હોઈએ છતાં જે ધધાઓ સાચા રાષ્ટ્રીય છે, જેનો નાશ થવા સાથે નષ્ટનો પ્રાણ ગયો છે, તે ખાદી અને મામઉદ્યોગમા આપણે પગથા છીએ, જાને તે શાખીએ છીએ અને પ્રજામા પણ તે ફેનાવીએ છીએ, તેની પ્રતિદા વધારીએ છીએ, અને તેના થયુઓ સામે ઝૂઝીએ છીએ.

દગ્ધમાન તમે જોઈ રામ્સો કે જ્ઞાતિવ્યવસ્થામા પેડેતું એક જયકર ઝેર કાઢવાનો પણ આપણે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ અમુક ધધો મેનો અને અમુક બિજો, અને તેથી અમુક જ્ઞાતિ ઉચ્ચ અને અમુક નીચ — એ જ આ ઝેર છે આપણે સર્વ ગણીર ધધાઓને સરખા આદરથી કરીને એ ઝેર કાઢી નાખવા મથીએ છીએ.

વણકરનો ધંધો સંસ્કારી નિસ્વાર્થી સેવકોએ માથે ચડાવ્યો એટલે હવે વણકર નીચો અને અસ્પૃશ્ય રહી ન જ શકે.

હસકામાં હસકો ધંધો ભંગીનો ગણાય છે, તે પણ આપણે અપનાવ્યો છે. તે કામ સ્વચ્છ, સરળ અને સુંદર રીતે કેમ કરવું એની કળા આપણે ખીલવી રહ્યા છીએ. દૂંઝી અક્ષતના લોકો ડરે છે કે આથી ભંગીઓ માથે ચડશે, મેહું કામ કરવાની ના પાડશે, તેમને તો અદ્વાન અને દયાયેના જ રાખવામાં સમાજનું હિત છે. આપણી દૃષ્ટિએ આ અત્યંત પાપી કૃત્યના છે. પાપખાનાં સાદુ કરવાના કામને સમાજમાં સૌએ પવિત્ર માનવું જોઈએ, તેની સુગ કાઢવી જોઈએ. ભંગીઓ ચોખ્ખા થતાં તે કરવાની ના પાડે તોયે આપણને મૂંઝવણમાં પડવાની જરૂર ન હોવી જોઈએ. મારી માન્યતા પ્રમાણે ભંગીઓ આપણા ટેડના પરિણામે કામ કરવાની ના કહાય નહીં પાડે, પણ પોતાના કામને લગતી જગતો જરૂર આપશે. તેઓ પાપખાનાં વિશાળ અને દવાક્ષીર ગખીએ એવી શક્તિ જરૂર મૂડશે. તેમાં કેમ વગેરે સાધનો સારાં માગશે. આપણે તે જગાડવા વિના વાપરવાની અને માટી કે ઢાંઢુ ઢાંઢવાની સમ્મતા શીખીએ એમ પણ માગશે. તેઓ પાણીના પૂરતા જથ્થા વિના ચલાવી લેશે નહીં, અને તેઓ કામ કરે ત્યારે આપણે મદદમાં રહીએ એવી પણ શરત કરશે. છેવટે તેઓ પશુની માફક મેથાના ટોપલા માથે ઉપાડવા હરગિજ તૈયાર થશે નહીં, પણ તે માટે સગવડવાળી ગાડીઓની માગણી કરશે.

નીચામાં નીચા ગણાતા ધંધાઓની, અને તેથી જ્ઞાતિઓની, પ્રતિષ્ઠા વધાવવાનો સાચો ગરતો એ જ છે કે તે ધંધો પ્રતિષ્ઠિત લોકો કરવા લાગે. આપણે સેવકોએ એ રસ્તો લીધો છે. તેથી એવું પરિણામ આવેલું અને આવી રહેલું આપણે દેશમાં પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ.

સુધારકનો કન્યાવ્યવહાર

હવે જ્ઞાતિઓ સંબંધમાં મારે એક જ મુદ્દો ચર્ચવાનો બાકી રહ્યો છે. તે વરકન્યાવ્યવહારનો. જ્ઞાતિઓ બોજન-વ્યવહારની જેમ આને પણ પોતાનો ખાસ વિષય માનતી જોવામાં આવે છે, અને કેટલાક સારા પણ મોટે ભાગે ખોટા, નિયમો કરી તેઓ અત્યંત કડકાઈથી તેનું પાલન જ્ઞાતિજનો પાસે કરાવે છે.

જેમ સર્વ જ્ઞાતિઓમાં જિંચનીયની નિસરણી ગોઠવાઈ ગઈ છે તેમ એક એક જ્ઞાતિની અંદર પણ જિંચ કુળ અને નીચ કુળની નિસરણી ગોઠવાઈ છે. શહેરવાસીઓ, શ્રીમંતો, રાજ્યઅધિકારીઓ જિંચા ગણાવા લાગે છે. તેવા જિંચ કુળવાનોને ત્યાં કન્યાઓ આપવા જ્ઞાતિજનો પડાપડી કરે છે, ગમ બહારની પહેરામણી આપવા તૈયાર થાય છે. આમ વરવિક્રયનો ખૂંડો રિવાજ પડી જાય છે અને જિંચા કુળના વર થોડા જ મળે એટલે એક વરને ઘણી કન્યાઓ પરણાવવાનો રિવાજ પણ ચાલવા માંડે છે. બીજો છેડો, હલકાં કુળ ગણાય તેમને કન્યાની હંમેશાં અછત પડે છે. કન્યાનાં માખાપો મોટી રકમો મળે તો જ તેમને કન્યાઓ આપે છે — આ ચર્ચો કન્યાવિક્રયનો રિવાજ.

જ્ઞાતિનાં મહાજનો જિંચાં કુળવાળા હોય એટલે તેઓ આ રિવાજોની સામા શેના થાય ? પરંતુ નીચો ગણાતો વર્ગ કેમકે વાર બંડ કરે છે, કુલીનોથી છૂટો પડી જાય છે અને પોતાનો અસગ વાડો રચી તેમાં વિક્રયનો રિવાજ બંધ કરે છે. આવા બંડથી કંઈક ક્ષણિક રક્ષણ જરૂર મળે છે, પણ તે મૂળનો નહીં પણ ડાળાંપાંખડાંનો સુધારો જ ગણાય. એમાં એક સંકટ કાઢતાં નવું જ સંકટ આવી પડે છે, — તે એ કે પેટાજ્ઞાતિઓ બહુ જ સાંકડી બની જાય છે. ઘણી તો આજે સો બસો કુટુંબોની ટોળાંઓ જ થઈ ગઈ છે. કેટલીક વાર જોયાર ગામો પૂરતી જ અથવા એક ગામ પૂરતી હલ બંધાઈ જાય છે. આથી વરકન્યાની પસંદગીમાં વિશાળ ક્ષેત્ર મળતું નથી, સામસામાં સાટાં તેખડાં થવા લાગે છે અને ઘણી જ્ઞાતિઓમાં તો સાસરું અને પિયર સામસામે બારણે હોય એમ બને છે. આ બધું વંશશુદ્ધિની દૃષ્ટિએ અત્યંત હાનિકારક છે.

જ્ઞાતિઓનું આખું કમણાણ જિંચનીયના બેદ અને મિથ્યાભિમાન ઉપર જ રચાયેલું છે. તેમાંથી જ કેટલાક બીજા પણ ભયંકર અને મનુષ્યવંશનો

દાય કરનારા રિવાજો પડ્યા છે. જિંઘ કુળોનું મોટું અભિમાન એ હોય છે કે એમના દીકરાઓ તો ઘોડિયામાંથી જ ઝડપાઈ જાય. આ થયું બાળકનના રિવાજનું મૂળ. એમનું બીજું અભિમાન એ કે અમારી દીકરીઓ રાંડે તો તેઓ આખા જિંદગી પવિત્ર વૈધવ્યવત પામે, હલકાં કુળો કે જ્ઞાતિઓની જેમ નાતરે ન જાય. આ થયું બાળવિધવાઓના દુષ્પ્રિયારા અપમાનિત જીવનનું મૂળ.

આજી જ્ઞાતિવ્યવસ્થાના વરકન્યાવ્યવહારમાં એક પણ એવું સારું તત્ત્વ નથી, કે જે આપણે સેવકો વશદારીથી પાળી શકીએ. આપણે સેવકો અને સુધારકો ન હોઈએ પણ આપણાં પોતાનાં ઊકરાઊકરીના હિતની ઠાળજીવાળાં સામાન્ય માણાપો હોઈએ તો પણ, જ્ઞાતિના આવા રીતરિવાજોને આપણે ધર્મ સમજીને કેવી રીતે માની શકીએ? કેઈ પણ સારાં અને પોતાનો પિતૃધર્મ સમજનારાં માણાપો પોતાનાં પુત્રપુત્રીનાં બાળકન કરી પોતાની મોટાઈ ખાતરે નેમનાં જીવનની કેળવણી ઉપર પૂજો ન જ મૂકે. તેઓ ઉંમરકાયક અને સારી કેળવણી પામેલાં હોય એટલે લગ્ન નેવા જિંદગીના મહત્ત્વના વિષયમાં માણાપ તેમની ધ્વજાને સ્વાભાવિક રીતે પૂરતું માન આપે. વરકન્યાની પક્ષંગીમાં માણાપ પોતાની સલાહ આપે તે પણ જિંઘનીય કુળની તથા પહેરામણી વગેરેની ખોટી દૃષ્ટિએ નહીં આપે, પણ સશક્ત નીરાંગી શરીર અને ધંધાની કુશળતા એની દૃષ્ટિએ જ આપશે. વિશેષમાં એવાં માણાપની ખાસ દૃષ્ટિ એ પણ રહેવાની કે પોતાનાં પુત્રપુત્રીને પોતે જ ધ્યેયની અને આચારવિચારોની કેળવણી આપી હોય તેને મળતી કેળવણીમાં જીછરેલ ભાગીદાર જ તેને મળે.

આપણે આશ્રમવાસી સેવકો આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે જ વર્તીએ છીએ અથવા વર્તવું જોઈએ. આજે મોટા ભાગના સેવકો બાળકનમાંથી તો છૂટ્યા જ છે. વિક્રમમાંથી પણ મોટે ભાગે છૂટ્યા છે. પણ બધા જ જિંઘ કેળ જોવા તરફ નજર દોડાવતા નથી એમ આપણે જાતી દોડીને કહી શકીએ એવી નિયતિ હજી મને દેખાતી નથી. આપણે આદર્શ સેવા, જાતમહેનત અને ગરીબાઈનો હોય તો પણ, કન્યા માટે પેસે ટકે સુખી અને આરામ મળે તેવું લગ શોધવા તરફ પણ આકર્ષણ નથી રહેતું એમ ધણી નહીં કહી શકીએ.

જતાં આટલે સુધીના સુધારા એ તો સામાન્ય જ છે, અને આટલે સુધી જ્ઞાતિઓ સહન કરી લે છે. પણ સેવકો જે સાચી રીતે વર્તવાના આશ્રમી થાય તો તેમણે એનાથીયે આગળ વધવું જ રહ્યું.

આપણે માટે જ્ઞાતિના વાડામાં બંધાર્થ રહેવું લગભગ અશક્ય જ છે. જ્ઞાતિઓ આજે જે તેવી સડી ગયેલી અને છિન્નભિન્ન ન હોય તો જ્ઞાતિમાંથી ને જ્ઞાતિમાંથી આંખ ઠેર એવાં સાગં જોડકાં કરી લેવાં એ જ સૌથી સ્વાભાવિક અને સારું યર્થ પડે. સમાન ધર્મો જાણનાર, સમાન આચારવિચાર ધરાવનાર અને જોમનાં જીવન, સ્વભાવ, વગેરે આપણને સારી પેઠે પરિચિત છે તેવાં જ્ઞાતિજનોને છોડીને ધર્મ પણ વિવેકી માથાપને શા માટે ખીજે જવું પડે? પણ આજે તો જ્ઞાતિઓના ઝીણા ઝીણા ટુકડાઓ યર્થ ગયા છે. હિન્દુસ્તાનનાં ખેતરો જેમ દાયદાકારક ખેતી યર્થજ ન શકે એવા નાના ટુકડાઓમાં તૂટી ગયાં છે, તેમ જ્ઞાતિઓ પણ એવા નાના ટુકડાઓમાં છિન્નભિન્ન યર્થ ગઈ છે, કે તે સારી વંશવૃદ્ધિ માટે નકામી યર્થ પડી છે. ધર્મ, આચાર, વિચાર અને કેળવણીની દૃષ્ટિઓથી જોઈએ તો તો આજની જ્ઞાતિઓ જ્ઞાતિ જ નથી, એ કેવળ એક મેળ વગરનો શંબુમેળો જ છે. તે જ્ઞાતિ નહીં પણ ભયંકર સંકર જ છે. તેમાંથી સાગં જોડકાં ગોળવાં લગભગ અશક્ય જ છે.

વધારામાં, આપણાં સેવકોનાં જીવન રાષ્ટ્રીયતા, ત્યાગ અને સેવા ઉપર રચાયેલાં હોઈ જ્ઞાતિના સામાન્ય ધોરણ કરતાં જુદાં જ છે. એક રીતે આપણી એક સમાન ધ્યેયજીવનચાળી જુદી જ્ઞાતિ જ રચાતી હોય એમ પણ કહી શકાય. જુની જુની જ્ઞાતિઓમાંથી અને પ્રાંતોમાંથી આવેલા સભ્યોની આપણી એક નવી જ્ઞાતિ જ છે. તે નવી છે છતાં તે બની છે જ્ઞાતિચર્યાના સાચા સિદ્ધાંતોને અનુસરીને. જૂની જ્ઞાતિઓ કરતાં તે વધારે કુદરતી છે. તેથી આપણાં છોડાઓનાં નવાં જોડકાંઓ આ નવા મંડળમાંથી બધાવાના દાખાઓ વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં બનવા લાગ્યા છે અને તે સ્વાભાવિક છે.

જૂની જ્ઞાતિઓ તે જોઈ ચમકી જાય છે, અને આપણામાં પણ દેટલાક સેવકો હજુ આજુ બેસે છે ત્યારે બેસે છે, અને મોટો અધર્મ થયો હોય એમ માની કુખ કરે છે. ખરી રીતે તો આવાં યુગનો જ સાચા યુગનો છે, કુદરતના પ્રવાહને અનુસરીને છે, અને તેથી માન્યપોએ સાચા જ્ઞાતિનશો તરીકે આશીર્વાદથી વધારી લેવા લાયક લાગે છે.

જ્ઞાતિ પ્રત્યે આપણે આશ્રમવાસીઓ કેરી વર્તણૂક રાખીએ છીએ એની મે ખૂબ વિચારણી વાતો કરી છે. મેં સારા અને ખરાબ — બધા અર્થોમાં જ્ઞાતિ શબ્દ વાપર્યો છે. તત્ત્વજ્ઞાનીઓને તે શબ્દનો સાચો ઉપયોગ નથી થયો એમ લાગશે. તેઓ સૂચવશે કે આમાં તો મે વર્ણવ્યવસ્થાના

સિદ્ધાન્તોને જ સ્વીકાર્યા છે અને જ્ઞાતિનું શુદ્ધ ખંડન કર્યું છે. એ વાત સાચી છે.

જ્ઞાતિનું પરિભ્રમ આપણા સમાજમાં એટલું થયું છે કે, નીંદામણનું જંગલ વધી મૂળ પાકને મારી નાખે, તેમ તેણે વર્ણને મારી નાખ્યો છે. એટલું જ નહીં પણ તે પોતે જ વર્ણ હોય એવો બ્રમ તેણે સાધારણ લોકોની સમજમાં પેદા કર્યો છે. પ્રાચીન વર્ણવ્યવસ્થાની પ્રતિષ્ઠા લોકોએ તેના ઉપર ઓઝાડી દીધી છે.

પરંતુ કયા ઉદાર વર્ણ અને કયા સંકુચિત જ્ઞાતિ? એ જેના સ્વભાવ જ જુદા છે. વર્ણ એ સમાજની સેવા કરવા માટે છે, અને જ્ઞાતિને તો સ્વાર્થનો જ વિચાર છે. વર્ણે સૌ માટે સમાજકલ્યાણ ખાતર સંપત્તિ અને ત્યાગના ધર્મો ધડી આપ્યા છે. કાર્ત્તી બીજના ધંધામાં દખલ કરાય નહીં, ધન માટે પડાપડી કરાય નહીં, મોજશોખનું જીવન ગુજારાય નહીં — એ વર્ણની આજ્ઞાઓ છે. જ્ઞાતિ તો પોતાની ભતનો જ વિચાર કરી શકે છે. બિચનીચલાવ અને અસ્પૃશ્યતા તેના પાયા છે. આત્મરક્ષા માટે તેને બાળક અને વિકૃત જેવા રિવાજો અને સંકેતોમાં સંકેતો તર્ક પાડવાના જ ઉપાયો સૂઝે છે. ધંધા ઉપર તે કરો કાજૂ રાખી શકતી નથી. કયાંથી રાખી શકે? વધારે કમાવ તે જ તેના ધર્મમાં તો બિચો ગણાય, અને મૂળ ધંધાને વળગી રહે કંઈ તેવા ડિંચા ધર્મ શકાય!

વર્ણમાં ધંધો એટલો પણ સૌએ સેવક, જ્ઞાતિ અને પ્રભુભક્ત થવાનું હોય. જ્ઞાતિએ તો મનૂર થયો એટલે તેને કાપમનો મનૂર રાખરા ખાતર અજ્ઞાનમાં પૂરી રાખે છે, બાંગી થયો એટલે કદી માથું ઊંચું ન કરે એટલા ખાતર એને અસ્પૃશ્ય બનાવી દે છે.

પાળવાલાયક તો વર્ણધર્મ જ છે. જ્ઞાતિધર્મ સર્વથા તત્ત્વા યોગ્ય છે. મેં ‘જ્ઞાતિ’ શબ્દ આ વાતોમાં બધે વાપર્યો છે તે ચાલતી લોકબાણા તરીકે જ છે. જ્ઞાતિનાં સારાં લક્ષણો જ્યાં જ્યાં ગણાયાં છે તે વર્ણધર્મનું જ વર્ણન છે એ તમે હવે સમજી જશો.

આપણે સેવકો જ્ઞાતિવ્યવસ્થા અથવા વર્ણવ્યવસ્થાના મૂળ સિદ્ધાન્તો માન્ય રાખીએ છીએ. આપણાં ગામડાંઓને જે સ્વદેશી અને સ્વરાજ્યના સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે જીવીને સુખી સંતોષી થવું હોય તો તેમણે આ વર્ણવ્યવસ્થાને જ ફરીથી સજીવન કરવી જોઈ એ એમ આપણે માનીએ છીએ. છતાં નિધિની દેવી લીલા છે, કે જ્ઞાતિઓના ચાતુ એવા મુખ્ય મુખ્ય રિવાજો સામે ખુશ્ખામાં ખુશ્ખો બળવો કરનાર કોઈ હોય તો તે આપણે જ છીએ! તેના મોજનવડેવાર સામે તેના લમવડેવાર સામે, તેના બિચનીચના બેદ સામે, તેના કુળઅભિમાન

સામે — એ બધા સામે આપણો ખુલ્લો બળવો છે પણ તે શા માટે છે? ધધા અને ધ્યેયના પાયા ઉપર નવેસરથી વર્ણધર્મ સ્થાપન કરી શકીએ એટલા માટે જ

આ બળવો સેવકોના આખા જીવનને વ્યોલી નાખનારો છે પોતાના સ્ત્રી, મામાપ, કુટુંબીઓ, સ્વશુરપક્ષ અને સર્વ શાંતિમધુઓનો વિરોધ તેમાં ઝીનવાનો છે તેના આપણી સર્વ સત્યાગ્રહની કળા અને અહિંસા દાવવવાની છે તેઓની સાથેનો સેવા અને પ્રેમનો સબધ તો દસ ગણો વધારવાનો છે, છતાં ધારેના સુધારાઓના અમનમા મન જરા પણ પોતુ પડવા દેવાનું નથી

ખરી રીતે, શાંતિના ક્ષેત્રમાની આપણી આ લડત એ દેશના વિશાળ ક્ષેત્રમાની આપણી લડત માટેની સરસમા સરસ તાલીમ જ છે

અવચન ૪૩ મું

પ્રાર્થનાપરાયણતા

આશ્રમમાં આપણે રોજ પ્રાર્થના કરવા ભેગા થઈએ છીએ. આપણું દિવસનું પહેલું કામ ભેગા મળી પ્રાર્થના કરવાનું અને દિવસનું છેલ્લું કામ પણ ભેગા થઈ પ્રાર્થના કરવાનું રાખ્યું છે. જાગીને તરત સવારના પ્લાઠ-મુહૂર્તમાં પ્રાર્થના કરીએ છીએ તેથી આપણા હૃદયમાં એવો આનંદ આનંદ જામરાઈ રહે છે કે તેની ધૂનમાં આપણે આખો દિવસ આનંદ-ઉત્સાહમાં પસાર થાય છે. ગમે તેટલું કામ કરીએ તોયે આપણને થાક જ લાગતો નથી. સંધ્યાકાળે પાછા આપણે કામકાજ સંકેલી નિરાંતે પ્રાર્થનામાં બેસીએ છીએ ત્યારેયે આપણે 'એક પ્રકારની અલૌકિક તૃપ્તિ અનુભવીએ છીએ. ભગવાને આપણું એક વધુ દિવસ-પુણ્ય સ્વીકાર્યું એવો આપણને સંતોષ થાય છે, અને તેના ઘેનમાં આપણી આખી રાત્રિ શાંત નિદ્રામાં પૂરી થાય છે.

પ્રાર્થના એ આપણા સર્વ કાર્યક્રમોમાં સૌથી રસિક અને આકર્ષક કાર્યક્રમ છે. ભોજનનો ઘંટ સાંભળી જેમ આપણે અણુએ અણુ તૈયાર થઈ જાય છે અને ભોજનશાળા તરફ કાન મારે છે, તેવું જ કે ઈકે આપણને પ્રાર્થનાની ઘંટા સાંભળીને પણ થતું જણાય છે. સવારના ચાર વાગ્યાની નિંદર આપણને જરૂર મીડી લાગે છે, પરંતુ પ્રાર્થનાના ઘંટનો રણકારો આપણને એથીયે વધારે મીડો લાગે છે. તે સાંભળી આપણને આપણા સર્વ પ્રિય સાથીઓના હસતા ચહેરા યાદ આવે છે. તેમની સાથે આપણા મુંદર ચોકમાં બેસવા, તેમના અવાજમાં આપણો અવાજ મેળવવા, તેમના મંત્રોમાં આપણા મંત્રો ગૂંથવા, તેમના ગાયનમ આપણું ગાયન વણવા આપણે અણુ અણુ આતુર થઈ જીંડે છે.

આપણા સર્વ આશ્રમવાસી મિત્રોને જ્યારે જ્યારે જોઈએ છીએ ત્યારે ત્યારે આપણને આનંદનો હિમ્મળો આવે છે, પણ જ્યારે તેમના અને આપણા કંઠોમાંથી નીકળતી પ્રાર્થનાનો એકત્ર થયેલો ધોધ આપણે સાંભળીએ છીએ ત્યારે આપણા આનંદને અરેખર પૂર્ણિમાની ભરતી જ આવે છે. મુંદર ઝડોની કુંજમાં વીંટળાયેલો આપણો આશ્રમનો ચોક આપણને વડાવો લાગે છે, પણ જ્યારે તેની હવામાં આપણો સૌનો સામટો

પ્રાર્થનાઓમાં વ્યાપી વળે છે ત્યારે તો આપણે આત્મા નાચી જાઉં છું; મનમાં એવી જિર્મિ થઈ આવે છે કે આ જ્ઞામિને માટે તો જાણે માથું આપી દઈએ; મનમાં એવું બળ અનુભવવા લાગીએ છીએ કે જાણે આ સૌ સાથીઓ સાથે તો ખુદ શેતાનની સેનાને પણ યુદ્ધ આપીએ.

આપણે પ્રાર્થના કરીએ છીએ તેમાં કંઈક આવી જ બાવના રહેલી છે. એ બાવના દેવી એપી છે! તમારાં દિલ પ્રકુલિત થાય છે તેની અસરથી મારું દિલ પ્રકુલિત થાય છે; અને મારું હૃદય નાચી જાઉં છું, તે જોઈ તમારું હૃદય નાચે છે. ઠોઠની બાવના કંઈક ધાડી હશે અને ઠોઠની હજી બહુ ઝાંખી હશે, પણ આપણે સૌ એકબીજાના ટેકાથી, એકબીજાના સત્સંગથી, તેને દિવસે દિવસે વધારતા જતા ઇચ્છીએ છીએ.

આપણે સૌ પ્રજ્ઞના રાક્ષસા મુસારે છીએ. રાક્ષસો છે, વિકટ છે, અજાણ્યો છે. તેમાં ડગલે ડગલે ભય અને જોખમો પથરાયેલાં છે. અને આપણા પગ નિર્જળ છે. પગ કરતાં મન પોચું છે અને મન કરતાં વળી છાતી ઢીલી છે. આપણને કણે કણે શંકા થાય છે — “આપણે રસ્તો ભૂલ્યા તો નહીં હોઈએ? દુનિયામાં બીજા બધા તો ધન, માન અને કીર્તિના માર્ગે ચાલે છે. આપણે એકલા ત્યાગ અને સેવાને માર્ગે નીકળ્યા છીએ તે બુદ્ધિમાં તો નથી પડ્યા? સૌની સાથે ચીડે ચીડે ચાલીને પ્રત્યક્ષ સુખ અને આગમ ભોગવવાનાં છોડી આપણે બાવિ કલ્યાણની કલ્પિત આશામાં દુઃખદારિદ્રનો માર્ગ લીધો છે, એ એક જાતનું ગાંડપણ તો નથી? પરદેશી રાજ્યની ઓથ લઈ બહેવાગણેલા લોકો અનેક પ્રકારે પોતાનો ક્ષાપ્તો સારી લે છે. આપણને એકલાને જ સ્વરાજ્યની શી પડી છે? ભૂખ્યા અભાગી લોકોના દુઃખે આપણે એકલા શા સારું સુકાઈએ છીએ?”

આપણું નજીક શરીર બકરી જેવું ગરીબકું મોડું કરી શંકામાં ઉમેરો કરે છે, ઠોઠ ત્રાહિત હોય એમ પોતે પોતાની પાસે દયા માગે છે. “હવે બહુ થયું, બહુ થયું. હું સાબુંતાણું ને જીવાન હતું ત્યાં સુધી મારા ઉપર જીવન કયો તો તો ઠીક, પણ હવે હું ઘરકું થયું છું. હવે તો તારા ગામડામાં નથી રહેવાતું, તારા જાડા રોટલા નથી ખવાતા, તારી જાડી ખાદી નથી ખમાતી, અને હવે તારાં કેદખાનાં પણ નથી વેળતાં. હવે જરા પગ વાળીને એસવા દે તો તૌરી મોટી મહેરબાની!”

દુનિયાનાં ડાહ્યાંઓ આપણને ચક્રમ ગણી હાંસી કરી રહ્યાં છે. સંતિજનો રાત્રી આંખ કરી દપકનો મારો ચલાવે છે. તેમાંથી માંડ બચીએ છીએ તો મામાપ અને સ્ત્રી આંમુનાં પૂર વહેવાવે છે. બીજી તરફથી સરકાર મચક આપતી નથી. દિવસે દિવસે પોતાનો પંખો વધારે ને વધારે

ખૂંચાડતી જ નય છે, કાર્થની વાડી જરા બે પાંદડે થઈ ન થઈ કે તેને ઉખાડી નાખે છે.

એ બધું છતાં ટકાત, જો બોળી ભડી જનના આપણું કહેલું ગ્રીક્ષતી હોત. પણ હાપ ! તેના ચક્રો-ઉપર થકાનો ચમકારો ચડતો જ નથી. તેનું હુ ખ કયાંથી આવે છે તે એ સમજતી નથી; અને ક્યારેક તો આપણને તેના હિતચિન્તક અને સેવકોને જ હુ ખનું કારણ માની બકારો દે છે.

અને એમાં તેનો વાંક પણ શો ? તે તો ઉપર ઉપરથી જ જોઈ શકે. અને શું ઉપરથી તો એમ જ દેખાતું નથી કે જ્યાં આપણું કામ ચાલે છે ત્યાં જ જીવનનો ઢાંચો સૌથી વધારે ફૂટાથી વીઝાય છે ?

પ્રશ્નનો પંથ આવો વિઝટ છે, પણ તે આપણે સ્વીકાર્યો છે. તેમાંથી પાછા ન પડીએ, આગળ ને આગળ ધપે જઈએ એ આપણી નિરંતરની ઇચ્છા છે. તે માટેનું બધું પ્રાર્થના વિના આપણે ખીન્ને કયાંથી લેવા જઈશું ? પ્રાર્થના કરતાં તે આપણા પોતાના અંતરમાં પ્રગટ થાય છે. આપણી એકબીજાની આંખોમાં તેનું પ્રતિબિંબ જોઈ આપણને હિંમત આવે છે. તમારી આંખમાં થકા ઝળકતી જોઈ મારી આંખમાં થકા ઝળકે છે, અને મારી થકાનો ઝળકાટ બાળી તમારી નજાણાં બેઠે છે. ખરેખર, રાજ પ્રાર્થનામાં થકાપૂર્વક સાથે એસીએ નહીં તો આપણું શું થાય ?

આપણા પસંદ કરેલા પથમાં સંકટો અને કષ્ટાર્થોથી ડગી જવાનું જોખમ છે એટલું જ નથી. તેની સામે ટકવું તો પ્રમાણમાં સહેલું છે, પણ મોટામાં મોટું જોખમ તો ધ્યેય સંબંધમાં જ આપણી નજર અવળા થઈ જાય એ છે.

અહિંસાનો માર્ગ એ જ સાચો માર્ગ છે એમ ઉદયમાં થકા દતી ત્યાં સુધી તો તે માર્ગે જતાં જોડતાં સંકટો આગ્રાં તે બધાં હિંસાદથી માથે ચડાઈયાં, પણ માનો કે એક કમનસીમ રાગમાં અહિંસા ઉપરની થકા જ બીડી ગઈ અને હિંસાનો રસ્તો જ સાચો છે એવી ગાંઠ વળી ગઈ ! પછી તો જે કંઈ બળ હોય તે બધું એ માર્ગ ઉપર જ નાખવાનું સૂઝે ને ? માનો કે સંયમ અને ત્યાગ ઉપરથી પ્રેમ બીડી ગયો ને ભોગ અને સત્તા ઉપર જ પ્રેમ બંધાઈ ગયો, તો ? સાત અને સુંદર આમજીવન ઉપરથી આરથા બીડી ગઈ અને જબઢાદાર સહેરી જીવનમાં જ સંનૃતિનો સાર છે એવી માન્યતા બંધાઈ ગઈ. તો ? રેડિયાનું ચાંત સંગીત કોટું લાગવા માંડ્યું અને સર્વબ્રહ્મ યંત્રોનો મોડ છુદ્ધિને ઘેરી વળ્યો, તો ? તે. આપણી શી દશા ? પછી તો સુરોદયની દિશામાંથી મોડું ફેસી આપણું જીવન

સૂર્યાસ્ત તરફ જ ધસવા મંડે ને? રામના માર્ગથી મોં ફેરવી આપણે રાવણ તરફ જ વેગથી વધવા મંડીએ ને?

અને આ બધું શું માત્ર મનનો કલ્પેલો જ બધ છે? શું આપણા એક નહીં પણ અનેક સાથીઓનાં દૃષ્ટિાં આપણી નજર સામે આ દાણે પસાર થઈ જતાં નથી, કે જોમનાં જીવનનાં ધ્યેય આ પ્રમાણે અચાનક ફેરવાઈ ગયાં છે? આપણે થોડો વખત આશા રાખેલી કે તેઓ મગજનું સમતોલપણ પાછું મેળવશે, પસ્તાશે અને પાછા મૂળ ધ્યેય ઉપર આવશે. પણ તેવું વર્ષો વીત્યા છતાં જનનું નથી. ખરે રસ્તો છોડીને તેઓ ખોટું રસ્તે ચડ્યા છે તેમ આપણે માનીએ છીએ, પણ તેઓ એવું કયાં માને છે? તેઓ તો માને છે કે મૂર્ખના માર્ગે ખેંચાયા હતા તેમાંથી પોતાના છુદ્ધિતેજથી, પોતાની સ્વતંત્ર વિચારશક્તિથી તેઓ વખતસર છૂટી ગયા. છુદ્ધિ તો એધારી તકવાર છે. જોને જો માર્ગ ઉપર પ્રેમ હોય તેને તે માર્ગને પોષક દક્ષીણ પૂરી પાડવી એ તેનું કામ છે. તેમને દિવસે દિવસે પાકું ને પાકું ફસતું જાય છે કે તેઓ વખતસર ચેતી ગયા એ સારું જ થયું.

આવી અવળી દૃષ્ટિ કોઈક દિવસ આપણને પણ ઝરી સે તો આપણી શી દશા? શું પેલા મિત્રો પડેલાં આપણા જેવા જ અડગ અને ઉત્સાહી નહોતા? તે જોતાં આપણા પોતાના જળ ઉપર અતિ વિશ્વાસ અને અભિમાન રાખી રહેવું ફિક છે શું? શું આપણે પરમેશ્વરની કૃપાના સદાય બૂખ્યા નથી? શું આપણે તેના પ્રત્યે સદાય પ્રાર્થનાપરાયણ રહેવું એમાં જ આપણું કલ્યાણ નથી?

પરમેશ્વર આપણને મદદ દેવા દોડીને આવેલો નથી. તે તો આપણને ન કલ્પાએ તેવી રીતે અને ન ધારીએ તે દિશામાંથી કસોટીએ ચડાવેલો જ રહે છે. આપણે કસોટીની આંચથી શેકાતા શેકાતા વધારે ને વધારે પકવ થઈએ એવી તેની યોજના લાગે છે.

પરંતુ તેણે દયા કરી આપણને સારા સારા સાથીઓ આપ્યા છે. તેમની દૃઢથી આપણે બારેમાં બારે કસોટીમાંથી પાર ઊતરી શકીશું. મારી શ્રદ્ધાજ્યોત કોઈક દિવસ જાંખી પડવાનો બધ છે, પણ આપણી સોની તો સાથે જાંખી નહીં જ પડે. આપણામાંથી એકાદનું જળ મને ખરે ટાણે ખપમાં આવી જશે. તેમ જ તમારી જ્યોત જાળવશે ત્યારે તમનેય આમ ટેકા મળી રહેશે. આવી વૃત્તિથી આપણે સૌ એક માર્ગના મુસાફરો, પ્રેમ-બંધનથી બંધાયેલા સાથીઓ, રોજ પ્રાર્થનાપરાયણ થઈ એકબીજા સાથે ટોળે વળીને બેઠીએ છીએ. તે વખતે આપણે કેવી અદ્ભુત ગરમી અનુભવીએ છીએ! ભગવાનને આપણે દેખતા નથી, પણ સાથીઓ સાથે મળી

પ્રાર્થના કરીએ છીએ ત્યારે આપણાં હૃદયો ભગવાનની હાજરી અનુભવે છે. એ હાજરીમાં આપણી અદ્વા તેજ થાય છે, આપણા પગમાં જોર આવે છે, સંકટનો પક્ષાઃ આપણને ઊધર્મના રાક્ષસની નાનકડી ટેકરી લાગવા મટે છે.

પ્રાર્થના વિષે મારી આવી ભાવના હોવાથી તમે સૌ આનંદથી પ્રાર્થનામાં આવો છો તેથી મારો આત્મા ખૂબ જ પ્રસન્ન થાય છે, અને તમારો મૂંઝો મૂંઝો આભાર માને છે.

ધૈર્યથી સૂર્ય જોવાની મને આંખ મળી નથી. તે પ્રત્યક્ષ દેખા દે તો કદાચ હું બળી પશુ મરું. પણ તેનો ગરમાટો તો મારે જોઈએ જ. તે ન હોય તો મારું જીવન કરીને ઠીકરું થઈ જાય. તમે સૌ ભેગા મળી મારી સાથે પ્રાર્થના કરો છો ત્યારે તમે મારે માટે એ સૂર્યનો ગરમાટો પેદા કરો છો. પછી હું તમારો આભાર કેમ ન માનું? હું કેમ પ્રભુને પ્રાર્થના ન કરું કે તમારા હૃદયમાં તે રાજ પ્રાર્થના માટે થકા પ્રેર્યાં કરે, અને મારા માટે પ્રેમ વહેવડાવ્યાં કરે? તમારા એ ઉપકારના બદલામાં, તમારા પ્રેમના બદલામાં હું પણ પ્રાર્થનામાં મારો પોતાનો અલ્પ ફાળો આપવા વ્યવસ્થા હાજર થાઉં છું. એમ કરવામાં હું કંઈ મોટી અસાધારણ વસ્તુ કરી નાખું છું એમ નથી. તેમ ન કરું તો મારા જેવો નગ્નદો અને કૃતમી ઠાણ? જેવી વૃત્તિ ધારણ કરીને હું પ્રાર્થનામાં બેસું છું તેવી જ વૃત્તિ ધારણ કરીને તમે પણ બેસો છો. આપણી પ્રાર્થનામાં કંઈ રંગ ચડતો હોય તો તે આપણી આ પ્રાર્થનાપરાયણ વૃત્તિને જ આભારી છે.

આજે આપણે સાથે છીએ, પણ ગિંદગીમાં રોજ સાથે રહી શકીએ એમ બની શકે નહીં. એવી આશા પણ આપણે રાખી શકીએ નહીં. આપણાં કાર્યો આપણને ક્યારે અને ક્યાં લઈ જશે એ તો એકસો પરમેશ્વર જ જાણે છે. આપણને સૌને સાથે રહેવું ગમે છે અને એકબીજાની હૃદયથી આપણને આગળ વધવું સરળ પડે છે, પણ તેથી શું દરજ બોલાવે ત્યારે અજાણ્યાઓની વચ્ચે વસવાટી આપણે આનાકાની કરી શકીએ?

દરજના બોલાવ્યા ક્યારેક આપણને સાચીઓનો હૃદયો સડવાસ જતો કરી એકલા પણ રહેવાનો પ્રસંગ આવી પડે છે. કોઈ વાર દરજના બોલાવ્યા આયમના શાંત અને સગવડભર્યા વાતાવરણને છોડી દોઈ સત્યાયદના ગધડામાં ઊતરવું પડે છે. અને દરજના બોલાવ્યા આપણે કૃત્રિમ, નિષ્કુર અને અમાનુષી એવા જેલવાસમાં અનેક વાર જવાનું ચર્ચા જ કરે છે ને?

આપણામાં જે પ્રાર્થનાપરાયણતા કેળવીશું તો આપણને ક્યારે કેવી રીતિમાં મુકાઈએ છીએ તેની કશીયે ચિંતા થવાની નથી. ગમે તે પરિસ્થિતિમાં આપણી પ્રાર્થના આપણને ટકાવી રાખશે. કારણ કે આપણે

જુના પડયા છીએ તે તો માન ન્યા સુધી આંખો ઉઘાડી રાખીએ છીએ ત્યા સુધી જ છે ને? એક વાર ધ્યાનગ્ય થઈને બેસીએ, આખો મીચીએ, પ્રિય સાથીઓનું ગમણું કરીએ, એટલે પત્રી થાણ દુઃખનું નાની ઠાટડીમાં પુગાયા હોઈશું તો પણ આખો મીચીએ કે તરત તેમા આપણી સાથે આપણે આખો આત્મ સમાર્પિત થઈએ અને જગ પણ અગવડ વગર આપણી સાથે પ્રાર્થનાના સામેત થઈ શકે, અને આપણને પોતાની દૃઢ આપણે આપણે સગરડ છે તેનો આપણે પૂરો લાભ લઈ લઈએ, સૌની સાથે પ્રાર્થના કરવાનો આનંદ લેતા રીખી લઈએ, સૌના સહવાસની ગરમી અનુભવવાની ટેવ પાડીએ. ખરા દુખના ટાણે એ શિક્ષણ અને એ ટેવ આપણને કામ આપશે. એવે ટાણે આપણા આત્મના આત્મનાગીઓ તો આપણને ધીજી આપને જ, પણ જો આપણી કર્મનાશક્તિને આપણે ઠેળની દમી તો ખુદ માથુજીને પણ આપણી પ્રાર્થનામા આસક્ત કરતા અને તેમની પામેથી પવિત્ર બળ મેળવતા આપણને થાણ રોકી રાખ્યા છે? અને સ્વર્ગના ગિનામતા પરમબક્ત મહાદેવભાઈને પણ આપણે ઘડી માટે આપણી પ્રાર્થનામા નોતરી લાવીશું, અને તેમની ભક્તિનો રસ અનુભવીશું. હાઈ વાગે ભક્તગાયક ૨૧૦ પવિત્ર ખરેખર ભક્તિપૂર્ણ ભજનો સાંભળીને પણ આપણા સુખતા ઝવનના અમૃત સીચી શકીશું તેઓ પ્રાર્થનારસિયાઓ હતા આપણે પણ તેવો રસ ઠળવેલો છે.

ધ્યાનયોગ

આપણે સૌ પ્રાર્થનામાં સ્થિર આસન લગાવીને અને આંખ મીંચી, ધ્યાનમુદ્રા ધારણ કરીને એ ઘડી બેસીએ છીએ તે કંઈ એટલા ખાતર નથી કે આપણે કોઈ મોટા યોગી કે સિદ્ધ યર્ધ ગયા છીએ એવો આપણે દેખાવ કરવો છે. નહીં, નહીં, સ્વપ્નામાં પણ આપણે એવો ધરાદો હોઈ શકે નહીં. જન્મજન્માન્તરે તેવા સમાધિસ્થ યોગી ધવાની આપણી અભિલાષા જરૂર છે. પણ આજે તો આપણે તેનાથી હજારો ટાસ દૂર છીએ. તેમની જેમ ચોવીસે કલાક ધૈર્યનું અને આપણા ધ્યેયનું ધ્યાન જાગતું રાખવા આપણે જરૂર ઇચ્છીએ છીએ. બાકી આપણે જાણીએ છીએ કે આજે તો પ્રાર્થના વખતે પણ પૂરું એકધ્યાન રાખવું આપણને ભારે પડે છે.

આપણે શ્લોકો બાણી જઈએ છીએ, પણ બધા શ્લોકોમાં હજી સળંગ ધ્યાન કયાં રાખી શકીએ છીએ? જનન ચાત્રે છે ત્યારે પણ તેના દરેક ભાવમાં સરખી તત્કીનતા કયાં રાખી શકીએ છીએ? કોઈ ખેડૂત નવા નવા ધોરિયામાંથી પાણી વાળતો હોય તેની માફક પાવડો લઈને આપણે મન-શુદ્ધિ પાણીની સાથે સાથે ચાલીએ છીએ. ઠેઠેકાણેથી, મન ફૂટી નીકળે છે, અને આપણે દોડી પહોંચી ધોરિયા સુધારી લઈએ છીએ. પણ એક જગ્યા સુધારીએ ત્યાં બીજી પાંચ જગ્યાએ ફૂટ પડે છે, અને તે બધી સુધારીને હાથ કરીએ છીએ ત્યારે માથું પડે છે કે આપણી પીઠ પાછળ કોણ જાણે કયારની એક મોટી નીક પડી ગઈ છે અને ઘણું ખરું પાણી તેમાંથી વહી ગયું છે.

પણ એમ છતાં આપણે એકબીજાની મદદથી અને હૃદયથી જાગતા રહેવાની મથામણ કર્યા જ કરીએ છીએ; એમ કરવામાં આપણને એક જાતની મજા પણ આવે છે. એમ કરતાં કોઈ કોઈ શુભ ક્ષણે એકાદ શ્લોક-રત્નનું પ્રતિજિજ્ઞ હૃદયમાં ચમકી ઊઠે છે, એકાદ જનનનો ભાવ-હૃદયવીણામાં રણકી ઊઠે છે. તે દિવસની પ્રાર્થના જાણે ધન્ય યર્ધ એવો આપણને આનંદ લેવડો છે. તેની લહેજતમાં આપણે આખો દિવસ ઉદાસમાં પસાર થાય છે. જે કંઈ કામ તે દિવસે કરીએ છીએ તેમાં આપણને ચોર રસ પડે છે. જીવનની સુખી ડાળી ઉપર નવપલ્લવ પાંગર્યા હોય એવી ખુશાલી તે દિવસે મગજમાં રહે છે.

કોઈ દિવસ મહા પ્રવલ્ને આપણે મનને કોઈક સારું વ્રત ધારણ કરવા તૈયાર થઈ હોય છે. જરાજર તે જ દિવસે આપણા ઉપકારી સંગીતશાસ્ત્રી

ગાય છે — “અવ કી ટેક હમારી”. થયું! આપણી પોતાની છીપલીમ સ્વાતિનું ખિંદુ પડી ચૂક્યું. તે ફાણથી મહેનત અને મધામણનો કવેશ જીડી જાય છે. ફાણ જાણે કયાંથી છાતીમાં બળ આવી મળે છે. તે ફાણથી મત એ મત મરી રમત જેવું સડેલું ચર્ષ પડે છે. આજે તો વરસને વચ્ચે દિવસે આવેા અનુભવ પામીએ છીએ, પણ તેટલાથીયે આપણી પ્રાર્થનાપરાયણતાને સારું પોષણ મળે છે, અને કોઈક દિવસ તે વૃત્તિ નિરંતર ગમ્પી શકીશું એવી શ્રદ્ધા હૃદય થાય છે.

પ્રાર્થના કેવી વૃત્તિ ધારણ કરીને આપણે કરીએ છીએ એનો કંઈક ખ્યાલ હું અત્યારે આપી ગયો. દિવસે દિવસે આપણે આવી પ્રાર્થનાપરાયણ વૃત્તિ કેળવવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. કંઈક આપણા પ્રયત્નથી, કંઈક આપણા એકમીજાની હૃદયી, પણ મોટે ભાગે તો પરમકૃપાળુની કૃપાથી આપણે વહેવા મોડા એ વૃત્તિ સંપૂર્ણ કેળવી શકીશું. અધૂરી અધૂરી પણ તે આપણને ઠીક ચઢાવે છે, સંકટો કુદાવે છે, એમ અનુભવીએ છીએ; તેથી તો આપણને એમા રસ રોજ રોજ વધતો રહે છે, અને પ્રાર્થના માટેની આપણી જૂખ જીઘડતી જાય છે.

આજે તો હજી એ જૂખ પૂરી જીઘડી છે એમ આપણામાંથી ઘણા થોડા કહી શકીશું. હું પોતે તો પ્રામાણિકપણે તેમ કહી શકું તેમ નથી. મધમાખી ફૂલ ઉપર બેસે છે ત્યારે કેવી તક્ષીન ચર્ષ જાય છે? આજીનાજી ગમે તેટલી ધમાન થતી હોય, આપણે ગમે તેટલા તેની નજીક જઈએ તો પણ, તેને પ્રત્યક્ષ આંગળી લગાડીએ નહીં ત્યાં સુધી, તેની તક્ષીનતા તૂટતી નથી. એવી તક્ષીનતા — એવી જૂખ પ્રાર્થના વિષે જાગે એ માટે આપણે કંઈ ગયા છીએ.

આજે તો એ અનુભવ અધૂરો છે. પણ હા, આટલો અનુભવ થાય છે ખરોઃ ઘણી વાગ દામ પ્રસંગે લામો વખત બદારગામ જવાનું થાય છે કોઈ વાર તમે સૌ પોતપોતાને ઘેર જાઓ છો. ત્યારે દિવસના દિવસ સૌની સાથે બેસીને પ્રાર્થના કરવાનું સુખ મળતું નથી. કયાંક એકલા બેસીને પ્રાર્થના કરી લઈએ છીએ ખરા. આંખ મીચી સૌ સાથે બેઠા છીએ એવું ધ્યાન કરવાનો પ્રયત્ન પણ કરીએ છીએ. પણ તેથી જાણે તૃપ્તિ જ થતી નથી સૌના સામટા કંઠોનો ગભીર ઘોષ સાંભળ્યા વિના કાનને જાણે જૂખ્યા જૂખ્યા જેવું લાગે છે. પામે પાસે ટાણુ વળીને બેઠેલા સંઘની ગરમી વિના જીવને જાણે એક જાતની ટાઢ વાતી હોય એવું લાગે છે. શું થાય છે તે સમજાતું નથી. પણ કંઈક અરપણ અસ્વસ્થતા લાગ્યાં કરે છે. જાણે કંઈક અતૃપ્ત જૂખથી આત્મા પીડાતો હોય એવું લાગ્યાં કરે છે.

અને પછી બે મહિને કે ચાર મહિને ફરી આખા સંધને સાથે મળી પ્રાર્થના કરવાનો પ્રસંગ આવે છે. તે દિવસના આનંદની શી વાત કરવી ? જાણે બહુ દિવસના ક્ષુધાતર્તને બોજન મળ્યું જાણે આખો ઊનાજો તપેલી ધરતી પર મેહ વરસે ! પ્રભુ કરે ને બે એ પહેલા દિવસના આનંદ રોજ રહ્યાં કરે. પ્રભુ કરે ને પ્રાર્થના વખતનો આનંદ જીવનનાં નાનાં મોટાં બધાં જ કામે વખતે પણ ચાલુ રહે.

આપણી એકાગ્રતાની ખામી, પ્રાર્થના વખતની આપણી માનસિક શિક્ષિતા જોતાં, ઠોઠ વાર મનમાં એવું થઈ આવે છે કે, આ રીતે સંધમાં મળાને પ્રાર્થના કરવી એમાં પ્રાર્થના ગંદેવી શક્ય જ નથી. એ એક નિર્જીવ વિધિ બન્યા વિના ન જ રહી શકે. સામાન્ય માણસોની બાબતમાં તે બહારનો ખોટો દેખાડો અથવા દબ પણ બની જાય. ઠોઠ ઠોઠનું મન આ વિચારથી એટલું બધું અસ્વસ્થ બની જાય છે, કે તેમને સંધપ્રાર્થનામાં બળવું બરું અને તુકસાનકારક લાગે છે, સંધપ્રાર્થનાની વિધિ અસલ્ય લાગે છે. એમાં એકધ્યાન થવું કેવળ અશક્ય જ છે એમ તેઓ માને છે.

તેઓને પ્રાર્થના સામે વાધો છે એમ નથી. તેઓ ઈશ્વરપરાયણ હોય છે અને પ્રાર્થના માટે તો એમનો આત્મા જ ખસે હોય છે. પણ આપણી સંધપ્રાર્થના તેમને પ્રાર્થના જ લાગતી નથી. તેઓને તો પોતાના આત્મામાં લીન થવાની જૂઝ છે, અને તે માટે તેમને આસપાસના સર્વ વિદેષોમાંથી છૂટા થઈ પોતાના ચિત્તને એકધ્યાન થવાની ડેળવણી આપવી છે.

એકધ્યાન થવું એને જ તેઓ પ્રાર્થનાનો મૂળ અને ખરો હેતુ માને છે. એમને સંધપ્રાર્થનાના વખતની વાટ જોઈ ને બેસવું કેમ રુચે ? એકધ્યાન થવા માટે માણસે એકપાએ એકાંતમાં જ સાધના કરવી જોઈ એ એમ તેઓનું કહેવું છે.

તેમનું આ કથન એકધ્યાનની દૃષ્ટિએ તો ઠીક જ લાગે છે. ધ્યાનની સાધના તો માણસને, તેની ઊર્મિ આવે કે તરત, કરવા બેસી જવાનું હોય. સંધપ્રાર્થનાનો ઘટ વાગે અને સૌ ભેગા થાય ત્યાં સુધી વાટ જોવાની તેને ન હોય. સંધપ્રાર્થનામાં તો કાર્યક્રમ પૂરો થતા સૌ બિડી જાય, તેયે એને કેમ પોપાય ? તે તો રગ ચડે તો કલાકોના કલાક અને દિવસોના દિવસ સાધના છોડે નહીં.

વળી સંધમાં અનેક પ્રકારના વિદેષો થવાનો પણ સંભવ રહે છે. સાથીઓમાંથી ઠોઠ ને ઠોઠ હિંમત આવે, છીક આવે, કોઈ મોડો આવનારો તકલીફ આપે; અને એટલા બધા ભેગા હોય તેમાંથી કોઈ ને અધવચમાં બિડવાની હાજત પણ થઈ આવે. સંધમાં સૌ સરખા ભક્તિવીન ન હોય, અને તેવા હોય તોયે કોઈના અવાજ બેસી જાય, કોઈ હિંસાકથી તણ દેતા

હોય, પણ ખોટા તાલ દેતા હોય. એ બધું પણ ધ્યાનભંગ કરવામાં નેવો તેવો ભાગ ભજવતું નથી. અથવા સંઘમાં તો માતાઓ આવી હોય, તેમની સાથે બાળારાત્રીઓ પણ આવ્યા હોય. તેઓ અનેક પ્રકારની ચેષ્ટાઓથી વિશેષ કરી પાડે. ઠાઈ આવીને તમારા બોળામાં બેસી જાય, ઠાઈ ને તમારી મૂછ કે ચરમા સાથે રમવાની ઇચ્છા થાય, અને ઠાઈ વળી લોડા તેના તરફ ધ્યાન આપતા નથી એ જોઈ મૂંઝાય અને વિરોધ તરીકે ગળું ફાડીને રડવા લાગે.

આવા આવા વિશેષોમાંથી બચીએ તોયે સંઘપ્રાર્થનાનું બંધારણ જ એવું છે કે તે ધ્યાનમાર્ગીને વિશેષજનક લાગવા સંભવ છે. તેને એક વિચાર કે એક મૂર્તિ ઉપર એકાગ્ર થવાનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર હોય, અને અહીં તો એક પછી એક દસ વીસ સ્તોત્રોની હારમાળા રટાતી આવે. એક વિચાર પૂરો થયો ન થયો ને બીજો, અને તેની પાછળ તરત ત્રીજો. સ્તોત્રો પછી તરત ભજન ઊપડે. ધ્યાનના અભ્યાસીને તો એ ઠાઈ રેલગાડી ખડખડ બડબડ કરતી અને શરીરના સાંધાસાંધાને હલાવી નાખતી એક સહેપાટ પરથી બીજા પર ચડતી હોય એવું જ લાગે !

વળી સંઘપ્રાર્થનામાં ભજનના રાગ અને ભાવની પસંદગી ઠાઈ ત્રીજની જ હોય. કોને ખ્યાલ તે આજની આપણી પોતાની મનોવૃત્તિમાં બંધ બેસતી નીવડશે કે મેળ બદારની ?

ખરી વાત એ છે કે જેને ધ્યાનનો અભ્યાસ એ જ પ્રાર્થનામાં બેસવાનો હેતુ છે તેને આપણી સંઘપ્રાર્થના બહુ મદદ ન કરી શકે. ઊલટી વિશેષો જ ઊભા કરે. એ હેતુવાળાઓએ તો ઠાઈ એકાંત શાંત સ્વચ્છ સ્થાન શોધી ત્યાં એકલા જ પોતાની સાધના કરવી જોઈએ.

સંઘપ્રાર્થનામાં ભજનના આપણા જેવાઓ પણ એવો અભ્યાસ પોતે પોતાની મેળે કરવાની જરૂરમાંથી મુક્ત નથી. આપણી એકાગ્રતાશક્તિ ટેટલી ટૂંકી છે એ આપણે ક્યાં નથી જાણતા ? સ્તોત્રો કે ભજનોના અર્થો સાથે આપણે મનને એકધારું ક્યાં રાખી શકીએ છીએ ? આપણા સંઘમાં ક્યારેક ઠાઈ બગાસાં અને ઝોડાં પણ ખાતા હોઈએ છીએ. એ શિયિલ મનની નહીં તો બીજા શાની નિશાની છે ?

વળી પ્રાર્થનામાં સ્તોત્રો સરકૂત બાયામાં હોય છે અને ભજનો હિંદીમાં હોય છે. ઠાઈ વાર કુરાનની આયાત બણતા હોઈએ છીએ તો તે ચરબ્બીમાં હોય છે. સંઘમાં ખેડેલા મંડળમાં ટેલકાક તો તે બાયાઓ જાણતા નથી જ હોતા. શું તેઓ ચીવટ રાખીને પ્રાર્થનાના અર્થો સારી રીતે શીખી લે છે ? જોડેલા દિવસ સમગ્ર વિના પોપટિયા રટણ કરવું પડે તેટલા દિવસ તેઓ મનની અસ્વચ્છતા અનુભવે છે ?

આપણે ત્યાં નવી મંડળી આવે ત્યારે આપણે એક વાર પ્રાર્થનાના અર્થો સમજાવવાનું રાખીએ છીએ. પણ માત્ર એટલું સમજાવવાથી પ્રાચીન ભાષાઓના અર્થ મગજમાં એટલા પાકા બેસવા શક્ય નથી, કે હીટીઓ બોલતાં તેનો અર્થ મગજમાં પ્રકાશી જીકે. અમારા જેવા સમજાવીએ તે ઉપરાંત દરેક જણે પોતાના જાતપ્રયત્નથી અર્થો અને તેની અંદર છુપાયેલા ભાવો ઉદ્ધવા મથવું જોઈએ. પણ આવું થતું બહુ જોવામાં ક્યાં આવે છે? પછી પ્રાર્થનામાં તેજ ક્યાંથી આવે કે જીવ પણ ક્યાંથી આવે? તેવી પ્રાર્થના વર્ષોના વર્ષો કરવા છતાં આપણે જરાયે જાંચે ચઢીએ નહીં અને જ્યાંના ત્યાં રહીએ એમાં શું આશ્ચર્ય?

ધ્યાનયોગના ઉપાસકોને એવા શિથિલ મંડળની સાથે બળવું એ એક જાતનું પ્રાર્થનાનું નાટક બજાવવા જેવું અને નિરર્થકનો કાળક્ષેપ લાગે એ પણ સમજી શકાય તેવું છે.

એટલે સંઘપ્રાર્થનાનો મૂળ હેતુ ધ્યાનસિદ્ધિનો જલે ન હોય, પણ તેને યાંત્રિક કે નાટક તો થવા દેવી ન જ જોઈએ. પ્રાર્થના કરનારાઓએ શિથિલતા રાખવી ન જ જોઈએ. ઓછામાં ઓછું, આપણે પ્રાર્થનાના અર્થો પ્રયત્ન કરીને સમજી લેવા જોઈએ, અને બોલતી વખતે તે અર્થોનું ચિંતન કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તેમજ એકાન્તમાં ધ્યાનયોગ સાધવાનો પણ કંઈક કંઈક પ્રયત્ન કરી એકાગ્રતાની શક્તિ દિન પ્રતિદિન વધારતા જવી જોઈએ.

એકાન્તમાં બેસીને ધ્યાનયોગ સાધવાથી પણ સાચું એકધ્યાન થવું મુશ્કેલ જ છે. શરીરને હાયપોગ વાળીને બેસાડવાથી તો મનને વધારે છૂટા દોર મળી જાય, મનને કલામાં રાખવું વધારે બારે થઈ પડે, એવો ભય છે. એ કરતાં તો નિર્દોષ જાતમહેનતનાં ઘરોમાં મમ્મા રહીએ તો મનને એકાગ્ર થવું વધારે સુવબ થાય. જે ઘરોમાં આપણને વધારે ઊંડો રસ પડતો હોય, જે ઘરમાં આપણને સ્વાભાવિક ઉત્સાહ અને ઉત્સાહ થતાં હોય, તેમાં મન આપોઆપ તત્વીન થઈ જાય. તેવી પ્રવૃત્તિમાં મનને ભાવતું વાતાવરણ મળી જાય છે, અને આપણને આંતરિક પ્રીતિ હોવાથી, તેને આડા અવળા બટકવાની ધ્વજા રહેતી નથી.

આમ આપણી પ્રાર્થનાઓ હાગ, અથવા એકાન્ત ધ્યાનસાધના હાગ, અથવા જાતમહેનતનાં ઉત્સાહપ્રદ ઘરો હાગ — જોને જે રીત સરળ પડે તે રીતે, અથવા તે સરળ રીતો સામગ્રી અજમાવીને પણ, આપણે આપણી એકાગ્રતાની શક્તિ વધારી પ્રાર્થનાઓને સાચી અને જીવંત બનાવવી જોઈએ, એ વિશે શંકા નથી.

આપણે તો વળી પ્રાર્થનાના વખતે પ્રાર્થના કરીને દિવસના બાકીના

ભાગમાં તેને વીસરી જવા પણ ઇચ્છતા નથી. આપણે તો આપું જીવન એક અખંડ પ્રાર્થના રૂપ બનાવી દેવા ઇચ્છીએ છીએ. આપણા જીવનનાં નાનાંમોટાં કામો અને આપણી પ્રાર્થના એ બન્નેમાં આપણે મેળ જમાવવા ઇચ્છીએ છીએ ખરી રીતે કામો એ આપણું જીવનરૂઢ છે, અને તે લીધું લીધું ને તાબું તાબું રહે, યોગ્ય ઋતુએ પાંચરે ને સુંદર ફૂલ ફળ ધારણ કરે એટલા ખાતર જ તો તેના ઉપર પ્રાર્થનાના અમૃતગળનું આપણે રોજરોજ સિંચન કરી રહ્યા છીએ. કામો એ તો આપણી જીવનવીણા છે. તેના તારોમાંથી ખોદા સૂરો ન નીડળે પણ મધુર અને ભાવભર્યા સૂરો જ ઝરે, એ ખાતર જ આપણે પ્રાર્થનાથી રોજ તેના તારોને ચડાવતા રહીએ છીએ.

માત્ર પ્રાર્થનામાં બેસીએ એટલે વખત દુનિયાના બધા બિચા સિદ્ધાન્તોનું ચિન્તન કરીએ, પણ પ્રાર્થનામાંથી બીડી કામકાજની ઘટમાળમાં પડતાં એક પશુની જેમ વર્તવા મંડીએ, તો પ્રાર્થનાની બધી મજા મારી જ ગઈને? પછી તો પ્રાર્થના એ એ ઘડી બજવવાનું નાટક જ બની ગઈને? પ્રાર્થના સાચી કરી હોય તો તેની કસ્ટાણુકારી અસર આપણા એકેએક કામમાં વ્યાપ્યા વિના ન જ રહે. આપણે હાથે જે કંઈ કામ પ્રભુ કગલે તે બંધાં જ હોય, ઉમદા જ હોય, યત્નમય જ હોય, ધર્માર્થ જ હોય, તેમાં સ્વાર્થની દુર્ગંધ આવે જ નહીં, તેમાં ભોગ વિકાસનો મેલ બળી શકે જ નહીં, તેમાં ફૂડકપટનું ઝેર હોય જ નહીં.

પ્રાર્થનાનો વખત પૂરો થતાં તેના શ્લોકો અને બજનોતો કાર્યક્રમ પૂરો થાય, પણ આપણી પ્રાર્થનાપરાયણતા કંઈ સમાપ્ત નથી થઈ જતી. તે તો સંગીતના લયની જેમ આપણા જીવનના વાતાવરણમાં હાંમે વખત રેલેલી રહે છે એ લય પૂરો થાય ન થાય ત્યાં વળી આપણે પાછા પ્રાર્થના કરવા બેસીએ છીએ અને નવો સ્વર છેડીએ છીએ. એમ પ્રાર્થનાપરાયણતાના લયને છેક વિલીન થવા દેતા જ નથી, નિરતર ચાતુ ગમ્મતા જ રહીએ છીએ.

ખરી રીતે, આપણા નાનાં મોટાં કામો એ જ આપણી સાચી ઉપાસના છે. એ જ ભગવાનને ચરણે ધરવાનાં આપણા પુષ્પો છે. કામોમાં પ્રાર્થના-પરાયણતા બજેલી ન હોય, તો એ તો કાગળના ખોટાં ફૂલો થયાં. તે દેવના મસ્તકે કેમ ચઢે? સવાર સાંજની પ્રાર્થનાઓ એ તો આપણી ફૂની છામડીને સીચી સીચીને તાજી રાખવાનો આપણો પ્રયત્ન માત્ર છે. પણ છામડીમાંનાં પુષ્પો એ તો આપણાં કમો છે. તે બધાં પ્રભુબક્તિની, દેરા-બક્તિની, જનસેવાની સુગંધથી મહેકતાં હોય તો જ તે દેવને ચરણ લાવક સાચાં પુષ્પો, અને તે તેવાં હશે તો જ પ્રાર્થનાના હંટકાવથી તાજાં રહેશે. ખોટાં કાગળનાં હશે તો હંટકાવથી તે તો બિલકાં લોચા જેવાં થઈ જશે.

કેટલાકને પ્રાર્થના કેમ ગમતી નથી?

આપણે રાજ દેવી ભાવનાથી પ્રાર્થના કરીએ છીએ, તેનાથી રૂબી ભાવના ફળવવા ઇચ્છીએ છીએ, એ સમજાવવાનો મેં ગર્હ કાઢે પ્રયત્ન કર્યો હતો. પણ તેમને ધણા એવા મળે અને ધણા આજ પડેલાં મળ્યા પણ હશે કે, એમને પ્રાર્થના જરા પણ ગમતી નથી, જેમનાથી સાથે મળીને બે ઘડી શાંતિમાં બેસવું અને એકરાગથી પ્રભુરમણનું દરવું એ સદન જ થતું નથી.

એમના મનજનું ઘડતર કોણ જાણે કંઈ જાતનું હશે, પણ તે કંઈક અવળી જ દિશામાં કામ કરે છે, અને એમનો સ્વાભાવિક રસ જ કંઈક અવળો હોય છે. આપણને શાંતિ અને વ્યવસ્થા ગમે છે, તેમને ભાંગફોડ અને તોફાનમાં જ મગ આપે છે. આપણને સંગીત પ્રિય છે, એમને જૂમખરાડા જ ગમે છે. એમને ફક્ત જોઈ તોડી ચોળી નાખવાની ચળ આવે છે, રિયર જળ જોઈ તેમાં પથરો નાખવાનું મન થાય છે. તે જ પ્રમાણે વાતાવરણમાં શાંતિ જુએ તો તેમનાથી તે સદન થતી નથી. જૂમખરાડાથી અને ખડખડાટ બડખડાટથી તે બગાડે ત્યારે જ એમને ચેન પડે છે. ચાલવામાં તેમને એક સાથે, એક દબે, એક સરખું ચાલવું નહીં ગમે, વાંકાચૂંકા, ગૂંચાતા, અધડાતા, સાચીઓને હેરાન કરતા જ તેઓ ચાલશે. આવા સ્વભાવના માણસોથી આપણી પ્રાર્થના પણ દેખી ખમાતી નથી. એમાં વિશેષ નાખવામાં, ટીખળ કરવામાં, એની મનક ઉડાવવામાં, એમને ન સમજાય એવો વિચિત્ર રસ આવતો હોય છે.

એવા અસામાનિક પ્રાણીઓ પ્રાર્થનાના ઉપાસકોને કોઈ ને કોઈ મળી રહે છે જ. એમનાં ટીખળથી અને વિશેષોથી મનને ત્રાસ થાય એ સ્વાભાવિક છે. પણ તેમની સાથે કંઈક બાંધવા જેવા તેઓ હોતા નથી. નાનપણથી ખોટી ફળવણીને લીધે એમને આવી અવળી દિશાની લહેજત ફાટવાની ૭૩ પ્રકાર કઈ હોય છે પણ તેઓ ખરેખર કુદરત હોતા નથી તમે પ્રાર્થનાને અને એકંદર જીવનને જેવી ગંભીરતાથી જુએ છે તેવી ગંભીરતાથી તેઓ જોઈ શકતા જ નથી. તેઓ નાનાં હોય કે મોટાં, સ્વભાવ ઉપરથી જોતાં તેમને બાળકની પ્રાંતીમાં જ ચૂકવા જોઈએ. તેઓ છોટી આપણાં કામકાજ જેવા જેવા કોઈક દિવસ બાળકજીવિ વર્ગ અને ગંભીરતા ધારણ કરે એવો સંજવ છે. એવી આશા આપણે રાખ્યાં કરવી.

પ્રાર્થનાનો વિરોધ કરનારાઓમાં એક બીજો વર્ગ પણ ઠાઈ ઠાઈ વાર જોવામાં આવે છે ઠાઈ પણ ફરજિયાત નિયમ થયો કે તેમનું માથું ફાગી જાય છે શિક્ષણશાસ્ત્રના આધુનિક પુસ્તકોમાં એમણે સ્વતંત્રતા અને સ્વયંસૂચિતિ વિશે પુષ્કળ વાચ્ય હોય છે, તેનો આવો વિચિત્ર બોધ તેમની શુદ્ધિ ઉપર જીકરો હોય છે અમર્યાદા કદાચ તેઓ પ્રાર્થનામાં જરૂર બળત, પણ નિયમ છે એમ જાણ્યું કે વાત ગઈ તેમનો વાધો ખરું જોતા પ્રાર્થના સામે નથી, પરંતુ ઠાઈ પણ બામનનો ફરજિયાત નિયમ કાનામાં આવે તે સામે હોય છે ખાવામાં, બેસવા જાવામાં, કામખાજમાં—જ્યાં જ્યાં નિયમ જીવે છે ત્યાં તેઓથી સડન ચતું જ નથી પોતાની સ્વતંત્રતાનો ભગ થતો હોય એમ જ તેમને લાગે છે સાપને ઠાઈ જાણે કે અજાણે જગત અડી જાય તો તે કેવો ફૂફડો મારતો કગડો દોડે છે? અડનાર તેના ધાતક જ હોવો જોઈએ—એ સિવાય બીજો વિચાર આવવો તેને માટે શક્ય જ નથી. તેણે આમનું નિયમો વિશે છે. નિયમનું નામ પણ કે તે સ્વતંત્રતા પર તરાવ મારવા ખાતર જ હોવો જોઈએ એ સિવાય બીજી રીતે તેમનું મગજ કામ જ કરશે નહીં

અને નિયમોમાંયે પ્રાર્થનાનો નિયમ તો એમને દમન અને જીનમની પગખાંડો જ લાગનાનો “ઈશ્વરસમગ્ધ, જે પોતાના દિનથી પ્રવાનું મામ છે, તેમાં પણ નિયમ! અમને સૂચિતિ થાત તો કાળી ગને જીને પ્રાર્થના કરીશું, પણ તમારો ઘટ વાગે કે તરત, સૂચિતિ ન હોય તો પણ આખી મીચીને બેસવાનો નિયમ અમે હાગિજ માનવાના નથી અમે કંઈ ઘેટા નથી.”

આવા સ્વભાવનો ધનાજ થવો મહા મુશ્કેલ છે સઘજીવન એ નિયમ વિના કેમ હોઈ શકે? નિયમ વિનાનો સઘ રહે તો તે સસ્થા કે આશ્રમ કે સમા કે સમાજ નહીં કહેવાનું પડે તો તે તો કેવળ એક ટોળું જ થાય. જેમાં એક રાગ ન હોય, એક પ્રવાહ ન હોય, એક હિંદસ ન હોય, તે સસ્થા નહીં પણ ટોળું છે તેમાં વ્યવસ્થિત જીવન ન હોય, પણ ઘાટાધાગી હોય, અચડાઅચડી હોય, ખેચામેચી હોય હસાનુસી હોય, મારામારી હોય. સ્વયંસૂચિતિના પ્રયોગમાં આ બામતનો સ્વીકાર હોય છે પરંતુ તે વિચારવા અને સમજવાની ધીરજ તેમને ક્યા છે? ફરજિયાત નિયમની ગંધ આવી કે તરત સામા યવાની ચળ તેમને થઈ જ સમજવી

આવો સ્વભાવ થઈ જવાથી તેઓ પોતાના જીવનને ઘણું નુકસાન કરી બેસે છે મુર વ્યવસ્થિત, નિયમમદ્દ સસ્થાઓથી તેઓ સદા ભડકતા જ રહે છે અને તેનો લાભ પોતાના વિચિત્ર કૃત્રિમ સ્વભાવને લીધે શુભાવે છે

એવા લોકોનો સ્વભાવ સુધારવાનો એક જ ઉપાય જણાય છે. તેમના ઉપર ઠોઠાં સંસ્થા કે કાર્ય ચલાવવાની જવાબદારી આવી પડે તો સંભવ છે કે તેમને નિયમબદ્ધ વ્યવસ્થિત જીવનમાં રહેવાં શુભ સમય અને ઇળવણીની કિંમત સમજવા લાગે. સંભવ છે કે સૈનિક તરીકે જે શિસ્ત તેમને કડે છે તે સરદારી આવી પડતાં તેમને ગમવા મંડી જાય, અને વિવાર્થી તરીકે જે નિયમો કડવા લાગતા તે શિક્ષકને રથાને બેસતાં જરૂરના લાગવા મંડી જાય.

પણ આવી તક બહુ જ યોગ્ય નમીગદાર લોકોને મળી શકે. જ્યાં બંડખોરો એવી તકની આશા ઉપર મદાર ખોંધી ન શકે. તેથી તેમને જે પ્રાર્થના શામે ખીન્ને ઠોઠાં નહર વધ્યા ન હોય તો, તે અમુક વખતે અને અમુક દિને કરવાનો નિયમ છે એટલા જ કારણસર તેમણે તેમાંથી આત્માને મળતાં શાંતિ, ઉત્સાહ, આનંદ શુભાવર્ત્તા એ યોગ્ય નથી. ઠોઠાં સંસ્થાના હેતુઓ અને કામકાજ અને ત્યાંનાં માણસોનાં જીવન તેમને સારાં લાગતાં હોય, અને તેમાં પોતાનું જીવન બેળવી દેવાની બિગિ આવતી હોય તો, ત્યાં પ્રાર્થના વગેરેના નિયમો છે એટલાથી બહુ તેનો લાભ શુભાવર્ત્તો, એ તો ગંગાજનું પાણી એ કાંડાઓથી જંધાયેલું છે એથી તેને બંધિયાર ગણી તેનો લાભ હોડવા સમાન જ છે. એ પાણી ઉપકારક નિયમોના જે તોડે વચ્ચે જંધાયેલું છે તેથી જ તે નદી બની સડસડટ વહી શકે છે. તોડે ફૂટી જાય તો પાણી મેદાનોમાં ફેલાઈ જાય અને યોગ્ય વખતમાં શુકાર્ષને હતું ન હતું થઈ જાય.

હવે એક ત્રીજા વર્ગના પ્રાર્થનાવિરોધીઓની વાત કરીએ. જ્યાં જરૂર ત્યાં તમને ઠોઠાંને ઠોઠાં માણસો એવા મળવાના જ, જેઓ સાચ વાઢી, વાઢીને પ્રાર્થનાવિરોધની દલીલો કરે છે, અને કરતાં યાકતા જ નથી. તેઓ મોં બગાડી કહે છે, “માણસ જેવા માણસ યઈ ઠોઠાંની પાસે બીજા માગવી ? આખો દિવસ મોં ગરીબકું કરી દીનભાવે યાચના કરવી ? હિંદુસ્તાનની પ્રજા શુભાગી બોગવીને તેજ તાપ ખોઈ તો બેઠી છે. જે થોડું હાડમાં બચ્નું દરો તેનેય તમે લોહા દિવસમાં બે વાર રાંકડું મોડું કરી પ્રાર્થનાઓ કરવાની ટેવ પાડી હોડાડવાનો રસ્તો લઈ બેઠા છો !”

આપણે ધણું સમજાવીએ છીએ “પ્રાર્થના આપણે ઠોઠાં માણસની ક્યાં કરીએ છીએ કે તેમાં તમને દીનતા આવી જવાનો ડર લાગે છે ? સકળ સૃષ્ટિના સરજનહાર પાસે યાચના કરવી એને તે ઠોઠાં દીનતા કહે ? અને એની પાસે યાચના શી કરીએ છીએ ? હે પ્રભુ, ગમે તેવું સંકટ આવે તો પણ અમે તારો માર્ગ ન છોડીએ એવું જળ અમને આપ; હે ઈશ્વર, ગમે તેવો બળિયો મારવા આવે તો પણ ડરીને અમે સત્ય છોડીએ

નહીં એવી નિર્ભયતા અમને આપ” અને તે યાચના અને દીનભાવ કદી હેઠેવાય? સાચુ સમજે તો પ્રાર્થના રૂપે આપણે બીજા કોઈની યાચના કરી નથી, પણ આપણા પોતાના અંતરઆત્મા સમક્ષ ‘અમે કોઈથી ડરનાર નથી, ગમે તે થઈ જાય તો પણ અત્યથી ડગનાર નથી’ એવી દૃઢ પ્રતિજ્ઞા જ કરી છે

પરંતુ આના સ્વભાવના પોકોને પ્રાર્થના એ શબ્દ જ અકારો ઝેર નેવો લાગે છે “પ્રાર્થના એટલે બીજા અને બીજા બના ભગવાન પાસે પણ શા માટે માગવા જવું? અને જો પરમેશ્વર સર્વશક્તિમાન અને પરમકૃપાળુ હોય તો આપણે ગરીમ મો કળા અને તેની ખુશામત કરતા તેની યાચના કરવા જઈએ એવી ગદ્દ તેણે શા માટે નેવી જોઈએ?” આમ તેમનું મગજ ચાલે છે

અને પ્રાર્થનામા પણ જ્યારે —

રઘુવર તુમકો મેરી લાજ ।
હો તો પતિન પુરાતન કહીએ
પાર ઉતારો જહાજ

અથવા

મો સમ કોન કુટિલ ખદ કામી
જિન તનુ દિરો તહિ બિસરાયો
એમો નિમકહરામી

અથવા

મુનેરી મે ને નિર્ખંડકો ખદ સમ

આવા આવા દીનતાનો ભાવ દર્શાવનારા બજનો ગાવામા આવે છે ત્યારે તો તેમની ધીંગજા છેક જ ખૂટી જાય છે જન્મારામા મ્દી, પ્રાર્થના થતી હોય તેની પાસે જિભા ન રહેવું, અને પ્રાર્થના કરનાગએના સદવાસમા જ ન આવવું, એવી ગાઠ વાગી લેવાનું એમને મન થઈ જાય છે

તેઓ આપણને કહેતા આવે છે “હું નિર્મળ છું, તું નિર્મળ છું, એમ જાપ કરતા તમે લોકો સાચેસાચા જ નિર્મળ થઈ જશો પરમેશ્વરના ગુણ ગાતા ગાતા માણસની ખુશામત કરતા થઈ જશો રોજ દીન મુદ્રા અને ગરીમકો અવાજ માઢી પ્રાર્થના કવવાથી ભગવાન ડેટલી મદદ કરે છે તે તો ભગવાન જ જાણે, પણ તમને કાયમને માટે ગરીમકુ મો કરવાની અને શૌર્યહીન નિષ્તેજ જીવન ગાળવાની ટેવ તો પડી જ જવાની.”

એ જ બજનો આપણે પ્રાર્થનાપરાયણ આવમા આવીને માર્છએ છીએ ત્યારે આપણને હૃદયમા જાણે નવું જળ સંચાર પામ્યું હોય એવું લાગે છે, જાણે પ્રભુની અદૃશ્ય ત્રેગણાથી આપણી નવમાર્છ બીડી મર્છ હોય

એવી આપણામાં હિંમત આવે છે, જાણે ખરેખરી ગમડી પડવાની પડે ભગવાને ખાંધ સાફી આપણી લાગ રાખી હોય એવો સંતોષ આપણને થાય છે પણ પેનાઓ તો એ વૃત્તિમાં આવવાને તૈયાર ન હોય ત્યારે ને ?

આમ પ્રાર્થનાની ઉપર અનેક કારણે અનેક લોકોને અભાવ લેવામાં આવે છે. અભાસનું મૂળ કાગળ લોકોની જુની જુદી પ્રકૃતિઓમાં રહેલું છે વાદવિવાદ કરીને તેમનામાં પ્રાર્થના ઉપર પ્રેમ ઉપજાવવાનું આપણને મન થશે, પણ પ્રકૃતિ અતિ પ્રમુગ છે. તે કંઈ વાદવિવાદથી બદલાય ? તેનાથી તો દીકાકારને દીકા કવવાનો ન રસ ચડે અને એકબીજાની વચ્ચે અતર ન વગે તેથી સાગમાં સારો માર્ગ એ ન છે કે એકબીજાના સ્વભાવો સહન કરી લેવા બેગા બેસીને પ્રાર્થના બંધે ન કરી શકીએ, પણ બેગા મળી સેવા કરવી શક્ય હોય તો તે પ્રેમથી કરવી આપણે ખરા પ્રાર્થનાપ્રગયણ માણસો હોઈએ તો આપણને આ ન માર્ગ લેવો શીભે છે.

પ્રવચન ૪૧ મું

પ્રાર્થના-નાસ્તિકો

અત્યાર સુધીના પ્રાર્થનાવિરોધીઓના પ્રકારો વિચાર્યા તેમને પ્રાર્થનાની આપણી રીત વિશે અને પ્રાર્થના કરવાની આપણી લાવકાત વિશે કંઈ ને કંઈ તકરાર છે. એ રીતમાં અને લાવકાતમાં તેમના સ્વભાવને અનુકૂળ ફેરફાર થાગ તો તેમને આપણી સાથે ઠોઈ ધરમૂળનો અણુખનાવ નથી. આપણે સાચા દિવથી પરમેશ્વરને માર્ગે ચાલીએ અને તેના તગ્ધથી બળ પ્રેરણા મેળવીએ એમાં તો તેઓ આપણને આશીર્વાદ આપવા અને કદાચ સાથ આપવા તૈયાર થશે.

પણ હવે આપણે જુદા વર્ગના ટીકફારોનો વિચાર કરીશું. તેઓને મૂળમાં પરમેશ્વર જ કબૂલ નથી તો પછી પ્રાર્થનાનો પ્રશ્ન જ ક્યાં રહ્યો? તેઓ પોતાને નાસ્તિક કહેવડાવે છે, અને એમ કહેવડાવવામાં અભિમાન લે છે. ઈશ્વરને જતલી જતલી માની લેનાગ, તેની સાથે પુત્રભાવ કે શિષ્યભાવ કે સેવકભાવ કદખી લઈ તેની પ્રાર્થના કરવા બેસી જનાર લોકોના બોળપણની, એમના છીછગ ચઢાળપણની, એમને દયા આવે છે. તેઓ દર્શનશાસ્ત્રોમાં બેઠા ઉતરે છે, સૃષ્ટિનું છેવટનું તત્ત્વ શું હશે એનો પોતાની છુદ્ધિને તાણી તાણીને તાગ દાડવા મથે છે. ઠોઈ જડ નિહારિંગ ઉપર આવીને અટકે છે, તો ઠોઈ પગમાણ ઉપર. ઠોઈ કહે છે ગતિ અથવા કર્મ વિના કશું નથી, તો ઠોઈ કહે છે કાલદા વિના કશું નથી. ઠોઈ કહે છે પ્રકૃતિ પુરુષ એએ ચર્ચને બધું સરભસુ છે, તો ઠોઈ કહે છે, જે છે તે બધું બ્રહ્મ, બ્રહ્મ ને બ્રહ્મ જ છે—જેને શરીર ન હોઈ શકે, મન ન હોઈ શકે, લાગણી ન હોઈ શકે. આવી રિચતિમાં હાથ જોડીને પ્રાર્થના ઠોની પાસે કરવી? ન્યા ઠોઈ આપી શકે એવું હોય જ નહીં ત્યાં માગવાપણુ છે જ ક્યાં? આપણી પ્રાર્થનાઓ તેમને હસવા જેવી મિથ્યા પ્રવૃત્તિ લાગે છે, અણુદિનુ લક્ષણ લાગે છે, માટીની પૂતળાને મા માની તે ખોળામાં લઈ ધવડાવશે એવી આશા રાખનાર નાદાન બાળક જેવી લાગે છે.

આવા નાસ્તિકો પ્રાર્થનામાં તો આપણી સાથે નહીં બેસે; પણ જેમ તેઓ છેવટના પૃથક્કરણમાં અણુ હોય કે કર્મ હોય કે બ્રહ્મ હોય છતાં, જૂબ લાગતાં શરીરને અન્નપાણી આપે છે અને મનનેયે શાસ્ત્રપાત્રો ખોરાક આપે છે, તેમ જો તેઓ સમાજમાં સૌ સાથે રહે છે અને સૌની

સેવાનો લાભ લે છે, તો તેમણે સૌની પ્રત્યેના પોતાનો ધર્મ પણ કેમ ન બજાવવો?

ઠાઈ ઠાઈ નાસ્તિકો એવા સરળ અને સીધા હોય છે. તેઓ પ્રાર્થના ન કરવા છતાં દેશ પ્રત્યેની ફરજને બજાવવામાં ઠાઈની પાછળ રહેતા નથી. તેમની સાથે આપણું બહુ સારી રીતે બની શકે છે.

પણ બધા નાસ્તિકો તેટલા સરળ હોતા નથી. કેટલાકનું મગજ જુદી જ રીતે ચાલે છે. “જો જાહ” જ સત્ય છે અને બીજું બધું માયા અથવા શમ છે, તો સ્વરાજ શું ને પરરાજ્ય શું? જુલમી દેણ ને મજલૂમ દેણ? શોષક દેણ ને શોષિત દેણ?”

ઠાઈ કહે છે, “જો કર્મના કાષ્ઠા સિવાય કશું છે જ નહીં અને સૌ સૌના કર્મ પ્રમાણે જ બોગવે છે, તો દુખીની દયા અર્થે તેની મદદે દોડવું કે સુખ મળ્યું હોય તેનો ત્યાગ કરવો એ તો કર્મના કાષ્ઠાનો ભંગ કરવા બરાબર જ થાય!”

એવા તાકિદોને આપણી પ્રાર્થના જ નહીં પણ આપણાં ધ્યેયો, આપણી સેવાઓ, આપણા સત્યાગ્રહો, આપણા રેટિયા ને મામલોગો, આપણી દરિજાસેવા એ બધું નિંદગીનો તદ્દન દુર્વ્યય કરવા જેવું લાગે છે. દોરીને સર્પ માની ઠાઈ નાહકનો ગભગપ, અને તેને પકડવાની કે મારવાની દોડધામ કરવા મંડે એના જેવું તેમને એ બધું અસાર લાગે છે. સાર માત્ર તેમને તેમના ક્ષિત્સૂક્ષીના મથો અને પોતાના જોગો સાથે તેની ચર્ચાઓ— એટલું જ લાગે છે.

અશબ્દ બપોરે બાર વાગે થોડા વખત મરે તેમને બાણ! ઉપર બેસી આ અસાર સંસારમાં ઊતરી આવ્યું પડે છે! તેટલો વખત તેઓને તે બાણ કેમ ને ક્યાંથી આવ્યું, આસપાસનાં ગામોમાં સૌને તે પેટ ભરીને મળ્યું કે ન મળ્યું, ન મળ્યું તો શા કારણથી ન મળ્યું, એના વિચાર આવવા લાગે તો ફેવું સારુ? સાચસેવનથી તીક્ષ્ણ થયેલી તેમની છુદ્ધિ એ રિયલિટીનો ભેદ ઉદ્ભવામાં તેમને જરૂર મદદ કરી શકે અને એકલી શાસ્ત્ર-ચર્ચાનું જીવન કૃત્રિમ છે એમ તેમને બાન દરાવી શકે, અને તેમ થાય તો તેઓ આપણી સાથે ખલેખમા લગાવી દેશકાષ્ઠ કરતાં ઘણા વિના ન રહે— પછી ભલે તેઓ આપણી સાથે પ્રાર્થના કરવા ન બેસે, અને રાતને વખતે દીવા પાસે બેસી ક્ષિત્સૂક્ષીનાં પુસ્તકોમાં તરવાનું ચાલુ રાખે.

છતાં આવા નાસ્તિકો પ્રમાણમાં નિર્દોષ ગણાય. તેઓ ક્યારેક આપણી દયા ખાઈ પાછા પોતાનાં પુરતોમાં ફૂળી જાય છે; અને મદદ કરતા નથી, તો ખાસ આડા પણ આવતા નથી.

પણ ખરા તીખા નાસ્તિકો તો હાથના પશ્ચિમના પવનથી રંગાયેલા જીવાનિયાઓ છે. તેઓ લડાયક મિત્રજના નાસ્તિકો છે, અને પરમેશ્વર અને પ્રાર્થના અને ધર્મ અને મંદિરો અને શાસ્ત્રો અને સંન્યાસીઓ એ બધાં જીલ્લમગાર સત્તાઓના જુદી જાતના બોંબને ઝેરી ગેસ જ છે એમ શીખ્યા છે. તે હથિયાળોથી મૂડીવાદીઓ ને શાહીવાદીઓ પ્રજાઓને સદા અકીણના ધેનમાં ડૂબેલી રાખે છે, તેનું માથું બિંચું થવા દેતા નથી, જેથી તેઓ તેને અજ્ઞાન અને ગુલામીમાં રાખી નિરતે ચૂરી શકે—એમ તેઓ માને છે. આપણી પ્રાર્થનાઓને અને આપણે વાતવાતમાં ધ્વિરનું નામ લઈએ તેને પણ તેઓ એ જ નજરે જુએ છે અને તેથી તેમને આપણા ઉપર મોટો રોષ છે.

સાચું જુએ તો એ રોષ અરથાને છે. આપણી પ્રાર્થના એ તો દક્ષિત શોષિત લોકોનો પોતાનો જ, અંતરમાં રહેલા જળને ઓળખવાનો પ્રયત્ન છે; પોતાની મહાન લડેતમાં છાતી ઉઘટ સુધી મજબૂત રહે, કશાથી પાછા પડે નહીં, એવો દૃઢ સંકલ્પ કરવાનો પ્રયત્ન છે. આપણી પ્રાર્થના એ આપણા જેવા સેવકોનો, દક્ષિત શોષિત પ્રજા સાથે એકાત્મ્ય સાધવાનો જ પ્રયત્ન છે. આપણે તેમને જાગ્રત કરવા છે, પોતાની શક્તિનું તેમને જ્ઞાન કરાવવું છે, તેમને પડખે રહી આખી નિંદગી લડવું છે, તેમ કરતાં જે ત્યાગ અને સહન કરવાં પડે તે કરવાં છે. એવા કંઈ જીવનમાં અડગ રહી શકીએ તે માટે આપણને પ્રેરણા જોઈએ છે. તે જળ અને પ્રેરણા આપણને આપણી પ્રાર્થના આપે છે, આ વિશ્વની અંદર ઓતપ્રોત રહેયો પરમેશ્વર આપે છે, આપણા પોતાના હૃદયકમળમાં મિગજેસો અંતરાત્મા આપે છે, જેમની સાથે ખેરીને આપણે પ્રાર્થના કરીએ છીએ તે આપણા મિત્રો, સાથીઓ અને શ્રદ્ધેય જનો આપે છે, આપણા વિચારોને પોષક ગીતા જેવા સદૃશ્યો આપે છે. આપણી પ્રાર્થના ઉપર તેમણે રોષ કરવા જેવું કયાં છે કે દ્વેષ કરવા જેવું પણ કયાં છે ?

પરંતુ તેઓના આચારવિચાર જુદા છે, તેમના શ્રદ્ધેય શુરુઓ, અને તેથી તેમની કાર્ય કરવાની પદ્ધતિ, જુદાં છે.

છતાં તેમને પણ દુનિયામાં સમાનતા સ્થાપવી છે, રાજ્યતત્ત્વો, ધર્મ-તત્ત્વો, ધનતત્ત્વો વગેરેની ચૂડમાંથી પ્રજાને ઓગાવવી છે. એ મહાન ધ્યેય સર કરતાં શું તેમના લોકોને જાન તેમ જ માણના સુખ અને સગવડના ભોગ આપવા પડ્યા નથી ? જીવન સંટોસટની લડાઈઓ લેવી પડી નથી ? તેઓ ખલે આપણી જેમ પ્રાર્થના કરવા નથી ખેસતા કે ધ્વિરને શરણે નથી જતા, પણ પોતાના જોખમબધા જીવનમાં શું તેઓએ કોઈએ કદી, આંખ મીચી

અંદરથી બળ મેળવ્યું નથી ? શું તેઓ કોઈ કદી પોતાના શ્રદ્ધેય ગુરુઓ અને મિત્રો પાસે શ્રદ્ધાથી બેસવાની કે માન્ય મંથોમાં ડૂબકી મારવાની બૂખ અનુભવતા નથી ? તેઓ ભલે આપણી જેમ ભજન ગાતા નથી અને ધૂન મચાવતા નથી, પણ શું તેઓ ઊંછળી ઊંછળીને પોતાનાં ધ્યેયને લગતાં ગાયનો અને ગર્જનાઓ યોગ્યતા નથી ?

શું આ બધામાં, ઈશ્વરનું નામ લીધા સિવાયનું, પ્રાર્થનાનું એકે લક્ષણ બાકી છે ? અથવા ઈશ્વરભક્તિને જે આપણે ‘આજનું દેખીતું દુઃખ અને મુકસાન બરદાસ્ત કરીને પણ અદૃશ્ય આદર્શને વશદાર રહેવું’ એવી આધુનિક બાપામાં ઉતારીએ તો એમના વર્તનમાં પરમેશ્વર નથી, એમ પણ આપણે માની શકતા નથી.

પરંતુ ઈશ્વર, અને ધર્મ સામેના તેમના ક્રોધનું જુદું જ કારણ છે. તેઓ પશ્ચિમના ગુરુઓ પાસેથી બચેલા છે. એ દેશમાં એક જમાનામાં ખ્રિસ્તી ધર્મનાં દેવળો અને તેના મહંતો ‘રાજ્યસત્તાથીયે વધારે સત્તા ભોગવતા થયા હતા. તેઓ આસી આવતી ધાર્મિક શક્તિઓ અને વહેમેને રાજ્યને કાયદો હોય એવી સખ્તાઈથી પળાવતા અને ન પાળે તેને બચકર સજાઓ કરતા. રાજ્યો આ મહંતોના જુલમ કરવાના દલાલો તરીકે કામ કરવા તત્પર રહેતા, અને બદલામાં મહંતો પણ રાજ્યના જુલમોને ધર્મ અને પુણ્યને ઓપ આપતા.

આ બે સત્તાઓ એકઠી હોય તો પણ પ્રજાને પૂરો ત્રાસ આપવાને પૂરતી છે, તો બે ભેગી બળે પંજી પૂછવું જ શું ? તેમણે તો લોભને માણસ મદાડી જનાવર જ બનાવ્યા. સ્વતંત્ર જુદી મહાવતી, સત્તા સામે માથું હોંચુ કરવું, એને એક સત્તા રાજદ્રોહ કહેવા લાગી અને બીજી સત્તા મહા પાપ બહેર કરવા લાગી.

આવા સંજોગોમાં પશ્ચિમના પ્રજાસેવકોને અને સત્તાઓ સામે શીંગડાં માંડવાની જરૂર પડી. તેમાં રાજતંત્ર સામે પ્રજાને જાગૃત કરવી તો પ્રમાણમાં સહેલી હતી, કારણ કે તેનો જુલમ સૌ નજરે દેખે એવો રહ્યો. પણ ધર્મતંત્ર સામે લડવું મહા મુશ્કેલ હતું. તેની સામે ધરતી પાપ લાગે એમ બોળા લોકો પેતે જ માને, તેમને કેમ સમજવી શકાય ? આપણે ત્યાં હરિજનો પેતે જ પોતાને અસ્પૃશ્ય માને છે અને કોઈ સર્વથા તેમને અડકે તો સવણને પાપમાં પાડવાનું પાપ પોતાને લાગ્યું એમ માને છે, એના જેવું જ એ થયું.

તેથી ત્યાં પ્રજાની લડતો ઉપાડનારાઓને મહંતો સામે અને તેમનાં ધર્મતંત્રો સામે ખૂબ જ ક્રોધ ચડવાનું કારણ હતું. અને ધર્મતંત્રના બળનો

મૂળ પાયો દેવ અને દેવાદ્યો અને ધર્મ — એટલે એ ક્રોધ તેમના ઉપર વહો. નેતાઓ પોકારવા લાગ્યા, “ધર્મ એ તો અશીલુ છે, જેનાથી ધર્મતંત્ર લોડોને ઘેનમાં રાખી તેમનું શોષણ કરે છે. ઇશ્વર એ તો જલ્મિમોનો સરદાર છે, કારણ કે તેની આંખે રહીને જ મહંતો તેમ જ રાજાઓ પોતાના જુલમ લોડો ઉપર ચલાવે છે. તેથી સૌથી પહેલાં એ ઇશ્વરને જ અમે દાર કરીશું, અને રાજતત્ત્વો તોડતાં પહેલાં દેવનાં દેવાદ્યો જ તોડીશું.”

પશ્ચિમમાં ધર્મ અને પરમેશ્વરના નામ ઉપર નેતાઓને કેમ એટલું બધું ઝેર ચડ્યું છે તેનું આ કારણ છે. પશ્ચિમના ગુરુઓ પાસેથી શીખેલા આપણા બિરાદરો બેઠળી બેઠળીને એવો, જ ક્રોધ અને એવું જ ઝેર અહીં પણ ધર્મ અને ઇશ્વરના નામ ઉપર વરસાવતા નેવામાં આવે છે.

પણ આ દેશમાં તો ઇશ્વરે ઠાઈ દિવસ એવી જુવમી સત્તા જમાવી છે જ ક્યાં? આપણાં દેવાદ્યો રાજસત્તાનાં ધામે ક્યારે થયાં છે? આપણા સાધુમહંતો પાસે ઉપદેશ આપવા સિવાય બીજી સત્તા ક્યારે હોય છે? અને મોટે ભાગે તેમણે ત્યાગી સંન્યાસી અને બિશુકનું જ જીવન ગુજારવાનું હોય છે. તેઓ તેવું જીવન ન ગુજારતાં ભોગી થાપ છે કે તરત પ્રતિષ્ઠા ગુમાવી બેસે છે. તેમની સામે આપણી પ્રજામાં ત્યાંના નેવો ક્રોધ ઉસ્કેરવો શક્ય જ નથી, સ્વાભાવિક નથી, અને જરૂરનો પણ ક્યાં છે?

એટલે આપણા યુગ બિરાદરો ધર્મ, પ્રાર્થના કે પરમેશ્વરની સામે જેહાદ ઉઠાવી રહ્યા છે તે આપણી પ્રજાને સમજમાં બિતરતું નથી. બગીચાનાં ફૂલગાડોને ફુશ્મનો કાપી તોડાની છોકરાઓ તેમના ઉપર તરવાર સમજાતા હોય એવા તે લોડો એમને ગાંડા સાગે છે!

હા, એટલું ખરું કે ધર્મ અને ઇશ્વરનું નામ ભોળા પ્રજાને અંધશ્રદ્ધા અને વડેમોમાં ગપ્પવાનું સાધન આપણે ત્યાં પણ ફીક ફીક પ્રમાણમાં થયું છે. ધર્મ કે ભગવાનને નામે પણ વડેમ અને જૂઠાણાં ચાલવા દેવાં ન જોઈએ. ધર્મશ્રદ્ધાને છુદ્ધિ કે જ્ઞાનની મારક ન થવા દેવી જોઈએ. ધર્મને નામે જિંવનીયના ભેદને અને જુલમીઓના જુલમને ઉત્તેજન ન આપવું જોઈએ.

તેથી જ ધર્મને નામે એવું આપણા દેશમાં ચાલે છે તેની સામે આપણે સેવડો આકરામાં આકરી લડત ચલાવીએ છીએ. જિંવનીયનો ભેદ, સ્ત્રી યદ્ પ્રત્યેનો અન્યાય એ ઇશ્વરનો રચેલો સનાતન ધર્મ છે અને તેને શાસ્ત્રનો આધાર છે એવી માન્યતા આપણે ત્યાં સનાતન ધર્મને નામે ચાલે છે. લોડોનો આકરો વિરોધ વડેરીને પણ આપણે તેની સામે બંડ ઉઠાવી રહ્યા છીએ. ધાર્મિક માણસોએ સંસારથી વિરક્ત યદ્ શાંતિમાં પૂજાપાઠ અને ભજનકીર્તન જ કરવાં જોઈએ, સંસાર એ તો માયા

છે, અને સમાજમાં ચાલતા રાજદારી, સામાજિક, આર્થિક અન્યાયો સાથે લડવાની જાગૃત્તીમાં પણ એ તેમનું કામ નથી — આવું આવું પણ આપણને સનાતન ધર્મને નાગે બચાવવામાં આવે છે. તેની સામે પણ આપણે સેવકોનો પાકો સત્તાગ્રહ છે.

આપણે ઈશ્વરનું નામ લઈએ છીએ, પોતાના જીવનમાં ધાર્મિકતા લાવવા મથીએ છીએ, સવાર સાંજ પ્રાર્થના કરીએ છીએ — એ બંધાને જૂના વડેમ, અંધશ્રદ્ધા અને ધર્મને નાગે ધર્તિંગ ચાલી રહ્યાં છે તેની સાથે જોએ બેળગી દે છે તેઓએ આપણને ઓળખ્યા જ નથી, એમ કહેવું જોઈએ.

પ્રાર્થના, ધર્મ વગેરે નામથી બોળવાઈને બસે તેઓ. આપણી નિંદા કરી લે, પણ જો આપણે સાચા સત્તાગ્રહી અને રૂઝની સ્વતંત્રતાની લડતના મરણિયા સૈનિક હોઈશું, અને જો તેઓ પણ ધ્યેયવાદી અને લડવૈયાઓ હશે, તો તેઓ આપણને વડેવા મોડા જરૂર ઓળખી લેશે અને આપણી સાથે પ્રેમ બાંધશે, અને સ્વાતંત્ર્યસુદ્ધમાં આપણી સાથે એક ધૂરી; પંડી સ્વભાવબેદને લીધે તેમ જ શિક્ષણબેદને લીધે બંધે તેઓ. આપણી સાથે પ્રાર્થનામાં ન બેસે, અને બંધે ગીતાના પારાપણમાં ન બળે. આમને પણ આપણે આપણી પ્રાર્થનાના ખરેખર વિગ્રહીઓ માનવા જ ન જોઈએ. સાચા વિરોધીઓ ખીજ જ છે. એમને તો વિરોધીઓ કહેવા ફરતાં પ્રાર્થનાનિંદા જ કહેવા પડશે.

એમને એકલી પ્રાર્થનાની જ સૂઝ છે એમ નથી, પણ આપણા આખા જીવનની જ સૂઝ છે. દરેક વામનમાં આપણાથી એમનો રાક જ ન્યારો છે. સ્વાર્થ એ જ એમનો પરમેશ્વર છે. તેને માટે માગમારી કાપાકાપી કરવી, ફૂકપટ કરવું, અન્યાયો કરવા, ચોરી કરવી, લૂંટ કરવી એ તેમનો ધર્મ છે. સ્વાર્થની આડે જો કોઈ આવે તે તેમનો દુરમન છે — પછી ભલે તે સગો હોય, મિત્ર હોય, સ્વદેશ હોય કે સ્વધર્મ હોય.

આપણે તો તેમને ખાસ આંખના કણા જોવા લાગીએ છીએ. આપણે સમાજની નીતિ જોએ ચડાવવા અને સંયમ અને ત્યાગનું મૂલ્ય વધારવા મથીએ છીએ. તેમનું કંઈતું હૃદય એમ જ માની લે છે કે આપણે તેમના ભોગવિવાસ રૂપી છાપનભોગમાં ઝેર બેળગીએ છીએ અને દુનિયામાં તેમને હવડા પાડીએ છીએ. આપણે દીન દક્ષિણને સમાનતા, સ્વાત્ત્ર્ય અને શૌર્યના પાક બહાનીએ છીએ એ તો તેમને તેમની સામેના મોર દિલ્લે જોવું જ લાગે છે, કાચ કે એમ કરીને આપણે એમના ચુપાગોને ઉરકરી તેમની સામે લડાવીએ છીએ અને તેમના મોંમાંથી મળિયો પડવી નાખીએ છીએ.

વળી આ બધું આપણે અહિંસાને રસ્તે કરીએ છીએ, સમ્યક્ અને સંમતતા હોય ત્યાં વિના કરીએ છીએ, લડીએ તો એવી રીતની લડત લડીએ છીએ કે જેમાં સડન આપણે જાતે જ કરવાનું આવે. આથી તો તેઓ બિચટા આપણી ઉપર વધારે જ ચિડાય છે. તેઓ એમ જ માને છે કે દુનિયામાં એમની ફજેતી કરવા ખાતર જ આપણે આ એક જાતની યુક્તિ કરીએ છીએ. આપણે નિર્દોષ રહીએ છીએ, તે એટલા જ માટે કે તેથી તેઓ લોકોમાં બૂઝા દેખાય.

સાચા પ્રાર્થનાનિન્દકો તો આ જ; પરંતુ ઈશ્વરનો મોટો ઉપકાર છે કે આવા સ્વભાવના માણસો દુનિયામાં બહુ થોડા જ હોય છે.

પ્રાર્થનાના આ બધા વિરોધીઓ ગણાવ્યા તેમાં સૌથી ભયંકર અને એનવા જેના કયા? તમે તરત જવાગ આપશો કે છેલ્લાં જેમને મેં પ્રાર્થનાનિન્દકો એવું ખાસ હીનનાવાચક નામ આપ્યું છે. તેઓ તો ભયંકર ખરા જ, પણ એક તો તેઓ થોડા હોય છે તેથી, તેમ જ તેમને પડકાર આપવા ન જઈએ ત્યાં સુધી તેઓ પોતાના ઈશ્વરહીન જીવનમાં મશગૂબ હોય છે તેથી, તેમનાથી ડરવા જેવું તાત્કાલિક બહુ નથી.

ખરા ભયંકર તો મેં સૌથી પહેલા ગણાવેલા તે જ, જેઓ જીવન વિશે જરા પણ ગંભીર હોના નથી; અને નિયમિતતા, સાદાઈ, સંયમ, સેવા, પ્રાર્થનાએ બધી બાબતોને હમી ઠાડે છે અને એક જાતનું હળવું હળવું ને હલકું હલકું જીવન ચુમ્મરે છે. તેઓને ભયંકર કહું છું એટલે તેઓ કુદ છે કે આપણને ત્રાસ આપનારા છે એમ કહેવાનો હેતુ નથી. પણ તેમને જોઈને આપણા પોતાના માર્ગમાંથી લપસી પડવાનું જોખમ આપણને ભારેમાં ભારે છે.

જરા અંતઃક્રમ ઘટ્ટિયું તો, આપણામાંના ઘણાખગ એ વર્ગના જ છીએને? માડ માંડ દોષ સારા સંજ્ઞાને કે સન્મિત્રની પ્રેરણાથી, કે દોષ સાગ પુરતકના વાયનથી, કે દેશમાં આશ્રતા મહાન આંદોલનોની પવિત્ર અસરથી આપણામાં જીવન વિશે કંઈક ગંભીરતા આવવા માંડી છે, આપણે જીવનધ્યેયનો મેરુદંડ કંઈક કઠણપણું ધારણ કરવા લાગ્યો છે. એવે વખતે લપસવું આપણને પોસાય તેમ નથી. આપણે સાવધાન રહેવાની મોટી જરૂર છે.

પરંતુ એમને ભયંકર માની ભાગવાનું નથી. આપણામાં ઈશ્વરકૃપાથી અને આપણા સર્વ સાથીઓના સારા સહવાસથી આત્મવિશ્વાસ આવી જતાં વાર લાગવાની નથી. પછી આપણને આ આનંદી પણ અગંભીર લોકો લપસાવી શકશે નહીં. બિનટા આપણે જ તેઓને સેવાજીવન તરફ ધીમે ધીમે વાળી શકીશું. આપણા જીવનનો છોડ કુમળો છે ત્યાં સુધી આપણે સાવધાન

રહી તેનું જાતન કરવાની આપણી ફરજ છે. ઝાડ મળજીત થશે ત્યારે તો તે સૌને પોતાની તરફ ખેંચશે, અને કાઠિયાદી તરફ તેના ઉપર મારજૂનું દુર્વર્તન ચલાવશે તો પણ તે એ બધું અનાયાસે ખમી લેશે, અને છતાં સૌને લાભ આપવાનો પોતાનો ધર્મ તો એટલા જ આનંદથી ખંખડે જશે.

આ બધું મેં કહ્યું તેનો સાર એટલો જ છે કે લોકોનાં મગજને અને સ્વભાવોનાં બંધારણો જુદી જુદી જાતનાં હોવાથી ભલે અનેક લોકોને અનેક કારણોથી પ્રાર્થના નહીં લાગતી હોય, પણ આપણને તો શ્રદ્ધા છે, અને દિવસે દિવસે તે પ્રમાણેનો અનુભવ પણ આવતો જાય છે કે, આપણને તેમાંથી ખૂબ પ્રેરણા મળે છે. આપણા સર્વ સાથીઓ સાથે તેનાથી આપણે આત્મા એકતા અનુભવે છે. આપણાં સેવાકાર્યોમાં તે આશાનું સિંચન કરે છે. આપણાં કાંઈ જીવનમાં તે રસ રહે છે. કસોટીને ટાણે આપણને તારી લે છે.

અવચન ૪૭ મું

પ્રાર્થનાનું જોગિયું

આત્માર મુખી આપણે પ્રાર્થનાના આત્માનો વિચાર કરીએ. હવે તેના જોગિયાનો વિચાર કરીશું. જોગિયાનો એટલે તેના બાહ્ય સ્વરૂપનો, એટલે કે તેમાં શું શું આવે? તેને માટે કેવું સ્થળ પસંદ કરવું, તેને કેટલો સમય આપવો, તે કરતી વખતે કેવા આસને બેસવું, તેની બાબા કંઈ હોય? વગેરે વગેરે.

સ્વયંદૃષ્ટિવાદીઓનું તો આ સાંભળી મોઢું જ ઊતરી જશે. તેઓ કહેશે : આમ પ્રાર્થનાને પણ જો ચાર તરફથી ઘેરી તેનું મોઢું બનાવવાનું હોય તો પછી સ્વયંદુરણા માટે અવકાશ જ ક્યાં રહે છે? પણ એમને પણ પોતાનાં સ્ફુરણોયુક્ત ખ્યાન-ધારણા-ભક્તિમાં બાહ્ય જોગોનો કંઈક તો આશ્રય કરવો જ પડે છે ને? પોતાનો ખૂલ્લો નિશ્ચિત કરવો પડે છે, ત્યાં પોતાને અનુરૂપ એવું આસન નિશ્ચિત કરી ગળવું પડે છે. કંઈક ભજનો, મંત્રો છતાં પણ વિચારી લેવાં જોઈએ છે.

આપણે એક મોટા સંઘને ભેગા મળી પ્રાર્થના કરવાની રહી એટલે જોગિયાનો વિચાર અનેક દિશાઓથી કરવો જ રહ્યો. આખા સંઘમાં સૌની સમવડ સચવાય, સૌની વ્યવસ્થા સચવાય, સૌની મુચિ સચવાય એ બધું સારી રીતે વિચારમાં લઈને જો પ્રાર્થના જોગી હોય તો જ તે સફળ

નીડે અને સવનો પ્રત્યેક સભ્ય તેમથી ખોતખોતાની યોગ્યતા પ્રમાણેને લાજ આનંદથી હિમ્મતી શકે

પ્રાર્થનાનું સ્થળ

ત્યારે પ્રથમ વિચાર પ્રાર્થનાના સ્થળનો કરીશુ તે સાત હોતુ જોઈએ, સ્વચ્છ હોતુ જોઈએ, સુંદર હોતુ જોઈએ

માણસનો 'સાત સ્વચ્છ અને સુન્દર'નો ધ્યાન નાડો હોય છે ત્યારે તે ધણી ઘણી રીતે અતિશયતા કરીને પ્રાર્થનાશ્રમિને ચિત્રવિચિત્ર બનાવી દે છે આપણા દેવાનયોમા એવું જ બને છે ને? દીવાઓથી તેને ઝાકઝમાય કરી મૂકાયા આવે છે, ચારે તરફ હાથીઓ અને પંદાઓ અને નકરીદાર પૂતળાઓ ગચ્છી દેવામાં આવે છે આ બધી રોશા અને સુગંધી બધ મકાનમાં જ સગવડથી ધર્મ શકે, તેથી કૃત્રિમ શોભને ખાતર કુદરતી સૌંદર્યનો ભોગ આપવામાં આવે છે

તમે સૌ સરેનાર્થી ખૂન કરો કે પ્રાર્થનાશ્રમિ ઘર કે ઓગડા કગ્તા ખુ ના નિશાળ ચોડ્યા હોય એ જ વધારે સારી, દીવાના ઝગમગાટ કગ્તા રચામળા આમશમાંથી માથા ઉપર તાગાઓ ચમક ચમક કરી રહ્યા હોય તે જ સાગ હાથીઓ, અને પંદાઓ અને તોળેના શણગાર કગ્તા આસપાસના વૃક્ષો, ખેતરો, નદીઓ, કુંગમઓ, અને પૂર્વ પશ્ચિમના રંગરેગળી વાદળાઓ — એમાંથી જે કંઈ શોભા આપણે ભાગે કુદરતમાંતા ધરતી હોય તે જ વધારે સારી

જો અતિશય ન કરીએ તો થોડીક ધૂપસળીઓ, થોડા પુરોષો એ આપણી પ્રાર્થનાશ્રમિનું વાતાવરણ પ્રસન્ન બનાવવામાં મદદ કરે ખગ, પશુ મોટા ભાગે એવી બામતોમાં અતિશયતા ન થઈ જાય એવો માણુ જાણવો મુશ્કેલ માનુસ પડ્યો છે અને એ સુગંધી દવા ગમે તેટલી મીઠી લાગે તો પશુ નગી કે ખેતરોમાંથી કે પડાડો કે સમુદ્રમાંથી ચાલી આવતી, પ્રાણવાયુથી લલાયેલી સ્વચ્છ ખુ ની દવાતી તોને તે કેમ કરીને આવે? અને તો પત્રી શા માટે થોડા નિદોષ ફૂનોના બાજિદાનથી આપણી પ્રાર્થનાની પવિત્રતા બગાડતી? અને શા માટે પ્રાર્થના, કે જેનો બવો આવાર આપણા અંતર ઉપર જ રહેવો જોઈએ, તો આધાર સરેરાને હાથથી મોવા એ આના ખગ્ગીને ખરદિની અગરમતીઓ ઉપર રાખવો?

પ્રાર્થનાના સમયો

સવાર સાંજના સંધ્યામગે એ પ્રાર્થના માટેના હિતમ સમયો જૂનાં વખતથી સ્વીકારાયેલા છે, અને તે યોગ્ય જ લાગે છે રાત અને દિવસ એ

જે વચ્ચેના તે સંગમસમયો દરેક રીતે પવિત્ર અને ખુસનુમાં હોય છે. કેવી મોટી શીનળ તે વખતની હવા, કેવી શાંતિ, કેવું અન્યાયા અધારાનું એ મધુરું મિશ્રણ ?

સવારે આપણે નિદ્રાને યોગેથી જાગીને તાજ થયા હોઈએ છીએ. દિવસના ઉઘોગે લાગીએ તે પહેલાં જગવાનને ચરત્રે જે ઘડી ખેરી લઈએ એના કરતાં વધારે કદાચુમ્પ સૂચના બીજી કઈ હોઈ શકે ? અને સાંજે આપણે દિવસનાં કામકામ પૂર્ણ કર્યાં હોય છે. પ્રભુને ચરણે ખેરી દિવસનાં સારાં નરસાં કામનું સરેયું રજૂ કરવું એ શું એક વદાનાર સેવક તરીકે આપણું કર્તવ્ય નથી ? શું તેની રૂમર મોં બતાવનાં આપણને શરમ આવે છે ? હિંમેથી શરમ ન આવે એ રીતે જ આપણે આપણો દિવસ ગાળીશું; પછી આપણે તેની રૂમર જતાં શરમાઈશું નહીં, આશીર્વાદ અને ઉત્તેજન મળવાની આશાથી હોંશે હોંશે જઈશું.

જે વખતના જે સંધ્યાકાળ એટલું કહેનાંથી આપણને આ જમાનાના લોકોને સ્પષ્ટ ખ્યાલ નથી આવતો. આપણે તો ઘડિયાળને કાંટિ અને મિનિટ મિનિટને હિસાબે ચાલનારા રણાને ? સંઘની અનુકૂળતા માટે ઘડિયાળના ચોક્કસ વખતો જ નક્કી કરવા બેઠેએ. જગજગ એ જ મિનિટ અને એ જ સેકન્ડે પ્રાર્થના શરૂ થાય, એક મિનિટ વહેતી નહીં કે એક મિનિટ મોટી પણ નહીં. તેવી ચોક્કસાઈ જાળવીએ તો જ સઘના દરેક સભ્યને હૈથે નિર્ગત રહે અને પોતાનાં હાથ પરનાં કામકામમાંથી પરવારી તે શાંતિથી પ્રાર્થનામાં વેળાસર પહોંચી જાય.

ઘડિયાળના વખત દરાવતી વખતે, આપણા જેવાં સર્વ આત્મો દેશમાં ગમે ત્યાં હોય તે સૌને અનુકૂળ થાય એ ખ્યાલ પણ રાખ્યો હોય તો કેવું સાદું ? તેમ કરીએ તો ગમે તેટલા દૂર હોઈએ, ગમે તે પ્રાંતમાં કે ગામમાં બેઠા હોઈએ, પણ આપણે સર્વ એક વિચારના અને એક આચારના લોકો એક જ વખતે પ્રાર્થના કરી શકીએ.

સાંજની પ્રાર્થના માટે આ રીતે વિચારતાં સાદાસાતનો વખત દરેક રીતે અનુકૂળ ગણાય. આત્મપદ્ધતિએ રહેનારાં સરઘાઓ અને કુટુંબો સામાન્ય રીતે છ વાગે સાંજનું ભોજન પતાવી લે છે. ત્યાર પછી વાયુ-સેવન, રમતગમત આદિ હળવા કાર્યક્રમો માટે પૂરતા સમયની બેગવાઈ રાખતાં સાદા સાતનો સમય પ્રાર્થના માટે ઠીક લાગે છે. આકાશમાં સંધ્યા પણ તે વખતે ખીલવાની તૈયારીમાં હોય છે.

એથી મોડું કરવું એ પણ આપણને પોવાશે નહીં. પ્રાર્થના બાદ અને નિદ્રા પોતાનો પ્રભાવ જમાવે તે પહેલાં અભ્યાસીએ થોડોવધો પણ

શાંતિનો સમય પોતાને માટે રહે એમ જરૂર હતું પ્રાર્થના મોડી થતા તે ૫૪ ઠાપ પડે

એ જ પ્રમાણે સવાગી પ્રાર્થનાનો સાચો સમય કયો? તે દરવડુ સાથપ્રાર્થના જેટલું સહેલું નથી તેમા ઘણી ઘણી દૃષ્ટિએ વિચારમા લેવાની છે, અને આશ્રમવાસીઓમા મતભેદો પણ છે

સૂર્ય જિગવાની કે આકાશ લાન ચવાની પણ ગડ નેવા જઈએ તો ઘણું મોડું થઈ જાય. પ્રાર્થનાનો સાચો વખત ઉઠાથી પણ જગાડ વહેનો રાખવા જેવો છે એ વખતને જ જૂની ભાસામા બ્રાહ્મમુહૂર્તનું નામ આપવામા આવતું, આજની ઘડિયાળની ભાષામા તેને ચાગ વાગવાનો વખત કહી શકાય વહેના ચાગ વાગ્યે જગડુ અને સૂર્ય જિગે તે પડેના તો પ્રાર્થના કરી શૌચ આદિના નિત્ય મં પરવારી, પોતપોતાના ઉદ્યોગે ચડવા તૈયાર થઈ જડુ એ આશ્રમનિયમોનો પારો છે

એટલા વહેના જગવા સામે ઠાઈ ઠાઈ લોમનો પોગાર છે, પણ એમના પોગાર સામે જેવું આપણને પોગારો નહીં કારણ કે આપણને માનૂમ પડે કે એ પોગાર ઉઘાડનાગએને તો આશ્રમજીવનની ઘણી ઘણી કઠણાઈઓ સામે પણ તકરાર હોય છે વહેના સૂરાની ટેવ પ્રયત્નપૂર્વક પાડીને વહેના જગવાની ટેવ ડેળવરી અને તેમા પ્રસન્નતા અનુભવીએ એવી આપણી સ્થિતિ મરી લેવી, એ જ સાડુ છે

તે સખધમા વિચાર કરવા જેવું માર્ગને વિષે હોય તો તે કાચી ઉમંગના છોકરાઓકરીઓ વિષે છે તેમને ખાતર પ્રાર્થના મોડી કરવાની જરૂર ન હોવી જોઈએ એનો અથ એવો નથી કે દયા ખાઈ તેમને પ્રાર્થનાનો લાભ ખોવાનું ઉત્તેજન આપવું નહીં જ તેમને વહેના જગી પ્રાર્થનામા ભાગ લેવાનો સત્તા ઉત્સાહ જ ચડાવો જોઈએ એ ખાતર તેઓને મત્રે આઠ સાડાઆઠ વાગવામા જિઘી જવાની ટેવ આશ્રમપૂર્વક શીખરી દેવી જોઈએ મોગી ઉમંગના લોમની સાથે મોડી રાત સુધી દીવે બેઠીને વાચ્યા કરવાની કે પાના રમવાની કે ગરખા માગવાની કુટેવ આજના જમાનામા માચી ઉમરના છોકરાઓ પણ પાડી એસે છે, એ ઘણી જ ખોગી છે

આપણુ વહેનું સૂતા પડી પણ જિઘનું દેવુ અધૂરું રહી જડુ માનૂમ પડે તો તેવા છોકરાઓને બપોરે ભોજન પડી ૧૫ થી ૩૦ મિનિટ વામકુશી કરી લેવાની ટેવ પાડવાને હરખત નથી, જોકે સાવધાન ન રહેવામા આવે તો આ ટેવ પાડતા બનડુ કાડતા જિટ પેસવા જેવું જોખમ છે ગતે વહેના સૂતામા ધીમે ધીમે દીનાશ આવે, વહેના જગવામા પણ તેમ જ થવા મડે, અને

બપોરનું બિંધવાનું માત્ર ૧૫ મિનિટની વામકુક્ષી મટી ખાસું એ ત્રણ કલાકનું સોડ તાણીને સૂવાનું બની જાય! પણ એમ તો આત્મચરણનું એક પણ અંગ એવું ક્યાં છે કે જેમાં, જે જાત્રત ન રહીએ તો, ઘસડાઈ પડવાનું જોખમ ન હોય?

પ્રાર્થના કંઈકે મોડી રાખવા માટે એક બીજી મજબૂત દલીલ થાય છે તે એ છે કે પ્રાર્થના જેવું પવિત્ર કાર્ય નાહીધોઈ પવિત્ર યર્મને કરવું જોઈએ. એક તરફથી આ પવિત્ર યવાનો આપણા પૂર્વજોનો પ્રાચીન ખ્યાલ છે, અને બીજી તરફથી જાગીને દિવસનો શુભ પ્રારંભ પ્રાર્થનાથી જ કરવો એ આપણો આધુનિક વિચાર છે. આ એ વિચારોમાં પાછળનો જ દરેક રીતે જોતાં સારો જણાયો. પ્રાર્થના પડેનાં શૈય મુખમાર્જન તો યર્મ જ્યાં જ જોઈએ; તે માટે અગવડ આપવા ખાતર જાગવાનો વખત ચારનો રાખી પ્રાર્થનાનો સાગચારનો રાખવો એ યોગ્ય છે.

એમ કહતાંયે પાછું જોખમ તો બહુ છે જ. શૈય આદિના બાગનો અરથો કપાક લોડો બિંબને જ અર્પણ કરી દે અને પ્રાર્થનાનો ઘંટ વાગતાં પધારીમાંથી દોડતાં, તેવાં ને તેવાં એમાં આંખ મોં સાથે, આવીને બેસે એ બનવા જોગ છે. આત્મમોમાં આવા બનાવો રોજના છે. તે જોઈ ઘણી વાર પડેના જાગવા સામે લોકોનું દિવ ઉદાસ યર્મ જાય છે. પણ એમ યવા દેવું બરામર નથી. આત્મ જોવી સંસ્થાઓમાં આપણે એ હેતુથી રહીએ છીએ કે સમજા સાથીઓના ટેકાથી નમળા મનવાળાઓ પણ દિવસે દિવસે ચઢી શકીએ. નિર્જળ સંસ્થાના માથે જ સૌ ચાનવા મંડીએ તો તે આપણે થોડા જ વખતમાં આત્મ મટીને એક ધ્યેય કે નિમમ વિનાનો અવ્યવસ્થિત અખાડો જ બની જઈએ.

પ્રાર્થનાનું આસન

આસન વિષે પણ એ ચાર વિચારો કરી લેવાની જરૂર છે. પ્રાર્થનામાં એકાગ્ર યવાનો પ્રયત્ન હોવો જ જોઈએ; અને તે માટે આપણે સ્થિર, અડગ આસને બેસીએ એ જરૂરનું છે.

આ સંબંધમાં જૂના યોગીઓએ ઘણો બોડો વિચાર કરેલો છે. પંડ, મરતક અને ડોક સાંધી લીંટીમાં રહે તેમ બેસવું, પદ્માસન વાગવું, હાથનું ચાવવું નહીં, આખો અંધબોલી અને બે ભમગની વચ્ચે ગમ્મવી, ચારો સમાન ગતિએ ચલાવવા વગેરે વિગતવાર સૂચનાઓ તેઓએ આપી છે.

આમનું ઘણુંખરું પુષ્કળ અભ્યાસ કરીએ તો જ સિદ્ધ યર્મ શકે તેવું છે. આપણે આત્મપ્રાર્થનામાં બધા જ તેવા અભ્યાસ કરેલા આવે એવો નિયમ ન કરી શકીએ. પણ યોગમાર્ગની ઉપરની સૂચનામાં રહેલો

સિદ્ધાન્ત સમજી લઈ, સૌ સહેજાઈથી કરી શકે અને એકાગ્રતામાં પણ મદદ-
રૂપ થાય એવું આસન કરાવી શકીએ છીએ. સાદી પક્ષાડી વાગીને બેસવું,
ડોક કમર અને કોડો દટાર રાખવાં, શરીર કે હાથ પગ લક્ષાવવાં નહીં,
આંખો ખીડી રાખવી — આ રીતે આસન શ્રમ વિના સૌ કોઈ બેસી શકે છે.

તે માટે પણ મનની તૈયારી તો હોય જ જોઈએ. તે ન હોવાથી
આશ્રમપ્રાર્થનાઓમાં લોકો દીલી કમર રાખીને કાથળાની જેમ બેઠેલા
જેવામાં આવે છે. ધણીની ડોક પણ દળી મડેલી હોય છે.

આ બાબતમાં દેવદાસની એક ગેરસમજૂત પણ હોવાનો સંભવ છે.
આશ્રમશુવનમાં નમ્રતા — અર્ધિંસા એ એક ખુલુ જ મંદસ્વનો શુભ ગણાય
છે. અને દીક્ષા અને પાંચી ડોક ગળીને બેસવું — એવા આસનનો નમ્રતા
સાથે સંબંધ માણસના મનમાં જોડાઈ જવાનું જોખમ છે. ખરું જોતાં આ
ભયંકર ભ્રમ છે. જેમ નિર્ગળતા એ અર્ધિંસા નથી તેમ દીક્ષાપણું અને
ધીક્ષાપણું એ નમ્રતા નથી જ. પ્રપલ્લપૂર્વક દહ — દટાર આસનની ટેવ
પાડી જ લેવી જોઈએ; આસ કરીને પ્રાર્થનાનો મૂળભાગ ચાલે તેટલો
ધ્યન — એટલે કે ૧૫થી ૨૦ મિનિટ સુધી તેવું આસન રાખવું જ.
પાઠળથી પ્રવચન અને વાચન ચાલનાં સામાન્ય રીતે બેસીએ તો ચાલે.

ખીજું, જે આસનની દહતામાં દહ મનનો સાથ હોતો નથી તો
જરા વારમાં કમર લચી જાય છે, શરીર વારે વારે હાલે છે, ડોક અને હાથ
અને પગ વારે વારે ડાબા જમણી ક્યાં કરે છે. ધડીમાં પર્વાડી, ધડીમાં
હિંધા પગ, ધડીમાં હાથનો ટોડો એમ આખી પ્રાર્થના દરમ્યાન ચળ
વિચળપણું ચાલ્યાં જ કરે છે. એટલે અહીં બતાવેલું સાકું આસન પણ
તેમાં જન લગાડીને પ્રવલ્લ કરીએ તો જ સિદ્ધ કરી શકીએ તેમ છે.

આસનનો વિચાર કરતાં ખીજું દેહલીક દષ્ટિએ રાખવા જેવી છે તે
દૂંકમાં આ છે — એક તો કોઈ કોઈનાં ગોણુ કે શરીર એકબીજાને અડે
નહીં, તેમ જ કોઈના શ્વાસ એકબીજાના મોં ઉપર છૂટે નહીં, એટલું અંતર
રાખીને બેસવાની કાળજી રાખવી જોઈએ. શરીરમાં કંઈ વિકારને કારણે
કોઈનો શ્વાસ દુર્ગંધ માસ્તો હોય તો તેણે પોતાની બેજે સમજી વિચારીને
ખીજાઓથી જરા અવગ બેસવું જોઈએ.

સામાન્ય રીતે પ્રથમ આપણે બેસીએ છીએ ત્યારે તો અંતર રાખીને
બેસીએ છીએ, પણ કોઈ ને કોઈ મિત્રો જરા મોડા આવનારા હોય જ
છે, અને તેમને પોતાના અમુક મિત્રાની પડોશમાં બેસવાની ઇચ્છા થઈ
આવે છે, અથવા તો અમુક જગ્યા સારી માની ત્યાં જ બેસવાનો આમંત્ર
બાંધીને આવે છે, અથવા તો પ્રાર્થનાની વ્યાસપીઠની નજીક એમને બેસવું

હોય છે. તેથી તેઓ દાયરની જેમ વચ્ચે ભરાય છે. આથી બન્ને બાજુના સભ્યોને દયાનું પડે છે. અને ગોઠણ ઉપર ગોઠણ અને ખભા ઉપર ખભા ચડાવવાની ફરજ પડે છે. એ રીતે ઘણાને માટે તે દિવસની આખી પ્રાર્થના એક પ્રકારની અગવડ અને અસુખની લાગણીથી ઘેરાઈ જાય છે. એમાં પણ જો એ મોડા મિત્રો પ્રાર્થના શરૂ થયા પછી વચ્ચે આવીને ભરાય છે તો તો આપણી એકાચતાનું આવી જ બને છે. દાળ દુણાય તેવી રીતે આપણી તે દિવસની પ્રાર્થના ખરેખર દુણાઈ જ જાય છે.

જેમ છાતીબંધો વચ્ચે ઘૂસીને ખેંચ બગાડે છે તેમ છાતીકીણાઓ વળા ખીજી રીતે બગાડ કરે છે. એવા પોતા, શરમાળ સ્વભાવના માણસોને કાંઈ પણ સભામાં, ખાસી જગ્યા હોય તો પણ આગળ જઈને બેસતાં દિમિત ચાલતી નથી. તેઓ દમેસાં સમાર્યાનમાં દાખલ થાય તેવા જ, પડેનામાં પડેથી ખાસી જગ્યા જોઈને બેસી જાય છે તેમના જેવા સ્વભાવનો ખીજો આવે તે પણ તેની આગળ જઈને કેમ બેસી રહેતો તે વળા તેની પાછળ એમશે. એમ ઠરતાં કરતાં આ શરમાળ ભાઈઓની શરમનો સરવાળો એવડો મોટો થઈ જાય છે કે સભાનું પ્રવેશનું નાકું ભરાઈ જાય છે અને નવા આવનારો માટે બેસવાની જગ્યા રહેતી નથી. સભાની અંદર વચ્ચે પુષ્કળ ખાલી જગ્યા હોય છે, પણ ત્યાં પહોંચવા માટે અનેક લોકો ઉપર ફૂટી ફૂટીને જવું પડે છે.

આપણે જગ વધારે વ્યવસ્થિત થતાં શીખીએ તો આવા વિશ્લેષોથી બહુ સહેજે બચી શકીએ એમ છે. પ્રાર્થનાના નિનમિત સભ્યોએ પોતાની જગ્યાએ ચોક્કસ ઠગની રાજ ત્યાં જ બેસવાનું રાખવું, અને તે વહેના મોડા આવે તો પણ બીજાઓએ તેમની જગ્યા ખાલી જ રહેવા દેવી. પ્રાર્થનામાં ગામલોકો વગેરેની અનિયમિત વરતી આવતી હોય તો તેમને માટે એક ચોક્કસ જગ્યા અથગ ઠગની મૂકવી જોઈએ, અને તેમને કહે તેમ નાકા ઉપર ન બેસતા, આનતા જાય તેમ દેહ અદરના ભાગથી બેસતા જાય એવી તાલીમ આપી દેવી જોઈએ.

પ્રાર્થના કઈ ભાષામાં કરવી ?

પ્રાર્થનામા સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, વગેરે પ્રાચીન ભાષાઓમાંથી મંત્રો, શ્લોકો, આરતો લેવા પ્રત્યે આકર્ષણ રહ્યા જ કરે છે. આપણા ધર્મગ્રંથો, વેદો, ઉપનિષદો, ગીતા, ધ્રુગન વગેરે તે ભાષાઓમાં રહ્યા, અને આપણી સર્વ ધાર્મિક ભાવનાઓના મૂળિયા આપણને તેમાં જડી ગડે છે, તેથી પ્રાર્થનાની પસંદગી કરતા આપણે એ જૂના ઝરણા તરફ વળીએ એ સ્વાભાવિક છે.

પરંતુ પ્રાર્થના એ આપણે માટે માત્ર એક ધર્મવિધિ અથવા બાહ્યચાર જ નથી. આપણે તો તેમાંથી નિત્ય નવ ગ્રંથણ અને આત્મમગ્ન મેળવવા માગીએ છીએ તેથી તેની ભાષા એવી જ હોવી જોઈએ કે જે આપણે સ્વાભાવિક રીતે અનાપાસે સમજી શકીએ.

આપણે સઘ સંસ્કૃત આદિ ભાષાઓનું જ્ઞાન ધરાવનાર વિદ્વાનોને બનેલો હોય તો તે બન્ય ભાષાઓમાં પ્રાર્થના કરવાનો આનંદ તેઓ જરૂર ભોગવી શકે. પરંતુ મોટે ભાગે તો આપણે આપણી પ્રાર્થનાઓમાં આશ્રમ વાગી બેઠેલો તેમ જ બાળકાને બેળવવા ઇચ્છીએ છીએ, ગ્રામવાસી જનતાને પણ તેમાં રસ લગાડવા માગીએ છીએ, તેથી આપણે પોને પ્રાચીન ધર્મ ભાષાઓની સીધી લડેજત ભોગવી શકતા હોઈએ તો પણ આપણી સઘ પ્રાર્થનાની ભાષા સૌ સમજી શકે જ ન ગણવી જોઈએ. સંસ્કૃત મંત્રો પઠવાથી એટલે જાતનો ધાર્મિક દેખાવ ડીઝો થાય ખરો, પણ દેખાવ કરવા જતા આત્મા જિડી જાય એ શા ખપતું ?

ત્યારે સત્યામહાશ્રમની પ્રચલિત પ્રાર્થનાઓ સંસ્કૃતમાં કેમ ચાલે છે ? એનાં કેટલાક કુલ્ગતી મારણો છે એક તો ગાંધીજીના આશ્રમમાં હમેશા અનેક ભાષા બોલનારા સભ્યોનો સઘ હોય છે અને તેઓમાં ઘણાખગ વિદ્વાનો હોઈ સૌને માટે સામાન્ય ભાષા તરીકે સંસ્કૃત ભાષા ત્યાં સહેજે ગરજ સારી શકે છે. જોકે ત્યાં પણ સ્ત્રીઓ, બાળકો, મારીગરો આદિ એકાંજી વિદ્વાનો અથવા અવિદ્વાનોનો વર્ગ નાનો હોતો નથી, અને તેમને તો વિદ્વાનોની સાથે વગર સમજે ઘસડાવાનું અને પોપટિયા રટણ મરવાનું જ રહે છે.

ખીજી, ગાંધીજીના સિદ્ધિતાની ગ્રંથાલયી દેશના જુદા જુદા પ્રાંતોમાં અનેક આશ્રમો ચાલી રહ્યા છે એ સર્વ સંસ્થાઓમાં પ્રાર્થનાઓ એક સરખી ચાલે એ ઘણું સુવર અને બન્યું છે. સંસ્કૃત એક સર્વસામાન્ય

ભાષા તરીકે એમ પણ સારી ગરજ સારે છે. આજે ગાંધીજી દેશમાં ગમે તે ભાગમાં પ્રવાસ કરતા હોય ત્યાં પ્રાર્થનાનું ખોળિયું સર્વસામાન્ય હોવાથી લોકોને તેમની પ્રાર્થનામાં બળવું સકલ જને છે, તે જો તેઓ પ્રાર્થના શુદ્ધતામાં કરતા હોય તો ન જની સકત.

પરંતુ છેલ્લી દૃષ્ટિ જ હોય તો તો પ્રાર્થનાની સર્વસામાન્ય ભાષાનું સ્થાન સંસ્કૃત કરતાં રાષ્ટ્રભાષા હિન્દુસ્તાની જ વધારે સારી રીતે સંભાળી શકે. દેશના કોઈ પણ પ્રાંતમાં તે શીખી લેવી અને સમજવી સંસ્કૃત કરતાં ઘણી વધારે સહેલી પડે, અને ન શીખેલા લોકો પણ સહેલાઈથી તેને ભાવાર્થ મહત્ત્વ કરી શકે.

ખરું જોતાં આશ્રમ-પ્રાર્થનાઓનું સૌથી વધારે લોકપ્રિય અંગ કોઈ હોય તો તે તેમાંનો શ્લોકવિભાગ નહીં, પણ સંતકવિઓનાં હિંદી ભાષાનાં મંત્રો જ છે. શ્લોકો એક પ્રકારનું ધાર્મિક વિધિનું વાતાવરણ જમાવતા હશે ખરા, પણ છવ વિનાના વાતાવરણની શી કિંમત ? બહુ બહુ તો લોકો મોઢાં વકાસીને કહેશે : “વાદ ! કેવી બધી પ્રાર્થના ! જાણે કોઈ પ્રાચીન ઋષિનું આશ્રમ !” પણ ઋષિનો શો સંદેશો છે એ તેમાંથી ઘણા થોડા જ લોકો સમજશે. પરંતુ ભજન તો હિન્દી ભાષામાં હોવાથી સોંસગં તેમના અંતરમાં બેતરી જાય છે, તેમને ડાકાવે છે અને ગાંધીજી શું કહેવા માગે છે એ સમજવા માટે એમની હૃદયભૂમિને તૈયાર કરી દે છે.

ત્યારે પ્રચલિત પ્રાર્થનામાં સંસ્કૃત ભાષાને સ્થાન કેમ મળી ગયું હશે ? પ્રથમ તો તેના મૂળ સ્થનારાઓ, સંસ્કૃતના અભ્યાસીઓ અને પ્રાચીન ધર્મ-સાહિત્યના ભક્તો હશે એમ લાગે છે. તેમાંથી તેમને પ્રાર્થનામાં ઉપાડી લેવાને લાયક આખાં ને આખા પ્રકરણો મળી ગયાં.

ગીતામાંથી રિયતપ્રત્ય પ્રકરણ આપું ને અક્રમ્ધ મળી ગયું. આપણે જેવા થવા રાતદિન મથી સ્વા છીએ એવું કેટલું સુંદર, કેટલું રાસરસુદ્ધ નિરૂપણું અને તેની સાથે ગીતા જેવા પુણ્ય ગ્રંથનો સંબંધ, વ્યાસ મુનિ જેવા ઋષિ અને શોકેશ્વર જેવી દેવતા. પછી પસંદગી ધર્મ જ્ઞામાં શી વાર લાગે ! ભાષા સરસ છે, સો જાળકોને મુસ્કેસ પડશે, પણ મન વાળી લીધું હશે. “તેમને આપણે મદદ કરીશું, શીખવી દઈશું, એટલી મહેનતના ડરથી આવી પ્રાસાદિક વસ્તુ છોડવી એ કાયરતા જ ગણાય.”

એ જ પ્રમાણે શ્રી શંકરાચાર્યનાં પ્રાતઃસ્મરણ અને નમસ્તે સ્તોત્ર વાળાં સુંદર સ્તોત્રો મળી ગયાં. “પ્રાર્થનામાં આપણે એ જ જોઈવું હતું. ગદન ગંભીર વેદાંતમાં ડૂબ્યા મારવી અને સાથે બહિરસમાં તરખોળ થવું એ જ આપણા આત્માની જૂજ હતી. શંકરાચાર્ય વિના ખીજો કોણ એ જૂજ

ભાંગનાર મળે ? એમની એ બાધા સંસ્કૃત છે, પણ તેથી કામર શા માટે થતું ? તે આપણે પ્રયત્ન કરીને સમજ લઈશું. પ્રાર્થનાની પાછળ આપણે ઉત્તરો પ્રયત્ન ન હોય તો પછી તે પ્રાર્થના શાની ?”

આવી આવી બીજી પણ તૈયાર વસ્તુઓ જૂના ધર્મ-સાહિત્યમાંથી મળી ગઈ, અને અર્વાચીન પ્રાંતીય અગર ગાંધીય ભાષાઓમાં એટલો 'સતોય' આપે એવું કંઈ એકદમ મળી શક્યું નથી. સંસ્કૃત શ્લોકોનાં ભાષાન્તરો કરીને દામ ચલાવવાની ઇચ્છા થઈ હશે, પણ સાહિત્યની જગ્યામાં હાંથી રસગતા ધરાવનારાઓનાં મન એ વિચારથી ખાટા થઈ ગયાં હશે. “ઋષિઓની અને મહાત્માઓની એ વાણીનો પ્રસાદ, એનો રણધાર તરણુમાંઓમાં ફેણ ઉતારી શકે ? મૂળ તે મૂળ અને છાયા તે છાયા !”

આ તો મૂળ પ્રાર્થના ગ્યનાગઓના માનસનો ચિતાર આપણે દોઢ્યા. પણ આશ્રમપ્રાર્થનામાં કેટલાક તાગ વધારાઓ પણ થયા છે. તેમાં પહેલું પ્રાચીન ભાષાઓ જ બિતરી આવી છે. તેવા વધારામાં એક તો કુર્ગને 'કરીક્રમાંની' આવતો છે. મુસવમાનોની પ્રાચીન અરબી માટેની તેમ જ કુર્ગનની દિવ્ય વાણી માટેની ભક્તિ બળીતી છે. કુરાનમાંથી કંઈક ભાગ લેવાનો વિચાર થાય એટલે તરણુમાનો ખ્યાલ સ્વપ્નામાં પણ આવેલો દુરદેશ છે.

બીજો તાગ વધારો તે ક્ષેત્ર ત્યક્તેન મુગીયાઃ એ વિચારવાળા ઉપનિષદ મંત્રનો છે. આપણે સૌએ રામદામમાં ગૂંથી લેવા જેવો આ વિચાર પ્રાર્થનામાં આવ્યો ત્યારથી પ્રાર્થનાની પ્રાણશક્તિ જરૂર ખૂન જ વધી છે. ઈશી કાવ્યમય, ઈશી સરળ, ઈશી મધુર એ ઋષિની સંસ્કૃત ભાષા ! પ્રયસિત ભાષાના કોઈ કવિએ એની સુંદર રીતે એ વિચાર રજૂ કર્યો હોય એવું કંઈય જોવામાં આવતું નથી. ફેણ બધે આપણે આ જમાનાના માણસો ઈશી પામર થઈ ગયા છીએ કે એ ઋષિઓના જેવી સીધી, સળ, પાણીદાર વાણી બોલનારો એક પણ કવિ આપણામાં પાકતો નથી.

આ રીતે આશ્રમપ્રાર્થનાઓ સંસ્કૃત જેવી પ્રાચીન ધર્મભાષાઓમાં મંચાઈ અને ચાત્રની આવી છે એ બધાં છતાં અને જૂની વાણીમાં રહેલો પ્રસાદ વગેરે પિઠાણનાં છતાં આપણે પ્રાર્થનાઓની બાધા આપણી રાષ્ટ્રભાષાને જ કરી લેવી જોઈએ, એ વિચે શક નથી.

વળા આપણે આશ્રમ તો પ્રામજનતાની વચ્ચે ગદીને મેવા કુનારો ગ્લો, એટલે આપણને તો ગાંધીભાષા પજુ બારે પડે. તેથી આપણે તો પ્રાર્થનાઓને મુજરાતીમાં જ ઉતારી લીધી છે. તેમ કરતાં ભાષાની પ્રસાદિત્તાનો ભોગ અપાયો છે એ આપણે બળીએ છીએ, પણ આપણી સાથે બળનાર

ક્રાંતવાસી બાઈઓ અને બહેનો અને બાળકો તેમ જ છાત્રાં ખરાં આશ્રમ-વાસીઓ પણ કરો, અર્થ સમજે નહીં, પટે તેમાંથી કરો, પ્રાણ પામે, તાર્કિક એ આપણે કેમ સકન કરી શકીએ? મૂળ પ્રાર્થના સમજીને, બધી શકે એવા આપણે ત્યાં ભાગ્યે જ પાંચ સાત જણ હોઈ શકે. એવી પરિસ્થિતિ પિઠાણીને લે આપણે ભાષા બદલવાની હિંમત ન કરીએ, તો, આપણે ખરે જ જડ અને ગતાનુગતિકમાં જ, ખપીએ.

અવચન ૪૯ મું

પ્રાર્થનામાં શું શું આવે ?

પ્રાર્થના મારફત આપણે આપણા જીવનના સિદ્ધાન્તો, આપણું ધ્યેય — તેને આપણા લેહીમાં દહાવવા માગીએ, છીએ, તેનું રક્ષણ કરી કરી દિવસે દિવસે તેની અંદર છુપાવેલો અર્થ ઉકેલવા ઇચ્છીએ છીએ, એટલે પ્રાર્થનાનું મુખ્ય અંગ એ એવા સિદ્ધાન્ત અને ધ્યેયવાચક વસ્તોનાં બનેલું છે. ખરી રીતે એ જ મુખ્ય પ્રાર્થના. તેનાં બાકીનાં બધાં અંગો એ ડાળાં પાંખડાં છે.

કેટલાક ભક્તિભાવવાળા લોકોને કદાચ એવી સંતોષ નહીં થાય. એમનો આત્મા તો ભગવાનની મદાન શક્તિઓનું જેમાં વર્ણન હોય, તેના ચરણમાં પેલે દીન બનીને આરજૂ કરેલો હોય એવા ભાવની પ્રાર્થના માટે ઝંખી રહ્યો હોય છે. વળી કેટલાંક તત્ત્વચિન્તકો હોય છે. તેમનો આત્મા ઈશ્વર-તત્ત્વનાં નિરંજન નિરાકાર આદિ ગુણોનું અને સંસારની અસારતાનું વર્ણન હોય એવી જ પ્રાર્થનાથી સંતોષ પામી શકે છે. એમને આપણી પ્રાર્થના શ્રીશ્રી લાગે એવો સંભવ છે. “આમાં ભક્તિનો ભભરો ચડાવનાર કે જ્ઞાનના સાગરમાં ઝીલાવનાર તત્ત્વો કયાં છે?” તેઓ કહેશે, “આમાં તો માત્ર નીતિના નિયમો જ સમેહીન કરેલા છે. પ્રાર્થના વખતે પણ બે ઘડી દુનિયાને જૂઠીને વૈરાગ્યમાં મસ્ત ન થઈએ તો તે પ્રાર્થના શાની? તમે તો તે વખતે પણ દુનિયાને — તમારા સમાજને અને સમાજમાં કેવા નીતિનિયમોથી વર્તવું, તેની ઉન્નતિ કરવા કેનું જીવન ગુમરવું એનું જ રક્ષણ કરો છો. એટલાથી આત્માને સંતોષ કેમ થાય?”

ભક્તલક્ષ્યવાળાઓ આમ પણ કહે છે: “આનું નામ જ ‘પ્રાર્થના’, તેથી ભગવાન પાસે ભક્તિબીની થાયના તેમાં ન હોય તો તેનું નામ ખોટું પડેને?” કદાચ તેમનું કક્ષન ખડું હોય, અને આપણે જો કરી, રજા છીએ તેને માટે, ‘પ્રાર્થના’ એ ખડું નામ ન હોય. કેટલાક વિચારક આશ્રમવાસીઓ

તેને માટે 'ઉપાસના' નામ વધારે બંધમેસતું માને છે—એટલે કે જીવનના ગંભીર પ્રશ્નોનું ચિન્તન કરવા, જીવનના સિદ્ધાન્તો પાકા કરવા એ ધડી શાન્તિમાં બેસવું.

આપણે શાન્તિમાં બેસીને ભગવાનની ઉપાસના જ કરવી છે, પણ આપણે ભગવાનને જનતાજનાર્દન રૂપે અથવા દરિનારાયણ રૂપે જોઈએ છીએ. એટલે એની સેવા એ જ આપણું ભજન બને છે. એની સાચી પૂજા જો આપણે આપણું પોતાનું જીવન શુદ્ધ, નિસ્વાર્થ, નિર્વિદારી બનાવીએ તો જ કરી શકીએ. તેથી સ્વાભાવિક રીતે આપણે ઉપાસના વખતે 'સ્થિતપ્રજ્ઞ'નાં લક્ષણોનું ચિન્તન કરવું પસંદ કરીએ છીએ.

તે જ પ્રમાણે, પરમાત્માએ પોતાનું નિર્મલ નિરંજન રૂપ તો આપણાથી ઢાંઠી રાખ્યું છે. આપણાં આંખ કાન નાક એટલાં ભાગ છે કે તેનાથી એને જોવો સાંભળવો શક્ય નથી. આપણી બુદ્ધિ ગમે તેટલી ઝીણી કરીએ તો પણ એનું ચિન્તન તે કરી શકે એવી આશા નથી. જલ ગમે તેટલી લાંબી કરીએ તો પણ તે તેને વાણીમાં ઉતારી શકે એવી આશા નથી.

પણ ધૈર્ય જો આપણને આમ સાંઠડા આત્મભમાં પૂર્ણ છે તો સાથે સાથે પોતે પણ અપ્રસ્ટ છતાં આપણે ખાતર આપણે જોઈ શકીએ તેવા રૂપે પ્રગટ થયો છે. દેવું સુદર તેવું આ રૂપ છે! દેવ બચ્ચ! ઝગમગ કરતા તારાઓથી ભરેલું આકાશ, તેજસ્વી સૂર્ય અને શીતળ ચંદ્ર, ગગનચુંબી પર્વતો અને વિરાળ સુમુદ્રો, લીલાં લીલાં વૃક્ષો, અને એ સૌ કરતાં અદ્ભુત પ્રાણીઓ, અને તેમાંથી સોને શિખરે બુદ્ધિ અને બાવનાથી ભરેલો મનુષ્યપ્રાણી—ભગવાનનું આ પ્રગટ રૂપ આપણે આંખે દેખી શકીએ છીએ, વાણીથી તેવું શુભગાન કરી શકીએ છીએ, આપણે તેના ઉપર પ્રેમ કરી શકીએ છીએ, આપણાં બોધવિજ્ઞાસ સ્વાર્થોત્તો ત્યાગ કરી તેને પ્રસન્ન કરી શકીએ છીએ. તેની સેવામાં આપણી જાતને ધસીને, મરતકવું બલિદાન આપીને તેનામા સમાર્પ જઈ શકીએ છીએ. આપણે ભક્તિના ઊભરાથી પ્રાર્થનાનાં રાજ સવારે એ પીડિતનારાયણ અથવા દરિનારાયણનું સમગ્ય કરીએ છીએ:

“નથી મને કામના રાજ્યની વા
ન સ્વર્ગની, ના ભવ પટવાની,
જો કામના એક ખાંડી જવાની
પીડિતનાં દુખ નિવારવાનું.”

આગે આપણે ભગવાન છે, આગે આપણી ભક્તિ છે, એને જ અનુરૂપ આપણી ઉપાસના અથવા પ્રાર્થના આપણે બનાવી લીધી છે.

પ્રાર્થનાનું બીજું અંગ છે ભજન અને ધૂન. તે પ્રાર્થનાનું સૌથી મધુર અને તેથી લોકપ્રિય અંગ છે. નાનાં બાળકો અને ગ્રામવાસીઓ પણ તેમાં ભાવથી ભળી શકે છે. તેમાં પણ આપણા પ્રિય સિદ્ધાન્તો જ આપણે ગાઈએ છીએ, પણ સંગીત અને કાવ્યના રસોમાં ભળીને તે સારી રીતે પકાવેલા અન્નની જેમ સુપાચ્ય, રુચિકર અને હળવા બનેલા હોય છે.

આ માટે તુલસીદાસ, સુરદાસ, કબીર, નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ, તુકારામ જેવા સંતકવિઓનો વારસો આપણને મળ્યો છે એ આપણું દેવું મોટું ભાગ્ય છે? એ વારસો લૂંટવામાં આપણે ભાષાનો ભેદ આડો આવવા દીધો નથી. ગુજરાતી, હિન્દી, બંગાળી, મરાઠી એ બધી ભાષાનાં ભજનો આપણે ગાઈએ છીએ.

આજુ ન્યાનો આ બાળતમાં આપણને જણે વમ્મોલી ગાય જેવા માણસ પડે છે. કવિઓ અને લેખકો તો, ઘણા છે. પણ તેઓ ભક્તો અને સંતો હોતા નથી. છતાં જૂનું ને જ સોનું અને નવામાં કંઈ હોય જ નહીં એવી જડ માન્યતા આપણી નથી. આપણા આત્માને સતોય આપે એવાં ભજનો આજના કવિઓમાંથી મળી જાય છે તો આપણે ઉપકાર સાથે તેને લઈએ છીએ. ગુરુદેવ રવીન્દ્રનાથ, નાનાલાલ, નરસિંહરાવનાં દેવકાંક ભજનો આપણાં માનીનાં ભજનોમાંનાં છે.

• આપણા સિદ્ધાન્તો જૂના છતાં તેનાં ફરંગ અને લેવાસ નવાં જ છે. સત્યાગ્રહ, બળિયાની અહિંસા, નિર્દોષમાં મૃદેશી સામાનું હૃદયપરિવર્તન કરવાની અદ્ભુત શક્તિ, અનાસક્તિ, આપણાં એકાદસ મનો, દરિદ્રનારાયણની અને પતિતપાવનની ભક્તિ, — આવી આવી તે નવી ભાવનાઓ છે. તે સિદ્ધાન્તોનાં ભજનો અને ધૂનો ગાનારા નવા સંતકવિઓ પાડશે અને આપણા ભજનસંગ્રહમાં નવી ભરતી કરશે એવી આપણે સદા આશા રાખી રહ્યા છીએ, અને ત્યાં સુધી આપણે જૂના સંતોની વાણીમાં આપણા દિલના ભાવો અકાશીને તે ગાઈએ છીએ.

સ્તોત્રવિભાગમાં આપણે આપણા ધ્યેયનું સીધું રટણ જ ગાએલું છે, પણ ભજનોમાં તો આપણે નિત્ય નવા ભાવો ધારણ કરી શકીએ છીએ. ડોઈ વાર સીધાં વૈષ્ણવજનનાં લક્ષ્મી કો ગાઈએ, તો ડોઈ વાર ‘હરિનો મારગ છે ચરાનો’ કે ‘હર સંગ્રામકો દેવ મારો નહીં’ એવી વીરવાણી પણ ગાઈએ છીએ. ડોઈ વાર રજ જેવડા બની પ્રભુને ચરણે બેસીએ છીએ અને ‘મો મમ કૌન કુટિલ સવ કમી’ એમ ગાઈએ છીએ, અને પોનામાં રહેના દોષો શોધવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ. સ્વપ્ને માર્ગે ચાલતાં કંઈ પડે અને ચારે તરફથી હાથ હેરા પડે એવા તો જિંદગીમાં નાના

મોટા પ્રસંગો આવ્યા જ કરે છે. તેવે વખતે 'મુનેસી મૈને વિવેલ ક ષત્રુ રામ' એ ગાર્ડને આપણે છાતીમાં બળ ભરીએ છીએ અથવા 'દરિને બગતી દંતુ માર્ગી લાગ જતા નથી જાણી રે' એ બળન ગાર્ડને આશાના તણુને વળગી મેડેલાં બળ મેળવીએ છીએ.

બળનોના દેહસાક પ્રકારો જૂના લો ૧મા માનીતા જણાય છે, પણ આપણો તે બહુ ગમતા નથી વૈગમ યદાવરાના હેતુથી ધણા બળનોમા સસગ્નું નગ્નની ખાણને રૂપે વર્ણન કરેલું હોય છે સસાગ્નની સેરા એ તો આપણી સાવના જ રહી, એટલે આપણો એવા બાનના બળનો કેમ ગમી શકે? કામને છતવામા મન યથે એવા હેતુથી દેહસાક બળનો સ્ત્રીશરીનું સુગ ચડે એવું વર્ણન કરે છે એ તેનાથી બાગરાનો ઉપદેશ કરે છે આપણે પણ કામ છતવા તો છડીએ છીએ, પણ આપણી આ રીત કેમ હોઈ શકે? આપણી રીત તો આ પ્રતે માનાબાવ અને સેરામાર મેળવેલો એ છે દેહસાક બળનો વળી મળના—યમ્યાતનાઓના બધના વાળ વગાડે છે, તેનાથી તેઓ આપણો ભગાવે છે—અનમત એવા હેતુથી કે આપણે એથી બચવા માટે પવિત્ર જીવન ગાળવા નાગીએ છતાં આપણને એવા બળનોમા મગા પડી શકવ નથી આપણો તો 'જર છે તિગાર જતુર ગરવેરી, સાવનક વ નાના હોગા'—એવા બળનો જ વધારે પ્રિય છે, જેમા મૃત્યુને આપણા પરમ તિતેસરી જ્વન તરીકે ગાયુ હોય.

પ્રાર્થનાનું ત્રીજું અંગ વ્યાખ્યાય અથવા મથપત્ત છે ગીતા, ઉપનિષદ અને ગમારણ, એ આપણા મૂળ ગ્રંથો છે—કુગન, બાહ્યન અને છુદ્ધ જીવનમાથી પણ આપણે વખતોવખત પ્રેરણાના પાન ખરીએ છીએ તાજું તાજું સત્યાગ્રહસાહિત્ય એ તો આપણો માર્ગદર્શક / આસનો આધ્યાત્મિક શાંતનો છે.

પ્રાર્થનાનું ચોથું અંગ પ્રવચન દરેક આશ્રમમંજીમા માર્ગ ને કોઈ વ્યક્તિઓ એની હશે જ, હોતી જોઈએ, જે એ આખા મંજીના મધ્યબિંદુ જેવી હોય. એવી વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓ હોય તો જ આશ્રમોમા જીવ દેખાય છે જે આશ્રમોમા તેની વ્યક્તિઓ નથી હોતી તે માત્ર નામે જ આશ્રમો છે લા મકાનો હશે, પૈસાટકાનું બળ હશે, કંઈક બધારણસગ્નું કામ પણ ચાલતું હશે, છતાં જીવ જોવામા નહીં આવે.

આશ્રમ એટલે માર્ગ સૂતિમય વ્યક્તિ અને તેની આસપાસ તેના આકર્ષણથી વીંટળાયેલું મંડળ આખા મંડળને તેના પ્રતે શ્રદ્ધા હોય છે, માન હોય છે, પ્રેમ હોય છે તેને પણ આખા મંજી માટે અત્યંત પ્રેમ હોય છે. તેની પાસેથી મંડળને પ્રેરણા મળે છે, તો મંડળ પણ તેનામા

પ્રેરણા પૂરે છે. મંડળને પોને ઉત્તમમાં ઉત્તમ દોરવણી આપવી છે એ વિચાર તેના મનમાં ચોતીંગે કલાક બાગૃત રહે છે, તે વિચારની પ્રેરણાથી તે મદા સાવધાન રહે છે અને પોતાની અંદર સિધિવતા દાખવ ચલા દેતો નથી.

આવું પરસ્પર પ્રેમ શ્રદ્ધાવાળું મંડળ હોય તેવો આશ્રમ જીવે. જાગતો અને રોજ રોજ વધતો રહે છે. તેની બધી પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રાણ સુગતો આવૂમ પડે છે. તેની પ્રાર્થનાઓ પખુ રસમય અને જીવંત હોય છે. તેવું નથી હોતું ત્યાં પ્રવૃત્તિઓ બધી થતી હશે, પણ તે યાત્રિક જેવી ત્યાંની પ્રાર્થનાઓ તો ખાસ શુષ્ક અને આગોશનની રેહડ જેવી નિર્જીવ લાગશે, પડી બસે તેમાં ધૂપ, દીપ, વાગ જેવા કૃત્રિમ ઉપાયોથી રસ લાવવાનો પ્રયત્ન કરતા હશે.

પુગતોના વાચન કરતાં શ્રદ્ધેય પુરુષના મુખની જીવંતી વાણીની ખૂબી ન્યારી જ છે. મુખની વાણી બધે પુસ્તક જેટલી ગોવાયેલી નહીં હોય પણ તેની અંદર જીવંતો ગજુદાર હોય છે, પ્રેમનો ઊભરો હોય છે; બોલનારને આપણને કંઈક આપવાનો આવેશ ચડેવો હોય છે, તેથી તેની વાણી આપણા દિલમાં સોંસરી ઊતરી જાય છે, અગ્રધુ વચન બોલાય તે પહેલાં આપણે આખુ સમજી જઈએ છીએ.

પણ પ્રવચનનો સિવાજ પાડી નાખવાનો હોય નહીં. પ્રાર્થનાનું તે એક અંગ છે, માટે કંઈ ને કંઈ પ્રવચન થઈએ કરવું જ જોઈએ એમ સમજી સિવાજ પાડી દેવામાં આવે તો પ્રવચન કૃત્રિમ અને બાળશીયુ થઈ જવાનો ભય છે. પછી તો જેમ લાશુ બોલાય તેમ બોલવું, તેમા બનાવટી રસ જમાવવા માટે નિંદા અને દીક્રાજોમા ઊતરી પડવું, મુદ્દ આદિના છાપાના બનાવોના તીખા તમતમતાં બનાવો આપવા, તેના ઉપર ગેડિયોના વક્તાઓની અથવા દૈનિક છાપાના અગ્રજેબોની સૈનીમા વિવેચન કરવું, — આવું તેનું સ્વરૂપ બની જવાનો ભય છે તેમ થવા દેવું ન જ જોઈએ.

પ્રવચન કરવાને ખાતર — સિવાજ પાળવાને ખાતર પ્રવચન કરવાનું નથી. પરંતુ આપણી આસપાસ રોજ અનેક બનાવો બને છે, અને આપણે જાહેર સેવકો ગણા, તે બનાવો વિષે આપણા સિદ્ધિતા પ્રમાણે આપણે આપણા વિચારો ઘડવા જોઈએ. આપણા સરચાજનમા પણ નાની મોટી ઘટનાઓ બનતી હોય છે, મુજબજો ઊભી ચાય છે. આ બધા વિષે આપણા મડળે ધર્મશુદ્ધિથી — સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ વિચારો કરતા રહેવું જોઈએ. એટલે પ્રવચનનો સિવાજ ન પાડીએ તો પણ નિત્ય નવા સિવાજો કરવાના પ્રસંગોના કદી દુષ્કાળ પડતો નથી. આપણી સરચા જીવંતી હશે, માત્ર ઘરેડમાં ચાલનારી નહીં હોય, અને જો આપણા સદ્બાજ્યે આપણી વચ્ચે ચારિત્ર્યવાન અને

વિચારક નેતાનો વાસ હશે, તો આપણી પ્રાર્થનાઓમાં નિત્ય નવાં નવાં સુરસ પ્રવચનોડખી ગગા વહેતી જ રહેશે, અને આપણને નિત્ય નવી શક્તિ અને પ્રેરણા આપ્યાં જ કરશે.

એમાંથી જ પ્રશ્નોત્તરીનું અંગ પણ રચાભાવિક રીતે ઊભું થશે. આપણે જો પ્રવચનો ળાડા બિતરી સાબળતા હોઈશું, વિચારમય જીવન ગાળતા હોઈશું, જોટલુ આચરીએ તેટલુ બધુ સમજવા પ્રયત્ન કરતા હોઈશું અને સમજીએ તેટલું આચારમાં ઉતારવાની દિમ્મત દેળવતા હોઈશું, તો આપણને જાત જાતના જીવતા પ્રશ્નો બિંધા વિના કેમ રહે? પ્રાર્થનાના પવિત્ર વાતાવરણમાં આપણે આપણી શંકાઓ ગ્ભૂ કરીએ છીએ અને આપણા શ્રદ્ધેય ગુરુજનો પામેથી તેનાં સમાધાન મેળવી શાંત થઈએ છીએ. એટલા પ્રશ્નના જવાબો સાંભળી આપણું મઝળ લાભ ઉઘાવે છે.

પૂજનાર પોતાની હોશિયારી બતાવવા પૂજાનો નથી, મનમા ખરી મૂંઝવણ ઊડી છે તેથી જ પૂજે છે; જવામ આપનાર પોતાની છુદ્ધિ કે ચાનાડી બતાવવા જવામ દેતો નથી, પણ પ્રેમથી સામાને પોતાના અનુભવ અને જ્ઞાનનો લાભ આપવાની વૃત્તિથી જવામ આપે છે. નાનાં અને મોટાંને એકબીજા ઉપર ભાવ છે. નાનાંઓ પ્રશ્નો પૂજનાં સમયાવાં નથી કે કરતાં નથી. છૂટથી પૂજે છે, પોતાની નાની છુદ્ધિ પ્રનાએ ગાંડીરેની અને અભિયાન બાપા પણ વાપરે છે; પણ તેમાં ગુરુજનનું અપમાન હોતુ નથી, તેની પાસેથી શીખવાની વૃત્તિ જ હોય છે. ગુરુજન પણ તેને નિરુત્તર કરવા કે ઉઘાવવા માગતો નથી. પ્રેમના સજધને હીરે તેની મૂંઝવણ વધ્યાં છે તે તરત પકડી પાડે છે. દારૂવિનોદમાં વીંટાળીને પોતાનો ઉત્તર તેના હૃદયમાં પડેલાડી દે છે. ઘણી વાર અગત અનુભવો અને ધન્યગુણ દૃષ્ટાંતોથી તેની આંખ ઉઠાડી દે છે. અગ્સપગ્સમાં આવાં પ્રેમશક્તિ ન હોય તો પ્રશ્નોત્તરી પણ ખૂમ જ ફૂત્રિમ અને પિતંડાવાદ જેવી બનવાનો ભય છે. એક પોતાની અકલ્પનું પ્રદર્શન કરવા ખાતર બતાવડી પ્રશ્ન ઉઘાવશે અને બીજે સામાને આંજ નાખવા ખાતર જવામ આપશે. આ બાબતમાં ખૂમ સાવધાન રહેવું જોઈએ, અને પ્રશ્નોત્તરીને આવી દલકી જનની બનાડીને પ્રાર્થનાનું વાતાવરણ બગાડવું ન જોઈએ.

પ્રાર્થનામાં એક નવું અંગ દમણાં દમણાં દાખવ થયુ છે — તે છે થોડી મિનિટોની શાંતિનું. આખો સંઘ થોડી મિનિટ કર્મ પણ બોધ્યા વિના અને દિવચાસ કયાં વિના શાંતિથી બેસી રહે, એ સ્થિતિમાં જ ખરેખર કંઈક અદ્ભુત આનંદ રહેશે છે. આખા સંઘની અંદર જાણે કેમકે અઢીક વીજળા ફરી વળતી હોય એવું દરક સમજને તે વખતે લાગે છે.

આ શાંતિ બે શ્લોકો બોલ્યા પછી તરત ધાગણ કરવામાં આવે તો રટણ કરેલા સિદ્ધાંતોનું તે વખતે મગજમાં મનન ચાલશે, અને તેમાં હુપાવેલા અર્થોના કંઈ ને કંઈ ચમકારા રોજ આપણા અંતરમાં પ્રગટ થશે.

મવચન ૫૦ મું

પ્રાર્થના-ચાલકોને ઉપયોગી સૂચનાઓ

છોતો સ્ક્રિપ્ચ ભાગ— સંધપ્રાર્થના નવાં નવાં ચાલતી હોય ત્યાં એક સૂચના ખાસ વિચારવા જેવી છે. પ્રાર્થના એવી કંઈ કરવી જોઈએ કે સર્વ સભ્યોને તેનાં સર્વ અંગોમાં સ્ક્રિપ્ચ ભાગ લેવાની તક મળે.

સ્ક્રિપ્ચ ભાગ લેવાનો હોય તો જ સંધ એકામતા જાળવી રાકે. આ તો પ્રાર્થના છે, દરેકે પ્રયત્ન કરીને એકામ રહેવું જ જોઈએ, એમ ધારી લઈ પ્રાર્થનાને શુદ્ધ કરી મુકવી ન જોઈએ. એકામતા ગખવામાં મદદ થાય એવી સર્વ તદબીગ રાખવી ઘટે.

શ્લોકો નાનાંમોટાં સીને પ્રયત્નથી શીખવી દેવા, જેથી સૌ એકસાથે, સરખા શુદ્ધ ઉચ્ચારથી તે બોલી શકે; અને ન આવડવાને કારણે કોઈને નવા નેસી રહેવું ન પડે. ભજનમાં એક ભજનિક ગાય અને બીજાઓ સાંભળ્યા કરે એમ ધાણી વાર કરવામાં આવે છે, એથી સભ્યોને પોતાને લાંબા વખત સીધો ભાગ લેવાનું મળતુ નથી. તેવા ગાજાઓમાં નાની ઉંમરના સભ્યો અચળ બનશે, એકામતાની ઝોઝી ટેવરાજાઓને ઝોઝાં આવશે અને ટેવરાજાઓને પણ તાણ પડેલાં વિના નહીં રહે ભજનિક મવડાવે અને બીજાઓ ક્રીંચે એમ રાખવું એ વધારે સારું છે. આખો સંધ ભજનો સારા ધૂરે અને એક સાથે ગાય એવું પણ કરી રાકાય, માત્ર તે માટે સીને અગાઉથી સારી રીતે તાલીમ આપેલી હોવી જોઈએ.

વાચન ચાલતું હોય ત્યારે કા તા સૌની પાસે તે પુસ્તક હોય એમ રાખવું અથવા તો વાંચનારે વિવેચન કરતા રહેવું. હાપેલી યાંત્રિક વાણી કરતાં મોઢાની જીવતી વાણી ઉપર ધ્યાન ગણવું લોકોને સહેલું પડશે.

પ્રવચનમાં તો સભ્યોને બાંહે મૂંઝા નેસી સાંભળવાનું જ દશે, પરંતુ મોઢાની જીવતી વાણી હોવાથી તેમાં ધ્યાન ગઢવું એટલું બધું મુશ્કેલ નહીં પડે. છતાં બોખનારે શ્રોતામંડળના સર્વ વર્ગો—ઝોણું બહેલાં, બાળકો, વગેરે સીને ખ્યાલ રાખીને જ બોનું જોઈએ. એમને નજર સામે રાખવાથી ગંભીરમાં ગંભીર વિચારોને સરળમાં સરળ કરીને રમૂ કરવાની કળા ખીલશે.

જેટલું બોનાય તે બધું બાળકો સમજશે એમ નહીં બને તે માટે કાંઈ બાપા વાપરવાની કે રામરાણીની વાર્તાઓ કહ્યા કરવાની જરૂર પડ્યું નથી. પરંતુ તેઓ પણ સખામાં બેઠા એવો ખ્યાલ બોનાનારના મનમાં હાજર હશે તો તે વખતોવખત તેમની સપાતીએ ઊતરી આવશે. તેથી પ્રવચનની ગંભીરતાને એજ આલ્યા વિના તેમાં રસ વધશે. બાળકો કેટલુંક તો સારી રીતે સમજ્યા હશે અને પૂરું નહીં સમજ્યા હોય તેની પણ સુગંધ તેમના મગજમાં રહી જશે.

પ્રાર્થના અતિ લાંબી ન કરો — પ્રાર્થનાના બાળિયાનો વિચાર કરતા આ મુદ્દો પણ સમજી લેવો ઘટે છે. ઘણી વાર કોઈ કોઈ સરથાઓ કલાક, દોઢ કલાક અને તેથીયે લાંબો વખત પ્રાર્થનાઓ ચનાવે છે. એથી સંખ્યોને અનેક રીતે અગવડો પડે છે એટલે લાંબો સમય એકાગ્રતા અને સ્થિર આસને બેસી રહેવું એ સૌને માટે સહેલું ન હોઈ શકે તે સિવાય દિસામી વૃત્તિના સંખ્યોને માટે એટલો લાંબો વખત પોતાના બીજા કાંઈકાંઈ કાંઈકાંઈ પાડવો એ પણ પોસાય તેવું નથી હોતું.

આમાં પ્રાતઃકાળની પ્રાર્થના તો ૧૫ કે ૨૦ મિનિટથી લખાવા દેવી ઠીક નથી જ. એ મહામયો વખત ખૂબ કરકસરથી વાપરવો જોઈએ, અને પોતપોતાની અવસ્થા જરૂરિયાત પ્રમાણે દરેકના હાથમાં તે પૂરતો ફાળવે રહેવા દેવો જોઈએ. આશ્રમ એ તો એકજીવવાળી સંસ્થા હોવી જોઈએ, તેમાં ઘણા કામકાજ મોંએ સાથે મળીને સામુદાયિક કરવાના હોય એ ખરું છે, પરંતુ તેથી સંખ્યોનું કુન જીવન સામુદાયિક કે વસ્કરી છાવણીની ઢબનું બનાવી દેવું એ આપણા ઉદ્દેશ નથી જ. સવારનો સમય કોઈને ચિન્તન માટે, કોઈને અભ્યાસ માટે, કોઈને વ્યાયામ માટે એમ પોતપોતાની જરૂરિયાત પ્રમાણે વાપરવાની છુટ્તા હોય એ સ્વાભાવિક છે. સઘપ્રાર્થના ગમે તેવી ઉપયોગી હોય તો પણ તેને તેની મર્યાદા છોડી સંખ્યોના સ્વાધીન સમયમાં આક્રમણ કરવા ન દેવું જોઈએ.

સાંચકાળની પ્રાર્થના કઈક વધારે લાંબી કરી શકાય, પણ તેને માટે પણ હું તો ૪૦ થી ૪૫ મિનિટથી લાંબી ન કરવાની મર્યાદા સૂચવું. સમયની મર્યાદામાં રહી શકાય એ માટે આખા સભે અને ખાસ કરીને પ્રાર્થનાના જીવદા જીવદા અંગોના સચાનમે એ સંકર કરી પોતપોતાના લાગેલા સાધનાની રાખની પડો ફરાવેલી પળે પ્રાર્થના શરૂ થાય જ — મિનિટ મોડી નહીં કે વહેલી પણ નહીં આ વસ્તુ ધાર્મિક ચોક્કસાઈથી પાળવી જોઈશે. મનોરોગોના વિભાગ ઘણી જગ્યાએ બહુ જ લીનાશથી લખાવી લખારીને બોનામાં આવે છે તેથી એકાગ્રતામાં મદદ થાય છે એમ માન્યતા હોય તો બરાબર.

નથી. શિથિલ અને હીલો સ્વર એકાગ્રતાનો પોષક નથી જ. મિનિટ બે મિનિટ પણ આ રીતે જવા દેવી આપણને પોસાય નહીં. આની મનઝગ એવી નથી કે મિનિટ કાપવાને ખાતર યોગ્ય ધાંધલથી પડી જવા.

ભજનિકોએ પણ સમયનો ખ્યાલ નજરબદાર જવા દેવો ન જોઈએ. હીટીઓ બેવડાં કરવી, લાંબા આશાપો ચલાવવા, એના ઉપર તેમણે અંકુશ રાખવો જોઈશે. ભજનિકો સ્વભાવે ધૂની હોય એ કુદરતી છે. તેથી આ સૂચના અગ્રધાને નહીં ગણાય. એકલો ગાનાર હોય તો તે તાનમાં આવીને વખતનો વિચાર છોડીને મુક્ત કંઠે માર્ગ શકે, પણ સમૂહગાયન જુદી જ વસ્તુ છે. તે વધારે અંકુશ, વધારે મર્યાદા, વધારે વેગ માગી લે છે.

ધૂનનું તો નામ જ ધૂન. તે તો ધૂનમાં આવીને જ મચાવવાની હોય ને? કેટલીક જગ્યાએ સંઘપ્રાર્થનામાં ત્રીસ ત્રીસ ને ચાલીસ ચાલીસ ધૂનઆવર્તનો થતાં મેં જોયાં છે. ભજનિક તાનમાં આવીને તેમાં આશાપો અને પસંદાઓ લેતો જ જાય છે અને ધરાનો નથી. પણ સંઘ થયો એટલે ધૂન પણ અતિ સાંખી તે સદન કરી શકે નહીં. તેને તે પોષાય પણ નહીં. ધૂનનાં દસ આવર્તનો આવી પ્રાર્થનાઓ માટે પૂરતાં મજાવાં જોઈએ.

વાચન, પ્રવચન, પ્રશ્નોત્તરીનાં અંગોએ પણ, વિવેકથી પોતાની મર્યાદા સાચવવી પડશે. બધાં અંગોને રોજ સામદું સ્થાન આપવાની જરૂર ન હોય, એક અંગ વધી જાય તો બીજાએ સંકોચાર્થ જવું જોઈશે.

પ્રાર્થના સદા ક્લીલ રાસો — જે પ્રાર્થના આપણે રોજ સવારે ને સંધ્યાકાળે રટી જઈએ છીએ તે આપણને દિવસ દરમ્યાન સાંભરે છે ખરી? ખાતાં, બેસતાં, જીતાં, કામ કરતાં, સૂતાં તેમાના યોગે, મોટા અક્ષરે લખેલાં સૂત્રોનાં પાટિયાંની જેમ આપણી આંખ સામે આપણને દેખાયાં કરે છે? જે કંઈ કામ કરતા હોઈએ તે કરતાં કરતાં આજના ભજનનું રટણ આપણા મનમાં ચાલ્યાં કરે ■ ખરું? આવું રટણ અને રમરણ તાબું ને તાબું રથાં કરે એવી આશાથી જ આપણે રોજ એની એ પ્રાર્થના બોલીએ છીએ.

પરંતુ જે વસ્તુ રોજ એકની એક કરીએ તે યાત્રિક બની જાય, નિર્જીવ ટેવરૂપ બની જાય, ક્રિયાકાંડ માત્ર બની જાય, અને દિવસ દરમ્યાન આપણને તેનો ખ્યાલ પણ ન રહે, એવું શું નથી બનતું? પ્રાર્થના સંબંધમાં પણ આવું બની જાય છે એ સૌ કેઈ કબૂલ કરશે. એ આપણા મનુષ્યસ્વભાવમાં રહેલી નબળાઈ છે. આપણામાં કોઈ વિરક્ષા જ એવા હોય છે કે જે સદા જગત રહી શકે છે, આવી નબળાઈથી પોતાની શુદ્ધિને ધેરાવા દેતા નથી અને પોતાની પ્રાર્થનાને સદા હીલી ને હીલી રાખી શકે છે.

આપણા સ્વભાવની નજાઈ લક્ષમાં લઈ આપણે પ્રાર્થનાને સદા લીલી રાખવા કંઈક ઉપાયો યોજવા જરૂરી છે.

પ્રાર્થનાના પ્રયોગોના અને ભજનોના ઉચ્ચારો તેમ જ અર્થો સૌએ સારી રીતે શીખી લેવા જોઈએ. તે સંસ્કૃતમાં અને હિન્દીમાં હોય તો તો એ ખાસ જરૂરનું છે. આ માટે આશ્રમ જેવી સંસ્થાઓમાં વખતોવખત ખાસ વર્ગ ગખવા. એક વખતનો વર્ગ પૂરો થયે તે પ્રથમ કાયમનો પૂરો થયો એમ ન માનતાં ફરીથી વર્ગ ચાલુ કરવો. વખતોવખત ભરતી થતી નવી વસ્તીને ખાતર તે જરૂરનું છે એટલું જ નહીં, પણ સામાન્ય રીતે સર્વ આશ્રમવાગીઓને પ્રાર્થનાના ઉચ્ચારો, શબ્દાર્થો અને ભાવાર્થો તાજ રહ્યાં હરે એ માટે પણ એ જરૂરનું છે.

પ્રવચન દરમ્યાન પણ પ્રાર્થનાની અદર આવતા જુદા જુદા સિદ્ધાન્તો ઉપર પ્રસંગોપાત્ત વિવેચન કરવાં. આપણા ખાતરી જીવનને તેમ જ પ્રજાકીય જીવનને પ્રસંગોપાત્ત તે લાગુ પાડતાં મહેતું.

આમ દરેક ઉપાયે પ્રાર્થનાના શબ્દો, તેના ભાવો, તેમાં રહેલા સિદ્ધાન્તો આપણા દરેકના મનમાં ઘૂંટયાં હવ્યા એ ખૂબ જરૂરી છે. પ્રસંગે-અપ્રસંગે, સુખમાં દુઃખમાં તે ચિત્તપ્રિયિત મિત્રોની જેમ આપણી આંખ સામે દાખર રહે અને આપણને જળ અને દિલાસો આપતાં રહે એ આપણી અંતરની ઇચ્છા છે. તે શબ્દો અને ભાવો આપણે એટલા ઘૂંટવા માગીએ છીએ કે વાતનાતમાં પણ તે આપણી જીમે ચડના આવે, અરે સ્વપ્નામાં પણ આપણે હોડેથી તે શબ્દો જ નીકળી પડે. આપણે તેને એટલા લાડમાં ઉતારી દેવા માગીએ છીએ કે બપોર માંદગીની વાતના ભોગવતા હોઈએ ત્યારે પણ એ યાદ કરતાં આપણા મગજને થાક ન લાગે, પણ શાંતિ મળે; ગમે તેવી આદતમાં પણ આપણે તેને જીવી ન જ શકીએ, અને મગજની વિદટ પળે બીજું બધું બાન જીનાઈ બાંધ ત્યારેય પ્રભુકૃપાથી તેનું બાન લીધું ને લીધું મહે.

આપણે દરેક ઉપાયે પ્રાર્થનાને આવી લીલી ને તાજ ગખ્યા કરવી જોઈએ, તેને કદાપિ દિવસમાં બે વાર કરવાનો પોષ્ટપોષ જની જવા દેવી ન જ જોઈએ.

માંદગી કેમ ભોગવવી ?

એક મેવક અથવા આયમવાસીએ જીવન કેવું જીવવું એના આપણે આજ સુધી પુષ્કળ વિચારો કર્યાં. આજે દરે તેજ દેવી રીતે માંદગી ભોગવવી તેમ જ દેવી રીતે મરવું એનો વિચાર પણ કરી શકીએ.

મારી બાપા સાંભળીને તમને દસવું આવે છે ! તમે મનમાં કહો છો : “શું માંદગી અને મરણ પૃથ્વીને આવે છે ? શું તે દેવેશાં અશ્વધાર્યા મહેમાનોની જોમ, ક્ષપના પણ ન હોય એવી દિગ્માધી, નથી આવતાં ? તે વખતે આપણને વિચાર કરવાની તક જ ક્યાં રહે છે ? માંદગી આવે ત્યારે એ તો આપણને બચાવેને ખાટલામાં ગળાવી પાડે છે. આપણે તો તે વખતે તરફડિયાં મારીએ ને જાહું જાહું કરીએ કે માંદગી કેમ ભોગવવી એના વિચારો કરીએ ? અને મરણ આરશે ત્યારે તો બાન જ ક્યાં રહેવાનું છે કે કેમ મરવું એનો વિચાર કરવાપણું હોય ?”

શું ખરેખર માંદગી તમારા કહેવા પ્રમાણે અશ્વધાર્યા મહેમાનોની જોમ આવે છે ? તમે કબૂલ કરશો કે આપણે કેમ જીવવું એના અનેક સિદ્ધાન્તો વિચારી રજા છીએ તેને અનુસરીને જો જીવીએ તો માંદગી આપણી પામે આવી શકે જ નહીં. જો આપણે આપણા વિચારો પ્રમાણે ખાનપાન કરીએ, તે પ્રમાણે કપડાં પહેરીએ, તે પ્રમાણે જનમહેનનના ઉદ્યોગો કરીએ, તે પ્રમાણે સ્વચ્છતા જાળવીએ, તે પ્રમાણે આકાશને બોલે સૂઈએ અને બ્રહ્મ મુદ્ધર્તમાં જાગીએ, અને તે પ્રમાણે સંયમ અને સેવાનું જીવન ગાળીએ તો આપણા જીવનમાંથી માંદગીનો છેદ જ લીકી જશે જોઈએ. વિચાર કરો તો તમે એ પણ જોઈ શકશો કે માંદગી આવે છે ત્યારે આ સિદ્ધાન્તોનો ક્યાંક ને ક્યાંક ભંગ થયો છે એ જ તેનું કારણ હોય છે.

આપણે જોજન સંબંધી કશા સિદ્ધાન્તો સાચવીએ નહીં, મસાલા ને તેજના ને ગળપણની મદદથી વધારે પડતું ખાઈએ, ચાટ્યા વિના ખાઈએ, પાચક તરતોનો ખાંડવા, કૂટવા, દળવામાં તેમ જ સંયવામાં ઘણું કાઠી નાંખીએ અને પછી પરિણામે આપણી હેજરી બગડે, આંતરડાં નળણાં પડે, શૈય સંબંધી દેશોમાં ફરિયાદો રજાં કરે, આંખ આવે, મોં આવે, એ કાનો વાંક ? માંદગી અશ્વધારી આવી કે આપણે નોતરી આણી ?

આપણે સ્વચ્છતા સંબંધી કશા સિદ્ધાન્તો સાચવીએ નહીં, નવાના ધોવાનું આજસ કરીએ, અથવા માત્ર નામનું જ નહાઈએ ધોઈએ;

બધિયાર ઘરમા બારીબારણા ઢાકીને ભરાઈ રહીએ, કયા રોચ જવુ, કયાં થુકવુ, કયા પાણી ઢોળવુ, કયા એથ્વાડ ને કચરો ફેકવો એ કશાનો વિચાર ન કરીએ અને આપણી પોતાની ગદગદીથી આપણા ઘર, પડોશ અને ગામનું પાઠરૂબુ દુર્ગંધ અને રોગનુ ધર બનાવી મૂકીએ, માખી મચ્છર જેવા રોગપ્રચારકોને પેદા કરીએ અને પત્રી પરિણામે ચામડીના દર્દોથી ખીડાઈએ, મચેરિયા, ન્યૂમોનિયા, ટાઈફોઇડ જેવા તાવોના અને અનેક એપી રોગોના ભોગ બનીએ એ પણ શુ આપણે પોતાનો વાક નહીં? શુ આપણે માદગીતે હાથ ઝાલીને આગ્રહ સાથે નોતરી લાખ્યા, એમ નહીં?

આપણે શરીરના ધર્મ પ્રમાણે તેને જાતમહેનત કરી તાજુ, તરવરડું અને તાકાતવાળુ ન રાખીએ, અને મોટાઈના ખ્યાનથી આખો દિવસ બેસી રહીએ કે સૂઈ રહીએ, લખવા વાચવા ને વાતો કરવા સિનાય કરો. ઉદ્યાગ જ ન કરીએ, હાથથી કોઠાળી ને કુહાડી ચનાનવાને બદલે માત્ર લેખણુ જ ચલાવીએ અને પૈસા જ ગણીએ, પગને પનાડીના બધથી બાધી મૂકીએ, અને અવરજવર કરવી જ પડે તો પોતાને પગે ન કરતા જાતજાતના વાકનો ઉપર સનારી કરીએ — પત્રી પરિણામે આપણા શરીર નમળા પડી જાય, હાથપગ દોરડી જેવા થાય, છાતી સાકડી ને પેટ ગોળા જેવડું થાય ખાધુ પચાની શખીએ નહીં, શરીરમા મેદ વધી જાય, શરદી, સધિવા અને દમ જેવા બ્યાધિઓથી ખીડાઈએ — એ કેનો વાક? બ્યાધિનો કે આપણો પોતાનો?

આપણે આખો દિવસ ઘરમા ભગઈ ને ટાઢા હાથડામા જ રહીએ, ખુશ્થી હવા ન સેવીએ, સૂરજનો તડકો ન સેવીએ, વળી ઘરમા હાથડામા પણ શરીરને ઉપરાઉપરી કપડા પહેંચી તેમા વીટાગી રાખીએ — પત્રી પરિણામે આપણો ચહેરો નૂર વિનાનો થાય, આપણી ચામડી ફીકી પડી જાય, ટાઢતાપ ખમી ન શકીએ, વાતાવરણમા જરા ફેરફાર થતા જ આપણને સજોખમ થઈ જાય, અજીરણુ થઈ જાય, આ પણ આપણે વાંકે થયુ કે માદગી પોતાની મેળે આવી?

આપણે કરો ત્રયમ પાળીએ નહીં, બ્રહ્મચર્ય પાળીએ નહીં, પણ બોગવિનાસને જ નિંદગીનો ધર્મ બનાવી ચાલીએ — પત્રી પરિણામે શરીર નિઓવાઈ જાય, નિસ્તેજ અને નિર્વીર્ય થઈ જાય, બરજીવાનીમા આપણે ઘરડા થઈ જઈએ, આપણે હાથ જેવા રાજરોગ તો શુ પણ સામાન્ય શરદી કે ઉધરસ સામે પણ ટક્કર ઝીની ન શકીએ — એવા માયકાગના થઈ જઈએ એમા કઈ આશ્ચર્ય છે?

શું આપણે પોતે જ ખાસ પ્રયત્ન કરીને આપણાં શરીરને દરેક રીતે દરેક રોગને લાયક બનાવ્યું એમ જ ન કહેવું જોઈએ ? માંદગીના મૂળમાં આપણું સ્વાદિવાપણું છે, આપણા ભોગવિશ્વાસ છે, આપણું આજ્ઞા છે. આપણું અવિચારીપણું છે, એમ ક્યૂંપણ કરી શું આપણે માંદગીને એક શરમાવનારી ખામત ન ગણવી જોઈએ ?

આમ જો આપણે જાણીએ કે માંદગી વગર કારણ કે વગર નોતરે આવી નથી, તે આવી તેમાં આપણી પૂરી જવાબદારી છે, આપણા ઇવનના સિદ્ધાંતોનો ભંગ કરી આપણે તેને બોધાવી છે, અને આપણી બોધાવી જ તે આવી છે — જો આપણે આ વસ્તુ જાણીએ તો માંદગી કેમ ભોગવવી — માંદગી વખતે કેમ વર્તવું એની આપણને તરત સમજણ પડી જશે.

પેટમાં ભરાવો થયો હશે તો આપણે એક બે લાંબણુ ખેંચીને પેટની ઉપરનો બાર લપાટો કરીશું અને તેને આરામથી પોતાનું કામ કરવાની તક આપીશું. ભરાવો વિશેષ હશે તો આકડા કે દિવેલીનાં પાન પેટ બાંધીને કે માટીનો પાટો મૂકીને અને છેવટે કંઈક હળવો જીવાળ લઈ બગાડ કાઢવામાં શરીરને મદદ કરીશું. ખાડા, માથું ચાવું, સજેખમ, આવી સામાન્ય તકલીફો તો આટલું કરતાં પોતાની મેજે શાન્ત થઈ જશે.

તાવથી પણ આપણે ગભરાટમાં પડીશું નહીં. આપણી લાંબી નિષ્કાળજીથી આપણે શરીરમાં ધણેા મળ અને પણ ઝેર ભેગું થવા દીધું છે, અને કુદરત હવે અકબાલને તેને કાઢવા મુદ્દે ચઢી છે, એમ આપણે સમજી જઈશું. કુદરતને કુદરતનું કામ નિરાતે કરવા દઈશું, શાંતિથી સૂઈ રહીશું, અને કુખ સહન કરીશું. કાંઈ માથુ દાબો, કાંઈ પગ ચાંપો, માથે ખામ ચોપડો, દાક્તરને ત્યાં દોડો — એમ નકામી ધાધધ કરીને આસપાસના લોકોને નાહકના ઉગન નહીં કરીએ. ખાવાનું તો આપણને તાવમાં ભાવે જ નહીં. આપણે ખવાતું નથી એ કારણે નાહકના ગભરાટમાં પડીશું નહીં, અને મીઠામરચામાં લપેટીને ઢેગડું બાળિયું કરાવી ગમે તે રીતે ખાવા ઉપર મન રાખીશું નહીં. આપણે સમજી જઈશું કે શરીર રોગ સાથે લડવામાં શેકાયું છે, તેને નવો ખોરાક પચાવવાની હમણાં કુરસદ નથી. કંઈ ભાવતું નથી એનો ખીજો શો અર્થ ? આપણું કકડીને જીપ બિલડે નહીં ત્યાં મુઠી ખાવાનું બધ રાખીશું. તાવ બહુ અસહ્ય થશે તો માથે પેર બીની માટીનો પાટો મૂકીશું. તાવના દિવસોમાં કડવાણનું સેવન કરીશું.

ખસ ખૂંમલી જેવાં ચામડીનાં દરદો નીકળશે તોયે નાહકના ગભરાટ કરી જાતજાતના મજમેા ખરીદવા દોડીશું નહીં, પણ નહાવા ધોવામાં વધારે ચોક્કસાઈ રાખીશું. મેથા રહીને ચામડી બગાડી તેનું પ્રાપચિત્ત કરવા દિવસમાં

બે ને ત્રણ વાર પણ નદાવાનું ગળીશું. જરૂર હશે તો ગરમ પાણી કરી તેમાં લીમડાનાં પાન ઉકાળી તેનાથી નાંદારીશું. ચામડીને સૂગવો તાપ ખવડાવીશું, બીજી તરફથી પેટની અંદરનો કચરો પણ કાઢવામાં મદદ કરીશું.

શરીર જીકું થઈ જતા મંડે અથવા ફગ કે સંધિવા જેવા રોગોનાં ચિકિત્સા દેખાવા મંડે તો આપણે વખતસર ચેની જઈશું. એ બેઠકુ જીવનનું અને ખાવાપીવામાં કરેલા અસંવેનનું ફળ છે એ આપણે તરત મગજ જઈશું અને દિનચર્યામાં મોટા ફેરફાર કરીશું. સરીગ્રસ્તનું કામ તેમાં દાખલ કરીશું. પહેલું હાલકું કામ કરતાં કરતાં ધીમેંધીમે તેનું પ્રમાણ વધાવતા જઈશું. ખોરાકમાં મીઠાઈ અને ફરસાણોનો ગોખ જતો ફગી રાટલો, દૂધ અને શાકભાજી જેવા સાદા અન્નનો ગોખ ફેળવવા મંડીશું અને તે પણ પેટ કંઈક ખાલી ગયે એટલું જ ખાઈશું.

દાપ જેવા કોઈ ગરુરોગના બોગ થઈ પડીએ તો પણ આપણે દાપા ગરુરાટમાં પડીશું નહીં. ચૂઆ પડેનાં મુકાબ જતી ગતા હોઈ એ એમ વર્તીશું નહીં. દાકતર વૈદ પાઞ્ચ ખુદાર થઈશું નહીં. પોતાની સ્થિતિ જો કે નહીં તે બેલા વિના કુટુંબને જુએ માગી પોતાની જાનને જીવાડવા ધમપહાડ મારીશું નહીં. આપણે સમજી જઈશું કે સગી સૂરનો જીવનદાપી તરફ માગે છે, ખુદી સ્વચ્છ ચેતનજરી હવા માગે છે. આપણે ગામનું સાંકડું, હવાઉંતમ વિનાનું, દુર્ગંધ વાતાવરણનું ઘર છોડી કોઈક ખેતર જેવી ખુદી સ્વચ્છ જગ્યામાં હેવા નીકળી જઈશું. શરીરને કપડાંના કેદખાનામાંથી મુક્ત કરી તેના ઉપર સૂરનાં કુમળાં કિરણો નાચવા દઈશું અને હવાને રમવા દઈશું. ખાવાપીવાના સ્વાદો કરી નમળા પડેલા શરીરનો ભાર વધારીશું નહીં. આપણાં કદ આંત્રિમાંથી બીજાઓને ચેપ ન લાગે તેની ખમરદારી રાખી તે દાજીથી દાટીશું. અરો રોગ તો આટલું કરવાથી જ શમી જશે. ગાય પાણી તેનું તાજુ દૂધ સેવન કરીશું અને શરીરમાં કંઈ ખાસ દોષો હોય તો તેના નિવારણ માટે ચોખ્ખા ઔષધિ લેવાનું ગળીશું. આમ વર્તીશું તો ઇશ્વરકૃપાથી ગરુરોગ ઉપર પણ આપણે વિજય મેળવી શકીશું.

આ કંઈ આરોગ્યશાસ્ત્ર કે વૈદકશાસ્ત્ર ઉપરનું ભાવણ નથી. તે આપવાની મારી લાયકાત નથી, અને મને જરૂર પણ નથી. કોઈ રોગમાં વૈદ દાકતરોને શબ્દો ન જરૂર પડે એમ કહેવાનોયે મારો હેતુ નથી. પણ એંશી ટકા માંદગી તો આવી સાદી બાજન જ હોય છે, અને આ રીતે આપણી રહેણીકરણમાં સુધારો કરવાથી પોતાની મેજે મટાડી સજીએ એની હોય છે.

સરીરને કંઈક થયું એટલે વૈદ્ય દાકતર પાસે દોડ્યું ન જોઈએ, 'સરીરના રોગ વિશે આપણે શું જાણીએ ? જેનું કામ તે કરે, આપણે તો પૈસા ખર્ચી બાટલીઓ બરી લાવવી, એ સિવાય આપણે બીજું શું કરવાનું હોય ?' એવી માન્યતા રાખવી એ ન એક જાતની મોટી માંદગી છે. બીજી મોટી માંદગી કોઈ હોય તો એ છે કે, સરીરને બરા વેદના યર્ષ કે દિમત દારી જવું, પહોડા મારવા ને બરાડા પાડવા. "ગમે તે કરો પણ આ વેદનામાંથી અને હોડાવો, વૈદને લાવો, નવી" તો દાકતરોને લાવો. રૂપિયાવાળો દાકતર તેમ કરવામાં નિમ્મળ થયો તો પાંચ રૂપિયાવાળો લાવો, અને તેની દવા પેટમાં પડે એ તે પડેલાં વીસ રૂપિયાવાળાને બોલાવો !" વેદના આગળ આવા કાપર યર્ષ જવું. માંદગી આગળ આવા રાંદગી બની જવું. મગજનું સમનોક્તપણ શુભાગી બેસવું, ડૂબેલા માણસ તરફે તેમ તરફડાટ કરવો, એ કોઈ પણ માણસની માણસાર્થને લાંછન લગાડનારું વર્તન છે, તો પછી સેવકને તો તે કેમ ન શોભે ?

વેદના, દુઃખ, અંદક — પછી તે સરીરના રોગમાંથી આવેલાં હોય કે સુખતાનીમાંથી આવેલાં હોય કે આસમાનીમાંથી આવેલાં હોય, તેની સામે ગભરાવા વિના, દિમત દાખો વિના, મગજને શાંત રિધર રાખીને, અડગપણે ઉભા રહેવું, સદન કરવું પડે તે દસને મુખે સદન કરવું, અને સમજપૂર્વક તેનો ઉપાય કરો એ ન મનુષ્યને શોભે છે, એ ન વીરધર્મ છે. માંદગીનો પણ એ ન વીરધર્મથી સામનો કરવો ઘટે છે.

ગભરાટનું એક કારણ સદનશક્તિ ન હોવી તે છે, તેમ તેનું બીજું કારણ અજ્ઞાન પણ છે. સરીર વિશે, તેને કેમ નીરાગી અને સશક્ત રાખવું તેના નિયમો વિશે, માંદગીઓ કેમ આવે છે અને કેમ મટે એ વિશે આપણે કેટલું ધીર અજ્ઞાન ધરાવીએ છીએ ? નથી તે જામનું જ્ઞાન આપણને ધરમાંથી મળતું, નથી નિરાશમાંથી મળતું. આપણે પોને માંદા પડીએ છીએ અને આપણી આત્મનાતુનાં પણ વખતોવખત માંદાં પડે છે, પણ આપણા અનુભવોમાંથી પણ આપણે કશું જ્ઞાન મેળવતા નથી. તે વખતે આપણે કાપર અને મભરાવેલા હોવાથી વૈદ દાકતરમાં પૈસા ખર્ચ્યા સિવાય આપણને કંઈ સૂઝતું નથી.

આપણું પોતાનું અજ્ઞાન જેમ મોટું તેમ દાકતર સાહેબ આપણને સર્વજ્ઞ અને એકમાત્ર તારણદાર લાગે છે. આપણે દીન બનીને તેમની સામે તાકી રહીએ છીએ. આવા ગભરાવેલા, કાપર અને બેવદર દરદીઓની બેવદૂશીનો લાભ વૈદદાકતરો ન લે તો પછી કોનો લે ? આપણે ગભરાટ

જેમ વધારે દેખે તેમ તેઓ આપણને વધારે ભડકાવતા જાય અને વધારે પૈસા કઢાવતા જાય, તો એમા નવાઈ છે ?

વળી તેઓ જુએ છે કે આપણે માદગીના દુખથી બચવું છે, પણ આહારવિહારમા જરાયે કરી પાળવી નથી મોજશોખ ઉપર કાબૂ રાખવો નથી, ગાત્રીતક્રિયા છોડી મહેનત કરવી નથી એને તેઓ આપણને બે ધડી ઉપર ઉપરથી આરામ નામે, પીડા દમાઈ જાય એવી જ દવાઓ આપે છે પીડા દમાય છે પણ રોગ તો જાડો પેમે છે, અને થોડા વખત પછી વધારે જોર અને વધારે વેળા સહિત પાછો ફરી નીકળે છે દાકતર પ્રામાણિક હોય અને આપણુ ધન હરના આવી યુકિત ન કરતો હોય તો પણ જના સુધી આપણે પોને આરોગ્યના નિયમો પાળીને તેના પ્રમમા સફકાર ન આપીએ ત્યા સુધી તે આપણને કાયમના સાગ કેમ કરીને કરી શકે ?

આપણે સેવકોએ તો ખાસ સમજવું જોઈએ કે જેમ નાદગીથી ગભરાવું એ શરમભરેલું છે તેમ માદગી વિષે અને શરીરના નિયમો વિષે આવું અજ્ઞાન રાખવું એ પણ બહુ શોભારપદ નથી આપણે આજસ અને અજ્ઞાનથી પોતાનું ઘર સાચવીએ નહીં, ગદુ રાખીએ, પડી જવા દઈએ તો આપણે ગૃહસ્થ થવાને નાપક નથી એમ જ સમજવું જોઈએ ને ? તો શરીર એ તો ઘર હરતા પણ આપણી વધારે નજીકની વધારે મોઢી મિનકત છે તેના વિના આપણે તણખનું પણ તોડી શકીએ તેમ નથી, અને તેના વડે આપણે મોગમા મોટા કામો કરી શકીએ છીએ આવું જ આપણુ શરીર, જે આપણને જન્મની સાથે પરમેશ્વરે બ્રહ્મ છે તેને જરા પણ ઝોળખીએ નહીં, તેને સાચવવાની કળા શીખી લેવાનો જરા પણ પ્રયત્ન જ કરીએ નહીં તો આપણે આવા મુંદર અને અનેક શક્તિઓ તથા ગુણોથી મુક્ત શરીરના સ્વામી થવાને લાયક જ નથી તેના ઉદાર દાતા પરમેશ્વર પાસે આપણે શરમથી માથું નીચું ધાવવું પડશે

તથી આપણે સેવકોએ શરીર વિષે, આરોગ્ય વિષે બીમારીઓ અને તેના ઉપચારો વિષે હીક હીક જ્ઞાન મેળવવા સદા પ્રયત્નશીલ રહેવું એ આપણો ધર્મ છે સાચા કાર્યજોમા જઈએ તો જ તે જ્ઞાન મળે એ વહેમ છે આપણને પોતાને માદગી આવે આપણા કુટુંબમા અને સરથામા માદગી આવે તે વખતે આપણે ચીવટ રાખીને તે તે માદગીના કારણો લક્ષણો અને ઉપચારો જાણકારો પાસેથી સમજી લેતા રહીએ તો પણ આપણે વગર કાર્યજો અરધા દાકતર તો બની જ જઈએ આવા પરમ આવશ્યક

કામ માટે તેટલો પ્રયત્ન ન કરવો એ શિયલતાની અને મંદબુદ્ધિની નિશાની છે, અને સેવકો માટે તે ખરેખર શરમાવાનું કારણ છે.

શરીર અને તેના આરોગ્ય સંબંધીનું જ્ઞાન આપણે પોતે માંદગીમાંથી બચી શકીએ તે માટે જરૂરનું છે જ, પણ આપણા સેવકધર્મના પાઠન માટે પણ એ અત્યંત જરૂરનું છે. મેવકધર્મ ઘણા વિશાળ છે, અને તેમાં અનેક જાતની સેવાઓનો સમાવેશ થાય છે. પણ સૌથી સીધી અને પ્રથમ નજરે દેખાય એવી હોઈ સેવા હોય તો તે માંદાની આવજત છે. આપણે ખાદ્યમેવક હોઈએ કે રાષ્ટ્રીય શિક્ષક હોઈએ કે સ્વરાજ્યના સૈનિક હોઈએ, આશ્રમમાં રહેતા હોઈએ કે ઘરમાં રહેતા હોઈએ કે આમસેવકોની વચ્ચે જઈને વસ્ત્રા હોઈએ કે સ્વરાજ્યની લડત લડતાં જેલમાં ગયા હોઈએ — માંદાની સેવા કરવાના પ્રસંગો હમેશાં આવવાના જ. ગીતાની બાયા ચોરીને કહી શકાય કે, “ભાગ્યશાળી સેવકોને માંદાની સેવાના પ્રસંગો, ઉગ્રાડા સ્વર્ગદ્વારના સમા, સદા મળી જ રહે છે.”

આવા પ્રસંગે સામાન્ય લોકો જે રીતે વર્તે છે અને સમજદાર મેવક જે રીતે વર્તે તેમાં ફેર પડવાનો. સામાન્ય લોક માનશે કે માંદગી જેવી બાબત — તેમાં આપણને શું ખમર પડે ? તે કામ વેત્ત દાકતરોનું. બહુ દરેકે તો દાકતરને ત્યાંથી દવા લાવી આપશે કે દાકતરને ખોનાવી નાંશે. મેવક તો સમજે છે કે દાકતર પામે જવા જેવી માંદગી ક્યારેક જ થાય ઠ, એ રીતે દેકા માંદગી તો સામાન્ય જાતની હોય છે, ઉપવાસ કરાવી અને આપણે વિચારી ગયા છીએ તેવા સાદા ઇલાજોથી દરદી તેમથી સહેજે પાર શિતરી જાય છે. તે દરદીની ગભરામણ વખતે તેને પડખે રહેશે, તેને દિંમન આપશે, આનંદમાં રાખશે, તેને વેદનામાં શાન્તિ વચ્ચે એવા નાના નાના ઇલાજો કરશે. તેનાથી બહુએસ ચર્ચ ન થકે તેવી સ્થિતિમાં તેને દરેક રીતે વલુમાગી મદદ કરી તેને સંપૂર્ણ આરામ મળે તેમ કરશે, જરૂર પડતાં રાત્રે કેળગરા કરી તેની ચાકરી કરશે, તેના ઝાડાપેશાબ, ચૂકકદ પ્રેમથી ઝીલી તેની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરશે, તેનું શરીર, તેનાં કપડાં, તેનું ઝોડવા-પાથરવાનું, તેનું મકાન એ ખૂબ ખૂબ સ્વચ્છ રાખશે. તે જાણે છે કે સ્વચ્છતા એ માંદાની અરધી માંદગી હરણુ કરે છે. માંદાને જૂની ટેવને લીધે અને ખોટી સમજને લીધે જે તે ખાવાપીવાની ઇચ્છા કરે તો તે તેને પ્રેમથી વાગે, અને તેને દવા કે ફળ આદિ ખવડાવવું જરૂરનું દર્શે તે પ્રેમથી સમજાવી પોતાને હાથે ખવડાવશે. માંદગીમાં દરદી ચીડિયો અને દાહલોધાંકજો થઈ જાય એ સ્વાભાવિક છે એમ તે જાણે છે, તેથી તેની સાથે તે ધીરજ અને ખામેશી રાખશે, અને પ્રેમભરી ચાકરીના જળથી તેને વરા કરશે. તેને તક જોઈને

માંદગીનાં કારણે સમજની તેનો ગભરાટ દૂર કરશે, અને ચાંચતા ઇલાજમાં તેનો સદકાર મેળવશે.

માંદગીમાંથી દરદી એકો થશે ત્યારે તેના શરીરના દોષ કુદરતે પોતે જ ધોઈ કાઢ્યા હશે. તે દરમ્યાન ચાકરી કરનાર સેવકે માંદગી સંબંધનું તેનું અંગાન દૂર કયું હશે. મોટામાં મોટો લાભ થવાનો સંભવ છે તે તો એ છે કે ખરે વખતે ચાકરી દેનાર અને લેનાર બંનેનાં હૃદયો ઊંડા પ્રેમ-સંબંધથી સંધાશે, અને માંદાને માંદગી કેમ ભોગવવી એની કળા આવડી જશે, એટલું જ નહીં પણ આવાં પ્રેમ-ચાકરી પામનાર દરદીને પોતાને માંદાની ચાકરી કરવાનો શોખ દાવમનો પેના થઈ જાય તો પણ આશ્ચર્ય નહીં, કારણ કે સેવાનો શોખ એક એવી વસ્તુ છે.

સેવકની આવી પદ્ધતિમાં તેને દરદીના પોતાના તરફથી તેમ જ સર્ગાવદામાં તરફથી શરૂઆતમાં સારી પેઠે વિરોધ નાખવામાં આવશે. દરદી પોતે તો ચાકરી અને પ્રેમ પાસે લાંબો વખત વિરોધ નહીં જ કરી શકે. પ્રેમ અને સેવામાં માથુંસને વશ કરવાની કેવી અદ્ભુત શક્તિ છે, તેનું પ્રત્યક્ષ દર્શન માંદાની સેવા-ચાકરી કરનારને અચૂક થાય છે.

પણ બીજાં સર્ગાવદામાંએનો વિરોધ જીતવો એટલો સહેલો નહીં લાગે. તેમને દરદીના સુખની જ એકલી દાંષ્ટ હોય તો તો તેઓ પણ થોડા વખતના અનુભવથી શાન્ત થઈ જાય. પરંતુ તેમના મનમાં ઘણી વાર જુદા જ મોડો હોય છે. દરદીને માટે વળા રૂપેલા ખર્ચો દાક્તરો ભોજાવીયું નહીં અને દવાઓ લાવીયું નહીં તો ન્યાતગત અને આડોશીપાડોશીમાં અમારી નિદા થશે—એ ચિંતા તેમના મનમાં છપી છપી હોય છે.

સેવક કાચો હોય છે તો તે પોતે પણ આરા મોડથી મુગ્ધ હોતો નથી. પોતાનાં જોડનંની માંદગી વખતે પોતે તો જાણે છે કે એમાં ધાંધલ કરવાની કે દાકતરોને ત્યાં દોડવાની કશી જરૂર નથી. પણ પત્ની પ્રદારો કરે છે, “તમને ઈંકરો માટે લામણી નથી, તમે તેના કરતાં પૈસો વધારો ગણો છો.” બાર્ડમકેનો માંદાં પત્ની હશે ત્યારે કદાચ માખાપ તેને આવાં વચનો સંભળાવશે. કાચો સેવક પોતાના વિચારો ખિસ્સામાં મૂકી દઈ સર્ગાને રાજી કરવા મડી જશે. ઘરમાં માંદાનો ખાટલો હોય ત્યારે નિર્મોહપણે વિચાર કે ચર્ચા કરવા જેટલાં કોર્ડનાં મગજ સમનોત્ત ન હોય, આજ્ઞાં થઈ ગયાં હોય અને જરા જરામાં માહું લાગી જાય. પણ સાચી કળા માથુંસને આને વખતે જ બતાવવાની હોય છે. શું તે આપણને આવડશે? કે આપણે પોતે જ માંદગી નજર સામે ખડી ચતાં મગજ શુભાવી બેસીયું અને આપણી પોતાની શ્રદ્ધા અને સમજણ દારી બેસીયું?

મોટા મોટા પ્રસિદ્ધ વૈદાકતરો વિષે કહેવાય છે કે ત્યારે તેઓ જાને ખીમાર થાય છે અગર તેમના ઘરમાં 'કોઈ પોતીકું' માણસ માંદું પડે છે ત્યારે તેઓ એટલા ગભરાઈ જાય છે કે તેઓ પોતાની બંધી વિદ્યા જૂની ગયા હોય તેમ વર્તવા લાગે છે, સામાન્ય માણસની માફક ખીજ દાકતરોને ત્યાં દોડદોડ કરે છે, દરદીનું દુઃખ જુઠાવવા કોઈ અજ્ઞાની માણસની માફક તેને જે માગે તે ખાવા આપે છે, અને તેની સામે રડવા એમી તેની હિંમત સુકારી દે છે. આણું એકલા દાકતરોને જ મને છે એમ થોડું જ છે? આપણે સેવકો પણ એ જાનની નમજાઈને વશ નહીં થઈએ એવો આપણને આત્મવિશ્વાસ છે શું? દૂરનાં દરદીઓ વખતે આપણે જે ડહાપણ અને ધીરજ બતાવીએ છીએ તે ત્યારે જાત ઉપર કે નજીકનાં સગાંમાં અથવા પોતાને માથે જેની જવાબદારી હોય એવા વિદ્યાર્થી આદિમાં માંદગી આવી પડે ત્યારે આપણે રાખી રાખીશું? કે એવા ખરેખરીના વખતે આપણે પણ આપણા વિચારો અને શ્રદ્ધાઓ છોડી સામાન્ય લોકોની જેમ વર્તવા લાગી જઈશું?

બહેલા લોકોમાં માંદગી આવી કે તરત દાકતર અને દવા જ સૂઝે છે તેમ ગામડાંઓમાં ભગતમૂવા સૂઝે છે. તેઓને તરત વડેમ જાય છે કે કોઈ જૂત પ્રેત કે ડાકજી એમને નડે છે, દેવની નજર લાગી છે કે કોઈ દુસ્મને મૂક મારી છે. જુલો આવી ધૂણે છે, પીંછી ફેરવે છે, બોલડા મરઘાનો ભોગ ચડાવે છે, ઉતાવ મૂકાવે છે, અને જાતજાતનું ખર્ચ અને ધર્તિંગ કરાવે છે.

ગામડાંમાંથી ઘણા સુધારકો આ બધું વડેમ છે એમ માને છે. પણ ત્યારે પોતાના ઘરમાં માંદગી આવી પડે છે ત્યારે તેઓ જ્યાં પોતાના સુધારક વિચારોમાં ટકી શકતા નથી અને પરંપરાથી ચાલ્યા આવતા વહેમને માથું ઝુકાવી જીવાને શરણે જાય છે. “કદાચ લોકોનો વડેમ સાચો હશે અને ડાકજી ભોગ ન મળવાથી કોપી જીવ લેશે તો? આટલી વાર સુધારાને દૂર રાખવામાં જ સલામતી છે,” નમજાઈમાં તેમનું મન આવેલો વિચાર કરે છે, અને તેઓ જીવાનો આશરો લેતા જીવામાં આવે છે.

આપણે બહેલાઓ નાનપણથી આ જાતના વડેમમાં ઊછર્યા નથી તેથી આપણને ગ્રામવાસીઓના આ વહેમો જોઈ દસડું આવે છે અને તેમની દયા આવે છે પરંતુ તેમને જો તેમના વહેમો છે તો આપણને આપણા વહેમો ક્યાં નથી? એવા ગભરાટને વશ થઈ તેઓ જીવાનું શરણું શોધે છે તેવા જ ગભરાટને વશ થઈ સુ આપણે વૈદદાકતરનું શરણું શોધતા નથી? સાચું જૂત અને સાચી ડાકજી આપણે ખારા પીવામાં અને રહેણી-કરણીમાં જ્ઞાન કે સંયમ રાખ્યાં નહીં અને કુદરતના સિદ્ધાંતો તોજા એ જ

છે, એ જેમ તેઓ જોતા નથી તેમ આપણેયે કયા જોઈએ છીએ? અરે, દોષ વાર તો વડેમી ગામડિયાઓને હમનાન બજેનાઓ માદગી આવતા એવા ગબગતા માનૂમ પડે છે કે, તેઓ પણ ભૂવાં જોનાવી ડામ્લુ વગડાવવા મડી જાય છે “હાથ ગામડના લોકોની માન્યતા સાચી હશે તો? આ પ્રસંગ પૂર્વે ભૂવો ધુણાવી લેવામા શું જવાનું છે? હાનુ ડાકણના બોગ ચર્ પડવાનું જોખમ શા માટે ખેલુ?”—તેમનું ગભરાયેનું નમણું મન આ રીતે વિચાર કરવા મડી જાય છે

માદગીના ગભરાટમા એક મોગી નમળાઈ માણુમ બતાવતો જોવામા આવે છે તો પશુ ઉત્તેષ અત્યારે જ મરી લઈ જેઓ સામાન્ય રીતે માસમદિગ વરાધર પગથી ન ખાનાગઓ છે અને જેઓમા તે વિરુદ્ધ સરકારો કેળનાયા છે તેઓ માદગીમા અપાવ છે ત્યારે મનથી છેક રાક બની જાય છે, અને દના તરીકે આ પૌષ્ટિક ખોગક તરીકે તે વસ્તુઓ લેવા મડી જાય છે આ રીતે ઈડા, માછનીના તેન, વીવગ્ની બનાવટો, દાક્ષાસવ, બાન્ડી જેવી વસ્તુઓનો પ્રચાર દિવમે દિવમે વધતો ચાલ્યો છે

કેટલાક એવું માનતા સમજાય છે કે હિંદુસ્તાનની પ્રજા અનંક પેઢીઓથી માસમદિરાનું સેવન તજવાથી રજેગુણ વિનાની, નમળા શરીર અને ડરમણુ સ્વભાવની બની ગઈ છે જોકે આજે મામાધારી લોભમા અને આધુનિકશાસ્ત્રના અભ્યાગીઓમા એવો મન જોર પકડતો જાય છે કે માસ એ શરીરમા અનેક રોગો પેદા કરે છે અને તે સક્રિયવર્ધક કહેવાય છે એમા પશુ પૂરુ સત્ય નથી દાઢને તો મૌ બનકર અને નુકસાનકારી પીણુ જ ગણે છે છતાં એ લોભની જોડે ચર્ચામા ઊતરવાની આપણને જરૂર નથી માસાહારીઓ મોરામમા પણ અહિંસા પાળતા ધર્મ જાય એવી તેમની પાસેથી આશા રાખવાની પણ આપણને જરૂર નથી પણ જેઓએ પેઢીઓથી તે વસ્તુ તજેલી છે, અને તે પોતાનો મોટો વારસો માને છે અને તે માટે પોતાના વડીનોનું ઋણ કબૂલ રાખે છે, તેઓ માદગીના ગભરાટમા પોતાનો વડીનોપાર્જિત સ્થુણુ દેહી દે એ શું તેમને શોભે છે?

વળી જે વસ્તુઓને મૃણરૂપમા તેઓ હાથ અડાડે નહી તે બાટલીઓમા બૂકા કે ચાટણને રૂપે ચર્ધને ખાનતા તેઓ લેવા મડે અથવા તેના ઇન્જેક્શન લે એ શું યોગ્ય છે?

પરંતુ અહીં પણ માસાહાર કરીને તેઓ પેઢીઓની ટેક ગુમાવે છે એ મુદ્દા ઉપર આપણે બાર મૂકવા માગતા નથી પણ માદગીનો આટનો બધો ગભરાટ હોવો એ કેવી દીન દશા કહેવાન એ તરફ જ આગળી ચીધવા

માગીએ છીએ. ખરેખર, માંદગીથી આટલી હદ સુધી ડરવું, દીન બની જવું, એ માણસની માણસાઈને મોટું લાંછન બે છે.

અને આપણે આજે જોયું કે આ હર કેટલો બધો કલ્પિત અને નકામો છે. હું તમને કહી ગયો છું કે એંશી ટકા માંદગી તો જરાયે ખીચા જેવી હોતી નથી. આપણે ખોતે અપણુ વર્તન મુધારી કુદરતી સિદ્ધાંતો પ્રમાણે આહારવિહાર રાખવા લાગીએ તો તેને આપણી મેળે, કાઈ વૈદ દાંતર પાસે ગયા વિના મટાડી શકીએ છીએ. અરે, ઘણી ઝીણી ઝીણી માંદગીઓ તો લોકો કંઈ ન કરે, સંયમ પાળીને કુદરતને મદદ ન કરે, તો પણ પોતાનું શુદ્ધિનું કામ કરીને ત્રણચાર દિવસમાં શરી જવાની બે હોય છે. પણ ધીરજ કેને હોય છે ? દાકતરવાળાઓ દાકતર પાસે દોડે છે અને જૂવાનાળાઓ જૂવા પાસે; ન ખારાનું ખાય છે, ન પીવાનું પીએ છે, નિર્દોષ જનવરનો છવ લે છે, અને જે જશ કુદરતનો પોતાનો છે તે એ બધા ખોટા ધસાજોને બાજે નોંધાવે છે.

પ્રવચન પર મું

મૃત્યુ સાથે કેવો સંબંધ રાખવો ? ૧

આત્માર સુધી આપણે સાદી માંદગીઓ વિશે જ વિચાર કર્યો, પરંતુ જીવનમાં ખરી ગંભીર માંદગીઓના પ્રસંગ પણ દરેકને બાજે ક્યારેક ને ક્યારેક આવવાના બે; અને તેમથી દોઈક માંદગી મૃત્યુ સુધી પહોંચનારી પણ નીવડવાની.

તેવા પ્રસંગોમાં જાણકાર વૈદ દાકતરોની સલાહ લેવી જોઈશ જ. પરંતુ વૈદની ગોળી જ બધું કરવાની છે એમ માનવું જૂઠાંબરેલું છે. તેવા પ્રસંગોમાં તો સારવારની ઉત્તમમાં ઉત્તમ ળણ બતાવવાની, દર્દીને પ્રેમ અને સેવાથી નવડાવી તેની દિમ્મત અને આશા ટકાવવાની, માંદગી સાથેના મુદ્દમાં તેનો સહકાર મેળવવાની ખાસ જરૂર છે. તેમ કરતાં મૃત્યુને પાછું નહીં વળાય તો પણ દર્દીના છેલ્લા દિવસોમાં તેને સુખ શાંતિ, આરામ અને પ્રેમનું વાતાવરણ તો આપી શકાશે જ. ગંભીર માંદગીમાં વૈદનાકતરની મદદ અને સલાહ-સૂચના લેવી એમ મેં કહ્યું, પણ આપણે સેવકો મરીગાઈને વરેલા દોઈએ છીએ. આપણે ગામડાંમાં વસીએ છીએ ત્યાંના લોકો પણ અત્યંત કંમલ સ્થિતિમાં હોય છે. અને આ જગ્યાનામાં વૈદનાકતરો કંઈ સેવાભાવથી કામ કરવામાં માનતા નથી, તેમ તેમની દવાઓ પણ સરતી

હોતી નથી. એટલે ધારીએ તો પણ તેમની મદદ કે સલાહનો લાભ આપણે બહુ જ અલ્પ પ્રમાણમાં લઈ શકીએ છીએ.

જે સારામાં સારા દાકતરો તરીકે પંક્તિ હોય છે તેઓ મોટે ભાગે શહેરોમાં જ વસે છે. વિચારમાં ગામડાં તેમને કેમ નિભાવી શકે? ગામડેથી ઠાઠ વખાનો માર્ગો તેમને તેડવા જાય તો દૃષ્ટબરેલા પ્રવાસ અને તેમાં લાગતો પુરુષ વખત એ બન્નેની ગણતરી કરી તેઓ તેમની પાસે શહેરો માફકના કરતાં પણ વધારે ફી માગે છે. ગામડાંના સામાન્ય લોકો આવે પ્રસંગે બહુ જ વયોપાત કરે છે, દરદીને તરફડતો મૂકી દાકતરને તેડવા શહેરમાં જાય છે, પોતાનું ગળુ ન હોય તો પણ કરજ કરીને તેની આડરી ફી ભરે છે, તેને મોટે આકરું બાહુ ભરીને ગાડી કે મોટર લઈ આવે છે. પણ ગામડાંની વસ્તીમાં આવું કરી શકે એવા બાગ્યે જ સોએ બે પાંચ જણા હોય છે. મોટા ભાગના લોકોને તો જીવ બાળીને બેસી રહેવું જ પડે છે.

મેવક આવે વખતે જીવ નહીં બાળે. તે જાણે છે કે ખરે વખતે કુશળ જાણકારની મદદ મળી શકે તો દગ્દીને લાભ થવાનો સંભવ છે ખરો, પણ જો તે પોતાના ગળ બહારની વસ્તુ હશે તો તે એ વાતનો અદ્ભુત કગવા બેસશે નહીં, પોતાના હાથમાં જે કંઈ ઉપાય હશે તેમાં જ તે મન પરાવગે. તે જાણે છે કે મોટામાં મોટા દાકતર મેળવી શકાય તો પણ તેની પાંચ મિનિટની મુલાકાતથી અને તેની ગમે તેટલી કીમતી દવાથી પણ બહુ જ હામ થઈ ગયું એમ બનવાનું નથી. દગ્દીએ પોને તેમ જ સેવકે, તો પણ, ઘણું કરવાનું બાકી રહે છે. દવા અને દાકતર કરતાં દગ્દીને બચાવવાની આવી તેમના પોતાના હાથમાં જ વધારે અશે છે. આવી સમજ રાખીને સેવક તો પ્રેમ અને સેવાની ઝમાય કરશે. દરદીને પણ રાતદિવસ કાળજી રાખનાર પોતાની નાનામાં નાની જરૂરિયાત જોનાર ઠાઠ છે એ જોઈને હિંમત બધાશે. એ જોઈને, તેનું પોતાનું હૃદય પણ પ્રેમ અને આનંદમાં રહેશે, અને મોટે ભાગે તે એ આનંદના પ્રભાવે બધી પણ જશે.

આખરી માંદગીમાં સર્ગાઓ દાકતરો બીમાર માણસને તેની સાચી સ્થિતિ સંબંધમાં અધારામાં રાખવામાં ડહાપણ માનતા જોવામાં આવે છે. તેઓ તેને અનેક જૂઠી વાતો કહીને મોત નજીક આવી રહ્યું છે એ જુનાવવા મહેનત કરે છે. પણ એમાં ઠાઠ કદી કાળ્યા હોય એવું મેં જોયું નથી. તેઓ પોતે મોતના વિચારથી પૂરેપૂરું ગભરાયેલા હોય છે, અને તેમનું બોલવું, ચાલવું, તેમની આખ, તેમનો ચહેરો, તેમનું દરેકે દરેક દવનચલન તેમનો ગભરાટ ઉઘાડે પાડી દે છે. દરદી સમજી ગયા વિના કદી રહેતો

નથી. બિલ્લો તે તો સાચી હોય તેના કરતાં પણ વધારે ભયંકર સ્થિતિ કહી લે છે, અને શૂન્યવાને બદલે બિલ્લો વધારે જ નિરાશ થઈ જાય છે.

આપણે સેવકો એવી નીતિમાં માનતા નથી. જુદાણાની જાળ લેલી કરવાથી તે કાર્મને લાભ કરી શકે એમ આપણે માનતા નથી. એ રીતે કાર્મને લાંબો વખત અંધારામાં ગળી રહ્યા એમ આપણે માનતા નથી. આપણે તેમાં હડાપણ નહીં પણ તેથી ઝવઝવે જ બેઠેલો છીએ.

પોતાની માંદગીનું સાચું સ્વરૂપ જાણવાથી દરેક દિવસ દારી બેસે છે એમ નથી બનતું. જો તેની આસપાસ પ્રેમ અને મેવાનું સૂતિમય વાતાવરણ રાખીએ તો સાચી સ્થિતિ સમજાવાથી તો દરેક બિલ્લો આપણી સારવારમાં મનપૂર્વક સહકાર આપે છે, અને જો રોગ અસાધ્ય હોય તો તે ધીમે ધીમે પોતાના મનને આખરની વિદાય માટે તૈયાર કરે છે અને અણસમજી સગાંઓ ગભરાટ કે રોકડળ કરે છે તો સામે તેમને સાંત્વન આપે છે.

આમ મનથી તૈયાર થયેલા હોવાને લીધે જ્યારે અન્તકાળ આવે છે ત્યારે તેઓ જાણે કાર્મ ગામનરે જતા હોય તેટલા શાંતિપૂર્વક પ્રયાણ કરી શકે છે, અને છેલ્લા દિવસોમાં મુંઝર ચાકરી અને પ્રેમ અજાવાને લીધે તેમનું મન આખરની ધડી સુધી પ્રસન્ન રહે છે. તેઓ પોતાને પરમ બાળ્યશાળી માને છે. આ કુનિયાનાં દુઃખ, દર્દો અને કસેસ-કસો જુદી તેનાં મોઝાં સંભારણાં કાર્મને વિદાય થાય છે, અને પોતાનું જીવન તેમ જ મૃત્યુ બંને સુધર્યાં તે માટે સગાંભણીઓનો હિપ્પાર માનતા તેમ જ પરમાત્માના પર ગાતા ગાતા આ લોક છોડી જાય છે.

માંદગી સખધર્મ આપણે સેવકોને ધર્મ વિચારતાં એવી રાગોનો પણ વિચાર કરી લેવાની જરૂર છે. ગતપિત્ત જેવો બધકર રોગ કાર્મ કુર્બાગી માણસને લાગુ પડે છે ત્યારે તેનાં નજીબાં નજીબાં માણસો પણ ત્રાપીને તેનો લાગ કરતાં જેવામાં આવે છે. એક તરફથી તેનાં આંત્રાં એટલાં કુર્બાધ મારનાં હોય છે કે તેની નજીક રહી સારવાર કરવી એ બારે કસોટીનું કામ છે. બીજી તરફથી પોતાને રાગનો ચેપ લાગુ પડી જવાનો ભર પણ કામ કરી રહેલો હોય છે.

ગામડાંના લોકો કરતાં પણ બહેલાગણેલા લોકો ચેપ ચેંટવાના નિપટરથી વધારે બચી જાય છે. જોકે આ ચેપની વાત ખોટી નથી, અને તેનાથી મુક્ત રહેવા સમજપૂર્વક પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, પરંતુ તેનાથી ઠરી દરેકથી દૂર બાગવું એ તો આપણી માણસાર્મને એજીપ્ત જ છે. તેનો રોગ એવો ત્રામજનક અને બધકર છે તેથી તો તે આપણી સેવાનો વધારે પાત્ર છે. આપણે સગા તરીકે પ્રેમ બતાવેલો, મિત્ર તરીકે ને લાગણી

ખતાવેલી, સેવક તરીકે જે ભાવ જનાવેલો એ તેના ખરા સંકટ સમયે ટકાવી ન શકીએ તો આપણે ખોટા જ નીવડ્યા ગણાઈએ ને ? જે. માણસ એવું લાગવાથી આટલો બધો ડર છે, પોતાનો જીવ એટલો બધો વહાલો કરે છે તે સાચો મિત્ર કે સાચો સેવક કદી જની શકે નથી.

દેહલીક વાર ગામમાં દોપેરા, 'લોગ' જેવા એવી રોગો ફાટી નીકળે છે, ઘેર ઘેર ખાટલા પડે છે અને ઘણી જગ્યાએ તો બધા સામટા પડે છે, અને ડોઈ ડોઈને પાણી પાનારું પણ રહેતું નથી, લોગ વિચાર કરી શકે અને આવી પડેલી આફતને સમજી શકે તે પહેલાં તો ટપોટપ માંદાઓ મરવા માડે છે અને મરનારાંઓની ચાકરી ઢગાની વાત તો બાળુએ રહી, પણ મુઠ્ઠાં ઉપાડી જનાર પણ ડોઈ રહેતું નથી. યમગજો જાણે પોતાના તમામ લાવજસર સાથે ગામ ઉપર આક્રમણ કર્યું હોય એવો દેખાવ થઈ જાય છે.

તેવે વખતે જનભક્ષા 'લોગ'માં ગભરાટ ફેલાય છે. મોતના માગમાંથી બચવા જેને જેમ મૂકે તેમ નાસવા લાગે છે. સાધન હોય તે ગામ છોડી નાસે છે, સગવડ હોય તે ઇસ્પતાનમાં આશરો લે છે. સર્ગા સર્ગાની વાટ લેવા રહેતાં નથી, મિત્રો મિત્રોને સલાજવા થોભતા નથી. અને જાહેર સેવકો ? તેઓ પણ ઘણી વાર ખોટા નીવડે છે, અને સેવકધર્મને તિશાંજલિ આપી જીવ બચાવવા નાસી છૂટે છે.

પરંતુ મોતનો ભય માથા ઉપર ઝૂઝે છે ત્યારે જેમ લોકોમાં આવો ગભરાટ ફેલાય છે, તેમ ડોઈ ડોઈ મર્ણ્યાઓની હાલીમાં તેવે વખતે શીર્ષ પણ ગુરૂ આવે છે. એવી વ્યક્તિઓ નીકળી આવે છે કે જે પોતાના કે પોતાના કુટુંબકીયાના જીવનની પરવા ઈશ્વરને સોંપી તે વખતે માંદાઓની પાસે ગડે છે, તેમની ચાકરી કરે છે, મુઠ્ઠાં ઉપાડે છે.

આવા ભયંકર રોગચાળાઓ વખતે આપણા જેવા સેવકોની ઉપર ખાસ દ્રવ્ય આવી પડે છે. જેમ રોગનો દુઃખલો સામુદાયિક રૂપમાં આવ્યો હોય છં તેમ તેનો સામનો પણ સામુદાયિક રૂપે સંગઠિત કરવો જરૂરી છે. આખું ગામ ગભરાટમાં હોય અને પોતપોતાની જાત પૂતો વિચાર કરવા ઉપરાંત ડોઈને કશું સૂઝતું ન હોય તે વખતે જો આપણે સેવકો પોતાનું મગજ દાખૂમાં રાખીએ, હિંમત અને વીરતા ધારણ કરીએ, ગામના સંકટ-સમયે તેનો ત્યાગ ન કરવાનો સંકલ્પ જાહેર કરીએ તો આપણે ગામનું આખું વાતાવરણ બદલી શકીએ. તો ગભરાટને બદલે લોકોમાં હિંમત રહે, નાસભાગને બદલે સ્વયંસેવકોનાં દળ બંધાય, માંદાઓની સારી રીતે સારવાર થાય, તે માટે કામચલાઉ ઇસ્પતાનો જેવી ઈર્ષ પણ વ્યવસ્થા બની

થાય, વૈદ-દાકનરોની મન્દ પણ આવી ગમે. આમ ખરે વખતે જો ખરો સેવક મળી જાય તો જાય, નાસનામ અને સ્વાર્થવૃત્તિને બંધને ગામમાં દિંમત, સેવા અને સંમતન પેદા થઈ જાય. રોગ પોતાના ભોગ લીધા પિના તો નહીં જાય; પરંતુ જો ગામ થોડા માણસો જોગે, છતાં આખરે તે દિંમત અને મેવાના પદાર્થપાક લઈને અને વધારે ટટાર થઈને બીજું થશે.

એમ કરવા જતાં મેવક હંમેશાં સહીસવામત રહેશે અને તેને કરું જોખમ થવાનું નથી એમ કોણ ક્વી શકે ? જો જોખમ ન હોય તો પછી તેના કામની કિંમત જ થી હતી ?

જોખમ ખેડના જતાં તે પોતે એવા રોગનો ભોગ થઈ પડે તો શું થાય ? કોઈ સેવક વીમ કે પચ્ચીસ વર્ષથી મેવાનો અનુભવ લેતો આજે પરિપક્વ થયો છે અને હજારો લોકોને પ્રેરણા આપી શકે તેવો છે. શું તેણે પોતાનું પરિપક્વ જીવન આવા જોખમી કામમાં હોડમાં મૂકવું કે કોઈ ખાતી-કામનો નિષ્ણાત થયેમો છે, કોઈ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો નિષ્ણાત થયો છે, કોઈની પાસે ઇતિહાસનું કે સાહિત્યનું કે વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન આખા જીવનના પરિશ્રમના ફળરૂપે એકઠું થયેલું છે. તે એક બપોર મદ્રામારીને ભોગ ધરાવી દેવું એ શું નયું ગાંડપણ નથી ? તે વખતે સહીસવામત જગ્યાએ ખસી જવું અને જીવતા રહી પોતાની આવડતના ક્ષેત્રમાં લાંમો વખત સુધી સેવા આપતા રહેવું, એમાં જ શું સરવાળે વધારે સાચી સેવા નથી ?

વળી રોગ સામે જૂઠું એ ક્યાં મેવકનું મુખ્ય કામ છે ? માણસ પોતાનું મુખ્ય કામ છોડે તો જ તે દોરી દરે, રસ્તે ચાલતાં જો આવી પડે તે કામને હાથમાં લેતો ચાલે તો તે કદી મુકામે પહોંચે જ નહીં અને વચ્ચે ને વચ્ચે લટકી જાય—આવી આવી સલાકો આપનારા તેવા દટોડરીના વખતે બહુ મળવાના. સેવકના પોતાના મનમાંથી પણ તેવો અવાજ બહારનો. એ ગમે તેવો મોઢક હોય તો પણ આપણને આપણા સાચામાં સાચા ધર્મથી ભ્રષ્ટ કરનારા છે, જોખમમાંથી નાસવાની ઇચ્છામાંથી, મરણના ભયમાંથી જ પેદા થયેલો છે. ખરે વખતે મળવું જોખમ હસતે સુખે ઉઠાવવા તૈયાર ન થઈ શકીએ, મણતરીએ કરવા બેસીએ અને તેનાથી બાગીએ તો આપણું જીવન નિષ્ફળ જ સમજવું જોઈએ. આપણું બધું જ્ઞાન, આપણી બધી આવડત અને અનુભવ આપણને કરા અર્થમાં ન આવ્યાં એમ જ સમજવું જોઈએ.

માંદગી વખતે લેગ જ મરણ વખતે આપણે સાચી રીતે વર્તીશું તો મૃત્યુ પછીના સ્થિતિના સિવાજ આપણે માટે પોતાની મેળે જ અસ્વાભાવિક

યર્ષ પડશે. મરનાર માટે આપણે યથાશક્તિ ક્યું છે એનો આપણને સંતોષ હશે. મરનારે પોતે પણ મુખ અને સંતોષમાં અને આપણે! સૌનો ઉપકાર માનતાં વિદાય લીધી હશે. કાચી વિદાય એ કુટુંબમાં કે સરથામાં એક ગંભીર બનાવ તો હશે જ. પરંતુ માંદગીમાં સાચી રીતે વર્તી હોઈશું તો આપણને ડાઈને શોકના દેખાવો કરવાનું નહીં ગમે. તે વખતે તો આપણે ગંભીર બાવે અંતર્ગત બંડા કિતરીશું, પરમેશ્વરનો મહિમા વધારે સારી રીતે સમજીશું અને સેવાધર્મના પાલનમાં વધારે મક્કમ થઈશું.

સમાજમાં મળ્યું પછી રડવા દૂટવાના દેખાવો કરવાના રિવાજો ચાલે છે. આશ્રમ જેની જગ્યાઓમાં પણ તેની છાયા પ્રસંગોપાત્ત દેખાઈ જાય છે. સેવકોએ પોતે આ બધા વિચારો હજી ઝીટ્યા નથી હોતા અથવા પોતાનાં સર્વ સ્વજનોનાં જીવન ઉપર તેઓ હજી આ વિચારોની છાપ પાડી શક્યા નથી હોતા. તેવે વખતે માત્ર ઠપકા દેવાથી કે બાપણ સંભળાવવાથી કે હાંસી કરવાથી એ રિવાજો નાશ પામવાના નથી. પરંતુ માંદગી વખતે આ પ્રકારનું પ્રેમ અને સેવાનું વાતાવરણ જોણે નગરે જોધું હશે, જોણે મરનારને સંતોષ અને આનંદ સાથે વિદાય લેતાં જોયો હશે, તે પોતાની મેજે જ સમજી જશે કે મરણ પછીના દેખાવો કરવા એ તેવા પ્રસંગની ગભીરતાને ન શોભે તેવું છે. તેઓ પોતાની મેજે જોશે કે માંદાના ખાટલા પાસે નિર્ગર્હનાં ધમાત અને બળગટ જતાવવાં એ જોટલું ખોટું છે તેટલું જ મળ્યું પછી શોકના દેખાવો કરવા એ પણ ખોટું જ છે.

આટલા વિચારો કર્યા પછી હવે આપણું પોતાનું મૃત્યુ આવી ચડે ત્યારે કેમ વર્તવું, તેનું કેવું સ્વાગત કરવું એ વિશે જુદા વિચાર કરવાનો રહે છે ખરો? તે સુખનું આવશે કે દુઃખનું, ધારેલું આવશે કે અણધારેલું, અકાળે આવશે કે પૂરો કાળ બગાડે, એની પણ ચિંતા કરવાનું રહે છે ખરું? આપણને તો ખાતરી છે કે જે જીવન ઉત્તમ રીતે જીવતાં આવડશે તો મરણ પણ ઉત્તમ રીતે મરતાં આવડવાનું જ છે. જે જીવન સંયમનું હશે તો મરણ યાતનાનું નહીં પણ આનંદનું જ હોવાનું છે. જે જીવન સેવકનું ગાળ્યું હશે તો મરણ સેવકને શોભે એવું — એટલે કે માંદગીના ખાટલાનું નહીં પણ સ્વાર્થણ અને જાણિયાનું જ થવાનું છે. આપણે સાચા સેવક તરીકે, સત્યના આગ્રહી તરીકે જીવીએ તો મૃત્યુ એ આપણે માટે એક અજાણ્યા ચોર રાત્રે જેવું નહીં દોષ. તે છેવટનું આવે તે પહેલાં તો આપણે કેટલીયે વાગ તેના હાથમાં તાલી મારી આત્મા હોઈશું, અને તેની સાથે બહુ જ નિકટનો પ્રેમસબંધ બાંધી લીધો હશે. તેના વિશે આપણા હૃદયમાં ડોઈ પ્રકારની ગભરાટની લાગણી ગદી નહીં હોય.

સાચું જીવન જ ત્યારે ગણાય, જ્યારે મરણનો ભય કે ચિંતા ઉઠાડી મૂકીએ. ‘જીવવું છે તો સિદ્ધાન્તોને સાચવીને જ જીવવું છે; તે ખાતર કોઈ પણ દાણે મોતને ભેટવાને તૈયાર રહેવું છે,’ આવી પ્રતિજ્ઞા સાથે જીવવું એ જ જીવન. માત્ર ધમણની જેમ શ્વાસ લેવો અને ભટ્ટીની જેમ ભક્ષણ કરવું એ કંઈ જીવન નથી. સાચું જીવન તો મરણ ઉપર ડગલાં ભરતાં ભરતાં જ જીવવાનું હોય. આખરનું મરણ ક્યારે ને કેવું આવશે એની ચિંતા પરમાત્માને સોંપી આપણે તો નિર્ભયપણે સેવાજીવન ગુજારવું કરીએ, અને તેવું જીવન ગુજારતાં મૃત્યુને આપણા પ્રિય સાથી તરીકે સદા સાથે ને સાથે જ રાખીએ.

મવચન ૫૩ મું

ઘડપણનાં નિશાન

આપણે માંદગી અને મૃત્યુનો વિચાર કરી ગયા છીએ. આજે ‘જરા’નો વિચાર કરીએ. ઘડપણ વિશે હું વાત કરવાનો છું એટલે ઘરડા યદ્યપે ત્યારે શું ખાવું અથવા ઘડપણ વહેવું ન આવે તે માટે કેવી દવાઓ લેવી એવી વાતો કરીશ, એવું તો કોઈ નથી માનતા ને ? હું તો તમને ચેતવવા માણું છું કે ઘડપણની બીક મોતની બીક કરતાં પણ બૂંડી છે અને તમે ધણાખરા તરુણો છો, છતાં તેનાથી ગાફેલ રહેવા જેવું નથી. તમારામાંના ઘણા તાજ તાજ તરુણો છો. તમારા મગજમાં દેશસેવા કરવાની નવી નવી ભૂમિઓ ઊછળી રહી છે, ઉત્સાહથી તમે નાચી રહ્યા છો. સેવા માટે ગામડાંમાં વસરો છો કેવી કેવી મુશ્કેલીઓ પડશે એની વાતો કોઈ અનુભવી તમને કહે છે તો તમારા ઉત્સાહમાં તમે તેને દૂરી દાટો છો. “આ નવા જીવનમાં સત્યાગ્રહો આવશે, જેલવાસો આવશે” એમ કોઈ પાઠ આપે છે, તે સાંભળીને તો તમારું લોહી ઊવડું વધારે ગરમ થઈને દોડે છે. એ અનુભવો તો તમારે વહેવામાં વહેલી તકે જોઈએ છે.

કોઈ વાર તમારે ઘેર તમારાં સર્વોવદાઓની વચ્ચે તમે જાઓ છો. ત્યાં વળી તેઓ તમને ગમગાયે છે — “આજે તો તું ઊગતો જુવાન છે, તને સાહસનો શોખ છે, આજે તને બળિષ્ઠનો વિચાર નહીં સૂઝે. પણ હંમેશાં તું આવો તાજો ને તરવરતો રહેવાનો નથી. ક્યારેક સાળેમાંદો થશે. આજે તું ગમે તેને એટલે પડ્યો ખડી ચડે છે અને ગમે તેવું ખાઈ થકે છે; એ શક્તિ હંમેશાં રહેવાની નથી. વળી આજે તો તું એકલો છે તેથી

રોટલો મળ્યો એટલે નચિત થઈને તું રાત્રના જેવો મરતાનું થઈને
ફરે છે, પણ આમળ જતાં તું બચવાળ થશે અને તારા ઉપર જવામ-
દારીઓનો બોલો વધશે.”

વળી સગાંવદાનાંઓ એમ પણ કહેશે : “આજે તો અમારા હાથપગ
ચાલે છે, અમે ધધેરો-જગર કરી ઘર ચલાવી શકીએ છીએ, અને પ્રસંગ
પડે તો તારો પણ બાર ખખી લઈએ છીએ. પણ હવે અમારી શક્તિ
ક્યાં સુધી રહેશે? અમે હવે ધરડાં ચડીશું. જો તું આ જ રીતે જીવન ગુજારશે
અને કમાશે નહીં તો તે વખતે અમને તું કેવી રીતે આધાર આપી શકશે?
પણ અમારી વાત જવા દે. તારો પોતાનો જ વિચાર કરો. તુ પોતે પણ
કોઈક દિવસ ધરડો નથી થવાનો શું? આજે કમાઈને ઘડપણ માટે બચાવશે
નહીં તો તે વખતે તારો કાણ બેવી?”

આ બધી-સવાડો અને એનવણીઓ તમે સાંભળો છો અને તેની
ઉપર ખડખડાટ હમી દો છો. બધા જ સેવક સેવાના ક્ષેત્રમાં નવા નવા
બુકાવે છે ત્યારે તો તમારા જેવા જ ઉત્સાહમાં હોય છે. અમે સૌએ પણ
ઉત્સાહથી બુકાવ્યુ હતું. પણ આજે તે ઉત્સાહનો પારો ક્યાં છે? તમે સૌના
પરિચયમાં વધારે ને વધારે આવતા જરો તેમ માલૂમ પડશે કે અમારો
સૌનો પારો સરખો ટક્યો નથી કાઈનો એટલો તો કાઈનો વધારે ઊતરી
ગયો છે.

જો આપણે આપણા તરુણ ઉત્સાહને કાયમ ટકાવવો હોય અને
દિન પ્રતિદિન વધારવો હોય તો આપણા જીવનની મર્યાદાઓ સમજીને તેને
મક્કમપણે વળગી રહેવું જોઈશે. જે સેવકો તેમ કરી શક્યા નથી તેઓના
ઉત્સાહને તાણ પહોંચ્યું છે અને છેવટે તેઓ તૂટી ગયા છે.

પોતાના મૂલ્યજીવનમાં વિવેક ન સાચવતાં સમાજના સામાન્ય અવિચારી
માણસોની જેમ જેઓ પોતાનો સંતાનવિસ્તાર વધાર્યે જાય છે, તેઓ હાંમે
વખત ઉત્સાહ ટકાવી શકતા નથી. પોતાના નિર્વાહની વ્યવસ્થા તેઓ પોતાના
કાર્યક્ષેત્રમાંથી કરી લેતા હશે તો તેઓ થોડાં જ વર્ષોમાં જોશે કે તેમના
વધેલા ખર્ચનો બોલો એ દરિદ્ર ગામડાનું ક્ષેત્ર ઊપાડી શકે તેમ નથી. પોતાની
જરૂરિયાતનો આંકડો સેવકને પોતાને જ એવડો મોટો લાગશે કે તે ગ્રામવાસીઓ
પાસે તે રજૂ કરતાં પોતે જ શરમાશે, અને વહેના મોડા બગલમાં ગિરનરો
મારીને ત્યાંથી ચાલ્યો જશે.

નિર્વાહની વ્યવસ્થા જો કાઈ સંજ્ઞા તરફથી થતી હશે, અને તે સંજ્ઞા
પણ જો તેના જેવી જ હશે અને તેનો વધતો જતો ભાર કઈ પણ કલ્પા વગર
ઊપાડ્યા કરતી રહેશે, તો સરકારની સ્થિતિ આથાભારે થશે, તેના મહત્વના

કાર્યકર્તાઓને સેવાનું મૂળ કામ મૂકી ગહેરામાં થીમતોના હાથરા ધસવાનો ધધો સ્તીનારવો પડ્યો, અથવા તો સરથાનું કામ સદાડી લેવું પડ્યો. સંસ્થા પોતાની મર્યાદા સમજનારી હશે તો તેવા સેવકોને જણાવી દેશે કે, ‘આજ સુધી તમે સેવા કરી તે માટે તમારો આભાર, પણ હવે તમારો ભાર વધી ગયો છે તે સંસ્થા હિપાડી શકે તેમ નથી અને લાચારીથી તમને છૂટા કરે છે.’

છોકરાંના સેવકો છોકરાંના શિક્ષણનો પ્રથમ આવતાં જો તેને પોતાની મર્યાદામાં મૂકીને હિંમત નથી, પરંતુ સામાન્ય લોકોની હમે શાળાઓને અને બોર્ડિંગનાં ખર્ચ વહેરી લે છે, તો પણ તે પોતા માટે આવી જ કટોકટીની પરિસ્થિતિ લાભી કરી લે છે.

તેમ જ માંદગીના પ્રસંગોમાં જ સેવકો પોતાની મર્યાદામાં રહેતા નથી અને સામાન્ય લોકોની જેમ વેદ દાકરો અને દવાવાળાઓનાં બિયો ભરવા તૈયાર થાય છે, તેમને પણ વહેતા મોડા ગ્રામસેવાના કાર્યમાંથી ઊખડવાનો પ્રસંગ આવ્યા વિના રહેતો નથી.

જેઓ પોતાના આકાંગવિકારમાં — રોગના જીવનમાં છૂટા હાથ રાખવાની ટેવ પાડે છે, મહેમાન પરાણાઓ આવે તે વખતે ખવડાવવા પિવડાવવા વગેરેમાં, સસાગમાં સંસાગનો કોઈ પણ કમાઉ સદૃશ્ય વર્તે તે રીતે વર્તે છે તેઓ પણ સેનાના ક્ષેત્રમાં થોડા દિવસના જ મહેમાન સમજવા.

જે સેવક સગાંવડાનાઓની અદર બીજાં સગાંઓના સરખો ચર્ધને વર્તવા જાય છે, ઘેર જાય ત્યારે ઉદાર હાથે નાના મોટાને બેટો આપે છે, ખંડેનભાણેજને કપડા ધરેણા આદિ આપીને રાત્રી દેવા મૂકે છે, તોડુંબિંદ ખર્ચમાં પોતાનો ભાગ આપવો જોઈએ એમ માને છે, કુટુંબીઓને આગ્રહ કરીને પોતાની પાસે બોનાની લાવે છે અને તેમનું ખર્ચ સાગવામાં શરમ રાખે છે — આ બધું દુનિયાના વ્યવહારમાં સારું ગણાતું હશે, પણ સેવાજીવન કોઈક દિવસ છોડવાના જ એ આગા છે. એમ કંવા જતા ટેટમાપે સેવકો વર્ષોના સેવાજીવન પછી દારીને ખાનગી ધધા કરવા ગયા છે. એક સેવકના જીવનનો એ કેવો કરુણ અંત !

આમ સેવાજીવન છોડી છેવટના ખસી જઈએ તે પહેલાં આપણા વિચારોમાં જ આપણે ધીરે ધીરે સત્તા જઈએ છીએ. ઉપર કહી તેવી ખર્ચાળ ટેવો પાડી બેસનાર સેવકોના મનમાં કેવા કેવા વિચાર આવવા માંડે છે તે હવે જુઓ.

પહેલો વિચાર આ આવશે - “સારું કામ ગિયર ચાપા ઉપર મારે મૂકવું જોઈએ. વર્ષોવર્ષ લોકોની પાસે બિશ્વ માગવી, કોઈ કંઈ બોલે ને કોઈ

કંઈ બોલે તે સાંભળી રહેવું, તે કરનાં મુઠ્ઠા, મદ્રાસ, કલ્કત્તા આંટા મારી આવીશ અને એક મોટું ફંડ બનાવી સંસ્થાને સદ્ગુણનાની દર્શિ, અને પત્ની બ્યાજમાંથી વગગચિન્તાએ કામ ચલાવીશ.”

હવે આમ ફંડ થવાં બહુ સહેલાં છે એમ તો નથી જ, અને શહેરોમાં જઈએ ત્યાંએ દાતાઓનાં વાગ્યાએ સડન કરવાં નહીં પડે એમ પણ નથી. તો પત્ની નજીબના દાતાઓનાં જ કેમ સડન ન કરવાં? તેઓ આપણુ કામ પ્રત્યક્ષ જોતા હોવાથી સંભવ છે કે એમની કડવી ટીકામા આપણા કંઈક સાચા દોષો વીટાશેના હોય.

ખીજું, આવાં ફંડો જ્યાં સુધી સંસ્થાઓ દેશમાં થોડી છે ત્યાં સુધી કદાચ મળી રહે, પણ આમએવકો તો દેશનાં સાતે લાખ ગામડાંઓમા બેસે એમ આપણે ઇચ્છીએ છીએ. સાત લાખને દેકારે સાન દબંગ ગામમાં તેઓ બેઠા હોય અને તે સર્વ ઓળી લઈને શહેરોમા નીકળી પડે તોયે શી સ્થિતિ થાય, એનો વિચાર કરવા જેવો છે.

વળી ફંડ મેળવવાં સહેલાં છે એમ માની લઈએ, તો પણ આપણી સ્થિતિ એવી સદગ અને સનામન કરી લેવી, જનતાની આપણને કશી ગજ ન રહે એવી ગિથિતિ કરી લેવી, એ આપણા આમએવાના કાર્ય માટે તો ધાતક જ છે. તેથી, પ્રથમ તો, આપણે આમરાસીઓથી અતડા પડી જઈશું, કદાચ તેમની આપણને ગરજ નથી એમ માની તેમની સાથે અંત્રીગર્ભ અને હિદયાર્થનું વર્તન પણ થવા વિના નહીં ગડે. તેઓને પણ આપણા કામ વિષે મમતા કે માન નહીં ગડે. આમ થાય એ તો પોતાની બેસવાની ડાળી ઉપર જ કુહાડો માર્યો ન ગણાય શું?

સવામત થવા જતાં ખીજા પણ દોષો આપણા સ્વભાવમાં અને દાર્પ-પંદિતિમાં આવ્યા વિના રહેતા નથી પૈસાનું જોર વધુ હશે તો આપણને ખૂંપડીમાંથી પાઠાં મળેનો બાધી સુખસગવડો વધાવવાનું મન થશે, એક માણસથી કામ નભતું હશે ત્યાં ત્રણ નખવાનું મન થશે, આપણાં ગાડીભાડાં અને પગચૂરણ ખર્ચમાં હાથ છોટા કરી નાખીશું. વધાગમાં, આપણને કાષ્ઠનિઃ યોજનાઓ રચીને કામ વિસ્તાવવાનો મોહ થશે.

આમ ફંડ કરીને સત્તામતી લાવવા જતા આપણાં આગમ અને વિસ્તાર વધશે, સાચી આમસેવા ઝાખી પડે અને પાસા વિનાના બગવાની જેમ એક દિવસ અડરમાત આપણુ એ કૃત્રિમ રીતે વિસ્તારેલું કામ પડી બાંધે તો નવાઈ નહીં.

ખર્યાળ દેવો ખાડી બેસનાર સેરમને ખીન્ને વિચાર કેવો મુઝગે તે જોઈએ : “ મારે માગ કુટુંબીઓનો ભાર તો પૂરેપૂરો ઉપાડવો જ જોઈએ

અને સૌને સંતોષ આપવો જ જોઈએ. શું હું એવો નમાવો છું કે તેમને સંતોષ મળે એટલું હમાઈ ન શકું? અવશ્ય, આમનેવાની સંસ્થામાંથી મારે વધારે વેતન માગવું ન જોઈએ. ત્યાંથી તો હું ત્યાંના નિયમ જોટલું જ લઈશ, અથવા બિનકુવ લઈશ નહીં. હું મારું એવાનું કામ સંભાળવા ઉપરાંત કંઈ ને કંઈ પેટા-ઉદ્યોગ કરીશ. એવા અનેક ઉદ્યોગો, ધારું તો, હું શોધી શકું છું, કે જેમાં મારે બહુ થોડો વખત આપવો પડે અને છતાં મારી બ્યાવહારિક જરૂરિયાત સારી રીતે નીકળી રહે. ઉત્તમ ધંધો ખેતીનો — તેથી હું તે જ કરીશ. કોઈ સારી જમીન શોધીને રાખી લઈશ. એ તો હું કોઈ સારી રૂઝમ આપે તેવો ગણાવિયો. મોઢી તેને આપી દઉં, એટલે મારે ન કશી ચિન્તા કે નહીં જગવ વખતનો બોગ આપવો પડે, અને ઘેર ખેડાં આવક મળ્યાં કરે. અથવા મજૂરિયાં રાખીને ખેતી પોતે કરાવું તો પણ મારે તેમાં એટલા બધા દિવસ ભાંગવા પડે એમ નથી. એ તો આવડતનો અને કુનેદનો જ સવાન છે.”

આમ પોતાની આવડન અને કુનેદના અભિમાનમાં મેવક બાન જૂલે છે. ‘ઉત્તમ ખેતી’ની કહેવત પકડીને તે ઇમમાં પડે છે, પણ તે કહેવત કંઈ આવી ખેતી મારે હોઈ શકે? ખેતી વખત કે મહેનતનો બોગ આપ્યા વગર ઘેર બેઠાં આનંદ આપે તે ખેતી મારે આ કહેવત કેમ હોઈ શકે? મેવકે તો વિચારવું જોઈએ કે શું આ રીતનો ખેતીનો ધંધો કરવો એમાં આમનેવડ તરીકેનો તેનો એકે સિદ્ધાન્ત સચવાય છે? તે ખેતનમાં કયા પાકો ઉગાડશે? તેને ગામડાની રિથતિ મુધાગી છે તેનું એમાં ધ્યાન રાખી શકશે? તે મજૂરો જોડે કેવી રીતે વર્તશે? ખીલ ખેતીનાંની જમ તેમની મહેનતનો લાભ પોતે ખાઈ જશે કે તેમને મારે ઊપજમાંથી સિંહભાગ રહેવા દેવાની હિંમત કરશે? તેને તો અત્યારે કંઈક ખાનગી ધંધો કરવાની હોશ થઈ હોય છે, એટલે આવા વિચારો તેને બાળે જ સૂઝશે. આમાંથી તો, પોતાના કેન્દ્રમાં આમનેવડ અને ધંધાના રવાનમાં ધંધાદારી—એવું તેણે દિમુખી છવન જાની જશે.

કોઈ સેવડને સગાંઓ કે મિત્રોનું બળ હોય છે, તો તેમની માગદલ તે કંઈક વેપાર જીવો કરે છે, અથવા તેમના ચાનતા વેપારમાં કંઈક ભાગ રખાવે છે. અને વેપાર તે વેપાર! તેમાં આમનેવાના સિદ્ધાન્તોને આડા આવવા દેવા એ વેદિયાપણુ ગણાય. વેપાર માડ્યો એટલે તો જેવો લાભ અને જેવા સંજોગ તેવો તેનો લાભ લેવો જ જોઈએ, જેમાંથી સડેનાઈથી કાપદો થતો હોય તે ધંધો કરવો જોઈએ. આ ધંધો કરવા જેવો અને આ નહીં કરવા જેવો, એવી ઝીણવટમાં ઊતરવા ખેસે તેનાથી કશું ન થઈ શકે.

દળવા ખાડવાની મિન કરવાની સગવડ જોશે તો એ તો તે ચાનુ કરશે; પગી પોતાના દેન્દ્રમા આવીને બડોળે ધડીઓ ચનાવવાનો ઉપદેશ દેશે, અને બનો દશે તો પોને પણ દળના જોસરો' મિનના દાપની દુખનમા કે રૂના વેપાગમા લાગ દેખશે તો તેના લોગ ગખી આવશે, અને દેન્દ્રમા ખાદીનો પ્રતધારી થઈને ફરશે' પોતાની પાસે પૈસાનું જોગ દશે તો વગી સારુ વ્યાજ મળે એના શેરામા તે રોકશે, પગી એ પૈસામાથી બને મરિરાખૂને તુકસાન કારક અને ગામડાનો વિમાનક ધધો ચાનનો હોય

સેવકો લાચાર થઈને આવા વધાઓમા પડે છે ત્યારે તેમનું મન અદરથી ડખતું નહીં હોય એમ ન માનવો જરૂર છે એ પણ વ્યવહાર તો ચનાવવો જ જોઈએ, સરજુગ્ધારીનું જીવન તો ગાળતું જ જોઈએ, અને તે માટે કમાણી કરે જ છૂટકો — એની સમજ હોવાથી મન મારીને તેઓ આના ધધા કરે છે, અને દેટીક વાર ચમને લીધે પોતાના જીવનની એ બાનુ એનાસેના સાથીઓથી ગુપ્ત ગખવાનો પ્રયત્ન કરે છે પણ તેમ કરતા તે દબના અપગાધમા સરી પડે છે અને આખરે લોભમા માન પ્રતિગા શુભાવી સેવક તરીકની પોતાની લાયકાત પણ ગુમાવે છે

આના ધધાઓ કરવા એમા મૂડીની જરૂર સૌથી પહેલી પડનાની સેવકને વખતનો ભોગ આપના વિના કમાવુ રહ્યું, એટલે તેણે તો મૂડીના જોર ઉપર જ ફૂલું જોઈએ બધા સેવકો પાસે કઈ તે જોર હોતું નથી તેથી તેઓ આશામા ને આશામા કગ્ગ મનાતો પ્રેગાય છે

વળી લાભવાળા વેપારધધા મળી જવા એ કઈ બધા માટે થોડું જ શક્ય છે? તે મળી જકે નહીં આે છતાં વ્યવહારના ખર્ચો તો કરવાના જ હોય આના સેવકને પણ છેડે કગ્ગ કરના સિવાય બીજું શું સહે?

આમ કરજ મકવાને રસ્તે સેવક એક વાગ વળી ગયો, તો તેમા લપટાઈને તો વહેના મોડા પોતાના સિદ્ધાન્તો અને સેરામા જીવન ગાળવાનો સહ્ય ટોડવા જ પડવાના કગ્ગ કરવાની ટેર એ એક વ્યસન જેવી છે પહેલા પહેલા તેમા પડતા મન ખચખચ છે પણ જો ચેતીએ નહીં તો ધીમે ધીમે વધારે ને વધારે કરજ કરવાની હિમત બધાવી જાય છે

આપણા ખેડૂતો એ ટેવમા ફસાવાથી મેટવા ખુબાર થયા છે એ આમ સેવકોથી અજાણ્યુ નથી તે ટેવમાથી એમને છોડાવવા, એ તો આપણા સેવાના દાપક્રમમા એક મહત્વનું કામ છે સેવક પોતે જ જો દરજનો વ્યસની બની જાય તો તે આ કામ કેમ કરશે? અને જગનો બોળે તેને નિરતિ ગામડામા કયા સુધી વસવા દેશે? કગ્ગ કરવું એને માણસ નિર્દોષ વહેવાર સમજે છે આપણે કયા કોઈના પૈસા મદત લેવા છે કે ધાતવા

છે?' એવી દલીલમાં પોતાના મનને ભુલાવે છે. પરંતુ ખરેખર, હરજ હરવું સેવક માટે તો પોતાના ધર્મનો એક મોટો દ્રોહ જ છે.

પૈસા કમાવાની લાલસા થવાનાં કેટલાંક કારણો આપણે પહેલાં વિચારી ગયા છીએ, તેવું એક ખીન્નું કારણ છે ધડપણનો અથ. જે સેવક નિત્ય નવો, નિત્ય તાજો, નિત્ય તરુણ ન રહે, ધરડમાં પડી જાય, તો તે પોતાના સિદ્ધાન્તોમાં મોજો પડવાનો જ. અને મોજો પડતાં તેને ધડપણની ખીંક લાગવા માંડે છે. તેને નજીકની દુશ્મણીમાં આવા વિચારો આવવા લાગે છે : "શ્રામસેવામાં તો કરી પણ પાર્ક થે જ્યાંયની આશા જ ન મળે. પછી ધડપણથી અથવા માંદગીથી કામ કરવાની શક્તિ ખોઈ બેસીશું ત્યારે અમારું શું થશે? આજે પૂરી શક્તિમાં છીએ ત્યારે પણ જેમ તેમ નિર્વાહ ચાલે છે, લોકો અરધા ખુશીથી અરધા નાખુશીથી અને દીંગણો કરતા કરતા આપે છે, પણ તે વખતે શું તેઓ અમને યાદ કરશે? જિંદગી આખી તેમની સેવામાં ઘળી નાખી તેની કદર શું તેઓ કરશે? આપણે એક માણસની નોકરી કરી હોય તો તેની તરફથી કદરની અઠા રાખી રાખીએ, પણ આ તો આખી પ્રજાની સેવા રહી. સૌનું કામ તે ડાઘનું કામ નહીં! અને તેમાં અમારા ઘણાં કાર્પક્રમો તો લોકો નાગજ થાય એવા પણ હોય. ખરેખર ધડપણનો વિચાર કરવાનું સગાંઓ કહેતાં દતાં તે હળી કાઢવા જેવું નહોતું. વળી અમારી જાતનો વિચાર કરીને બેસી રહેવું એ પણ અમારે માટે યોગ્ય નહીં થાય. અમને ઢઈટ થાય તો પાડળ સ્ત્રીપુત્રોનું શું એનો પણ વિચાર ન કરીએ તો અમે અમારી શુદ્ધ તરીકેની હરજ ચૂક્યા જ ગણાઈએ "

આવા વિચારવમળમાં તમારું મગજ ચડતું એટલે તમે દુનિયામાં ચારે તરફ ચાલતા વ્યવહાર તરફ નજર નાખશો, અને બધાની સનાતની માટે ખીન્ન ધધાતારી અને નોઝગિયાત વર્ગના લોકો જે સુકિતઓ આજકાલ કરે છે તે કરવાની તમારી પણ ઇચ્છા થશે. "મારી સરસા બહે સેવા માટે નીજગેથી સરસા હોય, પણ સેવકની આજની રાત્રી પૂરતું જ તે આપે એ તો અન્યાય જ ગણાય તેણે અમારા જેવા સેવકની આદતી અને ધડપણનો વિચાર કરી અમને આજની જરૂરિયાત કરતાં વધારે આપવું એ તેની ડરજ છે. ખીન્ન ડોર્ન પણ ધધા કરના અમારી સગાઓની આ હજી વિશેષ રૂપે છે, કારણ કે અમારે ગામડાંમાં ઘણી અગરડો વેળીને રહેવાનું હોય છે, ત્યાંનાં હવા પાણીમાં માંદગીનો સબર મોટા પ્રમાણમાં રહે છે, ઢંબેલાં તંગીમાં રહેવાનું તેમ જ કામમાં પણ ગત દિવસ જીવાનાં નહીં કે રજા ભોગવવાની નહીં, અને ઘણી વાર અમારે ભાગે લડતોમાં બિતરવાનું આવતાં

જેલવાસનાં કષ્ટો વેદવાનાં આવે—આમ દરેક રીતે શરીરનો ધસારો ખીભ કાઢી પણ ધંધા કરતાં અમને વધારે પડેલો છે. સંસ્થા વેતનની રકમ દરાવવામાં આ સંજોગોનો ખ્યાલ કરે એવી માગણી કરવાનો અમારો હક છે. તેણે વેતનનું ક્રમિક ધોરણ દરાવવું જોઈએ કે જેથી વખતોવખત ઉપરી સંચાલકોનાં મોં સામે અમારે તાજતા જવું ન પડે.”

આમાંથી જ આગળ ચાલતાં આવા વિચારની સાખા ફુટતી રીતે કૃદશે : “મારે મારું કામ આખી જિંદગીભર કરવાનું હોય તો શા માટે મારી સંસ્થાએ પેન્શનની કંઈક યોજના કરવી ન જોઈએ ? તે વ્યવહારુ માલુમ ન પડે તો તેણે ખીજી કાંઈ પણ ધંધાદારી સંસ્થાઓની જેમ પ્રોવિડન્ટ ફન્ડની યોજના ધડવી જોઈએ, જેથી હું પોતે માગ પગારમાંથી નિયમિત થોડું થોડું બચાવતો રહું અને તેમાં સરથા પણ પોતાનો યોગ્ય ફાળો ઉમેરે.”

આટલે સુધી જેના વિચારો જાય તે પાછળનાંઓની સક્ષામતી ખાતર વીમો ઉત્તગવવાનું હઠાપણુ ન બતાવે, એ તો બને જ કેમ ?

આ બધા સલામતીના વિચારો મજબૂતમાં મજબૂત મનોમજવાળા સેવકોને પણ જિંદગીમાં પ્રસંગોપાત આવે જાય છે. ગ્રામસેવકોના જીવનમાં પણ તેવો પ્રસંગ આવ્યા વિના કેમ ગણે ? કદાચ તેમના ધંધાની અસ્થિરતાને લીધે તેમને તે વધારે પ્રમાણમાં આવતા હશે. ગંભીર માંદગીઓ વખતે મન નજળું પડે ત્યારે સલામતીનો વિચાર સૂઝ્યા વિના ન રહે. કામમાં યથા ન મળે, વલે વધે ને પાલા પડવાનું થાય, તેવા પ્રસંગે પણ મગજ એ દિશામાં આપવા મહે. વખતોવખત આવતા જેલના પ્રસંગો વખતે આશ્રિનોની ચિન્તા જામી થાય તેથી પણ આવા વિચારો મગજમાં હુમલો કરે.

વ્યવહારુકુશળ માણસોને આવા વિચારો કાઢી કરે તો તેમાં કશું અજીવનું કાગરો નહીં, કાઢી ન કરે તો જ તેઓ તેને બોલ ગણે.

પરંતુ તમે સંમત થશો કે જે આપણે સેવકો સલામતી શોધવા બેસીએ અને વ્યવહારુકાલા લોકોના વિચાર પ્રમાણે આપવા જઈએ, તો આપણે દેશની દશી સેવા કરવાની આજ્ઞા છોડી જ દેવી જોઈએ. આપણો આધાર પૈસાની મુડી ઉપર કે વ્યાજ ઉપર કે વીમા ઉપર નથી, પણ આપણી પોતાની જાડી શક્તિ ઉપર છે. જે ઉત્સાહથી આપણે આજે સેવાનું જીવન સ્વીકારવા આગળ આવ્યા છીએ તે જ ઉત્સાહ જિંદગીના અંત સુધી આપણે દર્શાવવાનો છે. તમે જેમ આ ઘડપણની સલામતીના અને વીમાના વિચારો સાંભળીને આજે તિરસ્કારથી તેની તગ્દ દસો છો, તેવો જ ભાવ આપણે ઠેઠ સુધી દર્શાવવો છે. આપણને આપણા મેવાના

કામમાં રસ છે, તે નિંદગી ખરેખરી નાખવા લાયક કામ છે એવી આપણી શ્રદ્ધા છે, આપણને આપણી જનતા ઉપર પ્રેમ છે, આપણને આપણા રાષ્ટ્ર ઉપર શ્રદ્ધા છે, આપણને પરમેશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા છે. આપણી આ શ્રદ્ધા, તે જ આપણને ગમે તેવી આફતમાંથી તારશે. તે જ આપણી જયંત મૂઠી, તે જ આપણે વીચો.

તમે ઉત્સાહી નવયોદિયા જુવાનો છો, તેથી આ શ્રદ્ધાની વાત તમને સ્વાભાવિક લાગે છે. એમાં શંકા દેખા દેવા માટે, બલિષ્ઠની સલામતીના અને વીમાના વિચાર આવવા માટે ત્યારે જાણવું કે, હવે જુવાનીનાં પાણી વળવા માંડ્યાં અને ઘડપણ આપણામાં ધૂસરા માંડ્યું, પંડી બને આપણી હિંમત પચીસ વર્ષની હોય અને આપણું શરીર લોકા જેવું મજબૂત હોય.

ઘડપણથી આ રીતે ખીતું એ ડાર્ઝ પણ જુવાનને લાંછન રૂપ છે. અને સેવકે તો યોને ગમે તેટલો ઘરડો થાય છતાં યોતાનું મન સદા જુવાન ને જુવાન જ ગમણું પડશે આપણું કામ કદનું છે, સાધનનું છે, સતત સાધ્યમદનું છે. પણ તે સાથે તે એવું પણ છે કે તેમાં નિરંતર નવા નવા અનુભવો અને નવા નવા પ્રયોગો કરવાના હોવાથી તે આપણને નિત્ય નવા, નિત્ય તરુણ રાખી રહે છે. પરમાત્માને પ્રાર્થના કરીએ કે આપણે સદા તામ્ર તરુણ સેવકો જ રહીએ, ગર્ગર ડોસા ધર્મએ ત્યારે પણ મનથી તેવા જ રહીએ, આપણે સનામની શોધના ડોસાએ કદી ન ધર્મએ.

‘આપણું’ વહાણું ગામડું

આપણે ગામડાને આપણું સેવાનું ક્ષેત્ર બનાવવા ઇચ્છીએ છીએ. તે માટે આપણી બધી તૈયારી અને તાલીમ ચાલી રહી છે. તેથી આપણે ‘આપણું’ આશ્રમો ગામડાંઓમાં જ કાઢીએ છીએ અને ગ્રામવાસીઓની વચ્ચે ‘જ આપણે આપણું આપણું’ આયુષ્ય વિતાવવાનું છે.

‘પરંતુ’ આપણા લોકો મુઠ્ઠા, કાંચી અને કવકતે નોકરી ધંધા અથે જાય છે તે રીતે આપણે ગામડે ગંઢવા જતા નથી. તેઓ તો ધંધાના ધામમાં ગમે તેટલાં વરસ રહે છતાં પોતાની નજર સદા જન્મભૂમિ તરફ જ રાખે છે. તેઓ ત્યાં પોતાને પરદેશી જ માને છે, અને ગમે તેટલો લાંબો વખત ગામડે તો પણ મુસાદરખાનામાં એક ગત ગાળવા મુકાય થયો હોય તેથી જ પોતાના મનની વૃત્તિ ગમે છે. ન છૂટકો હોય તેટલા જ રનેલસંબંધ તેઓ ત્યાં બાંધે છે, ન છૂટકો હોય તેટલું જ પોતાની કમાણીમાંથી તેઓ ત્યાં ખર્ચે છે, અને ત્યાંના લોકોનાં સુખદુઃખ કે જાહેર જીવનથી અંજગા ને અંજગા રહે છે.

આમ કમાણી ‘કરવાના’ હેતુથી ગયા હોય તો પણ, લોકો પોતાના ધંધાના ક્ષેત્રમાં ‘આ રીતે ચર્ચે’, તેમાંથી માત્ર લે પણ તેને પાછું કશું આપે નહીં, એ ખરું જોતાં અનીતિ છે, સમાજરોધ છે, એમ આપણે માનીએ છીએ. તો આપણા પસંદ કરેલા ગ્રામક્ષેત્રમાં તો આપણે તે રીતે કેમ જ વર્તીએ? આપણે તો ત્યાં કમાવા નહીં પણ સેવા કરવા જ જઈએ છીએ. આપણે ત્યાં જઈને અમુક કમાણી પૂરી થાય એટલે પાઠા ઘેર જવાનાં સ્વપ્નાં સેવતા નથી. મેવામાં પણ, આપણે ધારેલી અમુક સેવા પૂરી થશે એટલે કૃતાર્થ થઈને નિર્ગતિ ઘેર જઈ આરામ ભોગવીશું એવી પણ આપણી કલ્પના હોઈ ન શકે.

ધારો કે પહેલાં આપણે એટલો જ ખ્યાલ હોય કે ગામમાં ઘેર ઘેર રેડિયો ચાલુ કરી દેવા. આપણે નસીબદાર હોઈએ અને પાંચ પંદર વર્ષે કદાચ એટલું કરી શકીએ, તો શું આપણે ગામ છોડવાને છટા ચર્ચ શકીશું? નહીં, જિવંત ત્યાંના લોકોએ આપણને સારો જવાબ આપે, તેથી તો આપણને આપણો મુકામ લંબાવવાનું અને સેવાનું કામ વિગતાગ્રવાનું મન થવું જોઈએ. હજુ અનેક ગ્રામહિંમો ખીનવાના બાકી છે, હજુ બેઝારીનો રોગ ગામમાંથી ગયો નથી, હજુ અસ્પૃશ્યોને લોકોએ પૂરેપૂરો અપનાવ્યા નથી, હજુ ગ્રામ-સ્વચ્છતાની સુદર વ્યવસ્થા કરવાની લોકોમાં આવડત આવી નથી — એમ

આપણને એક પછી એક કામો સૂઝતાં જશે, અને એકમાં સફળતા મળતી જશે તેમ ખીખાં નવાં કામો ઠાડવાનો ઉમંગ વધતો જશે.

એમ કરતાં દેશમાં ધાર્યા પ્રમાણે રાજ્યપટ્ટો યાપ, લેહોના પ્રતિનિધિઓ દેશનો રાજ્યકારનાર ચક્રાવતા યાપ તો ? પછી તો આપણી નોકરી પૂરી થઈને ? પછી તો ઘેર જઈ પેન્શન ખાતાં આરામનું જીવન ગાળવાનો હક ખરો ને ?

ના. એ આશા પણ આપણે રાખવાની નથી. કારણ કે તેવો રાજ્ય-પટ્ટો થયો એટલે કંઈ ગામોગામમાં — લેહોની રજેરગમાં તરત સ્વરાજ્ય બાપી જશે એમ થોડું જ છે ? રાજ્યપટ્ટો એટલું જ કરશે કે આજ મુઠ્ઠી લેહોના વિકાસમાં ડગલેડગલે જે વિમ્મો નડતાં હતો તે હવે ઓછો થશે. આપણા જેવાઓને કામ કરવામાં હવે વધારે સરળતા પડવાની. પણ વરસાદ પડ્યા પછી વરાપનો વખત આવે સારે શું ખેડૂત ખેતર છોડીને આરામ કરવા જઈ શકે ખરો ? તે તો તેને માટે ખરેખરું અને વધારેમાં વધારે કામ કરવાની તક છે.

આમ આપણું સેવાક્ષેત્ર જે ગામડું, તે આપણે માટે નિર્દેશીનો સોદો જ છે. જન્મનું ગામ એ ઈશ્વરે આપણને આપેલું ગામ હતું; આ નું ગામ આપણે આપણી પોતાની છંડાળી, આપણી આવડત જોઈને, આપણા દેશની જરૂરિયાત જોઈને, આપણને પોતાને સેવા કરી છૂટવાની — આપણું સર્વસ્વ અર્પણ કરી છૂટવાની તમન્ના જન્મી છે તેથી, પસંદ કરેલું આપણું સેવાક્ષેત્ર છે.

તે હોઈ ભાગ્યશાળી વિસ્થાઓને માટે પોતાનું જન્મનું ગામ પણ હોઈ શકે. પણ એવો યોગ સૌને મળવો દુર્લભ છે. જન્મનું ગામ આપણે માટે ભયે ન હોય, પણ આપણે તેને આપણા મરણનું ગામ તો બદલ કરી શકીએ. જે ગામ આપણું સેવાનું ક્ષેત્ર બન્યું તેની સેવા કરતાં કરતાં તેની ભૂમિમાં જ આપણા હાડકાં પાડીશું, તેને ખાતર ખૂંટતાં ખૂંટતાં આપણે પોતાની જાતનું બલિદાન દઈશું, એવો સંકલ્પ આપણે કરી શકીએ, અને કરવો જોઈએ.

આવો સંકલ્પ કરીને સેવાક્ષેત્રના ગામમાં પડીએ, ઘડપણમાં પાછા ઘેર જઈ પેન્શન ભોગવવાનો છેદ જ ઉઠાવી દઈએ, એટલે આપણું આખું માનસ જ પત્થરાર્થે જવાનું. પછી તો આપણું જીવન કેસરિયાં કરીને રજપૂતો રણમાં ઊપડતા તેના જેવું, અથવા નોકાસેના જેમ પોતાની સંકટ સમયની હોડીઓ સળગાવીને ચતુની નોકા ઉપર ઝુકાવતી તેના જેવું જ ચલાવું.

હવે તો ત્યાં જ આપણે આરામ, ત્યાં જ આપણે શોખ, ત્યાં જ આપણું સર્ગાવદાક્ષાં, ત્યાં જ આપણું બધું.

એટલે શું ? એનો અર્થ એવો દરવો સહેલો છે. હવે આ ગામડામાં જ કાપમનું રહેવાનું થયું : લાવો અહીં આપણાં સર્વ સર્ગાવદાક્ષાંએને અહીં જ આપણે રહેવા માટે સર્વ સુખસગવડવાળું મકાન પણ બાંધે. આપણાં છોકરાંએને અંગ્રેજી ભણવાની મુરોલી પડે છે, માટે અહીં લાગવગ લગાડીને અંગ્રેજી નિશાળ પણ તાણી આણે. નાટક સિનેમા વિનાની જિંદગી એ તો આ જમાનામાં કંઈ માણસની જિંદગી છે ? માટે તે પણ બને તો અહીં ખેંચી લાવો, અને તે શક્ય ન હોય તો છેવટે અહીં ગામને પાદેરે રેલ્વેનું સ્ટેશન ખોલાય અથવા મોટર બસની સર્વિસ નીકળે એવી ખટપટ તો કરો !

આ વર્ણન બહુ અતિશયોક્તિનું ને હસવું આવે એવું લાગે છે. પરંતુ એમાં વત્તા પ્રમાણમાં શું આપણે આવું જ કંઈક વર્તતા નથી કે ? મહિને પંદર દિવસે શહેરની લટાર મારીએ, સિનેમા ગેરે બેઠકોએ; બહેલાગણેલા લોહો વચ્ચે છાપો અને સાહિત્યની ચચાઓ કરી આવોએ, શહેરની ખાનખાન કરી આવીએ અને મોટરમાં ફરી આવીએ, ત્યારે જ છવને જ પ વળે, એ બધું મળ્યા વિના ચાર છ મહિના નીકળી જાય તો દેખાનામાં પુરાયા જેવું લાગે, એવો અનુભવ આપણામાંથી ધણાને નથી થતો ? છોકરાં માટે અંગ્રેજી નિશાળ તો બધાં તાણી લાવી શકતાં નથી, પણ આપણે ગામડાને વરવા છતાં પોતાનાં છોકરાંને અંગ્રેજી ભણવા શહેરમાં મોકલીએ છીએ એ અને જ મળતું કંઈક ન ગણાય ? સાંસારિક પ્રસંગો — છોકરાના લગ્ન જેવા — માટે શું હજી આપણે ધણા પોતાનાં સર્ગાવદાક્ષાંએ વચ્ચે દોડી જતા નથી ?

પણ પડેલાં મેં કહ્યું તેમ આપણે જો આપણા ક્ષેત્રને પોતાનું જિંદગીનું ધામ મનથી બનાવ્યું હોય તો એ ગામની દરેક વસ્તુ પ્રત્યે આપણે જિંદગી પ્રેમ અને આદર કેળવવો જોઈએ. ગામના લોહો અને ગામનું વાતાવરણ આપણે દરેક રીતે પ્રિય કરી લેવું જોઈએ, એટલું પ્રિય કે ચાકચાપાકચા આરામ માટે આપણું મન તેની તરફ જ વળે.

આપણું પોતાનું ઘર હમેશાં સુખસગવડથી ભરેલું હોય છે એમ થોડું જ હોય છે ? તે દષ્ટિએ તો ધણાનાં ઘર આપણા ઘર કરતાં ચડિયાતાં હોય છે. છતાં પોતાના ઘર વિષે આપણે કેવી ભાવના કરી લીધી છે ? ફરી ફરીને ત્યાં આવીએ ત્યારે જ આપણા છવને સાતા વળે છે.

તે જ ભાવના આપણા ગામ વિષે આપણે કેળવવાની છે. ત્યાં બધાં સુખો અને સગવડો છે તેથી, કે ત્યાં સર્ગાવદાક્ષાંએ રહે છે તેથી, કે ત્યાં

સુંદર રાયરચીજાંવાણું ઘર છે તેથી તે આપણને વડાણું છે એમ નહીં. તે સર્વ પ્રકારની અગવડોનું સંમદરચાન હોય તો પણ, ત્યાં દરિદ્રતા અને દુઃખ હોય તો પણ આપણા જીવને ત્યાં જ આનંદ રહે છે, કારણ કે તે આપણું વડાણું ગામ છે. ત્યાંના રસ્તા ભણે ઉકરડા જેવા છે, ત્યાંનાં ઘરો ભણે ખડેર જેવાં છે, ત્યાંના લોહો ભણે મરીચ અને અભણ છે, પણ આપણને તો ન્યારે એ ગામનાં આડવાં નોઈએ, ન્યારે ત્યાંનાં ઢોર નોઈએ, ન્યારે ત્યાંના એળખીતા માણસો નોઈએ, ન્યારે તેમની વાણી આપણા દાનમાં પડે, ત્યારે જ જીવને હારા ધાય છે, પરદેશમાંથી દેશમાં આત્મા એમ ધાય છે.

આવી બાવના આપણા વરેલા ગામ વિશે આપણે ડેળવવી નોઈએ. તે ડેળવવાની ચારી એ છે કે ત્યાંના લોહો ઉપર આપણા અંતરમાં અખૂટ પ્રેમનો ઝરો વહેવડાવવો. ત્યાં આપણા પ્રેમપાત્ર લોહો વસતા હોય તે ગામ અને તે ઘર આપણને એની મેજે પ્રિય થઈ પડે છે. માણસને પોતાનું ઘર અને ગામ કેમ પ્રિય લાગે છે? તે રૂડાં રૂપાળાં છે તેથી? નહીં જ, પરંતુ ત્યાં પોતાનાં વહાણાં સ્વજનો વસે છે તેથી. ઘર અને ગામ એટલે માત્ર આશરો અથવા આશરાઓનો સમૂહ નહીં, પણ આપણાં સ્વજનો. તેઓની સાથે ત્યાં વસવાનું હોય તેને જ આપણે ઘર અને ગામ માનીએ છીએ. તેઓની સાથે વસવાનું સુખ ત્યાં છે તેથી જ તે આપણને ખીજાં ઘરો અને ગામો કરતાં વહાણાં છે.

હવે સ્વજન એટલે સ્વજન. ૩૫ હોય તો જ સ્વજન કહીએ અને ૩૫ ન હોય તો કાઠી મૂઠીએ એમ ડોઈ કરતું નથી. ગુણની પણ શરત સ્વજન ઉપર મૂઠી ચકાતી નથી. ડોઈ બાળક ગુણ વિનાનું હોય તેથી મા યું તેને ફેંટા દે છે? ભિમડી દયાથી તેના ઉપર તે વધારે પ્રેમ અને સેવા વરસાવે છે. તેમ આપણે મનમાં ગાંઠ વાળી છે કે ગ્રામવાસીઓમાં ગુણો હોય તોયે તેમને સ્વજન કરી સેવવા છે અને ગુણો ન હોય તો વળી વધારે વહાણાં સ્વજનો કરી ઓર અધિક પ્રેમથી સેવવા છે. ગ્રામવાસીઓને આપણાં વહાણાં સ્વજનો બનાવીશું એટલે આપણી આંખ જ બદલાઈ જશે. પછી આપણને ગામની દરેક વસ્તુ વહાણી થઈ પડશે, સુંદર લાગવા માંડશે, આપણા યાદયાપાકયા મનને આનંદ આપનારી અને નિરાશમાં આશા રેડનારી લાગશે.

આપણા ગ્રામગુરુઓ

આજની આપણી વાતચીતનો વિષય મને બહુ જ પ્રિય છે. તમને પણ એ પ્રિય લાગ્યા વિના નહીં રહે. આજે આપણે આપણા વડાના ગ્રામવાસીઓના ગુરોનું ઈર્ષા કરવાના છીએ.

સારે નેસામે, આપણા દેશની ગ્રામજનતામાં પાર વિનાના એવા ગુરો છે કે જેને લીધે તેમના ઉપર આપણને આપોઆપ અતગમ્યા પ્રેમનો જિભરો આવે તેઓ કુખી, દગ્ગિ, કમગમેનાં અને ગુમાગીમાં સપડાયેનાં છે અને તેથી તેમના ઘણા સ્વાભાવિક ગુરો આજે દુર્માર્ગ ગયા છે, એ વાત સાચી છે, છતાં ગુણગ્રાહી સેવકોની આખો તેમની અદ્ભુત પુષ્કળ ગુરો જોઈ શકશે.

વળી આપણે સેના જેકે એમ માનીએ છીએ કે આપણે ગામડાઓની સેવા કરવાને, તેમને સુધારવાને, તેમને શીખવવાને ત્યાં જઈએ છીએ— અને એ વાત ખોટી નથી; છતાં આપણામાં નમ્રતા અને મહાશક્તિ હશે તો તેમની પામેથી આપણને પોતાને જ પુષ્કળ શીખવાનું મળે તેમ છે. જેકે ગામડાંઓમાં જડતા અને અશુદ્ધિ, કુસંપ અને સ્વાર્થવૃત્તિ અને પક્ષાપક્ષી એ બધું પાઠ વિનાનું ફેમાયુ છે, છતાં તેમની પાસે જો આપણે પ્રેમ અને સદાનુભૂતિ સાથે જઈશું તો તેમની પાસેથી આપણને પુષ્કળ મળશે કે જે આપણને છીએ તેનાથી જિએ ચડાવશે, આપણી પોતાની અદરના બગાડાઓ સુધારશે, આપણને પોતાને આવડતુ નથી તેવું પુષ્કળ નવું જ્ઞાન આપણને શીખવશે.

આ સાબળી તમને નવાઈ લાગે છે. તમે મનમાં ધારો છો કે આજે ગામડાંના લોકોનું ગુણ-કીર્તન કરવાનો સકલ્પ જ કયો છે, એટલે અતિશયોક્તિની હદ રહેવાની નથી. તમને લાગે છે કે, “ગામડાંના લોકોમાં બીજા બહુ ગુરો હશે તે કળૂન કરીશું, પણ તેઓમાં જ્ઞાન છે એમ કહ્યું એ તો છેક જ વધારે પડતી વાત છે. હિન્દુસ્તાનની ગ્રામજનતાનું અજ્ઞાન, તેમની જડતા, એ તો જગજગદર વસ્તુ છે. ગુણ કીર્તનને ખાતર પણ તેમને જ્ઞાની કહેવાની હદ સુધી પહોંચવું એ તો એક રીતે તેમની હાસી કરવા જેવું જ છે, કોઈ ગામ આજુસને ‘રાજ’ કહેતા સમુ જ છે.”

આમ તમને લાગતું હોય તો પણ હું મારી વાતને વળગી રહું છું. ગ્રામવાસીઓમાં જ્ઞાન પુષ્કળ ભરેલું છે. આપણા જેવા શાળાપડિતોને

માટે તો તેમની પાસે પાર વિનાના નવા બાલુવા જેવા જ્ઞાનનો ભંડાર હોય છે. આપણે બણેશા અને તેઓ અબણ, એટલે આપણે તેમના સિદ્ધક બનીને ગામડે જઈએ છીએ. પણ જ્યારે આપણે તેમના સદ્વાસમાં આપીએ છીએ ત્યારે આપણને માત્રમ પડે છે કે એ અબણ લોકો તો અનેક બામતોમાં આપણા યુરુ થવાને લાયક છે.

આપણે તો જ્ઞાન લેવા દેવાનો — શિક્ષણનો — વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે આપણી આંખ સામે માત્ર કહ્નો વાચવા લખવાનું જ આવે છે. આપણે પોતાને બણેશા અને લોકોને અબણ માનીએ છીએ તે પણ આપણને તે કળા આવડે છે અને તેમને આવડતી નથી તેટલા જ કારણથી.

આપણે લોકોને કંઈક શીખવવાનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે આપણને આ કહ્નો શીખવવા સિવાય બીજું કંઈ બાગ્યે જ સૂઝે છે. એ એક જ બાબત આપણને તેમના કર્તા વધારે આરડે છે. આપણી નિરાશોમાં આપણે બીજાને પણ શીખ્યા હોઈએ છીએ, દેશવિદેશના ઇતિહાસને ભૂગોળ શીખ્યા હોઈએ છીએ, ગણિત અને ભૂમિતિ શીખ્યા હોઈએ છીએ, પદાર્થવિજ્ઞાન, ગ્સામણ, ગ્રાણી અને વનસ્પતિ શાસ્ત્ર, ખગોળ વગેરે વિજ્ઞાનો વિશે પણ કંઈક કંઈક શીખ્યા હોઈએ છીએ. પણ આપણા મગજમાં એક વિચિત્ર વહેમ ધૂસો હોય છે કે, આ આપણું જ્ઞાન પેના અબણ લોકોની પાસે બેળવું એ બેસ આગળ બાગવત વાચવા જેવું છે; એ બધું અગ્રેજી ભાષા આવડ્યા વિના માણસ કેમ સમજી શકે? અને અગ્રેજી શબ્દો વાપર્યા વિના આપણે પણ કેમ સમજાવી શકીએ? એટલે આપણને એક જ વસ્તુ સૂઝે છે કે, અબણ લોકોને પરાણે પરાણે એસાડીને તેમને અક્ષરશિક્ષણ આપવા મથવું.

આપણા મનમાં આપણે દયા ખાધાં કરીએ છીએ કે ક્યારે તેઓ કહ્નો શીખી જાય, ક્યારે આગળ જતા અગ્રેજી શીખે અને ગામડી મટી સદ્વ્યવસ્થાની પકિતમાં આવે. આપણે તેમને કહ્નો બણાવવા બેસીએ છીએ ત્યારે પણ આપણા મનમાં મોટી નિરાશા જ હોય છે.

“કદાચ બિચારા એ ચોપડી માતૃભાષાની વાચતા શીખશે, પણ એટલાથી તેમનું શું વળવાનું? સાચો સુસિક્ષિત તો તે અંગ્રેજી કડકડાટ વાંચી ગોળી શકે ત્યારે જ યર્ષ શકે. એટલું તે ક્યારે બણવાનો અને આપણે ક્યારે બણાવવાના?” આપણે પ્રયત્ન આપણને થૂંકે પોડા જેવો લાગે છે.

પણ આપણને જો આખર હોય અને જો આપણી શુદ્ધિ નર્ત જો સ્વરૂપમાં જ્ઞાન મળે ત્યાંથી તે લેવા માટે સદા તૃપ્તસતી હોય તો આપણે તરન સમજીશું કે ગ્રામજનો બધે અબણ હશે પણ તેઓની પાસેથી આપણને

હઘ્યાન ધ્યાન મળી શકે તેમ છે. ગામડાંમાં ચાનતા જાતજાતના ધધાઓ સબ ધર્મ તે તે ધધાઓ કરનારાઓ સારા પ્રમાણમાં જ્ઞાન ધરાવે છે. ખેડૂતો, વણકરો, સુધારો, લુહારો, કડિયાઓ, કુબારો, બરવાડો, રમ્યારીઓ, ખાનપાઓ મોચીઓ એ સર્વ પોતપોતાના કામોના સારી ખેડેજાણુકા છે. આપણે પોતે માત્ર વાચના વખતે જ બણેલા અને ઠાઈ જાતની કળા દારીગરીનો નિશાળોમાં અનુભવ મળેનો નહીં, એટલે આપણે માટે તો તેઓ ખરેખર દરેક રીતે શુરુ કરવા લાગક જ હોય છે.

ખેડૂતો તેમના અનુભવના પાકો વિષે, જમીન વિષે, ઋતુઋતુની ખેતી વિષે કેટલું બધું જાણે છે એ જોઈએ છીએ ત્યારે આપણે આશ્ચર્યમાં ગરડાન થઈ જઈએ છીએ એવું જ આશ્ચર્ય આપણને સર્વ પ્રનારના મામદારીગરોના કામથી થવા વિના રહેશે નહીં તેઓ એક નિશાળના મહેતાજીની માફક આપણને પાટવી ઉપર બેસાડીને, હાથના ચોપડી આપીને અને પોતે હાજી પાટિયા સામે ડીબા રહીને એ જ્ઞાન આપશે નહીં, પણ જો આપણને જ્ઞાનની જૂખ હોય તો આપણે તેઓ જ્યાં કામ કરતા હોય ત્યાં જઈને તેમની સાથે જોડાઈ જવું પડશે. તેઓ નમ્રતાથી પરબ્રશ્મો કંવા પડશે તેઓ અવાગનવાગ વાત વાતમાં સૂતમય બાયામાં પોતાના ઉદ્યોગનો ભેદ આપણી આગળ ખોલતા જશે.

પણ તેમની જ્ઞાનની તિન્નેરી ક્યારે ખૂનવાની એ જાણે છે? ત્યાર આપણે તેમની સાથે તેમના ઉદ્યોગો કરવા જાગીએ ત્યારે જ તેઓ જોશે કે તેઓ પોતે તો એ કામ કેમ રમતા રમતા અને સફાઈથી કરે છે, અને આપણા બિનજોજારોના હાથપગ દૂધાની જેમ વળતા જ નથી, અને એ દેખાવ જોઈ તેમને આપણા પર દયા છૂટેશે, અને તેની કોઈ મીઠી દવાની પગે તેઓ આપણને પોતાના જ્ઞાનબદાગમાનુ એટલું સૂત આપી દેશે.

પણ આપણે તો ટાંટે હાથડે બેસીને માન પૂછવા કરવાના અનુભવને અભાવે પૂછામાં પણ મુદ્દા કે ઢગધડો દશે નહીં હોય તેથી આપણા શુરુ તરત આપણાથી કટાળી જશે, અને પોતાના બજાગુ દમાડ મીડી દશે. તેઓ લાગશે કે આપણે ખાતી ટીખા અને કુદનદત્તિથી પૂછવા કરીએ છીએ. એ તેમને નવગની નિશાની જેવું લાગશે તેઓનું સરળ મન દાગશે કે જો આપણને સાચી જિજ્ઞાસા હોય તો આપણે કામ કરવા કેમ નથી લાગી જતા? આડું તેઓ કદાચ મોટેથી તો આપણને કહેશે નહીં, તેમ તેઓનું એ આપણા પ્રત્યે ખૂલશે જ નહીં.

આમ આમશુરુઓની પાસેથી જ્ઞાન મેળવવું હોય તો તેની પદ્ધતિએ જ તેની નિશાળમાં આપણે શીખવું જોઈએ આપણા શુદ્ધ હાથમાં જેમ

જેમ ઠારીઝરી બીતરતી જરો અને ગુરુઓનું મોં પણ ખૂલતું જશે, તેમ આપણને સમગતું જરો કે આપણી વિજ્ઞાનની ચોપડીઓમાંના સિદ્ધાન્તો તેમાં ડગલે ને પગલે માવૂમ પડે છે. વળી આપણે માત્ર પરીક્ષાપાઠોને જ નહીં હોઈએ, પણ સાચા બચેલા હોઈશું, તો આપણને અંદરથી તે તે હિલોગે સંબંધમાં વધારે જાણવાની ઈચ્છા જન્મશે; તે વિષયનાં પુસ્તકોનો આપણે અભ્યાસ કરીશું, અને તેમાંથી આપણા આમગુરુને જરૂરની એવી જ્ઞાનનો શોધી શોધી તેને આપના જઈશું. જે લોકો આમવાગીઓની અદ્યક્ષશિક્ષણની શાળાઓ કાઢે છે તેઓ તેમને નવું શીખવામાં બહુ મદદ સુધ્ધિવાળા ગણી શકે છે. પરંતુ આ રીતે નવું જ્ઞાન તેમની પાસે મૂઢતાં આપણને અનુભવ થશે કે તેઓ તો, તરસે પાણી પાંચે એટલી આતુરતાથી તેનું પાન કરે છે.

હવે આમવાગીઓ ઉપર માન અને પ્રેમ જન્માવે એવો તેમનો એક વધુ ગુણ ગણાવીએ. આપણે આમસેવમે પોતાને સ્વદેશી ધર્મના ઉપાસકો માનીએ છીએ અને તે ધર્મ આમગાંઓમાં ફરીથી સ્થાપન કરતા માગીએ છીએ, તે માટે જ આપણે રેડિયો અને બીજા આમહિલોગોની વાતો લઈને ત્યાં જઈએ છીએ.

આપણને જો આંખ હશે તો આપણું જોઈશું કે, જોકે ગામડાઓ ઉપર વિદેશીના હુમલો અતિ સખત ચાલે છે, છતાં ત્યાંના લોકોના હાડમચી તેમનો સ્વદેશી ધર્મ છેક નાશ પામ્યો નથી. વરપર પરાથી તેઓમા તે બીતરી અવેલો છે. સ્વદેશી ધર્મ માટે તેમને સદગ જ્ઞાન છે. તેનો બંગ જીએ છે તો હજી પણ તેમનો જીવ બેઠો બેઠો છે.

આપણે તો દોઈ પણ વસ્તુની જરૂર પડી કે આપણા પગ સીધા જમર તરફ વળે છે. પત્રી બજારમાં ગયા પત્રી જો આપણે સ્વદેશીના ઉપાસક હોઈશું તો ખૂબ પૂછપરછ કરી સ્વદેશી વસ્તુ લેવાનો જ આગ્રહ રાખીશું, એ જુદી વાત છે. પણ ગામડાનો માણસ, તેને દોઈ ચીજની જરૂર પડે છે ત્યારે કેમ વર્તે છે? તે જમર તરફ જોતો જ નથી. તેને પડે તો વિચાર મૂકે છે તે એ છે કે તે ચીજ જાતે જ જનારી લઉં. તરત તે એને માટેનો કાચો માલ પોતાની આસપાસ ક્યાંક પડ્યો હોય ત્યાંથી ઢૂંઢી કરે છે. બનાવટમાં કઈક જોખમની જરૂર હોય તો તે પણ દોઈ ધરનારો વસ્તુમાંથી પોતાની ઉપજાડે અછલથી જનારી લે છે, અને એ રીતે જોઈતી ચીજ બની કરી લે છે. તે ચીજ જનારી લેતાં કંઈ અગવડ નડશે, કાચો માલ આજુબાજુમાંથી મળી આવશે નહીં, અગર તેને કુરસદ નહીં હોય,

તો'તે જરિયાત વગર બને તેટલો વખત ચલાવી લેશે અને અગવડ બોગવશે. આવાં તેના સ્વભાવમાં સ્વદેશીનાં સાચાં મૂળિયાં રહેલાં છે.

આજે દીવાસળીનો હુમલો ગામડાં ઉપર કેટલો ભારે છે? છતાં ગામડાંના લોકો હજી પણ ચૂકો પેટાવવા માટે પડોશીના ચૂલાનો દેવતા લઈ આવે છે, અને એક દીવો સળગે તેમાંથી અડોશીપડોશીના કેટલાયે દીવા સળગે છે. હજી પણ તેમણે ચક્રમક્રને છેક વિસારી મૂક્યો નથી. દોરડીની જરૂર પડી તો આમનેમથી શણ કે બીંડી કે તેવા જ કંઈક રેસા ખોળી લાવી તે દોરડી ભાગી લે છે. સાદડીની જરૂર પડી તો ક્યાંકથી છટિયાં વીણી લાવી જાતે ચૂંચી લે છે. કપડાં ધોવા આપણી જેમ સાંજુ ખરીદવા દોડ્યું એ તેનો સ્વભાવ નથી. તે નો ક્યાંક સીમમાંથી મગમાડી કે ખારો ખાદી લાવે છે, કે અરીઠાં કે ઇંગોરિયાં તોડી લાવે છે. સાજે માંદે દવાની જરૂર પડે ત્યારે આપણે તો બહુ સ્વદેશીવાળા હોઈશું તો દેશી વૈદને ત્યાં દોડીશું કે કોઈ દેશી ઠારખાનાની દવા લઈ આવીશું. પણ મામ-જનોને શું યાદ છે? તેઓ તો અહીંતહીંથી કંઈક પાવો ચૂંટી લાવશે કે મૂળિયાં ખોદી લાવશે.

બધી વસ્તુઓ જાતે બનાવવી એ કંઈ સક્ય નથી હોતું. તેવી જરિયાત વખતે તેઓ ગામના જ કોઈ કારીગરને શોધે છે. તેમનાં સુધારામાં સપડાયેલાં છોકરાંઓ પોતાના મામના દરજી, મોચી ઇત્યાદિ તરફ ખેંચા થઈ પરગામથી કપડાં, જોડા વગેરે સીવડાવી લાવે છે ત્યારે તેમની અંદરનો સ્વદેશી સ્વભાવ બિઠળી બિઠે છે. કંઈક મોઢું પાપ થઈ ગયું હોય એમ તેઓ માને છે. તેઓ પોતે તો મામનો કારીગર નવરો ન હોય ને તેની પાસે વસ્તુ તૈયાર ન હોય, તો અગવડ બોગવી લે છે, હીસ ચલાવી લે છે, પણ તે ગમે ત્યાંથી પૈસા ખર્ચી લાવવાને કદી ઉતાવળ દરતા નથી. અને, ઘણી વાર તેવી ચીજોમાં પણ પોતાને જેવું આવડે તેવું જાતે કરી લેવાનું જ તેમને ગમે છે.

આપણે ગામડામાં રંટિયો નવો, નવો સર્જને જઈએ છીએ ત્યારે એ નવી નવાઈની વસ્તુ તરફનું આકર્ષણ ત્યાંના કોઈ કોઈ લોકો કેવી રીતે બતાવે, છે તે જોવા જેવું છે. રંટિયો એ ખરી રીતે તો ગામડાની વસ્તુ છે, પણ મિત્રોનું એટલું બળકેર આક્રમણ થયેલું છે કે ગામડામાં આજે રંટિયો એક નવી નવાઈની ચીજ થઈ પડ્યો છે! આપણે જોઈશું કે લોકોના સ્વદેશી સ્વભાવને તે તરત ગમી જાય છે. ઘનું કપડું ઘરમાં થઈ જાય એ વિચાર જ તેમને સીંગો અને સાચો, અને તેથી આકર્ષક, લાગે છે. કોઈ કોઈ લોકો તરત લાકડાંના ટુકડા વાડામાંથી ગાંધી લાવી દાતજીવની રંટિયો

મડવા લાગી જાય છે. કોઈ વધારે સાદી જુદિવાળાઓ તકલી બનાવી લે છે, અને ખેતરમાંથી થોડો કપાસ વીણી લાવી તાર કાઢવા મડે છે, અને આપણને હિત્સાદપૂર્વક પોતાનું સર્ગન બતાવે છે. કોઈ કોઈ તો સાબ, કે જે જરા વધારે કારીગરીવાળું વસ્ત્ર છે, તે બનાવી લેના સુધી પણ જતાં જોવામાં આવ્યા છે. તેમનું સ્વદેશી મગજ આ માર્ગે જ ચાલે છે. પરંતુ આપણે તો આશા રાખી બેસીએ છીએ કે તેઓ આપણા દેશિયો જોઈ આપણને તૈયાર દેશિયો આણી આપવાની વદી આપશે, અને તે જટ જટ ન મળે તેથી મનમાં નિરાશ થઈએ છીએ; અને આમલોકોનાં સ્વદેશી મગજ જે દિશામાં ચાલે છે તે તરફ, આપણે આપણી અધીરાઈમાં, રસ કે હિતેજન બતાવતા નથી.

હા, આમડાંના લોકોને આ સ્વદેશીની બાબતમાં રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિ નથી હોતી. તેઓ એટલું તો જાણે છે કે જૂના વખતના લોકો ધરધર જાતે જ કાતતા અને ગામોગામ વણી લેતા. પણ આ બધું ક્યારે નાશ પામ્યું, શાથી તેમ થયું, ક્યા દેશનાં કપડાં દિંદુમ્તાનને પહેરવાં પડ્યાં, દેશી મિલોનો માત્ર તે પણ સાચી દૃષ્ટિએ સ્વદેશી કેમ ન કહેવાય, સ્વદેશી મુક્યું તેથી જ સ્વરાજ કેમ ગુમાવ્યું, સ્વદેશી ફરી સ્થાપન કરવા માટે દેશમાં કેવા કેવા પ્રયત્નો આજ સુધી મયા છે, એ બધું આપણે તેમને કહેવું પડશે. કાપડ બાબતમાં જ નહીં, પણ ઉપર દીવાલની, દોરડાં, સાણ, દવાઓના દાખવાઓ દાંકિયા તે, તેમ જ લોખંડ અને પોલાદના ધધાઓ, રંગાટ અને છીપાકામના ધધાઓ, વહાણવટાનો ધધો — વગેરે વગેરે — એ બધું કેમ પડી ભાંગ્યું અને કેમ ફરીથી સ્થાપન કરવું એની પણ રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી આપણે તેમને સમજ પાડવી જોઈએ. તેમની ખેતીમાં પણ સૌએ ધરધરનો જ વિચાર કરવા માંડ્યો અને કોઈને રાષ્ટ્રીય વિચાર સૂઝ્યો જ નહીં તેથી, તેમાં કેવી રીતે પાપમાલી થાય છે, એ પણ આપણે તેમને સમજાવવું જોઈશે, આપણી આવી વાતોને તેઓ પાણીના માછલાઓ લોટની ગોગાઓ ચપોચપ પકડી લે છે તેવી રીતે જડાઈ લેતા જોવામાં આવશે. સ્વદેશીના મુજિયાં તો તેમના સ્વભાવમાં પડેલાં જ છે. ગ્રેમથી તેને આપણે સિચન કરીશું એટલે તેને નવાં પાન ફૂટશે.

પરસ્પરસદાય કરવી એ ગુણ પણ આમજનતામાં એવા સુંદર રીતે કામ કરી રહેલો હોય છે કે તે જોઈ આપણે તેમના ઉપર વારી જ જઈએ આપણે બાજેબાજો તો પડોશમાં કાણ રહે છે તે પણ જાણતા હોતા નથી, તો તેની અમલક આક્રમક સહાય કરવા તો શાના જ જઈએ? આમડાંના લોકોના પહેવાર એવા આપકેન્દ્રી, લાગણીહીન નથી હોતા.

ગામમાં છાપરાં છાતાની મોસમ આવે છે અને આખું ગામ તે કામે બાઝી જાય છે. તે વખતે શું દરેક ઘર ઉપર માત્ર તે ઘરનાં જ માણસો મથતાં હોય છે કે? નહીં જ. આપણે જોઈશું તો માલૂમ પડશે કે ત્યાં તો નાની નાની પરસ્પર સદાચક્રી મંડળીઓ બંધાઈ ગમેલી હોય છે. પહેલાં આખી ટોળી એક છાપરી ઉપર મંડાશે, તે પૂરી માથ એટલે ખીજી ઉપર, પછી ત્રીજી ઉપર, એમ બધાં પર છવાઈ રહેતાં સુધી ચાલવાનું.

અને બધાં ઘરોમાં કંઈ માણસોનું જોર સરખું હોતું નથી. ઠાઈ ઠાઈની પાસે સાધનોનો પણ પૂરો સંગ્રહ હોતો નથી. ઠાઈ ધરવળો એકલો છે અને માંદગીમાં પડ્યો છે. ઠાઈ ઘરમાં માત્ર નાનાં બાળકો છે અને એમનાં મામાપ એમને નિગદાર મૂકી મરી ગયાં છે. છતાં ઠાઈનું કામ બાકી રહેતું નથી. ટાણુ કેટલું ધસાયુ અને ટાણુ કેટલો લાભ લઈ ગયુ એની ઠાઈ ગણતરી કરવા બેસતું નથી.

શહેરી લોકો આમ પરસ્પર સદાન કરવા નીજો જ નહીં અને નીકજો તો પડેયેથી બહુ પેસાના રૂપમાં તોંધવા માડે. આથી કેટલાં ગરીમ અને નિરાધાર લોકો ઉવાડાં પડી જાય છે? ગામડાંના લોકોનો રચબાર જ એવો છે કે તેઓ સૌને હાંકી લે છે, સમાજી લે છે. એમાં ઠાઈ એ ઠાઈના ઉપર કશો ઉપકાર કયો એમ માનતા પણ નથી.

ગામડાંનો મુખ્ય ઉદ્યોગ ખેતીવાડીનો. એમાં જો પરસ્પર સદાપનો આ તેમનો ગુણ ન હોય અને જો વહેવાર કાઢણીના જોરે જ ચાલે તો હેટવાયની ખેતી રખડી જ પડે. સૌ બળદની આખી જોડ આખુ વરસ પાળી શકે તેવી શક્તિ ધરાવતા નથી હોતા, તેવાઓ એક એક બળદ ગાયે છે અને અગસપગસ સૂદેવ કરીને કામ નભારી લે છે. ગામમાં આવા પુષ્કળ દાખલાઓ જોઈ શકાય છે. વળી લણણી, કપાસવણણી, રાપણી ઘાસ-કાપણી જેવાં કામો નીકજો છે ત્યારે દરેક ખેડૂતને ટોળામધ માણસોની જરૂર પડે છે, અને ઘેર ઘેર એટલાં માણસો ક્યાંથી હોય? પેસા ખન્યોને મજૂરો લાવવાનાં હોય તોયે કેટલાક નમણા ગિયતિના તે જોર ધરાવતાં ન હોય. છતાં ગામડાંના એક છાવણા અને એક કુટુંબ જેવા લોકો સદાચક્રી મંડળીઓમાં નીકજી પડે છે અને સૌનું કામ સારી રીતે પાર પડે છે, અને ઠાઈનું કામ અટકી પડતું નથી.

ગામડાંમાં પણ જોઈ શકાય ખેતીવાડી વગેરે ધધાઓ વેપારી ઘોરણે કરે છે, તેઓ તો બધા દિસાઓ પેસામાં ગણે, એટલે આવો રૂડો વહેવાર તેમનામાં જોવામાં ન જ આવે. પરંતુ ગરીમ વર્ગના ખેડૂતો જોઈ શકાય જાત-મહેનતથી ખેતી કરે છે, પોતાની જરૂરિયાતની વસ્તુઓ પકાવવી એ દષ્ટિએ

જ માત્ર પકવે છે, અને જેમની પાસે જમીન અને સાધનો પણ તેટલા પૂરતાં જ છે, તેઓમાં હજુ આવો વહેવાર અને આવો સ્વભાવ સારા પ્રમાણમાં સચવાઈ રહ્યો છે.

આપણને સેવકોને તો આવા આમજનો અને રીતે ઉપયોગી થાય છે — ખાસ કરીને આપણે નવા નવા રહેવા ગયા હોઈએ છીએ ત્યારે આપણે માટે રહેવાની જગ્યા કોઈ આમવાસી સંસ્થાન કાઢી આપે છે તો તેને લીધે અહીંના માટે વગર કંઈ ગામની જડેના નીચી જ પડવાની. લોકો એકાં મળી આપણે માટે અંપડી કે માંડવો બાંધી આપવાનાં. એમાં કોણે કેટલો સામાન આપ્યો ને કોણે કેટલી મહેનત આપી ને કોણે કેટલો ઉપકાર કર્યો એની ગણતરી કોઈને ખ્યાલમાં આવે સૂઝતી નથી.

લોકોનો આ ગુણ અગત્ય બામનો પૂરતો જ સચવાયો છે. પરંતુ દેશના રીતરિવાજ ધણા બદલાયા હોવાથી, અને યથા રાજ તથા પ્રજા ચર્ચ ગર્ચ હોવાથી, તે સાર્વજનિક બામતોમાં આજે જોઈએ તેવો પ્રગટનો જોવામાં આવતો નથી. ગામનાં તમામ પકેનાંની જેમ વખતોવખત ખોટાતાં નથી, ફૂવાઓ ગળાના નથી, બધાગણો બંવાતા અને સમગતા નથી, ધરકો અને રસ્તાઓની દખરેખ નોઈ ગમતું નથી, ધર્મશાળાઓ ને મંદિર જૂના લોગે કરી ગયા હોય તો તેને સાચવવા કશું થતું નથી. આ બધું પકેનાં ગામના જ લોકો બેગા મળીને પરસ્પર સદાચના તેમના ગુણથી કરી નાખતા. આજે તો આનાં કામો માટે સગર સામે તારવાની ટેવ પડી ગઈ છે. એક જાનનું આગસ ભગઈ ગયું છે. ટેવ વધી ગઈ છે. બાકી આજે પણ કોઈ આગળ પડીને હાથ દે છે તો જૂનો હાથમાં ગડેનો ગુણ તગત ઝગડી છોડે છે, અને વર્ષોથી રઝળતા ગામના કામો લોકો આનંદથી કરી નાખે છે.

સેવકોએ પ્રેમજ લોકોની અંગત સેવા લેતા ખૂબ જ સફાઈ ગમવો પડશે. પણ તેમણે સાર્વજનિક કામોમાં તેમના એ ગુણને ફરી પાછો વાળવામાં પોતાની સર્વ કળા અજમાવવાની જરૂર છે. તેવા કેટલાક કામો આપણે ઉપર ગણ્યાની ગયા. તે જ રીતે ગામની શેરીઓ અને પાટ્ટે સાદ કરવા તેમની સફાઈ ટોળીઓ વખતોવખત કાઢી ચકાવ, ઝાડ રોપવાનું કામ કરી શકાય, ગામના બોયરોમાં કાઢા ઝાંખર્ગ વધી ગયાં હોય તો તે સાદ કરી શકાય, ગામની આસપાસ ખામોચિયા પડી ગયેલાં હોય અને તેમાં પાણી ભગઈને મચ્છર પાકતા હોય અને તેના પરિણામે મલેરિયા તાવ ગામને કોડો ન મેવતો હોય, તો લોકોને તે સ્થિતિ સમજવી ખાસ

પૂરવાનું સત્ર કાઢી ચકાય. આરાં તો ધણું કામો પ્રજાનો હાથ કે ઠાઠાણો ફર્યા વિના મરણતોય સ્થિતિમાં આવી રહેલા જોવામાં આવે છે.

ધણાને એ ઉપરથી એવો મત બંધાઈ જાય છે કે, ગામડાંના લોકો આજમુ હોય છે તેથી એમ બને છે. પરંતુ સાર્વજનિક કામોમાં હમેશાં ઠાઠક નિઃસ્વાર્થ સેવકો આગળ પડીને માર્ગ બતાવનારા જોઈએ જ. તેરા મળે છે ત્યારે આમવાસીઓ જોવા ખંતીલા અને મહેનતુ ખીજા ઠાઠ માર્યે જ જોવામાં આવશે.

પ્રવચન ૫૧ મું

આજસુપણાનાં મૂળિયાં

ગામડાંની પ્રજાના ગુણો તો જોની પાસે જોવાની સદાનુભૂતિભરી આંખ હોય તેને દેખાય, ખીજને તો તે અવગુણોનો બંડાર જ દેખાશે. દરિદ્રતાનું વાદળ એવું ધનધોર ■ કે તેની આગપાર ગુણોનાં કિરણ દેખાવાં સહેલ નથી.

એમનામાં મોટામાં મોટો અવગુણ જોને ન તેને જોડીને આંખે બાજે છે તે છે તેમનું આજસુપણ. તેઓનું શરીર આજસુ છે તેના કરતાં મન વધારે મદ જોવામાં આવે છે. પોતાના કામ ધધામાં તેમને જાણે કશો રસ જ નથી; પગ ધસડતા ન છૂટકાનું કામ કરી છૂટે છે. તો પછી સાર્વજનિક કામોમાં તો તેઓ ઉત્સાહથી ભાગ શાના જ લેતા દેખાય? તેમના આ મંદ સ્વભાવનો પરિચય સેવકોને સારી પેઠે થાય છે, અને ધણા તેથી ગામડાંની પ્રજા માટે અને દેશની સ્વતંત્રતા માટે નિરાશ બની જાય છે.

પરંતુ લોકોમાં આજસ છે એમ કહી નિરાશ થવું, તેમને તથ જનું, એમાં આપણ સેવકોનું પણ આજસુપણ નહીં તો ખીજું શું છે? ગામડાંમાં આજસ તો છે, પણ તેના મૂળ ક્યાં છે એ શોધવાનું આપણું કર્તવ્ય છે. તેની શોધમાં ઊતરીશુ તો આપણે જોઈશુ કે, લોકોનો આ અવગુણ તેમના સંજોગોનું ફળ છે. એવા સંજોગોમાં ખીજા ગમે તે માણસો તેમના જોવા થયા વગર ન જ ગ્હી શકે. શોધમાં ઊતરીશુ તો એ પણ માન્ય પડશે કે અવગુણનું પડ ઉખાડી ચડાએ તો તેની નીચે ગુણોનાં રત્નો છુપાયાં છે.

પ્રથમ તો, વિદેશી અને શહેરી કારખાનાંઓના આક્રમણથી ગામડાંના ધધાઓ પડી ભાંગ્યા છે અને ફળિયાનાં ફળિયાં બેકાર થઈ ગયાં છે. વણકરવાસો જુઓ, ખાવપાવાસો જુઓ, કુંભારવાસો જુઓ, ગાયોના

ગોવાળો જુઓ, જ્યાં રંગારા અને છીપાઓની વસ્તી હોય ત્યાં તેમના સત્તાઓ જુઓ. બધાં જ બેકાર અને સૂતાં પડી ગયાં છે. એક વખત તે જ ફળિયાંઓ કેવાં માણ બિટાં હતાં! પુરુષ, સ્ત્રી અને છોકરાંઓ પણ કામમાં મુગ્ધાન રહેતાં. આજે કોઈ સાદમી લોકો દેશપરદેશ નીકળી ગયા છે, ખીજા ખેતીના મજૂર બન્યા છે. પણ ખેતી પણ કેટલાકનો બાર ઉપાડે? આમ ફરજિયાત બેકારી આવનાં ધીમે ધીમે લોકોનો હિસોબી સ્વભાવ ઘસાર્થ ગયો છે. આ કાળુપરપરામા બતરીએ નર્ડો અને લોકોને આગમુ ઠહીને તેમનો તિગરકાર કરીએ તો આપણે આપણું સેવકધર્મ કેમ બજાવી શકીએ? ખરું જોતાં, આપણું મુખ્ય કામ જ આ બેકારી કાઢવાનું છે.

ખીજું કારણ છે આ નવાં જમાનાનો અપ્રામાણિક નાણાવ્યવહાર અને સરકારનો પક્ષપાતી કાયદો. આજે વસ્તુઓને બદલે પૈસો મોટો થઈ બેઠો છે, અલ્લસવાળાઓએ પૈસાની લાલચ બતાવીને ગામડાઓના તમામ વડેવારો બગાડી નાખ્યા છે, ખેતીને અન્ન પેદા કરવાનું સાધન મટાડી પૈસા પેદા કરવાના વેપારનું એક સાધન બનાવી દેવામાં આવી છે. શાકુકારોના ખેડૂતો સાથે લેવડદેવડના વ્યવહાર તો પૂર્વથી ચાલતા આવતા હતા, પણ બ્યારથી પૈસાનું મદત્ત વધ્યું છે ત્યારથી તેઓની શાકુકારીમાં અસાધનું એર બળ્યું છે અને લેવડદેવડમાં કૂડકપટ કરી તેમણે ભોળા, સાદા, વિશ્વાસુ, પણ અભણ ખેડૂતોને રખડાની તેમની જમીનો પોતાને નામે કરી લીધી છે. કાયદો પણ તેને રક્ષણ આપે એવું તેઓ રહેવા દેતા નથી. વિશ્વાસુ ખેડૂત પાસે, કાયદા માટે જેવું જોઈએ તેવા ખાતા ઉપર સરકારી સ્ટામ્પ ચોટીને અંગૂઠો પડાવી લેવામાં તેઓ બેદરકારી ગણતર નથી. અને કોઈ કોરટમાં જઈએ નીચે સવા બાય તોયે પૈસાઅળિયા શાકુકારને તેને થકવવાના ઘણા રસ્તા આવડતા હોય છે.

ખીજી તરફથી, ખેડૂતો પણ પૈસાની લાલચમાં પડી જરૂની ચીજો પકવવાની દષ્ટિ ન નખતાં, પૈસા શેમાથી આવે છે તે જોઈ તે જ પકવે છે. ખેડૂતો માત્ર પકવીને વેપારીઓને વેચવા બંધ અને પાછા તેમની પાસેથી જરૂરી વસ્તુઓ ખરીદવા બંધ, એમ બંને તરફથી તેમના માથા ઉપર કંવત ફરે છે.

આ સ્થિતિને પરિણામે, આજે ગામડામાં શું જોવામાં આવે છે? જમીનો મોટે ભાગે એવા જ લોકોના હાથમાં ચાલી ગઈ છે કે, જેઓ પૈસા અર્થે જ તેમાં ખેતી કરે છે. ગામની જરૂરિયાતોનો વિચાર કરવાની જવાબદારી તેઓ શાના સ્વીકારે? “અમારા બેતરમાં અમે અનાજ નર્ડો પકવ્યું હોય તો બહાગામથી ક્યાં લવાતું નથી? જેની પાસે પૈસા હશે

તે દાણોદ્ધણી જે જોઈશે તે ખરીદી લાવશે, પૈસા જેની પાસે નહીં હોય તે જૂએ મરેશે; એમાં અમે શું કરીએ ?” આમ જ તેઓ તો વિચાર કરવાના. પરિણામ એ આવ્યું છે કે, ખેતરો સાચા મહેનત કરનાર ખેડૂતોના હાથમાં રહ્યાં નથી. તેઓ માનવિવક્ત વિનાના મજૂર ચર્મ ગયા છે. ખીજાઓની ખેતીમાં મળે તેટલા દિવસ મજૂરીએ જાય છે, પણ ઘણા દિવસ કામ વિના ખેડાર ગાળવા પડે છે. તેઓને આપણે આજસુ કહીને કેમ નિંદી શકીએ ? ઉદ્યોગ છે ક્યાં કે તેના ઉપર તેઓ મહેનત કરે ?

પરંતુ દુકાની નજરવાળાંઓ શહેરો તરફ આંગળી ચીંચે છે : “ ગામડાંમાં ખેડાર હોય તે બધા શહેરોમાં જઈ કંઈ કંઈ ઉદ્યોગે કેમ લાગી જતા નથી ? ” ત્યાં દેટલાક ખેતાર્થ જાય છે ખરા; પણ ત્યાં દેટલા સમાઈ શકે ? ત્યાં મોટાં કારખાનાંઓ દેખાતાં હશે; પણ કારખાનાંનો અર્થ એ કે ઘણા માણસોનું કામ સંચાલી મદદથી થોડા માણસે કરવું. તેથી આખા દેશને સરવાળે તો કારખાનાં પણ માણસોને નવરા જ પાડવાનો ધંધો કરે છે. વળી આખા હિન્દુસ્તાનનાં સર્વ કારખાનાંઓ મળીને દેટલા માણસોને શાંત આપી શકે છે તે તમે જાણો છો ? વીસ લાખથી વધારેને નહીં.

ગામડાંના લોકો આજસુ અને ઢીલા અને ઉત્સાહ વગરના દેખાતા હોય તો તેનું ત્રીજું કારણ તેમની વિકરાળ દરિદ્રતા છે. આ દેશના લોકો ખાદ્યપીધે આજે જેટલા દુખી છે તેટલા ઠાઈ જમાનામાં નહોતા. ચારે તરફથી તેને ચૂસવા મટિના નજો ગોળી દેવામાં આવ્યા છે. રાજ્ય એ મોટામાં મોટો પંપ છે, અને તેને ચૂસવા સિવાય અહીં અસ્તિત્વ ધગવવાનો ખીજો ઠાઈ ઉદ્દેશ હોવો શક્ય નથી. તેના સીધા કરો ઉપરાંત પરદેશી તેમ જ દેશી વેપાર-રેન્ગારના અનેક નજો તેની મદદમાં લાગી ગયા છે. ચૂસ દિવસે ને દિવસે વધારે જોરથી થયે જાય છે; અને જાય છે તેમાંથી પાછું તો કશું આવતું નથી.

પાધડીનો વળ છેડે આવે તેમ આની અસર ઉપટ જતા લોકોના ખોરાક ઉપર પડે છે. દિવસોના દિવસો માત્ર રાજડી ઉપર જીવનારી કરોડોની પ્રજા — જેને દૂધવીની તો વાત ક્યાં, પણ છાશનું ટીપું પણ ક્યારેક જ મળે, અને મીઠા વિના પણ કોઈકે દિવસ ચલાવી લેવું પડે — એવી પ્રજા આ હિન્દુસ્તાનમાં છે તેવી દુનિયાના ખીજા કોઈ દેશમાં ભાગ્યે જ હશે. આથી તેમનાં શરીરમાં તાકાત ગ્હી નથી. ગામડાંમાં ત્યાં જઈએ ત્યાં અચક્ત અને મંદાંઓ દેટલાં બધાં જોવામાં આવે છે ? આવી સ્થિતિમાં જેમને વર્ષોનાં વર્ષોથી રહેવું પડતું હોય તેઓ નિગરા ચર્મ જાય, બપખીત ચર્મ જાય, કોઈ માણસ ઉપર કે ઈશ્વર ઉપર એમને આરમાનું નામ જ ન રહે, તો શું

તેમનો દોષ છે? એની ધોર દરિદ્રતાને લીધે જ આપણાં આમજનો સાંકડા મનનાં થઈ ગયાં છે અને માંડોમાંડે લડાઈટંટામાં સખડે છે. એમનાં નખજાં અંગોમાં કામ કરવાનું આજસ ભરાયું છે, અને તેથી મનનો પણ ઉત્સાહ રહ્યો નથી. તેથી જ તેમને કોઈ નવી વાતમાં રસ પડતો નથી. તેમને જીવવામાં જ રસ રહ્યો નથી—મરવાને વાંકે જીવે છે.

આવી રિયતિમાં પણ સેવકો જોશે કે, જ્યારે તેમના પ્રત્યે આપણે સાચો હૃદયનો પ્રેમ બતાવીએ છીએ, આપણે લોકો તેમની રિયતિ જાણે લાવવાનો પ્રયત્ન કરનારા તેમના સેવકો છીએ અને તેમને ચૂસનારા કોઈ નવા કપડી ધોળાં કપડાંવાળા છીએ નથી એવો તેમનો વિશ્વાસ આપણે સંપાદન કરીએ છીએ, ત્યારે તેઓનાં બિડાએલાં હૃદયો ખીલવા લાગે છે. તેઓમાં થોડા જ વખતમાં નવજીવન સંચાર કરે છે, અને તેઓ ઉત્સાહ અને ઉદ્યોગીપણું સારી રીતે બનાવે છે. હિમચી લગભગ બધી ગયેલી વાડીમાં કુદરતની કૃપાથી પાછી કૃપણો ફૂટેલી કોઈ ખેડૂત જુએ તો તેનો જીવ ફેટ્યો રાજ થઈ જાય છે? ગામડાંઓમાં જનાર સેવકોને એવો જ દેખાય ત્યાં જોવા મળે છે, અને તેમનો સેવા કરવાનો રસ તે જોઈને ખૂબ જ વધી જાય છે.

અવચન ૫૭ મું

ભયોનો ભય

ગામડાંના લોકોને માથે આજસ હોવાનું આજ છે તેવું અને તેનાથી પણ મોટું આજ ખીલણપણું છે. ખરું જોતાં, તે એટલા આમવાસીઓમાં જ છે એમ નથી, શહેરીઓમાં, બહેલાઓમાં પણ છે. આખી પ્રજામાં જ ભયભીતતા ધર ટરી ગઈ છે. સરખામણી કરીએ તો ગામડાં કરતાં શહેરના બહેલા લોકો જ વધારે ડરપોક હોય છે. અંધારાનો ડર, સાપ-વીછીનો ડર, ચોર ડાકુનો ડર, સિંધી પંજાણનો ડર, સિપાઈનો ડર, દંડ અને જેલનો ડર આ બધા ભયના પ્રકારો ગામડાંમાં નથી એમ નહીં, પણ બહેલાઓમાં તે ઘણા વધારે પ્રમાણમાં છે.

આ બધા ભયો પ્રત્યક્ષ સામા આવી પડે છે ત્યારે આમજનતા કરતાં બહેલા લોકો બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં મનુષ્યત્વને શોભે એવું વર્તન દેખાડી શકે છે. સાગ સારા પ્રતિષ્ઠિત લોકો પણ અંધારામાં જવાનું દબૂદ્ધ નહીં કરે, અને પ્રસંગ આવી જ પડે તો તેમના પગ ધૂળતા જોઈ શકાય

અને છાતી ધક્કતી સાંભળી શકાય. શહેરોમાં સાપ વીછીની વરતી ઝોળી હોય, પણ ઠોઈ વાર દેખા દે તો તેઓ પોને તેનાથી છોટે છોટે ભાગતા રહેશે અને ઠોઈ ગામડિયા નોકર મારફત જ તેને મગવશે કે પકડાવશે. ચોરડાકુને તો તેઓ જાણે ઠોઈ મનુષ્યેતર યોનિનું જ પ્રાણી માનતા હોય એટલા તેનાથી ગભરાય છે, અને તેની શંકા હોય તો ધરના ગ્રહણ માટે ઠોઈ આરમ કે બેપા કે સગકારી સિપાઈઓની વ્યવસ્થા કરે ત્યારે જ તેમને ઈંધ આવે છે. સિધી, પગણ, ગોરો, ચીનો, અને સામાન્ય રીતે ઠોઈ પણ પરદેશીથી તેઓ કેવા ડરે છે તેના શરમજનક દેખાવો શહેરના રસ્તાઓ ઉપર અને રેલવે ગાડીઓમાં રાજ જોવા મળે છે. અને સરકારી સિપાઈનો, અધિકારીનો અને જ્ઞેતનો ડર—તેનું તો પૂછવું જ શું? તેના પડછાયાથી બચવા માટે કેટલા ‘બાઈસાઈમ બાઈસાઈમ’, કેટલી ખુશામતો, કેટલાં લાંચ રુશવત ! સમાજમાં ગમે તેટલો પ્રતિષ્ઠિત અને સન્માન્ય ગૃહસ્થ ગણાનો હોય પણ એક ધેડુ પણ વાવની સામે જોવા મળ્યાટ ન બતાવે તેવો તેઓ એક તુચ્છ સિપાઈ સામે બતાવશે.

ગામડાનો માણસ પણ બીકણ તો છે, પણ ઉપરના વર્ણન કરતા દરેક બધ સામે પ્રસંગ આવતાં તે વધારે સ્વમાનનું વર્તન બતાવતો જોવામાં આવશે અધારામાં તેને જૂત પ્રેતની શંકા બહુ રહે છે, છતાં તે શંકા તેને ખેતર સાચવવા જવાની ફરજથી અટકાવતી નથી. સાપવીછી તો તેમના રાજના સડવાસી, તેમનો ડર તેમને છે જ નહીં.

ચોરથી તેઓ બીએ છે, પણ તે ચોરી જશે કે મારી જશે તે માટે નહીં, પણ ચોરી થતાં પોલીસની ધમાન થશે અને તેઓ સાક્ષીપુરાવા ને ઠોઈ કચેરીની જંગલમાં તેમને ફસાવશે એ માટેની તે બીક હોય છે. ગામ ઉપર બહારવટિયાઓ હથિયારમધ ધાડ પાડે ત્યારે ગામડાઓ ગભરાઈ જાય છે અને ઘણી વાર નાસભાગ કરી મૂકે છે એ ખરું છે. તેમાં બધનું મુખ્ય કારણ પોતાની પાસે હાથ પગ સિવાય કશાં હથિયાર નથી તે જ છે. પણ તેવે વખતે જો ઠોઈ હિંમતનો અવાજ કાઢનાર આગેરાન મળી આવે છે તો તે જ આમરાસીઓમાંથી છાતીકઢા લોકો તૈયાર થઈ જાય છે અને મોતનો ડર છોડીને સામનો કરે છે.

પરદેશીઓના ડર સંમધમાં, તેઓ ગામડાંમાં બહુ આવતા નથી અને આમવાસીઓને રેલવેમાં કે શહેરના બજારોમાં બહુ જવાનું હોતું નથી. પરંતુ તેમનો ડર એમના હાડમાં પેચો છે એમ કહી નહીં શકાય. પણ ગામડાઓમાં જમીનદારી, દારૂ વગેરેના ધંધા કરનાર વર્ગો હોય છે તેઓ પોનાના જાતિ-અનુભવ પરથી ધારી લે છે કે ગામડાંના લોકો પણ પરદેશીઓથી ડરતા જ

હજે. તેથી તેઓના ધધાઓમાં ત્યારે તેમને ગ્રામયોજના પર દખાણ અને અભ્યાસ કરનાની જરૂર પડે છે અને એમના ધધાઓ દેખાવમાં ખેતી, શાહુકારી જેવા દીસતા હોવા છતાં ખરી રીતે એક કે બીજા બદના માગકત ગ્રામપ્રમુખ શોધણ કરનાના જ હોય છે, ત્યારે તે લોકો સિધી, પગણ, બેવા વગેરે જાનના પગ્દેલીઓને લાવે છે એને તેમને ખેતાના ચોકીદારો — ખાનગી સિપાઈઓ તરીકે ખેતાની નોકરીમાં રાખે છે. આ યોજનાથી તેમનો હેતુ ધણે અંશે સરે છે, અને લોકોને તેઓ દામમાં ગામી શકે છે. લોકો તે ચોકીદારોની ગાજો સામે ઝડ ગાજ ઢાઢતા નથી અને તેમના ડંડા સામે ઝડ ડડા ઉગામતા નથી પણ એ તેઓના અગત ડગથી છે એ માનવુ જૂઠભરેલું છે. બણેવાઓને એક કદાવર પગણ જોઈ છાતી ધડકવા મડે છે તેવો શારીરિક ભયનો અનુભવ ગ્રામવાસીઓને મોટો ભાગે થતો જ નથી.

એક તો ગ્રામજનો સ્વભાવે ભયા અને સહનશીલ છે. શેઠ શાહુકારો ઉજળિયાત અને ફેળવાપેના રહ્યા. એટલે તેમના પ્રત્યે તેમને એક જાતનો સ્વાભાવિક આદર હોય છે. તેમણે ખરે ટાણે દાણા ધીધો હોય, દવા આપી હોય, એવા ઉપકારો તે જૂથી શકતા નથી તેથી જ તેમના નોકરો સાથે એકદમ લડી પડવું તેઓના દિવને હવકુ લાગે છે. આ બનાઈનો ગુણ લોકોની દગ્દિતાના ઉકગમમાં એટલો દટાઈ ગયેલો છે કે તે જાનની નજરે અડતો નથી પણ સદાનુભૂતિથી જોનાર સેવક તે જરૂર પારખી શકશે અને જોઈ શકશે કે લોકો ગામમાર કેનારને સડેજમાં ચૂપ કરવાની શક્તિ ધગવતા છતાં ખેતાની અદર ગ્લેની બનાઈ, ઉદારતા કે ખાનદાની — એને લીધે જ તે બધુ ગળી જાય છે ઉપગનુ પડ બેગી ત્યારે આ વસ્તુ આપણે જોઈએ છીએ ત્યારે આપણુ તેઓને મોટુ માન વધી ગયા વિના મડેતુ નથી

પણુ દરિદ્ર માણસના ગુણ હોય તે પણ દોષરૂપે જ દેખાય છે. માગનાર ચોકીદાર તો પેલો ખેતાની લાગીથી ડરીને ચૂપ રહ્યો એમ જ માને છે. પણ ગ્રામવાસી ડગતો હોય તોયે તેને ડગવનારી એની લાગી નથી કે એની પડછંદ કાપા પણ નથી કે એના દાઢીમૂછ પણ નથી તેના ડર જુદા જ છે. તેનો મોટો ડગ એ છે કે જો ગેમના નોકર સામે હાથ ઉપાડીશ તો શેઠ તેને અડેડ રીતે તમ કરશે, તેને અડચણને વખતે આવી ધીરે છે તે બધ કરશે અને બેકાજ બનાવી જૂએ માગે એથી પણ મોટો ડર તેને એ છે કે જો તે ગુન્જામાં આવી હાથ ઉપાડે તો ચોર કાટવાળને દડે એવો અનુભવ તેને યશે, જાનની તેના પર ફેજદારી માડવામાં આવશે, તેના પર પોલીસના માર અને જુનમ જિતરશે; કારટકચેરીએ અથડાઈ

અથડાઈને તે અધમૂઝો અને ગાડા જેવો થઈ જશે, ધન-મળિયા શેઠ સામે એનું ત્યાં કોઈ સાબળશે નહીં અને તેને અને તેના ગરીબ કુટુંબને વિના કારણ કેદખાના અને દડા ચકરાવામાં ચડાવી દેશે, આમવાસી કાયર થઈ જાય છે, ગક થઈ જાય છે તે આ જ ડરથી થઈ જાય છે

તે એક ગોરાથી ડર છે તે એ માણસનો રંગ ગોરો છે કે તે કદાવર અને રાતોમાતો છે તેથી જરા પણ નહીં, તેના ગળવામાં પિસ્તોલ છે એની પણ આમવાસીને એટલી બધી ધાક નથી હોતી પણ આ માણસ જે ધારશે તો સરકારી પોલીસનું ધાકુ તેની પાછળ ભિત્તશે, તેને ટ્રારટકચેરીએ અથડાવીને હેરાન હેરાન કરી મૂકશે નહીં ધધાનો ગહેવા દે, નહીં ખાવા પીવાનો ગહેવા દે, અને એ ચમગવામાં ચાચો એટને જ્યાં ત્યાં માર ખાતો, ગાળ ખાતો, ધણા ખાતો, તુંકારા ખાતો તેને ગાડો જ કરી મૂકવામાં આવશે—આ જ તેની મોતી ખીક છે તે સરકારી સિપાઈથી ખીએ છે તે પણ તેના ખાખી કે વાળા ડગવાથી ખીતો નથી, એ કેસમાં તેની સાદી આખને સામાન્ય કપડા સિવાય કશું બધું લાગતું નથી પણ એની સાથે મગડો કગવા જતા સગકારનું આખુ જીવનું ચક્ર તેના ઉપર કગવા માડશે અને તેમાંથી તે કોઈ રીતે ભિગરી શકનાનો નથી, એ વિચારથી જ તે ડર છે અને રાંક થઈ જાય છે

આમ આમજનતાના બધા ભયોનું મૂળ જેવા જઈએ છીએ તો સરકારનો અદૃશ્ય અને તક આવતા અથૂક હાજર થતો દારુણ સચો જ માલૂમ પડે છે તે સચો દયાહીન માયાહીન છે તે અગ્રેજ લોહીને ખાતર પ્રજાને નિરતર રેસવો જ ચાલ્યો છે એટલું જ નહીં પણ કોઈ પણ ચોર ડાકુ, શૂડો તેની અદર લાચરુશવતનું પેટાંય પૂરે તો તે ફૂર સંચાને તે કોઈ પણ નિહોં માણસ ઉપર ઉતારી વાળી શકે છે ચોર સામે થતા કે ડાકુ સામે થતા, સિંધી પહાણની સામે થતા ને તેના રોળી સામે માથું ભિચુ કરતા, અરે ગામની અદર કોઈ પણ માયાદરેલો માણસ ગમે તેમ વળે તેનીયે સામે અવાજ દાદના, એ જ સર્વવ્યાપી બધા ગામડાના માણસોને ગૂંચળાવી મારે છે — “જે તેઓની સામે જંગ પણ થવા જઈએ તો તે લોહી ગમે તેમ મરીને ચમકારી ચક્રમાં મને ફસાવશે”

સેવકો આ ઉપરથી જોશે કે આમવાસીઓ બધાની દરમ્યાં છ ખરા પણ બણેનાઓના જેવો એમનો બધા તારીરિક નથી લાગતા માથું ફૂટરો કે મમનો ધા લાગી જતો ને મરી જવાશે—એ પ્રકારનો નથી અને તેથી તેવા બીજા માણસ માટે જે તિગ્મર પેતા થાવ તેવો એમના વિશે જાણ જેવું નથી તેમનો બધા એ સર્વવ્યાપી ચોળનાપૂર્વક ગોવાયેતા

ભય કર સરકારી યત્રનો છે તે ભય પણ સારો તો નથી જ કોઈ પણ ભય સારો ન હોય તે ભયભાથી તેમણે અને આપણે મુક્ત થયે જ છૂટકો છે પરંતુ જાના અને ન્યભાવે તો બહાદુર એવા ગ્રામજનોનું ગળુ તેની સામે ચાને નહીં અને તેમની હિંમત ગૂંચળાઈ જાય તો તેમા નવાઈ જેવું કંઈ જ નથી એક જગરો પહાડ પડતા નાનું ઝાડ છુદાઈ મરે તો ઝાડને નમાણું કહી તેનો તિરસ્કાર ન કરવો ઘટે, તેમ ગ્રામવાસીઓને પણ નિર્મળ, નાહિંમત, નમાના કહીને નિંદીએ તો ખરેખર તે પક્ષા ઉપર પાડે માર્યા જેવું નીચ કૃત્ય જ ગણાશે

મેવકોએ તો પ્રેમથી તેમની વચ્ચે વસીને, તેમની સેવા કરીને, તેમની લડતો લડીને, તેમનામાથી આ ગૂંચળામણની લાગણી ઉડાડી મૂકવાની છે સરકારી ચક્ર ગમે તેવું ભય કર હોય અને હનકા માણ્યોનો પક્ષ કરી જાના નિર્દોષ લોકોને કચરવા સદા તૈયાર હોય તો પણ, તેનોયે સામનો કરી શકાય છે, એના ડરથી જો કંઈ અન્યાય અને જુનમ જો કોઈ કરી જાય તે મૂગે મોઢે સંપન કરી લેવાની જરૂર નથી, એ વાત તેની શુદ્ધિમાં કમાવવાની છે

તેનો સામનો કંવામા નથી લાડીની જરૂર, નથી તરવારની, નથી જરૂર વકીનોને ઘેર દોડાદોડ કરવાની, પણ જો વસ્તુની જરૂર છે તે તેનામા ધૈર્યે ભરપૂર મૂકની છે તેનામા સમ્યક્ છે, બનાઈ છે, અપાર મહન શક્તિ છે, માધુ વાઠનારને પણ રોટલો આપે એવી મનની ઉદારતા છે અને બહાદુરી પણ નથી એમ નથી સરકારના ભયકર સચા પાસે પણ પોતાની બહાદુરીને શા માટે ઓગળી જવા દેવી? સાચા અને બહા માણસ સામે તે યત્રના દાતા પણ અતે ધસાવાના જ એવો વિશ્વાસ કેમ ન રાખવો? જુનમી લોકોના જુનમને તામે ચર્ચને દુખી અને ગંધળી જણુ તેના કરતા તેમનો અને સરકારનો માર ખાવો પણ રોક ન મનવું, નમાના ન જનવું — આવો અત્યાગ્રહનો માર્ગ આપણે તેમની આગળ મૂકવો જોઈએ

જેઓના જીવન કૃત્રિમ ધર્મ ગયા છે જેઓ મોજરોખને લીધે શારીરિક ઝૂસદનમા કાયર થઈ ગયા છે, જેઓના પેટ એવડા મોટા ધર્મ ગયા છે કે સાચ અને જીવનમહેનતને ઝસ્ટે તે પુરાર્થ જ ન મકે એવા શહેરીઓને સત્યન આવુ શૌર્ય ચડવુ મુશ્કેલ છે, અને આ બધી વાતોને તેઓ દસી કાઢશે. પણ ગામજનો માણસ તે સાબળીને માથુ ધુણાવશે તેને તે મામળાને તરત ને તરત શૌર્ય ચડી જશે નહીં તો પણ એ વાત તેને સીધી અને સાચી અને સ્વીકારવા જોવી તો લાગશે જ, કારણ કે તેના અભાવને એ દેખ રીતે મધ બેસતી છે એ શૌર્ય તેને ચડી જાય, એ વસ્તુ તો પોતાના હાડમા ભરેલી જ છે એવું તેને જ્ઞાન ધર્મ નય, તો

તો તેની આંખનાં મરેલાં નૂર જરૂર પાછાં ચમકતાં થઈ જાય, તેનો બોદો અવાજ પાછો ખણખણો થાય, તેનું માથું નીચે ઢળી પડેલું છે તે સ્વમાનથી જીચુ રહેવા માંડે, તે ગરીબ બને હોય પણ આજે ગરીમડો છે તે ન રહે, અને તેની સાથે સત્ય અને માણસાઈથી જ વર્તવું પડશે એમ બધા અન્યાયીઓ અને જુદામીઓ અને શોષકો પણ સમજી જાય. સરકારનું નિર્ણય લાગણીહીન યત્ર પણ તેની આગળ ખંચકાપ, કારણ કે છેવટે તેના અધારનાના માંત્રિકા તો કોઈક માણસ જાતના જ હોય છે ને ?

જે સેવક ગામડાંના લોકોને ઉપર ઉપરથી જ જોગે તે તો તેમને બીકણુ ધારી લેશે અને તેમને માટે દરેક રીતે નિરાશ થઈને બેસી જશે, અને પોતાની નિરાશાનો એપ તેમને લગાડી તેમનેયે નિગમ કરી નાખશે. એવો સંવક ખાત્રી વગેરે પ્રવૃત્તિઓ મારફત તેઓને જે પૈસાનો ફાયદો ભણે કરી આપતો દશે, પણ એકંદરે તેમનું અકલ્યાણ જ કરી બેસે છે. પરંતુ જે સેવક ગ્રામવાસીઓની ખરી રમ પારખશે તેને તેમને વિષે કદી એવી નિરાશા થવાની નથી જ.

અવચન ૫૮૩

ગુણિયલ ગ્રામજન

ગામડાંના લોકોનાં અજ્ઞાન, આળસ, બીકણુપણુ અને બીજાં ગમે તેટલા અપસક્ષણો દુનિયામાં બોક્ષાતાં દશે, પરંતુ હિંદુસ્તાનનાં ગામડાંમાં જનાર કોઈને પણ તેમના કેટલાક ગુણો નજરે ચડ્યા વિના નહીં જ રહે.

આવો તેમનો મોટામાં મોટો ગુણ છે આદરસતકારનો. એમનો એ ગુણ ખરેખર કહેવતરૂપ જની ગયો છે. તેઓ કુદરતના ખોળામાં વસનારા કોઈ કુદરતની ઉદારતા તેમના અજેઅગમાં જિતરી આવેલી જણાય છે. તેમનાં ખેતરો કણમાથી મણુ આપે છે. તેમનાં ફળજાડો ફળોનો ઢગલો કદે છે. વળી તે વિશાળતામાં વસનારો છે. નીચે જમીન વિશાળ છે અને ઉપર આકાશ વિશાળ છે. એ ગુણ પણ તેમના સ્વભાવમાં જિતરો લાગે છે. મહેમાન પરાણને ખવરાવવાનો, પોતાની મીઠી ભાષાથી આગ્રહ કરી કરીને—રીઝવી રીઝવીને તેને ધરાવવાનો તેમને શોખ છે. પોતે મહેનતુ માણસ રહ્યા, કંકડીને શૂખ લાગવી એ કાનુ નામ અને ખરી શૂખને વખતે અજ મળે છે ત્યારે તે કેવું અમૃતસમુ લાગે છે એનો તેમને અનુભવ છે. તેથી જ ઘણું કરીને શૂખ્યાને ખવરાવતા તેમને આટલો આનંદ થવો દશે.

સારી રિયતિના ગ્રામવાસીઓ, જેમની ગમાણોમાં માયો શોભે છે, જેમની કોડીઓ દાણાથી ઊભરાય છે, જેમની વાડીઓમાં ઋતુ ઋતુનાં ફળો ઊતરે છે, તેઓનો હાથ તો ઉદાર હોય જ. તેઓ તો પોતાની બધી ગણતરીઓમાં મહેમાનોની હંમેશાં ગણતરી રાખે છે જ. ઘર બાંધે છે તો માત્ર ઘરનાં માણસો જોઈ જ બાંધતા નથી, પણ મહેમાનોનો સારી રીતે સમાસ થાય એનો ખ્યાલ ખાસ રાખે છે. વાસણકુસણ, ખાટલાગોઠાં વગેરે રાચરચીલું પણ તેઓ તો એ ખ્યાલ રાખીને જ વસાવે છે. પણ આદરસત્કારની ઉદારતા ગરીબમાં ગરીબ, કંગાળમાં કંગાળ, ગ્રામવાસીઓમાં પણ જોવામાં આવે છે. તેમની ઝૂંપડીઓ બહુ જ સાંકડી હોય છે, બે ઘરની હારો વચ્ચેનું ફળિયું પણ અત્યંત સાંકડું હોય છે, તેઓ ખેતીવાડી જોઈ બેઠેલા હોય છે, રોજનું ભાતી રોજ ખાય એવી તેમની રિયતિ છે. છતાં તેના ગરીબ લોકો પણ પોતાને જે કંઈ રાટલો ઊંચ મળે કે આપું પાતળું બકડું મળે તે અતિથિ આગળ પ્રેમથી ધરે છે અને ખવડાવીને આનંદ અનુભવે છે.

આ આદરસત્કારનો ગુણ સારી રિયતિના ગ્રામવાસીઓમાં આજે અતિરેકની હદ સુધી પણ પહોંચી ગયો છે. એનું મૂળ બને ઉદારતામાં હોય, જૂખ્યાને ધરાવવામાં રહેલા કુદરતી આનંદમાં હોય, પણ એમાં આજે મિથ્યાભિમાન પેદા છે. સર્ગાવદાત્તાઓને, ખાસ કરીને વેવાઈવળોટને, પકવાન્ન જમાડવાં, ઘરમાં કાઈ પણ આબરું કે ચા મૂકવી, અને તે દિવસમાં પાંચ વાર થાય છે કે પંદર વાર તેનો વિચાર રાખવો નહીં, પાન, સોપારી, એકચી, લલિંગ, બીડીતમાકુ એ બધું પણ છુટે હાથે અપવહું — આ બધું આજે ગામડાંઓમાં ચાલી રહ્યું છે તેમાં શુદ્ધ અતિથિસત્કારની જ ભાવના છે એમ નહીં કહી શકાય. તેણે હવે વહેવારનું રૂપ પકડ્યું છે. ન્યાતમતમાં આગર વધારવાનું એ સાધન બન્યું છે. તેમાં અંદર અંદર મહાસાચડી ચાલે છે. રિયતિવાળાઓની સાથે નળજાઓને પણ ખેંચાવું પડે છે, કારણ કે તેમનેયે આમરમાં બીજા જાતિયંદુઓ કરતાં પાછળ પડવું કેમ ગમે?

વળી આદરસત્કારમાં સ્વાર્થ અને ખુશામત ભળવાથી પણ તેમાં વિકાર થયેલો જોવામાં આવે છે. સરકારી અમલદારોને ગ્રામજોડો પોતાનાં સર્ગાઓના કરતાં પણ વધારે ભપકાથી ખવડાવે પિવડાવે છે, ત્યારે અંદરના ઉમળકાથી એ બધું ચાપ છે એમ હંમેશાં હોતું નથી. ‘દેવ’ને થાળ ધગવવામાં અને તેને શરમમાં દળાવવામાં કાઈક દિવસ કંઈક શાયદો છે, એ વિચાર રહેતો જ હોય છે. ખાનાર પણ તે જાણતો હોય છે. પોતાનો હક હોય એ રીતે જ પાટલે બેસે છે, અને કંઈક બેસું પડે તો અતિથિની જેમ શરમાતો નથી.

આદરાતિથ્યના ગુણુ' શુભ સ્વરૂપ। કંઈક પણ હજી સમવાયું હોય તે તે ગરીબ આમવાસીઓના જીવનમાં છે. પરંતુ અરેરે! જીલમ, શોષણ અને દરિદ્રતાના દાવાનજમાં તેમનો તે ગુણુ બળીને બરમ થવા માંડ્યો છે. તેમની જૂંપડીમાં તેમનાં ને તેમનાં બાળકોનાં પેટ પૂરાં ભરાય એટલું પણ અનાજ હોતું નથી. તેઓનું અંતર મહેમાનો પોતાને આમણે આવે એથી રાજી કેમ કરીને થઈ શકે? તેઓ અંદરઅંદર ઘરમાં પણ એકબીજાના દરીકા જેવા થઈ એકબીજાથી ચોરી ચોરીને ખાતા નથી અને બળિયો હોય તે બે ભાગ પડાવતો નથી એ જ તેમનો મોટો ગુણુ માનવો જોઈએ. દાડમાની જૂની ઉદારતાનો એટલો જ અવગેય આજે તો બાકી રહ્યો છે.

અતિથિને ખવડાવીને આનંદ લેવાનો તો તેમના જીવનમાં સવાય જ રહ્યો નથી. જાતે ખાવામાં પણ તેમને કરો આનંદ રહ્યો નથી. નથી તેમાં પૂરું પેટ ભરાય તેટલું વજન, નથી તેમાં જોને મનુષ્યનો ખોરાક કહી શકાય તેવા પદાર્થો. આથી તેઓ અંધારિયા ખૂણામાં બગાઈને અને અવળે મોઢે ભીત તરફ કરીને બાકું પી લેવું પસંદ કરે છે, કેમ જાણે મનમાં ને મનમાં પોતાના એવા દરિદ્રી ખોરાક માટે શરમાતા હોય.

અને દરિદ્રતામાં ડૂબેલા એ લોકોને અતિથિઓ ઉપર વિશ્વાસ જ રહે એવું ક્યાં ગણું છે? પોતે સૌ સુધરતા, બચેલા, ઉજળિયાનોનો શિકાર છે. જે કોઈ તેની પાસે જાય છે ને તેને મારનો, માળ દેતો, લૂટતો અને છેતરતો જ જાય છે. સરકારી માણસો તેને વેશમાં એમવા અને તેના આગળામાં હાણુનાકકું, મરધું, ઈકું જે કંઈ હોય તે પડાવવા જાય છે. ગેર શાકુકારો તેને ધીત્તી વખતે તો મીકુંમીકું બોલે છે, પણ જ્યારે કરજ વસુલ કરવા આવે છે ત્યારે જીદા જ રૂપમાં આવે છે, અને ઘરમાંથી દાણાની હેલ્લી મૂકી ઉપાડી જતા તેનો જીવ જરા પેણ ફુલાતો નથી કોઈ કયા પુરાણ સબળાવનારા તો તેમની પાસે જાય જ શાના? એમની પામેથી તેમને શું મળવાની આશા હોય? એમ તેમને બહારના સૌનો એવો કડવો અનુભવ થયા કરે છે કે કોઈના ઉપર વિશ્વાસ કરવો કે પ્રેમ કરવો તેમને માટે શક્ય રહ્યા નથી.

એવા એવાયે આમવાસીઓ હજી પોતાનો આતિથ્યનો ગુણુ સારા પ્રમાણમાં સાચવી રહ્યા છે. જ્યારે તેમના મનમાંથી આપણા વિષેની શકા ઊડી જાય છે, ત્યારે આપણી પ્રત્યે તેમનું હૃદય ખીલી ઊઠે છે, અને તેઓ આપણા ઉપર પોતાનું આવશ્યુ આતિથ્ય જરૂર દોલે છે. આપણને સેવકોને તે આપવાનું બાગ્ય સારા પ્રમાણમાં મળી રહે છે. તે આપણા આમવાસમાં ફેટલી બધી મધુરતા મૂકે છે?

શહેરમાં સુધરેલા સમાજમાં આવેા ભાવ આપણને બહુ એછો જોવા મળે છે. ત્યાં બહુ બહુ તો, લોકોનો ભાવ પોતાના વર્ગના ઇષ્ટમિત્રો પૂરતો જ દેખા દે છે. અભણ માટે તો ત્યાં ધરના ગારણાં સદા વામી રાખવાની દેશન થઈ પડી છે. એથી આપણા ગ્રામવાસીઓનો આટલો ખુલ્લો અને નિઃકપટ ભાવ જોઈએ છીએ ત્યારે તેમના ઉપર આપણને પ્રેમ અને આદર લેખળ્યા વિના કેમ રહે?

માત્ર આતિથ્ય સ્વીકારતા આપણે સેવકોએ વિવેક જૂવવો ન જોઈએ. આતિથ્ય આપનાર વિવેકની હદ વટે તે તેની શોભા વધારે છે, પણ લેનાર જો હદમાં ન રહે તો તેની લાયકાત ઘટે છે. તેમના ગમે તેવા આગ્રહ છતાં સાફ બોજન લેવાનો જ આપણે આગ્રહ રાખવો જોઈએ ન્યાતીયાઓ માટે પકવાન્ત ડરવાનો વ્યવહાર પડી ગયો છે તેમાં આપણે સેવકોએ ઉમેરો ન જ કરવો. આપણી, પાનખીટી, વગેરે ગિવાળેમાં પણ આપણે બળા જવું ન ધટે. એમ કરતા એ બધા લોકોને માફ લાગશે એમ માનીને કેટલીક વાર સેવકો આમહને વશ થતા જોવામાં આવે છે એમના સ્વભાવ પ્રમાણે એમને માફ લાગે અને આપણે વશ થઈએ તેથી તેમને સુખ થાય એ બનવા જોગ છે, પરંતુ આપણે તેમને તાત્કાલિક સુખ આપીને રાજ થવું ન જોઈએ. આપણે તો આતિથ્ય ગ્રહણ કરતી વખતે આપણી પોતાની લાયકાતનો — આપણા સિદ્ધાન્તોનો પણ વિચાર કરવાનો છે, તેમ જ લોકોના અતિશયતા ભરેલા રીતરિવાજોને ટેકો ન આપવો એ વિચાર પણ આપણે કર્યા વિના કેમ આવે?

ગ્રામવાસીઓ માટે કાઈને પણ પ્રેમ જીવજો એવો એમનો એક બીજો શુભ ગણાવીને હવે આજનું કથન પૂરું કરવું છે. તે છે તેમનો આનંદી સ્વભાવ ખરેખર ચારે તરફથી હુ ખો અને જીનમોથી ઘેરાયેલા હોવા છતાં તેઓ સદા આનંદી જ જોવામાં આવે છે, હસતા ને હસતા જ હોય છે. તેમને આનંદી જોઈ આપણે પણ આનંદી થઈ જઈએ છીએ આપણને ઘણી વાર આપણા દેશના અને આપણા ગામડાઓના ભાવી વિષે નિરાશા આવી જાય એવું છે, પણ ગ્રામવાસીઓના આનંદી ચહેરા જોઈએ છીએ એટલે આપણી નિરાશા જીડી જાય છે. આપણે સ્વદેશી, સ્વરાજ્ય, સ્વતંત્રતા, સ્વમાનની ટૂંકો ચડી જવા મથીએ છીએ તેમાં વખતોવખત યાત્રીએ છીએ અને પાછા પડીએ છીએ. પણ આનંદી ગ્રામલોકોના સદા હસતા ચહેરા જોઈએ છીએ ત્યારે આપણો થાક ઊતરી જાય છે, અને આપણી આશા વળી તાજ થઈ જાય છે.

એમનો આ આનંદી સ્વભાવ કંઈ કૃત્રિમ નથી, તમારો ભારીને રાત્રી
મેં કરે તેના જેવો નથી પોતાના કુખ, અપમાન, નાસ છુપાવવા તેઓ
ખોદુ ખોદુ હસે છે એમ નથી

આમ જોઈએ તો કુખ દરિદ્રતા એમના જેવા જગતના પડ
ઉપર ખીગ્ન ડોઈને નથી તે કયાથી આવ્યા છે તેનું તેમને પૂરું જ્ઞાન પણ
નથી આગળના સુખી જમાનાનું અમરણ પણ હવે તો દહાડે દહાડે ઝાપ્ત
થતું જાય છે આવી રિચિતિમાંથી છૂટવાનો ડોઈ રસ્તો તેમને સૂઝતો નથી
આસપાસ મોટા મોટા લોભને જુએ છે તેમાંથી ડોઈને ગિમે એમને શ્રદ્ધા
પડતી નથી કે તે તેમને મદદ કરશે ધનવાનો, વિદ્વાનો, સસારીઓ, ક્ષત્રીઓ
— ડોઈને તેમને માટે લાગણી હોય એવા ચિહ્નો તેમના મોં ઉપર તેમને જેવા
જડતા નથી સૌ જાણે એમની પ્રત્યે પોતાના શિકાર તરીકે તાપ્તા હોય
એવી તેમની આખો તેઓ ચારે તરફ જુએ છે માણસને નિરાશ થવાને
આથી વધારે કંઈ સજોગો ખીગ્ન કયા હોઈ શકે?

એમ છતાં, તેઓ કેવા આનંદી છે? આનું શું કારણ હશે? કારણ
એક જ છે — તેઓ સાચા છે, સગ્ગ છે, મહેનતુ છે સાચો અને મહેનતુ
માણસ જ આખી દુનિયા તેને ફેાવી ખાતી હોય તો પણ ડોઈને પોતાનો
વેરી ગણતો નથી અને સૌ તરફ બનાઈ રાખતો કામમા મર્યો રહે છે
અને આનંદી રહી શકે છે.

આ તો અનુભવે સમગ્રજ એવી હકીકત છે આપણે પોતે જોટલા
પ્રમાણુમા આપણા જીવનમા સત્ય અને શરીરશ્રમની ઉપાસના જગતા જઈએ
છીએ તેટલા પ્રમાણુમા આપણો સ્વભાવ પણ એવો થતો આપણે
જોઈએ છીએ

સાચો અને મહેનતુ માણસ ટેવટની દશાએ પડેાચેા હોય ત્યાંથી
પણ તેને પાછા ટંકાર થઈ જતા વાર લાગનાની નથી અગ્નિ ગમે તેટલો
ક્ષીણ ચિનગારીરૂપ થઈ ગયો હોય તો પણ જગતણ અને હવા મળતા તે
બડકી ઊડે છે, અને બડકાના વેગની ગણતરી આપણે કોઈ ચિનગારીના
હુદ્ ૫૬ ઉપરથી કરતા નથી સાચી, મહેનતુ અને આનંદી એવી આપણી
આમજનતાનું પણ એવું જ થનાનું છે આપણા જેવા અનેક સેવકોએ તેની
સાથે વાસ કરવો પડશે, તેમની અદ્વ રચનાત્મક કાર્ય કરવું પડશે, તેમના
દુખોનું બેગી સ્વરૂપ તેમને સમજાવવું પડશે, અન્યાયો અંગે જુગ્મોનો
સામનો કરવાની સત્યાગ્રહની તાલીમ તેમને આપવી પડશે આમ કંઈકામા
બને આપણને વર્ષો લાગશે, અનેક વાર આગ્રાવધી વધી પાછા હાથ પડશે
તેમના આનંદી ચહેરા જોઈને આપણે વળી પાછા મહેનત કરવા મંડીશું

આપણને શ્રદ્ધા છે કે એક દિવસ નવચેતનનો ભડકો જરૂર થવાનો છે; અને ત્યારે ભડકો કંઈ આપણા રચનાત્મક કામની મંદ ગતિએ વધવાનો નથી. ભડકો તો ભડકાના વેગથી જ વધશે.

ગામડાંના લોકોના આનંદી સ્વભાવ ઉપરથી આવી શ્રદ્ધા તેમના અને આપણા દેશના ભવિષ્યને વિશે બાંધતી એ આપણા જેવા સેવકોને માટે શક્ય બને છે. તેમની વચ્ચે રહેતાં અને આપણી જૂની સુખિયાણી દેવો છોડતાં આપણને ગમે તેટલું અધરું પડતું હશે, છતાં એ તેમનો આનંદી સ્વભાવ આપણને પણ સદા આનંદી ને આનંદી જ રાખશે.

આપણાં સગાંવહાણાં અને દુનિયાના લોકો ઘણી વાર આપણે ગામડાંમાં વસ્યા તે માટે આપણી ક્ષ્યા ખાય છે. પરંતુ આપણે જાણીએ છીએ કે આપણા જેવા પરમ ભાગ્યશાળી બીજા કંઈ નથી. આવા ગ્રણિયવ — આવા આનંદી લોકો વચ્ચે વસવું એના જેવો જીવનમાં બીજો સદાવો કયો હોઈ શકે?

અવચન ૫૬ શું

ગ્રામવાસીની ભાષા

ગ્રામવાસીઓના બધા ગુણો પિછાણીએ તેમ આપણે તેમનો ભાષાગુણ પણ પિછાણવા જેવો છે. પરંતુ તેમ કરતા આપણને આપણી એક કુટેવ નડે છે.

બહેનઓ બેગા મળ્યા હોય અને દસવા પર ચડ્યા હોય ત્યારે હાસ્યરસ ઉપજાવવાના તેમના કેટલાક ખાસ વિષયો હોય છે. માણસની શારીરિક ખામીઓ એ ધણુ કરીને તેમાં પ્રચુખ્તરથાને કરે. બીજો નંબર ગ્રામવાસી લોકોની ભાષા અને શહેરી વાતાવરણમાં થતી તેમની વિડંબના એ હોય છે.

દેખીતી રીતે આ હાસ્યરસ ઘણી હવડી પ્રતિભા જ હોઈ શકે. હાસ્ય-રસને જો બીજી કક્ષા પર રાખવો હોય તો સાહિત્યના સર્વ રસોમાં તે સૌથી વધારે કળા માગી લેનારો છે. તે કળા એ ઘડી દીખજે ચડેના લોકો ક્યાંથી લાવે?

આપણા સ્વભાવમાં આ મોટા દોષ રહેલો છે તેનું આપણને ભાગ્યે જ ખાતર છે. ગમે તેવા સ્વચ્છ શહેરીઓ પણ લોકોના ગામડી ઉચ્ચારણો સાંભળે છે કે તરત પોતાના ઉપર કાળુ રાખી શકતા નથી અને ખડખડાટ દસી પડે છે. તેમ કરીને તેઓ પોતાની સ્વચ્છતાને — સામાન્ય વિવેક

સમાજવાની ગૃહસ્થાશ્રમને લગત છે, એનું પણ તેમને જ્ઞાન ગ્રહેતું નથી. ગમે તેવી ગભીર વાત ચાલતી હોય, ઠાઠ ગ્રામનાસી પોતાના ઉપર ગુજરતા દુ ખોતું વર્ણન કરવા આવ્યો હોય તેવે વખતે પણ, સુધરેનાઓ આ દોષને વશ થઈ જાય છે. મૂળ મુદ્દાથી ખસી જઈને ‘હૈંડુ, લેખડો, પેપજો, અમ સે, આઈવો, લાઈવો’, એવા એવા ઉચ્ચારો ઉપર પેટ પકડીને દસવા મડી પડે છે, અને માહોમાહે તેના ઉપર અનેક મસ્કરીઓની મજા માણી લે છે એમા તેઓ કઈ અનુચિત વર્તન કરે છે અથવા પેના ગ્રામવાસીનું અપમાન કરે છે, એવો વિચાર પણ તેમને આવતો નથી.

દુ ખ અને શરમની વાત એ છે કે આપણે સેવકો પણ એ હક્કો રસ માણવાની લાન્ય હમેશા રોકી શકતા નથી, એટલી તે કુટેવ આપણા લોકોના હાડમા પેટેલી છે.

ગ્રામવાસીઓને ભોગે દસવાની ટેવ આપણને પડી હોય છે, તે આપણે તેમની વચ્ચે સેવા કરવા જઈને વસીએ છીએ ત્યાં પણ આપણી સાથે જ આવે છે ત્યાં પણ આપણે આપણા સેવકોના મડગોમા માહોમાહે તેમના જોનવા ચાનવાને હસીએ છીએ, એટલું જ નહીં પણ તેમની કમરમા પણ દસનાની ચળ રોકી શકતા નથી આપણે તો બણેવા રતા, બાનાની બહુ બહુ રમતો અને કરામતો જાણનાગ રથા, એટલે અનેક યુક્તિપ્રયુક્તિઓ શોધી માઠી તે જોળાબના નોકો પાસે ફરી ફરીને દસના જેવા ઉચ્ચારો કરાવીએ છીએ અને પેટ પકડીને હમીએ, છીએ.

અરે, સેવકોની સભાઓમા પણ ઠાઈ ગામડી ઉચ્ચારો ટેવવાજો માણસ વ્યાખ્યાન આપતો હોય જે ત્યારે, વ્યાખ્યાન ગમે તેટલું ઉત્તમ અને ગભીર હોય અને શ્રોતાઓ અકદરે વકતા પ્રત્યે કીક આંર ધરાવતા હોય તે છતાં તેઓ, ગામડી ઉચ્ચારો આવતા, જન્મેજય રાગના ઠાળિયા ઋત્વિજ્ઞેની જેમ, હસી પડ્યા વિના રહી શકતા નથી.

માત્ર એ દસનાના રસમા તેનો ભોગ થઈ પડનાર ગ્રામવાસી મિત્ર બળી શકતો નથી તે ગ્રામવાસી હોવા છતાં આપણા જોટલો અસમ્ય અને અવિવેકી હોતો નથી, તેથી આપણને આના અપમાન માટે વડતો નથી, પણ તેનું મો પડી જાય છે તેને ઘણું લાગે છે એ ગ્પષ્ટ જોઈ જમાય છે. જો આપણે સમજી હોઈએ તો તન્ત સમજી જઈએ કે આવા અસમ્ય જનીને આપણે આપણી સેવક તરીકેની લાવખતને ઘણી જ ઉતારી પાડીએ છીએ.

ગ્રામવાસીઓની જગ્યાએ જો આપણે પોતે ટોઈએ તો આપણે તો મસ્કરી કરનારનું મો તોડી લીધા વિના ન રહીએ, અને કદાચ તેની સાથે

કાંઈ જાતનો સંબંધ પણ ન રાખીએ. પણ તે જાણતમાં પણ આમવાસીએ આપણા કરતાં કેવા શ્રેષ્ઠ હરે છે? તેઓ આપણા જેવા લાગણીહીન ચતા નથી. આપણી શહેરી કુટેવો છતાં, આપણામાં કંઈક સારું હશે તે જ તેઓ સદા પોતાની આંખ સામે રાખે છે. ખરેખર તે ગમે તેટલો અબણ હોય, જાડી બોલી બોલતો હોય, ગામડી ઉચ્ચારો કરતો હોય, પણ તે કારણને પાત્ર નથી જ. તે તો ધણે જ પ્રેમાળ અને મુણિમત્ત છે.

એટલું જ નહીં, એવી એવી તેની ભાષા પણ પ્રેમથી અભ્યાસ કરવા જેવી હોય છે. બહેનોમાં અને ખેડૂતોમાં અને જુદા જુદા ધંધાઓ કરતા કારીગરોમાં, આપણે સાંભળ્યા પણ ન હોય તેવા ભાષાપ્રયોગો હોય છે.

ખરેખર, ગામડાંમાં જતાવેત તેમની ભાષાની સરળતા અને સચોટતા તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચાયા વિના રહેતુ જ નથી. તેઓ ભણેલા નવી અને આપણે પોતે ધણા લેખકો અને કવિઓનું સાહિત્ય ડહોળેલું છે, છતાં ની આપણે પ્રેમ સાથે એમનું બોલેલું સાંભળીશું, તો આપણે જોઈશું કે આપણા કરતાં તેઓ પોતાના મનના ભાવો વધારે સુંદર રીતે દર્શાવી શકે છે. વધારે ઝીણવટ આપણા કાનમાં લાવીશુ તો તેમની ભાષામાં ન સાંભળેલા અનેક શબ્દો અને પ્રયોગો અને આકર્ષક કહેવતો આપણને ડગલે ને પગલે મળશે. તેમનાં લોકગીતોનો અને કથાવાતાંઓનો પરિચય કરીશુ તો તેઓની રસિકતા જોઈને આપણે મુગ્ધ થઈ જઈશુ.

એમની બોલીમાં આવી મીઠાશ કેમ ન હોય? તેઓ જે ને જોઈ બોલે છે તે પોતાના અતઃના ભાવ સાથે બેળવીને બોલે છે. આપણા ભણેલાઓની જેમ કૃત્રિમ ભાષણુ તેઓ કરતા નથી. આમવાસીઓની મીઠી અને ભાવભરી અને ચોટકૂક શબ્દોથી ભરેલી ભાષા ઉપર પ્રેમ જીવજતાં આપણને સેવકોને જરા પણ મુશ્કેલી નડવી ન જોઈએ. જિલકુ, જો તેના ઉપર પ્રેમ ન કરી શકીએ તો આપણે કેવળ અરસિક અને પોતાની પંડિતાર્થના અભિમાની જ હોવા જોઈએ. તેમની બોલીનો અભ્યાસ કરવાથી આપણે આપણી ભણેલાઓની ભાષામાં વધારે જોશ અને વધારે અર્થ આણી તેને સમૃદ્ધ જ કરીશુ.

રાત્રીપરજ અને બીજા જેવી આદિવાસી પ્રજાઓમાં તો તેમની ખાસ જુદી ભાષાઓ જ હોય છે. તેનો આદરથી અભ્યાસ કરવાનું આપણને મન થવું જોઈએ. સાહિત્યરસ તરીકે, ભાષાના ઇતિહાસ અને સ્વભાવના અભ્યાસ તરીકે, તે જરૂરનું છે; એટલું જ નહીં પણ સેવકો તરીકે અમણુ લોકોમાં અને બહેનો અને જાળકોમાં કામ કરતાં તે વગર આપણે તદ્દન પાંગળા જેવા રહીએ છીએ. તેઓમાં કામ કરનારાઓ હંમેશાં અનુભવ કરે

છે કે આપણા ગુજરાતી ભાષાના ભાષણો અને વિવેચનોમાનો બહુ થોડો ભાગ તેમની સભાઓ સમજે છે, જ્યારે તેમની બોલીમા બોલીએ તો તેઓ વચ્ચે વચ્ચે હસે છે, પ્રશ્નો પૂછે છે અને ટાપસી પૂરે છે, અને એ રીતે પોતાનો રસ બતાવે છે

આમજનોની બોલીમા એક મે વસ્તુઓ આપણને ન ગમે તેવી જરૂર છે તેઓને વાતવાતમા ગાળોનો મસાનો વાપરવાની કુટેવ પડી ગઈ છે. વળી તેઓ એકબીજાને બોનાવવામા તોછડાઈ એટલે કે તુંકાર વાપરે છે હવે, ગાળોને એક કે બીજા રૂપમા સુધરેના શરેરી લોડો પણ ક્યા નથી વાપરતા ? તે દેવ ગામડામા હોય કે શહેરમા — એકે જગ્યાએ સારી નથી જ. તે અસચ્ચારીપણાની જ નિશાની છે પણ આ વસ્તુ ગ્રામવાસીઓ પર પ્રેમ કરતા આપણને શા માટે આડી આવે ? આપણે સેવકોએ પોતાની ભાષા ‘સાના’ કે ‘મારા બેટા’ જેવા સર્વસામાન્ય મસાનાથી પણ પ્રયત્નપૂર્વક મુક્ત રાખીશ, તો આમજનોને તેમની દેવ સુગવધી અધરી નથી.

અને તુમર એ જોડે આપણને બણેલાઓને વિચિત્ર લાગે છે, પણ શું તે ખરેખર તેવો છે ? સરકૂત જેવી જૂની દેવભાષામા પણ આજના કરતા ‘તું’ એ એકનયની સર્વનામનો ઉપયોગ જ ઘણો વધારે થતો પણ તે વખતનું સાહિત્ય વગેરે જોતા તે વખતના લોકો કઈ ‘ગામડી’ કે અસભ્ય હતા એમ માર્ક કહી શકશે નહીં દરેકને માટે બહુવચન ‘તમે’ શબ્દ વાપરવો અને ‘આપ’નો ઉપયોગ છૂટથી કરવો એ દરબારી દાસ્તી સભ્યતા છે, ગામડાની જનતા તેના પરિચયમા બહુ ઓછી આવી હોવાથી તેની બોલીમા આપણી પ્રજાની જૂની દેવ સચચાર્ રહી છે અને દરબારી વિવેક ઊતર્યો નથી આવી સમજ લઈએ તો આમજનોના ‘તું’ માટે આપણને માન જ ઊપજશે. અને ‘તું’મા મીઠા અને દિનનો પ્રાવ ભરેનો છે, એ તો કોઈ પણ સહૃદય માણસ સમજ્યા વિના ન રહી શકે જ્યારે એક હળપતિ કે બીવ કે ગનીપરજનો માણસ બણેલાગણેના પ્રતિષ્ઠિત શરેરી સદ્ગુણધર્મને ‘તું’ મ્હીને બોનાવે છે ત્યારે તેના મનને તે વિચિત્ર લાગે છે, પણ તેમા અપમાન કે તુચ્છમત તો નહીં જ લાગે સામાના સ્વપ્નમા પણ અપમાનનો ભાવ ન હોય, પછી તેના ‘તું’કાગમા તે કેમ ઊતરી શકે ?

આ તુંકાગની બામતમા તો આપણે કહેવાતા સુધરેનાઓ જ સાચા અસભ્ય અને બગડેના છીએ બણેનો માણસ તેની પોતાની રાજની ભાષામા તુંકાગને સ્થાન ન હોવા છતાં, જ્યારે કોઈ આમજનને બોનાવે છે ત્યારે ‘તું’ જ વાપરે છે એ ‘તું’ના શું પેના ગ્રામી ‘તું’ જેવી મીઠાઈ અને લાગણી ભરેલી છે કે ? નહીં જ તેમા તો પોને સભ્યસમાજનો માણસ છે

એવું અભિમાન રહેલું છે, તેમ જ સામેા માણસ પોતાનો ખરાબરિયો નહીં પણ હલકો, મજૂરિયો, ગામડી છે, માન આદર કે પ્રેમ એ કશાને લાપકનો નથી, એવો રૂઝુતુ તરતે તેમાં ભરેલો છે.

એમાં માત્ર ભાષાનો સવાદ નથી, પણ મનની વૃત્તિનો સવાદ છે. ગામડાંનો માણસ ભણે અર્ધકારશાસ્ત્ર બહેલો નથી, ભણે તે પોતે તુંકારનો છૂટથી ઉપયોગ કરવાની ટેવ પામે છે, છતાં તે તરત સમજી જાય છે કે શહેરીનો તુંકાર તેના પોતાના તુંકારથી જુદો જ વસ્તુ છે, અણીદાર ભાષા જેવો છે.

આપણે સેવકો ગ્રામવાસીની ભાષા સુધારવા માંડીએ તે પહેલાં આપણી પોતાની ભાષાને આવો તુંકાર દૂર કરીને સુધારી લઈએ એ સૌથી પ્રથમ મહત્ત્વનું છે. એક ભણેલા માણસે અલણ ગ્રામવાસીને ‘તું’ કહેવો એ આપણે ત્યાં એટલું સ્વાભાવિક થઈ ગયું છે કે એમાં આપણે કંઈ અયોગ્ય કરીએ છીએ, સામાનું માનખંડન કરીએ છીએ અને તેથી આપણા વર્તનમાં કંઈ સુધારવા જેવું છે, એ ઉઘાડું સત્ય આપણે જલદી સ્વીકારી જ શકતા નથી.

આપણું મન તો એમ પણ દલીલ કરે છે કે જેને જે લાપકનું છે તેનાથી તેને વધારે આપવાથી તે પચાવી નહીં શકે! આપણે પોતે ‘તમે’ને લાપક અને તે ‘તું’ને લાપક એ જાણે કુદગતી ધંધિરનિમિત્ત રિયતિ હોય, એમ માનીને જ આપણે ચાલીએ છીએ. “આપણા ‘તું’થી ગામડાંનો માણસ અપમાન કયાં માની લે છે! આપણી સાથે તે માટે તે તકરાર કયાં ઉઠાવે છે? એ રિયતિ કુદગતી ન હોય તો તકરાર કયાં વિના કેમ રહે?” — આ રીતે પણ ખોટી ટેવને વશ થયેલુ આપણું મન પોતાની કુટેવનું સમર્થન કરી લે છે.

સામાન્ય ભણેલાઓના આવા વિચારો હોય એ તો સમજ્યા, પણ સેવકોમાં પણ આ રીતે વિચારો કરનારા હજુ બહુ પડ્યા છે. તેથી આપણે જોઈએ છીએ કે ગ્રામવાસીઓને માનથી ખોવાવવાનો સુધારો કરવામાં તેઓ ઘણા શિયિત્ત રહ્યા છે. ગ્રામવાસી ‘તમે’ને લાપક છે કે નહીં એ મુખ્ય સવાદ નથી, પણ આપણે સેવકો, જેમની સેવા આપણે કરવી છે તેમની તરફની તોછડાઈના દોષમાંથી મુક્ત ચલા માગીએ છીએ કે નહીં એ જ સવાદ છે.

ત્યારે હવે તમે જોશો કે ભાષાની આત્મતામાં તો ગ્રામજનો ઉપર આપણને કેવળ પ્રેમ આદર જ બિપજે એમ છે. બિલ્લે તે આત્મતામાં આપણી પોતાની અંદર જ મોટી મોટી એમો રહેલી છે, જે સેવકો તરીકે આપણે ભેટલી વહેલી નાજુદ કરીએ તેટલી સારી છે.

પ્રવચન ૧૦ મું

આપણું નામ

આપણને લોકો નરકથી કેટલાં બધાં નામ મળેલાં છે ! ચાલો આજે 'આપણે તે બધાંમાંથી આપણું સાચું નામ શોધી કાઢીએ. આપણે આશ્રમ જેવી સંસ્થામાં રહીએ છીએ તેથી કોઈ આપણને 'આશ્રમવાસી' કહે છે, આપણે સેવા કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ તેથી કોઈ આપણને 'સેવક' નામ આપે છે, અને ગામડાંમાં વસીએ અને ખાદીનું કામ કરીએ તેથી 'ગ્રામસેવક' અને 'ખાદીસેવક' એવાં વિશેષ નામો પણ આપણને આપે છે. વળી આપણે વખતોવખત લડતમાં ઝુકાવીએ છીએ તેથી કોઈ આપણને 'સૈનિક' પણ કહે છે, અને આપણી લડત મોટે ભાગે સંસ્કારનો અસહકાર કરવાની અને તેના શુદ્ધિ સામે સત્યાગ્રહ કરવાની હોવાથી આપણા મોટે 'અસહકારી' અને 'સત્યાગ્રહી' એવાં નામો પણ લોકોમાં વપરાય છે.

આ બધાં તો લોકોએ આપણને મંભીર બાવે આપેલાં નામો છે. પણ આપણાં જાતજાતના આચારવિચારો તેમની દૃષ્ટિએ વિચિત્ર, દીકાપાત્ર અને હાંસીપાત્ર લાગતાં હોવાથી તેઓએ આપણને સુંદર સુંદર લાક્ષણિક નામો પણ આપ્યાં છે. એ બધાં આપણાં હુલામણાં નામો છે. એમાંના બધાં રમૂજ છતાં માર્મિક છે, અને આપણને એક એક રાખેલાં બહુ કંઠી નામે છે.

તેવું એક નામ છે 'બ્રહ્મચેલિયા', કારણ કે આપણે બ્રહ્મચેલી ભરાવીને હંમેશાં એક ગામથી બીજે ગામ ફર્યા કરતા જ તેમને દેખાઈએ છીએ. આપણે રખડાઉ ચંદ્ર ગયા હોઈએ અને એક જગ્યાએ ફરીને મૂળ ખાંડવા જ દેતા ન હોઈએ તો આ નામ સાંભળી ચેતી જવા જેવું છે.

આપણું બીજું નામ છે 'બાપણુવાળા'. તે ઉપરથી આપણને બહુ સારું બાપણ કરતાં આવડે છે એમ માની લઈ રખે ફુલાતા. લોકોની દીકા તો એ છે કે આપણને લવારો કરવા સિવાય બીજું કશું જ કામ આવડતું નથી.

વળી આપણે વેદશાસ્ત્રસંપન્ન ન હોવા છતાં આપણને 'વેદિયા'નો અને 'બક્તિ'માં બધા છીછરા હોવા છતાં 'બગત'નો છંદકાળ આપવામાં આવ્યો છે. એટલે કે આપણા સિદ્ધાંતો તો વેદમંત્રો જેવા સન્માન્ય છે, પણ લોકોની દૃષ્ટિએ આપણે 'પોથીમાંનાં રીંગણાં' જેવો તેનો અમલ કરીએ છીએ, અને છતાં તિલક અને માળાવાળા બૂના બગતોની જેમ આપણે પણ ટૂંટી પોતડી અને રેટિયાનાં ચિહ્નોમાં જ આપણી બક્તિ સમાપ્ત કરી દઈએ છીએ.

પરંતુ હવે ગંભીર ભાવે મળેલા નામે તપાસીએ. તેમા 'આશ્રમવાસી' એ નામ છે તો ગમે તેવું, પણ આશ્રમ અને તે સુંદર શબ્દમા રહેલી બાવનાઓ એટલી મોટી અને પવિત્ર છે કે આપણા જેવા નમ્ર માણસો માટે આશ્રમવાસીનું મોટું નામ ધારણ કરવું હાથે જ શોભરો. આપણા સ્થાનને આશ્રમનું નામ આપતા પણ આપણને સંકેત થયા વિના રહેતો નથી.

આશ્રમ એટલે પવિત્રતા, આશ્રમ એટલે તપ, આશ્રમ એટલે ત્યાગ, આશ્રમ એટલે સ્નાન, આશ્રમ એટલે યજ્ઞ, આશ્રમ એટલે મેવા, આશ્રમ એટલે બ્રહ્મચર્ય, આશ્રમ એટલે ઈશ્વરભય જીવન, આશ્રમ એટલે એ બધામાં પરમ જ્ઞાનદ આ બધું આપણા જીવનમા ઉતારવું આપણને પ્રિય છે, તે માટે આપણે સતત પ્રયત્ન કરના ઇચ્છીએ છીએ, પરંતુ આપણે જાણીએ છીએ કે ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરીશું તો પણ આપણે તે બામતમા વિદ્યાર્થી અથવા સાધકની સ્થિતિમા જ રહેનાના આપણે સિદ્ધ થઈ ગયા એમ જે દિવસે અભિમાન ચડી ગયું તે દિવસે આપણે નકામા જ થઈ ગયા એમ સમજવું જિજ્ઞાસા અત મુધી એ ગુણોના સાધક રહી શકીએ અને અધવચ્ચી થાકી ન જઈએ તો પણ ઈશ્વરનો અનુગ્રહ માનીશું.

બીજું નામ 'સત્યાગ્રહી'નું. તે તો આપણે મઠિ અતિ મોટું પડે એમ છે દેશમા સરકારી જીવનો સામે સત્યાગ્રહની લડતો થાય તેમાં આપણે બળ્યા હોઈશું, પણ તેટલાથી કંઈ સત્યાગ્રહીના નામનો આપણને અધિકાર મળી શકે? આપણે જીવનની તમામ બાબતોમાં સત્યનો આગ્રહ રાખી તેની રક્ષા માટે મૃતકે આપના સદા સજ્જ રહીએ છીએ. સરકારના જીવનો સામે લડત જાગે ત્યારે આપણે તેમા બળ્યા એ તો યોગ્ય ક્યું પણ આપણી પોતાની આખ એવી કેળવાયેલી છે શું કે સહેજ પણ અસત્ય હોય તે આપણે શોધી કાઢીએ? આપણે એવા સત્યાગ્રહી છીએ શું કે અસત્ય જ્યાં દેખીએ ત્યા તેની સામે સત્યાગ્રહ કરવા ખડા યઈ જઈએ?

આપણા પોતાના જીવનમા સત્યના સિદ્ધાંતને શું આપણે અત્યંત ગ્રીણવટથી વળગી રહીએ છીએ? તેમ ન કરતા હોઈએ તો આપણને દુનિયામા ચાનતું અસત્ય કેમ દેખાય? અને દેખાય તો પણ તે સામે સત્યાગ્રહ કરવાની હિમ્મત કેમ આવે?

દુનિયામા ચારે તરફ અસત્ય, અન્યાય, જીનમ, હિંસાનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તે છે ધરમા, ગામમા, ગાંધીમા, સમાજમા, ધંધાઓમા, બજારોમા, દેવાવરોમા અને સંસ્કારભારોમા, જ્યાં જુઓ ત્યાં અસત્ય ફેલાયતું છે. છતાં આપણા જીવનમા આપણને કેમ સત્યાગ્રહો કરવાના પ્રસંગો વખતો-

વખત મળતા નથી? આપણા જીવન કેમ ટાઢા છે? આપણે કેમ નિગતિ સુધી શકીએ છીએ? દેશબાપી હાકન થાય ત્યારે જ આપણને સત્યાગ્રહ કરવાનું કેમ સૂઝે છે? અને તે કરીએ છીએ સાર પણ આપણા મનમા માત્ર લડી લેવાનો અને દુશ્મનને મૂઝરી માગ્યાનો જ ઉત્સાહ હોય છે કે સત્ય માટે દુઃખ સહન કરવાની પગકાશ કરીને તેના હૃદયને પનાજવાનો?

ખરેખર સત્યાગ્રહી યવુ આપણને પ્રિય છે, પણ તે નામ ધારણ કરીને ફરવુ આપણને બારે પડે તેમ છે.

ત્યારે હવે 'સૈનિક' નામ લેા આપણા સૌના માથા ડાવવા લાગે છે, ચહેરો હસવા લાગે છે, અને આપણુ મન બોની જીડે છે "બસ બસ, આ જ આપણુ નામ" તમે નવા લોહીનાળાઓ તો તેને બાઝી જ પડશો અને હુ તેના ગુણદોષમા ઊતરીશ તે સહન પણ માગ્યે જ કરી શકશો સૈનિક એટલે બહાદુર માણસ, માયાની પરવા ન કરનારો માણસ, પરમ સાદસી માણસ, આગળપાળનો ઝાઝો વિચાર કરવા ન ગહેતા આગની અદર ફૂદી પડનારો માણસ અને છતાં કેવો હળવો તે શબ્દ છે? 'અમે મોટા શાની છીએ, મોટા તપસ્વી છીએ, મોટા સત્યાગ્રહી છીએ, મોટા સેવાભાવી છીએ,' એવુ એકે અભિમાન તેમા મગે નહી

હવે સૈનિકની આ બધી સામાન્ય કલ્પનાઓમા હુ કેટલીક વધુ ઉમેરીશ સૈનિકનુ ચિત્ર આપણે ખેંચીએ છીએ ત્યારે આપણી નજર સામે લસકરો સોફ્ટર હોય છે તેના લસકરો આત્મકાનના બધા રાખ્યો રાખે છે તેમને તાતીમ અને કરાયત આપીન બરામર તૈયાર કરવામા આવે છે બરામર એટલે કેવા? તમે ગણાવ્યા તેવા બહાદુર, માયાની પરવા ન કરનારા અને સાદસી? કાચ એમ હશે, પણ તે ગુણો તાતીમ અને કરાયતથી કેળવાય છે એમ ન માનશો તેનાથી જે ગુણો કેળવાય છે તેમાના ધણા આપણે જરૂર લેવા જેવા છે, પણ ધણા ન લેવા જેવા પણ છે

સોફ્ટરોને ટદાર રહેનાનુ, સીધા રહેનાનુ, શીખવવામા આવે છે તે સારુ છે આપણે તેના ટદાર અને સીધા રહેનાગ સૈનિક જરૂર યવુ પણ ટદાર ગરદન રાખના જતા ધણી વાર આપણા સ્વયસેવકો લોકોની સાથે ઉદ્ધતાઈથી અને તોછડાઈથી વર્તે છે, તેમના ઉપર હુકમ બળવવા બાય છે અગ્રેજના સોફ્ટરો અને રસ્તાનો બદોમસ્ત રાખનાર પોલીસોને પ્રગતનો સાથે આરી રીતનું અસબ્ય અને ઉદ્ધતાઈનું વર્તન રાખવાનું શીખવવામા આ યુ છે, તેથી આપણા દેશમા આપણને સૈનિકોનો ધણો જ ખરામ નમૂનો જોવા મળે છે તેવુ વર્તન કોઈ પણ સાચા સૈનિકને શોભતું નથી આપણે તો તેવા યવા માગતા નથી જ આપણે ટદાર રહીશુ,

છતાં લોકો સાથે વિનયથી વર્તશું, તેમના ઉપર સરદારી નહીં કરીએ, પણ તેમની સેવા કરવા સદા તત્પર રહીશું. દંદાર રહેવા છતાં આપણે ચહેરા ઉપર પૂતળા જેવી લાગણીશૂન્યતા પણ નહીં રાખીએ, તેમ કોઈ જંગલી પ્રાણીના જેવી કૂરતા પણ નહીં રાખીએ.

લશ્કરનાં માણસોને એક સાથે રૂચ કરતાં, એક સાથે પગલાં ભરતાં શીખવવામાં આવે છે. આ વસ્તુ આપણે પ્રયત્ન કરીને શીખી લેવા જેવી જરૂર છે. આપણે સ્વયંસેવકોએ જ નહીં, પણ આખી પ્રજાએ, ગામડાંના લોકોએ પણ એકસાથે પગલાં ભરતાં શીખવાની જરૂર છે. આપણે એવકો ઢીસા, અવ્યવસ્થિત અને એકબીજા સાથે અથડાતા ચાલીએ છીએ તે પસંદ કરવા જેવું નથી જ. આપણાં સ્વયંસેવકોનાં સરવસો નીકળે છે ત્યારે તાક્ષીમને અભાવે તેઓ કેવા વાંકાચૂંકા, અવ્યવસ્થિત ચાલે છે? કોઈ ધીમા ચાલે તો કોઈ ઉતાવળા, કોઈ પગ ધસડતા તો કોઈ દોડતા, કોઈ વાતો કરતા તો કોઈ ધીંગામસ્તી કરતા. તેઓ કંઈક ગાય તોયે તાક્ષીમ ન હોવાથી સરખા સરે ગાઈ શકે નહીં. આપણે આ બાબતમાં લશ્કરી સૈનિકોના જેવા થવા ઇચ્છવું જોઈએ.

પણ ક્વાયતમાં વ્યવસ્થિત ચાલવા ઉપરાંત એક સાથે જાતજાતના કામો કરવાં એ પણ આવે. લશ્કરના સૈનિકોને મુદ્દતી જરૂરિયાત પ્રમાણે હથિયારો ચલાવવાં વગેરે શીખવવામાં આવે છે. આપણે તો સૈનિક થવા છીએ તે કોઈના ઉપર હથિયાર ચલાવવા નહીં, પણ આપણી પ્રજાની સેવા માટે. તેથી આપણે મોટા સમુદાયોએ સાથે મળીને જાહેરસેવાનાં કામો કરવાની તાક્ષીમ લેવી જોઈએ. ગામની ચોક્કસ કરવી, મેળાઓમાં બંદોબસ્ત રાખવો, ગામોની સામુદાયિક સફાઈના કાર્યક્રમો કરવા, ફાટી નીકળેલા રોગો સામે રણે ચડવું, એવાં એવાં સેવાનાં કામો, વ્યવસ્થિત રીતે, અથડાઅથડી વગર કેમ કરવાં તેની તાક્ષીમ આપણે લેવી જોઈએ. આજે તાક્ષીમ ન હોવાથી તેવાં કામો કોઈ વાર કરીએ છીએ ત્યારે વખતનો અને શક્તિનો કેટલો ખર્ચ દુર્વ્યય થાય છે? અને કામ પણ નેટલું શીથલથી થવું જોઈએ તેટલું થતું નથી.

લશ્કરી સોલ્દારોની જે એક વસ્તુ તમને મળુ જ આકર્ષક લાગે છે, તે તો તેમનો એકસરખો ગજુવેશ છે. તમને પણ ગજુવેશમાં સમજ થવાનો શોખ છે. અવગત તમે તે ખાતો જ કરાવો છો. તમે પણ તેવો વેશ પહેરો છો ત્યારે કપડાંને જરા પણ કચલી પડે નહીં, તે કોરાં ને કડકડતાં દેખાય એવો ખાસ પ્રયત્ન કરતા હશે. પણ રાજ્યના સિપાઈઓની જેમ, ટાપટીપમાં રખે અતિરેક થવા દેતા. તેમનામાં તો કપડાંને કચલી ન

પડ્યા દેવી એનો એવો અર્થ થઈ ગયો છે કે બદ્ધ ખભે રાખવા ઉપરાંત કશું કામકાજ ન કરવું તેઓ મેનામા પડ્યા રહેશે, પણ હાથમા ઝાકું લઈ પોતાની જગ્યા સાફ ખરી લેની એ હનકુ સમજાશે તેઓ સમજે છે કે તેમના કપડા એ રોડ મારવાને માટે છે ખરી રીતે તે ટૂંકા અને ખપપૂરતા છે, ઠસાવ નહીં કે નડે નહીં તેવા છે તે તો એમ જ સૂચવે છે કે કૂચ કરવામા જાતજાતના કામો કરવામા દરેક રીતે સરળતા થાય એ જ તેનો હેતુ છે

આ સિવાય સોનારોનો એક ગુણ લેવા જેવો છે તે તેના આશાધારી પશુનો છે તે પોતે યજ્ઞના એક નાનકડા ચક્ર જેવો બની રહે છે અને તેનો સરદાર તેને જેમ હુકમ કરે તેમ પોતે તરત કરે છે એવી શિસ્ત સૈનિકો ગમે નહીં અને સરદારના હુકમ સામે મતમતાન્તરે રજૂ થવી કરે તો કઠી ઝાઈ લડાઈ છતી ચકાવ જ નહીં આપણે હથિયારોની લડાઈ મનારા સૈનિકો બને ન હોઈએ, છતાં આપણે પણ સરદારના હુકમોનો વગર દલીલે અને વગર વિનયે અમન પ્રવાની ટેવ પાડવી જ જોઈએ

આપણા સ્વયં સેવકોમા એ ગુણ ઘણી વાર જોવામા આવતો નથી લશ્કરી સૈનિકને તો ફરજિયાત સરદારના હુકમને તામે રહેવું પડે છે સામે થતા જય તો તેને રુખસદ આપવામા આવે અને ગણુદેવમા પોતાનું ડહાપણ ડાળવા જય તો તેને ગોળી માગી દાર કરવામા આવે આપણે અહિં સક સૈનિકો હોવાથી આટલી કડકાઈ આપણી સેનામા ન હોય, સરદાર અને આપણી વચ્ચેનો સબધ ભય અને રૂઆમનો ન હોય, પણ આર અને મિત્રાચારીનો હોય. સરદાર આપણને હુકમ કરે ત્યારે તે લશ્કરી કડકાઈ અને રાફથી ન કરે આપણને હુકમનું કારણ પણ બનતા સુધી સમજાવે. પરંતુ તેથી આપણે બૂલી જઈએ છીએ કે સેના પ્રત્યે આજ્ઞાવારીપણું રાખવાની આપણી ફરજ છે દરેક પરિસ્થિતિમા સરદાર આપણી સાથે દલીલ કરી શકે નહીં અને હુકમનો તાત્કાલિક અમન કરવો જ જોઈએ

લશ્કરમા સરદારની પસદગી સરકાર કરે છે હાથ નીચેના સૈનિકોને તે ગમે છે કે નહિ અથવા તેઓને તેના પર પ્રેમાદર છે કે નહીં એ જોવાનું હોતું નથી આપણે તો આપણો સગદાર આપણું પોતે જ પસદ મ્યો હોત છે તેની દેશભક્તિ, તેની સેવા, તેનો ત્યાગ, તેનું જ્ઞાન એ બધા ગુણોથી આપણને તેના ઉપર ઘણું જ માન છે, અને તેથી જ આપણે તેના રાયમા પોતાનું માથું મોપીએ છીએ તેથી તેનો હુકમ એ આપણને હુકમ જેવો લાગતો જ નથી, પ્રેમભરી સૂચના અને સનાદ જેવો જ લાગે છે તેની સામે વિનંતાવા મા જિતગીએ અને નામડોમ અને આનંદિત થકે તેના હુકમનો અમન ન ખરીએ તો આપણી કેટલી નાવાવડી ગણાય?

છતાં તેના હુકમમા પણ જે આપણા મૂળમૂલ સિદ્ધાન્તથી કંઈક વિલટુ ન આવે — ધારો કે તેના વિચારો ફરી ગયા અને તે આપણને દેશને નામે કોઈનું ખૂન કરવા કે કોઈને લૂટવા જવાનું ફરમાવે, જેમા સત્ય ન હોય તેવી લડતમાં આપણને દોરે, તો આપણે શિસ્તનો હાથ ખતાવીને તે પણ કરવા લાગી નહીં જઈએ. આપણે માનથી પણ સ્પષ્ટતાથી તેને સરદારપદેથી ઉતારી દઈશું, અથવા આપણે પોતે તેની સેનામાંથી છૂટા થઈ જઈશું. સરકારી લશ્કરેમા તો શિસ્તના હાથને એટલે સુધી લઈ જવામા આવે છે કે હુકમ થતાં શિસ્તના નામે સૈનિકો એક વીર પુરુષને ન છાજે એવાં કામો પણ કરવા મંડી જાય છે : જેમ કે નિશ્ચય લોકો ઉપર શસ્ત્રોથી હુમલો કરવો, સ્ત્રીઓ અને બાળકો ઉપર ગોળા ચલાવવી, પ્રજાજનોના ઘરો દાડવા, જીઓની લાજ લૂંટવી વગેરે. આપણા દેશમાં તો સગકાગ પરદેશી છે અને તેની શુદ્ધાભીમાંથી સ્વતંત્રતા મેળવવાની હિલચાલ દેશમા દિવસે દિવસે જોર પકડતી જાય છે. સરકાર આજેજુદ ન લોકોનાં લશ્કરો મારફત હિલચાલ દાખી દઈ દેશને પોતાના કાબૂમા રાખવા માગે છે. તે એને સસ્તુ અને સગવડભરેલું પડે છે, કારણ કે એટલા ગોરા સોજાગરો તે ક્યાંથી લાવે? આવી સ્થિતિમાં તે હિન્દુસ્તાની સૈનિકોને આઝાદીની હિલચાલની જગા પણ હવા ન લાગે, તેઓ દેશના નેતાઓના સંસર્ગમા જરા પણ ન આવે, એવી ખાસ તકેદારી રાખે છે, આને શિસ્તનું નામ આપવામાં આવે છે પરંતુ એ શિસ્ત નથી, એ તો શિસ્તનો અતિરેક છે. આપણે શિસ્ત જરૂર ધ્રુષ્ટિએ છીએ, પણ તે આવી તો નહીં જ.

વળી લશ્કરી સૈનિકોમાં હુકમ પાળવો એ સિવાય ચારિત્ર્યની કે મેળવણીની કોઈ ભાતની જરૂર માનવામા આવતી નથી. મેળવણી એ તો તેને માટે વિરોધી જ લેખાય છે, કારણ કે માણસ મેળવાયો હોય તો છેક યત્ર જોવો થઈને થોડો જ વર્તે? વળી વ્યસની, લપટ, અસંયમી અને ઉદ્વેગ શ્વનની તો તેને જાણી જોઈને રેવ જ પાડવામાં આવે છે. લડાઈમા કોઈક દિવસ તેને મરવાનું છે, માટે ત્યાં સુધી લડાઈ આવી ન પડે ત્યાં સુધી તેણે મોજ કરી લેવી, મોખવા ચાખવામા બિખત્ત સસ્તી કમાવ કરવી, આવું તેને ઉતેજન આપવામા આવે છે. તમે કહ્યું કરો કે આવો ચારિત્ર્યહીન માણસ સૈનિકના નામને ગોબાદપ નહીં પણ એમદપ જ છે.

સૈનિક શબ્દથી ઝોળખાનું તમને ખૂબ ગમે છે અને મને પણ ગમે, પરંતુ તે શબ્દની સાથે સરકારી લશ્કરના સૈનિકનું ચિત્ર એટલું બધું સકળાયેલું છે કે તેનાથી એ સુદર શબ્દની ઘણીખરી સુદગતા બીડી ગઈ છે, અને તેમા દુર્ગંધા દાખન થઈ ગઈ છે તે એટલે સુધી કે આપણા

સ્વયંસેવકોને પણ સૈનિક નામ ધારણ કરી ગણવેશ ચડાવે એટલે મનમાં એક જાતની ખોટી ખુમારી આવી જાય છે, લોકોની સાથે તોછડાઈ અને ઉદ્વેગથી — રોદ્ધી વર્તવું જોઈએ એમ માનીને ચાલવાનું તેને મન થઈ જાય છે. આમ હોવાથી સૈનિકના સર્વ સારા ગુણો આપણે મૂકી દેવા, પણ એ અનેક દુર્મંધીઓથી ખરડાવેલું નામ મૂકી ન કરીએ એ જ ઠીક કાગે છે.

ત્યારે આમ એક પછી એક નામોનો ત્યાગ કરતાં, અને તેમાં ઘણું મનપસંદ અને ઘણું પ્રચલિત એવું ‘સૈનિક’ નામ પણ છોડતાં, છેવટે આપણે માટે ‘સેવક’ એ નામ બાકી રહી જાય છે. એ આપણું સાચું વર્ણન આપનારો શબ્દ છે. આપણે જે છીએ અને જે રહેવા માગીએ છીએ તેનું તે ખરું વર્ણન છે. તેમાં રોદ્ધ નથી, અભિમાન નથી, મોટાઈનો ડોળ નથી.

આ તો નામની પસંદગી થઈ. ‘સેવક’ શબ્દ સાદો અને અભિમાન, ઉદ્વેગ, દંભ આદિની દુર્મંધીઓ વિનાનો હોવાથી આપણે તે સ્વીકાર્યો. પરંતુ તેનો સ્વીકાર ઠીક આપણે જવાબદારીઓમાંથી, તકલીફોમાંથી છટકવા માટે કર્યો નથી. જે જે નામોનો આપણે ત્યાગ કર્યો તે નામોનાં પાટિયાં છાતીએ ટાંગીને ફરવામાં આપણને સહાય થાય છે, અને થાય તે યોગ્ય છે; પરંતુ તેમાં જે ગુણોનું સૂચન થાય છે તે તો આપણે આપણામાં ખીસવવા જ છે.

આપણે ‘આશ્રમવાસી’ નામે ઓળખાવા ઇચ્છતા નથી, પણ સત્ય, અદિષ્ટા, અસ્તેય, અપરિગ્રહ, અહમ્કાર, અસ્વાદ, જાતમહેનત, અમય, સ્વદેશી, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, સર્વધર્મસમભાવ એ આશ્રમનું એકાદશવ્રતયુક્ત જીવન જીવવાનો આપણે જરૂર આમર, રાખવો છે. તેવું જીવન કર્યા વિના આપણે સેવક તરીકેની પોતાની યોગ્યતા અને શક્તિ સંપૂર્ણપણે ખીસવી કેમ શકીએ? અને અધૂરા મને કામ કરીએ, શક્તિઓ ચોરીએ તો પછી આપણે સેવક નહીં પણ વેશ્યા કે ગુલામમાં જ બપીએ.

તે જ રીતે આપણે ‘સત્યાગ્રહી’ અને ‘અસહકારી’નાં નામો ધાગણ ભલે ન કર્યાં, પણ તે કંઈ સત્યાગ્રહ અને અસહકારના મહાધર્મોમાંથી છટકવા માટે નથી. આપણી સેવામાં આપણે ગ્રન્થના સર્વ પીડકો સામે સત્યાગ્રહ અને અસહકારનાં શસ્ત્રો વડે લડવા સદા સંજ્ઞા રહેવું જ છે. આપણી સેવાના ફળ રૂપે લોકો જે પૈસા વધારે કમાતા થાય એટલું જ કંઈ આપણું ધ્યેય નથી. લોકોમાં પોતાના સ્વમાન અને સ્વરાજ્ય માટે આ શસ્ત્રો વાપરવાની આવડત અને વીરતા આવે એ આપણું મુખ્ય અને પહેલું ધ્યેય છે. વળી આપણે આપણી મેવામાં સદા સત્યનો જ આગ્રહ રાખવો છે;

લોકોની નમળાઈએને પોષવી, તેમની ખુશામત કવવી અને તેમની પાસેથી વાહવા મેળવવી, કોઈ પણ સાચા કે જૂઠા રસ્તે તેમની આગેવાની મેળવી ગમવી, એ આપણી કાર્યપદ્ધતિ નથી. આપણે તો સત્યાગ્રહી તરીકે તેમને સત્યને ગરે રચાવતા તેમનો રોષ પણ વહોળવા સદા તૈયાર રહેવું છે.

આપણે ‘સૈનિક’ નામથી દૂર રહ્યા, પણ આપણા સેવકપણામાં સૈનિકનાં સર્વે સારા લક્ષણો આપણે સમાવવાં જ છે. આપણે તાલીમ વગરના, શિસ્ત વગરના, બેવસ્થિતપણા વગરના, દીર્ઘા ડગલા ભરનારા, વીંછ મો રાખનારા અને લીંછ બોલનારા, મનના અસ્થિર અને હૈયાના રાક એવા રહેવું છે તે કાળે કઈ આપણે સેવકના નામની એથે ભગતા નથી.

આપણે માત્ર પ્રજાના મહેતાજીઓ, તમારીઓ કે કારકુનો જ થવા માગતા નથી. શાંતિના કાળમાં તેમને ચારે ખાદી વગેરેનાં કેન્દ્રો કે શાળા વિદ્યાભયો કે આશ્રમો ચલાવીએ, પણ તેમને ખાતર મુદ્દે ચડવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે પાછા પડીએ, એવા સેવક આપણે થવું નથી. લડવાનો ખરો વખત આવતા આપણે લોકોને ચર ચડાવીશું, તેમને મોખરે રહીને લડાઈના સર્વ માંગ ઝીલીશું. લોકોની હિંમત ચાલે નહીં, લાખા વખતની શુધામીને લીધે તેઓ ભ્રમ થઈ શકે નહીં, તેવે વખતે આપણે તેમના સૈનિકો તરીકે તેમની લડાઈઓ લડીશું.

આમ આપણે આશ્રમવાસી કે સત્યાગ્રહી કે અસહકારી કે સૈનિક હોવાનું અભિમાન નહીં કરીએ, સદા નમ્ર સેવક રહીશું, પરંતુ આપણે જાણીએ છીએ કે આપણા જીવનમાં એ બધું થવાનો સતત પ્રયત્ન ન કરીએ તો આપણે સાચા સેવક કદી નહીં થઈ શકીએ.

સત્યાગ્રહી ખાદીસેવક

‘ ગઈ કાલે આપણે સેવકની આપણી કલ્પના સ્પષ્ટ રીતે સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આપણે જોયું કે સાચા સેવકનું જીવન એક નોકરિયાત માણસના જેવું ટાઢું અને નિર્ગતનું અને સવામતીનું ન હોઈ શકે તે સદા સત્તા સૈનિક હોય, સદા સત્યાગ્રહી હોય. જ્યારે દેશમાં સ્વરાજ્ય માટેની સર્વમાન્ય લડત ચાલતી ન હોય ત્યારે આપણે એવકો કેઈ પણ રચનાત્મક કાર્યમાં રોકાયેલા હોઈએ છીએ, પરંતુ જો રચનાત્મક ગાળો ફેટવાક વર્ષ આવું રહે છે તો આપણે ઉપરનો વિચાર ઘણી વાર જૂની જાતે જોઈએ.

જેમ દરજી કે મોટી જેવા ધધાઓ કરનારની બરડાની કરોડ વળી જાય છે, સોનીની આખો ચૂધળો ચર્ધ જાય છે, ગાદીએ બેઠી વેપાર કરનાર રોમિયાનાં પેટ મોટાં ચર્ધ જાય છે, તેમ રચનાત્મક કામનો ધધો પણ માણસને ટાઢો અને સવામતી છુછતો બનારી દે એવું જોખમ છે.

એમ થયું જ જોઈએ એમ તો નથી ધધાદારીઓ પણ જામત રહે તો પૂગ તદુરસ્ત રહીને પોતાના ધધાઓ જરૂર ટરી શકે, કરવા જોઈએ. દરજીઓ અને મોટીઓ ખૂધા ચર્ધ જાય છે તેમાં ધધા કરતા પોતાનો દોષ જ વધારે હોય છે. જો તેઓ કામ કરવા માટે યોગ્ય આસનો વિચારી દાદે, અમુક અમુક ગાળે આખા શરીરને વ્યાયામ મળે તેવું ખીજી કામ કરતા રહે, તો તેઓ ખૂધિયા થતા જરૂર બની શકે.

ઘણી વાર રેડિયો કાતવાના શીખીનો પણ હિસાબમાં આવીને કપાકના કપાક એક સામટા કાતતા બેસી રહે છે. તેઓ જો વર્ષો સુધી આ રીતે વર્તે તો તેઓ પણ દરજીઓની જેમ વાકા વળી જાય અથવા તેમના પગ વગેરે અવયવો શક્તિ વિનાના ચર્ધ જાય. રેડિયો દેશમાં ગાંધીય મદિમાં પાઓ છે, અગત્યનું શસ્ત્ર બન્યો છે, અને આપણા ગાંધીજીનાં મિરાંતો છે, તેથી કંઈ આવું પરિણામ આવતું તે અટકાવી શકે નહીં.

રચનાત્મક કામ કરનારાઓને વિશે પણ ઠી સલામ કે તેઓ ટાઢા પડી જતા હોય તો દોષ તેમના કામનો નથી, પણ તેમનો પોતાનો છે. પોને જામત મહે તો એવું પરિણામ આવતું અટકાવતું જો તેમના હાથમાં છે. અને જામત ન રહે તો રચનાત્મક કાર્યનો સ્વરાજ્ય સાથે ગમે તેટલો સંબંધ જોડાયેલો હોય તો પણ તે એમને ટાઢા પડના રોકી શકશે નહીં.

ઉપર દરજી મેલ્યા વગેરેના ધંધાઓનો દાખલો આપ્યો તે રચનાત્મક કાર્યને પૂરો લાગુ પડતો નથી. તે ધંધાઓ શરીરના ઘાટ ન જગાડે છે, પણ રચનાત્મક કાર્ય તો ચેતતા ન રહીએ તો મનનો ઘાટ જગાડી શકે છે. એની અસરને માટે આપણે બંધબેસતી સરખામણી શોધવી હોય તો બંગીકામ કરનારાઓની મજે તેમ છે. કેવું ઉપયોગી, આવશ્યક, પવિત્ર, અને મેવાનું એ કામ છે? છતાં આપણે જોઈએ છીએ કે મૂઠાવાં તે ધંધા કરનારાઓ સ્વચ્છતાની બાવના સદંતર ખોઈ જાય છે, ગંદકી વિશે માથુંસતે ન જોએ તેટલી સજ્જનશક્તિ વધારી શકે છે, પોતાના સ્વમાનનું પણ બાન તેમને રહેવા પામતું નથી. તે જ પ્રમાણે બ્રાહ્મણનું સ્થાન હિંદુસ્તાનમાં ઊંચું મનાય છે, છતાં તેઓ પણ પોતાનું કામ જાનપૂર્વક ન કરવાથી કેવા દીન બિમુકો બની જાય છે તેનો દાખલો પણ સર્વ સ્થાવર તેમ છે.

આપણાં રચનાત્મક કામોમાં કેટલાંક કામો આર્થિક પ્રકારનાં હોય છે, કેટલાંક શિક્ષણનાં હોય છે, કેટલાંક પ્રચારનાં હોય છે, કેટલાંક તંત્ર-સંચાલનનાં હોય છે. એ બધાં કામો એવાં છે કે તે સારી રીતે વ્યવસ્થિત કરવા માટે તેનાં કંઈ ને કંઈ તત્ત્વો રચવાં પડે છે, પૈસા એકા કરવા પડે છે અને ખર્ચવા પડે છે, મકાનો અને મિશ્નકતો વસાવવાં પડે છે, કાર્યાલયો સ્થાપવાં પડે છે.

રચનાત્મક કામોમાં પ્રમુખસ્થાને ગણાય તેવું ખાદીનું જ કામ લો. ખીજા કોઈ પણ ગ્રામઉદ્યોગનું કામ કરના કોઈએ તો પણ તે જ વાત લાગુ પડશે. આરંભમાં આપણે માત્ર આપણા પોતાના રેટિયા, પીંજણ અને સાળથી શરૂઆત કરી હોય તો પણ, જો આપણામાં એ વિષયની આવડત હશે અને આસપાસની પરિસ્થિતિ અનુકૂળ હશે તો આપણે રેટિયા વગેરે સરંજામ ઘડાવવો પડશે, વેચવો પડશે, સૂતર કંતાય તે વણાવવું પડશે, તે માટે વણકરો વસાવવા પડશે, આપણે કપાસ જાંઘરવો પડશે, ખાદી વેચવાની વ્યવસ્થા કરવી પડશે, લોકોને કાંતણ પીંજણ વણાટ વગેરે શીખવવાની વ્યવસ્થા કરવી પડશે, લોકોને આ કાર્યનું મહત્ત્વ સમજાવવા તેમની વચ્ચે દરજી પડશે. આ બધા કામો માટે પૈસા લાવવા પડશે, કાર્યાલય ટાઢી ફિસાલ અને વ્યવસ્થાનું કામ ચોકસાઈપૂર્વક કરવું પડશે, કાર્યાલય, વણાટશાળા, વિદ્યાલય, કાર્યકર્તાઓનાં ઘરો વગેરે માટે મકાનો વસાવવાં પડશે. એ કામ માટે કંઈક મંડળ કે સંઘ કાઢવાં પડશે, તેમાં પ્રમુખમંત્રીઓ આદિ ચૂંટવા પડશે, પગારદાર મદદનીશો પણ રાખવા પડશે.

આ કાર્ય સર કરતી વખતે તો આપણને સ્પષ્ટ કલ્પના હોય છે કે આ રાષ્ટ્રની રચના કરવાનો એક કાર્યક્રમ છે, આ સ્વરાજ્યની શક્તિ

વધારવાનો કાર્યક્રમ છે. પણ જેમ જેમ કામ ફેલાતું જાય છે, અને તેનો વ્યવહારબાગ વધે છે તેમ તેમ, મૂળ દરખાના જાંખી પડતી જાય અને વ્યવહાર આપણને જાકડી લે, એ ઘણું જ સંભવિત છે.

આપણે કાંતનાર, વણકર વગેરેની સાથે, તેમની શક્તિ વધે અને તેઓમાં સ્વરાજ્યની તમન્ના જાગે તે માટે સંપર્કમાં આવવાના સાધન તરીકે ખાદીકાર્ય શરૂ કર્યું, પણ એ મુદ્દાની વાત બૂધીને થોડા જ વખતમાં તેમને માત્ર આપણા કારીગરો જ માનના ચર્ચા જઈએ છીએ; તેમને એ પૈસા મળે એવો ધંધો પૂરો પાડ્યો એટલે તેમની પ્રત્યેનું આપણું કામ સમાપ્ત થયું, એવો અદ્વિતીય વાળી સર્જીએ છીએ. આપણુ ખાદીકામ તેમના જીવનમાં અને તેમનાં ગામોમાં સ્વરાજ્યની હવા ફેલાવવા માટે જે એ ભૂમી આપણે કંઈક એવું માનવા લાગીએ છીએ કે, શરૂઆતમાં ધણા દેશબંધુઓ વસે છે અને તેઓને પોતાની દેશબંધિ દર્શાવવા ખાતર ખાદીની જરૂર છે, તેથી તે તેમને પૂરી પાડી દેશબંધિમાં તેમને મદદરૂપ થવા ખાતર આપણે ખાદીકામ કરીએ છીએ.

ત્યાંથી જો માગણી વધારે આવતી માલૂમ પડે તો આપણે કારીગરો વધારીએ છીએ, મૂતર વગેરેના હિસાબો ગણનાગ હોશિયાર મહેનાજીઓ વધારે રાખીએ છીએ, રંટિયા વગેરે ધડવા હોશિયાર કારીગરો બેસાડીએ છીએ. લોકો વચ્ચે પ્રચારકો મોકલીએ તે પણ અનેક યુક્તિ પ્રયુક્તિથી, પૈસાની લાક્ષ્ય લગાડીને, કાંતનારા વધારી શકે એવા હોશિયાર રાખીએ છીએ. આપણો વ્યવહાર આપણને ફગ્ગ પાડે છે કે આપણે હોશિયાર કાર્યકર્તાઓ અને કારીગરો જોઈને જ રોકવા. તેમ ન રોકીએ તો આપણી ખાદી ખરાબ થાય, મોઢી થાય, અપૂરતી થાય, અને તેના માલકો નારાજ થાય.

પણ આ હોશિયાર માણસો સ્વરાજ્યના કામમાં પણ હોશિયાર છે કે નહીં તે જોવા બેસવું આપણને પોસાશે નહીં. કોઈ કાર્યકર્તા જો એવો હોશિયારીવાળો હશે તો, તે તો કાંતનારાંઓ વચ્ચે પ્રચાર માટે જશે ત્યાં ધામો જ નાખીને બેસશે. એમની વચ્ચે દારૂનાડીનું પીકું કોઈએ નાખ્યું છે અને તે તેમનાં જીવનને પાથમાઝ કરે છે. તે જોઈ તેનું દિવ બેઠાં બેઠાં છે. તે એમને તેમાંથી છોડાવવાના પ્રયત્નમાં લાગી જાય છે. લોકોને સમજાવે છે અને કદાચ પીગ સામે સત્યાગ્રહ માંડીને પણ બેસે છે. કોઈ સરકારી સિપાઈ કે ખીજો અધિકારી લોકોને પજવતો કે લાંચરુગવન લેતો જોવામાં આવે છે તો ‘સ્વરાજ્યનો હોશિયાર’ સેવક તો તરત તેની સામે અથડાઈ પડશે, લોકોને રક્ષણ આપી તેમની શક્તિ વધારશે, અને એમાંથી કોને ખબર છે કે તેને પેલાઓ ખાંધીને કેદખાને ઘસડી નહીં જાય?

ધારે કે વણકરોનાં બાળકો અત્યંત મેલાં છે, મેલામાંથી શરીરમાં ચાંદાં થયાં છે અને હિપર માખીઓ બહુબળે છે. માખાપને તેમને ચોખ્ખાં ગખવાની નથી આવડત કે નથી કુરસદ સ્વરાજ્યનો હોશિયાર કાર્યકર્તા હશે તેનાથી આ જોઈ નહીં રહેવાય. તે તો બાળકોને ગ્રેમથી નવરાવશે, ધોવરાવશે, તેમનાં માખાપને બાળકો સાચવવાની કળા શીખવવા બેસશે. વણકરો વધારે ખાદી વણી વધારે કમાવાના લોભમાં બાળકોને વખત નહીં આપના હોય તો તેમને બે ઘડી સાળ બાજુએ મૂકવાની શીખામણ આપશે.

હવે કાર્યોદયના સંચાલકે તો તેમને વધારે સૂતર કંતાવી લાવવા અને વધારે ખાદી વણાવી લાવવા મોકલ્યા હતા. તેને જાણે તે તો આવે કામે લાગી ગયા, અને કદાચ તેમની પ્રવૃત્તિઓથી રૂઢિયા ને સાળમાં બિચરો વિલેપ પણ બિભો કરી બેસા. આપણે ખાદીકાર્યના માત્ર બ્યવહારમાં કસાપા હોઈશું તો આવા સ્વરાજ્યના હોશિયાર કાર્યકર્તાઓ આપણે પસંદ કરી નહીં શકીએ. આપણે તો કોઈ પણ રીતે વધારે ખાદી કરાવી સાવે એવા, એટલે કે બોલવા ચાલવામાં ચમરાક, દિસામ ગણવામાં ગીલુ, લોકોની તકલીફો જોઈ આડીઅવળી બાબતોમાં ભેરવાય એવા ભાવના-પ્રધાન ન હોય એવા હોશિયારને જ પહેલી પસંદગી આપીશું. આપણા પોતામાં, આપણા સાથીઓમાં, આપણા આખા કામમાં, આપણા વાતાવરણમાં સ્વરાજ્યની હોશિયારીને આપણે દૂર રાખીશું, તેને દસ્તી કાઢીશું, અને બ્યાવહારિક હોશિયારીની જ કિંમત આંખીશું.

આથી આપણા કાર્યમાં, આપણી કિત્તજ કરેલી ખાદીમાં, સ્વરાજ્યની સુગંધ ન આવે, તેમાંથી આપણા ગામોમાં સ્વરાજ્યની હવા ન ફેલાય, તો તેમાં શું આશ્ચર્ય છે? છેવટનું સ્વરાજ્ય સરકાર સાથે મોટી લડતો કરવાથી બહે આવતું હશે, પણ સ્વરાજ્યની શક્તિ તો હિપર જાણ્યાબ્યાં તેવાં નાનાં નાનાં વીરકર્મોથી — સત્યાગ્રહોથી જ ઘડાઈ શકે. તેવી તાલીમ જે કાર્યકર્તાઓને તેમ જ પ્રગતને મળી હોય તેઓ જ છેવટની લડતમાં પણ વિજય મેળવી શકે. ખાદી વગેરે રચનાત્મક કાર્યો આપણે એટલા મારે જ કરીએ છીએ કે તે કરતાં આપણે ગ્રામજનતાની વચ્ચે વસીએ, અને તેમને આ રીતે સ્વાવર્ચન અને સ્વદેશીના, સ્વરાજ્યના અને સત્યાગ્રહના પદાર્થપાઠો આપી શકીએ.

સત્યાગ્રહી શિક્ષક

ખાદી અને ગ્રામઉદ્યોગની જેમ ફેટલાક મેવકો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ માર્ગદર્શક રચનાત્મક કાર્ય કરવાનું પસંદ કરે છે. એમાં પણ મૂળ ઉદ્દેશ તો તેની માર્ગદર્શક સ્વરાજ્યની રચના કરવાનો જ છે. તે માટે મેવકે પોતાનું શિક્ષણનું કામ એ રીતે કરવું જોઈએ કે તેમથી તેના વિદ્યાર્થીઓમાં અને ગામવેડીમાં સ્વરાજ્યની શક્તિ વધે. સ્વરાજ્યનો નાશ કરનારાં જે તસ્વે આપણા જીવનમાં રહેલાં છે તે તેણે વિચારી લેવાં જોઈએ અને તે બધાંને નાબૂદ કરવાની દૃષ્ટિએ પોતાનો અભ્યાસક્રમ તેણે રચવો જોઈએ.

જાતમહેનત અને ઉદ્યોગ સમાજમાં હલકાં મનાતાં થઈ ગયાં છે. જે હોય તે વગર મહેનતે કેમ કમાવું એ જ શોધ છે. અને નિશાળો એટલે વગર મહેનતે કમાવાની સુકિતઓ શીખવવાનાં કારખાનાં, એવી જ પ્રજાની સમજૂત થઈ ગઈ છે. આ વસ્તુ સ્વરાજ્યની બારે વિધાતક છે. તેથી રાષ્ટ્રીય શિક્ષકે રેંદિયો, સાળ, ખેતી અને ખીર્ન ગ્રામઉદ્યોગો અને શરીરશ્રમનાં કામોને પોતાના અભ્યાસક્રમનાં મૂળ આધારસ્તંભ બનાવવાં જોઈએ.

ગામડાંના ઉદ્યોગ કરનારાઓ દેખાદેખીથી અને મદાવગથી પોતપોતાના ધધાની આસની આવેલી ક્રિયાઓને બાળતા હોય છે. તેમના હાથ તેટલા પૂરતા ફેળવાયેલા હોય છે. પરંતુ તે સાથે તેમની બુદ્ધિ ફેળવાયેલી હોતી નથી. તેથી ખેડૂત સીધો આસ ખેડી શકવા છતાં તેની બુદ્ધિ તેના સીધા આસના જેવી સીધી આરપાર જઈ શકતી નથી. ખીર્ન બધા ઉદ્યોગીઓનું એવું જ બને છે. આથી જ લોકોમાં માન્યતા ફેલાઈ ગઈ છે કે ઉદ્યોગને ને બુદ્ધિને તો વેર જ હોય, માટે જેણે બુદ્ધિ વધારવી હોય તેણે ઉદ્યોગને તો અડવું જ નહીં. આવી ખોટી માન્યતાને લીધે લોકો પોતાનાં છોકરાંઓને ફેળવણીના બંડારસમા પોતાના ઘરના ધધાઓ છોડાવી દે છે અને તેમની બુદ્ધિ વધે એટલા માટે તેમને માત્ર બેઠાં બેઠાં ચોપડીઓ બાળવાની નિશાળોમાં મોકલવાં પસંદ કરે છે. છોકરાઓ નિશાળમાં નિયમિત બાળ નહીં તો તેઓ તેમને કપડો આપે છે: “ભણીશ નહીં તો બેળદના પૂછડાં આમળવાં પડશે,” અથવા “આકડો ફેરવી માટલાં, ઉતાપી કરવાં પડશે,” વગેરે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષક જાણે છે કે આખી પ્રજા ઉદ્યોગની આવી નિંદા કરે છે. અને ઉદ્યોગથી આખી ઊંચતી પ્રજા વિમુખ થઈ ગઈ છે તે મોટામાં

મોટી રાષ્ટ્રીય આદત છે. તેથી તેણે પોતાનો અભ્યાસક્રમ એવી રીતે રચવો જોઈએ કે હિંદોમાં જુદીને કરમાવતો નથી પણ ખીલવે છે એ તેમાંથી પ્રત્યક્ષ જોવા મળે.

૧૧મી રાષ્ટ્રીય શિક્ષક જુએ છે કે પ્રજામાં જેમ તેમ કરીને સ્વાર્થ સાધવો અને ગમે તે રસ્તે પૈસા કમાઈ મોજશોખ કરવા, એ જ વિચાર ધર કરી રહ્યા છે. એવી પ્રજામાં સ્વદેશીનો પ્રેમ ક્યાંથી જન્મે? સ્વરાજ્યની શક્તિ કેમ કરીને ખીલે? તેથી તેણે પોતાના અભ્યાસક્રમમાં વિદ્યાર્થીઓને સ્વદેશસેવા કરવાની તકો હંમેશાં આપના રહેવી જોઈએ; જીવન ગેવા માટે છે, મોજશોખ માટે નથી, એ વિચાર તેમના હાડમાં પેસાડવો જોઈએ. તેથી તેને માત્ર પુસ્તકો બહારીને સંતોષ થશે નહીં. તે અનેક પ્રકારનાં આમંત્રણનાં કામો હમેશાં કરતો રહેશે અને તેમાં પોતાના વિદ્યાર્થીઓને સાથે રાખી તેમને નાનપણથી સેવાજીવનનો રસ લગાડશે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષક જુએ છે કે લોકોમાં જાતનીય-બેદનું ઝેર એટલી દહે વ્યાપ્યું છે કે તેમાંથી સજાગેલો અન્યાય અને વેરઝેરનો અગ્નિ દેશની સ્વરાજ્યશક્તિને બાળી રહ્યો છે. તેથી તેણે પોતાના વિદ્યાર્થીઓને એવી રીતે તાલીમ આપવી જોઈએ કે તેમના વિચારોમાં એ ઝેર રહેવા જ પામે નહીં. તેઓ હરિજનો અને બીજા કોમોનો તિરસ્કાર ન કરે એટલું જ નહીં, પણ તેમની સેવાનાં અનેક કામો કરી તેમનો પ્રેમ સંપાદન કરે. હિન્દુ મુસલમાન વગેરે જુદાજુદા ધર્મના લોકોમાં પણ એકબીજાની સેવા કરીને તેમ જ એકબીજાના સારા ગુણોને મદદલુ કરીને બાંધવારો વધારે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષક જુએ છે કે દેશમાં જ્યાં ત્યાં બપનું સામ્રાજ્ય ફેલાયું છે, અંગ્રેજ સરકારે પોતાના રાજ્યનાં મળ જોડાં નાખવા ખાતર, અને આ દેશની પ્રજાને રાકટોક વિના ચૂસવા ખાતર, લશ્કર, પોલીસ, ન્યાય-કોર્ટો વગેરેનાં તંત્રો મારફત લોકો ઉપર કડપ ગેસાડીને પ્રજાને નિર્મોહ્ય અને બપબીન બનાવી મૂકી છે. લોકોને કાયમ બીકમાં રાખીને થોડાં માણસે આવા વિશાળ ખંડને પોતાના પંજમાં રાખ્યો છે. તેની સર્વ દિશામાંથી પ્રગતિ ઈંધી રાખી છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષકે પોતાના અભ્યાસક્રમમાં નિર્ભયતાનો ગુણ ખીલવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એ અર્થે વિદ્યાર્થીઓને ગામની ચોક્કા કરવાની વગેરે તાલીમ આપવી જોઈએ.

પણ નિર્ભયતાની તાલીમ આપવાનું કામ તે માત્ર પોતાની શાળાને જ વળગી રહેવાથી કરી નહીં શકે. તે માટે તો તેણે ગામલોકોના પણ શિક્ષક બનવું જોઈએ. લોકોને તેણે એ શીખવવું જોઈએ કે પોતાની પાસે હથિયાર ન હોય તેથી અન્યાયો અને જુલમો સામે કેમ ઘડી શકાશે એમ

વિચારી નિરાશ થવાની અને બચતી દશામાં રહેવાની જરૂર નથી. સત્યાગ્રહ અને અસહકાર અને સવિનયભંગ એ બીજા કોઈ પણ શસ્ત્રો કરતાં વધારે બળવાન અને વધારે અસરકારક શસ્ત્રો છે. આ શસ્ત્રો એવાં નથી કે જે શરીરગળવાળા, રાજ્યસત્તાવાળા અને ધનસત્તાવાળા જ વાપરી શકે. જે આપણા હૃદયમાં સ્વમાનની ઊંડી લાગણી હોય, સળગતી દેશભક્તિ હોય, આપણે સત્ય અને ન્યાયના ઉપાસક હોઈએ, તો આ શસ્ત્રો વાપરવાને આપણે દરેક રીતે લાયક છીએ. નાના નાના રાજના જીવનપ્રસંગોમાં દબાઈ ન જતાં કે કોર્ટ કચેરીને શરણે ન જતાં સત્યાગ્રહને માર્ગે લડી લેનાં થઈએ, તો દિવસે દિવસે આપણી હિંમત વધતી જાય, આપણામાં આત્મવિશ્વાસ આવતો જાય અને તેથી તાલીમને પરિણામે આપણામાં મોટા સામુદાયિક સત્યાગ્રહો માટેની શક્તિ અને આવડત પણ આવે. લોકોને આવું શિક્ષણ આપવા સાચા રાષ્ટ્રીય શિક્ષકે અન્યાય અને જુલમોના પ્રસંગો આવતાં પોતે આમળ પડવા સદા તૈયાર રહેવું જોઈએ. તેમાંથી પ્રજાને તે શીખવશે અને વિદ્યાર્થીઓમાં પણ સત્યાગ્રહનાં બીજ રોપી શકશે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ દ્વારા સ્વરાજ્યની રચના કરનાર સેવકના સર્વોચ્ચ પૂર્ણ અભ્યાસક્રમની બધી બાબતો મારે આજે ગંભીર બતાવવી નથી. મેં તો તેના મુખ્યમાં કેવા તેજ વિચારો હોવા જોઈએ અને કેવી પદ્ધતિથી તેણે શિક્ષણકાર્ય કરવું જોઈએ તેની મોટી મોટી રૂપરેખા જ આપી દીધી છે.

આ કાર્યમાં પણ શિક્ષક જે જાગૃત ન રહે, સત્યાગ્રહી ન રહે તો તેને ટાલ પડી જવાનું, સામાન્ય મહેતાજી બની જવાનું દરેક જોખમ છે.

પ્રથમ તો એ દેખીતું છે કે, ઉપર બતાવ્યું છે તેવું શિક્ષણ લેવા તેની પાસે બહુ થોડા જથ્થા જ આવવાના. લોકોના ઉપર કામ કરી રહેલાં બજો એટલાં જેસદાર છે કે તેઓ ચાલતા પ્રવાહમાં તણાયે જાય છે. સાચું શિક્ષણ સમજવાની અને તે લેવાની તેમને આજે હિંમત ક્યાંથી હોય? પરિણામે શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓની મોટી સંખ્યા વિના અકળાવા લાગે છે અને પોતાના મનમાં દલીલ કરે છે: “લોકોને સારો લાગે તેવો અભ્યાસક્રમ રચી વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યાને આકર્ષવામાં શી હરકત છે? સરકાર કે યુનિવર્સિટી સાથે જોડાયેલી શાળા કેમ ન ચલાવવી? વિદ્યાર્થીઓ મારી પાસે આવશે એટલે તો હું તેમને દરેક વિષય મારફત રાષ્ટ્રીય વિચારો જ આપીશ.” આવા વિચારો ચડી તે પોતાના શિક્ષણમાંથી ઉઘોગોને રજા આપે છે, અથવા સોમન આવા પૂરતા રાખે છે, અંગ્રેજી ભાષા દાખલ કરે છે, યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓમાં જેસવાને વિદ્યાર્થીઓને વાંધો ન આવે એ વાત નજરમાં રાખી ત્યાંનું બહુ બચતર પાકું કરાવવા મંડે છે. લોકોને

નારાજ થતા અટકાવવા દરિન્નોને માટે પોતાનાં બારણાં બંધ રાખવા મુખી પણ પડેલે છે.

વિદ્યાર્થીઓ વધે એટલે રાષ્ટ્રીય વિચારો આપવાની તેની હેંશ દતી, તે પણ તે પાર પાડી શકતો નથી. કારણ કે તેને હવે અનેક શિક્ષકો રાખવા પડે છે. તે બધા એના અભ્યાસક્રમનો અમલ કરવાની કાયદાતવાળા ન તેણે રાખવા જોઈએ. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ મારફત સ્વરાજ્યની રચના કરવાની છે એ તેમાંના ધણાને સ્પષ્ટતામાં પણ સૂઝતું ન હોય એ બનવા જોગ છે.

વળી આમ પોતાનું કામ વ્યાપક કરવા માટે તેને ઘણા લોકોની પાસેથી દાન લેવાં પડે છે, તે ઉપરાંતવામાં પોતાનો બધો વખત હોમવો પડે છે અને ઉપરાંત ડગલે ને પગલે પોતાના સ્વરાજ્યરચનાના ઉદ્દેશને દાખી દાતાઓને ગાજી રાખવાનો ન પ્રયત્ન કરવો પડે છે.

આમ, માણસમાં તેવી હોશિયારી હશે તો તે ઘણા વિદ્યાર્થીઓ, ઘણા શિક્ષકો, ઘણાં મકાનો, ઘણા કેન્દ્રોવાળું એક મોટું તંત્ર ચાલુ કરી શકશે, પરંતુ સ્વરાજ્યની રચનાનો ઉદ્દેશ તેણે હવામાં ઉડાડી દીધો હશે. તેના વિદ્યાર્થીઓ પણ ખીજ ઠોઈ પણ શાળાના જેવા શ્રદ્ધા વિનાના, હિંમત વિનાના, ઠોઈ પણ રસ્તે કમાવાની ઇચ્છાવાળા ન થશે. લોકોના ઉપર આવું શિક્ષણનું કામ ઠોઈ પણ જાતની સારી — સ્વરાજ્યની કાયદાત વધારનારી — અસર પાડી શકશે નહીં.

હતાં, શિક્ષકને પોતાને પોતાના કામનો વિસ્તાર જોઈને એક જાતનું મોટું અભિમાન રજા કરશે. મમતા રજા કરશે. તેમાં બંધાણ પાડે એવા અશાંતિના સંજોગોથી તે કાપર રહેશે. સત્યાગ્રહોના પ્રસંગો ઉપરિચિત થતાં સ્વરાજ્યના શિક્ષકને ધર છૂટવું જોઈએ, સ્વરાજ્ય શિક્ષણની વરાપ આવી છે એમ જોઈ તેને ઉત્સાહ થવો જોઈએ, તેને બદલે આ શિક્ષક તેથી દિલગીર થશે, ચિન્તામાં પડશે અને તેવા પવનથી પોતાના કામને અસિદ્ધ રાખવાનો પ્રયત્ન કરશે.

ઠોઈ પણ શાળાને રાષ્ટ્રીય કહેવા માન્યતા કે ગાંધીય પાઠોવાળા પુસ્તકો ચલાવવા માન્યતા, તેમાં ગાંધીય હવા પેદા થઈ શકશે નહીં, કે તે મારફત વિદ્યાર્થીઓનાં જીવનમાં સ્વરાજ્યની રચના થઈ જશે નહિ. સ્વરાજ્યની રચના કરનારી શાળાનો અભ્યાસક્રમ પુસ્તકોમાં પુરાઈ નહીં રહે, પણ આપણા આમજીવનમાં ફેલાયેલો હશે. સ્વરાજ્યનો શિક્ષક શાળાની ઓરડીમાં બેસી રહેનારો નહીં હોય, પણ આમસેવાની અનેક પ્રવૃત્તિઓ કરનારો આમસેવક હશે, સ્વરાજ્યનો સૈનિક હશે, સદા સત્યાગ્રહી હશે.

મત્યાગ્રહીની રાજરમત

હવે રચનાત્મક કામનો એક ત્રીજો જ પ્રકાર તપાસીએ તે છે સરકારી અર્થ સરકારી સંસ્થાઓમાં ભાગ લેવાનો સરકારી ધાગસભાઓ, મ્યુનિસિપાલિટીઓ, લેબ્ બોર્ડો, ગ્રૂપ કમિટીઓ, ગ્રામપચાયતો એ વગેરે આવી સંસ્થાઓ છે.

સ્વરાજ્ય દેશમાં હોય તો તો ખરી રીતે આ સંસ્થાઓ જ ગાંધીના મુખ્ય તત્ત્વ કરતા વધારે મહત્વની બને એ દેખીતું છે. દેશ ઉપર પરચક આતંત્ર હોય ત્યારે તે જ સંસ્થાઓ પ્રજાનું કામ કરે તેના કરતા વિશેષ તેની અંદર કુસંપ, ઈર્ષ્યા આદિ વધાગ્રનારી ઘર્ષ પડે છે તેથી આપણે માટે મોટે ભાગે આવી સંસ્થાઓની લાલચથી મુક્ત રહેવું એ જ સારું હોય છે.

પરંતુ આપણે વિદેશી સરકાર સાથે લડતા આવ્યા છીએ અને સત્યાગ્રહો કરતા આ વા છીએ, તેમાંથી આપણી પ્રજાની તાલીમ કાઢી પડવાથી આપણે હજી સુધી સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય મેળવી શક્યા નથી તેમ છતાં સરકારના મૂળ દરક લડતથી સારી પેઢે હવેમયે છે અને તેને પોતાની સત્તામાંથી કંઈક ને કંઈક અંશ છોડવાની ફરજ પડે છે. ગાંધીજીનાં લોકપ્રતિનિધિઓને વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં આવવા દેવાની તેને ફરજ પડે છે. અન્યતઃ ઘણી વાર તો તે પોતાના સત્તાના બગે રમત જ રમે છે, સત્તા છોડવાનો માત્ર દેખાવ જ કરે છે, અને પગલો એક નખ દીનો કરે તો બીજા બધા નખ વધારે ઊડા પેસાડે છે.

છતાં મોઢ વાર એવી પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ જાય છે કે ત્યારે આપણે સીધી લડત બંધ કરી હોય છે, અને સરકારે છોડેલી સત્તા કમળે ફરી લઈએ તો પ્રજાની સ્વરાજ્યસક્તિ વધારી શકીએ એવા કામ બજાવ્યા છે. આવી પરિસ્થિતિ વખતે તેવું કાર્ય સ્વરાજ્યના એક રચનાત્મક કાર્ય તરીકે હાથ ધરવાને વાધો ન હોઈ શકે પરંતુ બીજા રચનાત્મક કામોની જેમ આમાં પણ સેનકોએ પોતાના કામ મારફત સ્વરાજ્યની લાલકાત પ્રજામાં વધે છે કે નહીં તે ખૂબ જ ઝીણી નજરે જોતા રહેવાની અને સતત સાવધાન રહેવાની જરૂર રહે છે.

મેનાનું આ ક્ષેત્ર, સેવકની દૃષ્ટિએ સ્વરાજ્યમાં પણ અત્યંત જોખમભરેલું જ તો વિદેશી રાજ્યમાં તો તે કાજળની કાંડીમાં ઊતરવા સમાન જ સમજવું જોઈએ. અત્યંત ધ્યાન ચારિત્ર્યમજાવાળા સેવકો જ તેમાં પેસીને કાળા બન્યા વિના બહાર નીકળી શકે તે એક રાજરમત અથવા

મુત્સદ્દીગીરીનું ક્ષેત્ર છે, મોટું જુગારખાનું છે. એ રમતનો કેડે બધા કેડેથી ચડી જાય તેવો છે. દુનિયાના જગરા જગરા ખેપાનીઓ સદા તેમાં પોતાની જાણે પાધરીને પકડ્યા જ હોય છે. રાજ્ય પરદેશી હોય ત્યારે તો આ રાજરમતમાં ગંદકીનો સુમાર જ ન હોય.

આ ક્ષેત્રમાં પેસવાનું પ્રવેશદ્વાર એટલે ચૂંટણી. એના જેવી રસાકસી-વાળા અને મેલી રમત બીજી કઈ હશે? કેવળ સેવા અને ચારિત્ર્યના બળ ઉપર તે જીતવાની કિંમત હોય તો જ સેવક તેને સ્વચ્છ રમત બનાવી શકે.

પ્રવેશદ્વારમાં દાખલ થઈએ એટલે સરકારી સત્તાની ઠાઠ ખુરશી આપણી સામે આવી પડે છે. તેના ઉપર ચડી બેસતાં સત્તાના મઠથી મુક્ત રહેવું સહેલું નથી. પ્રજા પ્રત્યે તુચ્છદાર અને ઉદ્દતાઈ બતાવ્યા વિના એ સત્તામઠની સિન્નજત માણસને આવતી નથી. મહત્ત્વાકાંક્ષીને તે આગળ વધવાની નિસરણીના પગથિયારૂપ ધર્મ પડે છે.

વળા વિદેશી સરકાર તો એવા નગળાઈવાળા લોકોને શોધતી જ હોય. તેમને પંપાણીને, મોટાભા બનાવીને તે પોતાની બેદનીતિના પાસા નાખ્યા વિના કેમ રહે? આપણા રાજદ્વારી જીવનમાં એવા ઘણા દાખલાઓ જોવા મળે તેમ છે કે જેમાં લોકોએ પ્રજાની સેવા કરવાનો દેખાવ કરીને પોતાનો માર્ગ ક્યો છે, અને પાછળથી મેવાનો વેશ ઉતારી પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષાને પોપવા મંડી પડ્યા છે. અરે, એવા પણ દાખલાઓ જડી આવશે કે, જેમાં લોકોએ રાજ્યાત તો સારી સેવાભાવનાથી કરી હતી, પણ સત્તામઠમાં ચડતાં અને બેદનીતિના પાસામાં ફસાતાં તેઓ પ્રજાસેવક મંડી સરકારના હાથા જ બની રહ્યા છે.

આટલી હદે પડવા જોટલા જે માણસો ખોટા નહીં હોય તેમને પણ જોખમ નથી એમ નથી. એક મોટા તંત્રનો કારભાર ચલાવવો — સરકારના એકાદ વહીવટી બાગનો અથવા એક મ્યુનિસિપાલિટીનો — અરે એક નાની સરખી મામપંચાયતનો કારભાર કરવો એમાં એક જીવનનો રસ લાગી શકે છે. જાડેર પૈસાની લેવડદેવડ પોતાને હાથે થાય, નોકર વર્ગ ઉપર પોતાનો હુકમ ચાલતો હોય, પટાવાળાઓ સલામ કરતા હોય, ઢારકુનો કાગળિયાં ઉપર સહીઓ કરાવતા હોય, માથે વિનાની વાવના તુમારોમા સામસામાં ખાતાંઓને ચપ્પડો મારવાની રમત ચાલતી હોય — આટલો રસ પણ સાધારણ માણસોને મદ ચડાવવા માટે પૂરતો ધર્મ પડે છે. તેમાં પણ પ્રજાજનોમાથી ઠાઠ ખુશામત દગનારા મળી રહે, ઠાઠ એળખીતા પાળખીતાનું નાનું સરાખુ કામ કાઢી આપવાનું અને, એટલે તો તેમને જીવન ધન્ય ધર્મ ગણે જ લાગવાનું.

વળી એક બીજું પણ જોખમ યાદ રાખવા જેવું છે. આવાં સરકારી તંત્રો ચલાવવા જતાં સારા અને સમજી માણસોને પણ તે તંત્ર માટે એક જાતની સહાનુભૂતિ અને મમતા બંધાઈ જાય એવુંયે જોવામાં આવે છે. એટલે કે તેઓ આમ બોલતા થઈ જાય છે, “તંત્રમાં અમુક અન્યાયો તો થાય જ. અમારે તંત્રની પણ મુસ્કેલી જોવી જોઈએ. સૌને સંતોષ આપવા જઈએ તો એક દિવસ પણ તે ચાલી શકે નહીં. પોલીસને ગુના પકડતાં કેટલીક તો જાસ્તી ગુમારવી જ પડે. ખેડૂતને અમારે અમુક પ્રમાણમાં તો દાખેલો રાખવો જ પડે. લોકોમાં રૂઆપ બેસાડવા અમારે કેટલીક તો કડકાઈ રાખવી જ પડે. દરેક વાતમાં લોકોના પોકારો સાંભળવા બેસીએ તો રાજ્ય ધડી પણ ચાલે નહીં. રાજ્યમતમાં શુદ્ધ સત્તને વળગી રહેવું શક્ય નથી. વિરોધીઓ સામે અમારે તકે બેઠનીતિના તો તકે દંડનીતિના દાવો નાખવા જ જોઈએ, વગેરે.”

જેઓ વિદેશી નોકરશાહી નીચે આવાં કામો કરવા જાય છે તેમના મનમાં વળી આવા વિચારો પણ ચાલે છે, “અંગ્રેજોને દાવો છે કે રાજ્યતંત્રો તેમને જ ચલાવતાં આવડે, અમને દેશીઓને ન આવડે. અમે હવે બતાવી દઈશું કે અમે પણ તેમાં હોશિયાર છીએ. અમે પણ લોકો ઉપર દમામ પાડી શકીએ છીએ. શું અમે નથી જાણતા કે કંઈક કડપ વિના તો રાજ્ય ચાલે જ નહીં? અંગ્રેજો તેમના મનમાં ધ્વજે છે કે અમે દીક્ષા પોચા અને અકુશળ હરીશું, પણ તેઓની ઈચ્છા અમે ધૂળમાં મેળવીશું. રાજ્યની તિજોરીમાં તેઓ ખોટ જ રાખતા, અમે વધારે પાડી બતાવીશું. છતાં અમે એવી સુકિતથી બજેટો દરીશું કે રાજ્યના નોકરોને વધારે આરામ અને વધારે પગાર મળશે. ગુનાઓ અને દંગાતોડાનમાં અંગ્રેજો કરતાં પણ અમે વધારે કુનેહથી અને કડકાઈથી કામ લઈ બતાવીશું. એ લોકો ધારતા હશે કે, અમે અતિ ઉત્સાહમાં આવી જઈ, જેવાં બાજણો કરતા તેવા સુધારાઓ કરવા મંડી જઈશું, અને મુસ્કેલીમાં આવી પડીશું અને આખરે હાંસીપાત્ર થઈશું, અને અમારે હાથે કરીને અમારી નાજાયકી સિદ્ધ કરીશું. પણ અમે તેવા જોણા નથી. શું અમે જાણતા નથી કે રાજ્યકારભારના સુધારાના આંખા ઉતાવળે પાકે નહીં? અમે તો કારભારનું તળિયું ચોક્કસ ગખીશું અને છતાં સુધારાઓ નથી કરતા એમ લોકોને લાગે નહીં એ સુકિત કરતાં પણ અમને બરાબર આવડે છે, વગેરે.” આવા વિચારો જે સેવક ચડી ગયો, તેને નોકરશાહીની સપાટી ઉપર જીતરી જતાં કેટલી વાર? તેને પોતાનો ક્રુપતારો જૂલી જુડી જ રમને ચડી જતાં કેટલી વાર?

રાજરમતનું કામ જ એવું છે કે લોકોને પ્રજાની સેવા કેટલી યર્ષ કે સ્વરાજ્ય કેટલું પાસે આવ્યું તે બતાવવા કરતાં પોતે ભોળા નથી, કાચા નથી, નિર્બળ નથી, અકુશળ નથી, સાચું પૂછું પકડી બેસે એવા નથી પણ જાનાના ખાવેલા છે, સૌને ખિસ્સામાં સમાવે એવા છે, બાકેશ મુત્સદ્દી છે, એ બતાવવાની હોંશ જ વધારે ચડી આવે છે. હોંશ ચડે છે એટલું જ નહીં, પણ સાચી દેશભક્તિ અને સાચી સિદ્ધાન્તનિષ્ઠા પણ તેમને એમ વર્તવામાં જ બાસે છે. તેઓ ધારે છે : “ અમે રાજ્યતંત્રનો કમળે લઈ સ્વરાજ્યનું જ કામ કરવા માગીએ છીએ, પરંતુ અમે બાણીએ છીએ કે સ્વરાજ્યની ગ્યતા કંઈ ઘરમાં બેસી રેડિયા દાંતે કે હાથગડના ચોખા ખાધે કે સત્ય અહિંસાના ગ્રંથ જાણે થવાની નથી. બાવનાપ્રધાન ધર્મ સિદ્ધાન્તોને જ્યાં ત્યાં આગળ લાવીએ તો સરદાર સાથે અચડામણમાં આવી હાથમાં આવેલી સત્તા જગ વારમાં ખોઈ બેસીએ, અને પાઠા રેડિયો કાંતવા ધર્મ જઈએ. વળી સુધારાઓ કરવાની ઉતાવળ કરવા જઈએ તો પ્રજામાંના લાગવગ ધરાવનારા વર્ગોમાં અમે અજબામણા ચર્ષ પડીએ, અને અમારે તો ફરીથી ચૂંટણી વખતે તેમના જ મોં સામું જોવાનું રહ્યું, તેથી તે અમને પોસાય નહીં.”

સ્વરાજ્યરચના કરવા જતાં મેવકેને કેવાં કેવાં વમજામાં ફસાઈ પડવાનું જોખમ છે તેનો મેં કંઈક ખ્યાલ આપ્યો છે. સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય ભોગવતા હોઈએ ત્યારે પણ એમાંના એક કે બીજા વમજામાં સપડાઈ જતાં બચવું સહેલું નથી, તો આજના યુવામીના તંત્રમાં તો પૂરું જ શું ? સાચા મેવકે તો આ ક્ષેત્રમાં ઊતરશે તો એવો દહ સંકેપ કરીને જ ઊતરશે કે અમારે તેની ટાઈ મેચી રમતમાં ભાગ લેવો નથી જ, પરંતુ એ જૂના ખખડધજ સંચાને જુલમ અને અન્યાય કરતો અટકાવી, તેનું આખું મોંજ બદલી નાખી, તેને પ્રજાની સેવામાં જોડી દેવો છે; તેની મારફત ગામડાંઓને સ્વમાની, બકાદુર, સત્યાગ્રહી અને સ્વરાજ્ય ભોગવતાં કરવાં છે; મામઉલોગોને સજીવન કરવા છે; કેળવણીની રોકાઈ રહેલી ગંગા વહેતી ફરી ગામોગામ તેનાં પવિત્ર જળ પહોંચાડવાં છે; લોકોને બચન, કરજ અને બપભીલ દશામંથી ઉગારી લેવા છે. આમ આપણે સ્વરાજ્યની રચના કરી શકીશું અને દીન દલિતોને સ્વરાજ્યની ગરમી પહોંચાડી શકીશું એમ વિશ્વાસ હોય તો જ સેવકેએ તે જોખમભરેલા કામમાં ઊતરવું જોઈએ. ત્યાં આપણા મુવનિશાન સમા સિદ્ધાન્તો ઉપર દહ રહેવું જોઈએ. પ્રજાને સ્વરાજ્યની ખરી ગરમી પહોંચાડતાં આપણા હાથ બાંધી લેવામાં આવે છે એમ જોઈએ કે તરત મે ત્યારે સત્યાગ્રહનું ચલ ઉપાડવાને સદા સજ્જ

ગહેવું જોઈએ કંઈક સારું કામ થઈ શકે છે તે પડી ભાગશે અને પાછા ઘેર જઈ રેડિયા કાતતા થવું પડશે, અથવા જોલમા જેસી ખીમતી વર્ગો બરગાદ કરવા પડશે, એવો વાણિયાદિસાગ ન જ કરવો જોઈએ તો જ આપણું રાજરમતમા બિતરવું સાર્યક થવાનું તો જ આપણી ગજરમત સ્વગજ્યના એક રચનાત્મક કાર્યની ગણનામા આવી શકવાની

રાજરમતમા બિતરીને આમાનું કશું થઈ શકે તેમ નથી — સ્વરાજ્યની રચના થઈ શકે તેમ નથી એમ પોતાને લાગરા ત્યા મુઘી એક સત્યાગ્રહી કાર્યજર કદી તે રમતમા બિતરવા તૈયાર થશે નહીં રાજ્યપરમારના અગમગતા હાક તેને કદી મોહાવી શકશે નહીં તે તો પ્રગ્નની વચ્ચે પેસી જશે, તેની અદર સ્વગજ્યસમિતીની રચના કરશે રહેશે, તેનામા સત્યાગ્રહની વીરતા પ્રેરશે રહેશે તેનું કામ દેશમા બહુ ગવાશે નહીં તેથી, કે તેને ઝટઝટ સફળતા મળશે નહીં તેથી, તે અધીરા થશે નહીં રાષ્ટ્રીય મહાસભાના આપણા સર્વશ્રેષ્ઠ અગ્રણીઓની મનોવૃત્તિ આવી હોવાથી જ તેઓ રાજરમતમા જ્યારે ને ત્યારે ફૂદી પડતા નથી બીજા લોકોને તેમા ઠાઈ પણ ઉપાયે ધૂમી જે થોડીધણી સત્તા મળી ગઈ તે ઝડપી લેવાને લોભ રજા જ કરે છે રાષ્ટ્રીય મહાસભામા તે ઝડપવાની તાકાત હોવા છતાં તે કેમ તેની સામું પણ જોતી નથી, એ જોઈ તેઓને કંઈ કંઈ થઈ જાય છે પરંતુ મહાસભા તો, તેમા બિતરવાથી રાજ્યતત્ત્વને ચોટલી ઝાલીને સ્વરાજ્યરચનાના કાર્યમા બિતારી શકશે એવી ખાતરી પોતાને હોય ત્યારે જ એ તરફ વળે છે, અને જ્યારે વળે છે ત્યારે રાજ્ય ચનાવવાની તેની રીત, તેનું જોશ તેના કામની ઉચ્ચ સપાળી — એ બધું જીલું જ તરી આવે છે

સત્યાગ્રહી નેતા

હવે આપણે આપણા રચનાત્મક કાર્યનું એક ચોથું ક્ષેત્ર વિચારીએ. એમાં પણ સેવક જે સદા સન્નત — સદા સત્યાગ્રહી ન રહે તો તેને અનેક પ્રકારે અવગે પાડે ચડી જવાનું જોખમ જેવું તેવું નથી. આ કાર્ય છે આપણી રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું તંત્ર ચલાવવાનું.

આપણી આ સંસ્થા દુનિયાના ઇતિહાસમાં એક અજોડ સંસ્થા છે. તેનો હેતુ આપણી મૂળી પ્રજાને પ્રાણવાણી અને સ્વરાજ્ય ભોગવતી કરવાનો છે. તેનું વ્રત સત્ય અને અહિંસાના માર્ગથી કદી ન ચળવાનું છે. રાજકારણમાં કે બીજી કોઈ બાજતમાં મેડી રમતમાં તે કદી જિતવા માગતી નથી. તેથી તેની સાથે ઈગ્નોરન્ટ કરવા જનારાઓ હંમેશાં હિંમત પડી જાય છે. તે કોઈને આંગણે સ્વરાજ્ય માટે રડતી કે બીજા માગતી જવા છુટતી નથી; સત્યાગ્રહનું યુદ્ધ આંતરીને દેશની આઝાદી ધેર લાવવા માગે છે. તે અર્થે તે ધીરજથી રચનાત્મક કામ કરીને પ્રજાને સત્યાગ્રહનું યુદ્ધ ખેંચવાની તાલીમ આપી રહી છે. તે માટે પ્રતિ પ્રતિ, જિલ્લે જિલ્લે, તાલુકે તાલુકે અને દેશનાં સાતે સાત લાખ ગામડાંઓમાં સાચા દેશભક્તિથી ઉભરાતા યુવા સત્યાગ્રહી અને તાલીમ લીધેલા સેવકો પાથરી દેવાનો તેનો પ્રયત્ન અવિરત ચાલુ ગયો છે.

આ હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ આખા દેશમાં પોતાની સમિતિઓ સ્થાપી છે; ખાદી, મામલિયોગ, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ, મહાનિષેધ, ખેડૂતસેવા, મજૂરસેવા, હરિજનસેવા, વગેરે અનેક રૂપમાં રચનાત્મક કાર્ય કરનારી સંસ્થાઓ પણ વિસ્તારી છે. મહાસભાની સમિતિઓ પ્રજાના રાજકારી હોડાની સદા ચોકી કરે છે, સ્વરાજ્ય માટે સત્યાગ્રહની લડતો કરે છે અને પરદેશી સરકારનો પંજો દિવસે દિવસે દીલો ને દીલો કરે છે. સાથે સાથે અનેકવિધ રચનાત્મક કાર્યો કરનારા સેવકો પ્રજાની વચ્ચે ગામડાંઓમાં જઈને વસે છે, અને તેને છતે પરરાજ્યે પણ સ્વાઘ્રવ, સ્વદેશી અને સ્વરાજ્યનો સ્વાદ ચાખતા લીધવે છે, તેમને સત્યાગ્રહયુદ્ધની તાલીમ આપે છે, તેમનામાંથી નિરાશા અને બચ હિંમત, અને સત્યાગ્રહના સત્ત્વથી અમારું સ્વરાજ્ય જરૂર લઈ સફળ થશે એવી આશા અને દિમિત પ્રેરે છે.

આપણે બીજા રચનાત્મક કાર્યો સંબંધમાં જોઈ ગયા કે તે કામ માત્ર કારકુન મહેતાઓથી થઈ શકે તેવું નથી, પણ સાચા સત્યાગ્રહી સેવકોથી

જ થઈ શકે તેવું છે તે જ પ્રમાણે મદાસભાની સમિતિઓનું કામ પણ સદાસજ્જન, સદામત્તામહી, એના સેવકે જ કરી શકે તેવું છે તેમા પણ જો મેવડ જાગનો ન ગડે, પોતાના સત્યાગ્રહની ધાર ધસેની ન રાખે, તો તેનું કામ નિ સત્ત્વ જની જવાનું ખૂબ જ જોખમ છે

સમિતિઓનું એક મોટું કામ છે મદાસભાના સભ્યો નોધવાનું સેવકો જો છીજગ જ હશે તો તેઓ જેમ તેમ કરીને દત્તજ બરી દેનાનો જ ખ્યાન રાખશે, પગાઠદાર કાગ્જના નાખીને નોધણીનું કામ દેનારશે, કાચ સભ્ય હવા ત્મ પણ બારોબાર બરી દર્જને લોકાની વગસમગ્ગે સહીઓ ધસાવી લાવશે પણ સેવકો જો સાચા સત્તામહી હશે તો તેઓ ગિચાગ્ગે કે સમિતિના કાર્યવ્યમા દફતરોના દફતરો ચીતરેલા પડચા હશે તેનાથી કંઈ સરકાર ડરી જનાની નથી તેઓજા સભ્યો નોધાર તેની પગવા નહીં કરે, પણ જોટલા નોધશે તે સ્વગજ્જનો મત્ર સમજેવાને જ નોડશે સભ્યો નોધના એ મદાસભાનો સંદેશો દેનારવાનો જ એક કાર્યક્રમ છે એમ તે સમજશે જેમને તે રીતે તે નોધશે તેમને વખતોવખત તે મળતોડળતો રહેશે તેમની સેવા હગ્તો રહેશે, તેમના હક્કોની ચોખી રાખતો ગૂંશે તેમને સ્વગજ્જ ખાતર કંઈ પણ કગ્વાની બોગ આપવાની તાલીમ આપશે એવા સભ્યોના બળ ઉપર જ તેને પોતાને તેમ જ મદાસભાને ઠાઈની પણ સાથે નડત માડવાની હિ મત ચડી શકે છે

સમિતિઓનું બીજું કામ ચૂટણીઓ કગ્વાનું એક વખતે સમિતિઓની ચૂટણીઓ એ એક રસાકસી વિનાની ગમત હતી આજે સમિતિઓ દેશના રાજ્યમારણ ઉપર અસર પાડે તેની અને ધારે લારે ગ્રામખ્યાપન અને લોકન ખોડથી માડીને સગકારી ધાગસભાઓ સુધીનો ગમતે લઈ શકે તેની સમર્થ થઈ છે એટલે દિવસે દિવસે તેની ચૂટણીઓમા રસાગ્ગી વધતી જાય છે તેથી તેમા મેલી યુક્તિઓ ન આવે, કાગકોમ અને વર્ગવર્ગ વચ્ચે વેરઝેર દેનારનામા ન આવે, એ સાચવવું એટલું સહેલું રહ્યું નથી

સેવકો માટે તેમા તણાઈ જવાની લાનચ ઘણી જ મોગી છે “અધિમાર ઉપર આન્યા વિના સ્વગજ્જનું કામ હું કરી શકીય નહીં, અને ન્યા બધા જ ખોટા ગ્ગતા લેતા હોય ત્યાં હું સત્યાગ્રહને જ વગગી રહેવા જઉં તો ચૂટણી જીતી શકું જ નહીં,” આવી લલચાવનારી દલીલ તેનું મન કરશે

પગુ તેવા સેવકો અધિમાર મેળવશે તો પણ લોકોમા તેમને ગિમે કેવા બાવ બધાશે? બહુ બહુ તો લોકો કહેશે, “અમારો આગેવાન જળરો

યુક્તિગાળ છે. તક આવે ત્યારે સાયણૂક જોવા તે બેસવાનો નથી, ગમે તે યુક્તિપ્રયુક્તિથી સરકારને ફસાવશે અને અમારું કામ કરી આવશે." આવા વિચાર લોકોનાં ફેલાયેલાં તેમની સત્યાગ્રહની શક્તિ ન જ વધે. અને મહાસભાને તો તે વધારવી છે. સાચા સત્યાગ્રહી સેવકો તો પોતાની સમ્માર્થ, ચારિત્ર્ય, સેવા, અને સત્યાગ્રહશૈલી એની પ્રતિષ્ઠા ઉપર જ આધાર રાખશે. તેમ કરતાં યુક્તિગાળને તેમને હરાવશે તો પણ તેઓ તો સેવક રહીને લોકોની સહતો લડતા જ રહેશે. તે સાચા હશે તો પ્રજા પોતે જ તેમને ઓળખશે. "સત્યાગ્રહની લડતો આખા વિના, છેતરપિંડી અને યુક્તિઓથી સ્વતંત્રના કદી મળવાની નથી, અને સત્યાગ્રહની લડતમાં અમને દોરે તેવા તો આ જ સેવકો છે," એમ પ્રજા સમજશે, અને તેને જરૂર હશે તો ખીલ વારની ચૂંટણીમાં તેવા સેવકોને અધિકાર ઉપર બેસાડશે.

ચૂંટણીની ધમાકમાં પરસ્પરનિંદા, કુપ્રચાર, વેરઝેર ફેલાવવાં એ રરતા તો સત્યાગ્રહી સેવકો જ કેમ? હોશિયાર ચૂંટણીખાને હળવા મનથી આ વસ્તુ ઉપર હળવું હાથ કરે છે અને કહે છે: "આ તો બે દિવસની રમત છે. અમારા મનમાં કશું વેરઝેર નથી. પણ લોકો પાસે તીખું તમતમતું ભાવણું ક્યાં વિના કંઈ ચૂંટણી જિતાય?" સત્યાગ્રહી સેવકને ચૂંટણી હારી જવી પોસાશે, પણ આવી ભયંકર રમત રમવી પોસાશે નહીં. તે જાણે છે કે રમતમાં વાવેલું ઝેર પ્રજાશરીરમાંથી રમતમાં કાઢી શકાતું નથી. માણસ-માણસ વચ્ચે, કોમકોમ અને વર્ગવર્ગ વચ્ચે આ રીતે પેકેલા ચૂંટણીનાં ઝેરથી દેશનાં શહેરો તેમ જ ગામડાંઓ સડી ગયાં છે, અને તેનો લાભ સાંભો પક્ષ ધરાવતર ઉઠાવે છે.

ચૂંટણીમાં જીત્યા અને પ્રમુખ મંત્રી વગેરે અધિકાર પર આવ્યા એટલે તો સેવકની જવાબદારી એકદમ વધી જાય છે. મહાસભા એક વિદેશી સરકારની નોકરશાહી નથી કે મોટા પગારો ખર્ચ આરામ કરવો, ખુશી ટેખવે બેઠાં થાય તે કામ કરવું અને લોકોની સવામો સ્વીકવી, એટલામાં અધિકારની ફરજ પૂરી થાય. આ તો પ્રજા માટે સદા લડનારી, તેની અંદર સ્વગજ્યની સદા રચના કરનારી, સત્યઅહિંસાનાં ધ્યેયોને વરેલી મદાન લડાયક સંસ્થા છે. તેનો અધિકારી એ તો ન જ પે, ન ઠાઈને જ વંચા દે; પ્રજાનાં હક અને સ્વરાજ્ય માટે સદા સત્યાગ્રહનો જ ખોલ ચડાવેલો જ રાખે; સત્યઅહિંસાનાં ધ્યેયો પોતાના જીવનમાં ચીરટથી ઉતારી પોતાની લાયકાત અને પોતાની મહાસભાની પ્રતિષ્ઠા સદા વધારે; પ્રજાની શક્તિ વધારનારાં રચનાત્મક કાર્યોનાં તત્ત્વો પોતાના જીવનમાં ખંતથી ઉતારે-અને લોકોમાં તેવાં કાર્યો વેગથી ચાલુ કરે.

પરંતુ ટાઢા માણસો તો ચૂટણી જિતાર્ધ ને અધિકાર પર આવ્યા એટલે સોડ તાણીને સર્પ જશે તેઓ સૂશે તે સાથે પોતાના વિભાગ પૂરતી તો મહાસભાને પણ સુવાડી દેશે

ખરી રીતે તેઓએ મહાસભાને ઓળખી જ હોતી નથી તેના સિદ્ધાન્તો અને કાર્યપદ્ધતિમાં તેમને ભાગ્યે જ શ્રદ્ધા હોય છે તેઓ ડાઘ દેખાવ માટે ખાદી પહેરશે, પણ રેટિયાને તેઓ રાડીગડ્ડુ ઓળાર માનશે આમઉદ્યોગની તે મસ્કરીઓ કરશે અને સચ્ચા વિના ઉદ્ધાર થનાનો નથી એ જ વિચાર પોતાના મગજમાં ઘૂંટણા મરશે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના મહાસભાના વિચારોની પણ તે હાસી જ કરશે તેઓ રચનાત્મક કામની અને તે કરનારાઓની જગતડાઓ તરીકે સદા મસ્કરીઓ કરશે અને પોતાના વિભાગની ભૂમિને અણખેડેલી રહેવા દેશે

તેઓના ધધાઓમાં જોઈશું તો પણ મહાસભાના સિદ્ધાન્તોનો તેઓ કશો સ્પર્શ થતા દેશે નહીં ખેડૂતો, મજૂરો, હાગિજનો વગેરે દનિત વર્ગો સાથેના એમના સબધમાં પણ તેઓ અપમાન, અન્યાય અને શોષણનું વર્તન ચાલુ રાખશે એ લોકો સુધરે જ નહીં, તેઓ દમાયેના જ સાગ, એ જ વિચાર પર વહેવાર ચનાવ્યે રાખશે, તો પછી તેમની અદર મહાસભાની હિનયાનો તો કરે જ શાના? કોઈ કરે તો પણ પોતાના અધિકારના બળે પોતાના વિભાગ પૂરતી તો તે દમાવી દેશે.

હિન્દુ મુસનમાન એકતા વિરે તેઓ સદા અશ્રદ્ધા સેવ્યા કચ્છે તે સબધી મહાસભાના હાગો પોતાના મનથી ઉપરના દેખાવના જ માનશે પછી તોફાનો હાગી નીકળે ત્યારે તેઓ કોમી ઝેરમાં તણાયા વિના કેમ રહી શકે?

સત્ય-અહિંસાના મહાસભાના ધ્યેયને તો એ માને જ શામાં? ' એ તો સાધુમાત્રાઓના સૂત્રો છે, એ કઈ રાજકારણના સૂત્રો ન હોઈ શકે, ' એમ કહી તેઓ તેને હસી કાઢશે એ તો સરકારને અને દુનિયાને છેતરવા માટે મહાસભાના ચતુર નેતાઓએ હાવમા મૂક્યા છે એમ પણ માનવા સુધી તેઓ જશે એના અલ્પ પાનનથી પણ મહાસભાની અને પ્રજાની શક્તિ ફેટલી વધી છે એ તેઓ દેખી શકશે જ નહીં હર વખત સરકારને મહાસભા નમાવે છે તે કઈ પ્રજાના મળથી નથી, તે તો સરકારની પજવણી કરવાથી, છળકપટ કરવાથી, સભાઓ, છાપાઓ વગેરેના ફૂંકાડથી જ છે, એવી બ્રમણ્યમાં તેઓ ચાલ્યા કરશે સત્યાગ્રહની લડતો લડતા આપણને અને પ્રજાને આવડી જાય તેમ છે, અને તેટલી દિમ્બત કેળવીએ તો જ કોઈક દિવસ સ્વરાજ્ય થેગ સાવી શકાય તેમ છે, અને એ લડતના મૂળ

માયા સત્ય અને અહિંસાનું પાલન એ જ છે — ચતુરાઈ અને જીતકપટ નહીં જ, એ જોવા સમજવા તેઓ કદી તૈયાર જ થશે નહીં.

આવા અધિકારીઓ, જ્યારે મહાસભા સામુદાયિક સત્યાગ્રહની લડતો ઉપાડે ત્યારે, યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી અધિકારમાંથી ખસી જવાની ખટપટ કરશે; અથવા ન છૂટકે, લોકધાજને ખાતર, સંભાજમાં પોતાનું સ્થાન ટકાવી રાખવા ખાતર તેમાં પડશે અને તેથી જોધમાં જશે તો, ત્યાં અતિ દુઃખમાં દહાડા કાઢશે, મહાસભાની કાર્યપદ્ધતિની નિંદા કરશે, નેતાઓની બૂલો ગણ્યાં કરશે, તેમણે લોકોની શક્તિઓ જોયા વિના જ આંધળિયાં કર્યાં વગેરે ચર્ચાઓમાં વખત પસાર કરશે. જોધમાં પડ્યા રહી રોટલા ખાવાથી સરકાર કેમ નમવાની એ શંકાનો ઉકેલ તો તેમને કદી આવવાનો જ નહીં. એમ કરતાં મન દિવસે દિવસે નિર્બળ થાય અને કદાચ ગમે તેવાં લખાણ લખી આપી બહાર નીકળવાની પણ પેરવી કરે તો શી નવાઈ?

જોકે આપણા લોકોમાં મહાસભા માટે ભક્તિ ખૂબ છે, છતાં તેનાં ધોરો અને તેની કાર્યપદ્ધતિ વિશે, સ્વનાત્મક કાર્ય દ્વારા પ્રજાનું બળ વધારવાનું છે અને એ બળદ્વારા સત્યાગ્રહની લડાઈ કરવાની છે અને તેનાથી સ્વરાજ્ય જીતવાનું છે, એ વસ્તુઓ ઉપર બારે અઘણા રહેતી છે. તેથી મહાસભાનાં જવાબદાર કાર્યકરોનાં જીનમાં પણ ઉપર જણાવ્યા તેવા દોષો આવ્યા વિના રહેતા નથી. ખરેખર સેવકોએ એ જાનતમાં ગદસતમાં રહેવા જેવું નથી જ.

સમિતિઓ એ મહાસભાની સૌથી વધારે પ્રત્યક્ષ સ્વનાત્મક પ્રવૃત્તિ છે, મહાસભાના એટલે કે પ્રજાના આખા વિશાળ શરીરમાં લોહી મોકલનાર હૃદયને સ્થાને છે, એમાં શંકા નથી. પણ તે ક્યારે? જો તેના અધિકારીઓ સમિતિના કાર્યોએ જ ચલાવીને સંતોષ ન માને, પણ મહાસભાના શરા સત્યાગ્રહી સૌનિકો બનીને સદા સજ્જ રહેતા હોય, પોતાના વિભાગમાં સ્વનાત્મક કાર્યોની બળ ફેલાવીને સદા પ્રજાનું ધડતર કરી રહ્યા હોય, તેને સ્વરાજ્યના મત્રે સદા પહોંચાડતા હોય અને તેના સ્વમાન અને અધિકારો માટે સત્યાગ્રહની લડતો કરતા હોય.

પરંતુ જો સમિતિ એટલે માત્ર ચૂંટણી જીતવી, પગારદાર નોકરો મારફતે સભ્યો નોંધવા, કાર્યાલયો ચલાવવાં, વાર તહેવારે પ્વજવંદન જેવા વિધિઓ કરવા, એટલું જ હોય તો તે મહાસભાનું હૃદય નથી જ, પછી ભલે કાર્યાલય ગમે તેવું સારું હોય અને તેમાં ગમે તેવા સુદર નોટપેપરો ઉપર પત્રવ્યવહાર કરવામાં આવતો હોય, અને ભલે એકાદ મળ્ય કોંગ્રેસ હાઉસ પણ ખાંધું હોય.

સમિતિ એટલે કાર્યાલય નહીં, પણ મહાસભાની લડતની છાવણી. ત્યાં તો મેવકો સદા આંખમાં તેજ ધાણીને જનતાના અધિકારોની રક્ષા કરવા સંજ્ઞા રહે; અન્યાયો સામે નાના ને મોટા, રચાનિઃ અને દેશવ્યાપી, વ્યક્તિગત અને સામુદાયિક સત્યાગ્રહોના ઘાટ ધડાતા હોય અને લડતો મંડાતી હોય. સત્યાગ્રહની નાણીમ પ્રગ્લને આપવા માટે તે સમિતિઓની દોરવણી નીચે ઠેઠેઠાણે રચનાત્મક કાર્યો ધમવોહાર ચલાવવામાં આવતાં હોય. અને રચનાત્મક કાર્યનાં કેન્દ્રો એટલે માત્ર ખાત્રી વજેરનાં દારખાનાં કે દુકાનો નહીં, પણ પ્રગ્લની સત્યાગ્રહશક્તિ વધારનારાં તાલીમખાનાં. ત્યાં સેવકો તેમ જ લોકો જાનેમાં સ્વરાજ્ય શું અને તે કેવી રીતે લાવવાનું છે તેનું જ્ઞાન ફેલાવવામાં આવતું હોય. આનું નામ રચનાત્મક કાર્યક્રમ. તેવી સમિતિઓ ચલાવીએ અને તેવાં રચનાત્મક કામો ચલાવીએ તો જ સ્વરાજ્યની ગરમી તેમાંથી પેદા થાય, અને પેદા થયા વિના ન જ રહે.

પ્રવચન ૧૫મું

જાહેર જીવનમાં સિદ્ધાન્તો હોય ?

આપણે રોજ પ્રાર્થનામાં આશ્રમનાં એકાદશ વ્રતોનું યદ્યુ કરીએ છીએ —

૧. સત્ય, ૨. અદિંસા, ૩. અસ્તેય, ૪. અપરિગ્રહ, ૫. બ્રહ્મચર્ય, ૬. અસ્વાદ, ૭. જાતમહેનત, ૮. અભય, ૯. સ્વદેશી, ૧૦. અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ, ૧૧. સર્વધર્મસમભાવ. આ તે અગિયાર વ્રતો છે.

આ મનુષ્યજીવનના સાચા સિદ્ધાન્તો છે. આપણા જીવનમાં જો આ સિદ્ધાન્તોની શુદ્ધ નિરંતર મહેકયા કરતી ન હોય તો આપણે મનુષ્યના નામના અધિકારી નથી એવી આપણી શ્રદ્ધા છે.

સનાતન કાળથી આવી શ્રદ્ધા માણસ આ સિદ્ધાન્તો સંબંધમાં ધગવતો આવ્યો છે. આજે પણ કોઈ પણ દેશમાં જઈશું, ત્યાંના લોકો ગમે તે ધર્મ અને ગમે તે આચારવિચાર ધગવતા હશે, સુધરેલા હશે કે પછાત હશે, પણ તેઓ આ સિદ્ધાન્તોને જ શિર ઝુકાવતા માનૂસ પડશે. શું આ પરથી એમ સચિત નથી થતું કે દુનિયાના સર્વ કાળના અને સર્વ દેશોના મનુષ્યોનો એ અનુભવ અવાજ છે ?

આપણે એ સિદ્ધાન્તો પાળી શકતા હોઈશું કે નમજાઈને વશ થઈ પાળી શકતા નહીં હોઈએ, પણ અંતરાત્મા તો એકસરખી એક જ સાક્ષી પૂરે છે : માનવજીવનમાં પાળવા લાયક કંઈ હોય તો આ સિદ્ધાન્તો જ

‘હે; જીવનનો કંઈ પાયો હોય, જીવનનું કંઈ સારસર્વસ્વ હોય તો તે આ સિદ્ધાન્તો જ છે. તેથી જ જો કોઈ માણસ આ સિદ્ધાન્તો આચરૂંપૂર્વક અને સમ્યક્ સાથે પોતાના જીવનમાં ઉતારતો જોવામાં આવે છે તો આપણે સ્વાભાવિક રીતે તેના તન્દ્ર પૂજ્યભાવ બતાવ્યા વિના રહી શકતા નથી. તે કયા દેશનો છે કે કયા ધર્મનો છે કે કંઈ બાબા બોલે છે કે કયો ધર્મ કરે છે, અગર જન્મે જાવો છે કે નીચો—કશું જ આપણે જોવા રોકાતા નથી. તે સ્ત્રી છે કે પુરુષ છે, રૂપેરી દાદીવાળો કોઈ માનનીય વૃદ્ધ છે કે આજકાલનો નવજુવાન છે, વિદ્વાન છે કે અવિદ્વાન છે—કશું જ આડે આવતું નથી; આપણે તેવા માણસને આપણાથી ઐક્ય તરીકે, આપણા પૂજ્યજન તરીકે સ્વીકાર્યા વિના રહી શકતા જ નથી.

હિન્દુસ્તાનમાં તો આવા પુરુષને પ્રાચીનકાળથી આપણે માનતા આવ્યા છીએ. આપણે તેને ઋષિ, મુનિ અને યોગી કહીએ છીએ, અને ઈશ્વરના અવતારનું પદ પણ આપીએ છીએ. પરંતુ હિન્દુસ્તાનમાં જ નહીં, કોઈ પણ દેશમાં આવો પુરુષ માન અને પૂજ્યતા પામ્યા વિના રહેતો નથી.

આમ સિદ્ધિ તો સર્વમાન્ય છે, છતાં જીવનમાં ઉતારવાનો પ્રશ્ન આવે છે ત્યારે છટકું એ પણ જાણે સર્વ દેશોમાં સર્વ કાળનો નિયમ થઈ પડ્યો છે. લોકો તેના પાદનમાં રહેલી ઠંણાઈથી ડરી જાય છે અને તરેહ તરેહનાં બદાનાંઓ બતાવે છે. “એ તો મદાત્માઓનું કામ, સાધુ સંન્યાસીઓનું કામ, આશ્રમવાસીઓનું કામ. અમે તો સારમાં ખૂંચેલા જીવો છીએ, એ સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે ચાલવાની અમારી શક્તિ નથી. ચાલવા જઈએ તો અમારું અને અમારાં બાળ બચ્ચાંનું પેટ પણ ભરી ન શકીએ, તો મુખસમૃદ્ધિમાં તો ક્યાંથી જ રહી શકીએ ?”

આ ખાનગી અથવા વ્યક્તિગત જીવનની વાત થઈ. પરંતુ આપણી તો એવી પણ શ્રદ્ધા છે કે, મનુષ્યના જાહેર જીવનના પાપાદ્રષ્ટ પણ આ જ સિદ્ધાન્તો હોવા જોઈએ, આપણુ સ્વચ્છતા આ સિદ્ધાન્તો ઉપર જ આધાર મેળવે. આપણા ધંધાઓ અને વેપારો આ સિદ્ધાન્તોને અનુસરીને જ ચાલવા જોઈએ, આપણા સમાજનું બંધારણ તેના ઉપર જ રચાતું જોઈએ.

“અશક્ય અશક્ય !” આ સાંભળી લોકો બોલી બેઠે છે. “તદ્વન પાહિયાત વાત, તદ્વન અક્ષય વિનાની વાત” વ્યક્તિગત જીવનનો સવાલ હોય ત્યાં સુધી તો તમારા સિદ્ધાન્તો માન્ય કરવા અમે તૈયાર છીએ. જાહેર જીવનને તે પાળી શકતા નથી, પરંતુ જોઈએ પાળે છે તેઓની પ્રત્યે અમને પૂજ્યભુક્તિ છે. પરંતુ દેશનો — સમાજનો સવાલ એ જુદી બાબત છે.

રાજ્યકારભાર અને વેપારધંધાઓ જેવી બાબતોમાં આ સિદ્ધાંતો ઉપર આધાર રાખવા જઈએ તો બળવાન પ્રજાઓ આપણને મળી જ નહીં, માંહોમાંહે પણ દુષ્ટો દાખમાં રહે નહીં, અને દુનિયાની સપાટી ઉપર આપણું નામ કે નિશાન બાકી ન રહે.”

આમ દેશદેશના — પ્રજાઓના વ્યવહારોનો પ્રશ્ન આવે છે ત્યારે આ સિદ્ધાંતો પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ એમ સામાન્ય રીતે કાર્ત્ત માનતું નથી અને આશા પણ રાખતું નથી. એ વ્યવહારોમાં પોતાના દેશનો સ્વાર્થ સધાતો હોય તો અગિયારે સિદ્ધાંતોનો ભંગ કરવામાં શરૂમ માનવામાં આવતી નથી. જૂઠું બોલી શકાય, યુદ્ધ કરીને માનવસંહાર કરી શકાય, બળિયો દેશ નબળા દેશને છેતરી શકે, ચોરી શકે, ચોરી પાડી શકે. એવી ચોરીથી લોકો શરમાતા નથી, પણ ‘અમે દેશ છલ્યો’ કહી અભિમાન લે છે.

પરંતુ જો આપણો દેશ આવો વ્યવહાર માને છે તો સામે દેશ પણ તે જ માને છે, અને રાજ બિડીને યુદ્ધે ચડવું શક્ય હોતું નથી, હંમેશાં તેમાં પોતાના દેશનો સ્વાર્થ સધાશે એવી ખાતરી હોતી નથી. તેથી બંનેને અમુક વખત સુધી ઠંઠકે નીતિ તો પાળવી જ પડે છે. તેવા વ્યવહારનું નામ છે રાજનીતિ. અથવા મુત્સદ્દીગીરી. એટલે કે ઉપરથી સત્ય અદિંસા વગેરેના પાલનનો દેખાવ રાખવો, પણ અંદરખાતેથી પોતાના દેશના સ્વાર્થ માટે જે કરવા જેવું હોય તે જ કરતા રહેવું. વ્યક્તિ તેવું વર્તન કરતાં પકડાઈ જાય તો લુચ્ચામાં ખપે છે, પણ રાજ્ય કે દેશ જેવું મોટું ટોળું પકડાઈ જાય ત્યારે લોકો તેમના વર્તનને મુત્સદ્દીગીરીનું નામ આપે છે, અને તેની વાહવા કરે છે.

આવું મુત્સદ્દીગીરીનું વર્તન કરવાની છટ કઈ હૃદયી શરૂ થાય ? છટ લેનારી ટોળાં આંખમાં આંખી કેવડી મોટી હોતી જોઈએ ! — એનો કાર્ત્ત ધડો હોય એમ લાગતું નથી. એક આખો દેશ બીજા દેશ સાથેના વ્યવહારમાં તેમ વર્તે એ તો સર્વમાન્ય નીતિ યર્થ પડી છે. પરંતુ એક દેશની અંદર પણ એક કે બીજા કારણસર માણસોનાં જૂથમાં બંધાયેલાં હોય જ છે. લોકીના સંબંધથી ન્યાતોની ટોળાંઓ પડેવી હોય છે. ધંધાની ટોળાંઓ પણ હોય છે. ધર્મસંપ્રદાયોની ટોળાંઓ પણ ચાપ છે.

શું આ ટોળાંઓને પણ પોતપોતાના સ્વાર્થ માટે સત્ય, અદિંસા આદિને તથા મુત્સદ્દીગીરીની નીતિએ ચાલવાની છટ સમજતી ? અને આ ટોળાંઓને છટ આપો તો તેનાથી નાનીને કેમ નહીં ? કેટલું બોની ટોળાંઓએ પોતાના પડેશીઓ સાથેના વ્યવહારમાં શું માટે સત્યઅદિંસાને વળગી રહેવું.

પ્રજા જે પડવાને પથે વળેલી હોય છે તેા તેની અંદરની નાની ટોળીઓ આવી નીતિએ વર્તવા લાગી જ જાય છે અને પ્રજાના સમગ્ર જીવનને બગાડી મૂકે છે. પણ પ્રજાશરીર આરોગ્ય અને ચેતનવર્તુ હશે તો દેશાભિમાની નેતાઓ દેશનું જીવન એમ બગાડવા નહીં દે. તેઓ કહેશે, “દેશદેશના વ્યવહારોમાં સત્યઅહિંસાના સિદ્ધાન્તો ન પાળવા અને મુત્સદ્દીગીરીથી ચાલવું એમ બંને વર્તીએ, પણ દેશની અંદરની પેટા-ટોળાઓએ અમારું અનુકરણ કરવાનું નથી, તેઓએ તો સામાન્ય વ્યક્તિગત વર્તનના સિદ્ધાન્તોએ જ ચાલવાનું છે.”

તે દેશાભિમાની નેતાઓને પૂછવું જોઈએ કે, “સમગ્ર દેશની દૃષ્ટિએ તમે જેમ આ પેટાટોળાઓને વ્યક્તિગત સ્વાર્થો તથા સત્યઅહિંસા ઉપર રાખવા ઇચ્છો છો તેમ શું સમગ્ર માનવકુટુંબની દૃષ્ટિએ તમારે પણ એ જ સિદ્ધાન્તો વર્તવું નથી જોઈતું ? શું તમે દેશદેશની ટોળીઓ રચી સત્યઅહિંસાના માનવધર્મોનો કોઈ કરો છો એથી સમગ્ર માનવકુટુંબનું જીવન બગાડતા નથી ?

ખરું જોઈશું તો માલુમ પડે છે કે ટોળાઓ અને દેશો વર્તતા બંને ગમે તેમ હશે, પણ માનવામાં તો તેઓ પણ વ્યક્તિની જેમ સત્યઅહિંસા વગેરે સિદ્ધાન્તોને જ સાચા વર્તન તરીકે માને છે. એમ ન હોય તો તેઓ ઉપરથી તે પાળવાનો દેખાવ શા માટે કરે ? તેમની રાજનીતિ અથવા મુત્સદ્દીગીરીનો શું એ જ અર્થ નથી કે તેમને વ્યક્તિઓની જેમ સત્યઅહિંસા પાળવામાં રહેતાં કષ્ટ, ત્યાગ વગેરે જોઈતાં નથી, પણ તે પાળતા હોય એવા દેખાવું એ તો પસંદ છે ? તેના પાત્રનમાં માનપ્રતિષ્ઠા છે એની નેમને બરાબર ખબર છે.

ફેર એટલો જ છે કે, આપણા વ્યક્તિગત જીવનમાં જ્યારે આપણે નમજાઈને વશ થઈ સિદ્ધાન્તો તથા છીએ ત્યારે મનમાં શરમાઈએ છીએ, અને પકડાઈ જઈએ ત્યારે નીચું જોઈએ છીએ. પરંતુ દેશદેશના વ્યવહારોમાં આપણે મુત્સદ્દીગીરી એટલે અસત્ય હિંસા વગેરે કરવાં એમાં શરમ માનતા નથી, સગવડ હોય ત્યાં સુધી પાળવાનો દેખાવ કરીએ છીએ અને દેશનો સ્વાર્થ તે છોડવાથી સધાતો હોય તો ખુલ્લુંખુલ્લા ઉપરનો દેખાવ ઉતારી નાખીએ છીએ. એમાં કશું શરમબરેણું કશું એમ મનથી પણ માનતા નથી.

આ મામલામાં આપણી માન્યતા જુદી છે. દેશના કામમાં — બહેર જીવનમાં પણ સિદ્ધાન્તો ઉપર ખડા રહેવું એમાં જ સાચું મનુષ્યત્વ છે એમ જ આપણે માનીએ છીએ. સ્વાર્થ સાધવાની સગવડ જોઈને સાચું

વર્તન તથા ખેસવું એ આપણા માનવી જીવનમાં સરમ ભરેલું છે, માણસની માણસાઈને જાંખપ લગાડનારું છે, તો દેસના કે ટોળીના વ્યવહારમાં એવું વર્તન નીચું મટીને જીંચું કેમ થઈ શકે ?

આપણે સંકલ્પ છે કે આપણે એવી શ્રદ્ધાથી ચાલવું છે, તેથી આપણે એ પણ સંકલ્પ છે કે આપણે એવા સ્વગત્યની રચના કરવી છે કે જેના પાયામાં સત્ય અહિંસા આદિ એકાદશ નિદાન્તો હોય. ખીજાએ ભલે તેને અસકલ કહીને તરછોડે, પણ આપણે જાણીએ છીએ કે જે પ્રજાએ અસત્યને રસને ચાલી સ્વાર્થ સાધી લેવા જશે તેમને ક્યારેક પાછા વળવું જ પડશે, કારણ કે જે ચોતાના સ્વાર્થ ખાતર સત્ય અહિંસા છોડવાનો એક પ્રજાને બાધ નથી તો ખીજા પ્રજાએને પણ શા માટે બાધ હોય ? તેઓ શા માટે પહેલી પ્રજાએ કરતાં એ માર્ગમાં ઓછી જિતરશે ? આવી પ્રજાએ ક્યારેક અનુભવની ટોકરો ખાંઈને જાણશે જ કે સ્વાર્થ સાધવા માટે અસત્ય હિંસાનો માર્ગ ટૂંકો અને સહેલો દેખાય છે, પણ તે ખરેખર ટૂંકો પણ નથી અને સહેલો પણ નથી. તેમાં મહા સંહારો, મહા દુઃખો, મહા પડતીથી તેઓ બચી શકવાના નથી. લાંબે સરવાળે તો સત્યઅહિંસાનો માર્ગ જ ટૂંકો છે. તેમાં કષ્ટો તો હશે, પણ તે જાતનાં નોતરેલાં હોવાથી મીઠાં લાગશે, આપણને ઊંચે ચડાવશે, અને મનુષ્ય-કુટુંબને આળે છે તેના કરતાં કંઈક વધારે ઉન્નત અને સુખી બનાવશે.

જડેરજીવનમાં સિદ્ધાન્તો ન હોય, સ્વગત્ય મળતું હોય તો ગમે તે રસતે જવું, એમ માનનારા આપણા દેશમાં પણ થોડા નથી. તેઓ આપણા વર્તનને હમમે. તેમને હસતાં એકદમ અટકાવી કેમ શકીએ ? સત્યઅહિંસા આદિ સિદ્ધાન્તો ઉપર અડમ રહીને આપણે તેમાંથી સ્વરાજ્ય રચવાની શક્તિ પેદા કરી બતાવીશું, અને તે બતાવી શકીએ નહીં ત્યાં સુધી ધીરજથી તેમનું હસવું સહન કર્યે જઈશું.

“ નીતિ તરીકે ”

ગર્ભ કાચે મેં કહ્યું કે જાડેર જીવનમાં — સ્વરાજ્યના કામમાં સિદ્ધિ આપના આપણા દેવા નહીં એમ કહેનાગ દુનિયામાં અને આપણા દેશમાં પણ ધણા છે. એમ બોનવું એ એક દુનિયાની પ્રવચિત દેશન જ છે. એમ ન કહીએ તો ભોટમાં ખપયું એવી સૌને બીક લાગે છે. જાડેર જીવનમાં ધૂર્તતા, અનુરાધ, લુચ્ચાર્ધવી વર્તી કાર્ત્ત ક્ષમણે ઉગવી જાય છે તો ભોટો તેની એ હોશિયારીથી ખુશ થઈ જાય છે અને તેને સામાસીથી વધારી લે છે. તેની ધૂર્તતાને મુત્સદીગીરી અને ગજનીતિનાં ભોટાં નામે આપે છે. પંચતંત્રમાં શિયાળની ચતુર્ગની વાનો વાંચીને કાને ગવતસિયાં નથી થતાં ?

જાડેર જીવનમાં લુચ્ચાર્ધ માટે આવું ‘અકો’પણું એ માણસજાતનો ભોટો રાગ જ છે. તે એટલો દેલાયેવો છે અને એટલો ચેપી છે કે આપણાં પોતાનાં મન પણ તેનાં ઝેરી જન્તુઓથી મુક્ત નથી. આપણે સિદ્ધાન્તો ઉપર શ્રદ્ધા બાંધવા છત્તીએ છીએ, પણ આપણા મનની વધણ જુદી જ દિશામાં જતી હોય છે.

આપણે, જેઓ સ્વરાજ્યસ્થાપના મીઠા કામમાં ભળેલા છીએ, તેઓ ચાલો, આજે આપણા પોતાના મનનુ જગ પૃથક્કણું કરીએ. આપણા કામમાં સત્ય અદિ સા આદિ સિદ્ધાન્તો માટે આપણને વધારે આગ્રહણ છે કે રાજનીતિ અથવા મુત્સદીગીરીને નામે બોલાખાના સિદ્ધાન્તજગ માટે, તે તપાસીએ.

આપણને શું માન્ય પડે છે ? સત્યઅદિસાની વાનો સાંભળીને આપણે એકબીજા સામે ખવી આખે જોઈએ છીએ અને મૂંઝમાં દસીએ છીએ. સત્યઅદિસા આદિનું નામ દેશના પ્રજામાં આપણે ચાલવા દઈએ છીએ તો એક તો દેશમાં બીજા માર્ગે જવા જોઈએ શરૂ, ધન, આદિનું બળ આજે પેના કરી શકાય એવો કાર્ત્ત રતો આપણને જડતો નથી તેથી; અને બીજા, આપણા નમીયમા આજેવાનો એવા મજા છે કે જેઓ પડતાં, ખેસનાં, સૂનાં આ સિદ્ધાન્તોનો જપ હોડતા જ નથી તેથી. આપણે કપાજે હાય મૂંઝી કહીએ છીએ. “ દેશમાં સ્વરાજ્યનું નામ લેનાગ તો બીજા બહુ નેતાઓ છે, પણ તે માટે લડનારા અને આગળ પડીને પ્રજાને લડાવનારા બીજા કાર્ત્ત નથી. તેથી આ આજેવાનોનાં મગજમાં જે કંઈ તરંગો હોય તેને કબૂલ કર્યા વિના અમારો આદો જ કર્યા છે ? જે સ્વરાજ્ય લાવી

આપતા હો તો તમાગ સત્યઅહિસા કળૂન છે, પણ અમે તો તે કામચલાઉ નીતિ તરીકે જ કળૂન કરીએ છીએ, તમારી માફક અમે તેને ધર્મ સમજ માથે ચડાવના તૈયાર નથી ” એટલે કે “ જાહેર રાજકારણ પૂરતા જ અમે તે પાળશુ અમાગ ખાનગી જીવનમા તો કાંચે તેમ વર્તશુ અને ગજખારણમા પણ લાગ જોઈશુ તો ગમે ત્યારે તમારા સિદ્ધાંતો તમને સોપી દઈશુ ’

આગેવાનો જાણે છે કે આ સિદ્ધાંતો કઈ ‘કળૂન’ એમ મોટથી યોગનાથી તરત જ હૃદયમા ઊતરી શકે નહી ખી વગાડા પછી તેને ધીરે ધીરે ઊગવા દેવા જોઈએ તેથી તેઓ આપણી સાથે ધીરજ નાખે છે આપણને જૂના, બેનફા હી આપણો ત્યાગ કરતા નથી તેઓ આશા રાખે છે કે દેશન કાર્ય સત્યઅહિસાની પદ્ધતિ પર કરતા મરતા આપણને તેના ઉપર શ્રદ્ધા બેસતી જશે સિદ્ધાંતોના પાલનથી આપણુ પોતાનું તેમ જ દેશનુ બગ વધી રહ્યુ છે એનો આપણને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થશે

પરંતુ આપણુ મગજ કેરી વિચિત્ર રીતે કામ કરે છે । તે કોઈ વાતે શ્રદ્ધાની પકડમા આવવા તૈયાર જ નથી રોગીનું શરીર જેમ તેને અમૃત જેવુ અન્ન ખરાડાવીએ તો પણ તેમાથી પોતાને માટે રોમનુ એર જ બનાવી લે, તેમ જો પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય તેમાથી આપણુ મગજ પોતાને માટે અશ્રદ્ધા જ ધટાવી લે છે

સત્યઅહિસાની દિનચાલોને લીધે ગજમા કઈક સ્વરાજ્યની ગરમી દેખાય છે તો આપણને એમ જ માન્યામા આવે છે કે, અમુક મુત્સદ્દીગીરી વાપરી મરકારને પેચમા ઉતારી તેથી જ આ ગરમી આવી છે પાછા પડવાનું થાય છે તો આપણે માનીએ છીએ કે આગેવાનો સિદ્ધાંતોનુ પૂછકે પકડી રાખે છે તેથી જ પાછા પડીએ છીએ

નેતાઓ સિદ્ધાંતો ઉપર બાર મૂક્યા કરે છે કારણ કે તેઓ જાણે છે કે તેમા આત્મમજનો દાડગોળો છુપાયેલો છે, ને આપણા જેવા કાર્યકર્તાઓમા તેમ જ હિંમત દારી મેડેલી પ્રજામા પણ તે સત્યસૌંચ પૂરો. પરંતુ આપણા નિર્માણ અને અશ્રદ્ધાળ મન તે જ સિદ્ધાંતોના ઉપર પોતાના જુદા જ અર્થો મેસાડે છે

અગિયારે સિદ્ધાંતોને આપણા રાજનીતિ અથવા મુત્સદ્દીગીરીના અવળા ચક્ષુમાથી જોતા આપણે કેવા કારમા અને નિર્જીવ બનાવીને જોઈએ છીએ તે સાબતો -

૧ સત્ય — આપણે એકે જિતાયેલી અને નિ રાજ પ્રજા છીએ એ સત્ય હકીકત છે અમે જ નાખથી સિખા સુધી રાજસભા છે, ધન અને વિદ્યાનના બગમા પૂરો છે એ પણ હકીકત છે ગમે તેટલા ઊંચાનીચા

ધર્મ એ તો પણ તેને પેચમા સપડાવવો આપણે માટે શક્ય નથી. આપણી પાસે એક જ પેચ બાકી છે, અને તે એ કે તે લોકોના ઉપર આવી છાપ પાડવી: “અમે સત્ય સિદ્ધાન્તને માનનારા છીએ; તમારી સાથે સ્વરાજ્ય માટે તકરારમાં જિતરશું, પણ જેટલી તકરાર કરશું તે ખુદ્દેખુદ્દી કરશું, તમને કપટનીતિ કરીને કદી જેતરશું નહીં.” આવી છાપ પાડવા ખાતર આપણે સત્યને અચૂક પ્રમાણમાં તો પકડી જ રાખવું પડશે. તેટલું આપણે પકડી ગંभीરે છીએ, પરંતુ ઘણી વાર, હવેલાગ આવ્યો છે એમ ખાતરી થતાં પેચ તરીકે પકડેલું સત્ય હાથમાંથી છૂટી જાય છે, અને ધુરખા નીચે છુપાવેલું કપટી મોં ઉઘાડું પડી જાય છે.

૨. અહિંસા — લડાઈ કરવાનું બળ કે સગળ્ય આપણી પાસે છે જ નહીં, તેથી ધારીએ તો પણ લડાઈ કરી શકીએ તેમ નથી. તેથી આજ તો કાયદો અહિંસાની નીતિ રાખવામાં જ છે. એથી સામાના ઉપર આવી છાપ આપણે પાડી શકીએ “અમે તો સિદ્ધાન્ત તરીકે અહિંસાના પૂજારી છીએ, તેથી જ અંગ્રેજ સામે આંગળી પણ ઊઠી કઢવાના નથી. કોઈ કોઈ વાર લડત કરશું, પણ તેમાં અમે હિંસા વાપરનાર નથી.” પરંતુ છાપ પાડવા ખાતર ધારણ કરેલી અહિંસાને ડગલા ડેટલી વાર? ઘણા એવા પ્રસંગો આવી પડે છે કે ભયારે અંગ્રેજ સાણસામાં આવ્યો છે એમ આપણને દેખાય છે, અને જરાક હિંસા કરી લઈશું તો કિલ્લો ગળડી પડશે એમ લાગે છે. તેવે વખતે અહિંસાનો ધુરખો ઉતારી અંદરના નખદત બતાવી દેવાની લાલચ આપણાથી રોકી શકાતી નથી. જો કે એ નખદત વડે ઉઠરડા કરતાં વધારે ધ્વજ તો આપણે પહોંચાડી શકતા નથી; માત્ર આપણા અંદરના વિચારો ઉઘાડા પડી જાય છે અને વર્ગોના અહિંસાના પાવનથી બધાયેલી પ્રતિજ્ઞ તૂટી પડે છે.

૩. અસ્તેય — “અંગ્રેજોની જેમ ખીજા કોઈના રાજ્ય કે ધનની ચોરી કરવા અમે માગતા નથી,” એમ આપણે બોલીએ છીએ અને દુનિયામાં આપણા પોતાના નિર્દોષપણાની છાપ કેવી સરસ પડી તે જોવા આંખ ઊઠી કરીએ છીએ. પણ દુનિયા લોકોના મોંની આવી બડાઈ સાંભળી દુનિયાના બળિયાઓ મગ્ગકમાં હસે છે. આપણે ચોતે પણ આપણું બોલવું સાંભળી શરમાઈએ છીએ. વળી આપણે રાજનીતિ તરીકે જ અસ્તેય સ્વીકાર્યું હોવાથી આપણા દેશમાં જેઓ આપણા કરતાં દુનિયા છે તેમની તો ચોરી ચાતુ જ ગંभीરે છીએ. પછી અસ્તેય બોલીએ ત્યારે તે બોન છાતીમાંથી બહુબહુટ સાથે કેમ કાઢી શકીએ? જેમની આપણે ચોરી કરીએ છીએ તે આપણા સ્વર્ગના ઉપર કેમ આરથા રાખે?

૪ અપરિગ્રહ — આ સિદ્ધાન્ત તો આપણે મુળમાંથી જ માનના નથી આગેવાનો તેનો વારે વારે નામોવ્યાગ કરતા નથી, માન પોતાની પ્રાર્થનામાં રાજા નીને અને પોતાના ખાનગી જીવનમાં હિતારીને શાત મડે છે તેથી તેની સાથે પોતાના હિંમતવાની આપણને જરૂર પડી નથી બાપી, અગત જીવનમાં તેમ જ આખા દેશના જીવનમાં અપરિગ્રહ એ તો માણસને તદ્દન જગતથી દૂરામાં ફેંકી દેનારો વિચાર છે એમ જ આપણે માનીએ છીએ આપણને પોતાને શુભસમવડના સાધનો જેટલા મળે તેટલા ઓછા, અને આપણે દેશ પણ દુનિયાના સર્વ દેશો કરતા માનવા યાત્રા, મોટા મોટા કારખાનાઓ અને ઝગમગતા શહેરોથી દૂરથી જીરે, એ જ આપણા આશ્રમ છે પણ આપણી આં અશ્રદ્ધા પણ ખરે વખતે નડવા વિના રહેતી નથી આપણા પરિગ્રહો — માન મિનત્તો સ્વરાજ્યની હાલતમાં હોમવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે આપણે ટપી શકતા નથી

૫ મલ્લવચ — મલ્લવર્ધન તો નામ સાબળીને જ આપણે ઠેક પડીએ છીએ "આ સિદ્ધાન્તને રાજકાળથી સાથે શો સમય છે? માર્ગ પણ પ્રજાની પાસે બ્રહ્મચર્યનો આશ્રમ મૂકવો એ તો કેવળ પામનપણ જ છે. વળી નેતાઓ તો બ્રહ્મચર્યના અર્થને બમની વાતવાતમાં જાત ઉપર સમય મૂકવાનું સમજાવે છે એ રીતનું સંન્યારી જીવન સ્વીકારવાને અમે તૈયાર નથી સ્વરાજ્યની હાલતને ખાતર જ્યારે જેટલા મોજશીખ છોડતા પડશે તેટલા છોડશું પણ બ્રહ્મચર્યને અમારા જીવનનો આદર્શ બનાવના અમે તૈયાર નથી" આપણે આવેશમાં આમ બોલી તો જર્જરે છીએ, પણ જ્યારે સ્વરાજ્યના સૈન્યનું મધ્ય જીવન શુભ રાત્રો વખત આવે કે, જેનો અથરા ધગધગા આદિના નાશનો વખત આવી પડે છે અને દેશને ખાતર ધાનધાન ગનગન ગ્રંથરાનો વિવસ આવે છે, ત્યારે આપણે નકાના નીચડીએ છીએ દેશમાં જ્યારે હાલત જાગે કે ત્યારે સૈનિકોને દુખમાં જ માન્ય પડે છે.

૬ અસ્વાદ — આપણને એટલો ક્રોધ થડે છે કે સ્વરાજ્યની વાતમાં અસ્વાદને પણ જે સિદ્ધાન્ત તરીકે ધુસાડનારી દિગ્મત કરે તેની સાથે તો જાણે આપણે માર્ગ પણ જાતનો સમય જ ન પાડીએ આપણે ખૂમ પાડી બિડીએ છીએ "આ તો રાજકારણ ચાલે છે કે નિધવાઆશ્રમ?" પણ નાની નજીવી જીમડીએ આપણા જીવન ઉપર કેટલું સામ્રાજ્ય જમાવ્યું છે એ ખરે વખતે પરખાઈ આવે છે આપણે ચાખીડી જેવી ચીને ન મળે તો પણ મધ્ય કાચા ચર્મ જર્જરે છીએ

૭ જાતમહેન્ત — આ ગોળી પણ સ્વરાજ્યના સિદ્ધાન્ત તરીકે ગળવી એ આપણાથી બની શકે તેમ નથી "જે મજૂરી કરવાથી સ્વરાજ્ય મળતું

હોત તો હિંદુસ્તાનની વસ્તીનો મોટો ભાગ વર્ચોથી લોકનાં પાણી ભરતો અને લોકનાં ફાડતો ચર્ચાગરો છે, છતાં સ્વરાજ્ય કેમ ન આવ્યું ?” આપણે ખોટી બીડીએ છીએ. જાતમહેનતના ચિહ્નરૂપે વધારે નહીં તો અરથો કલાક દરેક સ્વરાજ્યના ચાહકે જાતમહેનત કરતી, અને આકરી મહેનત બધાથી ન થઈ શકે તેથી રૂંટિયો કાંતવાની જ કરતી — એવી સૂચના આવી ભારે આપણે ભારે વિચારણામાં પડ્યા, અને સૂચના આખરે ફગાવી દીધી ત્યારે જ આપણને નિરાંત વળી. પણ એમ કરીને આપણે સ્વરાજ્યને પણ દૂર ફગાવ્યું છે એ આપણે દેખના નથી. આપણે આપણા મહેનતુ કરોડોથી દરેક રીતે અનુગ્રહ પડી ગયા છીએ, ઉદાહરણ તરીકે તેમનાથી જાણે ને જાણે રહીએ છીએ, તેમને આપણી નજીક ખેંચી જ શકતા નથી, તેમને સમજ જ શકતા નથી, તેમનામાં સ્વગત્ય માટે અને આપણા પોતાના માટે વિશ્વાસ પેદા કરી શકતા નથી. તેમના જેવા મહેનતુ બનીએ તો એમનો પ્રેમ મેળવી શકીએ, પણ આપણે તેવા થવા માટે સાના તૈયાર થઈએ ?

૮. અમર — અગિયારે સિદ્ધાન્તોમાં આ એક એવો છે કે જેનો અરથીકાર ઠોઠ કરી શકે નહીં. લોકો વચ્ચે નિર્ભય વીર તરીકે માન પામવું હોતે નથી અમર ? પરંતુ અમર માનવી કંઈ તે માન મળી જતું નથી કે માત્ર મોઝાના ફાંદા મારવાથી અને છાતી કુદાવવાથી પણ અભય આપી જતું નથી. આપણે સત્ય અદિસા આદિ સિદ્ધાન્તોને કેમ દડતાથી વળગી રહી શકતા નથી ? કેમ તેમને વાનરાતમાં છોડી દઈએ છીએ ? કેમ આપણે હંમેશાં સગવડોના ધર્મ ઉપર જ રહીએ છીએ ? શું તેનું દારણ એ જ નથી કે આપણી છાતીમાં અભયને છુવવો સિદ્ધાન્ત બનાવવા નેટલું બળ આપણે ઠેળવ્યું નથી ? આપણે દેશબક્તિ કમ્પી છે, પણ તે કરતાં આપણાં માર્ગમિત્રતા અને જીવિતને પ્રિય આવે એવું નોંધીએ એટલે આપણા વિચાર ફરી જાય છે. આપણા મોજશોખ ઉપર કાપ પડે ત્યાંથી આપણે પમાયન કરીએ છીએ. આપણે તો ઠોઠ એ રીતે માથાને સાટે દેશની અથવા પોતાના ઠોઠ પણ વઢાવ્યા બેધની ભક્તિ કરનારાઓ નીચે છે તો તેમને ગાંડાઓમાં ગણી કાઢીને હસવા પણ બેસીએ છીએ. આપણાં કાર્મોમાં અને આપણી લડતોમાં તેથી જ કશું બળ જામતું જ નથી. કરોડ વિનાના ધડ જેવાં તે દીલાં અચિર રહ્યાં કરે છે.

૯. સ્વદેશી — સ્વદેશીને હોદ્દની વફાદારી તો આપણે બધાય આપીએ છીએ, પરંતુ તેને આતર અમરડો ભોગવવાને અને શોખ ઉપર કાપ મૂકવાને બધા તૈયાર છીએ કે ? સંચાના માલની તોલે આવનારી ચીજો વાપરવા સુધી આપણું સ્વદેશી પહોંચતું હશે, પરંતુ આપણાં પોતાનાં ગામડાંના

કારીગરોને મરજી થયાવવા ખાતર તેમના હાથની જાડી બનાવટોને પણ વડાડી કરી વાપરવી, તેમાં જે પૈસા વધારે ઘસાવું પડે તો પણ પ્રેમથી ઘસાવું, પરદેશી કે સહેરી સંચાઓની જીવલેણ હરીફાઈમાં તેઓ પિસાર્ધ રહ્યા છે તેમાંથી આપણા સ્વદેશી સિદ્ધાન્તની હાકથી તેમને મ્હણ આપવું, એટલે સુધી આપણું સ્વદેશી પહેંચે છે ખરું ? મરતા કારીગરોને ઉત્તેજન આપવા, તેમના કામને પ્રતિષ્ઠા આપવા ખાતર, તેમાં સુધારાઓ કરવા ખાતર, એમનાં કામ આપણે જાતે કરવાં જોઈએ — ત્યાં સુધી પણ આપણું સ્વદેશી તો જવું જોઈએ છે. એ દષ્ટિએ દરેકે જાતે કાંતવું જોઈએ એના ઉપર ભાર મૂકવામાં આવે છે. છતાં શું આપણે તે વાતને હમી કાઢતા નથી ? તૈયાર ખાદી વાપરીએ છીએ તો પણ આપણી વૃત્તિ ડેવી હોય છે ? નિર્વાહવેતનનું ‘વિચિત્ર અને અવ્યવહારુ’ ધોરણ કાઢીને ખાદી મોંઘી કરી નાખવા માટે આપણે ચરખાસંઘ ઉપર હંમેશાં ટીકાતો મારો ચલાવ્યા જ કરીએ છીએ, એની પાછળ રહેલી સ્વદેશીની સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ જોવા તૈયાર જ થતા નથી. કદાચ અપ્રમાણિત ખાદી પણ વાપરવા તૈયાર થઈએ છીએ વળી ભોગજોને કાંતવા સુધી પહોંચતા હોઈએ તો પણ ખાદીન્દ્રો સારી, સોજ અને પાછી સસ્તી પૂણીઓ ઘેર બેઠાં પૂરી પાડતાં નથી એ માટે એમના ઉપર હંમેશાં આપણે મારો ચાણ જ રાખીએ છીએ. પીંજ ભેવા સુધી આપણું સ્વદેશી પહેંચવું જોઈએ એની તો કશ્પના કરવાને પણ આપણે તૈયાર નથી.

આપણું સ્વદેશીનું પાસન આણું સગવડિયુ જ હોય તો પછી તેમાંથી દેશનાં ગામડાંઓ સજીવન કેમ થાય ? સુતરના તાંતણામાંથી સ્વરાજ્યની તાકાત કયાંથી પેદા થાય ?

૧૦. અસ્પૃશ્યતાનિવારણ — આ સિદ્ધાન્ત પણ આપણે તેમાંથી સ્વરાજ્યની શક્તિ પેદા થાય તેટલી હદે પાળવા તૈયાર થતા નથી. બહુ બહુ તો આપણે હરિજનોના સ્પર્શ સુધી ગયા છીએ. તેમને જાહેર સભાઓમાં અને ગાડીઓ વગેરેમાં સહન કરી લેવાથી આપણે બહુ આગમ ગયા નથી.

વળી આના મૂળમાં રહેલું જિયનીયના બેદનું ઝેર એકલા હરિજનનું જ જીવન હરણ કરે છે એમ નથી. આખા સમાજમાં તે વ્યાપેલું છે. ગામડાંના મહેનતુ શ્રેણી સાથે આપણા બણેવાઓ કેટલું તુચ્છકારનું વર્તન ગમે છે ? આપણા મોટા ભાગના ધંધાઓ અને વ્યાપારો તેમના અજ્ઞાનનો લાભ લઈ તેમને છેતરવા ઉપર ચાલતા નથી શું ? તેઓ મુઘરે તે જોઈ આપણાં મોં જિતરી જતાં નથી શું ? પરધર્મીઓ અને પગ્દેશીઓ સાથે પણ આપણે જે તિરસ્કાર અને અપમાનનું વર્તન રાખીએ છીએ તે દાર્ઢી પણ સ્વમાનવાળા

લોકો સહન ન જ કરી શકે તેવું છે. મુસલમાનો હિંદુઓને કોઈ વાતે વિશ્વાસ કરી શકતા નથી એ દુ ખગ્નક દશાના મૂળમાં પણ બીજું શું છે? હિન્દુઓ તેમની સાથે તેઓ દલદા, મલિન, અસ્પૃશ્ય હોય તેવું વર્તન જમાનાઓથી ચલાવતા આવ્યા છે તેની સામે જ એ પ્રજાનો આત્મા ઊઠી ઊઠ્યો નથી શું?

હરિજનો સાથે માત્ર સમાજોમાં બેઠે આ ઝેર સમાજ-શરીરમાંથી કેમ કરીને નીકળશે? “પરંતુ હરિજનો તથા મહેનતુ લોકોને પૂરો ન્યાય કરવા જઈશું તો દેશમાં ખગ્નજાટ મચશે, આપણી લડતમાં બાગ લેનારા ઘણા ભડકીને ભાગી જશે, આપણાં કામોમાં પૈસાના ફાળા આપનારા ધનિકો આપણને હિંસર ચડવા નહીં દે,” આવી આવી આપણને બીક લાગે છે.

મુસલમાનો સંબંધમાં તો તેમની સાથે કદી એકતા થવાની જ નથી એ અશ્વક્ષા જ આપણે રાતદિવસ ઘૂંટયાં કરીએ છીએ, અને એકબીજાના બક્ષા પ્રસંગો શૂલી ઝેવેરના બનાવોનું જ રટણ કરીએ છીએ. આગેવાનો એકતાની વાતો કરે ત્યારે પણ તેનો અર્થ આપણે આપણી અમદારી જ કરીએ છીએ. ‘તેઓ પણ મનમાં તો આપણા જેવા જ નબળા વિચારો ધરાવતા હશે, માત્ર મોટેથી દેખાવ માટે જ એકતાની વાતો કરે છે’ એમ માનીને જ આપણે ચાલીએ છીએ. આપણે તેઓની શ્રદ્ધાના ઝગણાને પ્રજાની અંદર ફેલાવો જ દેતા નથી, આપણા સ્વયં સાથે બેળથીને જ તેને લોકોનાં મગજોમાં છતારીએ છીએ.

૧૧. સર્વધર્મસમમાન — જેઓ ખરેખર ધર્મના પાળનાગઓ છે તેમને તો ન્યાં જુએ ત્યાં પ્રજાના જ હર્ષન થાય, જે કોઈ ધર્મનું શાસ્ત્ર જુએ તેમાં નવી નવી ખૂબીઓ જોઈ આવડ થાય, જે કોઈ ધર્મના આચાર જુએ તેમાં તે પ્રજાના કોઈ સુદર વિચારનું પ્રતિબિંબ દેખાય, જે કોઈ ધર્મના સતોના જીવન જુએ તેમાંથી કંઈ ને કંઈ પ્રેરણા મળે. ઝેરવેર અને ઝગડા એ તો ધર્મનું જોતે જીવનમાં પાનન કરવું નથી તેમને હોય છે.

આપણે ધર્મ માત્રતમા કેવા છીએ? આપણે સિદ્ધાન્તોના એટલે કે ધર્મના પાવન વખતે જ સારી થઈ છૂટનારા રહ્યા, ધર્મનો હવાયો મહાત્માઓને બળારી છેડા રહેનારા રહ્યા. હિંદુ તરીકે, આવમાતાની સરસ ચાંદરી કરી તેને ઘડો ભરી દૂધ દેનારી, અજખૂત બળદો આપનારી, હાથણી જેવી કેમ બનાવવી તે ધર્મનો વિચાર નહીં કરીએ. આજની માયની મિતિ માટે દુનિયાની સામે ગાયના પૂઝક તરીકે શરમાઈ ચરવું જોઈએ, તે બાજતમાં આપણે નરદપણાનું વર્તન ગળીશું. પણ ગાયને નામે મુસલમાનો સાથે લડવા લેભા થઈશું. તેમાં પશુ અજોને સામે તો તેમની ગભ્યસત્તાના ડરથી ચૂ કે આ પણ કરી શકીશું નહીં.

આપણે સૌમાં સમાન આત્મા છે એમ બોલી આપણાં શાસ્ત્રો મારે અભિમાન લેવા તૈયાર છીએ, પરંતુ આપણા પોતાના પછાત લોકો પ્રત્યે સમાનતાનું અને ન્યાયનું વર્તન રાખીએ છીએ? તેમને જ્ઞાનદાન આપી સૌની હારમાં લાવવાનો ધર્મ બળ્લવીએ છીએ? માત્ર પરધર્મીઓ તેમનું ધર્માન્તર કરાવવા આવે છે સારે આપણું ધર્માભિમાન એકદમ જાગી જાય છે અને આપણે ધર્મને નામે ઝડપે કરવા કમર બાંધીએ છીએ. પરંતુ આપણે એ વિચાર કરતા નથી કે જે સૌ પ્રતે સાચો ધર્મ આપણે પાળના હોત તો ગરીબ લોકો જરાજરામાં સડેલાંથી પરધર્મ પર ચડી જાય છે એવું કેમ બની શકત? તો તો આપણા મનમાં હમેશાં ખાનગી રહેત કે આપણે રૂપિયો ખરો છે, આપણા લોકોને કોઈ દોષનાવીને કે લવચાવીને પરધર્મમાં ખેંચી જઈ શકે જ નહીં. પરંતુ આપણા હરિજનો, બીવો, ગનીપરજનો કેટલા સડેલાંથી ખિરતી બની ગયા છે? જે આપણે સાચો દિન્દુધર્મ પાળનારા હોઈએ તો એ દશાથી આપણે નીચું નેરિએ અને તેઓની તરફનું વર્તન એક ધાર્મિક પ્રતે હોતે તેનું કરી જઈએ. તો જ-ને આપણે શું કરીએ છીએ? રાજસત્તાના બચી પાદરીઓ સાથે લડવાની તો આપણી હિમત ચાલતી નથી, માત્ર મનમાં તેમને ગાળો દઈએ છીએ, અને આપણું બધું ધરાતન ગરીબ હરિજનો ઉપર ત્રાસ વધારવામાં લાગીએ છીએ.

ધર્મપાનનની કંઈ આ રીત ન હોઈ શકે. આવા ધર્માભિમાનથી ન સ્વધર્મીઓને બળવાન બનાવી શકાય, ન ત્રિધર્મીઓ સાથે પ્રીતિનો સમઘ બાંધી શકાય. અને તે એ ન હોય ત્યાં રંગજનનું દર્શન થવાની આશા કેવી?

‘સિદ્ધાન્તો અમે તો માત્ર નીતિ તરીકે જ માનીશું’ એમ આપણે કહીએ છીએ તેનો આ અર્થ. અગિયારે સિદ્ધાન્તો આત્મચર્યાનો જન્મ દાગોળો હોવા છતાં, આપણા હાથમાં આવતાં હવાઈ જાય છે. મુત્સદ્દીગીરી અને યુક્તિપ્રયુક્તિના પૂજારીઓ આપણે સિદ્ધાન્તોને પણ આપણી એક યુક્તિ જ બનાવી દઈએ છીએ, આપણે મુત્સદ્દીગીરીનો એક પેય કરી મૂકીએ છીએ. પગી એ સિદ્ધાન્તો આપણામાં સલામતની શક્તિ ક્યાંથી આણે? જેને માણસ શ્વસરોસટનો સિદ્ધાન્ત માને નહીં, પણ માત્ર એક યુક્તિ કે દાવ જ માને, તેની હોડમાં માથું મૂક્યા તે કહી તૈયાર થઈ શકે? અને તેમ તૈયાર ન થઈ શકે ત્યાં સુધી તેના વચનમાં કે તેના કર્મમાં બળ ક્યાંથી ઉદ્ભવે? સૌય ક્યાંથી દેખા દે?

તેથી જ—આ સલામતજનની ખામીને લીધે જ, આ સિદ્ધાન્તોનો દાગોળો હવાઈ ગયેલો હોવાને લીધે જ, આપણી સ્વરાજ્યની લડતો રંગ પર આવતી નથી. આપણે થોડે સુધી સલામતનો દેખાવ કરીએ છીએ, પણ

જ્યારે ખરો કસોડીનો વખત આવે છે ત્યારે દેખાવનો મોરો ફાટી જાય છે, અને આપણી નબળાઈ ઉઘાડી પડે છે.

આપણા જેવા ખોટા સૈનિકોને લીધે સ્વરાજ્યની લડતો હંમેશાં પાછી પડે છે એ જોઈ સેનાપતિઓને કેવું કેવું ચતુર હશે ! તેઓ અકબાઈને ઘણી વાર કહે છે : “ જો હજુ આપણી લડતના બળકે આ સિદ્ધાન્તોમાં શ્રદ્ધા આવી ન હોય, હજુ તેને માત્ર નીતિ તરીકે જ માનતા હો, તો શા માટે તેને છોડી, જેને તમે પૂરી શ્રદ્ધાથી માનતા હો તે માર્ગ લેતા નથી ? ” પણ સૈનિકોને સેનાપતિ કંઈ તરછોડી શકે છે ? વળી તે જાણે છે કે આપણી અશ્રદ્ધા આપણી ખોટાઈને આભારી છે તે કરતાં આપણી નબળા સહન-શક્તિને જ વધારે આભારી છે. તેથી તેઓ આપણી પ્રત્યે ધીરજ ટકાવી રાખે છે. હજુ સત્યાગ્રહશક્તિનો વધુ અનુભવ થતાં આપણામાં સિદ્ધાન્તબળનો ઉદય થશે એવી તેઓ આશા સેવે છે.

અવચન ૬૭ થું

આપણા સેનાપતિ

આપણે આપણા અગિયાર સિદ્ધાન્તોની આજ્ઞાત્ર વાનો કરી રહ્યા છીએ, તેમાં મેં એ સિદ્ધાન્તોને માટે ‘ આત્મબળનો દાગોળો ’ એવો પ્રયોગ અનેક વખત કર્યો છે. સિદ્ધાન્તોને આપણે ઠેવી રીતે સમજીએ અને પાલન કરીએ તો તેનાથી આત્મબળ ખેડા થાય, અને તે બળ વડે લડતો લડતાં લડતાં આપણે ઠેવી રીતે સ્વરાજ્ય સર કરી શકીએ, પ્રજામાં ઠેવી રીતે સ્વરાજ્યશક્તિ પ્રગટ થવા માડે, તે આને આપણે જોઈશું.

જ્યારે આપણી પાસે સત્ય, અહિંસા, આદિ સિદ્ધાન્તોની વાન મૂકવામાં આવે છે ત્યારે તે દાર્ઢ છાયાંતિકકધારી, ‘ કાલી રોડી અને સ્ફેદ દાઢ ’ના ભક્ત સાધુવાના તરફથી નથી આવતી, પણ સ્વરાજ્યની લડતના એક સેનાપતિ તરફથી આવે છે, એ આપણે જુદી ન શકીએ. સિદ્ધાન્તોના જે અર્થ અને જે બાજ તેમના અનમાં હોય તે આપણે ઝીંજ્યા જોઈએ. આપણે પોને વેવસા ભક્તો અને મજેરી જોગીઓને જોઈ તે સિદ્ધાન્તોની જે ચિત્રચિત્ર કલ્પનાઓ બાંધી હોય તે પરથી તેનું મૂલ્ય આંકડું ન જોઈએ.

આપણા સેનાપતિને, પહેલાં આવો, જરા વધારે ઝોળાખી લઈએ. તે ભક્ત છે, ઈશ્વરનું નામ લે છે, અને તેની પૂજા શતદિવસ કરે છે,

પરંતુ એ ઈશ્વર કોઈ દેવાદ્યથમાનો દેવ નથી, પણ હિન્દુસ્તાનની ઝૂંપડીઓમાં વસતો દરિદ્રનારાયણ છે. તેને પેટ ભરીને નૈવેદ્ય પકોંચાડવું એ એમની પૂજા છે. એ તપસ્વી છે, પણ એમનું તપોવન હિન્દુસ્તાનનાં સાત લાખ ગામડાં છે. તે યોગી છે, પણ એમની ધૂણી સત્યાગ્રહની છે, અને એ ધૂણીના તાપે તે સ્વરાજની સાધના કરી રહ્યા છે. તે સંન્યાસી છે અને મોક્ષ માટે શ્વાસે શ્વામે ઝંખે છે; પરંતુ હિંદની કોટિ કોટિ દીનદીન પ્રજા સ્વતંત્ર થઈ, એવી જ ઝંખનાની અધિકારી થાય નહીં ત્યાં સુધી તેમને મોક્ષસુખ પણ ભાવતું નથી. તે કૌપીનધારી છે, પણ એમના કૌપીન પાંડળ અર્ધનગ્ન દરિદ્રો સાથે એકરૂપ થઈ જવાની તાંત્રાવેલી છે. એ માળા ફેરવે છે, પણ એમની માળા રેટિયાના ચક્રની છે. તેના ફેરફેરે તે અવળા ચગડોળે ચડેલા જગતના લોકોને સચળી ગતિ ઉપર લાવવા મથે છે. તે ઉપવાસો કરે છે, પણ એમના ઉપવાસો પોતાનું આત્મગણ સ્વરાજ્યના કાર્પ માટે અધૂરું પડવાથી અધીરા બનેલા આત્માનો આર્તનાદ છે. તે પ્રાર્થના કરે છે, પણ તેમની પ્રાર્થના એ છે કે ‘હે પ્રભુ, મને એટલો પ્રેમ અને એટલું સહનબળ આપ કે અંગ્રેજનું સ્વાર્થભૂકું હૃદય પણ પક્ષાળી શકું.’ તે ભગવાનની અકળ લીલા સદા ગાય છે, પણ તેમનું ગાનું ભજનોમાં પૂરું થતું નથી. તેમનું ભજન એ તેમની શ્રદ્ધા છે, તેમનો આશાનાદ છે. “એક દિવસ અણુધારેલી રીતે ઈશ્વર કૃપાટ્ટિ કરશે જ. તે દિવસે નિરાશાનું વાદળ વેરાઈ જશે અને પ્રભાત પ્રગટશે. આજે હિંદી જનતાને કોઈ રીતે સત્યાગ્રહનું શૌર્ય ચડતું નથી ને તે દિવસે પોતાની મેળે ચડવા લાગશે. દારણ કે તેનામાં આત્મા છે, અને આત્મામાં એ શૌર્ય સૂતેલું છે જ. તે દિવસે અંગ્રેજ પોતાની મેળે પીગળવા લાગશે; સત્યાગ્રહ પામે પીગળવું એ આત્માનો ગ્વભાવ છે. ઈશ્વર એ કૃપાટ્ટિ ક્યારે કરશે એ હું જાણતો નથી. પણ ક્યારેક તે કરશે જ એ આશાનાદ હું કદી છોડી શકું તેમ નથી. તેથી પ્રયત્ન કરતાં મને કદી થાક ચડતો નથી. પાછો પકું પકું ને પાંડો આશાભેર કામે લાગી જઉં છું.” આ બજન તેમનું રામરોમ સદા ગાય છે. તેથી બીજા પાછા પડે છે ત્યારે તે સદા આગળ ને આગળ દોડે છે. બીજાઓ ઉત્તરીમાં ગરકાવ થાય છે ત્યારે તે સદા આનંદી ગ્દી શકે છે. બીજાઓ ઘગડ થતા જાય છે ત્યારે તે સદા નાના ને નાના મનતા જાય છે. બીજાઓને માર્ગ સૂઝતો નથી, ત્યારે એમને દરેક નવી પરિસ્થિતિ માટે નવો મૌલિક રસ્તો સૂઝવા પિના કદી રહેતો નથી. તેથી જ તે મહાત્મા છે. તેમની શ્રદ્ધા આપણા સર્વમાં શ્રદ્ધા રહે છે, તેમનો પ્રાણ સૌમાં પ્રાણ પૂરે છે, તેમનું હાસ્ય સૌમાં નવો ઉત્સાહ પ્રેરે છે. તેઓ આપણને માટીમાંથી માનવી કરે છે.

આ મેં કોનું ચિત્ર દોર્યું ? એમાં સંકા જ નથી—તે પૂર્વ ગાંધીજીનું જ ચિત્ર છે. પણ તે તેમનું એકલાનું જ ચિત્ર છે એમ ન સમજશો. એવા અનેક મહાનુભાવ ખીજા પણ મેનાપતિઓ આપણા સારાં ભાગ્યે આપણને ઉપર આપ્યા છે. એ બધા ભલે કૌપીન પદેરનારા નથી, અને બાંનાં ગેસતાં મુખે રામનામ લેતા નથી અને ઉપવાસો કરતા નથી. પણ તે ઉપરથી કોઈ રખે ભુલાવામાં પડતા. અંતરની પરીક્ષા કરશું તો એમનાં હૃદય પણ આવી જ માટીનાં ઘડાપેટાં છે એમ માન્ય પડશે. એવી જ હાડી દરિદ્ર-નારાયણની ભક્તિ, એવી જ તીવ્ર સ્વરાજ્યોગની સાધના, એવું જ પ્રગળ સત્યાગ્રહનું શૌર્ય, એવો જ પ્રખર આશાવાદ—આ બધાં દ્રવ્યો એમનાં તનમનપ્રાણના બંધારણમાં પણ વપરાયેલાં છે.

પરંતુ તેઓનું બાહ્ય રૂપ કૌપીનધારીનું નથી તે પરથી આપણે ભૂમ કરી ખેસીએ છીએ કે, તેઓ ગાંધીજી કરતાં કોઈ જુદી જ માટીના બનેલા છે. આપણે માની લઈએ છીએ કે તેઓ ગાંધીજીના કરતાં આપણી જ ન્યાતના વિશેષ છે; એટલે કે આપણી જેમ તેઓ પણ યુક્તિપ્રયુક્તિ અને મુક્તિદોષીરીના જ ઉપાસકો છે. ગાંધીજી સત્ય, અદ્વિત, આદિ સિદ્ધાંતોની વાત કરે છે ત્યારે તો આપણે તે તેમના ત્રિવેણી વાત છે એમ માનવા તૈયાર હોઈએ છીએ, પણ ખીજા સેનાપતિઓ ત્યારે તે જ વાત કરે છે ત્યારે આપણે એકબીજાની સામુ લેઈ આંખની કાઢીએ કુદારીએ છીએ. નેતાઓ સિદ્ધાંતોને એક દાગ રૂપે જ દેંદ્રી રહ્યા છે; તેઓ એક તરફથી ગાંધીજીના બળને શીયામાં ઉતારી દેશના કામમાં તેને વાળે છે, અને બીજી તરફથી સરકારને આપણે સૌ સત્ય, અદ્વિતના પાળનાર સાધુપોકો છીએ એવા ભ્રમમાં નાખી તેના મારથી પ્રગળે બચાવી ગયા છે, એવો જ અર્થ આપણે તરત ઘટારી લઈએ છીએ; અને આપણા નેતાઓ કેવા પડ્યા છે એમ ઠંડી, મનમાં ને મનમાં તેમને અંજલિ આપીએ છીએ.

આપણે આપણી હોશિયારી અને ચતુરાઈમાં આ રીતે મન રદીએ છીએ. પરંતુ તેનું પરિણામ એ આવે છે કે આપણે આપણા પોતાના જ દારૂગોળામાં પાણી રેડીએ છીએ. ગાંધીજીને તો આપણે મૂળથી જ સાધુ-બાવામાં ગણી કાઢ્યા છે. “તે તો સિદ્ધાંતોની વાતો કરે જ, એ રાજ્ય-નીતિના વ્યવહારમાં શું સમજે ? પણ માથાના ફરેલા માથાસ છે, એટલે લગભગ તે વખત પૂરતા તેમને નબાની લાગે. સિદ્ધાંતો પર ભાર મૂકે ત્યારે બહારથી ડોઝાં ધુણાવવાં, પણ તેના ઉપર ગભીર કદી ચલું નહીં.” આમ કરીને આપણે એમનો દારૂગોળો બગાડીએ છીએ. અને ખીજા નેતાઓ

સત્ય અદિંસાની વાતો દરે તેને મુતસદીગીરીનો દાવ ગણી તેમના દારૂગોળાને પણ પનાળી નાખીએ છીએ.

આમ ન કરતાં તેઓ સિદ્ધાન્તોની વાતો દરે છે ત્યારે તેઓનાં મનમાં ખરેખર શા શા બાવો રમના હોય છે તે જ સમજીને જીતીએ, એમાં જ આપણું અને દેશનું કલ્યાણ રહેલું છે. આવો, ત્યારે, હવે તેમનાં હૃદયોમાં જરા દૂગટ્ટી મારીએ અને અગિયારે સિદ્ધાન્તો ત્યાં કેવા રૂપમાં રહેલા છે તેનો પરિચય કરીએ.

મવચન ૧૮૩

સત્યમાં કયું બળ છે ?

સત્ય એ નારાયણ છે, આત્માનો ગુણ છે. અમિમાં ગરમી રહેલી છે તેવો તે ગુણ મનુષ્યમાં રહેલો જ છે. તેથી દરેક માણસ સ્વભાવથી જ સત્યનો પૂજારી છે. સત્ય પામે તેનું મસ્તક નમ્યા વિના રહી શકતું જ નથી. જૂગ માણસે ગમે તેટલાં હથિપારો સભ્યાં હોય અને ગમે તેટલું રાજ્યસત્તાનું બખ્તર પહેલું હોય, ગમે તેવી મુસદ્દીગીરીની હન્દ્રજાળમાં તેણે પોતાનું મૂળરૂપ ઢાંક્યું હોય, પણ સત્ય પામે તે સરમાઈ જાય છે, અંખવાણે પડી જાય છે, તેના હાથમાંથી હથિપાર વાપરવાનું જોર ઓસરી જાય છે, તેના મનમાંથી મુતસદીગીરીનું કપટ ચિરાઈ જાય છે, તેની છાતીમાંથી ખુન્નસનું ઝેર શમી જાય છે.

આ સાંભળી હસશે નહીં. તે શ્રદ્ધાથી માનો. તમારા અંગન જીવનમાં, કુટુંબમાં, ધંધામાં, સમાજમાં તપાસો. જ્યાં જોશે ત્યાં શું સત્યનિષ્ઠ માણસ માટે માન નથી ? તેની સાથે લોકોનું વર્તન શુદ્ધી જ જતનું નથી હોતું ? ખીજાઓના ધન કે બળથી દુઝાર્જને લોકો જે કચ્ચા તૈયાર નહીં થાય તે, તેના એક વચનથી કચ્ચા તૈયાર થઈ જતા નથી ? તેની આંખ જોઈ જૂગાઓ ચૂપ થઈ જતા નથી ? ગુંડા તોડાનીઓ ડાલા અને દલાગમ થઈ જતા નથી ? કંધાઓ સવળા થઈ જતા નથી ?

આનો પગ્યો ગાંનીજી જેવાઓના જીવનમાં તો કાણે કાણે મળે છે. પણ આને તમે તે જોવા તેમની તરફ ન જશો. એ તેમના મદદમાપણાનો પ્રભાવ છે, એવો તમે નાદડનો બ્રમ કરી બેસશો. તમારી આસપાસ — ઘરમાં, રજિનામાં, ગામમાં જ નજર નાખો. દોઈ ને દોઈ સત્યઉપાસક ત્યાં હોય જ છે. ક્યાંક દોઈ આદ્યમી હશે, ક્યાંક દોઈ સ્ત્રી હશે, ક્યાંક દોઈ

બાળક પણ હોઈ શકે છે, જેના સ્વયંભૂત આવાં આવાં ન માની શકાય તેવાં પરિણામો આવે છે.

સત્યના બળનું આવું દર્શનતમને પ્રત્યક્ષ થાય, તો પણ શું તમે માનવા તૈયાર થશો નહીં, કે બીજાં બળો જેવું જ તે પણ એક બળ છે ? સત્ય એ ગુરુત્વાકર્ષણ જેવું જ, વીજળી જેવું જ એક બળ છે. તેનાથી વધારે અદ્ભુત ગુરુત્વાકર્ષણ અને વધારે સૂક્ષ્મ, તેથી જ વધારે તેજ, એવું તે બળ છે.

હાથ જમીન તેના કરતાં વધારે હાથ ઠાકાળીથી બોલાય છે તો તમે તરત માનો છો; પણ તમે એ પણ જોઈ શકો કે, એક સેવાસતિયો માણસ હાથમાં ઠાકાળી સર્જને આગળ યાય છે અને દાક્ષ પાડે છે, ત્યારે ધરોધરથી લોડા ઠાકાળીઓ સર્જ સર્જને નીકળી પડે છે અને રમતાં રમતાં ગામની મુદર સડક બનાવી દે છે. સત્યનું આ બળ ન આવ્યું હોત તો લોડાને ઉત્સાહ ચક્રો ન હોત, અને ઠાકાળીઓ ધરોમાંથી પોતાની મેજે બહાર પડી ન હોત. એક પંપ ઉપર વીજળીનું બળ જોડવાથી તે પાણીને ઘોધ ચલાવે છે એ તમે માનો છો. પણ શું તમે એવું દરખાસ કરી પણ જોઈશું નથી કે એક સેવાસતિયો માણસ દાક્ષ પાડીને આગળ યાય છે તો ધરોધરમાંથી લોડા પાણીના ડોળમાં સર્જ સર્જને નીકળી પડે છે; જે લોડા અત્યાર સુધી મોડાં વકાસી આગળો તમારો જોવાં કરતાં દતાં, એક સાગણી નિનાના અવ્યવસ્થિત રાજા સમાં દતાં, તેઓ તરત મનુષ્ય બની જાય છે; વ્યવસ્થિત, એકજીવવાળો, હક નિશ્ચયવાળો સંઘ બની જાય છે અને રમતાં રમતાં આગ બોલતી નાખે છે ! સારી રીતે જોડેલી વીજળીએ જે હાથ ક્યું તે જ હાથ — અમુક ગેઝન પાણી ખેંચવાનું શું આ બીજી જાતના બળે પણ ન હયું ?

એક દોષદાર કે મામવત્તર ગામમાં જઈ બૂમમરાડા કરે અને ગાળો દે, તેથી ગામના લોડા આર્જ જાય, જગમ જગમ પડેલિયાનાં મોં પણ શિયાપિયા ધર્મ જાય, એ તમે દોષ જુઓ છો. અને તેથી રાજ્યસત્તામાં બળ છે એ તમે માનો છો. સત્તા આમળ શાણપણ સા કામનું ? — એમ કહી તમે ચૂપ રહો છો. પણ ગામમાં એકાદ માણસ પણ સત્યબળિયો નીકળી પડે છે, બોખારીને અવાજ આપે છે. તરત પેનો અધિકારી તેના તેજ આગળ ખસિયારૂં પડી જાય છે. લોડા પણ સ્વમાનથી ન વર્તી શક્યા તે માટે સરમાય છે અને મનુષ્યની જેમ વર્તવા મંડી જાય છે. — આવા દેખાવો બને ક્યારેક જ જોવા મળે છે, પણ દરેક ગામને ચોરે દોઢક ને દોઢક દિવસે તે બન્યાનું સ્વરૂપ દરેક લાજ કરી જ શકશે. કયા બળથી એ આખી હવા પનદાર્જ ગર્જી પેના માણસ પારો કર્યાં હથિયાર દતાં નહીં, કથી સત્તા હતી નહીં. પેની આગેવાની નીચે જઈ કરી ગામલોડા

મને મારી નાખશે એવી પેલા અમલદારને ધાડ હતી, એમ પણ નથી. તે ધારત તો અવાજ કરનારને પકડી શકત, મારી શકત. પણ સત્યમજ્જ આગળ ગુંડાનું ગુંડાપણું ઝાંખું પડ્યું, તેની અંદર છુપાઈને પડેલી કેળવણી, ખાનદાની, ન્યાયશુદ્ધિ, દેશભક્તિ, પેલાના સત્તનેજનાં પ્રભાવથી નતગૃત થયા.

આ તો જોકેરજીવનનાં દષ્ટાન્તો થયાં. તે લાંબી ગુનામીને ઠારણે, અપાઠનાં ધનપોર વાદળામાંથી કચાગેક જ સૂર્યનું કિરણ અમટી નવ્ય તેમ, કચારેક જ નેવા પામીએ છીએ. પણ કુટુંબજીવનમાં સત્યમજ્જના દાખવા ઘણા વધારે પ્રમાણમાં નેવાના મળે છે. ઘણી પોતાની પત્નીને દમાવવાના બનાવો તો તમે રોજ જુઓ છો જ; પણ એ અળખા સતી જીએ. અવાજ કરીને સાચી વાત કરે છે ત્યારે કોપી, લંપટ, દાડડિયો અને જીનમી ઘણી નિસ્તેજ અને ઓશિયાળા જેવો થઈને નીચે જીએ છે, એ દેખાવો પણ ગામડે ગામડે અને ક્ષણિયે ક્ષણિયે થોડા નેવાના નહીં મળે. મોટાથી નાના દમાવાના દેખાવો તો નેઈએ જ છીએ, પણ નાના છોકરાઓ પણ સત્યની સત્તાનો અવાજ ઠાઠે, ત્યારે ગામને ગમ્મનનારો કગડો વડીન તેની પાસે માનથી નીચું માથું કરે છે, એ દેખાવ પણ એટલા ઓછા નથી કે કઢી નજરે ચડે જ નહીં. ધણિયામાના હાકોટાથી મૂજતા દૂબળાઓને તો સૌ રોજ નેઈએ જ છીએ, પણ કોઈ વાર કોઈ સાચૂં દબાવતિ પણ જીએ. અવાજ કાઢીને કુમાર્ગે જતા ધણિયામાને કપડો આપે છે, અને તેના સત્યનેજ પાસે ધણિયામે ભોંવ ખોતરવા લાગે છે—આવા દેખાવો પણ તમારા ગામમાં વરસમાં ડઝન અરવો ડઝન વાર પણ બનતા તમે નેતા નથી શું ?

આવું આપણી આસપાસ રોજ નેના છતાં, સત્યમાં રહેવા તેમને અથવા આત્મમજ્જને ન માનવું, એ તો કોઈ અણસમજી બાળક વીજળીના તારને સાદો તાર માનવાની હક કરી પડડવા નવ્ય, એના જેવું જ નથી શું ? સત્ય તો આખા જગતમાં, આકાશમાં વાયુની જેમ, બરેલું છે. તેમાં અનંત બળ બરેલું હોવા છતાં તે એમ ને એમ દેખાતુ નથી. પરંતુ કોઈ ખેત્રે અથવા દયાવે ત્યારે જ તેમાં રહેલું બળ પ્રગટ થાય છે. પૈડામાં હવાને ભરીએ ત્યારે તે દોડતી મોટરનો બાર ઉપાડે છે. આ શીતળ, મદ, મધુર હવા ઉપર ન્યારે કુદરતમાં ગરમી ઠંડીનાં શોષણ કામ કરે છે ત્યારે તે બપોંકર વડાળનું રૂપ લે છે, છાપગાં ઉડાડે છે, ઝાડ પાડે છે અને ફરિયાનાં જહાજોને ઉચલાવે છે. સત્ય પણ તેવું જ છે. તેનું બળ ન્યારે આપણે કોઈક તેનો આગ્રહ પકડીએ છીએ ત્યારે જ ઉત્પન્ન થાય છે. વીજળીથી તાંનાનો તાર સંચારિત થવો નેઈએ, તેમ કોઈ માણસનું, કોઈ માણસોના સંઘનું જીવન સત્યાગ્રહથી સંચારિત થવું નેઈએ. ત્યારે જ સત્યનું બળ પ્રગટ થાય છે

અને ત્યારે જ એ બળ આગળ જૂઠાઓ, અન્યાયીઓ, જુલમીઓ, ગમે તેટલા બળિયા હોય તો પણ, જાંખા પડી જાય છે, સરમાઈ જાય છે, ગાત્રગતિત યઈ જાય છે. સત્તા આગળ શાણપણ કામ આવતું નહીં હોય, પણ સત્તા આગળ સત્યામદ જરૂર કામ આવે છે. તે સત્તાને જાંખી પાડે છે, નિરોજ કરે છે, સરમાવે છે, ચૂપ કરે છે. સત્યામદ એ સત્તાના જેવું જ એક બળ છે. તેનાથી વધારે સૂક્ષ્મ, વધારે તેજ, પ્રકારે અને ગુણે તેનાથી જુદી જાતનું, પણ છતાં એક રસદ બળ છે. એટલે કે તે બળના ગુણધર્મો બરાબર જોખખીએ અને તેનાથી આપણું જીવન સંચારિત કરીએ, તો તેનાથી ગણિતની એકસાઈથી પણ પરિણામ ઉપજતી શકીએ, એવું તે વિશ્વાસપાત્ર બળ છે.

આપણને આ ઝટ માન્યામાં આવતું નથી. ખીજાઓના અનુભવો જોઈને તે માની નહીં શકાય. સત્યામદનો જાતઅનુભવ ક્યાં વિના હવંત શ્રદ્ધા ન જ આવી શકે. આખ્યા વિના સાકરના ગળપણમાં શ્રદ્ધા નહીં જોમે. ગાંધીજીએ સત્યામદબળથી ચંપારણમાં બિડાંગ સરકારને સરમાવી દર્શો તો પણ આપણે તે બનાવને આપણી પોતાની અશ્રદ્ધાથી જ મૂલવશું. બિડાંગનો ગર્વનર મનનો દુઝો દર્શો તેથી તે નગી પડ્યો, ગાંધીજીને પડ્યું તો લોહો બંડ દર્શો એવા ડરથી સરકારે પાછું પગલું બધું, વગેરે અર્થો આપણે જોસાડ્યું. અને ત્યાં સુધી આપણે સત્યામદબળનો સાક્ષાત અનુભવ કરીશું નહીં ત્યાં સુધી આપણી આવી અશ્રદ્ધાની માન્યતાઓને કાણ દહાવી શકશે ? સત્યામદનું બળ પિછાનવાને આપણે પોને આપણા જીવનમાં તેનો અનુભવ લેવો, પરચો કરવો જરૂરી છે.

આપણે ગમે તે આમદ પકડીએ, ગમે તેવી દડ પકડીએ, તેથી ઉપગ્રંત પરિણામ નહીં આવે. સાચેસાચા સત્તાનો આમદ પકડ્યો તો જ તે સત્યામદબળ સામે જૂઠાઓ, અન્યાયીઓ, જુલમીઓ સરમાશે, ઢાઢા પડશે. કોઈ કોઈ વખત આપણે જોવાના સત્યામદો કરીએ છીએ, અને છતાં આવું પરિણામ જોતા નથી. તપાસ કરશું તો માનૂમ પડશે કે તે વખતે સત્યામદમાંનો 'સત્ય' શબ્દ આપણા મગજમાંથી ખસી ગયેલો હોય છે. કંઈક પણ દડ કરવી, કંઈક પણ તકરાર કરવી, એને જ આપણે સત્યામદનું નામ આપી દઈએ છીએ.

કોઈ વિદ્યાર્થીઓ, જેઓ રખડાંડે તરીકે પંકાયેલા છે અને જેમના રોજના જીવનમાં દેશભક્તિ કદી જોવામાં આવી નથી, તેઓ એક સગસ તોફાન કરવાનું મજે છે એવી વૃત્તિથી શાળામાં કોઈ ગજબીય પ્રસંગ જોઈ હડતાળની મળવળ ઉપાડે છે. તેથી શાળાના વ્યવસ્થાપકો ઉપર તેની છાપ કરી જ પડતી નથી. પરન્તુ એક જ વિદ્યાર્થી, જે નિયમિત અને ઉદ્યોગી તરીકે

જાણીને છે અને રોજ ગામના હરિજનવાસમાં એવા કરવાનો જેનો નિયમ પણ જાણીને છે, તે સાળા તરફથી રેલિયામારસની રજા અને ઉત્સવ માટે માગણી કરે છે. તેની માગણીમાં, તેના આખા વર્તનમાં, તેની સમ્યક્ તરી આવે છે. વ્યવસ્થાપકો ઉપર તેની છાપ પણ વિના રહેશે નહીં. તેઓ કાં તો તેના સત્યાગ્રહને યથા થશે; અને વગ નહીં યાચ તો પણ, ગામલોડો પાસે પોતાની બાજુ રજૂ કરતાં તેમનાં મોં લેવાઈ ગયેલાં હશે, તેમના અવાજમાં જ પોતે ગુનેગાર છે એની તેઓ સાક્ષી આપશે.

અથવા એક બીજું ઉદાહરણ ધરમાંથી લો. એક બાળકની, ધરમાંથી ચોરી ખાવાની ટેવ જાણીની છે. લાટિયામાંથી પેડો ગુમ થયેલો જોઈ મા તેના ઉપર તકોમન મૂકે છે. ચોર છોકરો સાધુપણનો દેખાવ કરી ખૂબ વિરોધ કરે છે; ગે છે, નિસાચ છે, અને 'સત્યાગ્રહ' તરીકે ખાવાની ના પાડે છે. તેના આવા 'સત્યાગ્રહો' રોજના હોવાથી અને રોજ તેમાં તે જૂડો હતો હોવાથી, અને જૂખ લાગતાં સત્યાગ્રહ જૂડી જતો હોવાથી, માની ઉપર કશી અસર થશે નહીં. ધરનાં બીજાં માણસો સામે પણ માનુ દિવ શરમ શા સારું અનુભવે? પણ એક બીજો છોકરો લો. તે સામાનો છે, કલાગરો છે, હાથો છે. તે છાત્રાલયમાં ગે છે. ત્યાં તેના હાથથી કાચની રક્ષાખી ફૂટી છે. તેણે શૂદ્રપતિને સાચી વાત કહી છે. શૂદ્રપતિ બહુ ઠાંડો માણસ નથી. કોપી છે. તે ગુરુસામાં આવી તેને આકરો કપડો આપે છે. છોકરો કુખી થાય છે. એક ટંક ખાવાનો ત્યાગ કરી નુકસાન ભગપાઈ કરવાનો તે સત્યાગ્રહ કરે છે. શૂદ્રપતિ ગમે તેવો વરડો હશે તો પણ તેનું મોં પડી ગયા વિના નહીં રહે. છાત્રાલયની સંસ્થામાં પેતા વિદ્યાર્થીની લાવકાન ગયો અને શૂદ્રપતિની હાથથી છે એવો ભાવ દરેકના મોં પર છવાશે, અને તેની અસરથી શૂદ્રપતિ અંખવાણે દેખાશે. તે મોટેથી કદાચ કબૂલ નહીં કરે, પણ તેની આંખમાં, તેના દરેક લાગભાવમાં એ અસર દેખાવા વિના નહીં જ રહે.

આગ્રહ ખરેખરો સત્યનો જ હોય તો સામે અન્યારી માણસ અંખવાણા વિના નહીં જ રહે. મોટા હોવા પામે નાનો ઝાખો પડે જ, એના જેવો વૈજ્ઞાનિક આ નિયમ છે. અનુભવ અને પ્રયોગથી જ આવી પ્રતીતિ થઈ શકે, અને આપણે દરેક સેવકે પોતાના જીવનમાં પ્રયોગો કરીને એ શ્રદ્ધા દઢ બનાવી લેવાની જરૂર છે. કાગળ કે સેવાનો માર્ગ દર્શાવેલાં સુખશાન્તિનો જ હોતો નથી. તેમાં સત્યાગ્રહનાં સુધ્ધ પણ ખેનવાં પડે છે.

સત્યના બળમાં જેમ જૂડાને અંખો અને ગાત્રગલિત કરવાનો શુભ ■ તેમ તેનો એક બીજો અદ્ભુત શુભ પણ જાણવા જેવો છે. સત્યાગ્રહી, નાનો હોય કે મોટો હોય, એક હોય કે અનેકનો બનેલો સઘ હોય, તેનો

સત્યામદ એક સરખી જલદ અસર ઉપજાવે છે. સંખ્યા કે શરીરગળ સાથે સત્યબળનો સંબંધ જ નથી. નાના દીરાનો પ્રકાશ તેટલો જ અને મોટાનો પણ તેટલો જ એવી આ વિચિત્ર વાત છે. પણ જડ દીવા દરનાં સત્યના દીરાના યુગ્મર્મ ખડુ જુડી જ જતના છે. અંગ્રેજ સત્તાનતના જુદમ સામે આખો હિન્દુસ્તાન સત્યામદ દરે છે ત્યારે તેનાથી સત્તાનત જાંખી પડે છે જ. પણ એ જગદગત સાતનત મામે એકાદ મદાત્મા ગાંધી જોવો સત્યપ્રાણ માણસ સત્યામદ આદરે છે તો તેથી પણ એ તેટલી જ જાંખી પડે છે. એ આપણે ધણી વાર જોઈએ છીએ. આપણા દેશમાં મોટા મોટા સામુદાયિક સત્યામદોએ સરકારને મારી પેડે જાંખી પાડી છે. પરંતુ કેઈ કોઈ રડયા ખડયા બ્યક્તિગત સત્યામદીઓના શુદ્ધ સત્યામદોએ પણ તેનું તેજ ઓઢું દરણ કયું નથી.

સત્યના બળનો આ પરચો પણ જીવનમાં અનુભવ અને પ્રયોગો કરવાથી જ આવી શકે તેમ છે. આપણે ચેવડાં એવી ચદા જાંધી હઈ શકીએ તો આપણી ચેવાસક્તિ કેટલી વધી જાય? આપણે એક છતાં, જો સાચો સત્યામદ કરી જાણીએ, તો આખી સત્તાનતને ડોવાવવાની શક્તિ આપણામાં પેદા થવી શક્ય છે, એ આપણને સમજાય તો આપણે આત્મ-વિશ્વાસ કેટલો વધી જાય?

અગિયાર સિદ્ધાન્તોમાં જ્યારે સત્યના ઉપર બાર મૂળવામાં આવે છે ત્યારે તે માત્ર સત્યનાગણની કથા કરી પ્રસાદ ખાવાની વાત છે, એમ કહી હમી ન હાકલો. તે આપણી પામે એક તાત્કાલ અને તેજ સારક બળ તરીકે જ રજૂ કરવામાં આવે છે. લશ્કરી બળથી કોઈ જુદમી તંત્રને લીધું પાડી શકાય છે, એ જ પરિણામ સત્યામદગમથી પણ લાવી શકાય છે. પડેલી વાત તમે તરત માની લો છો, પણ બીજી કોઈ કહે છે તો અચક્ષાત્રી આંખે તેના સામું તાકી રહો છો. અનુભવ અને પ્રયોગ કરીએ ત્યારે જ એ અચક્ષા હોડે. તો જ આપણે માનીએ કે તે બળ આપણી પ્રજા અન્તર્યાત્રે તો તેના તેજ આગળ જુદમગાંજુ મો જાંખું પડે અને તેના હાથમાંથી જુદમનું હથિયાર ગળી પડે. આપણે થોડા મેવડો પણ તે બળ ધારણ કરીએ તો પણ એ જ પરિણામ લાવી શકીએ. એમાં આપણી સંખ્યા ઓડી હોવાથી કશો જ ફેર ન પડે.

અહિંસામા કયો ચમત્કાર છે?

આ પણ કોઈ માગા દેરવાની કે ખડિપારા પુરવાની વાત નથી તે પણ એ અનોકિ લગાયક જળની જ વાત છે અત્યમગમા અહિંસામળ બેગરીએ તો તેમા કઈ ઓર ચમત્કાર આણી શકાન છે ખાલી સત્યાગ્રહમા જૂદને આખો પા રાની શક્તિ છે પણ જો સત્યાગ્રહને અહિંસામય બનાવીએ તો જૂડો પ્રતિપક્ષી આમો ને આતો પનટાઈ જ જાય તેના વિચારો જ બ નાઈ જાય તેનું હૃદય પરિવર્તન થઈ જાય તે જૂડો મગીને સાચો થઈ જાય તે શત્રુ મગીને આપણો પોતાનો જની જાય એકના સત્યાગ્રહથી સરકાર શરમાઈ જીનમ મરતી રાધ થઈ શકે પણ અહિંસામય સત્યાગ્રહ તો તેને સરખા મટાડીને સેવક બનાવી દે

લશ્કરી તાકાતથી મિત્રગળ્યોએ ધરાવીને શત્રુપક્ષમાથી છૂટુ પાડી પોતાના પક્ષમા આવીને લ રાની ફરજ પાડી લશ્કરીમળ આ પરિણામને પોતાની માટામા મોગી સિદ્ધિ માને છે, અને તે માટે અભિમાન લે છે અહિંસામય સત્યાગ્રહ જોડે પોતાની જુદી રીતે પણ નમદ પરિણામ તો આ જ નિપજાવે છે તે પણ પ્રતિપક્ષીને આપણી વિરુદ્ધ વડતો મટાડી તેને આપણા પક્ષનો બનાવી દે છે

લશ્કરી બળ તો તેની ગળચી પકડી, તેને પોતાના હાથ નીચે રહી લગવાની પરાણે ફરજ પાડે ઠ તેનું દિન તો જોડુ ને તેવું શત્રુ જ ગ્દી જાય છે આ છટકવાનો લાગ સલા જોડુ જ રહે છે તેથી લશ્કરી બળ તેના તરફથી નિઃશિત થઈ શકતુ નથી તેને ગળચીની પગ મયમ રાખી ગેરી પડે છે પોતાનુ બળ સતત તેના ઉપર અર્થતા રહેવુ પડે છે અહિંસામય સત્યાગ્રહ જો પનટો નિપજાવે છે તે આના કરતા ઘણો જ હોચા પ્રમગનો / મગ્લ ક તે પ્રતિપક્ષીને પગણે ગળચીએ જાણીને ફરી જવાની ફરજ પાડતો નથી પણ તેના હૃદયનું જ પરિવર્તન કરે છે તે પોતાની રાજીખુશીથી પોતાનો અસત્ય પક્ષ છાડે છે અને જોવો આપણા દુસ્મન હતો તેવો જ રાજીખુશીથી આપણા પગમર સદાવક અને મિત્ર જની જાય છે

અહિંતાનું રક્ષાવળુ આ કઈ જનની ક્રિયા ચાતુ કરે છે? સલનો આપણે આગ્રહ પકડયો એટલા બળથી અસત્ય પક્ષ ઉઘાડો પડી ગયો અને અખવારો પણ સલ ગ્રહ અહિંસાપૂર્વક થયો તેથી તે અખવારો એટલું જ

નદી, પણ પોતાના હૃદયથી પરનાવા લાગ્યો. તેને અંદરથી જ સમ્યક્ષ માટે માન ઊપજ્યું. સત્યામહીને પોને ત્રાસ આપી રહ્યો હતો તે માટે તે પોને જ પોતાની જાતને ધિક્કારવા લાગ્યો. હવે તેને દરેક રીતે મદદ કરીને આપેલા ત્રાસનો બદલો વાળી આપવા વિના તેના દિલને ચેત પડતું નથી. અદિ'સાના રસાયણની કામ કરવાની આવી રીત છે. તેનાથી શત્રુ શત્રુ મટે છે એટલું જ નહીં, પણ પરત્તાઈને આપણે પોતાનો બને છે. પછી તેની ચિંતા રાખવાનું કે તેની ગળચીની પકડ ચાલુ રાખ્યા કરવાનું રહેતું નથી. આપણા પોતાના કરતાં પણ ને આપણો વધારે દિલચિંતક બની જાય છે. કારણ કે તેને આજ સુધી કરેલા કોદનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનો વિશેષ ઉત્સાહ હોય છે.

છટાકી તો 'જ્યાં સુધી મિત્ર રાખ્યોનો પંજે તેની બોઝી ઉપર રહેશે ત્યાં સુધી મનથી પોતાને અપમાનિત અને દારેલું માનશે. દુનિયામાં કોઈ તેના સામું જુએ કે તેની રિયલિટીને સંદેશ પણ ઉલ્લેખ કરે તો તે લગભગ થશે, તેને બોંધમાં સમાઈ જવા જેવું લાગશે. તે પરાણે દબાવેને વરા થઈ ચિત્રોના પક્ષમાં જોર વાપરશે તો પણ, તેમાં કશો દમ હોવો શક્ય નથી. પણ અદિ'સામય સત્યામહનું બળ જો અંગેજ સરકાર ઉપર આપણે ચલાવી શકીએ, તો તેના ઉપર જેવું પરિણામ થશે? તેને માનખંડન કે દાર જેવું જરા પણ લાગશે નહીં. પોને હવે બોઝા કૃત્યથી મુક્ત થઈ છે અને તેનો બદલો સત્યામહી લિ'દુગ્તાનને મદદરૂપ બનીને વાળી શકે છે, તે માટે તેને તો અંત કરણમાં ઉલ્લાસ દર્શો, અભિમાન દર્શો. દુનિયામાં કોઈ તેના સામે જુએ તેથી તેને લાજ તો નહીં જ આવે, પણ કોઈ પણ સત્કૃતિને જનતા તરફનો ધન્યવાદ જેમ જનાર્દનના આશીર્વાદ સમો જ લાગે છે, તેમ તેને પણ લાગશે. કોઈકે તેને ધન્યવાદના અને અભિનંદનના બે બોલ કહે એવી અપેક્ષા પણ તેના દિલમાં સ્વાભાવિક રીતે રહેશે. આવો જોના હૃદયનો જ પ્રકટો થઈ ગયો હોય તેના મોં ઉપર દાર કે અપમાન જેવું શા માટે હોય?

શુ અદિ'સામાં આવી શક્તિ ખરેખર છે? અદિ'સા એટલે 'મારું નહીં તે.' ન મારવું એ કેવી રીતે આવું પરિણામ ઉપજાવી શકે?

જો મારવાની શક્તિ હોવા છતાં "હું જગતમાં કોઈને મારનાર નથી" એવું મન લઈને છવે છે. તેની તમ્હ જગતને જુદી જ રીતે વર્તવું પડે છે. ઈશ્વરે આપણું ઘડવર જ એવી રીતે કર્યું છે, કે આવું મત સંપૂર્ણપણે તો કોઈ પાળી ન શકીએ. જીવવાને માટે જાણે અજાણે કયાંક તો મારીએ જ છીએ. પરંતુ આપણી મનોદામાં રહીને પણ આપણે ઘણા સારા પ્રમાણમાં અદિ'સા પાળી શકીએ છીએ. "કોઈ મનુષ્યની લિ'સા

તો હું નહીં જ કરું.” એવી પ્રતિજ્ઞા લેવી અને પાળવી આપણી મર્યાદાની બહાર નથી. મુશ્કેલ તો બહુ છે, માથાને સારે છે, પણ અશક્ય નથી. પણ જે સાચેસાચ પાળી બનાવીએ તો, ‘લોગ’ આપણી તરફ માનથી જોવા વિના રહી શકતાં નથી, આપણા ઉપર પોતાના મનના વેરભાર સેવી શકતાં નથી, આપણા ઉપર હાથ ઉઘાડી શકતા નથી. એટલે ઉઘાડવા ધારે તો આપણે તેમને અટકાવવાના છીએ એવી તેમને બીક લાગે છે એમ નહીં, પરંતુ સામે હાથ ન ઉપાડવાની જેની પ્રતિજ્ઞા છે તેની સામે હાથ ઉપાડવો એ વિચાર જ માણસને આવી શકે નથી. એમાં પોતાના મનુષ્યત્વને હીણપત લાગે છે.

આ અહિંસાનું મોટું બળ છે. કાર્મને મારવા જઈએ તો તે આપણને સામે મારવાનો જ, એ જેટલું ખાનગીથી ગણતરીમાં લેતા જેવું બળ છે, તેટલું જ ‘કાર્મ’ પણ માણસને હું મારુ નહીં’ એ મત પાળનારને કાર્મ મારવા આરંભે નહીં એ પણ એક ગણતરીમાં લેવા જેવું બળ છે. જૂના લોકો ગામને ફરતો ફાટ બારીને તેની ગણતરી ઉપર અમુક પ્રમાણમાં નિર્બિંત રહેતા. ‘આ ફાટને તોડી શકે એવી તોયો ત્યાં સુધી શત્રુ લાવી શકશે નહીં અને જ્યાં સુધી ફાટને ઓળંગવાનાં સાધનો તેમની પાસે છે નહીં, ત્યાં સુધી અમને કાર્મનો ડગ નથી,’ એમ તેઓ છાતી ફોટીને દહી શકતા. તેમને અનુભવથી ખબર હતી કે બારેમાં બારે તોયોનું બળ તોડી શકે તેના કરતાં પોને પોતાનો ફાટ મજબૂત ચણે છે, અને અનુભવથી તેમને એ પણ જાણ હતી કે એટલી બેચાર્ ઓળંગવા જેવાં સાધનો આસપાસ ફાટની પાસે હોવાં શક્ય નથી. તે જ પ્રમાણે માણસમતતા રચનારનો જેને અનુભવ છે તે વિશ્વાસપૂર્વક તેના આ રચનાર ઉપર ગણતરી બાધીને નિર્બેત રહી શકે છે, કે જે હું કાર્મ પણ મનુષ્યને ન મારવાનું મત પાળુ છું, તો મને મારવા આવવાની કાર્મને છુટો થાય એ સંભવિત જ નથી. કિંદનારાળાની ગણતરી ખોટી પડવાનો સંભવ બને, પણ આ ગણતરી ખોટી ન જ પડી શકે. આમ હોય તો શુ અહિંસા એ કિંદના જેવું એક રક્ષણાત્મક બળાજ ન થયું ?

આ ચર્ચા સામે તમે તગ્ન વાધો ઉઘાડો : “અહિંસાના પ્રતિજ્ઞાધારીઓને તો અમે ઘણી વાર માર ખાતા અને હું ખો સદન કરતાં જોયા છે; એમણે અહિંસાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તેનો ખ્યાન કરી દિસકે લોકો તેમને બચાવતા હોય એવું જોવામાં આવતું નથી. એ લોકોને જાણકું પેટે સામે યતો નથી તેથી શરતું આવે છે. તેના ઉપર જીવમ કરવો સહેલો થઈ પડે છે.”

“હું કોઈ માણસને મારવાનો નથી,” એમ આપણા બોલવા માન્યતા તો જુદીથી કેમ બદલાય ? ભલે આપણે હાપરે ચડીને બોલ્યા હોઈએ, હાપામાં સહી સાથે જાહેરાત કરી હોય, તો પણ હિંસક લોકો અથવા દુનિયામાં કોઈ પણ, આપણી વાત તરત ને તરત માની ન જ શકે. આપણે કોઈને ન મારવાનો સંકલ્પ કરીએ છીએ ત્યારે એનો એ જ અર્થ હોય છે ને, કે “ગમે તે થઈ જાય, માલ જાય, મિલકત જાય, તો પણ હું કોઈને મારીશ નહીં; સુખ જાય, આરામ જાય, તો પણ મારીશ નહીં; લોકો હાંમી કરશે તો પણ મારીશ નહીં; માથું જશે તો પણ હું કોઈને મારવાનો નથી ને નથી જ !” આવાં આવાં કદો આવી પડે તે સહન કરીએ અને છતાં ન મારવાની પ્રતિજ્ઞા તજીએ નહીં,—સહન કરીએ, અને તે પણ હસતે મોઢે સહન કરીએ, ત્યારે જ લોકો આપણે ખરેખર આ પ્રતિજ્ઞાથી બધાયેલા છીએ એમ માનવા લાગશે. સહન કરતાં રહી પડીએ તો તો લોકો આપણી નિર્મળતા તરત પારખી કાઢશે, અને આપણને મારવામાં તેમને રસ પડશે, કારણ કે પૂરતું બળ વાપરવાથી તેઓ આપણને જરે કરી શકશે એવી તેમને ખાતરી આવી જશે.

અને જ્યો મહા હિંસક હશે, મહા જુદાશીઓ અને અન્યાયીઓ હશે, તેઓ તો ઘણા મોટા પ્રમાણમાં, અને એક નહીં પણ અનેક વાર આપણે કસોટીએ ચડશું અને છતાં પ્રતિજ્ઞાના પાત્રનમાં ડગથું નહીં, ત્યારે જ માનવા તૈયાર થશે. તેઓ પ્રથમ તો પોતાના ગળથી જ આપણને માપશે, અને તે કુદરતી છે. તેઓ શરૂઆતમાં તો એમ જ માની શકે, કે આપણે મોઢેથી ન મારવાની વાત કરીએ છીએ, પણ લાગ મળી જાય તો માયો વિના રહીએ નહીં. આપણા સહનને પણ તેઓ અમુક હદ સુધી તો ઢોગ જ માની કાઢશે, અથવા આપણી એક શક્તિ જ ગણશે. આપણે લોકોની નજરે આપણને પોતાને સારા દેખાડવા અને તેને બૂડો દેખાડવા આ એક શક્તિ કરી રહ્યા છીએ, એમ જ ઘણી વાર સુધી તે માન્યા કરશે.

અરે, આપણા હસતે મોઢે સહન કરવાથી પણ હિંસક લોકો આપણા ઉપર વિશ્વાસ મૂકવા તૈયાર થશે નહીં. તેઓ આપણા જીવનમાં આપણી અદિસાના વધારે રજા ગિહનો શોધવા માગશે. તેઓ ત્રીશી આંખે તપાસશે કે, આપણી અદિસાની પ્રતિજ્ઞા આપણા એક દર જીવનમાં કેવી ઘટતી છે. આપણે ઉપસ્થી ગમે તે દાવો કરતા હોઈશું, ગમે તેવી જાહેરાત કરતા હોઈશું, પણ આપણા મનમાં જો તિગ્ગાર અને વેરઝેર કે હિંસા રહેતી હશે, તો આપણા બોલવા ચાલવામાં, આપણા હાવભાવમાં, આપણી આંખની કીડીમાં તે કૂટી નીકળ્યા વિના નહીં જ રહે. હિંસક લોકો તે

તરત પારખી લેશે. સાદા લોકો કરતાં તેમનામાં એ પારખવાની કળા ઘણી વધારે ખીલેલી હોય છે. એ આપણા મનના ઊંડામાં ઊંડા ખૂણામાં તેમને હિંસાની ગંધ આવી તો તેઓ તરત ચેતી જશે, આપણી અહિંસા ડેવળ કપટની છે એમ જાણી લેશે, આપણે લાગ મળતાં જ બિત્તાડીની જેમ નહોતર જલાર દાદ્યા વિના રહેવાના નથી, એમ તેઓ આપણી કિંમત આંકી લેશે, અને પછી તે ધોરણે જ આપણી સાથેનું વર્તન ગ્રખશે. એમાં આપણે તેમનો દોષ ન જ કાઢી શકીએ. તેમને માટે એ જ ધોરણ સ્વાભાવિક છે. સામા ન મારનારને મારવાની શરમ આવવી એ મનુષ્યસ્વભાવ, આપણા સંબંધમાં, તેમના ઉપર કામ કરે એવી આશા આપણે ન જ રાખી શકીએ.

આપણી અહિંસાની પ્રતિજ્ઞા ખરા અંતઃકરણની હોય તો તે તો આપણા દરેક શબ્દમાં, આપણા દરેક કૃત્યમાં પ્રેમ અને મેવાના રૂપરૂપ સીધા રૂપમાં પ્રગટ થવી જોઈએ: એ રૂપમાં તેનું રૂપરૂપ દર્શન થાય નહીં ત્યાં સુધી હિંસક લોકો આપણી અહિંસા ઉપર કેમ વિશ્વાસ મૂકે? શા માટે પોતાની સજાગતી ખાતર શંકાની નજરે ન જુએ? તેઓ શંકાની નજરે જોશે એટલું જ નહીં, પણ આપણને વારંવાર ઉથલાવી ઉથલાવીને, ચીડીને, ખીજીને, ત્રાસ આપીને, આપણને પાકી પરીક્ષાએ ચડાવશે! એ આકરી પરીક્ષામાં પણ, આપણા મનના ઘર્ષ ખૂણામાં પણ હિંસાની છત્તા નથી, વેરઝેરને તિન્દાર સૂક્ષ્મ રૂપમાં પણ નથી એમ તેમની ખાતરી થાય; એ પરીક્ષાએ ચડવા છતાં આપણા હૃદયમાં તેમના પ્રત્યે પ્રેમ સિવાય બીજો ઘર્ષ બાક નથી એનાં રૂપરૂપ ચિહ્નો તેઓ જુએ; તેમના તરફથી પડતા ત્રાસ છતાં પ્રસંગ આવ્યે આપણે તેમની સેવા કરવાનું ચૂકના નથી, તેમની મુશ્કેલી જોઈને રાજી થતા નથી, એવું પણ પ્રત્યક્ષ પારખું તેમને ઘર્ષ જાય ત્યારે જ તેઓને અંતઃકરણથી વિશ્વાસ બેસશે કે, આપણે ખરેખર જ અહિંસાનું પાલન કરનારા છીએ.

પરંતુ જે કાણે આપણે સાચા અહિંસાવાદી છીએ એવી તે લોકોના અંતઃકરણમાં ખાતરી થઈ કે અશ્વાસ — તે કાણથી આપણી પ્રત્યે હિંસા કરવાનો તેમનો ઉચ્ચાક કોણ જાણે ક્યાં જોડી જાય છે. તેમને આપણે માટે ઊંડાણમાં એક જાતનો ઊંચો અભિપ્રાય બંધાઈ જાય છે. “મારા કાંડમાં બળ હોય તો હું તો આના જેવું દુઃખ સહન કરવા તૈયાર ન જ પાઉં. પ્રતિજ્ઞાને પાણીમાં નાખી મારવા મંડી જઉં,” એમ તેનું અંતઃકરણ પોતાની સાથે આપણો મુકાબલો કરવા લાગે છે. “હું તો છત્તું તો પણ આટલું દુઃખ સહન કરી શકું જ નહીં. ખરેખર આ માણસ સાચો

મારવા આવતો નથી, પણ તેનામાં દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ મારા કરતાં ઘણી વધારે છે. 'તેને મારા કરતાં નિર્જળ જાનવામાં મેં જૂલ કરી છે. તે હથિયાર પકડતો નથી, પણ મારા કરતાં વધારે જળવાન છે. તે મારા કરતાં શર છે. વળી તે મારા તરફના આટલા ત્રાસ છતાં મારા પ્રત્યે પ્રેમ રાખી શકે છે. ખરેખર તે લાયકાતમાં પણ મારાથી શ્રેષ્ઠ છે.'"

આમ આપણે વિશે તેનો અભિપ્રાય જણાવ્યો એટલે તેનું આપણી સાથેનું વર્તન પકેલાંના જેવું હિંસાનું તે કેમ રાખી શકે ?

એટલે કેઈને ન મારવાની પ્રતિજ્ઞા આપણે પાળીએ અને તે સાથે આવી પડતાં દુઃખો હસતે મોઢે સહન કરીએ ત્યારે જ હિંસક લોકો ઉપર આપણી અહિંસાશક્તિ આપોઆપ વસંત જેવી વનનાં વૃક્ષો ઉપર કરે તેવા પ્રકારની અદ્ભુત શુભ અસર ઉપજાવશે — એટલે કે તેમનું હૃદયપરિવર્તન કરશે. આપણે માટે તેને અંદરથી જ્ઞાન જધાગે, પ્રેમ જધારો, આપણી સાથેનું વેર છોડી મિત્રતા બાંધવામાં જ તેને રસ પેદા થશે.

આ કેટલો સંપૂર્ણ મોએ સો ટકા વિજય કહેવાય ? કેઈ પણ હિંસક યુદ્ધથી આટલો પૂરો વિજય મળવો કેઈ કાળે સંભવિત નથી.

અહિંસાના આ અનૌદિક જળને સત્યાગ્રહના જળ સાથે ભેળવીએ તો તે બે શુભ યજ્ઞોનું મિશ્રણ એટલું જવન જાતી શકે છે કે તેના વડે આપણે આપણાં નમામ યુધ્ધો લડી શકીએ અને જીતી શકીએ નેમ છે.

એનાથી સ્વરાજ્ય આવશે ?

આ બળનો પગલો વ્યક્તિગત કૌટુંબિક જીવનમાં તો ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં સૌને થતો રહે છે તે બાજી પત્નીઓએ પતિને, બાળકોએ માતાપો, શિષ્યોએ ગુરુઓ જીવના દાખનાઓ સૌ કોઈ યા કરી શકશે માણસો સત્યઅદિસા જીવનમાં ખીનવવામાં શિથિલ ગડેતા હોવાથી તેવા દાખનાઓ દગનામધ નો નથી બનતા, પણ તેનું કે દેરાણુ પણ મધુ નથી

એથી જરા મોટા ક્ષેત્રમાં જોઈએ તો જ્ઞાતિ જેવી સંઘાઓમાં પણ કવચિત્ કાચિત્ એ જોના મગે કે જ્ઞાતિઅદિશ ૧૦ । અગત્ય અને માનદાનિ સડન કરવા કોઈ તૈયાર થાય છે, અને તેનો સત્ય અદિસા ઉપર પાવો હોય છે તો આખરે જ્ઞાતિના સમર્થ પટેનિરાઓ પણ નન્મ પડી જાય છે

નમ્મજોના જીનજો સામે પગુ આ દશિયાઃ ધરૂં ૧૦ અત્મા ૧૧૫ છે સત્યનિષ્ઠ પુરૂષો, તેમની પામે પ્રી સત્તા ન હોવા છતાં કેરમ પોતાના સત્યના પ્રમાણથી, અવગે રહે જતા ગ નજો ૧૫૦ આ રતા અો વાગતા, એવું આપણા દેશના હમેશા બનતું આ મુ કે આને પણ દેલી નાથોમાં એવું છે બનતું નથી હોય એમ નથી ગામનોમએ નમ્મના દુગચાર કે અન્યાય સામે નિષેધ તર્કકે ગામ । ખાતી પ્રી ગરાના, અને પાછળથી ૧૦૦એ પગતાવો કરી લોગને મનાની લાગનાના દાખનાઓ પણ ઇતિહાસમાં અને આત્મા ગજવા ઓમાં શોધતા જડી શ શે

પગતુ શ મ લીબી થાય ૬—આના મવા બનાવોમાં સમધ વ્યક્તિઓ સાથે ૧૦૧ ૧ વળી તેમની વચ્ચે લોહીની કે પ્રેમની ઈ માક પગ હોય છે ગજનાઓમાં પણ ગમ્મનું વ્યક્તિગત ગજન હોય છે ત્યાં પ્રજાને અને તેને એક પ્રમાણે કૌટુંબિકને મળે પ્રેમસંબધ હોય કે તેના સયોગિમાં સાચી વાત ઉપર અદિસક ગી ૧ સડન પ્રી શમએ તા વ્યક્તિના કે અને દનાની શકીએ એ અત્તકરિત નથી, એ તો સન્મય છે પણ સ્વગત્યની સ તમા સત્ય કે અદિસા કામ પ્રી શે એ સબવિત લાગતું નથી એક તો અગ્રેજ રાજકર્તાઓ પગદેશી હોઈ, તેમની સાથે આપણે પ્રી પ્રેમસમધ નથી તેમજો સ્વમ વ પણ એવા છે કે તેવો સબધ આપણી સાથે તેઓ ઝટ બાધરા તૈયાર ન હોતા નથી વળી એમનું ગજન મક્ર એક માણસથી ચાનતું નથી, કે તેના હૃદય ઉપર આપણે અસર પડેલાના જઈએ તે તો દળરો દાથે અને દળરો માથે કામ કરતી એક જડ ધન જેવી નોખરથાલી છે

પણ નોકશાહી હોય કે ગમે તે શાહી હોય—આખરે તો તે મનુષ્યોની જ બનેલી છે ને ? અને અંગ્રેજ ગમે તેટલો પગદેશી હોય તો પણ, સત્ય-અહિંસાના પ્રભાવથી પર એવો તે રાક્ષસ નથી, પણ મનુષ્ય જ છે.

ખીજી શંકા જાય છે તે એ છે કે, આપણે પોતે સત્યનુ અને અહિંસાનું સંપૂર્ણ પાલન કરી રાકીએ એ જ ક્યાં બનવાનું છે ? એક વાતમાં પાળવા જઈએ ત્યાં ખીજી વાતમાં ભંગ થઈ જાય છે, અને એક જણ પાળે છે ત્યાં સૌ જણ ભંગ કરી બેસે છે. આપણી તો આવી રીતિ છે. આવા આપણે સ્વરાજ્ય છતવા જેટલું બળ આપણાં સત્યઅહિંસામાંથી કેમ અને કયારે નિપજાવી શકવાના ?

આટલું સંપૂર્ણ સત્યઅહિંસાનું પાલન કરીશું ત્યારે તો આપણે બવ-બધનમાંથી મુક્તિ મેળવી રાકીશું. પરરાજ્યનાં બંધન છેલ્લા માટે જરૂરનું બળ પેદા થાય એટલું પાલન કરવું આપણે માટે એટલું અધરું નથી જ. સ્વરાજ્યની લડત પૂરતું તો અમે સત્યને જરા પણ નહીં છોડીએ, હિંસાનો માર્ગ કદી પણ નહીં લઈએ, જે આવી પડશે તે આનંદથી સહન કરશું, એટલું મર્યાદિત બળ બતાવવું આપણે માટે જરા પણ અસંભવિત નથી, અને તે આપણે બંધનમુક્તિનો અર્થ સાગવા માટે પૂરતું થઈ પડે તેમ છે. આપણા દેશની કરોડોની સંખ્યાની મુઝી મજા એટલું બળ બતાવી શકે ત્યાં સુધી આપણને રાક્ષ જોવાની પણ આવશ્યકતા નથી. આપણે સેવકો હીક હીક સંખ્યામાં તૈયાર થઈ જઈશું તો પણ પ્રજાની લડત લડી રાકીશું.

આ બાબત હવે ખાલી અનુમાનની રહી નથી પણ અનુભવની થઈ પડી છે આપણા મેનાપતિઓએ અત્યઅહિંસાના દારૂગોળાથી લડવાના અનેક વ્યૂહો શોધી કાઢ્યા છે, અને તેની આપણને તાલીમ આપી છે. તેમના હાથ નીચે આપણે મહાન સ્વરાજ્યસંગ્રામની અનેક લડતોના પ્રયોગો આજ સુધીમા કરી ચૂંયા છીએ.

આપણે અહિંસક સત્યાગ્રહો વડે સરકારને નમાવી ધ્યાનિક અન્યાયોને દૂર કરાવ્યા છે આપણે અન્યાયી અને અપમાનજનક કાયદાઓનો મવિનયભંગ કરી તે કાયદાઓનું અને તેની ધડનાર સરકારનું તેજ હરણ કર્યું છે. આપણું અતલકારો કરીને મરજારના સાંધા હીક હીક હીલા પાડી રાક્યા છીએ આપણે આપણા નિશસ્ત્ર મુદ્દો વ્યક્તિગત લડત્યા છીએ ત્યારે સરકારને મહામૂઝવણમા નાખી છે સહેલાય પગ નહીં અને સામો ધા કરતાં પોતાને જ શરમ લાગે. આપણે સામુદાયિક રીતે તેવાં મુદ્દો કર્યાં છે ત્યારે સરકાર તેના વિશાળ હરકરી બળ છતાં ટાટી પડી જતી આપણે જોઈ છે તેવે વખતે આપણામાંથી કોઈકે મોઢમાં પડી જરા સત્ય અને અહિંસાના

રસ્તા ચૂકે એ માટે તે ટાંપી રહે છે, અને તેવું બની જાય તો તે કાવે છે, કારણ કે તો જ નિશ્ચય લોકો સામે પોતાનું લક્ષર ચલાવવાને તેનું મન માને છે. આપણે સ્વરાજ્ય મેળવી બેઠા નથી, પરંતુ આ નવા બળનો સ્વાદ આપણી જીભને લાગી ગયો છે. તે બળ પૂરતા પ્રમાણમાં કેળવવાથી આપણે જરૂર સ્વરાજ્ય સર કરી લઈશું, એમ આપણને શ્રદ્ધા બેસવા લાગી છે.

સ્વરાજ્યની લડતનું નામ સાંભળીને જ આનંદથી તમારાં ફંદાડા ઊભાં થઈ જાય છે, તમને ચરાતન ચડી આવે છે. બસ લડત કરવી જ, મેનાપતિઓ હાકલ કરે કે તેના સૈનિક થઈ જવું, એમ તમારા મનમાં તમે ટેક લો છો. તમે એના કેદમાં ને કેદમાં સ્વરાજ્યનાં સ્વમાં જોવા લાગો છો. “જમ, હવે શુભામીનું કલંક ધોઈ કાઢીશું. અંગ્રેજોને વિદાય કરી દઈશું. તેના ગૂંગળાવનારા બરડામાંથી દેશસરીરને મુક્ત કરીશું. દેશની લગામ આપણા પોતાના ચૂટેલા પ્રમુખોના હાથમાં આપીશું લક્ષરો, પોલીસો અને તમામ અધિકારીઓ આપણા હુકમ માનશે. ધારાપદાઓમાં એવા દાયદાઓ ઘડીશું કે લોકો થોડા વખતમાં દાગિરયાની મુક્ત થઈ જશે, કેઈ અબણ રહેશે નહીં, બધા લોકો હથિયારો બાંધના થશે, દેશપરદેશમાં શિકુતાનના સોમ અને નેતાઓની હાથ પડવા લાગશે. . . .”

પણ સાવધાન! સ્વમામા વધારે પડતા તણાવુ મારું નથી. સાચા સૈનિકોએ તગંગી ન થતાં પોતાના શસ્ત્રોને મનવામાં, પોતાના દારૂગોળાને સંભાળવામાં વધારે મર્યાદા રહેવું જોઈએ. તરંગે ચડશે તો આપણાં શસ્ત્રો નહીં જ જનનાં છે એ જુમાઈ જશે. મોટેથી તમે સત્યાગ્રહ શબ્દ બોલશો, પણ તમારી કંઈપણ તો હાથમાં રાખવાં પાંચો છે તેવી જમીનદોશ, નોકદોશ અને હવાઈદોશને જ મર્યાદા કરો; જાણે તેની દોશને ઊભી કરીને તમે અંગ્રેજો સાથે યુદ્ધ કરના હો, જાણે નેમા તમે હાથમાં રાખવાં પાંચો છે તેવી જનજનની કપડનીતિ બાહોશીથી રમતા હો, રેલિંગનાં જૂથણાઓમાં પણ જાણે તમે એ સોંકી કરતાં મનમાં બિનરના હો—આવાં આવાં મર્યાદા નેમા કરવામાં તમે ચડી જશો. તમે ચમકીને આવતા મગનદિદારમાંથી જાગશો ત્યારે જ તમને બાન થશે કે અર, તમે તો જમીન ઉપર ઊભા છો, તમારા દેહ ઉપર બાજર નથી પણ શુદ્ધ સાગી ખાતી છે, તમે રિમ તમાં બોડી બંડન ઉપર બોજા વધાવતા નથી, પણ તમારા મામમાં અથવા કેઈકે નેલખાતામાં બેસી રેલિંગો ઢાંતી રહ્યા છો. તમે સૈનિક છો ખરા, પરંતુ તમે તો અદિ સા અને સત્યના દારૂગોળાથી લડનારા સૈનિક છે. તમારા યુદ્ધની જાત જ કેઈ અવનરી છે.

તેમાં સત્ય એ તમારુ પડેનામાં પડેલું જગ છે. તમારી લડત નાની બ્યક્તિગત હોય કે દેશ-આપી હોય, પણ તે પૂરેપૂરી મત્યની, ન્યાયની છે. તેમાં તમારું દરેક પગલુ સત્ય ઉપર જ હોય, ન્યાય ઉપર જ હોય. તમારું સત્ય એટલુ ઝળહળતું ને સ્પષ્ટ હોય કે સૂઝની જેમ તે ઊંડું રહે જ નહીં. તેના પ્રકાર આગળ અમત્ય પક્ષ રાતના તારાની જેમ ઝખખાણે પડી જાય. તેનુ પોતાનું મન જ તેને કહે કે પોને જૂરો છે અને સત્ય તો સત્યાગ્રહીના જ પક્ષમાં છે. તમને તમારા પોતાના સત્યના આ જગ ઉપર થકા ટકરો કે ડાપા અને રેડિયોનાં જૂનાણા હાંડી તમારી વાતને સાચી કરાવવાની લાખચ ધરો ?

તમારું બીજું જગ એ છે કે તમે સામા પક્ષના ઉપર આંગળી પાણુ ઊંચી કરવાના નથી તમે સંપૂર્ણ અહિંસાને વરેવા છો એની તેના દિવને પાકી ખાતરી બધાઈ છે. તેથી તમારા ઉપર મારો કરવા તેનું મન જ તમાર થનુ નથી. પણ લડત દરમ્યાન નાની મોટી અનેક તકો તમને જરૂર મળશે કે જ્યારે તમે સામાને કંઈક ઈજા પહોચાડી શકો, હેરાન કરી શકો. આવડી મોટી હજારો માધાવાળી સરકારને તો તે જરાક નેટલી ચીમટી નેલું લાગશે, પણ તમને શત્રુના એકાદ અંગને, એકાદ માણસને પળવણી કર્યાની નિગ્ગત આવશે ખરી. આવી લાખચ શેકી તમે તમારા આ અહિંસામળને ટકાવી શકશો ?

તમારું ત્રીજુ જગ એ છે કે સામાવાળો તમને જોશ, માર, દડ, ધગ્ગારહરણ વગેરે દુખો આપી ઉશ્કેરે છે છતાં તમે હમને મોટે બધુ સહન દરો છો, પણ તેના ઉપર ઉરકેગર્વ દિમાનો માર્ગ લેતા નથી, આને ક્ષીમે તેના દિનમા તમારે માટે માન પેદા થાય છે, તમારી માથે લડનુ એ તેને પોતાને જ નીચપણાનુ લાગે છે હમને મોટે મહન કયે જતું લાંમો વખત એટલાનુ સહન કરતુ, એમા તમારી સાગી પેડે મોટી થાય છે. એમા ઠારના બનાવો તો દુસ્મન તમારા ઉપર જરૂર થકી બેસવાનો અને તમારા સત્યાગ્રહને તોડી શકવાનો

તમારુ પાંચમુ જગ એ છે કે સામાવાળો ગમે તેટલો ત્રાસ આપે છે છતાં તમે મનના બિડા ખુણાના પણ તેના ઉપર વેગભાવ મળતા નથી. તમારો પ્રેમ તે સ્પષ્ટ બ્લેઈ શકે છે આથી તો તેનું હૃદયપરિવર્તન પૂરેપૂરુ થઈ જાય છે. તે પોતાના મનથી તમારો દુસ્મન રહેનો જ નથી, તમારો દિનચિતક બની જાય છે, તમને સ્વરાજ્ય ભોગવતા કરવામાં પોતાનુ અકોષાગ્ય માનતો ચર્ષ જાય છે

આવાં આપણાં જાણો છે. આવો આપણો સત્યઅહિંસાનો દારૂગોળો છે. આવું આપણું અહિંસામય સત્યાગ્રહનું યુદ્ધ છે. આપણા સેનાપતિઓ આ અર્થમાં આપણી પાસે સત્ય અને અહિંસાના સિદ્ધાંતો મૂકે છે. તે કોટડીમાં ભરાઈ, આંખ મીચીને, જપવાના કોઈ સાધુઆવાના મત્રો ન સમજશો. તે તો આપણો જન્મ દારૂગોળો છે. તેનાથી આપણે સ્વરાજ્યનું યુદ્ધ છતવું શક્ય છે એવી આપણી શ્રદ્ધા છે, અને છતવું છે એવી દૃઢ પ્રતિજ્ઞા છે. આપણી તો એ પણ મહત્ત્વાકાંક્ષા છે કે આખી દુનિયાની સર્વ દક્ષિત પ્રજાઓ પણ આપણું ભેળને અહિંસામય સત્યાગ્રહના યુદ્ધની અલૌકિક કળા શીખી જાય.

પ્રવચન ૭૧ મું

આપણે કેમ છતીએ છીએ અને કેમ હારીએ છીએ ?

મત્સ્ય અને અહિંસા એ માત્ર સાધુસંન્યાસીઓના મત્રો નથી, પણ સ્વરાજ્યના યુદ્ધમાં વાપરવાનો જન્મ દારૂગોળો છે, એમ આપણે વિચારી ગયા. તેનો આજ પહેલાં આપણે જ્યારે જ્યારે પ્રયોગ કર્યો છે ત્યારે આપણે જોયું છે કે આપણે લગભગ સ્વરાજ્યની પાસે જઈ શક્યા છીએ, પરંતુ છેવટ જતાં આપણે બળ હમેશાં બોલું પડ્યું છે, કાચું પડ્યું છે. આમ કેમ બન્યાં કરે છે ? આપણામાંથી કેટલાકનું મન તો આમ વારંવાર પાછા પડવાના પ્રસંગો જોઈ ડગી જાય છે. આ માર્ગ સ્વરાજ્યની લડતને માટે કામનો નથી, એમ કહી ધણા ખસી ગયા છે. આપણે પણ હોંડા ઊતરી કારણ ન શોધીએ તો આપણું પણ વહેણ મોહું તેવું જ ચલાવું.

મૂળ કારણ એ જ છે કે જે બળથી આપણે લડ્યું છે તેનો પૂરવડો પૂરના જથ્થામાં અનાવવાની આપણે કશી જ તજવીજ કરતા નથી. આપણાં હૃદયોમાં સ્વાભાવિક રીતે જે થોડો ઘણો સત્યઅહિંસાનો મસાવો મંથરે મૂક્યો હશે તેટલા ઉપર જ આપણે બાપાર આજ મુખી ચાલ્યો છે.

અત્યંત ટૂંકી પૂંછમાં પણ આપણે વિજયની નજીક નજીક પહોં વાર પહોંચી ગયા છીએ, એથી કેટલીક વાર આપણને પોતાને જ આશ્ચર્ય થાય એવું છે. આપણું જળ જોતાં આપણે આશ્ચર્ય ન રાખી સફીએ એટલી જોતા કેટલીક વાર આપણને મળી ગઈ છે. તે વખતે આપણાં મન તેનો એવો ખુલાસો કરી લેતાં લાગે છે કે, આપણે કંઈ આપણા જોરે કરવા નથી; માત્ર સરકાર આપણા જૂમગરાડા અને પ્રચારથી મભરાઈ ગઈ નથી જ આપણે શાવી ગયા.

આવી આપણા મનની સમજ યર્ષ જાય એના જેવું લયંદર આપણે માટે બીજું કંઈ જ ન હોઈ શકે. તેથી તો આપણે આપણામાં ઈશ્વરે આજો પાતળો સત્યઅહિંસાનો પ્રેમ મૂક્યો છે તે પણ ખોઈ એસીએ છીએ; અને ખૂમગરાડા, છાપાંઓની અતિશયોક્તિઓ, જૂઠાણાંઓ અને એવી એવી પોકળ વસ્તુઓ પર આપણી શ્રદ્ધા બધાય છે. આપણે કહ્યો દરમ્યાન આપણી સ્વાભાવિક નિર્મળતાને વશ થઈ નાનાં નાનાં જૂઠાણાંઓ રમ્યા હોઈએ છીએ, ખોટાં નામો આપ્યાં હોય છે, માત્રમિત્રાંતો છુપારી હોય છે, સંતાતા ફરીને અને અચાનક આપણા ગર્થકોના છાપાઓ મારીને પોલીસવાળાઓને હક્કબ્યા હોય છે, આપણે અમવજારે અને વિરોધીઓનો ક્યાંક ક્યાંક સંજગત બહિષ્કાર કરી તેમને તોમા તોમા પોતંગવી હોય છે—એ બધાના પ્રતાપે જ આપણી જીતો યર્ષ છે એવો ભ્રમ આપણી ભુદ્ધિમાં પેસી જાય છે. એ રસ્તે આપણે કોઈ કોઈએ નાનાં નાનાં અગત પરક્રમો ક્યાં હોય છે, કયો ઉપાયો કોય છે તેના કેશમાં તે રસ્તા ઉપર કુદગતી રીતે આપણો રસ પડે છે, અને આ વખતે તે રસ્તામાં આપણી જે જે ખામીઓ રહી ગઈ તે આવતી લડતમાં રહેતા ન દેવી, આવતી વખતે પૂરી હોશિયારીથી લામ કઠવું, અનેક નવી નવી યુક્તિઓ પણ તેમા ઉમેરવી, એવા એવા ઘાટ આપણા મગજમાં આપણે લડતા યર્ષએ છીએ.

આ કંઈ સત્યાગ્રહ નથી કે અહિંસા પણ નથી. આ તો લશ્કરી લડાઈઓના પ્રકારો છે. એમાં રસ પડે છે, પણ લશ્કરશાહી તો આજકાલ એટલી આગળ વધી છે કે આપણા પ્રકારો તો તેના દારુણ વ્યૂહો આગળ નાના બાગકની રમત જેવા છે. વળી આપણે ઘણી વાર તો આવું આવું જે હઈ આપણે ક્યું તે જ અહિંસાત્મક સત્યાગ્રહ છે એમ માનીને ચાલીએ છીએ. આપણા સેનાપતિઓ તે જ કરવા આપણને અંદરખાનેથી કહે છે જેવું માનીને જ આત્મા મંડીએ છીએ. લડતમાં સહેજસાજ જીત મળી હોય ત્યારે તો તેના મહેને લઈને આની ભ્રમિત માન્યતા આપણા મનમાં સંજગત રીતે લગાઈ જાય છે. આપણે આપણા સેનાપતિઓને હજી એટલા પણ ઓળખ્યા નથી, કે જો તેઓ ખરેખર લશ્કરશાહી યુદ્ધમાં માનતા હોત તો તેઓ એવા સમર્થ છે કે, તે દિશામાં તેઓ આપણને ગાઉના ગાઉ આગળ લઈ ગયા હોત. આપણને નાનાં છોકરાંની રમત કરાવ્યા ન કુલ.

ખરી રીતે આપણી લડતોમાં આપણે જીતની નજીક નજીક પહોંચીએ છીએ ત્યારે તેનાં કારણો આપણી આવી હોશિયારી નથી હોતી, પણ તે જુદા જ હોય છે.

પહેલું કારણ તો એ હોય છે કે આપણી લડતોના પાયામાં સત્ય છે. અંગ્રેજો આપણને એટલા ખુદ્બાખુદ્બા કયરે છે અને શોષે છે કે, તેમના પંજામાંથી છૂટવાનો આપણો પ્રયત્ન એ આપણા સાચા, લેશ પણ સંશય વગરના હકની વાત છે. આપણું આ સત્ય એટલું જળદળનું અને જગ-જહેર છે કે, અંગ્રેજ તેની સામે ઝંખવાણે પડી ગયો છે, તે ગમે તેટલું ભેર દેખાડે છતાં તે પોતે અસત્ય પક્ષમાં છે અને આપણે સહ્ય પક્ષમાં, એ ખ્યાલ તેના મનને ગુનેગાર અને નિરંતર બનાવ્યા વિના રહી શકતો નથી.

વળી જોકે આપણે સિનિકો અને લોકો લડતની વિગતોમાં સત્યનિષ્ઠામાં બહુ બહુ કચાશ બતાવીએ છીએ, પરંતુ સારે નસીમે આપણા સેનાપતિઓની સત્યનિષ્ઠા એટલી દેદીપ્યમાન છે કે, આપણી ઝીણી ઝીણી કચાશથી આપણું કામ છેક માથું જતું નથી. છતાં આંખ ખોલીને જોઈશું તો આપણી સત્યાગ્રહી તરીકેની પ્રતિષ્ઠામાં તેથી ગાબડું જરૂર પડ્યું છે, સેનાપતિઓના પગમાં તે પથરો બાંધ્યા જેવું નીવડ્યું છે.

આપણા સંન્યાસદને ખાતર આપણે દુઃખો ઠીક ઠીક સહન કરીએ છીએ ખરા, છતાં આપણા પોતાના હિસામે—આપણે જે પરિણામ ઇચ્છીએ છીએ તેના હિસામે તે પૂરતું નથી. તેમણે આપણા સેનાપતિઓનાં ત્યાગ અને સહન એવાં જાણ્યાં છે કે આપણી નિર્જાળતાને તે કાંઈ દે છે અને અંગ્રેજના ચિત્ત ઉપર અસર પડેલાં છે. વળી અંગ્રેજોને પોતાને હિસામે જે થોડુંક સહન આપણે કરીએ છીએ તે પણ મોટું છે, કારણ કે તે જાણે છે કે સામે જવાબ વાળ્યા વિના પોતાના સત્યાગ્રહ ખાતર સહન કરવા તે પોતે તૈયાર નથી. એની તેને પરાપૂર્વથી કેળવણી મળી નથી.

આપણું અહિંસામય પૂરું કાર્પસાધક થવા માટે આપણા મનમાં પણ હિંસા ન હોવી જોઈએ, વેરનો છાંટો ન હોવો જોઈએ. તો જ અંગ્રેજનું હૃદયપરિવર્તન થવાની આશા આપણે ગંભીર રાખીએ. આ વસ્તુ તો આપણામાં લગભગ સૂચ્યવત જ છે. સેનાપતિઓએ તે બહુ સારા પ્રમાણમાં ખીનવી છે અને તેનું પ્રત્યક્ષ પારખું પણ અનેક પ્રમંજે બનાવ્યું છે. પણ આપણી સૌની અદર રહેલી છૂપી હિંસાવૃત્તિ તેમના અહિંસા-ગગને તાણી બાંધે છે અને હૃદયપરિવર્તનનું ફળ આપણને જોવા મળતું નથી. અથવા ફળ છેક ચીમળાપેલું, રસરહિત અને સડેલું જ જોઈએ છીએ. આપણે ખાસ પ્રયત્ન કરીને આપણા સત્ય તેમ જ અહિંસાના દારૂગોળાનો પૂરવડો વધારી દઈએ નહીં, અને માત્ર ઈશ્વરે આપી છે તેટલી પૂજી જ ચક્રાવ્યા કરીએ, તો આના કરતાં વધારે પરિણામ કદાપિ મળવાનું નથી. મળે તેવી આશા રાખવાનો આપણે અધિકાર નથી. આપણે સદાય દિનારે

પડોચી પડોચીને પાઝા ધકેલાવું પડવાનું છે. એટલું જ નહીં, પુરવડો વધારશું નહીં તો છે તેટલી જૂડી સપાટાનું ધ ખોર્ડ બેનીશુ આપણી નમળાઈ ક્યા ક્યાં રહેતી છે તે ચતુર સરકાર દિવસે દિવસે કમી જવા લાગી છે, અને તેના ઉપરથી આપણી લડતો કેમ તોડી નાખવી એના રસ્તાઓ તેણે શોધ્યા છે અને હજી નવા શોધશે.

માટે આપણે ગદનતમાંથી સાવધ થઈ આપણું અહિંસાનું બળ દિવસે દિવસે વધવું કેમ જાન એનો વિચાર કરતા થઈ જવું એ અત્યંત જરૂરનું છે. એ બંધારના શસ્ત્રો કે સાધનસરજામમાંથી ઉત્પન્ન થનારું બળ નથી, કે તેનાં કારખાનાઓ કાઢી શકીએ. તે તો આપણા પોતાના હૃદયમાં ધ્રુવે બેસેલું આત્મબળ છે. આપણે આપણી અગ્રદાથી, આગસથી, ખીકણપણાથી, મોઝશોખથી અથવા શાસ્ત્રદોષની બાધામાં કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ, મોહથી તે બળને દબાવી દીધું છે. તે બંધો ઉઠરડો ફૂડ કરી આપણે આપણા આત્મબળને છૂટું કરવું પડશે. એટલે કે આપણું અગત જીવન શુદ્ધ બનાવી તેને સત્ય અને અહિંસા ઉપર ચલાવતા થઈ જવું પડશે.

અવચ્ચન ૭૨ મુ

આત્મચર્યનાનો પાથો

[સત્ય-અહિંસા]

મર્ડ કાને આપણે ગ્રગલ્લની ધડતી વાતનાથી કામઠોન આપ્તિને જીતી આત્મબળ જગાડવાની વાત ઉપર ઘનરી મરા આરી બાપા સાબળી લોભે થમ્મે છે. “અમે તો સ્વનાલ્લના સૈનિકે ઝીએ અમે ઠઈ આત્મશુદ્ધિ કરવા નીંગેના સતતકીરો નથી અમારું અગત જીવન ગમે તેડુ તેડ, તેને સ્વગલ્લની ધડત સાથે મો સમઘ છે? તે વાત મારે તો અમે મર્ડ પશુ વખતે હાનર ઝીએ તેમા અમે ગમે તેટલો ત્યાગ-ભોગ આપરા તેનાર છીએ તે લડત પૂરતા સત્ય અહિંસા ગખરા પડગે તેડના અમે ગખીશુ. એથી વધારેની અમાગી પાસે આશા ગખની ન જોઈએ.”

પણ અહિંસાત્મક સ્વનાત્રદને માર્ગે જ ગ્રગલ્લનું શુદ્ધ કરવાનું સ્તીનાં પગી, અંતે તે શુદ્ધના સેનાપતિએના હાથ નીચે સવામઢી સૈનિકો તરીકે ભગતી થવા પગી, આમ સડેના પિંચી આપણે છટકી ન શકીએ તો આપણું શુદ્ધ જીવન મારે, સત્ય અને અહિંસાની શક્તિ પ્રજામાં ખૂબ વધારવી આવશ્યક હોય, અને તે વધારવા માટે આપણે સૈનિકો આપણા પોતાના

અંગત જીવનોમાં સત્યઅહિંસા લોકી-દાડમાં ભેગવી દેવાં આવશ્યક હોય, તો ‘આ તો આત્મશુદ્ધિની વાત છે, સાધુસંન્યાસીઓની વાત છે’ એમ કહી આપણે આપણી ફરજગાંથી ખસી શકીએ નહીં.

અહિંસામય સત્યાગ્રહમાં આપણે સત્યનું પાલન કરીએ નહીં તો તેમાં લડાઈનું બળ આવી ન શકે એ તો દેખીતું જ છે ને? ભડે લડત પૂરતું, પણ તેટલું સત્ય સાચવવાની તો આપણી ફરજ રહે જ છે.

પણ લડત પૂરતું સત્ય સાચવવું એ શું વગર પ્રયત્ને થઈ શકે તેવું છે? આપણે આજ સુધીનો અનુભવ શું કહે છે? સેનાપતિઓ આંખમાં તેલ ધાલીને રાતદિવસ લડત ઉપર નજર રાખતા હોય અને આપણને જરા ચાતરીએ કે તરત ભગત કરતા હોય ત્યાં સુધી જ, આપણે સત્ય ઉપર ટકી શકીએ છીએ. જીવનની નાની નજીવી બાબતોમાં સત્યનો આગ્રહ રાખવાની — અસત્યનો ન જ ભળવા દેવું એવો આગ્રહ રાખવાની ટેવ ન હોવાથી, મોટી બાબતોમાં અસત્ય આચરવાની લાલચ આપણે રોકી શકતા નથી. એ પૈસાના તુચ્છ હાથે ખાતર આપણને મજૂરની સાથે જૂડ રમતાં અથવા માલિકને છેતરતાં વાંધા આવે તો ન હોય, અગર સડેજસાજ તકલીફથી ખચવા ખાતર આપણે ધરનાં સ્ત્રીમાળિકા સાથે જરાજરામાં જૂડ રમતાં ખંચકાતા ન હોઈએ, તો સ્વરાજ્ય જેવી મોટી બાબતમાં આપણને જૂડ આચરતાં આંચકો કેમ કરીને આવશે? તેમાં તો અસત્ય આચરવાનો મોલ વધારે પ્રમળ દર્શે. જરા જૂઠાણું કરવાથી લડતમાં વેગ આવવાનો સંભવ દેખાય, મરદારને મૂંઝવણમાં પાડી આપણે જીતી જઈએ એવો સંભવ દેખાય, ત્યારે આપણે તે મોલ કેમ કરીને જતો કરી શકીશું? ઠાઠ લોકોના માનીતા માણમેને સરકારે મરાવી નાખ્યા છે એવી જૂઠી વાત ઉડાડવાથી લોકો ‘પણ ઉરકેગશે અને લડતમાં મોટી સંખ્યામાં ભળશે, એવો આપણને લાભ નહીં લાગે? બીજા દૂરદૂરના પ્રાંતોમાં જોસથી લડત ચાલવાનાં ખોટાં ખોટાં ખ્યાલો પ્રસિદ્ધ કરી આપણે ત્યાંની પ્રજામાં લડતમાં ભળવાનો ઉત્સાહ વધારવાનો મોલ પણ નહીં લાગે? અરે, સ્વન સખધમાં ધરગોડ કરવા માડી એટલે આપણને, પોતે, લડનમાં દેખાવા છતાં, આપણાં માનમિનકત બચાવવા માટે ગમે તેવાં જૂઠાં પગલાં લેતા પણ શા માટે વાંધો નડે? એ પૈસાના લાભ માટે કે નાનીસગખી અગવડથી બચવા જેને જૂઠું આચરવાની ટેવ હોય તેનાથી આ જાહેર દિવસની વાતમાં તે લાલચ છોડી શકાય એ બનવા જોગ જ નથી. તેવે વખતે આપણું મન આપણને એવી જ સલાહ આપશે કે દેશની લડત જીતવાનો પ્રસંગ હોય ત્યારે સત્યઅસત્યનું પૂંછડું પકડી રાખવું એ નિર્ણય લેવાપણ છે.

વળી આપણી ટૂંકી ભુદ્ધિથી આપણે એવી પણ ગણતરી કરી લઈએ છીએ કે આપણુ જૂઠાણુ પ્રકાશમાં ક્યાં આવવાનું છે? લોકોની નજરમાં તેમ જ સરકારની નજરમાં તો આપણે સત્યનિષ્ઠ જ રહેવાના છીએ. એટલે તેમના ઉપર તો સત્યની જે અસર પડવાની હોત તે પડવાની જ છે.

આના કરતાં દસાવનારી ગણતરી ખીજી ભાગ્યે જ હશે. સત્ય તો એક સ્વયં પ્રકાશિત — સૂર્યને મળતી વસ્તુ છે. તે આપણે ન ધાયું હોય એ રીતે ઉધાકું પડી જ જાય છે. સંપૂર્ણ રૂપમાં ઉધાકું પડે તે પહેલાં આપણી આંખમાં, આપણા અવાજમાં, આપણા દરેક દસનચયનમાં પણ તેની છાપ આવ્યા વિના રહેતી નથી. જૂઠાણાથી ઉરકેગર્ભને લોભે લડતમાં જોડાવાને બદલે આપણા પોતાના ઉપર ભરોસો ખોઈ બેસે છે, અને જે લડતમાં આપણા જેવા જૂઠા સૈનિકો હોઈએ એમાં ભળવું જ નહીં એવો જ નિશ્ચય કરી બેસે છે. સગ્ગત પણ લાભો વખત ઉતરારશે નહીં. અરે, ઘરમાં નાના બાળક પાસે પણ આપણુ જૂઠાણુ લાંબો વખત છાનું રહી શકતુ નથી. આપણા આખના ખૂણા જોઈને ને પારખી જાય છે. તો અતુર સગ્ગત પાસે તે કેમ છૂપુ રહી શકે? તે કળી જાય છે કે આપણે જેવમા બેસવા તો તૈયાર છીએ, પણ ઘરગાર ખોઈ રાનરાન ગજાવા તૈયાર નથી. તે તરત આપણી એ નમજાઈ ઉપર પ્રહાર કરી આપણને અને આપણી લડતને તોડી નાખે છે.

આપણે યાદ કરીશુ તો જોઈ શકશું કે આપણે અગત જીવનમાં સત્યના આમ્રહનો આંતરિક શોખ ફેળવેલો ન હોવાથી, આપણી જાકેર લડતોમાં સત્યનો આમ્રહ ગંખી શક્યા નથી, અને સત્યાગ્રહની લડતમાંથી સત્ય ગોઠી ગયુ એટલે તેમાનુ ખરુ બળ જ બિડી ગયુ.

તેથી તમને સાધુકક્ષી જેવુ લસવા જેવું લાગે કે કેઈ મોટા ગજાગણી મુત્સદ્દી જેવુ પ્રતિષ્ઠિત લાગે — પણ જે તમારે સત્યાગ્રહ યુદ્ધના સૈનિક થવુ હોય તો ઝીણી ઝીણી વ્યકિતગત ખામતોમા તમારે સત્યનો આમ્રહ રાખવાની ટેવ ફેળવવી જ પડશે. અરે ટેવ જ નહીં, તેનો શોખ ફેળવવો પડશે. એટલે સત્યપાનને ખાતર જ્યારે તમે કઈક કઈક તકવીફ ઉઘાડો ત્યારે તમને એક જાતનો આંતરિક આનંદ યાવ, એટલે સુધી તે શોખને લઈ જવો પડશે. સત્યાગ્રહયુદ્ધના સૈનિક તરીકેની લાયકાત મેળવવા માટે આ તમારી વાંધીમ છે — કવાયત છે. તેમાંથી માશી મળી શકે તેમ છે જ નહીં.

અહિંસાની તમારી શક્તિ પણ એ જ રીતે ઝીણી ઝીણી વ્યક્તિગત જામતોમાં તેનું પાનન કરી કરીને કેળવવી પડશે, કે જેથી સ્વરાજ્ય માટેના સત્યાગ્રહોમાં તે આપણને દગો દે નહીં. આપણા અહિંસાના પાલનથી આપણે સરકારી તંત્ર ચલાવનાર લોકોનાં અંતઃકરણોમાં પત્રો કરી નાખવો છે, પણ આપણે આપણાં પોતાનાં સગાંઓ, આપણા મિત્રો, આપણા પડોશીઓ, આપણા ધધાનધુઓ, આપણા ગુરુબંધુઓ, આપણા પ્રામ-બધુઓ — એમના ઉપર એના પ્રયોગો કરીને જોયા છે ?

તેમના ઉપર આપણને સદજ સાગણી હોવાથી, તેમના પ્રત્યે ઝીણામાં ઝીણી અહિંસા પાળવી આપણે માટે સહેલી હોય છે. એમને ખાતર અગવડો અને દુઃખો સદન કરવાં પણ આપણે માટે પ્રજાણમાં ઘણાં જ સહેલાં હોય છે. છતાં આપણે એ સહેલાં ક્ષેત્રો ઉપર પણ અહિંસાપ્રયોગ કરવામાં કયા માનીએ છીએ ? તે વખતે આપણે કેવી રીતે વર્તીએ છીએ ? દો ચહેલાં છોકરાને કે સ્ત્રીને કે વિદ્યાર્થીઓને સાગ્યાં, વડાં, તિરસ્કારવાં, અપમાનવાં એમાં આપણે હિંસાનો છટકો ઉપયોગ કરી છર્છએ છીએ. તેમ કરવાની આપણે ટેવ જ પાડી એા છીએ. વાતચાતમાં આ રીતે વર્તનારા આપણે સત્યાગ્રહ વખતે આપણા વિરોધીઓ ઉપર અને આપણા કાર્યમાં આડા આવનારાઓ પ્રત્યે અહિંસાની વાણી અને અહિંસાનું વર્તન ગમ્ખવાની આગા ગમ્ખીએ તે કેવી રીતે બનવાનું છે ?

જો ઉપર કહ્યું તેમ આપણે મારહુડ કરતા નથી તો કાપર ધર્મને દડા ચામવા દર્જએ છીએ. વડ્ડે પડવા બઈશું તો કવેશ થશે, અણખનાવ થશે, તેઓ ગિસાશે, તેમની તગ્ધથી મળતા મુખમગવડમાં બંગાળ પડશે, ગામમાં પણ આપણું ખોટું કહેવાન, એવા એવા વિચારોથી આપણે કાપર ધર્મએ છીએ. એવી કાપરતાથી કેટલાં મામાપો પોતાના છોકરાને દડતાયુક્ત કેળવણી ન આપી તમનાં જીવનને મુશ્કેલ વિનાના નાવડા જેવાં બનાવી મૂકે છે ? વિદ્યાર્થીઓમાં અગ્રિય ધર્મ પડવાની બીકથી કેટલા શિક્ષકો તેમને દડતાયુક્ત દોરવણી આપવાની રુગ્ગ ચૂકે છે ?

આપણે નવજીવાન હોર્ડએ અથવા વિદ્યાર્થી હોર્ડએ તો આપણે વડીયો અને ગુરુતો સાથે કેમ વર્તીએ છીએ ? આપણને દેશબક્તિ જેવી પ્રેરણાદાયી બાવનાઓનું તે ઉમરે આકર્ષણ થાય અને મોટાંઓ આપણને ધરેડમાં ને ધરેડમાં ગમ્ખવાનું દયાળુ કરે એ અનુભવ તો દરેક મુવડો બાગે આવે જ છે મોટા બાનના મુવડો તે વખતે પોતાને રોકનાર વડીયો સાથે ઝમડો કરે છે, પણ ને ઝમડો અહિંસાનો નહીં. તેઓ તો તેમને ન

કહેવાનાં વચનો કહેવા લાગે છે, તેમનું અપમાન કરે છે; ઝાકડી લઈને મારવા સિવાયની બીજી જ હિંસા ચલાવે છે. એમનો હિંસાનો જીભરો જોતાં દેણુ બણે તેઓ શું ને શું કરી નાખશે એવી ચિન્તા ઘડીક તો સૌને ધર્મ પડે છે. પરંતુ મોટે ભાગે એમનો હિંસાનો જીભરો દૂધના જીભરા કરતાં પણ વડેનો સાંત ધર્મ અથ છે. પછી માયાપને કે સિક્કોને તેમની જરા પણ દ્રિષ્ટિ રાખવાપણુ ગડેતું નથી. તેઓ ઇચ્છે એના કરતાં પણ નીચે પાટલે જઈને એમના જીવાનો એસી ગયા હોય છે.

ખરેખર, જીવાનિનાઓ માયાપના આશ્રયને વશ ધર્મ પોતાની આદર્શ-ધૂનો નેટલી ઝડપથી છોડી બેસે છે, અને સાળાદોચેજોમાં સમજણી ઉભરના વિદ્યાર્થીઓ પણ પોતાને યની નાનીમોટી સજ્જાઓ નેટલા હળવા મનથી, જરાયે સ્વમાનખંડન લાગી આપ્યા પિના, તરત નીચી ખૂંડી કરીને ઝીંબે છે, એટલો દયાનનક પગજવ દુનિયામાં ભાગ્યે જ બીજા કોઈનો થતો જોવામાં આવે છે.

આમાં શું અહિંસા હોય છે? ગુરુજનો તરતના માનને લીધે કે પ્રેમને લીધે શું તેઓ નમી ગયા છે? નહીં જ. એ જ જીવાનો જે અહિંસા સુદની કળા શીખનાહોય તો તેઓ વડીયોનું અપમાન ન કરે, તેમનાં હૃદય પ્રેમ અને સેવાથી પિંગળારી કે, પરંતુ પેલાને ઘટેડમા પૂરી ગમવાની તેમની હા સામે તો પાકે સુદ આપે. વિદ્યાર્થીઓ સાળાઓમા પણ અન્યાયી અજ સામે ટક્કર આપે. તેમ કરતાં યર કે સાળાનો ત્યાગ કરવો પડે, નિગદાર સ્થિતિમાં રહેવાનું અને ભણતર ગજળવાનું જોખમ આવી પડે તો તે આનંદ અને દિમનથી સદન કરે અને એમના એ અહિંસામય સદનથી ગુરુજનોનાં હૃદયોને વધારે પિંગળાવે. પરંતુ અહિંસાના પાઠ લેવાના આવા પ્રસંગોનો જીવનમા ઠેકમેક ઔઁઁ ઉપયોગ થાય છે ?

આરી જાતની કારતતાનું ભરતું જોઈએ ત્યાં સામ્રાજ્ય વર્તે છે અને તે કારતતાને આ ગાવીમુગમા વણીવાર આપણે અહિંસા તરીકે ખપાવવા પણ તૈયાર ધર્મ એ છીએ. પણ અહિંસા કઈ એવી કૂવની પથારી નથી. અન્યાયી અને અસત્ય હા સામે સુદ કરવું એ તો મનુષ્ય તરીકે આપણો ધર્મ છે જ. સ્વમાનધન મનુષ્ય કોઈએ તો આ વીરધર્મથી આપણે છટકી ન જ શકીએ.

હા કરનારની હા સામે સુદ કરવું અને જના નેનાં માગ્યુડ કે તિગ્ગકાર કરવાં નહીં, એમાં અહિંસાનો માયો પ્રયોગ રહેલો છે. છોકરો આજસુ થયો છે, પોતાના બાગનું કામ કરતો નથી તેને લડવાવડવા કરતા નેના ભાગનો બોલો પણ આપણે પ્રેમથી ઉપાડી લઈએ તો કેવું

પરિણામ આવે છે, એનો પ્રયોગ કરી જેનાની આપણને ધીરજ પડેતી નથી સ્ત્રી બાળકોને મીઠાઈઓ ખવડાવવાના મોહથી માન પાડે છે તેને લડવાનહા ક્રૂતા આપણે પોતે મીઠાઈનો સદતઃ ત્યાગ કરીએ તો તેના મોહ ઉપર ઠેવી અસર થાય છે, તેનો પ્રયોગ મૃત્યુની આપણને હિંમત નથી. પડેલા આપણને દેશબંધિત આદિ કામોમા જે ગુરુજનો આડા થતા તેઓ જ, જે અહિંસાનો પ્રયોગ કરીએ તો, આપણને કેના આશીર્વાદ આપે છે, પોતે પણ આપણા રંગે કેના ગાય છે, એ જોવા નેટલી ધીરજ પણ કેને હોય છે ?

પાડોશી આપણા આગણા સામે રાજ એકવાડ ફેંકે છે, તેના ઘરની મોરીમાથી ગસ્તામા ગદો મન થઈ ગયો છે તેની સાથે નાના લાય કરીને લડતુ અથવા તેનો સુધગઈ પામે દડ ડગાવો એ હિંસાના ગતિ આપણને તરત સૂઝે કે પણ પાનડો વર્ગદમી સાદ ઢરતા નીચળાતો પ્રયોગ આપણને ઝટ સૂઝે નથી નીળા પડીએ તો પડોશી બીજે જ દિવસે સીવો થઈ જાય એવી આપણે આશા નખીશ પણ ડાંઢ સાદ ઢરતા ક્રૂતા તેના કાવ ગતિ પણ વધારે ગદો મડેશાઓનો કાદવ આપણે તેના ઉપર દેખ્યો હશે, એને આપણે ગણતરીમા લઈશું જ નહીં

મજૂર ઠામચોરી કરે છે તે નેઈ આપણને કા તો તેના ઉપર ઠપખનો ફેલાડીનો ભાગે મૃત્યુ સૂઝે છે, અને મ તો તે કાઈ કહેરા જઈશું તો આપણે મમ થાન છે તે પણ ગપડી જમે એમ કરી તેની પ્રશામન કરવાનું સૂઝે છે પરંતુ મજૂર સાથે આપણે પણ મજૂરી કરના લાગી જવું, તેના સુખદુઃખમા ભાગ લેવો, તેની સાથે ભાઈચારો બાંધવો, એ અહિંસાનો પ્રયોગ કરી જેવાની આપણને કુસદબંધી તેમ ડરના કષ્ટક મહેનત પડે, આખા મના ગતિ હોઈએ તે હોડવા પડે, એ માટે આપણી તૈયારી હોતી નથી

કાઈ ખેતરમાથી મજૂરના ચોરી જાય છે કાઈ ગોરાગ આપણા ખેતરમા ગારો ચગવી જાય છે તેને ગરીમડો દેખીએ તો માગ માગવો અને સગમ પાસે કેદ અને દડનો માર મગાવો એ હિંસાનો માર્ગ જ આપણને સૂઝે છે તે ગુડો હોન તો ઝીજઈને 'તેરીબી ચૂપને મેરીબી ચૂપ' કરીને, મોટે ડૂચો મારીને, મેસી ગલીએ છીએ અહિંસાનો પ્રયોગ તો અગત્ય માણ્યો સાથે કરવાની પણ આપણને ટેવ નહીં, તે એમની સાથે તો કરવાનું સૂઝે જ કચાઈ? પણ જે સ્વગત્યની લડતમા અહિંસાનો પ્રયોગ કરવાની ઉમેદ હોય તો આવા પ્રસંગોમા પણ આપણે તે કરવાનો અભ્યાસ

પાડવો જોઈએ. ગામ લોકો ચોરોને મારવા ફટી પડે ત્યારે આપણે વચ્ચે પડીએ, એમ કરતાં ઈર્ષ્યા થાય તો સદન કરીએ; તે ઉપરાંત ચોરના ધરની સ્થિતિ જાણી લઈએ, તેને ધંધો ન હોય તો ધંધે લગાડીએ. — અહિંસા ઉપર શ્રદ્ધા કેળવીએ તો આવા કોઈક માર્ગો આપણને મળે.

અહિંસાના આવા આવા પ્રયોગો આપણા અંતર જીવનમાં કરવાને! શોખ કેળવ્યા વિના તેની હૃદયપરિવર્તન કરવાની ચમત્કારિક શક્તિમાં આપણી શ્રદ્ધા કેમ બેસે? અને તેવી શ્રદ્ધા એક વિના સ્વરાજ્યની લડતમાં આપણે અહિંસાનો પ્રયોગ સાચા દિશાથી કેવી રીતે કરી શકીએ?

આનો અર્થ એ જ થાય છે કે, જો આપણે અહિંમાત્રિક સત્યાગ્રહના સૈનિક થવાની ઉમેદ ધરાવતા હોઈએ, તો આપણે આપણું અંગત જીવન સત્યઅહિંસાના પાયા ઉપર મૂકી દેવું જોઈએ. વાતવાતમાં જૂઠું બોલવાની, ઇજાકપટ કરવાની, અન્યાય આચરવાની દેવને આપણે છૂતવી જોઈએ. વાતવાતમાં ગાળો દેવાની, અપમાન કરવાની, તિરસ્કાર કરવાની અને હાથ ઊપાડવાની દેવો પણ દાખવી જોઈએ. નાનાં જાળકોની પ્રત્યે આમ વર્તવું, તેમ જ ગરીબ લોકો પ્રત્યે આમ વર્તવું એ આજે આપણે યોદ્ધા દેવને લીધે સ્વાભાવિક જેવું બનાવી લીધું છે. તે સ્થિતિને આપણી સર્વ હિંસાનું મૂળ સમજી આપણે પ્રયત્નપૂર્વક મુધારી લેવી જોઈએ. એટલી ઝીણી બાબતમાં અને એવાં નાનાં સાથેના બેવહારમાં પણ કાળજી અને પ્રેમથી સત્યઅહિંસાનો આગ્રહ રાખી રાખીને પણ આપણે તેને આપણા સ્વભાવમાં વણી લેવાં જોઈએ. અસત્ય અને હિંમતી વર્તવું આપણને મળે જ નહીં, તેમ વર્તવું આપણે માટે અશક્ય થઈ પડે, આપણું શરીર, આપણી જીભ, આપણું મન એ જ તે રીતે વર્તવાની ના પાડે, એટલી લઘુ મુશીબ આ સ્વભાવ બીડો ઊતારી દેવો જોઈએ.

અને તેમ કરવું અશક્ય છે શું? આપણે તિરસ્કારથી ફેડેલું, ઉકળે નાખેલું અન્ન — ભલે તે પકવાન હોય, ભલે આપણા પેટમાં જૂખ હોય તો પણ, લેવા તૈયાર છીએ કે? શું આપણી જીભ જ તેવી વસ્તુ જોવા છતાં રસ છોડવાની ના કહેતી નથી? સગળ તળાકું જેવી વસ્તુઓ સંબંધમાં પણ સામાન્ય રીતે માણસનું શરીર તેની ઉચ્ચ વાસથી જ તે લેવા સામે બંડ ઉઠાવે છે. પરંતુ દિવસને લીધે અને વ્યસનને લીધે માણસ પોતાના સ્વભાવને બિતરી જવા દે છે તો કેવી સ્થિતિ થાય છે? બિખારીઓ ઉકરડા ફેંદી એકવાડના ટુકડા વીણી ખાય છે, તે સ્વાદથી ખાય છે, તે માટે એકબીજા સાથે ખેંચાખેચી પણ કરે છે. વ્યસનીઓ છાતી બળી જાય અને પોતે ખુવાર થઈ મટરમાં આળોટિ ત્યાં મુશી વ્યસનો સેવતા થઈ જાય છે.

સત્યઅહિંસાની બાબતમાં આપણે ખરેખર આ જ રીતે આપણા મૂળ સ્વભાવને નીચે ઉતારી નાખ્યો છે. આપણાં મન અને શરીર, જેણે મૂળ સ્વભાવ પ્રમાણે, તેવા આચરણની મૂળ જતાવવી જોઈએ, તે આપણી ખૂરી આદતોને લઈને તેનાં રસ માણનાં થયાં છે. તેથી આદતો સુધારીને આપણે મૂળ સ્વભાવ પાછો જાગ્રત કરવો જોઈએ, આપણા માનસનું મંદારણ જ એવું કરી મૂકવું જોઈએ, કે નાના બાળકને પટાવવાની વાત હોય કે સ્વરાજ્યની વાટાઘાટો કરવાની હોય, સત્યનો ભંગ કરવા આપણાં તનમન તૈયાર જ ન થાય. નાના બાળકને મારવાની વાત હોય કે આઝાદીનું યુદ્ધ હોય, અહિંસાનો ભંગ કરવા આપણાં તનમન જ ના પાડી શકે. આ રીતે આપણા સ્વભાવને ઘડી, આપણી પોતાની સુંદર આત્મરચના કરી લેવામાં આજસ કરવાથી, આપણા પોતાના મનુષ્ય તરીકેના ગુણોને આપણે હાથે કરીને જગાડી મારીએ છીએ, અને જીવનનો સાચો રસ હારી બેસીએ છીએ. એવી આત્મરચના કરી સાચા મનુષ્ય જનવું એ આપણો ધર્મ છે.

અને જેને દેશસેવા કરી સાચા સ્વરાજ્યની રચના કરવી છે, તેને તો પોતાની આત્મરચના કરી લેવી જ જોઈએ. આત્મરચના વિના સ્વરાજ્ય-રચના કરવા જઈએ એ ઓગર વગર લાકડું ઘડનાર સુધારના જેવું છે. સ્વરાજ્યનો સંભ્રામ અહિંસામય સત્યાગ્રહના વ્યૂદયી જે જીવવા ઇચ્છે છે તેવો કૈનિક, પોતાના જીવનના ગ્રીષ્માં ગ્રીષ્માં અણુપરમાણુમાં સત્યઅહિંસા વણી લેવામાં આજસ કે અથક્ષા રાખે, એ તો લાકડાની તરવારે લડવા નીકળવા જેવું છે.

પણ આ રીતે આત્મરચના કરવી, સત્યઅહિંસાને સ્વભાવમાં વણી લેવાં, એ શું આપણા જેવા સાધારણ માણસો માટે શક્ય છે? શું એ તો મોટા સંતમહાત્માઓથી જ થઈ શકે એવી કઠણ વસ્તુ નથી?

આત્મચર્યાનાનો અભ્યાસક્રમ

(એકાદશ મિદાન્તો દ્વયનમા સ્વાચાર્યાની રીત)

સત્ય અને અદિસાને જીવનમાં ઓતપ્રોત કરી આત્મચર્યાના સાધરી એ અશકય નથી જ. એના જેવું શકય અને સગળ ખીજું કાંઈ કાંઈ નહીં હોય. જેનો જે ધર્મ હોય, સ્વભાવ હોય તે તેને માટે કશું કેમ હોય? અગ્નિને તપતામાં કે પાણીને વહેતામાં તકલીફ પડતી હશે એવો વિચાર પણ આપણને કરી આવે છે શું! સત્યઅદિસા એ આપણા સ્વભાવધર્મો હોવા છતાં આપણી ખૂરી આદતોને સીરે આને અસ્વાભાવિક બની ગયાં છે, તેથી જ તે અતિ કઠણ સાધીને આપણને બડકારી મૂકે છે પરંતુ આપણી અંદર ચતુર પડેલુ આત્મચર્યા જગતું નથી ત્યાં સુધી જ તે કઠણ બાંધે છે. એ જાજ જગાડીએ તો આત્મચર્યા કરવી એ પ્રમાણમાં ઘણું સહેલું, આપણી શક્તિમયતાની અંદરનું કાર્ય બની શકે.

આપણે દેટનીક અત્યંત ખૂરી આદતો પાડી બેઠા છીએ, કે જેનાથી અપણા મૂળ સ્વભાવ જ છેક બદલાઈ ગયો છે. આપણે દેટનાક શિવાગે એવા પાડી બેઠા છીએ કે હવે તેની જાળમાં આપણે મૂળ સ્વભાવ મૂચવાઈ ગયો છે. આપણે દેટનાક વિચિત્ર વિચારોની એવી માયાસૃષ્ટિ રચી, તેમાં રાચી રલા છીએ કે આપણે આપણી જાતને જ ઓળખતા બૂલી ગયા છીએ, આપણે આપણે પોતાનો સ્વભાવ જ બૂલી ગયા છીએ, અને જાણે મનુષ્ય ન હોઈએ પણ કૌર્ષિક નીચી યોનિના પ્રાણી હોઈએ એ રીતે વર્તી રલા છીએ.

આ બધી વળી પાડી ધર્મશાસ્ત્રોની બાધા ચાલી અને સ્વચર્યાના સૈનિક પામે તેવી વાતો કરવી એ મારો મદાજીવન છે એમ તમને લાગે છે? પરંતુ ધર્મશાસ્ત્રો એ શા માટે આપણને બડકાવે? શું તમે ગુનામીમાં અદમદતું હોડી સ્વચર્યાના સૈનિક થયા એ તમારું ધર્મપાપન નથી? આપણે રોજ રોજ સૈનિકના અને સેવકના ધર્મો વિચારી રલા છીએ અને તે સત્યાગ્રહી સૈનિક અને સેવકના, એટલે આપણે મનુષ્યના જિયામા જિયા ધર્મની જ વાતો કરીએ છીએ. અને ધર્મશાસ્ત્રોનો વિષય પણ એ જ હોવાથી, તે અને આપણે એક પથ ઉપર આવી જઈએ એમાં કશું જ અશક્ય નથી.

આજ પહેલાં ધર્મશુદ્ધિવાળા સંતમદતો રાજકારણ જેવી બાજુઓમાં બહુ પડતા નહોં. તેઓ તેને ખટપટ, હિપાધિ અને ગંદકી માની તેનાથી છેટે રહેતા, અને ભજન પૂજન સાધન આરાધનામાં તફતીન રહેતા. તે વખતનાં રાજ્યો અને સામાજિક બંધારણો પ્રમાણમાં ઘણાં જ મોડળાં હતાં. આજે વીસમી સદીમાં તો મનુષ્યજીવનનું એકે અંગ એવું રહ્યું નથી, જેમાં રાજ્યતંત્રો પોતાના નહોર પેસાડતાં ન હોય. આપણે કાંતી વણી સ્વદેશી ધર્મ પાલન કરીએ તો રાજ્યની અને કારખાનદારોની આંખમાં ખૂંચે છે. ગરીબ લોકોને દાણતાડી છોડાવીએ તોયે તેમને ચીડ ચડે છે કે આપણે તેમની આવક કુખાડીએ છીએ. રાજ્યતંત્રો પોતાનું બજા ટકાવી રાખવા આપણામાં અંદર અંદર ક્રોધો અને વર્ગોના વિખવાદ જિભા કરે છે. અરે, નિરાંતિ પેટ ભરીને આપણી મહેનતનું આપણને ખાવા પણ ક્યાં દે છે ? તેઓ પોતાનાં બાણાં ભરવા ખાતર એટલી હદ સુધી ચૂસે છે કે લોકોના બાણામાં દૂધનું દીધું રહેવા પામતું નથી. ત્યાં સ્વદેશી રાજ્યતંત્રો હોય છે ત્યાં પણ શ્રીમંતો રાજ્યસત્તા પોતાના કાયમાં રાખી બાકીની પ્રજાને દાસ દવાસ કરે છે, તો આપણે ત્યાં તો પરરાજ્ય રહ્યું. ગ્રામમાં પેસી તેને જીવનરસ પી વધ્યાં કરતી પરજીવી વનસ્પતિઓ જેવાં તે આપણા અણુ અણુનું જીવન શોષે છે. આજે એને ખટપટનો વિષય ગણી તેનાથી અલિપ્ત રહી ભજનપૂજન કરી શકીએ એવી સ્થિતિ રહી નથી. જૂના વખતના સાધુસંતો પણ આવી સ્થિતિમાં અલિપ્ત ન રહી શક્યા હોત. તેઓને 'પણ આપણી માફક જ સ્વરાજ્યચર્યનાને પોતાનાં ભજનપૂજન-સાધન બનાવવાં પડત.

જૂના સાધુસંતો રાજ્યદારી લડતો લડતા નહોં અને આપણે લડીએ છીએ તે પરથી, એ બેમાં કોઈ મૂળગામી ભેદ છે એમ માનવાની બૂલ ન કરવી જોઈએ. તેઓ તેમ જ આપણે આપણાં ક્ષુદ્ર સ્વાર્થી જીવનોમાંથી બહાર નીકળી, જેને આપણે મહાન ધર્મ માનીએ છીએ તેના ઉપર ચાસનારા છીએ. તેઓ ભગવાં પહેરતા, વનમાં જઈ તપ કરતા, યોગસાધના કરતા આપણી સાધનાનું બહારનું રૂપ જુદું છે, પણ ધર્મશુદ્ધિમાં આપણે એક બન્યા અને એક બાત છીએ, હોવા જોઈએ. આમ હોવાથી તેમનાં ધર્મશાસ્ત્રોની ભાષા અને આપણી લડતોની ભાષા છેવટે એક રાહ ઉપર આવી જાય તો એમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે ? આપણને ધર્મ અને શાસ્ત્રવચન ઉપર બહુ જ અભાવ આવી ગયો છે, તેનું કારણ તો આજના ખોટા બિખારી બાવાઓને આપણે રાજ જોઈએ છીએ તેઓ છે. ધર્મ એટલે તેમના જેવાઓના આચારો અને ધર્મશાસ્ત્રો એટલે તેમના જેવાઓનાં

સખાણો, એવો પ્રમ આપણી બુદ્ધિમાં બગર્ખ ગયો છે. તેથી આપણને ધાર્મિક કહેવડાવામાં લાગ આવે છે, અને ધર્મશાસ્ત્રોની બાબ કાંઈ વાપરે નો તેનાથી આપણે દૂર બાગીએ છીએ.

પરંતુ તમે જો સ્વગત્યગ્યનાના મેનકો થવા નામના હો અને અદિસાત્મક સત્યાગ્રહ યુદ્ધના સૈનિકો થવાના ઉમેદવારો હો, તો આજે જ ધર્મશાસ્ત્રોની બાબ વાપરુ તેથી તમારે સુગ્રાવુ પટનું નથી. આપણે આત્મચર્યાના કઠી આપણી તેવા સૈનિક તરીકેની વાચકાન વધારી છે. જે લોકો પોતાના જમાનાને બધે બેમે તે રીતે સાખના કરી પોતાની આત્મચર્યા કરી ગયા છે તેમની સનાદ આપણે કેમ ન લઈએ? તેમના અન્માવેશ ઉપાયો આપણે કેમ ન સ્વીકારીએ?

આત્મચર્યાના કથાના આ ઉપાયો છે આપણા એકાદશ સિદ્ધાન્તો. તે કારણે જ આપણે રાજ્ય પ્રાપ્તિનાની ગભીર ધડીમાં તેનું સ્મરણ કરી જઈએ છીએ. જે આત્મચર્યાના આપણે કરવી છે, જે આત્મચર્યા આપણે કેળવવું છે તેમા આપણને આગળ ને આગળ વધારવાની આ સિદ્ધાન્તોમા સમિતિ છે.

આમા સત્ય અને અદિસા એ પહેલા એ સિદ્ધાન્તો વિશે આપણે વિચાર કરી ગયા છીએ. તે તો આપણા જીવનનો કહો, આપણી હકતનો કહો — પાયો જ છે સત્યઅદિમાને આપણા સ્વભાવ બનાવી દેવા, આપણા અર્થ અર્થમા વણી લેવા એ જ આપણે માથવા માગીએ છીએ. એ જ આપણી આત્મચર્યા છે.

ત્યાર પછીના નવ સિદ્ધાન્તો એ સત્યઅદિસાને જીવનમા ઉતારવાનાં સાધનો છે. આપણે જે ખોટા ખોટા વિચારો માધીને આપ્યા છીએ, તેને અનુસરી આપણે અનેક નાસગરક રિવાજો અને આદતો બાધી બેઠા છીએ તે જોળણી તેમાંથી માએ રસ્તો ચડવાના એ મધા પ્રયત્નો છે નેમા અસ્તેષ, અપરિમદ અને અહમકાર એ ત્રણ સાધનો જૂના ધર્મશાસ્ત્રોએ સૂચવેનાં છે બાળીના ૭ આપણે આપણા યુગની જામીઓનો જાગ્ય વિચાર કરીને દરાબ્યા છે તે છ છે જાતમહેનત, અસ્વાદ, અબધ, સ્વદેશી, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ અને સર્વધર્મસમભાવ

આ નવ સિદ્ધિતો જીવનમા ઉતારવાનો પ્રયત્ન કર્યા વિના આત્મચર્યા ચર્ધ જાય — એટલે કે આપણે સત્યઅદિસા ઉપર આદર ચર્ધ જઈએ એ શક્ય નથી એ કેવી રીતે તેનો હવે પછી અનુક્રમે વિચાર કરીશ.

૧. ધંધાઓમાં સિદ્ધાન્ત

[અસ્તેય]

આપણે ગમે એટલા ગિજળા થઈને ફરતા હોઈએ તો પણ આપણે કબૂલ કરવું પડશે, કે આપણા તમામ વ્યવહારો આપણે ચોરી ઉપર જ રચ્યા છે. કેઈ ગરીબ માણસ રાતમાં બિડીને ઘર કેળીને ધન ચોરી જાય છે અથવા ખેતગમાંથી પાક લણી જાય છે, એવી ઝીણી ઝીણી ચોરીઓ ઉપર તો આપણે ખૂબ જ ક્રોધ કરીએ છીએ, અને તેવા લોકો પકડાય તો તેમના ઉપર આપણે ક્રોધ દાવવતાં ચૂકતા નથી. પણ જે ખરી ચોરીઓ છે, જે મોટી ચોરીઓ છે, તેને વિશે જાણે આપણે સૌએ મળીને અંદરે-અંદર સમજૂતી કરી લીધી છે કે, તેને ચોરી ગણવી નહીં — તેને આપણે સામાન્ય વ્યવહાર જ ગણીએ.

આપણા સર્વ વેપારોજગારોનો પાયો બીજે શો છે? સામાન્ય ચોર તો પકડાય ત્યારે શરમાય છે. પણ આપણે તો આપણી ચોરીને વ્યવહારનો પ્રતિષ્ઠિત સિદ્ધાન્ત બનાવ્યો છે અને શરમાવાનું ગમ્યું જ નથી.

ધંધાઓમાં પણ જે ધંધા સાફ અને જાતમહેનતના છે, તેમાં ચોરી પ્રમાણમાં અતિ અલ્પ છે; પણ જેમ મોટી બિઝનેસમાય, જેમ મોટા વેપારો, જેમ મોટાં ટ્રાન્સપોર્ટમાં, જેમ મોટાં બજારો, તેમ ચોરીની માત્રા વધતી જ જાય છે. તે સૂક્ષ્મ અને કાલિય બનતી જાય છે. તેની એક ઢળા જ બની જાય છે. તે ધંધાઓમાં લોનનાં ધન અને શ્રમ દગાય છે, પૃથ્વીનાં ઠસ અને ધાતુઓ દગાય છે. જેમનું ચોગય છે તેમને ખજાર પણ ન પડે એવી સઠાઈથી ચોરીઓ કરવામાં આવે છે. અને આ રીતે ધનપતિ થયેલાઓને સમાજમાં માનપ્રતિષ્ઠા આપીને આપણે ચોરી ઉપર સંમતિની છાપ આપીએ છીએ. કેમ ન આપીએ? જે લાગ મળે તો આપણે પોતે પણ ચોરીના ધંધામાં સામેલ થવાના ઉમેદવાર નથી શું?

કમાવાના ધંધાઓ પાર વિનાના નીકળ્યા છે. પણ એ સૌને આટલે એવો અને સૌને પોતાની પાંખમાં લઈને બેઠાં રહેવાનો મદાધયો દુનિયામાં ચાલી રાજો છે તે છે રાજ્યકાગ્યારનો. વેપારોમાં તો બહારથી બિજળો દેખાવ રાખવાની પણ કઈદે દરકાર ગમતી પડે છે. પણ આ ધંધામાં તો ચોરી બાજતમાં કોઈ જાતનો હાંપિછેડો છે જ નહીં. બિઝનેસ, કારબારીઓ ગર્વ સાથે દાવો કરે છે, કે પ્રજાનું હિત કરવા ખાતર જ અમે ગત્તલીનિના દાવ — એટલે કે ચોરી અને જૂઠાણાના દાવ રમીએ છીએ. અને તેઓ પ્રજાઓનું હિત કેવું કરે છે? તેઓ સીધા કર ડો અને બોળા લોકોને ખજાર

પણ ન પડે એ રીતના આકરના કર રૂપે તેમનું લોહી જેવું મોંધું થત
ચોરે છે અને તેમાંથી નોકરશાહી અને સાવકરકરને પોપી તે જ પ્રજાને
પોતાના પંબમાં દાખલ રાખે છે. તેઓ રાજસત્તાના બેરે લોહાના અનેક
પ્રામાણિક ધંધાઓને તોડી નાખે છે અને નવા શોષક ધંધાઓને ઉત્તેજન
આપે છે.

આ રાજ્યકારભારનો ધંધો દિવસે દિવસે વધારે ને વધારે ફેલાતો જાય
છે. તેમાં જેઓ ગાંધા ભાગ લે છે તેઓ તો પોતાનાં જીવન ચોરીમય કરે
જ છે, પણ રાજ્યસત્તાના અમદાદથી એવા ધંધાનો મોભો ઉભો કરી આપી
સામાન્ય પ્રજાજનના માનસમાં પણ ચોરવૃત્તિ ધુસાડી દે છે.

“ધંધા તો અમે ધંધાની રીતે જ કરશું, માત્ર પ્રાર્થનામાં બેસીશું
અથવા દેવમંદિરમાં જઈશું ત્યારે એકાદય મતનું ચિંતન કરશું. સદ્ગુરુઓ
અને સત્તારીઓ થઈને એકબીજા સાથે મળશું, જળશું તેમાં બનતાં સુધી
જૂઠું નહીં બોલીએ કે દાર્દનાં છત્રો જોડા ચોરશું નહીં, દાર્દ જૂલી ગધું
હશે તો તેને ઘેર જઈ પહોંચાડશું, અમારાં બાળકોને જૂઠું બોમે કે ચોરી
કરે તો ઠપોડા આપીશું — એમ જીવનના ગિનગેખમી પ્રસંગોમાં સત્ય અને
અસત્ય ઉપર ભાર દેવા અમે તૈયાર છીએ. પરંતુ અમારા કમાણીના ધંધામાં
અને અમારા રાજ્યકારભારના ધંધામાં એવા વેદિયાવેડા કર્યા જઈએ તો
અમારું ખર્ચ કેમ નબે? અમારું ઘર કેમ ચાલે? અમારી પ્રજા સુખસમૃદ્ધિ
બોગવતી કેમ થાય?” આવું આપણું સોનું વર્તન છે.

આમ ધંધારોજગાર અને રાજકારણ, કે જે આપણા માણસોના
જીવનનો પોષ્ટો ભાગ રાકનાર વ્યવસાયો છે, તેની આખી રચના જ આપણે
ચોરી ઉપર કરી છે, અને પાછા તેને ચોરી માનના જ નથી. પછી જીવનમાં
સત્યના અને અહિંસાના પાતળની આશા જ ક્યાં રહી? ચોરીનાં ઘીય
કાંદાકાંપરંઓની વચ્ચે સત્યઅહિંસાના કુનળા છોડા વાવી તે ઉઠેરવાની
આશા આપણે કેમ રાખી શકીએ?

ધંધાઓમાં ચોરી છોડેલોટ કરીને પછી સખ્ય થઈને જ્ઞાનની વાતો
કરીએ, દાનો આપીએ, દેશમેદાનાં કંઈ કંઈ કામોમાં પણ ભાગ લઈએ,
પરંતુ તે બધું સો ઉદર મારીને પછી મીનીગાઈ દાથમોં ધોઈ પાટલા
ઉપર ટાંચી ઘઈને જેમે તેના જેવું જ બને છે. તેમાં નથી આવતું મીંડાણ,
નથી આવતી સચ્ચાઈ, નથી આવતું બેશ.

તેથી સત્યઅહિંસાના પાતળમાં આગળ વધતું હોય તો આપણા જીવનનાં
ડાળાંપાંખડાં સિંચવાં છોડી તેનો મોટો ભાગ રાકનાર જે આપણા ધંધાઓ—
તેમાં અસત્ય, પ્રામાણિકપણ દાખલ કરવું જોઈએ. એ બાબતમાં આપણે સૌ

સરખા ખોટા થઈ ગયેલા હોવાથી એ માટે મનને તૈયાર કરવું, એ રીતે વર્તતાં ઓછી આવકથી ચલાવવું પડે, સુખવૈભવો ઉપર કાંપ મૂકવો પડે એ માટે મનને તૈયાર કરવું, એ ઠંઠણ લાગશે. પણ હિંમત કરીને ધંધામાં અસ્તેય અથવા પ્રામાણિકતા પાળવાનો સંકલ્પ કરી હાઈએ તો આપણું જીવન કૂડકપટના ખાડાટેકરાને બદલે સત્યઅહિંસાની સીધી સડક જેવું બની જાય; આપણને સત્યઅહિંસા ઉપર જીવનનાં સૂત્રો તરીકે જોવાની શ્રદ્ધા આવવી સંભવિત બને, અને દેશનાં મોટાં કામોમાં તેના ઉપર આશ્રવાની હિંમત આવે.

૨. સુખસગવડોમાં સિદ્ધાન્ત

[અપરિચ્છેદ]

પરિચ્છેદ એટલે સુખસગવડનાં સાધનોનો જમાવ કરવો તે. આપણે એ બાબતમાં પણ માંડોમાંડે ‘ચોર લોડોના કરાર’ કરી લીધા છે :—અમે અમારાથી બનતું દેશસેવાનું કામ કરશું, ધર્મનું પાલન કરશું, સત્યઅહિંસા બનશે તેટલાં પાળશું, પણ અમારાં ઘરજીવનમાં મહેરબાની કરી કોઈએ વચ્ચે પડવું નહીં. તેમાં અમને જોઈશે તેવાં સુખસગવડનાં સાધનો ભેગાં કરીશું, અમારે ખાવુંપીવું હશે તે ખાઈપીશું, ભોગ ભોગવવા હશે તે ભોગવીશું. અમને કમાતાં—એટલે કે ચોરતાં—આવડશે તે પ્રમાણે અમે ભોગવીશું. તમને કમાતાં આવડે તે પ્રમાણે તમે ભોગવજો. એ તમારું અને અમારું અંગત જીવન છે. એમાં કેટલું ભોગવવું ને કેટલું ન ભોગવવું એ જોવાનું અમારું કામ છે. બીજાને તેમાં દખલ કરવાનો હક નથી. ફિવિસનું ખાવાનું બરાબર ન મળે તો કોઈ કામમાં દિલ્લ મોંટે નહીં, તેમ આ અંગત સુખવૈભવમાં આખી આવે તો જીવનમાં કંઈ મ્સ રહે નહીં. અમારી ડુચિ પ્રમાણે અંગત વૈભવ ભોગવી પછી કુરસદે માથે પાઘડી મૂકી અથવા ખાદીની ટોપી મૂકી, હાવકા થઈ, અમે દેશનાં કામ કરવા નીકળીશું.”

આમ વર્તવામાં જણે આપણે પૂર્ણ વ્યાભાવિક નિર્દોષપણાનું વર્તન કરતા હોઈએ, એમાં મનુષ્ય નરીકેના આપણા મોભાને ‘કંઈ એજ હોય જ નહીં, એમ આપણે પરસ્પરસંમતિથી દરાવી લીધું’ છે.

સૌ પોતપોતાના નિર્વાહ માટે કમાણી કરે અને જરૂરનાં સુખસગવડ તેમથી વસાવે, એ નિયમ તો કશો વાધો લેવા જેવો નથી; પણ તે તો કમાણી જે પરસેવાની અને પ્રામાણિકપણાની હોય તો. ને રીતે કમાનાર પાસે વધારા પડતાં સાધનો ભેગાં થઈ શકે નહીં. તેને તે ભોગવવાની નવરાશ પણ ન હોય અને વૃત્તિ પણ ન હોય. પણ આપણી કમાણી કેવી છે તે તો મેં અસ્તેય સંબંધમાં બોલતાં કહ્યું છે. ચોરીની સહેલી કમાણી

જેને કરવી છે તેને મુખસગવડનાં સાધનો ઉપર અને અંગન ભોગવિનામો ઉપર શા માટે અંકુશ મૂકવાની ઇચ્છા થાય? તે સાદા ભોગવનથી શા માટે વૃક્ષ થાય? તે નાના ધરથી શા માટે સતોષ માને? તે વાડીવજીરા, નોકગ્યાકર, ગાડીમોટર, ધનદોલન એ જાણું વધારવામાં શા માટે દાય દુઃખ રાખે?

આ રીતે અગત સુખો ધરાઈએ તેટલાં ભોગવીને આપણી પરિમહવૃત્તિ ધરાતી હોત તો પણ પ્રમાણમાં ધણુ સારું થાત. પણ આપણે તો આરે તરફ જોયાં કરીએ છીએ. એ જાંવી ખામતોમાં ખીજા કંઈ આપણાથી આગળ વધી જતા તો નથી? વધી જાય એ આપણે સહન કરી શકતા નથી. એથી આપણું અભિમાન ધવાય છે. શું તેના કરતાં આપણને કમાવાની કળા એાછી આવડે છે? આપણે આપણા ધંધાઓ વધારીએ છીએ, ચોરીના નવા નવા પ્રકારો શોધી કાઢીએ છીએ અને વધારે ને વધારે ધન ભેગું કરવા લાગીએ છીએ. એમ કરી આપણે મુખસગવડો ગાંડાની જેમ વધારીએ તો છીએ, પણ ધંધામાં એવા લપટાઈ જઈએ છીએ કે આપણે તેમાંનું કંઈ ભોગવવાની સક્તિ જ સુધારી બેસીએ છીએ. પકવાન ખાઈએ પણ પચાવી શકીએ નહીં, પનગમાં મુઝીએ પણ ઊંઘી શકીએ નહીં. છતાં પરિમહના મિથ્યાભિમાન ખાનગ પરિમહો વધાર્યે જઈએ છીએ. પેસાનું ખેંકનું ખાતુ એ પણ એક આપણે વહાલો પરિમહ બની જાય છે. તેમાંથી જોઈતું બહુ લાવી શકાય છે તેથી નહીં. તે તો આપણે જોઈએ તેથી પણ વધારે ભેગું કરી ચૂક્યા છીએ ધનમાં આપણા પરિમહોની ગરદીમાં આપણે ચોતાને માટે ખેસવાની જગા રહેવા દીધી નથી. દલે આપણને એક જ ધેવજા લાગી છે ખીજાઓ કરતાં આપણી મૂઠી મોટી હોવી જોઈએ. તે માટે વધારે કમાણી કરવી જોઈએ. વધારે ધંધા ઉપાડવા જોઈએ, વધારે ચોરી કરવી જોઈએ. તેમ કરતા ખાવાની કુગસલ ન રહે, કુટુંબજીવનનો આનંદ લેવાનોએ વખત ન રહે, તો પણ આપણને વાંધા નથી. જોનારાઓ ટીકા કરે છે કે, જો કમાઈને ભોગવવાનું ન હોય તો શા માટે આ ધંધાઓ? શા માટે આ બધી ધમ્મન? શા માટે તેના ગહેવા જૂઠાણાં અને શા માટે એમા ગહેલી ચોરીઓ? આપણી પાસે ધન ખેંચાઈ આવતા કેટલા બેકાગ બનતા હશે, ચુસાતા હશે, આપણા ધંધા કેટલાને ખેંચે ચાળે ચડાવતા હશે, કુજંદમાં પાડના હશે, બચ્સોનામા ચડાવતા હશે — એ બધું પણ શા માટે? આપણે ટીકાકારોને હસીએ છીએ. મોટી મૂઠી ભેગી કરવામાં અને રોજ રોજ તે વધાર્યા જ કરવામાં કેવી નબળ છે તે તેઓ શું બાણે?

આમ પરિશ્રદ્ધિ પાછળની ધેનછા માણસને જારગે જનાવે છ લોકોને રળી ખાનાના જમીન જેવા સાવનો — તે પણ તે હાથ કરી લેતા અચ્ચતો નથી લેા ૧૦ માટે પોતાના સિનાય બીજને કર્શો આધાર ન રહેવા દર્મ, તે તેમને પોતાની ગમે તેવી શરૂઆતે રાજવે છે અને તેના લોહીનું શોષણ કરે છે તેને લોગે માટે પોતાના સિનાય બીજ કાર્ત્ત્વ લાગણી ગમ્પરી પોસાતી નથી પોતાની ધેનજાયી ઝેટની દિસા ધર્મ, કટના મની ઝેટના પાસમાન થયા ઝેટના વ્યસો ચડયા, ઝેટના અનીતિએ ચડયા, ઝેટના બેગર અને બીજા માગતા થયા એનો વિચાર કરવા તે થોભી શકતો નથી

પરિશ્રદ્ધિ શોષ ધરાવેા અને અદિસાનું પાનન કરવું, એ મે સાથે કરી બી શકતા નથી બીજાઓને કુખી કર્યા વિના, પાસમાન કરા વિના કાર્ત્ત્વ પરિશ્રદ્ધિ જૂખ બાગી શત્રુ નથી જે પરિશ્રદ્ધિ ઉપર અંકુશ મુકતા ન શીખીએ, તો જીવનમા અદિસાને તો ન જ ઉતારી શકીએ પરિશ્રદ્ધિના લોભમા લોગના જીવ લેતા જેને જગ પણ અરેમગે થનો નથી તે રંગગમ્પની નડનમા ત્રીજુનટથી અદિસાનું પાનન કરે એવી આશા ન જ નાખી શકાય. અર, તેવા માણસ પરગમ્પની લ તમા જોભો જ શા માટે રહેવાનો? તેને તો પોતાનો શોષ જો મગા માટે પરગમ્પની સાથે રહેવામા જ વધારે લાભ માન્ય પડશે

પરિશ્રદ્ધિ સમયમા આજ સુધી માણસના મનમા એક જાનની શરમ હતી લેમા બીજાઓની ચોરી ગેદની છે, બીજાઓનો દ્રોહ ગેદનો છે, એવો એકગર જેના હતો પરંતુ હવે તો એક જુગી જ વિચારસગળી પ્રચલિત થયા માડી છે તેમા પરિશ્રદ્ધિ જેમ વધારે તેમ સુધારે લાગે, એવો અિદ્ધાન્ત બાવવામા આ તો છે અવમને હસી માદનામા આવે છે અો તે માણસને જુના પથથગુગમા પાટો ધકેનગે એમ માનવામા આવે છે આના જેવા જેખમગમ્પ સિદ્ધાન્ત બીજને એકે નથી અગ્રેલેએ પરિશ્રદ્ધિના સુખ બાગરવાની માત્રા મૂખ છે તેના પરિણામે જ શુ આપણ તેની મુનામી બોગરી રહ્યા નથી? દુનિયાની જીન પ્રત્યેઓ પોતાની નાસતાના જકડી અગમ્પ અો બીજા ચોરી પ્રત્યેઓ તેમો લુટ છે ત્યારે જ તેઓ અતિ વૈભવનું પરિશ્રદ્ધિ હાન બોગવી શકે છે, એ વાન જ ૧ પણ છી નથી આપણને તો તો એવો અનુભવ થઈ રહ્યા છે કે, દુનિયાના અન સુધી તો જુલી શકીએ તેમ નથી આ મુનામીમાથી જે આપણે કર્મ પણ પાડ શીખના જેવા હોય તો પરિશ્રદ્ધિસુખ ઉપર સયમ મૂકવો જોઈએ એ જ હોવો જોઈએ

તેથી જ આપણે સ્વરાજ્યની કલ્પના ગોચરોનાં રાજ્યો કરતાં જુની કરીએ છીએ. આપણે તેમાં જગત્કલ્પ અને વિદ્યાગી શકેરા, મોટાં મોટાં શરખાનાંઓ, મોટાં મોટાં ઘસકેરાનાં સ્વર્ણાં મેવતા નથી. પરંતુ ઉદ્યોગી, સ્વયંપૂર્ણ, સ્વરાજ્ય ભોગવતાં, સ્વચ્છ, તંદુરસ્ત, સુખી ગામડાંઓની કલ્પના જ કરીએ છીએ. એવું સ્વરાજ્ય આપણે આપણી પોતાની મહેનતથી અને ધર્મશ્રે આપણને આપેલાં સાધનોમાંથી, ખીજી પ્રજાઓને શોધ્યા વિના, રચી શકીએ તેમ છીએ.

પરંતુ પશ્ચિમને જ સખ્યતા કહેનાગ પશ્ચિમી વિચારના લોડો કહે છે કે, “અમે અમારા અગત જીવનમાં પશ્ચિમોત્તર સુખ ભોગવવાના મતના છીએ, પરંતુ અમારા દેશને પશ્ચિમ કરવા દેવા હિંમત નથી. દેશના રાજ્યને અમે પાલ કલ્પનામાં ગણીએ. તેને એવી રીતે ચલાવશું કે તે ખીજી પ્રજાઓને લૂંટવા જાય નહીં. અને તે સાથે દેશનાં દુષ્કાંડોગ, ઈજવણી એવાં વધારી દર્શનું કે દેશનાં જ સાધનોથી દેશના સર્વે લોડો પશ્ચિમને જિંદગામાં જિંદગા વૈભવ માણી શકે. અમે અમાંગ સુદ્ધિજનથી એવાં વચ્ચે શોધીએ કે તેની મદદથી સુખસમવડનાં સાધનોને પલાડ જીમો કરીએ, અને એવા કાપડા કાપડું કે દેશમાં સૌ સરખા રહે, કોઈ કોઈનું લૂંટીને ધનસમૃદ્ધ કરે નહીં. એ રીતે અમે વૈભવ અને પશ્ચિમ ઉપર ચાલેલો શકેરી સુધારો સ્થાપવા માગીએ છીએ. અમે ગામી રહેતા માગતા નથી, કાગળ કે તેવા સાંકડા જીવનના વાડમાં અમાંગ મનુષ્યત્વને વિકાસ પામવા માટે પૂરો અવકાશ મળી શકે નહીં.”

આ રીતે વિચાર કરવો એ શુ માણસ જાત માટે અત્યંત બચકર અભિમાન કરવા જેવું નથી? અગત જીવનમાં પશ્ચિમના વૈભવ વધાવવામાં માનવું અને છતાં જાહેર — દેશના જીવનમાં તેવા ઉપર અકુશ મૂકવાની સન્મતિ આપણામાં ટકી રહેને એમ છાતી ઠોકરીને કહેવું, એ આકાશમાં મહેમ બાંધવા જેવું અસંભવિત છે, અને નવું અભિમાન જ છે. મગ્ગીના ક્ષેત્રમાં રહેવા છતાં એપથી અચવાનું અભિમાન ગણવા જેવું જ તે છે.

દહાપણ અને સુખ અને શાંતિ તો અપશ્ચિમને આપણા જીવનનો સિદ્ધાંત બનાવવામાં જ છે. તે રત્ને આપણે સ્વચ્છ, સુચ્છ, ઉદ્યોગી, શાંત, શાંતી, સેવાપગવણ, સુખી લોકોનું આમસ્વગત્ય ઊણું કરી શકીએ તેમ છીએ. આપણું અગત જીવન આપણે એવું ગણીએ, એટલે જેવા આપણે તેવું જ આપણું સ્વરાજ્ય પણ સકેરે રચાશે. તે આપણું સત્ય અને અદિશના માર્ગે લઈ શકીએ અને સત્યામદના બળે રક્ષી શકીએ એવું લગે, અને તે આપણા સંપૂર્ણ વિકાસ માટે સાચું પડશે એમ આપણે માનતા નથી.

૩. અંગતમાં અંગત જીવનમાં પણ સિદ્ધાંત [અલ્પચર્ચ]

આ સંબંધમાં આપણે પરસ્પર કરારથી જાણે એવો જ નિયમ ઠરાવી લીધો છે કે, “આ વિષય માણસના જીવનનો અતિશય અંગતમાં અંગત હોઈ તેની કોઈએ કશી ચર્ચા જ કરવી નહીં. જેને જેમ મરજીમાં આવે તેમ વર્તે. સયમ પાળવો હોય તે સયમ પાળે, લપટ થવું હોય તે લપટ થાય. ન્યાં સુધી માણસ વ્યભિચાર કરતો પકડાય નહીં, ત્યાં સુધી કોઈએ કોઈના વ્યવહારની કશી જ વાત કાઢવી નહીં.”

માણસના મન ઉપર કામદેવનું જે મહાદુર્દમ્ય સામ્રાજ્ય છે તે જોતાં આ બામતમા આવી ઢીલી નીતિ રાખીને આપણે લોકોએ બચાવે જવું ફરી છે. જોકે વ્યભિચાર માટે સમાજમાં ખૂબ નિદાહાર, અને કોઈ પકડાય તો તેને રાજ્યદંડ, સમાજદંડ અને હાથોહાથના પ્રહાર કડવામાં આપણે પાગ પડતા નથી; પરંતુ આપણો આ કોઈ કોઈ આપણે પોને આપણા જીવનમાં કામનો સયમ કયો છે એની નિશાની ૩૫ નથી જ.

સમાજમાં મોટા ભાગના લોકો લક્ષજીવનની દૃઢમાં ભયે રહેતા દશે, પરંતુ તે હાંની અદર પણ જો માણસ કામને વશ વર્તે નો ગમે તેવો લપટ બની શકે છે. આપણા ઘરની ચાર દીવાલોમાં આપણે કેમ વર્તીએ છીએ એ ભયે એકબીજાને આપણે કહેતા ન હોઈએ, પણ આપણો અમંયમ — આપણુ કામીપણુ ઠાકણું રહેવું શક્ય નથી. તે તો દીવાલોની આરપાર ફૂટીને જગજગડેર થાય છે જ.

આપણી પ્રજા જમાનાઓથી મુલામી નીચે કચગયા કડે છે અને તેમાંથી માથું ઊંચું કરવા જેટલું પરાક્રમ દાખવી શકતી નથી. આ નિયતિના ગમે તેટલાં ઊજળા કારણો આપી શકાશે, પણ તેના મૂળમાં આપણુ છૂપુ કામીપણુ જ છે એમ પિછાણવાની જરૂર છે. એ આપણામાં મૌર્ય ચડવા દેતુ જ નથી. એને લીધે આપણુ મન ધરમાં ને ધરમાં ભમતું જ રહે છે, ધરની સવામતી ભાંગે એવા કોઈ જોખમને માટે ખડા થવાનું માદસ જ આપણા પગમાં ગડેવા પામતું નથી.

આપણાં જીવન ઊંડરાઊંડરીઓમાં રવાબાવિડ સંજોગોમાં બદાદુર સૈનિકો અને શદ્દાણુ સેવકો થવાનો યનગનાટ જોવામાં આવવો જોઈએ, તેને બદલે તેઓમાં નટપણુ, વિદ્યારીપણુ, કેમ જોવામાં આવે છે? શું તે આપણા પોતાના છૂપા કામીપણાની અસર નથી? આજન-મ સેવા અને સાદમોનાં ત્રો લઈને નીકળી પડનાગ બહારવારીઓ અને બહારવારિણીઓનો

પાક આપણે ત્યા અત્યંત અદ્ય છે, એના મૂળમાં પણ એ જ કારણ જોવા મળે છે.

ધરમાં ગમે તેવા લપટ ચર્ચને વર્તવું એ સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા પામ્યું, તેની અસર ગામડામાં વ્યવસ્થા મૂકા કરોડો ઉપર પણ પડ્યા વિના ગંદી નથી તેમના બોળા જીવનોમાં કામીપણ સ્વાભાવિક રીતે જ માનમાં રહે એવી અપેક્ષા ગંદે પગ ઉપરના વર્ગોએ એક આચાર એક વાર પ્રતિષ્ઠિત કર્યો, એટલે તેના અનુકરણની લાન્યમાયી તેઓ કેમ બચી શકે? આમ આપણા ગામડાઓ પણ કામદા અર્થે અવિવેચી જીવનમાં ફસાયા છે પરિણામે કમ્પ્લેક્ષની તાકાત નહીં અને ખાનાગ ધણી, એવી તેમની દશા ધર્મ ગર્ભ છે જાણે માણસથી ડાર્ડ નીચેની યોગિની હોય એવી આપણી પ્રજાની દીનદશા બની રહી છે.

આપણા જીવનમાંની સ્થિતિ જોઈએ તો ત્યાં પણ આપણા લોકાના વિપરીતપણાની છાપ દેખાયા વિના રહેતી નથી તેઓને જીવનના ડાર્ડ બિચા વિચારો કરવાની તક આપણે આપતા નથી તમને આખો દિવસ આપણા સુખસગવડો સાચવવામાં, અથવા બનીબનીને આપણી મહેંગાની દેહની રાખવામાં જાય છે તેઓ આપણી આજ ઉપરથી સમજી જાય છે કે એમ વર્તવામાં જ તેમના સુખસનામતી છે આપણ પોતે દેશસેવાનું જીવન સ્વીકાર્યું હશે તો પણ આપણે ગૃહજીવનના અગત સુખો છોડવા તૈયાર હોતા નથી, અને તેથી જીઓ આપણી અગત સેવા કરતી ગંદે એવું જ આપણ વનજી કુદરતી રીતે રહે છે આપણા સેવાજીવનમાં તેમને ભાગીદાર કરવાના પ્રયત્નમાં આપણ અત્યંત દીવા છીએ, તો બીજા ડાર્ડ ખુનાસો છે શું?

અહમચર્ચના અગમ બીજા પણ ધણી બળવાન લક્ષણો આપણા લોકોએ કદાચ છે જે માણસ પોતાના કામને જીને છે તેને કાલે તેવું દીકું સિદ્ધાન્ત વિનાનું, સાદસ વિનાનું જીવન ગમતું નથી તેને શિસ્ત વિનાના, નિયમિતતા વિનાના ચોવીસ કનાકના ઉદ્યોગ વગરના જીવનમાં રસ જ પડતો નથી તન બુદ્ધિ મદ ગણવી અને ધરેડમાં ચાલ્યા મરવું, એ પણ ગમતું નથી તે કાં પોતાનું જ્ઞાન વધારવાનો પ્રયત્ન કરના યાકતો જ નથી આપણા યુવક અને એકદરે આપણી આખી પ્રજા આજે આ ગુણોમાં કેટલી બધી બિતરી ગઈ છે?

અહમચર્ચ વિના આપણ આખું જીવન કરોડ વિનાના સારીર જેવું શિથિલ છે તેમાં કકરાની અને તેજ જ આવતું નથી રાજના અગતમાં અગત જીવનમાં કશી ટેક કે કશું જોર પકડવાની ટેવ નહીં તેવા આપણે, આપણા જાકે જીવનમાં તેજ અને પરાક્રમ લાખવી શકતા નથી, સલામદમાં

જોડતા દસતા આ સૌર્યમા દુનગા પડીએ છીએ, અહિં સાના પાનનમા જે દસના દસતા કંઈ ઉધનવાની જાણ આપવી જોઈએ તેમા પણ આપણે કોઈ મ્હી જઈએ છીએ આપણે કોઈ પણ જાતના જોગ વિનાના નાના મામાથી મહેન બાધવા જઈએ છીએ, પછી તેમા રાજ પાઠ પડીએ એમા નવાઈ છે? માટે આપણે સેવકોએ તો અગત્ય જીવનમા બળવાન સુધારો કરી દેશમાથી કામીપણાની દવા ઉઠાડી મુખ્યાનો પ્રપત્ત કરવો જોઈએ

માર્ગ વ્યક્તિઓ પ્તય આવા નિચાળે જીવી શકે તો પણ આખી પ્રજા ક્યારે સુધરે, એવો નિગરાળો નિચાળ નાવવા જેવી આ બામન નથી આપણે સૌ મામી પણાની પ્રતિજ્ઞા માધીને જોઈ ગયા છીએ, સૌ આખી મામન્યા કળીએ છીએ, જે સ્થિતિ તોડીએ તો, પ્રજામા તો ધારેનો સુધારો પોતાની મેળે આવશે એ તો હવે સુધરતા લોકોની તકુમ્મતી પોતાની મેળે સુધારના માટે, તેજુ કે દેશમેવકો આ બામનમા ગભીર બને તો આ સુખ પરિણામ તેઓ દૂક મતમા નિપજવી શકે આખી પ્રજાનું એકદર ધોરણ મામીપણાનું મની સયમનું યર્ષ જાય, આ પ્રજાની અદ્યથી તેજસ્વી, વીર, બુદ્ધિમાન, સત્યામ્હી સેવાપરાયણ અહ્યચારીઓનો જ્ઞાન ધણા વધારે પ્રમાણમા જીતવા માટે

આપણી પ્રજા એક તો નમળા પડી ગઈ છે, તેમા વળી પશ્ચિમના વિચારોએ આની બુદ્ધિભ્રમ પેદા કરવા માડ્યો છે “મામ એ તો કુદગતે આપેનો સ્વભાવ છે તેને અકુશમા રાખવો શક્ય જ નથી. તેથી તેવો મિથ્યાપ્રપત્ત શા માટે કરવો? માત્ર કાર્ડ સભાગવા જેવું હોય તો એટલું જ છે કે દેશની વસ્તી આપણા બોગક વગેરે સાવનો મરતા વધી જવા ન દેવી તે માટે અમામ વૈજ્ઞાનિકોએ સાધનો શોધ્યા છે, તેના વડે મામસુખ બોગવવા છતાં, વસ્તીના બોગમાથી અમે બચી શકીશું

આથી પ્રજાના શરીર દીણ યર્ષ જશે એવો પેકાર ઉધરીએ છીએ તો તે વહેમ છે, એમ દાખારોના અભિપ્રાયો ધરવાયા આવે છે અને મન નિષ્તેજ, ટેક વિનાનું, મ્હગની વિનાનું મામી બની જશે એવી ચેતવણી આપીએ છીએ તો માનસસાચીઓ તેને વહેમ મ્હી દસી દાઢે છે હિંદુસ્તાનની આ પ્રાચીન પ્રજા કૃત્રિમ સાવનો વગર પણ કામીપણાનો બોગ બની શરીરમગે અને આત્મમગે કેટલી દહે નિષ્તેજ, નિષ્પ્રાણ યર્ષ ગઈ છે તેનો જીવનોગ્નગતો પુગવો જોવા છતાં શુ તેઓ પ્રયોગશાળાના ઔરડામાની જ વાતો કર્યા કરશે? કૃત્રિમ સાધનો માણસને બહુમ્હુ તો સત્તાનોની જવામદારીમાથી છૂટા રાખશે પણ મુખ્ય વસ્તુ મનના કામીપણાનો વિજય કરી

પ્રમજીવનને પ્રાપ્તવાન જનારવાની છે, તે કામીપણું તો ગિતરું જવાપદારી જતાં મો ગણું વધી જવાનું.

નદી નદી, આપણે આ પશ્ચિમી પાનમાં પ્રકાશ જેવું નથી. એ લોકોને પોતાના વિજ્ઞાનનો જાણે કે આદેશ જ મળ્યો છે, અભિમાન મળ્યું છે. “દરેક આત્મનમાં અગે ભોગવવાસને છુટાદેજ આપીશું, અને જ્યાં અનાગ વિજ્ઞાનના બળથી એવાં કૃત્રિમ સાધનો ગાંધી કાઢીશું કે તેના ખરાબ પશ્ચિમાથી અગે મુક્ત થીશું,” આ તેમનું અભિમાન છે. ખરાબ પશ્ચિમાથી કદાચ મુક્ત રહેવાનું હોય તો પણ, આપણે તો માનીએ છીએ કે, ‘ભોગ-વિલાસનો — કામીપણાનો જય હવે અગે અશક્તિમાન છીએ,’ એમ એકરાર કરવો એ જ મનુષ્યના મનુષ્યત્વને દીબ્બપત કમાડનારું છે. આપણે માનીએ છીએ કે વિજ્ઞાનમાં અમે તેટલા વધીએ, પણ જો પ્રજા કામી થઈ જાય તો તે સાચા દેવરાજની રચના કદી ન કરી શકે. આપણે તો આત્મચર્યના વડે જ આપણી દેવરાજ્યચર્યના કરવી છે, કૃત્રિમ સાધનો વડે નહીં.

૪. એશઆરામ પર સંયમ

[જાતમહેનત]

આત્મચર્યના માટે, એટલે કે જીવનમાં અત્યવધિસાના સિદ્ધાન્તોને વણી લેવા માટે — આત્મચર્ય કેળવવા માટે, આપણા પ્રાચીન ઋષિમુનિઓએ અનુ મદાન ધોરી રચીએ જતાઆ છે તેનો વિચાર આપણે કરી ગયા. — એટલે કે અસ્તેય, અપરિગ્રહ અને બ્રહ્મચર્યનો. હવે જાતમહેનત વગેરે બાકીના ૭ સિદ્ધાન્તોનો વિચાર કરીશું. તે આપણા મુગની પરિસ્થિતિ ઉપન્થી નિપજનવેશ નવા સિદ્ધાન્તો છે. અરુ જોતાં તે ઉપગના ધોરી માગોમાં અંતર્ગત છે જ, તેના પેટામાગો જેવા છે. અસ્તેય વગેરે પાળવા આપણે માટે કેમ સપેના અને એની વિગતમાં બિતરીએ છીએ કે તરત આપણે ભેદીએ છીએ કે જાતમહેનત વગેરે સિદ્ધાન્તોનું પાનન એ જ તેનો ઉપાય છે.

તેમાં સૌથી મહત્ત્વનો સિદ્ધાન્ત જાતમહેનતનો છે. મહેનત કરવી, પોતાની જાતમહેનતથી રાટલો મેળવવો, કંઈ પણ સર્જન કરવું, એ આપણા શરીરની રચના અને આપણો મૂળ સ્વભાવ જોતાં તો આપણને આનંદ, ઉત્સાહ અને પ્રેરણા આપનારી વસ્તુ હોવી જોઈએ. પરંતુ આપણે લોકો તો તે સબધમાં સાવ અવજા સિદ્ધાન્તો બાંધીને માથા છીએ

“જાતમહેનતથી તો શરીર ઘસાય અને હુદ્દિ પણ છુટી થઈ જાય. મહેનત કરવી એ હુદ્દિ વિનાના લોકોનું જ કામ છે. મહેનત કરવી એ

હવે છે, અપ્રતિષ્ઠિત છે અસમ્યપણાની નિવાની છે જાતમહેનતની વેદમાર્ગિ ગાળીએ તો શુદ્ધિનો વિકાસ ક્યારે સાધીએ? વગેરે”

હવે જેને જાતમહેનત આવી ગીતે કડવી લાગે છે, પણ સુખ તો બધા ભોગવના છે, તે બીજી શું કરશે? તે શુદ્ધિઓ ચનાવજે, શુદ્ધિ વાપગે અને બીજાઓ પાસે મહેનત કરાવશે કારણ કે કોઈ મહેનત ન કરે ત્યાં સુધી સુખના સાધનો તૈયાર થઈ શકતા નથી પરંતુ દુનિયામાં બીજાના ભાગની મહેનત કરવા કોણ તૈયાર હોય? પ્રેમને ખાતર તો માણસ બીજાની ગમે તેટલી સેવા કરી છટે, પણ આના જાતમહેનતના ચોર માટે કેને પ્રેમ હોય? તથ્યે માર્ગને માટે જાત ધસી હોય ત્યારે બીજા માર્ગ તેની સેવા કરવાને તૈયાર થાયને? તેણે તો લોકો પાસે મજૂરી લેના માટે હુઆઈ, અન્યાયો, જીવનના જ રસ્તા લેવા પડશે તેમને જીતવા પડશે, ગુનામ કરવા પડશે, બેકાર બનાવવા પડશે, કળવણી વગરના રાખવા પડશે, ગાળો દેવી પડશે, માર મારવો પડશે. મહેનત કરવી નહીં અને ભોગ ભોગવવા એ રસ્તે ચાલનાર માણસને કોઈ પાપ કરતા અચકાવુ પાનવશે નહીં મહેનતની ચોરી એ મોઝા મોટા પાપોનું મૂળ છે

દુનિયામાં બધે જ લોકો આ જ ન્યાયે ચાલ્યા છે આપણે ત્યાં પણ એ જ છે આપણા કુટુંબોની તેમ જ જ્ઞાતિઓની રચનામાં આ પાપ સારા પ્રમાણમાં જીવન છે નમના જેવા તેમને આપણે આપણી મજૂરી કરતા કરી દીધા છે સૌથી પહેલી તો પ્રુરોએ આખી સ્ત્રીજાતિને પોતાની આશ્રીમાં જોડી દીધી છે લાગ રી શરૂનો મોઝા સમાજ જીવો કરો છે એ બધા મહેનત કરનારાઓને આપણે નીચ ગણીએ છીએ તેઓ કંઈ જીવ્યાં આવે નહીં કેળવાય નહીં આપણા કમળમાંથી છટકે નહીં એ ગીતની શુદ્ધિ આપણે સદા ચનાવતા હોઈએ છીએ, અને તેમના ઉપર આપણે ધોયપદોણો સદા ચાનતા ને ચાવતો રાખીએ છીએ

આપણને હવે શેરને માથે સવાશેર મળ્યા છે અમેજને પણ મહેનત કર્યા વિના શ્રીમત થવું અને ભોગવિવાસમાં મસ્ત રહેવું, એમ જ માનનારા છે અને એ બામતમાં તેઓ આપણને ટપી જાય છે આપણને તો સામાન્ય સુખથી નબલ હવે પણ એમને તો આખી પ્રજાને બાદશાહીનું સુખ ભોગવવું છે હવે બાદશાહી માર્ગ માહોમાહે એકબીજાને ચૂસીને મળી શકે નહીં તેથી તેઓ દરિયો ઓળંગી આપણા ઉપર ધસી આવ્યા છે, અને આપણા ઉપર રાજ જમાવી આપણને ચૂસે છે એમ આપણને આપણા પાપનું ફળ વ્યાજ સાથે મળ્યું છે

બાદશાહી ભોગવતી, એટલે કે પરિચ્છેદ વધારવા અને ઠામી ભોગી જીવન ગાળવું, એ મોટું પાપ છે જ, પણ તે ભોગ પોતાની જાતમહેનતથી ન કરતાં પારકી મહેનતથી મેળવવા એ તેનાથીયે મોટું પાપ છે. જાને મહેનત કરવાની હોય તો ભોગ ઉપર કંઈક પણ કુદરતી અંકુશ રહે, પણ પારકી મહેનતે ભોગ ભોગવવાના કરીએ એટલે એ અંકુશ છૂટી જાય છે. પંડી તો ભોગ ભોગવીએ તેમ તેમ તેની જૂખ વધતી જ જાય છે. ઘરથી ન ધરાઈ રાજ્ય લેવાની જૂખ જાગે છે અને રાજ્યથી ન ધરાઈ સામ્રાજ્યની જૂખ જાગે છે. વળી એ જૂખની આજમાં દુનિયામાં કોઈને માટે કંઈ લાગણી કે માયા કે અહિંસા રાખવી પોસાતી નથી. બીજાની મહેનત કેમ શોધવી, બીજાનું ધન કેમ ચૂસવું, એમાં જ સુદ્ધિ રખાઈ કરે છે, અને કોઈ કપટ, કોઈ અન્યાય, કોઈ દુરતા, કોઈ પાપ ન કરતા જેવું રહેવું નથી. સત્યની સાથે તો હાથમતું વેર જ બાંધવું પડે છે.

આવા ભોમી, ઠામી, જાતમહેનતની નિંદા કરનારા, જગતમાં સર્વના દ્રોહી લોકો ભોગા યજ્ઞને રાજ્ય રથાપે તે હથાણુધારી કેમ બની શકે? આપણે તેવું સ્વરાજ્ય સ્થાપવું નથી. આપણે તો જુદી જ જાતના સ્વરાજ્યની— સર્વોદય આપનાર સ્વરાજ્યની રચના કરવી છે. તેમાં આપણે જાતમહેનતને ગૌરવનું સ્થાન આપવું છે, અને તેથી જ આપણી આત્મરચનામાં પણ તેને આપણે ગૌરવનું સ્થાન આપીએ છીએ.

પણ વળી પશ્ચિમમાંથી માયાવી અવાજ આવે છે: “માણસ જેવા સુદ્ધિમાન પ્રાણીને પશુઓની જેમ જાતમજૂરી કરવી એ તો તેની સુદ્ધિનું અપમાન છે. આપણે સુદ્ધિ ળીને જાત જાતનાં યત્રો જનાવીશું, અને એમાં પવન, પાણી, ધુમાડો, વીજળી વગેરે કુદરતી બળોને લેડીશું, અને મજૂરી કર્યા વગર જોઈએ તે અને જોઈએ તેથી પણ વધારે સુખસગવડનાં સાધનો તૈયાર કરીશું, અને તેના વડે એવું સુખ ભોગવીશું કે આજ પહેલાં રાજાઓ અને ધનપતિઓએ પણ તેવું સુખ ભોગવી જાણ્યું નથી. ખરું છે કે તેમ કરવા જતાં મૂડીપતિઓના હાથમાં દુનિયાના મોટા ભાગના માણસો ગુનામ અને મજૂરીના હાથમાં આવી ગયા છે, અને પશુ કરતાં પણ હીણુ જીવન ગુજારતાં થયાં છે. પરંતુ અમે હવે ચેતી ગયા છીએ. અમે જેવા પોતાના સંચા જનાવ્યા તેવા હવે રાજ્યતાંત્રના પણ જોઈતા ઘાટના અને જોઈતી કરામતવાળા સંચા જનાવીશું. તેના જગથી સૌને સરખા જનાવી દઈશું. મૂડીવાદીઓની મૂડી હઈ દઈશું, સૌને સમસમાન રાખીશું. અમાગ ગણતરી સંચાઓ સૌને સરખાં બાદશાહી સુખભોગો પૂરાં પડી રહે એટલાં સાધનો અને સગવડો જનાવવાને સમર્થ છે.”

આ માયાવી અવાજ પારકી વેઠ કરીને શરીરથી, મનથી તેમ જ આત્માથી તૂટી કૂટી ગયેલી પ્રજા આકર્ષક લાગે છે. પરંતુ લોકાનાં અને રાજ્યતંત્રનાં યંત્રો ગમે તેવાં કરીશું તો પણ, તેમાંથી મનુષ્યજીવનનો સાચો વિકાસ સધાવાની આશા ખોટી છે, સુખભોગ મળવાની આશા પણ ખોટી છે. આપણે તો એમ પણ માનીએ છીએ કે ભોગેચ્છામાં રમવું અને જાતમહેનતથી જયવાનાં ક્ષંત્રાં મારવાં એ વિચારો જ મૂળે નીચા છે, માણસની માણુમાર્જને દસડા પાડનારા છે.

૫. આત્મચર્યનાનું ‘બાંયે-દાહિને’

[અસ્વાદ]

આ સંબંધમાં આદાર વિશેના વાર્તાલાપમાં પૂરતું કહ્યું છે. જીભના સ્વાદિયાપણાની જાગત નાની છે, પણ તે તદ્દ ગેદરકારી રાખવા જેવું નથી. જીભ શું કે શરીરની ખીજ ધન્દિયો શું, આપણા જીવનમાં ઉપયોગી સેવા માટે જ હોઈ શકે, તેના પોતાના સ્વાદ માટે નહીં જ. જીભ અમુક વસ્તુ ખાવા લાયક છે કે નહીં તેની પરીક્ષા કરી આપવા માટે જ હોઈ શકે. પેટમાં જૂખ ન હોય તો પણ જીભના લાડ ખાતર જે તે મોંમાં નાખ્યાં જ કરવું એ જીભનો કેવળ દુરુપયોગ છે. ખાવાપીવા જેવી અંગત બાબતોમાં અમે ગમે તેમ વર્તીએ તેથી અમને અમારાં જાહેર કામોમાં કશો વાંધો આવતો નથી, અને આવવાનો નથી, એવું અભિમાન રાખવું હિતાવહ નથી. જીભનો સ્વાદ એ દાયરની અણી જ છે. તેને તુચ્છ માની જીવનમાં પેસવા દઈએ છીએ તો તે આખા જ જીવનનો કાડીને કાડ્યાં કરી નાખે છે.

અસ્વાદની જાગત નાની છે, પરંતુ તાલીમમાં — આત્મચર્યનામાં આવી નાની જાગતો જ મોટો અર્થ સાધનારી બને છે. ‘બાંયે દાહિને’ કરતાં આવડવું અને ખૂંચવનો અવાજ સાંભળતાં જ દોડી પડોચવું એ નાની જાગતો છે, પણ કસકરી તાલીમના એ પકેલા પાટો છે. તેનાથી સિપાઈ ઘાટમાં આવી જાય છે. તેવું સ્થાન અહિં સાતમ સલામકના સૈનિકની તાલીમમાં અસ્વાદને છે. તેનાથી તે ઘાટમાં આવે છે. તેનું કલ્પનાનું સ્વરાજ્ય સંયમ અને સાદાર્થ ઉપર રચવાનું છે એવું તેને સદા તાબું રમરણ એથી રજાં કરે છે.

૬. લડાયક સત્યાગ્રહ

[અલય]

આપણી સ્વગત્યચર્યનામાં જો આપણને પાઠળ પાડનારી કોઈ એક વસ્તુનું નામ લેવાનું હોય તો તે આપણું ખીંકણપણું જ છે. લાંબાં વર્ષોથી આપણામાં રહેલા ચોરનો ગુણ મારી નાખવાનો અને ખીંકણપણું કેળવવાનો ચોજનાપૂર્વકનો પ્રયત્ન આપણા ઉપર ચાલી રહ્યો છે. આપણાં તમામ

શસ્ત્રો છીનવી લેવામાં આવ્યાં છે, અને આપણને બોડા બનાવી આપણી છાતી ઉપર નખ-દંત-દુશિયારોથી સજ્જેલી સરકાર ચોરીસે ટકાક ધૂરટલી બિભેલી છે. ગમે તેવી જડાદુર પ્રજા પણ આવી દસામાં લાગી વખત રહીને બીકણુ યઈ ગયા વિના કેમ રહી શકે?

આપણાં કુટુંબકબીલા અને માતૃભિવ્રજતનુ રક્ષણ કરવામાં તેમ જ આપણા સ્વરાજ્યનું સુદ્ધ સડવામાં આપણું આ હાડમાં પેસી ગયેલું બીકણુપણુ આપણને સદા નર્માં કરે છે. તેથી આપણે ખાનગી અને જાહેર બન્ને પ્રસંગોએ દેડસો પામર અને શરમજનક દેખાવ કરીએ છીએ. અંદર અંદરની તકરારોમાં આપણી બંધી બડાદુરી દોષ્ટબાજીમાં સમાપ્ત થાય છે, બાંયો ચડાવી ચડાવી આપણે સામાને પોલીસ પામે પકડાવવાની, દોષ્ટમાં ઘસડવાની, ખેડી પહેગાયવાની ધમકી આપતાં ક્ષીખ્યા છીએ. દુશિયારબંધ ધાડપાકુઓ આવી ચડે તો આપણે ધરમાં સ્ત્રીજાળકેને એકનાં મૂકીને પક્ષાધન કરી જઈએ છીએ. અરે, ગામની સીમમાં વાઘ જેવું જંગલનું જનનંદર આવી ચડે તો પણ આપણે મઠે સરકારને અરજી કરવા સિવાય બીજું કંઈ કરી શકીએ તેવું રહ્યું નથી.

આવા ધાડપાકુના ભય તો દોષ્ટ દિવસ આવે, પણ આપણા માથા ઉપર રાત દહાડો જે ભય ઝખૂમે છે તે તો સરકારી અમલદારોનો છે. તેઓ આપણાં ગામડાંઓમાં નો કાળના જેવી અસર ઉપજાવે છે. ભય અને કડપ બેસાડવા તેઓ આપણી વચ્ચે આવે છે ત્યારે ખાસ બિહામણા પોશાકો સજીને આવે છે. તેમની સામે માથું ઊંચું કરનારને તેઓ પોલીસો અને દોષ્ટો અને જેસ, દંડ, જામી, વગેરેના ચક્રાવામાં કેવા ચડાવી દે છે એ આપણે ડોઝ ડોઝ વાર નજરે જોઈએ છીએ, અને સદા તેમનાથી બડકેવા રહ્યાં દરીએ છીએ. તેમની ગાળો, અપમાનો બધુ તીચી મૂડીએ સાખી લઈએ છીએ. ગામ વચ્ચે તેમની ગાળો સાંભળી સાંભળી આપણે હિંમત અને આજ્ઞ બન્ને ખોઈ ખેડ છીએ.

અને સ્વરાજ્યની બાજતમાં? આપણી પ્રજા પૂરેપૂરું જાણે છે કે સરકાર પામે તો છે છેલ્લામાં છેલ્લી દળનાં શસ્ત્રસરજનમ અને સદા સજ્જ ફેંજો, અને આપણી પાસે તો જૂદી છરી પણ રહેવા દીધી નથી. તેની સામે હડવાની હિંમત જ છાતીમાં કેવી રીતે જાગી શકે? અચેજ લોડા ઉપર ઉપરથી કાયદાનો દેખાવ કરવાનો શોખ ધગાવે છે તે જોઈ, આપણે કાયદાની દૃઢ અંબાળી સબાળીને ગળાઓ ભરીએ છીએ, બાપણે કરીએ છીએ, છાપાઓ લખીએ છીએ, આપણાં દુ ખોનાં રોલણાં રડીએ છીએ અને તેના કાયદામા બધ બેસે એવી અરજીઓ ચીનરીને મોકલીએ છીએ.

આપણી બધી બહાદુરી આમાં વાપરી નાખીએ છીએ. પણ નિર્ગળ લોડોનો ઠકળાટ લાંબો વખત દોણ સડન કરે? સરકાર ધુરકિયાં કરે છે કે તરત આપણે રાંક બની ઘરમાં બસાઈ જઈએ છીએ.

આમ આપણી આગની બચલીન દશા કેવળ આપણા સ્વભાવમાં પેદા થયેલી વસ્તુ નથી, પરંતુ તે આપણામાં યોજનાપૂર્વક દાખલ કરવામાં આવેલી છે. હવે તો લાંબી ટેવથી તે સ્વભાવ જેવી જ બની ગઈ છે.

આમાંથી આપણે ઉગારો કેમ શાય? આપણને હથિયાર મળવાની આશા નથી, અને સરકાર તો દિવસે દિવસે પોતાનું લશ્કરીયજી વધારતી જ જાય છે, કાયદાનો અને અમલદારોનો ભય વધારતી જ જાય છે. પણ આપણા સદ્ભાગ્યે આપણા નેતાઓએ અહિંસાત્મક સત્યાગ્રહ શોધી કાઢ્યો છે. તે આપણામાં ખીલ્લીએ તો હથિયાર વગર પણ આપણે પાછા બહાદુર બની શકીએ, આપણાં ઘર અને ગામનું રક્ષણ કરી શકીએ, તેમ સ્વરાજ્યની લડત પણ લડી શકીએ. સાચી બહાદુરી હથિયારમાં નથી, પણ છાતીમાં હિંમત હોય, અભય હોય, તેમાં રહેલી છે. હથિયારો મળવાની આશામાં બેસી રહેવું એના કરતાં છાતીની બહાદુરી — હૃદયનો અભયગુણ કેળવવો એ જ સાચો ઉપાય છે.

પરંતુ ખીકણ બની ગયેલા આપણે અહિંસાનો અને સત્યાગ્રહનો પણ આપણા ખીકણ સ્વભાવ પ્રમાણેનો અર્થ જ કરી લઈએ છીએ. આપણે ધારી લઈએ છીએ કે એ એક બિનજોખમી લડાઈનો પ્રકાર છે. તેમાં કોઈ આપણને મારી નાખે નહીં, આપણને લૂટે નહીં, આપણાં ગામો તોપને ગોળે ઉડાડે નહીં, બહુ બહુ તો જેલમાં પૂરે, અને તે પણ જેઓ બહુખૂટીને કાયદો ભંગ કરવા નીકળે તેમને જ. આપણે માનીએ છીએ કે સત્યાગ્રહ એ આપણા હોથિયાર નેતાઓએ શોધેલી એક અજાણ સુકિત છે કે જેનાથી સરકાર દારી જાય અને આપણે જોખમથી બચી જઈએ.

પણ એવી બિનજોખમી રમત તો સરકાર ત્યાં સુધી સત્યાગ્રહની નવી વસ્તુથી અજાણ હતી ત્યાં સુધી જ ચાલી શકી. જ્યારે તેને ખજાર પડી ગઈ કે આ તો ખરેખરીનો ખેલ છે, સ્વતંત્રતા લીધા વિના આપણે જીવવાના નથી જ, ત્યારે તેણે જોયું કે આપણે ખીકણ હતા તેમાંથી ક્રમેક્રમે સત્યાગ્રહના શૌર્યમાં આગળ વધતા જઈએ છીએ, તેમ તેમ તેણે પોતાના પંજ બહાર કાઢવા માંડ્યા છે. બિનહથિયાર લોડો ઉપર આકરું બળ વાપરતા તેને શરૂઆતમાં શરમ લાગતી હતી, તે હવે તેણે ઊડી દીધી છે. તેમાં વળી આપણામાંથી કોઈ ક્યાંક જુવનથી ત્રણી દાય ઉગામી પાડે એટલે તો સરકારને સખત હાથે કામ લેવાનું બહાનું મળી જાય છે.

આપણે હવે જોઈએ છીએ કે, આપણા શૌર્યહીન મનમાં આપણે કદપના કરેલી તેવો સત્યાગ્રહ જિનજોખમી નથી. કેઈ પણ યુદ્ધના જોટલાં જ એમાં જોખમો છે. તેમાં જેલ એ તો હળવામાં હળવું જોખમ છે — જાણે ફક્તો માત્ર મારવામાં આવતો હોય નહીં એવું. માત્રમિત્રતાની એમાં પણ લૂંટ થરાયર થાય છે. આપણને ઉગ્ર જનીને સત્યાગ્રહ કરતાં આવડે તો તેમાં છાત્રીમાર પણ આવે છે અને ગોળીમાર પણ આવે છે, આપણે વધારે બહાદુરીભરી લડત આપીએ તો ગામો ઉડાડી મૂકવાના પ્રસંગો પણ તેમાં જરૂર આવવાના.

સત્યાગ્રહને નખખાનું જિનજોખમી હથિયાર સમજવાને બદલે આપણે તેનું સાચું સ્વરૂપ સમજી લઈએ, અને આવા તમામ જીવનો સામે પણ આપણે ગાંઝાએ નહીં એવું અભયખળ આપણી છાત્રીમાં પેદા કરીએ, એ જરૂરનું છે.

શૌર્ય છાત્રીમાં કેવી રીતે પેદા કરી શકાય? સાધારણ માન્યતા એવી છે કે કસગત કરીએ, કવાપત કરીએ, લસકરી ઠાકનો પોશાક સજ્જાએ અને હથિયારો ખાંધીને કરતા થઈએ, તો જ તે શુભ આવી શકે. એવી માન્યતા ધરાવનારા લોકો સત્યાગ્રહના માર્ગને શૌર્ય હથિયારો માર્ગ ગણે છે. કેટલાક એવી પણ કિમ્મત કરે છે કે સરકારને કેઈ પણ રીતે રાજ કરી, તેની લસકરી નોકરીમાં જોડાઈ, એ રીતે પણ હથિયાર સમજાવું, જેથી આપણામાં બહાદુરી આવતી થાય. પરંતુ આપણને ધણા જમાનાઓથી હથિયાર જોવાના મજામાં નથી તેથી જ આપણને હથિયારનો આવો મોહ છે, બાદો એવાં હથિયારો બાધનારા સિપાઈઓ તો જાણે છે કે એમ પાકી નોકરીમાં બાળેલા હથિયારો કશી જ બહાદુરીનાં લક્ષણરૂપ નથી, પણ શુનામીની જથ્થો જ છે.

તેથી એ મોહમાંથી મનને વાળી આપણે આપણા હૃદયમાં જ શૌર્ય પેદા કરવાના ઉપાયો લેવા એ સારું છે. પરમેશ્વરની કૃપા છે કે તે બળ આપણે ધારીએ તો હૃદયમાં જગાડવું શક્ય છે. શું આપણે ઘણી વાર નથી જોતા કે રેલવેના માણસો પણ જૂનમાં આવી બપોળે ત્યારે બારે જોખમના ડામો કરી નાખે છે? જિંદગીનું જોખમ હોય એવા તોફાનમાં પણ ઝુકાવે છે? હાથિક કોથ અને મૂખાંત્રમાં પણ જો આવું જૂન ચકાવવાની શક્તિ છે, તો દેશમંદિત, સ્વરાજ્ય જીતવાની તમન્ના, દારિદ્ર્યપીડિત જનતા પ્રત્યેની સામણી — એમાંથી તો જૂનનો કેટલો અખૂટ ઝરો મેળવી શકાય તેમ છે?

આ જૂન સદ્બાએ આપણામાં સળા પ્રમાણમાં છે. આપણા યરવીર ત્યાગી નેતાઓના એપથી તેમા દિવસે દિવસે વધારે થઈ રહ્યો છે. પરંતુ

આપણું જીવન હજુ ઘણું અપૂર્ણ રહી જાય છે. આપણામાં યરાતનનો ઊભરો આવી થોડા જ વખતમાં પાડો ખેંચી જાય છે. આપણે હલત માંડવા અને સંકટો સદન કરવા તૈયાર તો થઈએ છીએ, પણ તેમાં લાંબો વખત ટકી શકતા નથી.

એમ કેમ થાય છે? આપણને ટાઢા છાંયડાનાં સુખમગવડમાં રૂચ્યાપર્યા રહેવાની ટેવ પડી ગઈ છે, અને જેનાથી એમાં વાંધો આવે તેનાથી આપણે છેક કાપર બની જઈએ છીએ. આ એક જ સ્વીકારવું આપણને ગમતું નથી, આપણને તેમાં શરમ લાગે છે. આપણે અભિમાનમાં ઢહીએ છીએ કે, “રોજ અમે ગમે તેવું જીવન ગુજારીશું — અમે કંઈ ત્યાગી કે આશ્રમવાસી નથી, પરંતુ જ્યાં હોય પડે ત્યારે અમે પાછા પડીએ તો કહેજો.” એમ પોતાની જાનને હેતરી આપણે પ્રયત્નમાં બેઠરકાર રદીએ છીએ.

આપણે જીવન વિષે બેઠરકાર રહેવું એને જ જાણે આપણા ધર્મ બનાવી મૂકીએ છીએ આપણું ઘર આપણું મોજમજ અને મોગવિધામની ભૂમિ બનાવી મૂકીએ છીએ. ખાવાપીવામાં જીભને લાડ લડાવવા, કામકાજની આળસ, સુખસગવડમાં કોઈ જાતનો વાંધો આવવા ન દેવો, અને કામીપણું એ જ આપણું ધરજીવન. સ્વભાવમાંથી યરાતન અને સાદસનાં મૂળિયાં ખોદી નાખવાને આના કરતાં વધારે કાર્પસાધક જીવન માળવું શક્ય નથી, આપણા સ્વરાજ્ય — સ્વતંત્રતાના આદેશોને અને આપણા સૈનિકપણાને પોપણુ આપે એવી હવા જ ત્યાં આપણે રાખતા નથી.

એવા ધરજીવનમાં રહ્યા કરવાથી, છાપરા નીચે લાંબો વખત રાખવામાં આવેલા છોડ જેવી ફીકાસ આપણા સ્વભાવમાં આવી છે. આપણી સહનશક્તિ ફીણ થઈ છે, સાદસવૃત્તિ મારી ગઈ છે. ખાવાપીવા વગેરેની શારીરિક સગવડો આગળ આપણે રાંક થઈ ગયા છીએ, અને આપણે “સાંચો સંબંધ ન જતાવી શકીએ તો પણ મારનો અને મરાણનો આપણા સોંકાને અત્યંત બધ પેસી ગયો છે તે પણ એવા ભોમી ધરજીવનનું જ પરિણામ છે.

તેથી ગમે તેમ રહેવા છતાં અમે અમારી દેશભક્તિ અને અમારું યરાતન કાયમ રાખીશું એવું અભિમાન ન રાખતાં, આપણા રોજના જીવનમાં તેને દિવસે દિવસે પોપવાની કાળજી લેવી એ જ સારું છે. રોજનું જીવન અપરિશ્કલ, બહાયર્થ, અસ્વાદ અને જાતમહેનત એ સિદ્ધાન્તો ઉપર રચવાથી શીર્ષ — અભયનો ગુણ કેળવવો શક્ય છે.

આપણી બિમલી પ્રભને આવું નીચેથી ધરજીવન ન મળતું હોવાથી લેખમે, દીર્ઘસદનવાળી લગ્ન એ ગદાનો કંટાળો અને મરણુબધ તેમના હાડમાં પેસી જાય છે. બિલીને બિલા યાવ ત્યાં જ તેમને કારકિર્દીની ચિન્તા ધારવા મારે છે. નાનાં છોકરાંઓ પણ માંડ માંડ આપણી સેવાની દરજ્જા ટાળશે, પણ પરીક્ષા હોડવા તૈયાર થશે નહીં — એક વરસ બગાડવાનું સાદસ કરી શકશે નહીં. મોટી ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓ, જેઓ શરૂઆતમાં શીર્ષ બનાવે છે, તેઓનાં મન પણ પરીક્ષાના દિવસે આવે તેમ તેમ દીર્ઘ પડવા મારે છે. તેઓ માનવા તૈયાર થાય કે નહીં, પણ ત્યાં મુઠ્ઠી રોગનું જીવન બોગ અને આરામ ઉપર જ રમેલું દોષ ત્યાં મુઠ્ઠી નીર્વજીવી સાદસ-શીર્ષ પોષાગં ગ્રંથ જ નથી. શરીર અને મન છેલ્લી ધડીએ દડીને બિલાં રહી જાય છે અને આપણી પામે મનુષ્યને ન શોભે એવું પુલાપન કરાવે છે.

આપણી મંત્રી આમપ્રજ નો એટલી મૂક અને નિરાશામય સ્થિતિમાં આવી પડી છે કે, તેને પોતાના દુઃખની અને તે દુઃખ ક્યાંથી આવ્યું છે તેની પૂરી ખબર જ નથી. તેથી કેળવણેલાઓ દેશબક્તિ અને આત્માદીની ભાવનાઓમાંથી જે બળ મેળવે છે તે તેમનાં હૃદયને દસારી શકતું નથી. એ સ્થિતિમાંથી ગેમરવાનું બળ તેમના પોતાનામાં છે એનું તેમને જ્ઞાન જ નથી. તેમની દરિનાએ અને સરકારી અમલદારોના ડગમળા વર્તને તેમને બચબીત ગરીબના બનાવી દીધા છે. તેમને ઘરા દેશબક્તો બનાવવા એ મારે એક જ વાતની જરૂર છે — તેમને જીવમાંથી જગાડવા, તેમની સ્થિતિનું તેમને જ્ઞાન કમવલું, તેમની અદર મૂળી પડેલી શક્તિનો તેમને પરિચય કમવલો. તેમને જગાડીશું તો અદ્વિસામય સત્યમદનો કીમિયો તેમને નો તરત જ પસંદ પડી જશે. આપણને તે વસ્તુ અગાધી લાગે છે તેવી તેમને તે નહીં લાગે. તેઓ તો ગમ્યા અને સમન્થા એટલે તેમનો બચ નાહો જ એમ સમજવું.

એમને જગાડવા જવું એ પણ આપણે મારે એક ચમત્કાર જ કામ છે. તેઓને આપણાં હાથના જુમખરાડા પહોંચાડે નહીં. આપણે તેમને સમજાવે નહીં. બચબીત દસને લીધે તેમને આપણા ઉપર અને આપણી મોહની વાતો ઉપર ઝટઝટ વિશ્વાસ બેસતો નથી. સૌથી ડરીને ચાવવાની ટેવવાળા તેઓ આપણાથી પણ ડરીને ચાવવામાં જ પોતાની સલામતી માને છે. તેમને જગાડવા મારે તો આપણે તેમની વચ્ચે જઈને, તેમના જ જેવા બનીને રહેવું જરૂરું છે, તેમની વચ્ચે વસી તેમના ચારે તરફથી વૂટીવૂટી ગયેલા જીવનની રચના કચી જડત્તી છે.

તે તો આપણા સુખસગવડ કામભોગબર્થો ધરેનો ટાઢો છાંયડો ત્યાગવાનું શૌર્ય ધારણ કરીએ, પરીક્ષાએ અને કારકિર્દીએ ગુમાવવાનો ભય જતો કરીએ, તો જ કરી શકાય તેમ છે. તેમાં સાહસ અને શૌર્યની જરૂર પડવાની. સત્યાગ્રહ વખતે જે શૌર્ય આપણને દગો દે છે તે આ કામમાં સાથ આપશે? એ શૌર્ય પેદા કરવા માટે પણ ભોગી, કામી, સુખસગવડિયું જીવન મૂકી સૈનિક જીવનની દેવ પાડવી પડશે.

ચર્યાનાત્મક કામ માટે ગ્રામજીવન અંગીકાર કરવામાં આપણને તો બેવડો લાભ છે. લોભના જીવનને ચર્યા સાથે આપણે પોતાનું જીવન ચર્યાની સાં આપણને તક મળી જાય છે. આજે આપણે ગામડામાં સેવક તરીકે વસવા જેટલું યોગતન બતાવીશું, તો ત્યાંના વાસ આપણને એક પૂર્ણ સત્યાગ્રહીનું શૌર્ય — મસ્તકદાન સુધીનું શૌર્ય વિકસાવવામાં મદદગાર નીવડશે. આપણે જે અભય અથવા શૌર્ય જોઈએ છે તે દેળવવાની આ જ રીત છે. શસ્ત્રો સજવા કે લશ્કરી પોશાક પહેરવો એ તે દેળવવાની રીત નથી.

૭. વિશાળ સ્વદેશી

સ્વદેશી દિલ્લયાસ આપણા દેશમાં કેવી રીતે રાક્ષ થઈ અને વધતી ગઈ એના વર્ણનમાં આજે મારે બિતરફું નથી. તેની સામાન્ય જાણ તમને સૌને છે જ. તેના પરિણામે તો આપણા ઔની અંદર સ્વદેશભક્તિની ભાવના રાજગી છે.

પણ માત્ર ભાવના બાબે અપણે સતોય લઈ શકીએ નહીં. એ ભાવના દેળવી દેળવીને આપણે એવી ઉત્કટ કરવા હમ્મીએ છીએ કે, સ્વદેશને ખાતર ગમે તેટલી હદ મુધી ત્યાગ કરતાં કે મૃદન કરતાં આપણે કરી પાછા પડીએ નહીં, સ્વદેશને નામે આપી જિંદગી ધરંગાર વિના ગજળું પડે કે કારાવાસમાં સમડું પડે તો પણ આપણને કોઈ દિવસ કાયરતાનો વિચાર ન આવે. આપણે સ્વદેશનું કાર્ય કરતાં શાળાઝોલેજોના બળતરનો ભોગ આપીએ, સાહિત્યવિવાસનો ભોગ આપીએ, કારકિર્દીમાં પૂજા મૂકીએ — તેનો આપણને દહી પસ્તાવો ન થાય, દેશને ચળે સિર આપી દેવું એ આપણને દેવને કૃત્ર ચડાવવા જેવું સહેલું લાગતું થાય.

સ્વદેશભક્તિની ભાવના આવી નેજ બનાવવી એ માત્ર દેશભક્તિનાં ગીનો ગાવાથી કે જળનાદો પોકારવાથી કે માત્ર ગણ્ટીય સાહિત્ય વાંચવા કરવાથી પણ શક્ય નથી. તે માટે તો આપણે આપણા ગેજરોજના જીવનમાં સ્વદેશીપણું એટલે કે દેશ તરફ અમલી ભક્તિ બનાવવાનો આગ્રહ દેળવવો જોઈશે.

આપણે આપણું જીવન તપસીએ ત્યાં માલુમ પડે છે કે, મેંની અને ગીનો ગાવાની ભક્તિ હોવા છતાં અમલી દેશભક્તિમાં આપણે બહુ મોળા છીએ.

આપણે દેશ એ આપણાં ગામડાં છે એમ આપણે દહીએ છીએ, પણ તે સ્વદેશી ગામડાંમાં વસવાનો પ્રસંગ આવે તો ત્યાંની દરિદ્રતા, ગંદકી, શેગ, સમ્બતાનાં સાધનોનો અભાવ, વગેરેથી થોડા વખતમાં આપણે કંટાળી નર્ઈએ છીએ.

આપણા સ્વદેશમધુઓના પ્રેમનાં ગીતો પણ આપણે ગાઈએ છીએ; પણ શું તે અમણુ મોળા સ્વદેશી ગ્રામવામીઓની સાથે એકજન યઈ આપણે વમી શકીએ છીએ? તેમની સાથે રહી તેમના નેત્રી અગવડો મોગવતી, તેમના નેત્રું મહેનતુ જીવન ગાળવું, તેમના હાસ્યવિનોદોમાં ભગવું, તેમની સાથે હૃદયની ગાંઠ બાંધવી — એ રીતે આપણે પ્રેમ પ્રગટ યઈ શકે છે? આપણે તો તેમની તરફ એક જાતનો અણુગમો, તેમના સહવાસનો કંટાળો બતાવ્યા વિના ભાગ્યે જ રહી શકીએ છીએ.

આપણી સ્વદેશી ભાષાઓ લો. તે આપણને પ્રિય હોય તો તે પ્રેમ આપણે કઈ અમલી રીતે દર્શાવીએ છીએ? આપણે મહેનત કરીને રાષ્ટ્રભાષા શીખી લીધી છે? આપણે અંગ્રેજીમાં બોલીને આપણા ગ્રામવામીઓ સામે એક પ્રકારનો રોદ બતાવવાનું અભિમાન છોડીએ છીએ? આપણા મોક્ષનામાં અને લખવામાં સ્વદેશી ભાષા માટે જીવંતો આગ્રહ આપણે રાખીએ છીએ?

વળી બે આપણને સ્વદેશનું સાચું અભિમાન હોય તો આપણને સ્વદેશી બનાવટની વસ્તુઓ ઉપર સ્વાભાવિક પ્રેમ છે? આપણા અંગત જીવનમાં સ્વદેશી વસ્તુઓ જ વાપરવાનો આગ્રહ આપણે કેટલી ઉત્કટતથી પાળીએ છીએ તેના ઉપરથી જ આપણા સ્વદેશ પ્રેમનું માપ કાઢી શકાય, આપણે મોટેથી પ્રેમ બતાવીએ તે ઉપરથી નહીં જ.

દેશના દુનઃકલોગો તુટી ગયા છે અને તેને દરેક પ્રકારે ઉત્તેજન આપવું નેત્રીએ એ આપણે જાણીએ છીએ, છતાં આપણે તો સંચાની ભભકભરી વસ્તુઓ વાપરવાના શોખીન યઈ ગયા છીએ. આપણને ગામડાંમાં ખેતરી ખાડી ખાડી પડે છે, બોડા યમજાં કરે છે, કુંભારનાં નળિયાંને બહેલે હાપરે પતરાં ચડાવવાનું ગમે છે, આપણા શોખ ખાતર ગમે તેવાં મોંવાં ટોપી, ધોતિયા, કાટ, બોડા, ધન્ડીપેન વગેરે ખરીદતાં આપણને સોંધામોંસાનો સવાલ કદી નડતો નથી; પણ સ્વદેશી ગ્રામકલોગોને ઉત્તેજન આપવા ખાતર આમના વણકરને મિલ કરતાં બે પૈસા વધારે આપવાના આવે ત્યારે આપણી ઉદારતા કોણ જાણે ક્યાં બેઠી જાય છે? આવા

વર્તનમાં દેખાઈ આવતી દીલી દેશભક્તિ આપણને મહા સંટોના વખતમાં કેવી રીતે જ્યામ આપી શકે?

સ્વદેશી લોકો, સ્વદેશી ગામો, સ્વદેશી ભાષાઓ સ્વદેશી દુષ્કૃતિઓગે એ બધા ક્ષેત્રોમાં રાજ રાજનું આપણે જીવન સ્વદેશભક્તિથી રંગી મુકવું, તેમાં આપણા દાનકો રોષોને આડા આવવા ન દેવા એ આપણી આત્મચર્યાનાનો એક ઘણો અગત્યનો અમલી ભાગ છે

૮ ઊંચનીચસેદનું હળાહળ

[અસ્પૃશ્યતાનિવારણ]

“અગે દેશસેના મરાની બાનનાનાગાઓ, તત્યામદના સૈનિક યનાની તમજાવાગાઓ — તેમને પણ તમે અસ્પૃશ્યતાનિના જીવે ઉપદેશ કરો? શું અમે એટલું પણ સમજ્યા નહીં હોઈએ, એમ તમે માની નેશો?” એમ તમે તમ્નાર ઉપવશો પણ આપણે આ વિષયમાં તમે ધાગતા હશે એના કરતા ઘણું વધારે બીજા ઊતરવાનું છે જાણીએ છીએ તટલું અને તથાએ ઘણું અધિક જીવનમાં ઉતારવાનું છે, અને તે અરધા અને નહીં, પણ પૂરેપૂરા આત્મા સંતિ

હરિજનોના અડવામાં બાધ ન જણીએ આ તેમને ‘હરિજનોના નામથી ખોતાવીએ એટલા માત્રથી આપણું નામ સજ તેમ નથી આપણે તો આ સિદ્ધાન્તના મર્મમાં જીતરી તેનું એવું પાનન કરવું છે કે તેનાથી આપણી પોતાની આત્મ યના ધર્મ, આપણામાં સ્વનાન્ય-યનાનું બળ ઉત્પન્ન થાય

હરિજનોના સ્પર્શ કરવો એટલે માત્ર સ્પર્શ જ નહીં, પણ તેમને અપનાવી લેના તેઓ જુદા છે કે ખીજાઓ મગતા નીચા છે, એ ખ્યાન જ તેમના મનમાં રહેવા ન પામે ત્યારે જ આપણે અસ્પૃશ્યતાનિવારણનો સિદ્ધાન્ત સાચેસાચો અમનમાં મુખ્યો એમ ખી રાખવ આપણા સાચા હૃદયપૂર્વકના અમલી મસોદી એ છે કે, હરિજનો ખીજા મર્મ પણ દિન્દીની જેમ એ દિન્દી હોવા માટે અભિમાન ધ તા યાવ, અને સ્વરાજ્યના કાર્યમાં સૌની સાથે ખભેખભા આડીને મદી પડે અગ્રેજો પણ તેમની અને આપણી વચ્ચે કૂટ પડાવી ન શકે આપણે વિદ તેમને મિત્રકુન અવિશ્વાસ રહેવા પામે નહીં

આ પશ્ચિમ ઉપર ઉપગની જીજ્ઞાસા સેવાથી નહીં આણી રાખવ તેમને અડવું તેમને સભાઓમાં અને શાળાઓમાં રચાન આપવું, તેમના માસોમાં કવચિત્ સજા કે ભજન કરવા જવું, એટલું પૂરતું નથી તેમને શિષ્યવૃત્તિઓ આપી જાણવામાં મદદ મળવી અને નામરીઓ અપાવવી, એટલું પણ પૂરતું નથી

કૂવાઓ અને દેવમંદિરો હજી તેમને માટે ખુલ્લાં થયાં નથી. સવર્ણોમાં મોટો વિરાધ જામરો અને મોટી હડત ઊભી થઈ પડશે એ ખીટી એ પ્રશ્ન આપણે બાબુએ હસેલી મુક્યો છે. તેમને માટે જુદા કૂવાઓ અને જુદી શાળાઓ અને જુદાં દેવળો ક્યાંક ક્યાંક કગલીએ છીએ. પરંતુ તે, તો દયાભાવી સેવા થઈ. આપણે તો ન્યાય આપવાનો છે; એમનાં કુખ મટાડવાં છે એટલું જ નહીં, પણ તેમનાં અપમાન અને તિરસ્કાર પણ દાખવાં છે. કૂવા અને મંદિર ખુલ્લાં મુકવાની દિલ્લયાદો આપણે પૂરા વેગથી ઉપાડીશું અને તેમાં આકરા સત્યાગ્રહો ઉપાડી બલિદાન આપવા તૈયાર થઈશું, ત્યારે જ હરિજનોના અંતરોમાંથી આપણે મારેનો અવિશ્વાસ ખસશે.

આપણા મનમાં બેઠનું એર જરા જોટલું પણ ન રહેવા દેવા આપણે આપણા નેજનાં જીવનમાં તકેદારી રાખવી પડશે. નાનું બાળક પણ, તેની સાથે બોલવામાં અને ખાવાપીવામાં બેઠ જતાવવામાં આવે છે તો, તે કબ્યા વિના રહેતું નથી. તો હરિજનો આપણી આંખ ઉપરથી આપણા મનમાંના બેઠ કબ્યા વિના કેમ રહે ?

શું તેમને આપણાં ઘરમાં આપણે ભાવથી બોલાવીએ છીએ ? શું તેમને સાથે બેસાડીને જમાડનાં મનમાં જોડે જોડે શંકા રહે છે ? શું તેમનાં બાળકો સાથે આપણાં બાળકો રમે તેથી આપણે જોડે જોડેથી નારાજ રહીએ છીએ ? આપણાં છોકરાઓને ખરાબ સંસ્કાર પડશે એમ જોડે જોડેથી પણ આપણને શંકા રહે છે ? આપણે છાનાં છાનાં આપણાં છોકરાઓને તેમ ન કવવાની શિખામણ આપીએ છીએ ? આવો આપણો બેઠ લેશ પણ હશે ત્યાં સુધી, આપણે હરિજનોનાં અંતરમાં વિશ્વાસ, પ્રેમ અને મિત્રી પેદા કેમ કરી શકીશું ? તે પેદા કરવા માટે તો આપણે ઘણાંએ તેમની વચ્ચે વસી જીવન આપવું પડશે, તેમના ધંધાઓ શીખવા પડશે, તેમને સારામાં સારી કેળવણી આપવી પડશે. તેમની સાથે જીવી તેમને અન્યાયો અને તિરસ્કારો ક્યાં ક્યાં નોંડે છે, અગૃહ્ય હોવાને લીધે ક્યાં ક્યાં કુખ ભોગવવાં પડે છે, તેને જાતિઅનુભવ લેવો પડશે, અને તેમને ખાનર આગળ પડીને સત્યાગ્રહો કરવા પડશે.

આટલું તેજદાર આપણું અરુપસ્થતાનિવારણનું કામ કરીએ, ત્યારે જ તેમાંથી આપણી આત્મગમ્યના ચર્ચ શકે અને સ્વગમ્યની સક્રિય પણ જન્મી શકે.

વળી અરુપસ્થતાનિવારણની જાણત તો આનાથી પણ ઘણી વધારે વ્યાપક છે. આપણે તો જીવનીયના બેઠાથી આખા સમાજના જીવનને એરમય કરી બેઠા છીએ. આપણે ગામડાંમાં વસતા આપણા કુખીદરિદ્રી દેશબંધુઓને અડીએ તો છીએ, પરંતુ તે સિવાય ખીજ બધી રીતે તેમની સાથે કેવો તોળાઈનો વર્તોવ રાખીએ છીએ ? એમનાં નામો આપણે પાડ્યાં છે

તેમાં આપણે મનનો મેઘ પગખાઈ આવે છે. કોઈને 'દાગીપરજ' દહીએ છીએ, કોઈને 'દૂગળા', કોઈને 'ધાગળા' તો કોઈને 'વાપરી'. એમને આપણે શ્દ્ર અને મનુરિયા ગણી કાઢીએ છીએ. તેમને માનવી બોના માની તો વાન જ શાની હોય ? તેમને માણુમમા જ ગણના નથી. ગામની વસ્તી ગણીએ તેમાં તેમની સખ્યા આપણને યાદ જ ન આવે. ગામના પ્રશ્નો વિચારના બેગીએ ત્યાં તેમા એમના પ્રશ્નોનો વિચાર આપણને આવે જ નહીં. દેશની હિનચાયો આવે તેમાથી પણ તેમને સદા ટાળતા જ રહીએ. આપણા મનમાં અને આપણી વાતોમાં સઠા એમ જ રહ્યા હરે કે તેઓના જન્મના સમયે ડહી જવાના જ નહીં, તેઓ કહી મુધવાના જ નહીં.

આપણા આના વર્તનનું મૂળ કંઈ બહુ છૂપુ નથી આપણે જાણીએ છીએ કે તેઓની મનુરીના ગોળુ ઉપર જ આપણા બધા ધધાઓ ચાલી રહ્યા છે. તેઓ જ્યાં મુડી અજાનમાં રહે, સ્વતંત્રતાના વિચારોથી દૂર રહે, ત્યાં સુધી જ આવો વહેવાર સદન કરાના તેથી એ વર્ગમાં બહુતર વધાગવાનું, મદનિપેધ, શાંતિશુવારો, કાંતણ વણાટ જેવા ગ્યનાત્મક કામો કોઈ કંઈ તો આપણે ધણા જ બડખી જઈએ છીએ. આપણને ડર લાગે છે કે, એ નિર્દોષ જણાની પ્રવૃત્તિઓમાથી એ લોનાનું જ્ઞાન વધી જશે, અને તેઓ સ્વતંત્ર મિત્રમવાળા થરાના તેમની વચ્ચે સીડી સ્વગતની હિનચાન કોઈ ઉપાડે તો તો આપણને તે અતિ બધંકર ઉશ્કેરણી જેવું જ લાગે છે.

આ બેનું દળાદળ એ આપણી પ્રજામાં સ્વગતની શક્તિ કયાથી આવવા દે ? આગ લોમા એ તો આપણા દેશની મોટા ભાગની વસ્તી છે. તેઓના આગળ આવવાથી જો આપણે બડકીએ તો આપણે થોડા બણેનાઓ સ્વગતની ગ્યના કેમ કરી શકવાના ?

આપણે સેરાએ જેવું આપણે અપૂર્યોમા કામ કરીએ તેવું જ આ સર્વ પગાન વર્ગોમાં પણ જનાનું છે. એમની સૌની સાથેનો સબધ ન સુધારીએ, એમના સૌના પ્રેમ વિશ્વાસ સપાદન ન કરીએ, એમના સૌમાં સ્વરાજ્યની લગની ન વગાડીએ તો સુધી આપણી પોતાની તેમ જ આપણા સ્વરાજ્યની ગ્યનાઓ કાગી જ રહી જવાની

૯ માથી ધાર્મિકતા

[મર્વધર્મસમભાવ]

આપણો અગિયારમો સિદ્ધાન્ત સર્વધર્મસમભાવનો છે. તમે કહેશો 'અમે તો સ્વરાજ્યના લડવૈયા, ગેમદારી જાગતસા ધર્મનું નામ ન ફોડું જોઈએ એમ અમે માનીએ છીએ અમે એ જાગતમાં અમારા પોતાના ધર્મને વચ્ચે લાવતા નથી અને બીજાઓની જાગતમાં પણ કોણ ક્યો ધર્મ

પાળે છે અથવા એકે ધર્મ પાળે છે કે નહીં, એની અમે પરવા રાખતા નથી. માટે અમારી પામે ધર્મની વાત જ કરવાની સ્ત્રી જરૂર છે ?”

ધર્મ ખામતમાં આવું ખરેખરું અનાસક્ત વ્યક્તિ આપણું સૌનું હોત તો તો સારું. પરંતુ દેશમાં હિન્દુ મુસલમાન વગેરે બુદ્ધ બુદ્ધ ધર્મો પાળનારી કેમો વચ્ચે અવિશ્વાસ અને અપ્રેમનું વાતાવરણ ફેલાયુ છે તે ઉપરથી શું સિદ્ધ થાય છે ? એમ જ કે આપણાં મન સાર નથી, આપણને સૌને પોતપોતાનો ધર્મ ખીન્નઓના કરતાં જિયો લાગે છે. પ્રસંગે અને અપ્રસંગે આપણે માથું જીચું ઉઠાળીને અને છાતી કુલાવીને કહીએ છીએ કે અમારો ધર્મ જાયો — અમારી સંસ્કૃતિ ચડિયાતી.

એમ અભિમાન કરવાનો આપણો ભાવાર્થ તો એ જ છે કે આપણે ખીન્ન સુવેને કહીએ છીએ. “તમે કમનમીય કામ છો, તમારો જન્મ હસકી પ્રતિના ધર્મમાં થયો છે. તમને નીચી જાતની સંસ્કૃતિનો વાગસો મળ્યો છે.” આપણા અભિપ્રાયનું વધારે પૃથક્કરણ કરીએ તો સાર એવો નીકળે છે કે જાણે આપણે અન્યધર્મીઓને તિરસ્કારથી કહીએ છીએ. “તમે જન્મથી જ દરેક રીતે અમાગ કરતાં નીચા છો. તેથી દેશમાં તમારું સ્થાન હમેશાં અંધારામાં નીચું જ રહેવા સ્વજાયેલું છે. ગાંધીજીના અંધારમાં, હુસરદીદીગમાં વિદ્વાતામાં, ધનવૈભવમાં — જ્યાં જાળનોમા અમે જાયા ધર્મવાળાઓ જાયા ગયાને જ ચોખવાના, અને તમે નીચાઓ તે નીચા સ્થાને જ ચોખવાના.”

કોઈ પણ સ્વમાનનાઓ માણસ કે સ્વમાનવાળી કેમ પોતાના પડોશીનું આવું અભિમાન કેવી રીતે સદન કરે ? એવું અભિમાન આપણા મનમાં, વાણીમાં અને વર્તનમાં જગ પણ નથી, એવું શું આપણે પ્રામાણિકપણે કહી શકીશું ? સામાન્ય લોકોની વાત જવા દઈએ, કેમકી લિખ્યાયો કરેનાગઓની વાત પણ જવા દઈએ, પણ આપણે સેરો, સ્વગજનના સૈનિકો પણ, આ અભિમાનથી મુક્ત છીએ એમ આપણે છાતી કાઢીને દાવો કરી શકીએ તેમ હાં એ અભિમાનનું એ આપણા દરેકના અગત્યના માથાની નિર્મૂળ કરી નાખ્યું એ આપણી આત્મસ્થનામાં એક અત્યંત અગત્યનું કામ છે. આ જાળમાં આપણા જીવન સ્વચ્છ નહીં કરીએ અને આપણો પાયો અસ્થિ અને એવેગ ઉપર રાખ્યા કરીશું ત્યાં સુધી, આપણી પ્રજામાં સ્વગજનની શક્તિ કદી પણ પેદા થવી શક્ય નથી, આપણી મત્તાગ્રહની લાગતોમાં પણ આપણે કદી સાચો પ્રભાવ પેદા કરી શકવાના નથી.

ખરું બોલેશું તો આવી રીતનું પોતાના ધર્મનું અભિમાન કરવું અને ખીન્નને માટે વ્યવહાર સેવો એ ધર્મનિષ્ઠ માણસનું લક્ષણ જ ન હોય

શકે. એવા માણસને જો ધર્મનિરત્ર પદ આપનામા આવે તો દુનિયામા અધર્મી કોને કહીશુ? દુનિયાના કોઈ પણ ધર્મમા આવી વૃત્તિની નિંદા જ કરનામા આવે છે અને એવી વૃત્તિને જીતનાર માણસ માટે જ પૂજ્યશુદ્ધિ હોય છે.

જેઓ સચા ધાર્મિક માણસો હોય છે, તેઓ બધે ગમે તે ધર્મ પાનન કરના હોય, પણ તેમનું વર્તન અને તેમના વિચારો હમેશા સન્મા જ હોય છે. જ્યાં ધર્મના સાચા ધર્મનિરત્ર માણસો સત્તનિષ્ઠ હોય છે, સર્વજ્ઞો પ્રત્યે પ્રેમથી તેમના અતર દ્રવે છે. તેઓ સૌમા ભગવાનનો વાસ શુભે છે તેઓ સર્વ અભિમાનથી મુક્ત, વ્યસનથી મુક્ત, નશ્ત્ર અને ભક્તિપનાયણ હોય જ તેઓના જીવન સચળી હોય છે, અને ગમે તે ધર્મના ઉચ્ચ આન્વિયાળા, શાની સત મહતોને દેખી તેમના પ્રત્યે તેમને અતરમાથી પૂજ્યભાવ પ્રગટે છે પોતપોતાના જુદા ધર્મોના ગિરાને પ્રમાણે બધે તેઓ જુના પેગમરો અને ધર્મશ્રેયોને માનશે, બધે કોઈ મહાત્માની દજ કરશે તો કોઈ ગાયાત્રા કરશે, બધે કોઈ મદિન્મા પૂજા કરશે તો કોઈ મસ્જિદમા નમાઝ પઢશે, બધે પોશાક અને અન્ય ચિહ્નો પોતપોતાની પર પગ પ્રમાણેના ધારણ કરતા હશે, પરંતુ ઉપર દલા તેવા લક્ષણોમા તો તેઓ બરાબર એક રૂપ અને એક નૂર જ હોય છે તેમને ધર્મને નામે જવડો કરવાની વૃત્તિ જ થતી નથી.

પરંતુ ધાર્મિક માણસો સ્વધર્મ બામતમા લૂખા, મુખા, અને ઉંડાસી પણ નથી હોતા તેમને પોતાના ધર્મ પ્રત્યે અત્યંત મમતા જરૂર હોય છે, પોતાના પેગમર માટે અત્યંત ભક્તિ પણ હોય છે. જેમના જીવન અને વચનામૃતમાથી પોતે સર્વ પ્રેરણાનું પાન કરે છે તેમને માટે ભક્તિ કેમ ન હોય? જે કોઈ મગે તેને પોતાના ધર્મનો અને પોતાના પેગમરનો પ્રેરક સદેશો સમજાવવાનો ઉત્સાહ પણ તેઓમાં કેમ ન જીવરાય? પણ તેથી તેઓને બીજાઓના ધર્મ આદિને બિનગતા ગણવાની મતિ નહીં થાય. બિનકા તેઓ પોતાના ધર્મના ઉપનથી બીજાને પોતાના ધર્મ વગેરે કેવા પ્યાગ હશે એની કદર કરી રહે છે, અને તેથી જુદા જ કાળજીથી એબીજાની લાગણીઓને માન આપે છે.

બરાબર, બે જુના જુદા ધર્મના સાચા ધર્મનિરત્ર માણસો બેગા થાય છે ત્યારે તેમનું એબીજા પ્રત્યેનું વર્તન અવયોખન કરવા જેવું હોય છે એબીજાની લાગણીઓનું, પરપગઓનું દેરદુ મુદમ, દેરવી મળજીમયું માન ગેબીરે તેઓ વને છે? કોઈ દિન્દુ મદાતમાને ઘેર મુઝિમ દખીર પધારે છે ત્યારે તે કેમ વર્તે છે? નમસ્કાર કરવા મા તે મુસ્લિમ પદ્ધતિ રાખશે,

આસન ખાનપાન આદિમાં તેમના રીતરિવાજોને અનુકૂળ થવાનો 'ત્રયાન ઠરશે, ભેગાં મળી ધર્મસંવાદ ઠરશે તો તેમાં મુસ્લિમ ધર્મશાસ્ત્રોને વિશેષ આદર સાથે માન આપશે. પોતે મૂર્તિઓની પૂજા કરનારો હશે તો પણ તે દિવસે મૂર્તિઓને વચ્ચે લાવી એકબીજાના મનમાં વિશેષ ભેગો કરવા નહીં દે. પ્રાર્થના કરશે તો તેમાં તે દિવસે આસ મુસ્લિમ સતોના ખગલો પસંદ કરશે અને તીવ્ર સ્વરોનાં વાદ્યોને શાત રહેવા દેશે.

તે જ પ્રમાણે એક મુસ્લિમ ધર્માત્મા પાસે દિ દુને જવાનું થાય છે તો દિ-દુઓના આચાર-વિચાર — ગભાઅણુગમાનો સુક્ષ્મ ખ્યાન ગામ્પીને જ ખાતરનરદાગત કરવામાં આવે છે. તે દિવસે ધર્મમાં માસાદાર બધ ગખવામાં આવશે, એક બાણે જમરાનો ગિનાજ તે દિવસ પૂરતો મોટુંક ગામ્પી સર્વેને જુદાં બાણ્યાંમાં પીગસવામાં આવશે. પરાણો પૂજાપાઠ કરનારો હશે તો તેને માટે ધર્મમાં એક શાંત ખૂણો સજવડી આપવામાં આવશે. નમાજ વખતે તેને માટે બેસવાનું આસન પાથરી આપવામાં આવશે, અને કદાચ નમાજ પઢી બે બેા. સભળાવવાની વિનંતી કરી તેને વાએજ પઢવાનું બહુમાન પણ આપવામાં આવશે.

• આવાં દરથો ખરેખર ઘણા જ અદ્ભુત અને પવિત્ર હોય છે. તેની ખૂબી જોતાં ધર્માર્થે જ નહીં એવાં તે હોય છે તેમાં કેટલી બીજુવડ, કેટલી કુમાશ! એકબીજા પ્રત્યે કેવો હૃદયપૂર્વકનો વિવેક! એકબીજાની લાગણી સમજી તેને અનુકૂળ થવાનો કેવો સાચા દિવસો ત્રયાન? અદિસાનો, આદગનો, પ્રેમનો આવી ઉત્તમ નમૂનો મળવો મુશ્કેલ છે.

આ તો ધર્માત્માને ધેગ ધર્માત્મા જાય એના પ્રસંગો આપણે કદખા. આખી કામ અન્યધર્મી કામ પ્રત્યે આર્વું કુમાશભર્યું વર્તન ગમે એ પણ ન જ બને એમ ન માનશો. મેમ કામ વચ્ચે આજના જેવું સદા વેર જ હોવું જોઈએ કે આજના જેવો અવિશ્વાસ જ હોવો જોઈએ, એવો કાર્ત કુન્નરતનો કાનૂન નથી આખી કામની કામો દેશબક્તિના ભિન્નાથી અથવા કાર્ત મહાત્માઓના તેમની વચ્ચે આનવાથી ધાર્મિકવૃત્તિની ઘણી વાગ બની શકે છે. આપણા દેશમાં દિદુ સુસન્માન પાગરી ખિસ્તી શીખ વગેરે જુદા જુદા ધર્મો પાળનારી કામો વિશે એવું અનેક વાર જાન્યું છે. અરે, દમણના કેટલાક વર્ષોના વેરજેગ બાદ ઠરળા. મોટે ભાગે એવો પ્રેમસળધ જ તેમનામાં રહ્યો છે. તેવે વખતે દિદુઓ તરૂ પ્રેમ અને વિવેક જતાવવા ખાતર મુસ્લિમોએ ગોમાસનો ત્યાગ કર્યો છે, દિદુઓએ મુસ્લિમોની લાગણીને ખાતર પોતાના હિતવેશમાં અને ન દિગેશ વાગ્યનો અવાજ બધ રાખ્યો છે, દિદુઓની ધર્મસભાઓમાં મુસ્લિમ મહાત્માઓનો ઉપદેશ આપ્યો છે અને મુસલમાનોની

સભાઓમાં હિંદુઓનો મુન્નિઓની ધાર્મિક વાતોમાં ખીજ સર્વ ધર્મસમાજોએ ભાગ લીધો છે, રીજોની ધાર્મિક જો તો ઉપડે ત્યારે પણ તેમાં બધાએ જ ભાગ લીધો છે આજના બગડેલા દિવસોમાં આપણને આ બધું સ્વપ્ના જેવું લાગે છે પણ આપણે ઇતિહાસ જોઈએ તો આવું હશે જ બનતું આવું છે

આપણે સેનાઓએ એકીજ ધર્મો સમઘમાં કેવી ભાવના રાખવી, એકીજ ધર્મોએ અત્રે કેવું પ્રેમ અને વિવેકનું વર્તન ગણવું, એ સાચા ધાર્મિક પુરોના વર્તન ઉપરથી આપણે સમજી લેવાનું છે એવી ધાર્મિકતા આપણામાં હાવીશું તો આપણા ધર્મો આપણી અદર વેન્ઝર અને ઝઘડા ઘઘાગનારા મટી પ્રેમ અને પરસ્પરસહાયતાનો જ વધારો કરશે. આપણે એકીજની સેનાના પ્રસંગે શોધતા જ રહીશું મર્ડની પણ સેવા કરનામાં આપણને આનંદ આવતો દરે, પણ અન્યધર્મોની સેવાનો પ્રસંગ જે દિવસે જ્યે તે નિવસ તો આપણને ખાસ સહભાગ્યનો લાગશે આપણા અગત જીવનમાં પણ આપણે સર્વ પડોશીઓ સાથે પ્રેમ અને સહકાર ગણીશું, પરંતુ અન્યધર્મો સાથે તો ધરોવાનો અને મિત્રતાનો સબધ બાધવાનો ખાસ પ્રયત્ન કરીશું તેમની બાબા તેમના ધર્મમથો, તેમના રીતરિવાજો — એનો આદર સાથે અભ્યાસ કરશું તેની ખૂબીઓ તેઓની હિંમતો જોતા થઈશું

આપણે દેશમેવાના કામોમાં અનેક મેરઝ સાથે મળીને કામ કરીએ છીએ અને સગા ભાઈના કમતા પણ વધારે પ્રેમ બાધીને હીએ છીએ તેવા આપણા સાથીઓમાં અન્યધર્મો પણ આપણને મળી જાય એની આપણે સદા ઝખના રાખીશું અો મળી જાય તો નિશ્ચિતો આભાર માની તેને દરેક રીતે પ્રેમથી નવઝાવી દઈશું

આપણા ઉપર ગર્વદાગી અને ખીજ અનેક મારણોને લીધે જે અન્યધર્મો કોમોને બેડો અણવિશ્વાસ પેસી ગયો છે, આપણે એકે કૃત્ય કે એકે શબ્દ જોએ શકા વિના જોઈ શકતા નથી, તેમનામાં વિશ્વાસ પેલા કરવાનો સાચો ઉપાય આ જ છે આ જ સવધમસમભાર ॥ સિદ્ધાંતો અમન છે એ આપણા જીવનમાં જેમ જેમ ઉતારીશું તેમ તેમ આપણી પોતાની આત્મરચના થશે, આપણા સત્વઅહિંસા મૃદમ અને મુર બનશે, અને તેમ તેમ આખા દેશની પ્રજામાં પણ સ્વભાવની શક્તિ આવડા લાગશે

તમે શરૂઆતમાં કોના દતા કે ‘અમે તો અગત્યના સૈનિકો છીએ, અમારે મોટું ધર્મ પાળવો નહીં અને શ્રીજીઓ કો ધર્મ પાળે છે અથવા પાળે કે ન પાળે તેની અમને પગલા નહીં’ પરંતુ આની બેપગાઈ આપણને ઉપયોગી નથી ધર્મોભિમાની પોમોને તેવું બેપગાઈનું વર્તન તો બિરુદ ધણ જ

કોમોમાં ગળ્યદારભારમાં વધારે સત્તા પડાવવાની ઝૂંટાઝૂંટ ચાલી રહી છે. નાની કોમો પોતાનું સંખ્યાબળ વધારીને, ધનમાવનું બળ વધારીને, વધારે સત્તા મેળવવા ભ્રમભ્રમતની ખટપટો કરે છે; મોટી કોમો પોતાનો બહુમતીનો લાભ હાથમાંથી છૂટી ન જાય ને માટે ખટપટો કરે છે. પોતાની સત્તા વધારવાનું આજે તો એક જ સાધન છે — પરગણ્યનો આશ્રય મેળવવો, તેની કૃપા પોતાને જ બાગે આવે અને બીજી કોમોને બાગે જવા ન પામે એવી કોઈક કારી કરવી. પરગણ્ય પણ પ્રસંગ જોઈ પોતાના દાવ કેંકતું રહે છે અને ઘડીમાં આને ચડાવે છે તો ઘડીમાં નેને. સરવાળે તો બન્નેનું બનેલું પ્રભુશરીર નિર્મળ થાય છે અને પરગણ્યનાં મૂળ જ મજબૂત બને છે. ધર્મમાં માયું આપી દેવા સુધીનું ઝૂંટ ચડાવવાની બજાજ તાકાત છે તેનો લાભ ચતુર આગેવાનો લે છે, અને કંઈ કંઈ ધાર્મિક કારણો અને સૂત્રો આગળ કરી પોતાની ભોળી કોમોને ઝૂંટ ચડાવે છે. ગોપૂજને બદાને દિન્દુ નેતાઓ પોતાની કોમને ઉચકે છે, અને નમાજની શાંતિને બદાને મુઘિલમ નેતાઓ તેમની કોમને ઝૂંટ ચડાવે છે. પરંતુ જગા હોડા જિતરીએ તો તરત દેખી શકાય તેમ છે કે, ગાયને નામે ઝૂંટનથી ઝઘડા કરનાર દિન્દુઓમાં ગોપૂજનો સાચો ધર્મ તો કોઈ પાળતું નથી. દિન્દુઓને ઘેર ગાયનો વંશ કુખી થાય છે તેવો કથાંય થતો નહીં હોય. ગાયને ઉપેક્ષી બેસતું દૂધ લેતાં કે ગોપૂજને તીણી આર સાગનાં એમને ધર્મ આડો આવતો નથી. નમાજની શાંતિ માટે મુદ્દ કરવા તૈયાર થઈ જનાર મુસ્લિમોમાં નમાજ વખતે એકબીજા અને ભક્તિપરાયણ કેટલા રહી શકતા હશે ?

કોઈ પણ ધર્મનો ઉદ્દેશ પોતાના લોકોને સત્ય, શૂદ્ધતા, મનુષ્યપ્રેમ, મેવા, સંયમ, ઈશ્વરભક્તિ વગેરે શીખવવાનો જ હોય છે. ધર્મને નામે પથરા કે છરી ઉઠાડનારાં ટોળાંઓમાં એવી ધાર્મિકતા હોવી શક્ય નથી. ખગ ધર્મપરાયણ લોકો તો એવા કૂર થઈ જ ન શકે, એવા અજાની પણ ન હોઈ શકે. તેઓનાં હૃદયોમાં વેરનું બી કદી ન જોગી શકે. જિવંતા તેઓ તો આસપાસનાં ઝેરવેરને શાન્ત જ કરનારા હોય.

બચકરમાં બચકર કોમી ગમખાણો વખતે પણ, કોઈ પણ સપ્રદાયમાં એ વધાર્મિક વૃત્તિના પુરોગોના દાખના અને જ છે કે જેઓ માયું જવાનું ભેખમ વધારીને સાચો ધર્મ પાળે છે; ફસાઈ પડેલા અન્વધર્મીને પ્રેમથી આશ્રય આપે છે, તેને સવામનીથી ઘેર પહોંચાડે છે; પોતાની કામના ઝૂંટ ચડેલા ટોળાને ઠપકા આપી શાંત પાડવા નીકળી પડે છે. કેમ અને ધર્મને નામે આવતા ઝઘડાઓમાં ધર્મનું દર્જન કરવું હોય તો આવાં, કયાંક ખૂણામાં બનતાં, ધાર્મિક વૃત્તિના મજબૂતોનાં કાયોમાં જ ને મળે છે. જ્યાં

ધર્મીઓ આનંદ હોય છે ત્યાં અને ઠાપાઓની કટારોમાં જે પ્રકારે આપણે
નેહીએ છીએ તેને ધર્મ સાથે કશો સંબંધ નથી તેને ધર્મના નામ સાથે
ખોટા જ નોટી દેનામાં આવે છે તે તો શુદ્ધ ગજદારી અને આર્થિક
વાદનો જ હોય છે, અને ઠાક પછુ ધર્મથી તે વિરોધી જ હોય છે

આમ સમજી, ધર્મના નામ પ્રત્યે સમ કેળવવી એ આપણે માટે યોગ્ય
નથી જ આપણે મેન્ટાએ આપણા અગત્ય જીવનમાં સાચી ધાર્મિક ભાવના
પેદા કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો નોહીએ આપણુ હૃદય એવું શુદ્ધ કરીએ કે
તેમાં ગમે તેવો કપરી માણસ પણ ખીજા ઠાકને વિશે વેરભાવ ઉત્પન્ન કરી
ન શકે આપણુ જીવન એટલું શુદ્ધ રાખીએ કે ગમે તેના જીવનને ચડેના
લોકોને પણ આપણે મનિ વેગવૃત્તિ જાગી શકે નહીં આપણે ધાર્મિક વૃત્તિના
માણસો સર્વધર્મસમભાવનો સિદ્ધાન્ત જીવનમાં પાળતા હોવાથી ગમે તેવા
સંજોગમાં, ગમે તેવી ઉસ્કેમણી એકબીજા વિરુદ્ધ ચલાવવામાં આવે તો
પણ, એકબીજાનો પ્રેમ છોડીશું નહીં, એકબીજા ઉપર વડેમાર્ગશું નહીં
આપણા પ્રજાજીવનને સદા નિર્મળ, શાંત અને ચેતનવાળું રાખ્યા કરીશું
ધાર્મિક વૃત્તિના થોડા માણસોનું જીવન પણ તેમની મમતા સમગ્ર વાતાવરણ
ઉપર અસર પાડવા વિના નહિ રહે, એવી આપણને શક્તિ છે

ધર્મ ધર્મ વચ્ચે — પ્રમ ક્રમ વચ્ચે આની સમભાવની વૃત્તિ આપણા
અગત્ય જીવનમાં ખીનનીએ તો તેમાંથી સ્વરાજ્યની કેટલી પ્રમળ શક્તિ
જીભી થાય એ સમજવું મુશ્કેલ નથી જ

અવચન ૭૪મું

આત્મરચનાનાં ત્રિવિધ ફળ

હું પારું છું કે હવે તમે આપણાં એકાદશ પ્રતોનું ખરું સ્વરૂપ સમજી
અથા હશે. ને કોઈક અહ્યુત ધર્મમંત્ર છે અને તેનો જપ કરવાથી વૈકુંઠમાં
કે દેશાસમાં જવાનું પુણ્ય મળવાનું છે, એવી કોઈ અંધશ્રદ્ધાથી આપણે
જેજ પ્રાર્થનામાં તેનું સ્મરણ કરવાનું રાખ્યું છે એમ નથી જ. તે તો આપણી
પોતાની આત્મરચનાનો અભ્યાસક્રમ છે.

આપણે સ્વરાજ્યયુદ્ધના સૈનિકો છીએ, અને સૈનિકો તરીકે આપણે
કાયા રહેવા ઇચ્છતા નથી. આપણે સૈનિક તરીકેનાં 'અગ્રસૈન્ય' મંપૂર્ણપણે
આપણી અંદર ખીસવવાં છે તે આવી આત્મરચના સાધીને જ ખીમવી
શકાય તેમ છે, કારણ કે આપણા યુદ્ધનો દારૂગોળો અહિંસામય સત્યાગ્રહનો
છે. તે ખીજ સાધારણ દારૂગોળા જેવો નથી, કે જે ગારોખાર કોઈક
કારખાનામાં અમુક રાસાયણિક દ્રવ્યોનાં મિશ્રણથી બનાવી શકાય. સર્વ
જોઈતાં રસાયણોનો પૂરતો જથ્થો આપણી પોતાની અંદર આત્મબળ રૂપે
પડેલો જ છે. તેને પકવી, તેમાંથી અહિંસાત્મક સત્યાગ્રહનો દારૂગોળો આપણે
સૈનિકોએ, આપણા પોતાના હૃદયરૂપી કારખાનામાં, બનાવી લેવાનો છે.
સત્યઅહિંસા આપણે માટે માત્ર બે શબ્દો જ ન રહે, તે આપણા જીવનમાં
વ્યુત્ક્રમ જાય, આપણા સ્વભાવ બની જાય, તો જ આપણે માથું આપી
દેનારા સાચા સત્યાગ્રહી બની શકીએ; તો જ આપણે સામાનું હૃદયપરિવર્તન
કરી શકે એવું અહિંસાનું મોજીલું વહેવડાવી શકીએ. તે બન્ને બળો આપણા
પોતાના જીવનમાં એકાદશ સિદ્ધાન્તોને ખૂબ ગ્રીણવટથી પાલન કરવાથી જ
આપણે આપણા હૃદયમાં ઉત્પન્ન કરી શકીશું.

પરંતુ સાવધાન ! તમે બ્યારે કહો છો કે અમે તો સ્વરાજ્યના સૈનિકો
છીએ, પ્રતિ વસ્તુલાં કરનારા બનતો નથી, ત્યારે જો તમારા મનમાં એવો
ભાવ હોય કે તમારે તો જેવું મળે તેવું સ્વરાજ્ય જીતી લેવું છે, અને તેને
માટે કાવે તે રીતનું યુદ્ધ કરવું છે—આવો ભાવ હોય તો આ દારૂગોળો
તમારે ખપેનો નથી. સત્યાગ્રહનો દારૂગોળો લઈને દિલ્લેથી યુદ્ધ ખેલવાનો
કોઈ મનસૂબો કરશો તો તેમાં કેવળ નાસ્તીપાસી જ મળવાની છે, અને એ
મથુમેદાનના નખસિખ સત્ત્વસન્ન યોદ્ધાઓમાં તમારી કેવળ દાંસી જ થવાની.

આપણુ યુદ્ધ જીતી જ બાતનું છે, અને આપણે જે સ્વરાજ્ય જીતવું
છે તે પણ જીતી જ બાતનું છે. પરંતુ એ આપણા જીતા યુદ્ધ માટે આપણો

પોતાનો દાઝોળો પૂરેપૂરો કાતિલ છે, મો ટકા વિજય અપાવે એવી તાકાતવાળો છે

શુભો ત્યારે, પહેલાં તો આપણે ઠેલુ ધુલ લડના માગીએ છીએ અને તે માટે આપણા આત્મચર્યાના હથિયારો કે-મ ઉત્તમ છે, તે બોધ જઈએ

આપણા ધુલનું સામાન્ય નામ અદિસાત્મક સત્યાગ્રહ છે પરંતુ તે પ્રસંગ પ્રમાણે શુભ શુભ વ્યૂહો ધારણ કરે છે

ક્યારેક અન્યાયી, શુભી અને સ્વમાનખડન કરનાર સગ્ગરી કાપદાઓનો સચિનય ખગ કરવાનો હોય છે

ક્યારેક આપણને પોતાને યુનાનીમાં ગણતાર સરકારી તત્ત્વના એકા અગમી અથવા સર્વ સચાલનમાં અસહકાર કરનારો હોય છે

ક્યારેક સરકાર આપણા ઉપર દમનનું આક્રમણ કરે ત્યારે તે બહાદુરીથી, જગ પશુ નમ્યા પગર સદન કરવાનું હોય છે

ક્યારેક નિરાશ પ્રતિષ્ઠા એટલે કે આપણા પોતા તરફથી, બેક નિરાશ છતાં, રીતસરનું આક્રમણ કરવાનું હોય છે

સત્યાગ્રહધુલના આ અક કરતા એક આકાર એવા વ્યૂહો કે આપણી છાતીમાં પૂરતા દાઝોળો ભરી રાખીએ તો આ સર્વ પ્રકારના સત્યાગ્રહો આપણે નિશકપણે કાળી શર્યાએ છીએ એ દાઝોળો કયા ?

(૧) એક દાઝોળો તો એ કે આપણે સંપૂર્ણપણે શુદ્ધ સત્યની—જકની જ લડત બંધીએ છીએ લડાઈમાં આપણ મમે તવા લાભની લાન્યથી પણ ભેશમાત્ર જૂઠાણુ કે હંતરપિડી ચલાવતા નથી જેન પશિણામે સામે પક્ષ જખવાણા અને ગાત્રમલિત થઈ જઈ શકે હોવા છતાં આપણા ઉપર પ્રહાર કરવાની તેને ઇચ્છા રહેતી નથી

જગતમાં કાર્મને પણ આપણા સત્ય સમઘમાં ભેશ પણ શકા રહે નહીં સરકારને આપણા સત્યાગ્રહ થીકો લાગે કે કડવો પણ તેને પણ આપણા સત્ય વિશે તો પાકો બરોસો જ રહે, એ સ્થિતિ ક્યારે આવે ? તે સ્થિતિ આપણના માટે આપણ અગિયારે સિદ્ધાન્તોનું પાલન આપણા અગત જીવનની ઝીણામાં ઝીણી બામતમાં કરીને સત્યના આગ્રહનો સ્વભાવ ડેખવો આવશ્યક છે તેમ જ આપણા અગત જીવનમાં તેમ જ બાહેર જીવનમાં અનેક કસોટીઓમાંથી પાર બિતરીને અને લાન્યો વચ્ચે શુદ્ધ રહી બતાવીને આપણા સત્યની પ્રતિષ્ઠા બાધવી આવશ્યક છે

(૨) આપણે મીનને દાઝોળો એ છે કે આપણે આપણા સત્યાગ્રહમાં જરીયે મચક આપતા નથી, છતાં નડતમાં સંપૂર્ણ અર્થિમાનુ પાલન કરીએ

છીએ, જેને પરિણામે સામા પક્ષ પાસે દયિયારો હોવા છતાં તેનું મન જ આપણા ઉપર પ્રહાર કરવાની ના પાડે છે.

આપણી અદિસા સાચી છે કે મોઢાની અને સગવડિયા છે, તે ચકાસી જોવા તે દમન તો ચલાવે જ. તેમાં પાસ થવા જેવી નિર્મળ અને ટકાઉ આપણી અદિસા કંવા માટે, તેમ જ આપણી અદિસાની શત્રુપક્ષ ઉપર પણ પ્રતિષ્ઠા જમાવવા માટે, જીવનની ત્રીણામાં ત્રીણી આશ્રમોમાં અગિયારે સિદ્ધાન્તો ઉતાવળા પગમ આવશ્યક છે.

(૩) આપણે 'ત્રોણુ' બળ એ છે કે, આપણે સત્યાગ્રહ કરતા સામે પક્ષ ગમે તેવાં દુષ્ટો આપણા ઉપર નામે, છતાં તેના પ્રત્યે જરા પણ વેરભાવ સેવના નથી; તેનું દિલ જ કંવા ઇચ્છીએ છીએ. આની તેને ખાતરી થાય એટલે તેનું હૃદય જ પનટાર્મ જાય છે, તે શત્રુ મટી આપણો અત્યંત ઉત્સાહી મિત્ર બની જાય છે.

પણ એવી એ અદૈગૃહિત વગરોજએ આવી શકે નહીં. અને તેનો પ્રત્યક્ષ પુનઃવો આપણા જીવનના અનેક નાનામોટા પ્રસંગોમાં આપીએ નહીં ત્યાં સુધી, સામે પક્ષ તે માનવા ઠોઠ દિવસ તૈયાર થાય નહિ આપણા અગેર અથવા પ્રેમની એટલી હદ સુધીની કેળવણી કરવા ખાતર પણ અગિયાર સિદ્ધાન્તો જીવનમાં ઉતાવળા આવશ્યક છે.

પગલું સત્ય અને અદિસા એ જ મનુષ્યજીવનનું સારસર્વજ્વ છે એવી શ્રદ્ધા આપણને છે. તે હશે તો જ આપણને અદિસાત્મક સત્યાગ્રહની સેનાના સૈનિક થવાનો ઉત્સાહ ચડવો શક્ય છે. આપણને આપણા નેતાઓ ઉપર પૂજ્યભાવ છે, તેમની શક્તિ ઉપર, તેમના ત્યાગ ઉપર આપણે મોહિત છીએ, તેથી તેમની સત્યાગ્રહી સેનામાં દાખલ થવું આપણને ગમે છે. પરંતુ આટલી ઉપરની શ્રદ્ધા અને આટલું ઉપગું ગમણું, આપણને સામે વખત કેમ કામ આપી શકે? આક્રમમાં આકરી અગ્નિપરીક્ષાઓ વખતે આપણને કેમ હઠ શખી શકે? એ શ્રદ્ધાને આપણે આપણો અભાવ બનાવી દેવો જોઈએ એ માટે પણ એકાદસ સિદ્ધાન્તોનું સેવન કરી આત્મચર્યા કરી સેવી અત્યંત આવશ્યક છે.

આપણે આપણા ઘર ઘઘાઓ અને અન્ય વ્યવહારોમાં અસ્તેવ પાળીશું તો જ આપણાં સત્ય અદિસા કાચાં મટી પાકાં બનશે.

આપણે અપરિશ્રદ્ધ અને બ્રહ્મચર્ય, અગ્વાહ અને જાનમહેનતના સિદ્ધાન્તોનું પાનન કરી મોજગોખ અને વિનાસી વૃત્તિ તથા એકીપણનો સંયમ કરીશું, તો જ આપણામાં સત્યઅદિસા જોડવાની ડગસે ને પગે ચલી લાનચ જીતવાનું મનોમજ કેળવાશે.

આપણે અબાનો ગુણ કેળવીશું તો જ સત્યઅદિ સાની લડતો લડતા આવનાર સમયે સામે મક્કમ રહી શકીશું એ મર્ષ વમગ્રપત્ને કેળવાઈ ત્ય એવો ગુણ નથી રોગના જીવનમાં અને નાનામોટા સત્યાગ્રહો કરતા રહીશું, અને તેમાં આવી પડતા માર જહાદુરીથી મદન કરવાની ટેવ કેળવીશું, ત્યારે જ આપણી છાતીમાં રહેલો બર નીડી જઈ ત્યાં અબાની — સત્યાગ્રહસૌયની ગ્યાપના થશે

આ ગીતે આપણા સિદ્ધાન્તોમાં આપણી આત્મચર્યા કરવાની — આપણી સત્યઅદિ સાની શ્રદ્ધાને પાળી અને જીડી જનારી સત્યાગ્રહી સૈનિક તરીકેની નામમાં આપણામાં આણવાની અધૌકિક શક્તિ છે તેથી જ આપણે કદી જોન કહી ન શકીએ કે 'અમે તો સ્વચાલના સૈનિકો છીએ, અમારે આ સિદ્ધાન્તોની જોડે જો સંબંધ છે? અમારું અગત જીવન ગમે તેવું હોય તેની સાથે સ્વાભાવી લડતો જો સંબંધ છે?'

આપણા સિદ્ધાન્તોમાં મોના સ્વદેશી, અગ્રપૂર્વાનિવાગમ્ય અને સર્વધર્મ સમભાવ એ ત્રણે આપણને સત્યઅદિ માના પાનનના અને તેની લડતના દગના નક પાડે પૂર પા નાશ વિશાગ ક્ષેત્ર છે

સ્વદેશી વતનું સુદમ આચરણ મરીને આપણે આપણી પોતાની સ્વદેશ બક્તિને અમથી રૂપ આપનાનો આનંદ લૂટીએ છીએ એટલું જ નહીં, પણ આપણા ગ્રામવાસી સ્વદેશજન્યોને ન્યાય આદર, અત પ્રેમ આપી આપણા સત્યઅદિ સાને વધારે સમૃદ્ધ કરવાની તાલીમ લઈએ છીએ

અગ્રપૂર્વતાનિવારણનું પાનન મરી આપણે આપણા પોતાના જીવનમાંથી જીતનીય બે રૂપી અસત્ય અને દિસા કાઢી નાખવાની તાલીમ લઈએ છીએ

સર્વધર્મસમભાવ ગણતા, આપણે આપણા જીવનમાં જીડી આધ્યાત્મિક ધાર્મિકતા લાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ ન ન હોય તો આપણા સત્ય અદિ સામાં કશું જીડાણું કંવાથી આવે ?

આપણું આપણું સ્વચાલન સત્ય અને અદિ સાના પાયા ઉપર રચવું છે એમ આપણે કહીએ છીએ આપણે આપણા આ હેતુના ત્રણ સિદ્ધાન્તો કેટલા પ્રમાણિકપણે અમનમાં મૂકીએ છીએ તે જોઈને જ લોકો આપણું આ મહેતુ માનશે અગર નહીં માનશે આપણું દાનિય, પીડિતો અપમાનિતો એ સૌની સાથે પ્રેમ અને સમાનતાનો વર્તોવ રાખીશું તેમના દુષ્ણ અને અન્યાયો દૂર કરવા માટે મયતા હોઈશું — લડતો લડતા હોઈશું, તો તેમને સ્વાભાવિક રીતે વિધાસ બેસશે કે આપણું તેમના જ છીએ, જે સ્વરાજ્ય માટે આપણે લડી રહ્યા છીએ તે ન્યાયનું અને સત્યનું જ હશે, તે તેમનું જ સ્વરાજ્ય હશે તે સ્વરાજ્યના તેમને હર નહીં લાગે તે માટે પ્રેમ પાળશે

તેમને ખાતરી બધાંશે કે જેવટે એવું સ્વચ્છાવ્ય આવશે કે, જેમાં હોઈ અમને ગોપણ કરશે નહીં, રમડાંને નહીં, તેમાં અમે અમારી પ્રામાણિક મહેનતનો મેટલો સુખે ખાઈ ચકીશું, જેમાં અમારે માટે ઉદ્ય પામવાના સર્વ દરવાજા ખીજા મૌના જેટલા જ ખુલ્યા હશે

વળી આ ત્રણ સિદ્ધાન્તોમાંથી જ આપણે આપો રચનાત્મક કાર્યક્રમ વિન્નાર પામે છે તે માગ્દત દલિત પીડિત લોકોમાં સ્વચ્છાવ્યશક્તિ ઉત્પન્ન કરવાનું મહામથન આપણે કરીએ ડીએ તે જો આપણે પૂરા પ્રેમથી કરીશું તો સ્વચ્છાવ્યનો સૂર્ય ઉદ્ય પામે તે પહેલા જ લોકોને તેની જીવનદાપી ગરમીનો અનુભવ થવા માડશે તેમને તે સ્વચ્છાવ્ય કેવું હોય તેનું સ્વરૂપ અજાણિયા સમજાવુ થશે, તેનો સ્વાદ નામશે તે સ્વાદ લામવા સાથે તેમને સત્યાગ્રહની યુદ્ધપધ્ધતિમાં પણ વધાર ને વધાર રસ પડવા લાગશે તેઓ આપણી લડતોમાં ભળવા વધારે ને વધારે નૈયાર થશે જેમ જેમ સમજના જશે અને બોમ આપતા જશે તેમ તેમ તેમની બહાદુરી વધતી જશે અત તેમની આખ ખુનતી જશે કે, કાચમાં હથિયારા નથી તેથી દુમગા મની ગુનામીમાં સડ્યા કગવાની જરૂર નથી સત્યાગ્રહની શક્તિ તેમની પોતાની અદર મુશ્વરે જોઈએ તેટલી આપેલી કે

આ મેલ્યા ત્રણ સિદ્ધાન્તો — સ્વદેશી, અસ્તુસ્વતાનિવાગણ અને સ્વધર્મસમભાવ આપણે ઝીણવટથી પાળીશું તેના પરિણામે આપણું જીવન મુડીદારે, જમીનદારે તેમ જ સગકાર એ આપણા સર્વ વિગેધીઓને માટે પારદર્શક બની રહેશે. એટલે કે આપણે ખરેખર જ સત્ય અને અદિ સાના સ્વચ્છાવ્ય માટે જ નહીં ગયા હીએ એનું પ્રત્યક્ષ પારણુ તેમને આપણા આ સિદ્ધાન્તોમાંથી ફૂટતાં રચનાત્મક કાર્યોમાંથી રોજ ને રોજ મળતુ રહેશે. આપણે તેમના અન્યાયો મામે વડતો લડતા હોઈશું, પ્રજાની અદર પણ તેમની સામે લડવાની શક્તિ નિવમે નિવમે વધારતા જતા હોઈશું, તથી તેઓની મૂઝવણુ તો વધશે જ પગ્નુ આપણા એકદર સિદ્ધાન્તી જીવનમાં અને આપણા રચનાત્મક કાર્યોમાં દેખાઈ આનતા આપણા સત્યઅદિ સા જોઈને તેમને વિશ્વાસ બધાંશે કે, આપણી નડત તેમના નાશ માટે નથી તેઓ સ્વાભાવિક રીતે આપણને અને આપણી સાથે લડતમાં ભળનાર પ્રજાને તાવશે. પરતુ તાવવામાં પણ જો આપણા જીવનમાં અને રચનાત્મક કાર્યમાં સત્યઅદિ સા સારા પ્રમાણમાં દેખાઈ આવ્યા હશે તો તેમના હાથ અર્થિ ઘાતકીપણે ચાવી શકશે નહીં અને જેને જેને આપણી પૂગતી તાવણી અને કસોડી કરી જોયા પડી તેઓ આપણો વિગેધ તજ દે, આપણા કાર્યમાં આશીવા અને સકકાર આપવા મડે એવી આશા રાખવી, એ પણ વધારા પડતી નથી જ

આ રીતે અગિયાર સિદ્ધાન્તો ઉપર આપણે અદાપૂર્વક આત્મચર્યના કરીને આ વિવિધ રૂઝો ઉપજાવ્યા છે. —

એક રૂઝ એ ઉપજાવવું છે કે, આપણા પોતાનાં સત્યઅદિ સા ઉપરાંતી અદા એટલી જાંડી ભેગી જાય કે, તે આપણો સ્વભાવ બની જાય, અને આપણે સાચા યર સત્યામહી બનીએ.

બીજું રૂઝ આપણે એ ભેગવવું છે કે, આપણે સ્વરાજ્ય ગયવાનું કાર્ય કરનારા સાચા સેવકો બની શકીએ, ચર્યાતનક કાર્ય માગ્દત પ્રગતે આગ્રથી જ અરાન્યનો કાંઈક સ્વાસ્થ્યખાડી શકીએ અને તે માટે હડવાનો તેમનામાં ઉત્સાહ જગાડી શકીએ.

ત્રીજું રૂઝ એ નિષ્કામવાનું છે કે, જેમની સામે આપણે સત્યામદ હવો છો તેમના હુમ્મોમાંથી અન્યાય અને ક્રૂરતા ઉડાડી તેમનામાં વાસ કરતા ઉચ્ચ માનવસ્વભાવને આપણે જાગૃત કરી શકીએ.

અગિયાર સિદ્ધાન્તો એ માળા ફેરવાવો મંદિરની, પણ આ પ્રકારનો આત્મચર્યનાનો અભ્યાસક્રમ છે તે આત્મચર્યના માટે હૃદયપૂર્વકનો યત્ન કરીને જ આપણે સ્વાસ્થ્યચર્યા કરવાની સાધકાત અને બળ પ્રાપ્ત કરી શકીશું, માત્ર ‘અમે સૈનિકો છીએ’ એમ જીભી છાતી ફૂલાવવાથી નહીં જ.

અવસાન ૭૫ મુ

આત્મચર્યનાની શાળા-આશ્રમ

અરાજ્યચર્યાનું કાર્ય કરવાની જોને ઉમેદ હોય તેણે આત્મચર્યના સાથી લેવી, એટલે કે સત્યઅદિસા આઠિ અગિયાર સિદ્ધાન્તો ઉપર ચેતના જીવનને યત્નપૂર્વક ધણુ, એ કેટલું બધું આવશ્યક છે, એ સત્ય ધર્મા આપણે લખાણથી વિચાર કરી ગયા. આપણે મધ્ય અરાજ્યચર્યાના આપણાં જીવન અર્પણ કરવાની ઉમેદ ધરાવનાર હોઈ તેવી આત્મચર્યના સાધનાના હેતુથી જ અહીં આશ્રમમાં ભેગાં ચલાવીએ.

એમ તો માણસ ધારે તો ધેગ ગદીને પણ આત્મચર્યના કરી શકે છે. આત્મામાં બળ અને જ્ઞાન સૂતેલા પડેલા જ છે. સત્યામહની આખ જિંદગી જાય, મનની સુગતી બિડી જાય, જીવનની ચાવી જાડી જાય, તેને આત્મચર્યનાનો અભ્યાસક્રમ ધણવાની કે તેનું બહુતર બહુવા કોઈક શાળાએ જવાની જરૂર ન હોય. પરંતુ એ રીતે આપોઆપ આખ જિંદગી જીવી એ કદીક ઈશ્વરકૃપાથી કોઈ પ્રગળ આત્માના જીવનમાં જ બનતું જોવામાં આવે છે. આપણે

સામાન્ય માણસ તો આસપાસનું જે વાતાવરણ હોય તેમાં તથાનાગ હોઈએ છીએ આપણે તો તે થોડે મેસી ગ્લીએ અને અનુકૂળ પરિસ્થિતિને લાભ ન પામીએ, તે આજે ઈશ્વરકૃપાથી જે દેશમેસની બાવના [વમાનગી] છે તે પણ પરિસ્થિતિના બગથી ખોઈ મેસીએ

હોઈ દશસેવકને જોડે, અથવા હોઈની ગ્રેસ તાણી સાબળીને, અથવા હોઈ તજવી અથવા વાચીન, અથવા દેશમાં ચાવના આતેડનના પ્રભાવથી, એમ પ્રભુકૃપાથી આવી ગયેના હોઈ સત્તેગથી દેશમેસની બાવના આપણા હૃદયમાં જન્મી છે તે બાવના આપણા કાનમાં ચેતવણીનો સૂર પૂરે છે—
“આ તારી બાવના એ તો તારી હું મૂંઝામણ પડેલું બીજા નાગ સાન બાગરે ને ફવામાં ઊડતું ઊડતું તાન હું યમા આવી પહોંચું છે જા, તેની કેળવણી કર તા। પોતાના પ્રપ્તથી ન આરંભે તો જ્યાં હોઈ જોવી કેળવણી કરી રહ્યું હોય એવી બુદ્ધિ ગોધી માઠ એવી કેળવણી કરી રહેન હોઈ સમાનધર્મી સાથી ગોધી માઠ આ ચેતવણી માનીત તરત જામે નવી ધર્મશ તો કેળવણીને અભાવે બી તા। છાનના ઘાસ કચરામાં દગાઈ જશે, કે કી જશે અને નિષ્ફળ જશે”

દેશસેવાની બાવના દૈવયોગે જામી ઊઠે, સ્વરાજ્યગચનાના કારીગર થાનું મન ધઈ આવે, સત્યાગ્રહવૃદ્ધના સૈનિક થયાનો ઉત્સાહ પ્રગટે, તેને ક્વચિત ઉપર છાડવો એ યોગ્ય નથી જ યોગ્ય કેળવણી દ્વારા આત્મરચના કરી એ બાવનાને દઢ, જ્ઞાનમય અને સમૃદ્ધ મનાવરી એ આપણું કર્તવ્ય છે આવી આત્મરચનાની કેળવણી માટે આશ્રમ એ ઉત્તમમાં ઉત્તમ શાળા છે

આ આશ્રમ એને શું? તે કેવો હોય? તો આત્મરચનાની કેળવણી મળી રહે એવા ક્યા ક્યા સાધનો હોય છે?

આશ્રમ એને જ્યાં શ્રવ કરી પત્રી માણસ આરામ માટે જાય તે રચણ એમાં તો હોઈ પણ ઘડક આશગનો સમાવેશ કરી શકાય કાલે તેમ શબ્દોને વાપરનારાઓ તો એકા હોઈને અથવા પાના ખેલી વખત પસાર કરવાની કલ્પન પણ આશ્રમનું નામ આપે છે પણ આશ્રમ શબ્દ માત્ર રાજ્યાર્થમાં મધાયેલા રહ્યો નથી પ્રાચીન કાળના નિધિમુનિઓ તેમાં અનેકાનેક ઉમતા અર્થો અને બાવનાઓ બરી ગયા છે, અને આપણા પોતાના યુગમાં પણ અનેક દેશબક્તાઓ તેમાં પોતાની તવી બાવનાઓનો કાળો બની છે

આશ્રમ શબ્દ બને રચણવાચક હોય, પરંતુ આપણુ તો જ્યાં હોઈ ચારિત્રશીલ વ્યક્તિ અથવા મહાણી યોગ્ય આદર્શોની પાછળ ભેખ ધરીને

મેટલી હોય, તે સંસ્થાને જ આશ્રમ એવું નામ આપીએ છીએ. આશ્રમનું પહેલામાં પડેલું અને સૌથી અનિવાર્ય શક્તિ આ જ છે. બન્ધ મકાનો અને સુંદર સગવડો માટેથી આશ્રમ જની જતો નથી. તે નો બોધ છે. તેમાંના પ્રાણ એ આવી વ્યક્તિ અથવા મંડળી જ છે. તેવી વ્યક્તિ પોતાના આદર્શને સિદ્ધ કરવા જે પ્રવૃત્તિઓ કરે છે તેની આસપાસ મકાનોનું, સાધનોનું, સાધીઓનું જૂથ વીરળાય છે. અને એ રીતે આશ્રમ ખડો થાય છે. કોઈ વ્યક્તિ એવી પણ હોય છે કે, તેને પોતાની પ્રવૃત્તિઓ માટે મકાનો વગેરેનું એવું જૂથ જમાવવાની આવરણના લાગતી નથી. તે રમતાગમ રવીને પોતાના આદર્શની સેવા કરે છે. તેનો આશ્રમ દેખાતો નથી, છતાં આશ્રમ છે જ. તે વ્યક્તિ પોતે જ દરેકો દરેકો આશ્રમ છે.

જ્યાં આવી કોઈ વ્યક્તિ અગર મંડળી વસતી હોય — જેનામાં આપણને હારી શક્તા મેરતી જતી હોય, જેને જોઈને આપણને પ્રેમ લીભવાય, જેની આંખ જોતાં આપણા હૃદયમાં કંઈ કંઈ બની જાય તેમજ પ્રેરણાઓ થવા માંડે, જે આપણા જીવનને ધડવામાં રસ લેશે એવો આપણને વિશ્વાસ મેરતી જતો હોય, — આવી વ્યક્તિ કે મંડળી જ્યાં વસતી હોય તે આપણો આશ્રમ, તે આપણી આત્મચર્યાનાની સાચી શાળા.

આપણે સ્વચર્યાચર્યાનાના કામ માટે તાલીમ જેવા માગીએ છીએ, તેથી કુદરતી રીતે જ, આપણને તે કાર્યમાં પોતાનું જીવન અર્પણ કરનાર વ્યક્તિ તરફ જ આકર્ષણ અને શ્રદ્ધા થશે. આપણને સત્સાહિંસાને માર્ગે સ્વરાજ્ય રચવાની ક્ષપના છુદ્ધિથી તો ગમી ગઈ છે, પરંતુ તે શ્રદ્ધા આપણા સ્વભાવમાં બેસતી જાય એવી આત્મચર્યાના આપણે કરવાની છે. તેથી એવાદર સિદ્ધાન્તો ઉપર પોતાનું જીવન રચવાનો આશ્રય, એ જ માર્ગે સ્વચર્યાચર્યાનાની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરનાર વ્યક્તિનો સંસ્વાસ જ આપણે શોધી કાઢવો જોઈએ. આપણે સ્વચર્યાચર્યાનાની કળા શીખવી છે તેમ જ સ્વરાજ્ય માટે સત્યાગ્રહની લગ્ન લગ્નની કળા પણ શીખવી છે. તેમાં પણ કુશળ એવો કોઈ આચાર્ય મળી જાય તો હૃદયનો પરમ કુપકાર માનવો જોઈએ. એવાના આશ્રમમાં આપણને મૂંઝવણ કેળવણી મળી રહેશે, આપણને જોઈએ છે તે મળી રહેશે, આપણામાં સતી પડેલી આત્મશક્તિઓને વિકાસ પામવા અનુકૂળ આભોદય મળી રહેશે, એવો વિશ્વાસ આપણે સુખેથી એવી શપ્તાએ છીએ.

આશ્રમમાં આત્મચર્યાનાની કેળવણી લેવા જઈએ, એટલે આપણે કેળવણી લેવાની જૂની ક્ષપનાઓ બૂલી જવી પડશે. આપણા તો એવો જ આશ્રમ હોય છે કે, “ત્યાં આપણને દિવસમાં ઓછામાં ઓછા પાંચ સાત કલાક

સુધી વિદ્યાનયમાં બેસાડી જુદા જુદા વિષયના અભ્યાસી શિક્ષકો સ્વરાજ્યનાં જુદાં જુદાં અંગો ઉપર આખ્યાનો આપશે, પુસ્તકો વંચાવશે, લેખો લખાવશે, બાળશો કરતાં શીખવશે વિદ્યાલયમાંથી જીડીને આપણે પાછાં ખાનગીમાં નિરાંતે મેસીને એ બધું બચુનર વાગોળશુ, નોંધ કરશું, ગોખશું, પરીક્ષામાં પાસ થવા માટે જોટલી મહેનત અને કગમન કરવી જોઈએ તે બધી ટરશું.”

આશ્રમ એ આવી નિશાળ ન હોય હોય તો તેનું આશ્રમ નામ બદલી નિશાળ એવું જ નામ આપવું જોઈએ. આશ્રમમાં એમ બેમી મહીને બણાવવાની કે બણવાની કાર્યને કુરસદ હોઈ ન શકે. ત્યાં તો સ્વરાજ્યચર્યાનાની અનેક પ્રવૃત્તિઓ ચાલ્યાં કરતી હોય. તેમાં ખાદી આદિ મામલિયાગો, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ વગેરે ચર્યાત્મક પ્રવૃત્તિઓ પણ હોય, અને કોઈકે તેમાંથી શક્તિ અને હિંમત મેળવનાં જાય તમ તેમ આસપાસ પ્રવર્તી ગ્રંથેલા નાનામોટા અન્યાયો અને જીનમે સામે અવારનવાર સત્યાગ્રહની લડતો પણ લેવાની હોય. આવી સ્વરાજ્યની પ્રવૃત્તિઓ એ આશ્રમનું ખીજી મદત્તવનું ક્ષણ સમજ લેજો.

આવી જે જે ચર્યાજ્યની પ્રવૃત્તિઓ ચાલતી હોય તેમાં બળી જવું, દેશના અનેક પ્રશ્નોનો પરિચય કરવો, ને યશા સત્યઅર્થિમાને માર્ગે કેવી રીતે છોડવામાં આવે છે, તે માર્ગે જતાં કેવી કસોટીઓ થાય છે, કેવાં હૃદય-પરિવર્તનો થાય છે તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ ચેવો અને એ અનુભવથી ઘડાવું, એ જ આપણી મુખ્ય કેળવણી. આપણને વખતોવખત માર્ગદર્શન જરૂર કરાવવામાં આવે. ક્યારેક અનુભવી કાર્યકર્તાઓની સાથે જોડાઈને કામ કરવાનું હોય તો તેમના અનુભવનો કીમતી વાબ નળી જાય. કોઈ વાર કંઈક કંઈક કામ સ્વતંત્ર આપકેડલગથી કરવાનાં પણ આવે. તેમાં આપણી પોતાની સૂઝ અને આવડતને ખીમવવાની તક મળે.

આશ્રમનું ત્રીજી વક્ષણ, તે ત્યાં રોજના નિર્વાહના અંગત કામો જનતે જ કરવાના હોય છે તે. એ બધા મુખ્યત્વે સહકર્મ અને ભોજનનું કામ હોય છે. કોઈ પણ આત્મચર્યાનાના ઉમેદવાર માટે તેની અદર કેળવણીની ખાણ જ બંદલી છે.

આપણે આપણાં ઘરોમાં નો રોજના અંગત કામકામનેનો બધો ભોળે સ્ત્રીઓ ઉપર અને નોકરચાકરો ઉપર નાખીને પોતે સમ્પન્ન થઈને કરતા હોઈએ છીએ. અહીં આશ્રમમાં આશ્રમનો ભોળે આશ્રમ પોતે જ ઉપારે છે. અંગત સર્વ કામો—સ્વયંપાકથી જળદસકાર્થ સુધીનાં સર્વ કામો મો આશ્રમવાસીઓએ સાથે મળીને કરવાનાં હોય છે. આપણે પામુ તેમાં આપણે ભાગે આવેનો ભાર ઉપાડીએ એવી આશા રાખવામાં આવે એ સ્વાભાવિક છે.

તેમા ધંધા કામો સારી પેઠે જાતમહેનતના હોય છે. જો આપણે આખો દિવસ સારીમાડી, ખપની-અણખપની ચોપડીઓ વાચતા પડ્યા રહેવાની ટેવ પાડી-દીધી હશે તો આશ્રમની આ કેળવણી લેતા આપણાં હાડકાં વિરોધ હિસાવશે. વળી કેટલાંક કામોને તો આપણે હવકા ગણવાને ટેવાયેલા હોઈએ છીએ. તે કમ્તા આપણું મન વિરોધ હિસાવશે. આ બધાં કામો નોકરો મારફત કરાવીએ તો કેટલો વખત અભ્યાસ વગેરે બીજી પ્રવૃત્તિઓ માટે બચે, એવી કઈ કઈ શક્યો આપણા કંટાળેલા મનમાં પચાર થઈ જશે. પરન્તુ અહીં તો કામોનો હેતુ માત્ર ખાવાપીવાનો, જોમ તેમ કરીને દિવસ પૂરો કરવાનો નથી, પણ તે મારફત આપણી પોતાની આત્મચર્યા કરવાનો છે. તેમાં આશ્રમનાં આ બધા કામો એ તો આપણા અભ્યાસક્રમનું મહત્વનું અંગ છે. તે નોકરોને કેમ સોંપાય? શું કોઈ વિદ્યાર્થી પોતાના પુસ્તકો બણી જવાનું કામ કદી નોકરને સોંપી શકે? તેમાંથી તો આપણે જાતમહેનતની ટેવ હાડમા ઉતારવાની છે, કામનું ગોગવ આપણા લોહીમા ઉતારવાનું છે.

આ કામોમા આત્મચર્યાનાની કેટલી બધી બાબતો ભગેલી છે? નોકર-ચાકર અને ઘોખીનો આશરો લેવો નહીં અને છતાં સ્વદાઈ તો એવી રાખવી કે, આપણી દરેક વસ્તુ બાણે ખિનખિય હસતી હોય તે એકલી જાતમહેનતથી કાઈ થાય? મહેનતની સાથે જ્યારે પ્રસન્ન અને સ્વચ્છતાનું શોખીન મન બાણુ હોય ત્યારે જ એ પગિણામ ઉપજાવી શકાય. આશ્રમની સ્વચ્છતામાં રહેલા સોઠો જ્યારે સમાજમા જાય છે ત્યારે તેમને ઉકડકામા વસવા જેવું લાગે છે. આ હુ માત્ર ગામડિયા સમાજને વિષે કહેતો નથી શ્રીમત, સાધન સપન્ન સમાજમા પણ એ જ અનુભવ છે. આવી બિડીને આંખે વળગે એવી સ્વચ્છતા એ પણ આશ્રમનું એક અંગ જ છે તે ન હોય એવી સમ્મ્યાને આશ્રમ નહીં પણ અખાડો કે ડાવરો કે એવું જ કોઈક નામ આપવું જોઈશે.

સ્વચ્છતા માટે આટલી બધી મહેનત અને ચીવટ ગમવામા પોતાના આરોગ્ય, સુખ, આનંદનો વિચાર તો રહેવો છે જ, પણ મૂળ વિચાર આત્મચર્યાનો એટલે કે પોતાની ટેવો મુધારી લેવાનો છે. તે સાથે પડોશની મામજનતાને સ્વચ્છતા પ્રતી રાખવી અને કેવી રીતે રાખવી તેનું પ્રયત્ન બનાવવાનો ખ્યાન જણુ તેમા રહેવો છે. સ્વરાજ્યચર્યાના પહેલા પાઠ ૩૫ કોઈ કાર્યક્રમ હોય તો તે સ્વચ્છતાનો જ છે.

જોમ સ્વચ્છતામા તેમ આશ્રમ દિનચર્યાના બીજા બધા જ કામોમા એટલે કે સ્વયં પાકને લગતા કામોમા પણ, આત્મચર્યા તેમ જ સ્વરાજ્યચર્યા એ બંને દૃષ્ટિઓ ગ્રેવી છે.

ભોજનમાં જેમ અસ્વાદ જેવો આત્મરચનાનો ખ્યાલ છે, તેમ સારો, સસ્તો, અને છતાં જરૂરી તરવોથી યુક્ત રાષ્ટ્રીય આદાર રેવો હોય તેનો પ્રજાને પદાર્થપાત્ર આપવાનો પણ ખ્યાલ છે. ગંધવાની કળામાં નવી દૃષ્ટિ બતાવવાની છે. ઘડી સાંમેશમાં પેસી ગયેલી શરમ બાંગી તેની દેશન પાડવી છે. મરીમ લોડો અજાણ્ય ગુપ્તમાં પોતાના મજેલવકા ખોરાકમાંથી પણ ચૂકુ ફેંકી દઈ તેને વધારે નિઃસત્ત્વ બનાવી દે છે તે સંબંધમાં તેમની આંખ ઉઘાડવી છે. આદાર એ એક મોટો રાષ્ટ્રીય પ્રશ્ન હોઈ એ રચનારચનાનું જ અંગ છે. આત્મમત્તા આપણે મેળવવું ખાનપાન કરતાં કરતાં સહેજે એ પ્રત્યક્ષ ઉકેલમાં આપણે શોધો આપીએ છીએ.

આમાં કામોમાં સમય આપવો પડે છે તેનો નવા માણસને મનમાં ક્યેગટ થાય છે, પણ જ્યારે તેની આંખ ઉઘાડશે કે તે સમયનો તો આટલો મુંદર રાષ્ટ્રીય સફળપોગ થાય છે ત્યારે તેનો ક્યવાટ બીડી જઈ એવા સર્વ કામોમાં તેને ઉત્સાહ આનવા લાગશે.

આત્મમત્તા ચોથી બાજત હોય છે તે છે રાષ્ટ્રીય ગ્રામઉદ્યોગો. તેમાના ફેટલાક કુખ્ય ઉદ્યોગો શીખવાની ત્યા સગવડ હશે જ. તે શીખી લેવાથી આપણી આત્મરચનામાં ઘણો મુંદર વધારો થશે. બહેલાએને ઉદ્યોગો ઉપર કટાગો હોય છે તે આપણામાંથી દૂર થશે. આપણા ખૂબ હાથમાં કારીગરી આવશે. આપણી ત્વદેશીની ભાવના વધારે બાંડી અને જ્ઞાનમય બનશે, કાગજ કે આ ઉદ્યોગો શીખવાથી આપણને હાથમનાવટની ચીજો વિશે અંતરનો પ્રેમ ઉત્પન્ન થશે. ગામડાંના કારીગરો પ્રત્યે પણ કુદરતી રીતે ભાવ વધશે તેમના ધધાએ. કેમ નાશ પામ્યા અને તેમની રિયતિ કેમ મુઠ્ઠા એનો વિચાર વધારે સદ્ગુણનિથી કરવાની પણ આપણને મતિ મૂકશે.

ગરબની રચનામાં પણ આ રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગોનું શિક્ષણ આપણને ધણું જ ઉપયોગી થઈ પડશે. રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં દેશના બાંગી ગયેલા અનેક ગ્રામઉદ્યોગોને સજીવન કરવાનો કાર્યક્રમ ઘણો જ અગત્યનો છે. કાંતણ, પીંજણ, વણાટ વગેરે કાપડને લગતા ઉદ્યોગોને પરદેશી ગરબને લીધે જમરામાં જમરા ફટકો વાગ્યો છે. ગામડામાં એક જમાનામાં મુંદર રીને ચાલતા બીજા અનેક ઉદ્યોગો પણ મરણનોય દશમાં છે. કુંભારકામ, ચામડાં ણવાવાનું કામ, રંગાટ અને છાપકામ, ઘાણીકામ, હાથકાગળ બનાવવાનો ઉદ્યોગ, સમુદ્રકિનારાનાં ગરબોનું વેદાણાટું — એવા ઘણા ઉદ્યોગો યત્રોની દરીદ્રાઈથી, સગદારની યુક્તિપ્રયુક્તિથી અને આપણે વેળા રચેશીભાવના છોડી ખેડ તેથી નાશ પામ્યા છે. આમાંના બને તે ઉદ્યોગો શીખી લઈએ

નહીં ત્યાં સુધી ગ્રામસેવકો તરીકેની આપણી લાવકાતમાં મોટી ખામી જ રહી જાય છે.

અત્યાર સુધીના વર્ષનું ઉપરથી તમે સમજી ગયા હશે કે આવો આશ્રમ કોઈકે ગ્રામવિસ્તારમાં—દક્ષિણ પીડિન પ્રજાવસતી હોય તેના પડોશમાં જ હોઈ શકે. એવું સ્થાન એ આશ્રમનું પાંચમું વક્તવ્ય જ ગણીએ.

એવા સ્થાનમાં રહેવાથી, અને તે મેવાભાવે રહેવાથી, આપણને સાચા હિંદુસ્તાનનો અનુભવ થાય છે, સાચો હિંદુસ્તાન કેટલો દરિદ્ર છે, કેટલો ખેડાર છે, તેનો ખોગક કેવો ખોગક નામને જ લાવક નથી, તેનાં વસ્ત્રો કેટલા ચીંથળેલાં છે, તેને પાણી વગેરેની કેટલી આપના છે, તેને સ્વચ્છ રહેવાની કળા આવડે તો પણ પાણી જેવાં સાધનોના અભાવે અશ્વચ્છ રહેવું કેવું અશક્ય છે, તેનાં ખાગકો કેવાં નાગાં કૂખ્યાં રહે છે અને કેળવણી વિના બિહારે છે, ગામમાં નિશાળ હોય તો પણ ગરીબાઈને લીધે તેમને બજાવવાં તેમને મારે કેવાં અશક્ય છે, તેમનાં ઘર કેવા હાડકાંનાં માળખાં જેવા થઈ ગયાં છે—આવી આપણા દેશની દરિદ્ર સ્થિતિ આપણા દેશમાં પ્રગર્ભિત જાય છે.

આવા સ્થાનમાં ન રહીએ ત્યાં સુધી આપણને એવો જ ખ્યાલ રહે છે કે ગામડાંના લોકો બધા ખેડૂતો હશે, તેમની દરેકની પામે જમીન હળખળદ વગેરે પુરતાં સાધનો હશે. પણ નજરે જોઈએ છીએ ત્યારે જ અનુભવ થાય છે કે, ત્યાં તો ગોગે ભામ એવો છે કે, જેની પામે વીધુ' ભોપ પણ નથી. તેઓ ખીજાઓની ખેતીમાં મજૂરી કરીને યુગ્ગાન ચલાવે છે, અને મજૂરીયે ગેજ મળી રહેતી નથી.

હિંદ દેશનું આકું દર્શન આપણી આત્મચર્યા ઉપર સચોટ અસર પાડ્યા વિના કેમ રહે? આપણું અગત જીવન ખગ્ગાળ હશે કે અસંયમી અને બોગી હશે, જાતમહેનત વગરનું હશે, તો તે અદરથી જ આપણને ડખવો લાગશે. આપણને ગ્રામજનતાની જેમ અને તેમ નજીક આપણું જીવન લઈ જવાનું સ્વાભાવિક મન થશે.

વળી આ રીતનો આશ્રમવાસનો અનુભવ લઈએ ત્યારે જ આપણને સ્વરાજ્યની પણ સાચી કલ્પના આવી શકે છે. આ સર્વ ગ્રામવાસીઓને પૂરતી જમીન ખેડવા કેમ મળી રહે, તેમને પૂરતા ગાયમળદ કેમ મળી રહે, તેમને હવાઉત્તસવાળાં ઘર કેમ મળી રહે, તેમનાં સર્વ બાળકો કેળવણીનું દૂધ કેવી રીતે પીતાં થાય, તેઓની આખમાં સ્વરાજ્યનું તેજ કેમ આવે, તેમની છાતીમાં સત્યાગ્રહનો અગ્નિ કેમ પ્રગટે—આ બધા પ્રશ્નોની આપણને ત્યારે જ ગમ પડવા માટે છે. એમની બલકર ખેડારી જોઈએ ત્યારે જ આપણામાં સ્વરાજ્ય માટે હિતાવજ અને અંદીરાઈ આવે, તેમના અભાવના

ગુણો પિછાણીએ ત્યારે જ આપણને શ્રદ્ધા ખેસી જાય કે સત્યઅહિંસાનો રસ્તો, જે આપણે તેમની સમક્ષ આવરીને રજૂ કરી શકીએ તો, તેઓ ગજ રાજ યર્ધને ઝડપી લે તેવો છે. આપણા દેશના બહેલાઓ દિલ્લી અને લંડનછાપના સ્વરાજ્યનો જ વિચાર કરી શકે છે, આવા ગામડાંછાપના સ્વરાજ્યની કલ્પના પણ તેમને સ્પર્શતી નથી, કારણ કે તેમણે સાચું હિંદુસ્તાન જોયું જ નથી હોતું, તેમણે આશ્રમી કેળવણી લીધી હોતી નથી. અરે, તેવી કેળવણી વિના, ગ્રામલોકો સમજે તેવી બાપા જ તેઓ બોલી શકતા નથી, અને લોકો બોલે તેનું હાર્દ પૂરું સમજી શકતા નથી.

આશ્રમનું છૂટું લક્ષણ એ છે કે, ત્યાં આપણને આપણા સંકુચિત ધરની વાડમાંથી નીકળી વિશાળ કુટુંબમાં વસવાનો લાભ મળે છે. એક મેવક માટે — એક સત્યાગ્રહી સૈનિક માટે તે કેળવણી પરમ આવશ્યક છે. તેને જે આત્મચર્યા કરી લેવાની જરૂર છે તે માટે ધનના સાંકડા જીવનમાં ઘણી ઓછી અનુકૂળતા મળે તેમ છે.

ધરમાં તો માણસ એક જાતનો રાજા જેવો યર્ધને રહે છે. સ્ત્રીઓ અને બાળકોની મેવા તેને સદા મળ્યાં રહે છે. શ્રીમંત હોય તો નોકરચાકરો પણ તેમાં ઉમેરો કરે છે. તેની ધ્યેષા પ્રમાણેનાં સાધનો તેને તરત મળી રહે છે. માણસ સામાન્ય સ્થિતિનો હોય તો પણ ધરમાં તેનું જીવન મોટે ભાગે સુખિયું, શ્રમ વગરનું, ભોગીપણાનું અને કામીપણાનું પણ હોય છે.

આશ્રમના વિશાળ કુટુંબમાં જીવનનો ટેણ અને જીવનની પદ્ધતિ એ બંને અદ્ભુત જાય છે. અહીં તેને સામ્યવાદના સિદ્ધાંતનો ગંભીર ગંથો અનુભવપાક મળવા મળે છે. અહીં તે ગૃહસ્થ — ધનના ઘણી મટી અન્ય સર્વ આશ્રમવાસીઓ જેવો જ તે પણ એક આશ્રમવાસી બની જાય છે. બધા જ જેટલી સગવડો ભોગવના હોય, જેટલા પગિંદો રાખી શકતા હોય, જેવાં ખાનપાન કરતા હોય, તેવાં જ તેને કરવાનાં હોય છે. આશ્રમનો તેવો નિયમ તો દશે જ, પરંતુ તે આ ગ્રંથો સંયમ એ નિયમને લીધે જ કરશે એમ નથી; તેના પોતાના દિલ્લને જ બીજાઓથી પોતાનું જીવન જુદું પડે, બીજાઓ કરતાં પોતે સુખસમગ્ર વધારે ભોગવે એ ડુચરો નહીં. આમ દિલ્લથી થયેલો સંયમ — અપરિમલ, અસ્વાદ માણસનું આત્મમજા ધણું જ વધારે એમાં આશ્ચર્ય શું ?

આશ્રમની સાથે સંયમ અને અહંચર્યાના ખ્યાલો સંકળાયેલા ફોવાથી ધણું એવી કલ્પના કરી લે છે કે, ત્યાં સ્ત્રીઓને અને બાળકોને સ્થાન જ નહીં હોય. તેમનાથી અથવા માટે પુરુષોએ ઊભો કરેલો તે એક બાવાઓના અખાત જેવો એકાદ અખાડો દગો. આ શ્રમ બાંગીને ઉડાડી દેવા જેવો

છે સંયમ અને પ્રહાર્ય માટે સ્ત્રીઓ અને બાળકોથી ભાગવું એવું આપણા આશ્રમનું સ્વરૂપ નથી જ. તેમા તેઓને માટે પુરુષોના જેવું અને પુરુષોના જેટલું જ સ્થાન છે. જે કોઈ આત્મચર્યાના સાધવાના ઉમેદવારો હોય તે સર્વને માટે આશ્રમમાં સ્થાન છે — પછી તે પુરુષ હોય કે સ્ત્રી હોય કે બાળક.

આશ્રમી કેળવણીના લાભ લેવા પુરુષો એકલા જાય તે કરતાં પત્ની અને બાળક બાળાઓને પણ સાથે લઈ જાય, એ ધણું જ પસંદ કરવા જેવું છે. પરંતુ એટલું ખરું કે, આશ્રમમાં જઈને જેઓ પોતાના કુટુંબનો અલગ ચોક્કા બાધીને બેસી જશે તેઓ આશ્રમી કેળવણીના અનેક ફાયદા તરફ ગુમાવી બેસશે. પત્નીને આશ્રમમાં પત્ની તરીકે લઈ જવાની વાત નથી, પણ તે પણ એક સ્વતંત્ર દેશસેવિકા તરીકે આત્મચર્યાના સાધવા માટે જ ત્યાં આવે છે. ધણી હવે પોતાના સુખસગવડોના કામોમાં તેને રાહી રાખવાનો અધિકાર હોય, તેને પોતાની આત્મચર્યાના માટે મુક્ત કરે છે. સુખસગવડો તો આશ્રમમાં આવશ્યકતા પ્રમાણે સૌને સરખાં મળતા હશે જ. તેટલાથી તેઓ બન્ને નબાવતા શીખશે. બન્ને પોતપોતાના અલગ વિભાગોમાં રહેશે. પોતપોતાની યોગ્યતા પ્રમાણેના ઉદ્યોગો અને મેવાકાર્યોમાં લગશે. સાથે બાળકોને લઈ ગયાં હશે — અને લઈ જવા જોઈએ જ — તો તેઓ પણ નાના ગણતા સેવકો તરીકેની જ તાલીમ લેતા હશે. મા તેમ જ બાપ તેમના ઉપર નજર નર રાખશે, પરંતુ બીજા બાળકો કરતા પોતાના બાળકોને વધારે ખવડાવવા પહેરાવવામાં માખાપને એક જાતનું અભિમાન આવતું હોય છે તે વૃત્તિ ઉપર તેઓ આશ્રમમાં સંયમ ગાખશે. નર પ્રમાણેનું ખાવાનું પહેરાવતું સર્વ બાળકોને મળતું હશે જ. એથી વધારે લાભપાવનનો મોહ તેઓ તજશે પોતાના બાળકો મરિનો પ્રેમ સર્વ આશ્રમબાળકો ઉપર પાંચરી દેવાની તેમને અહીં તાલીમ મળશે.

આશ્રમના વિશાળ કુટુંબમાં રહેવાના બીજા પણ ફાયદા લાભો છે ત્યાં જેમ વિદ્યાન અને શ્રીમત ધરના લોકો કેળવણી માટે આવ્યા હશે, તેમ ગામડાંના ઓછું જાણેલા અને ગરીબ સ્થિતિના લોકો પણ એ જ ઉદ્દેશથી આવ્યા હશે ગામડાના સભ્યોનું પલ્લુ જે આશ્રમમાં નમતું હશે ત્યાંનું જીવન ધણું જ નરવું, આરોગ્યપ્રદ હશે. એમના મજબૂત બાધાના શરીરો, એમની મહેનતુ દેવો, એમની જીવનના અનેક ઉપયોગી કામોની આવડત, બહુ સાધનો અને સગવડો વગર પણ સુખમાં રહેવાની ડળા, અને તે બધા ઉપરાંત તેમનો હસમુખો, મિલનસાર, મિનતકગરી, બીજાને સદા મદદનો હાથ આપનારો સ્વભાવ — આવા સાથીઓ જોડે રહેવાનું મળવું

એ શુ જેવી તેવી કેળવણી છે? એમનો સહવાસ એ ઘણાના જીવનમાં તો ગુરુ મળી ગયા જેવું પગિણામ નિપજાવશે.

આવા આમવાગી મેનકે જે આશ્રમમાં વધારે દરે ત્યાના ખાનપાન, ગેડેશ્ચીરણી, કામકાજ, સાધનસંગવડો એ આભાવિક રીતે ગામડાની, એટલે કે સાચા હિન્દુસ્તાનની, પગિચિતિને અનુરૂપના જ હશે તેમાં વિદ્વાન અને શ્રીમત ધનના સેવકોને ગહેવાનું મળી જવું, એ મહાસદ્બાન્ય જ ગણવું જોઈએ. ગરીબોને દૂરથી જોઈને અને તેમનો પુસ્તકિયો અભ્યાસ કરીને બુદ્ધિમાન લોકો તેમની સ્થિતિ સારી રીતે સમજી તો શકે, પણ એ સમજણથી બહુ બહુ તો તેઓમાં એ લોકો વિંદ્યા પેદા થાય, તેમને કઈક પરોપમાર કંવાની ઇન્દ્રિય જન્મે, એથી વધારે ઉત્કટ ભાવના બાળે જ પેદા થઈ શકે. પરંતુ આવી રીતે આમવાગી સેવકો સાથે, તેમના ધોરણે રહેવાની તાલીમ નમે તો, હિન્દુસ્તાનની ખરી સ્થિતિ તેમની ઝાતીમાં કેરાઈ જાય, તેમને પોતાનું મુખિયુ જીવન જૂઠું, ખારું અને અણુછાજવું લાગવા મડે, અને દિનદિન ગામડાને મુખી અને અત્ર કંવાની લડતમાં જીવન સમર્પણ કંવાની લહે પણ લાગી જાય.

વળી વિશાળ આશ્રમી કુટુંબમાં દરિજનો સાથે એક સાથે એક ધરના સભ્યો થઈને વસવાનો લાભ પણ મળી જવા સભ્ય છે દરિજનોને માન રૂપકાં કરીને અને ઉપગ ઉપગની લાગણી બતાવીને અગૃહ્યતાના ધોગ અન્યાયનું નિવારણ આપણે કેટલું ઓછું કરી શકીએ? એ અન્યાય અમલ થઈ પડે, તેનું નામ સાબળી લોકી જોકળા જોડે, જીવસટોસટના સત્યાગ્રહો તેની સામે આડવાની ધગશ થકી આવે, તો જ એ પ્રશ્નમાં આપણે કઈક ખરી સેવા કરી શકીએ દરિજનો સાથે આટલી ધન એકતામાં રજા વગર અનરમાં એ જાતની વિહંગના બાળે જ આવી શકે.

આશ્રમકુટુંબમાં જે દેશમાં પગાના જુદા જુદા ધર્મોના સભ્યો હોય તો, વળી આપણી આત્મચર્યામાં એક અત્યંત કીમતી ઉમેરો થશે. પરંતુ તે તો, તો જ જનમે, જે આશ્રમના પ્રાણસમાં માણ્યો સર્વધર્મમંમભાવના જીવનાન્તગતા દષ્ટાન્તરૂપ હશે તો જ તેમની આસપાસ જુદા જુદા ધર્મના મેવકો આત્મચર્યા માટે આકર્ષાઈ આવ્યા હશે. તેના આશ્રમના વાતાવરણમાં કોઈ અદ્ભુત ઉદાગતા અને ગુણપ્રાદીપાલુ વ્યાપી વળ્યા હશે. 'અમારો ધર્મ' જોયો, અમાગ આચારો ચડવાના, અમારું તત્ત્વજ્ઞાન શ્રેષ્ઠ, અમારા મહાત્મા પેમળને જ સાચા' એવું અસ્પષ્ટપણે અભિમાન આપણા સમાજમાં વર્તે છે અને સઘળા કવેશનું કાગળ થઈ પડે છે, તે આના મેવકોના જીવનમાં જેવામ નહીં આવે હતા જના પોતપોતાના ધર્મના

ત્રેમી જરૂર હશે. પોતપોતાનાં બિલ બિલ વાદ્યો અને સાંજેમાં પ્રવીણ એવા અનેક ગુણી ગાયકો ભેગા થાય અને બધા જ એકરાગ ધર્મને એક સમૂહગાયન ઉપજાવે, તે પ્રમાણે જુદા જુદા ધર્મોના સેવકોનાં જીવનો આવા આશ્રમમાં એક વિશાળ એવું અર્થૌકિક ધર્મસંગીત રચશે. આશ્રમની પ્રાર્થનામાં, સેવાકાર્યોમાં, કામકાજોમાં, અને ખાવાપીવા અને સૂવાણેસવા જેવી સામાન્ય બાબતોમાં પણ એ સંગીતનો સૂર ફરી વળતો હશે. આપણા દેશના હાડોહાડ આપેલા કોમી ઝેરમાં, ઉદારમાં ઉદાર વિચારના માણસને પણ, રમખાણો અને વાદવિવાદોના વિપ્લવ વખતમાં, કોમીવાદમાં તથાતાં બચવું એ અત્યંત મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે. આવી સ્થિતિમાં ગમે તે થઈ જાય તો પણ એકબીજા પ્રત્યે શાંતિ આવે નહીં, એકબીજા તરફ શંકા જાગે જ નહીં, કોઈનાં ચડાવ્યા આપણે ચડીએ નહીં, એવો આપણે સ્વભાવ આપણે બનાવી લેવો જોઈએ. આ પ્રકારની આશ્રમી કેળવણી વિના તે કેમ બને? કશાથી તૂટે નહીં એવો સર્વધર્મસમભાવ અંતરમાં પેદા થવો અને ટકવો એ એવી કેળવણી વગર કેવળ અસંભવિત છે. કોમી ઝગઝગોનું સાંત્વન કરવા સારું ધર્મકૂર બનેલા લોકોના ટોળા વચ્ચે કંપનાવવું, અને પોતાનું નિર્દોષ લોહી રેડીને લડતી કોમોનાં હૃદયો સાંધવાં — ધર્મોના બાહ્ય વિધિઓના મૂળમાં સહેલા આ સાચા ધર્મનું તેઓને દર્શન કરાવી જવું. આપણે તો આટલે સુધીની તૈયારી કરવા હચ્છીએ છીએ. તે બાવનાને આવી આશ્રમી કેળવણી કેવું મુદ્દર પોપણ આપી શકે?

આત્મચર્યાનાની શાળા એવા આશ્રમનું સ્વરૂપ કેવું હોય તે મેં આજે વિસ્તારથી બતાવ્યું છે. તેમાં આપણે જોઈ ગયા તે પ્રમાણે આ ૭ લક્ષણો હોવાં જોઈએ —

૧. સત્યઅહિંસા આદિ સિદ્ધાન્તોમાં નિષ્ઠાવાળા અને સ્વરાજ્યને જીવન અર્પણ કરેલ સત્યાગ્રહી વ્યક્તિ કે મહાત્મા તેના પ્રાણરૂપે હોવી જોઈએ.
૨. તે સ્વરાજ્યચર્યાનાની પ્રવૃત્તિઓનું અને સત્યાગ્રહોનું કેન્દ્ર હોવું જોઈએ.
૩. ત્યાં સ્વચ્છતા, બોજન વગેરેને લગતાં સર્વ અંગત કામો હાથે કરવામાં આવતાં હોય.

૪. ગામીય. ખજૂરના, ગ્રામજિજ્ઞેષુ ને કેન્દ્ર હોય.

૫. તેનું સ્થાન સાચા દિક્કુસ્તાનમાં — એટલે કે દક્ષિણ પીઠિત દેશ-બધુઓ વસતાં હોય, તેની વચમાં હોય.

૬. તે દેશસેવકોનું એક વિશાળ કુટુંબ હોય, જેમાં ગ્રામવાનીઓ, હરિજનો, જુદા જુદા ધર્મોના સભ્યો, સ્ત્રીઓ તેમ જ પુરુષો, પોતાનાં સંકુચિત સ્વાર્થજીવનો છોડી સેવા અર્થે આવીને વસ્યાં હોય.

એ શુ જેવી તેવી કેળવણી છે ? એમનો સહવાસ એ ઘણાના જીવનમાં તો ગુરુ મળી ગયા જેવું પરિણામ નિપજવશે.

આવા ગ્રામવાસી સેવકો જે આશ્રમમાં વધારે હશે ત્યાંનાં ખાનપાન, રહેણીકરણી, કામકાજ, સાધનસગવડો એ આભાવિક રીતે ગામડાની, એટલે કે સાચા હિન્દુસ્તાનની, પરિસ્થિતિને અનુરૂપનાં જ હશે. તેમાં વિદ્વાન અને શ્રીમંત ધરના સેવકોને રહેવાનું મળી જવું, એ મહાસદ્ભાગ્ય જ ગણવું જોઈએ. ગરીબોને દૂરથી જોઈને અને તેમનો પુસ્તકિયો અભ્યાસ કરીને ક્ષુદ્ધિમાન લોકો તેમની સ્થિતિ સારી રીતે સમજી તો શકે, પણ એ સમજણથી બહુ બહુ તો તેઓમાં એ લોકો વિશે દયા પેદા થાય, તેમને કંઈક પરોપકાર કરવાની ઇચ્છા જન્મે; એથી વધારે ઉલ્કટ બાવના બાગ્યે જ પેદા થઈ શકે. પરંતુ આવી રીતે ગ્રામવાસી સેવકો સાથે, તેમના ઘોરણે રહેવાની તાલીમ નથી તો, હિન્દુસ્તાનની ખરી સ્થિતિ તેમની છાતીમાં કેરાઈ જાય, તેમને પોતાનું સુખિયુ જીવન બૂકું, ખારું અને અણછાજતું લાગવા મડે, અને હિન્દુનાં ગામડાને સુખી અને ગ્વર્તાત્ર કરવાની લડતમાં જીવન સમર્પણ કરવાની લાહે પણ વાગી જાય.

વળી વિશાળ આશ્રમી કુટુંબમાં હરિજનો સાથે એક સાથે એક ધરના સભ્યો થઈને વસવાનો લાભ પણ મળી જવા સભવ છે. હરિજનોને માત્ર સ્પર્શ કરીને અને ઉપર ઉપરની લાગણી બતાવીને અપ્રત્યક્ષના ધોર અભ્યાસનું નિવારણ આપણે કેટલું ઓછું કરી શકીએ છીએ ? એ અન્યાય અસહ્ય થઈ પડે, તેનું નામ સાંભળી લોહી ઊકળી જોડે, જીવસંટોસટના સત્યાગ્રહો તેની સામે માડવાની ધગશ ચડી આવે, તો જ એ પ્રશ્નમાં આપણે કંઈક ખરી મેવા કરી શકીએ. હરિજનો સાથે આટલી ધન એકતામાં રહ્યા વગર અતરમા એ જાતની વિદ્યવળતા બાગ્યે જ આરી શકે.

આશ્રમકુટુંબમાં જે દેશમાં પળાતા જુદા જુદા ધર્મોના સભ્યો હશે તો વળી આપણી આત્મરચનામાં એક અત્યંત કીમતી ઉમેરો થશે. પરંતુ તે તો, તો જ બનશે, જે આશ્રમના પ્રાણસમા માણસો સર્વધર્મસમભાવના જીવતાજગતા દષ્ટાન્તરૂપ હશે. તો જ તેમની આસપાસ જુદા જુદા ધર્મના મેવકો આત્મરચના માટે આકર્ષાઈ આવ્યા હશે. તેવા આશ્રમના વાતાવરણમાં કોઈ અદ્ભુત ઉદારતા અને ગુણગ્રાહીપણું વ્યાપી વળ્યા હશે ‘અમારો ધર્મ’ ઉચો, અમારા આચારો ચડિયાતા, અમારું તત્ત્વજ્ઞાન શ્રેષ્ઠ, અમારા મહાત્મા પેગંબરો જ સાચા’ એવું અજ્ઞાતમાણસો અભિમાન આપણા સમાજમાં વર્તે છે અને સઘળા કલેશનું કાગળુ થઈ પડે છે, તે આવા મેવકોના જીવનમાં જોવામાં નહીં આવે. છતાં જ્યાં પોતપોતાના ધર્મના

પ્રેમી જરૂર હશે પોતપોતાના ભિન્ન ભિન્ન વાલો અને સામેમા પ્રવીણ એવા અનેક ગુણી ગાયકો ભેગા થાય અને બધા જ એકગમ થઈને એક સમૂહગાયન ઉપજાવે, તે પ્રમાણે જુદા જુદા ધર્મોના મેનકોના જીવનો આવા આશ્રમમા એક વિશાળ એક અનોકિક ધર્મસંગીત રચશે. આશ્રમની પ્રાર્થનામા, સેનાકાર્યોમા, કામકાજોમા, અને ખાનાપીના અને સુવાગેસવા જેવી સામાન્ય આગતોમા પણ એ સંગીતનો સૂર ફરી વળતો હશે આપણા દેશના હાડોહાડ વ્યાપેના કોમી એમમા, ઉત્તરમા ઉદ્ધગ નિયાગના માણસને પણ, ગમખાણો અને વાદવિનાદોના વિપ્રમ વખતમા, કોમીનામા તણાતા બચવું એ અત્યંત મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે આની ગિચ્છિતિમા ગમે તે થઈ જાય તો પણ એખીજ પ્રત્યે રોપ આવે નહીં, એકબીજા તરફ શકા જાગે જ નહીં, કોઈના ચડાન્યા આપણે ચડીએ નહીં, એવો આપણો અભાર આપણે બનાવી લેવો જોઈએ આ પ્રકારની આશ્રમી કેળવણી પિના તે કેમ મને? જશાથી તુરે નહીં એવો અર્વધર્મસમભાવ અતઃમા પેદા થવો અને ટકવો એ એવી કળવણી વગર કેવળ અસંભવિત છે કોમી ઝગડાઓનું સાતવન કરવા સાડુ ધર્મકૂર જાનેના લોકોના ટોળા વચ્ચે ઝપનાનું અને પોતાનું નિહોં લોહી રેડીને લડતી કામોના હૃદયો સાધવા — ધર્મના માણ વિધિઓના મૂળમા ગ્રહોના આ સાચા ધર્મનું તેઓને દર્શન કરાવી જવું આપણે તો આટલે સુધીની તૈયારી કર્યા છવ્છીએ છીએ તે ભાવનાને આવી આશ્રમી કેળવણી કેવું મુર પોરણ આપી શકે?

આત્મચર્યાનાની શાળા એવા આશ્રમનું સ્વરૂપ કેવું હોય તે મે આજે વિસ્તારથી બતાવું છે તેમા આપણે જોઈ ગયા તે પ્રમાણે આ છ લક્ષણો હોવા જોઈએ —

- ૧ સત્યઅદ્વિ સા આદિ સિદ્ધાન્તોમા નિષ્ઠાવાળા અને સ્વગજ્યને જીવન અર્પણ કરેના સત્યાગ્રહી વ્યક્તિ કે મહાત્મા તેના પ્રાણરૂપે હોવી જોઈએ
- ૨ તે સ્વરાજ્યચર્યાનાની પ્રવૃત્તિઓનું અને સત્યાગ્રહોનું કેન્દ્ર હોવું જોઈએ
- ૩ ત્યા અવ્યક્તા, બોજન વગેરેને લગતા સવ અગત કામો હાથે કરવામા આવતા હોય
- ૪ રાષ્ટ્રીય મહત્વના ગ્રામઉલ્લોચોનું તે ન્દ્ર હોય
- ૫ તેનું સ્થાન સાચા હિંદુસ્તાનમા — એટલે કે દનિત પીડિત દેશ બધુઓ વસતા હોય, તેની વચમા હોય
- ૬ તે દેશસેવકોનું એ- વિશાળ કુટુંબ હોય જેમા ગ્રામવાસીઓ, હરિજનો જુદા જુદા ધર્મોના સભ્યો સ્ત્રીઓ તેમ જ પુરુષો, પોતાના સંકુચિત સ્વાર્થજીવનો ઝાડી સેના અર્થે આવીને વસ્યા હોય

આવા આશ્રમે આત્મરચનાની ઉત્તમ શાળાઓ છે. ત્યાં સત્યઅહિંસા આદિ અગિયારે સિદ્ધાન્તોને પોતાનાં અંગત જીવનમાં તેમ જ સ્વરાજ્ય-રચનાનાં સર્વ કાર્યોમાં ઉતારવાનો આમહ કેળવણી, અને તેના પ્રયોગો કરવાની અનેક તકો મળશે, અને તેમાં શ્રદ્ધેયપુરુષોની દોરવણીનો લાભ પણ મળશે.

સ્વરાજ્યરચનાના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં સેવા કરવા ઇચ્છનાર સેવકો, પોતાનાં પ્રેમશ્રદ્ધાને પાત્ર એવા મંડળ તરફથી ચાલતો આવો કોઈ આશ્રમ ખાસ પ્રયત્ને શોધી, ત્યાં આત્મરચનાની તાલીમ જરૂર લેવી. -

આજે આ લક્ષણોથી સુક્ત પ્રાણવાન વાતાવરણવાળા આશ્રમે દેશમાં કેટલા ઓછા છે? તેથી જ સ્વરાજ્યનાં સર્વ કાર્યોમાં, તાલીમ પામ્યા વિનાના, સિદ્ધાન્તોની ધણી કાચી સમજણવાળા, સેવકો જ મળે છે. આનું ફળ ખીન્નું શું આવે? સ્વરાજ્યના એકે કામમાં એને લીધે જીવ જ આવતો નથી.

ખાસ કરીને સત્યાગ્રહની લડતોમાં તો :આ ખામી ખરે વખતે રંગમાં ભંગ પાડે છે. રચનાત્મક કામોમાં તો કાચા સેવકોને પોતાનું સેવાકાર્ય કરતાં કરતાં ધડાવાનો અવધારા મળી શકે છે; બ્યારે સત્યાગ્રહની લડતોમાં તો વીજળીક ઝડપે કામ ચાલતું હોય, સામા પક્ષ તરફથી પણ ઝપાટા ઉપર ઝપાટા આવતા હોય, સેનાપતિઓ આપણી પહેલાં ઝડપાઈ ગયા હોવાથી હુકમ આપનાર આપણા પોતાના અંતરાત્મા વિના ખીન્ન કોઈ હોય નહીં. આવે વખતે માત્ર દેશને ખાતર લડવાની હોંશ જ હોય તે ઠેક સુધી કામ કેમ આપી શકે? આપણી લડત તો અહિંસામય સત્યાગ્રહની રહી. સત્યઅહિંસા જીવનમાં સ્વભાવરૂપ બનાવી દીધા વિના એ લડતના દાવો અને ખૂબીઓ આપણને પોતાની મેળે કેમ સૂઝે? લાંબી જોશો અને બારે બહિદાનેના પ્રસંગોમાં સત્યઅહિંસાના બળમાં શ્રદ્ધા કેમ ટકે? હિંસા અને કપટયુદ્ધના ટૂંકા રસ્તા લેવાની લાલચમાંથી કેમ બચી શકીએ?

તેથી અગિયારે સિદ્ધિાનું શ્રદ્ધામય અને જ્ઞાનમય પાલન કરી કરીને સેવકોએ પોતાનો ખરો દારૂગોળો, જે સત્ય અને અહિંસા — તેને પોતાનાં રોમરોમમાં ઉતારી સુંદર આત્મરચના કરી લેવાની કેટલી બધી જરૂર છે? તે માટે આવા આશ્રમે જ સારામાં સારી શાળા છે.

સેવકો માટે ઉત્તમ શાળા હોવા ઉપરાંત, પ્રજાની વચ્ચે રચનાત્મક કામ કરી તેની સ્વરાજ્યશક્તિ વધારવા માટે પણ, આવા આશ્રમે ઉત્તમ કેન્દ્રો બની શકશે. આશ્રમોમાં સત્યઅહિંસા આદિને વરેલા કાર્યકર્તાઓનાં મંડળો કાયમી વાસ કરતાં હશે, અને તેમના હાથે પ્રજાવર્તન, વગરશાળાઓ, સાચું સ્વરાજ્ય કેને કહેવાય તેનું ઠીક ઠીક બિંદુ શિક્ષણ મળશે; સત્યઅહિંસા આદિનો આમહ જીવનમાં કેળવવાનું શિક્ષણ મળશે, પરરાજ્યના ઘેરા વચ્ચે

પણ પોતાનાં ઘર અને ગામનું સ્વરાજ્ય બનાવી લેવાનું શિક્ષણ પણ મળશે, તેમ જ પરરાજ્ય સાથે સત્યાગ્રહ માંડવાની સત્યઅહિંસામય યુદ્ધવિદ્યાનું પણ તેમને શિક્ષણ મળશે.

જો આપણે સ્વરાજ્યના કામમાં તેજ આણવું હોય અને સત્યાગ્રહની લડતોમાં રંગ આણવો હોય, તો આવા પ્રકારના આશ્રમો દેશમાં જિલ્લે જિલ્લે અને તાલુકે તાલુકે હોવા અત્યંત આવશ્યક છે.

અવચન ૭૩ મું

સ્વરાજ્ય આશ્રમ

આપણે ગઈ કાલે જોઈ ગયા કે સાચા આશ્રમનાં કેવાં કેવાં લક્ષણો હોય. આપણે એ પણ જોઈ ગયા કે, જો આપણે આપણી સ્વરાજ્યની લડતોમાં વારંવાર આધા જઈ પાછા આવવા જેવું કરવું ન હોય, તો જિલ્લે જિલ્લે અને તાલુકે તાલુકે તેવા આશ્રમો થવા જોઈએ, અને સ્વરાજ્યનું કામ કરનાર દરેક સ્ત્રી કે પુરુષને ત્યાં રહી સિદ્ધાંતો હાડમાં ઉતારવાની — પોતાની આત્મરચના કરી, લેવાની કેળવણી મળવી જોઈએ.

એવી આશ્રમો કેળવણી લેવાને તમે અમે આ આશ્રમમાં ભેગાં થયાં છીએ. તે આપણને અહીં મળી રહેશે એવી આશા સાથે આપણે આબ્યાં છીએ. અમે જાણીએ છીએ કે, આદર્શ આશ્રમનાં જે લક્ષણો આપણે વિચારી ગયા તે બધાં અહીં પૂર્ણપણે છે એમ અમે કહી શકીએ તેમ નથી. બીજાં બધાં લક્ષણો તો આપણે આપણી રાજકા પ્રમાણે અહીં ભેગાં કર્યાં છે, પરંતુ આશ્રમનું પહેલું જ લક્ષણ — કે તેના મધ્યગિંદુમાં ડોઈ સ્વરાજ્યનિષ્ઠ અને અગિયારે સિદ્ધાંતોને ઘેળીને પી ગયેલા સત્યાગ્રહી વ્યક્તિ કે મંડળી હોવી જોઈએ — તેમાં જ આપણો આશ્રમ કામો માલૂમ પડશે. તે લક્ષણ અમારામાથી ડોઈને પૂર્ણપણે લાગુ પડે છે એમ કહેવાની અમારી દિંમત નથી. એકાદશ સિદ્ધાંતો ઘેળીને પી ગયેલા સત્યાગ્રહી અમે છીએ, ગમે તેવા બધ સામે પણ સત્ય છોડવું અમને અશક્ય થઈ ગયું છે, ગમે તેવી શાલ્ય સામે અહિંસા છોડવી અશક્ય થઈ ગઈ છે, એવું કહીએ તો તે અમારું અભિમાન જ ગણાઈ જાય. જે સિદ્ધાંતોનું બળ કંપનાથી ઠંધકે ઠંધકે સમજાય છે અને તે હાડમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરવાની ખૂબ ઇચ્છા છે, એટલું જ અમે તો કહી શકીએ. તે માર્ગમાં અમારે પણ માર્ગદર્શકની તમારા જેટલી જ જરૂર છે. માર્ગમાં એકલા પડી જઈએ તો આંધળા જેના બની જઈએ એવો બધ અમને પણ ગ્લાં જ કરે છે.

બાકી, સ્વરાજ્યની લગની તો છે. તે કેને ન હોય? પણ તે મારે લડતાં હજી કોઈએ મસ્તક આપ્યું નથી—ત્યાં સુધી એ લગનીનું પણ અભિમાન કરવું વધારે પડતું લાગે છે.

છતાં આદર્શ આપણી આંખ સામેથી આ આશ્રમમાં આપણે કદાપિ ખસવા દેવો નથી, એ નક્કી છે. આપણે સત્યઅર્થસામાં દિવમેદિવસે વધારે ને વધારે ઊંડા જિતરવું છે, અને તે માર્ગે સ્વરાજ્ય લાવવાના પ્રયોગમાં આગળ ને આગળ વધવું છે. અમે તો કોઈ તે વખતે આશ્રમમાં નહોતા, પરંતુ કોઈ માર્મિક મિત્રો તેનું નામ ‘સ્વરાજ્ય આશ્રમ’ પાડી ગયા છે. આ નામ આપણને આપણો આદર્શ સદા યાદ આપ્યાં જ કરે છે. તે આપણને સ્વરાજ્યની યાદ આપ્યાં કરે છે એટલું જ નહીં, પણ આપણા મનનું સ્વરાજ્ય આશ્રમી કેળવણી વિના આવી શકશે નહીં, એ વાત પણ આપણા મનમાંથી ખસવા દેતું નથી.

આપણા આશ્રમની ભૂમિ દરિદ્રમાં દરિદ્ર લોકોની વસ્તીમાં પડેલી છે. તે પણ આપણને આપણા આદર્શને સદા તાજે ને તાજે ગમવામાં સારી મદદ કરે છે. આપણને દિલ્લી કે સિમલા છાપતું સ્વરાજ્ય કામનું નથી. આ સર્વ દરિદ્ર વસ્તી ઉપર ગોરાઓ રાજ્ય છે તેનું હવે પછી કાળાઓ રાજ્ય કરે, એમાં આપણને કશો ગ્સ નથી. આપણે તો આ દરિદ્ર લોકોનું પોતાનું સ્વરાજ્ય જોઈએ છે. તેઓમાંથી દરિદ્રતા ઊડી જાય, અજ્ઞાન ઊડી જાય, તેઓની આંખમાં સ્વરાજ્ય અને સ્વતંત્રતાનું તેજ ચમકતું થાય, તેઓ કોઈ પણ શુદ્ધ મન કે અન્યાય સહન કરે નહીં એવા થાય,—આવું સ્વરાજ્ય આપણે તો જોઈએ છે. એવું આ લોકોનું સ્વરાજ્ય ગોરાં અગર તો કાળાં લશ્કરો રાખીને કોઈ સરકાર તેમને મારે છૂતી આપી શકે તેમ નથી. એ સ્વરાજ્ય એમણે અને આપણા જેવા મેવકોએ સત્યામદશૌર્ય પ્રગટાવીને જ આણવું રહ્યું છે. તે શૌર્ય આવા સંખ્યાબધ સ્વરાજ્ય આશ્રમો આખા દેશમાં નીકળે તો જ ઉત્પન્ન થવું શક્ય છે. આ હકીકત આપણા આશ્રમની ભૂમિ આપણને નિર્ગતર સંભારી આપે છે.

આપણે પોતે અપૂર્ણ છીએ, તેથી આપણો આશ્રમ પણ અપૂર્ણ હોય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ આપણે જે આદર્શના મૂલ્યને આંખ સામે ગમીને સદા જિએ ને જિએ ચડતા રહીશું, તો આપણો આશ્રમ પણ ચડતો રહેશે; અને આશ્રમ જેમ જેમ પૂર્ણતાની પામે પહોંચતો જશે તેમ તેમ આપણે પોતે તેમાંથી વધારે ને વધારે પ્રાણવાન કેળવણી મેળવતા રહીશું.

પરંતુ આશ્રમોના આદર્શના પ્રમાણમાં આશ્રમગીઓનું અધૂરાપણું એટલું બધું હોય છે કે, લોકોમાં આવા આશ્રમો વિશે અને આશ્રમવાસીઓ

વિશે એક જાતની અશ્રદ્ધા — એક જાતનો પૂર્વગ્રહ બંધાયેલો જેવામાં આવે છે.

સામાન્ય લોકોમાં અને રાષ્ટ્રીય કાર્યકરોમાં પણ આપણુ આશ્રમવાસીઓ માટે કેવી છાપ છે તે તમે સાંભળ્યું છે ને? તેઓ આપણને એક વિચિત્ર પ્રાણી જ માને છે. ટૂંકી પોતડી પહેરીને ફર્યા કરીએ, આપણા ખાવાપીવાના અને કપડાંલગાંના નિયમોમાંથી છૂટ્યા જ ન આવીએ, આશ્રમમાં કેઈ આવે જાય તો તેની સાથે વિવેકથી વાન પણ ન કરી જાણીએ, અને કામમાંથી છોડ્યું જેવાની પણ કુરસદ ન હોય એવો દેખાવ કરીએ — આવી તેમને આપણી મૂર્તિ દેખાય છે.

આપણી સાથે કામ કરતાં અથવા આપણને કંઈક કામ સોંપતાં, તેઓને હંમેશાં મનમાં કંઈક મૂંઝવણ રહ્યાં જ કરે છે. તેમને શંકા રહે છે કે, આપણે કામના કરતાં આપણા નિયમોમાં અને આશ્રમી સગવડો ઊભી કરવામાં જ વધારે રોકાઈ જઈશું, લોકોની જોડે ભજવાની કળા ન આવડવાથી તેમની પાસે ધાયું કામ કરાવી શકીશું નહીં, સિદ્ધાંતોનું ઘોડું વચમાં જ કુદાવી લોકોને ભડકાવી દઈશું.

ખાસ કરી રાષ્ટ્રીય મહાસભાનાં રાજદ્વારી કામો ચાલતાં હોય, ચૂંટણીઓ ચાલતી હોય, વાટાઘાટો ચાલતી હોય, તેનાથી આપણને સદા સલામત અંતરે રાખવાની તેઓ ખાસ કાળજી રાખે છે. આપણામાં એવાં કામો માટે કુનેહ અને સર્વાંગી દષ્ટિ હોઈ શકે, એમ તેઓ માનવા તૈયાર નથી. એ કામોમાં તો અનેક જુદા જુદા મતના અને શક્તિના લોકો સાથે કામ પાડવું પડે, તેઓની ખામીઓ ચકાવી લઈ, તેઓ દેશને જેટલી સેવા આપી શકે તેટલી આભાર સાથે સ્વીકારી લેવી પડે. ત્યારે આપણે આશ્રમવાસીઓ તો, તેમના મત પ્રમાણે, એકમાર્ગી લોકો રહ્યા, ગમે ત્યારે સિદ્ધાંતનો સવાલ ખડો કરીને ઊભા રહીએ, લોકોનો ઉત્સાહ ભાંગી નાખીએ અને કામ સરળતાથી ચાલવા ન દઈએ.

ટીકાકારો એવી કડક ભાષામાં મૂકતા નથી, પણ આપણે સમજી જવું જોઈએ કે, આવી બધી ટીકાઓના મૂળમાં એ માનવતા છે કે, આપણે આશ્રમોમાં રહીને નકલી જીવન ગુમારીએ છીએ. એટલે કે જે અનેક નિયમો પાળીએ છીએ તે દેખાદેખાથી નક્કલ કરીએ છીએ, તેનું રહસ્ય ભાગ્યે જ સમજીએ છીએ, અને રહસ્ય ન સમજીએ એટલે ક્યાં ક્યારે કેટલી ધગેડાડ કરતી, કંઈ સિદ્ધાંતની વાત અને કંઈ વિગતની વાત, તેની આપણને ગમ પડતી નથી.

જો આપણુ જીવન એવું નકલી હોય તો જરૂર આપણે ચેતવું જોઈએ. આપણે અહીં આત્મરચનાની કેળવણી લેવી છે, અને નક્કલ એ તો દરેક જાતના દબ અને જુદાણાની જનેતા હોઈ કેળવણીની ચત્રુ છે.

વખત બગાડવો નહીં, પળેપળનો હિસાબ દેવો, એ આપણું એક જીવનસૂત્ર છે. તે એવું મહત્વનું સૂત્ર છે કે દુનિયામાં કોઈ તેની વિરુદ્ધ બોલી શકે તેમ નથી. આશ્રમવાસીઓએ જ નહીં, પણ દરેક માણસે કોઈ પણ સંબોગમાં, જો તે પોતાના જીવનનો સફળપ્રયોગ કરવા માગતો હોય તો, આ સૂત્રનો આગ્રહથી અમલ કરવો જ જોઈએ. પરંતુ આપણે આપણું જીવન ઘડિયાળને કાંટે અને સમયપત્રક પ્રમાણે ચલાવવાના આગ્રહી હોઈએ તેથી, શું આપણે આવી પડતી મહત્વની ફરજો ચૂકીશું ? દાખલા તરીકે, શું આપણે માંદાની સેવાની ફરજ આવતાં સમયપત્રકને ઘડી વાર દૂર નહીં મૂકીએ ? અથવા અતિથિનું સ્વાગત કરવા કે વહેમારુને રસ્તો બતાવવા પણ તેમ નહીં કરીએ ? માત્ર, જો આપણું જીવન નક્કી હશે તો, આપણને ક્યાં કઈ ફરજનું મહત્ત્વ છે તેનો વિવેક નહીં સમજાય, જડની જેમ આપણા નિયમને વળગી રહીશું, કોઈને પાણી પૂછવાનો કે દસીને જવાબ આપવાનો સામાન્ય વિવેક પણ ચૂકશું. આપણે મોટેથી બોલશું નહીં, પણ કંઈક એવી વિચિત્ર રીતે વર્તશું કે આપણો દેખાવ જ જાણે લોકો તરફ આવું અપમાન-બરેલું વચન ફેંકતો હોય. “ક્યાંથી તમારા જેવા નવરા લોકો કાઠી નીકળ્યા છે ? અમે તમારા જેવા પરવારતા નથી. જોતા નથી કે હું આશ્રમવાસી છું, અને હંમેશાં કામમાં ડૂબેલો રહેવાનો નિયમ પાળું છું ?”

તેમ જ આપણા ભોજનના નિયમો લો. તે પણ જો ગ્રામઉદ્યોગ આદિ સિદ્ધાંતો ઉપર અને દરિદ્ર પ્રજાના સેવકને છાજે એવી દૃષ્ટિ ઉપર બધાયેલા નહીં હોય, પણ માત્ર નક્કી જ હશે તો, તેમાં પણ આપણે એવી જ વિચિત્ર રીતે વર્તશું. જ્યાં જઈશું ત્યાં આપણા ખપતા પદાર્થો મેળવવાની ખટપટમાંથી જીવ્યા જ નહીં આવીએ. લોકોને તેને ખાતર હેરાન હેરાન કરી મેલીશું બીજા સાથીઓએ ખાધુપીધુ કે નહીં તેની ખમર રાખવાની ઝીણવટ પણ બતાવીશું નહીં, તો કોઈ ચાપાણીની ટેવવાળા માટે તો સહાનુભૂતિથી વિચાર શાના જ કરીએ ? એટલું જ નહીં, પણ આપણી અદર રહેલી કડવાશ લોકોના ઉપર પ્રહારોને રૂપે પણ ફૂટી નીકળ્યા વગર નહીં રહે “તમે તો તદ્દન અસંયમી છો, સ્વાદોના ગુલામ છો, ચા જેવી ટેવને પણ જીતી શકતા નથી, તો ગોટ્ટી વસ્તુઓને શું જીતી શકવાના, વગેરે ?”

તે જ પ્રમાણે આપણાં જીવન નક્કી હશે તો આપણે સામાજિક મૌન બહુ જ ચોક્કસાઈથી પાળીશું, પણ જ્યારે બોલવા લાગીશું ત્યારે શબ્દે શબ્દે વિનય, વિવેક, નમ્રતાનું ખૂન કરવા લાગીશું, આપણે પ્રાર્થનાઓના વખતે પ્રાર્થના તો કરીશું, પણ તેમાં પ્રભુના ધ્યાન કરતાં આસપાસના લોકો ઊઘી ગેંતા હશે તેમના પ્રત્યે અનુદાર વિચારોનું જ ધ્યાન વિશેષ હશે, અને કદાચ

હીક હીક અવાજ ઊઠ્યો કરીને પણ ધૂન મચાવવા મંડીશું; મનમાં કહીશું, “કેવા એહી લોકો છે કે અસાર સુધી ઊઘી રહ્યા છે? તેમને ખાતર અમે શા માટે ધીમેથી પ્રાર્થના કરીએ? તેમને ઊધવાનો હક છે તો શું અમને પ્રાર્થના કરવાનો નથી?”

આપણે આપણાં વાસણ માંજવાં, કપડાં ધોવાં વગેરે કામો જાતે કરી લેવાનો નિયમ પાળીએ એ તો ઘણું ઉત્તમ છે, અને તે માટે કોઈ આપણો વાંક ન જ કાઢે. બહુ તો મોઠો વિનાદ કરે, એટલું જ. પરંતુ આપણો એ નિયમ આપણા જીવનનું સ્વાભાવિક લક્ષણ જની ગયો હશે તો આપણે પોતાનાં વાસણ માંજીને જ બિડીશું નહીં. આપણો નિયમ તો સુંદર વિવેકને રૂપે પ્રગટ થશે. નજીકમાં એવું કામ ન કરેલા મિત્રો હશે તેમનાં વાસણો લીધા વિના આપણને એન નહીં પડે. પણ આપણે નકલી હોઈશું તો તેવો વિવેક સૂઝવાને બદલે આપણે તેઓની કડવી ટીકાઓ કરીશું, અથવા મોઢે નહીં બોલીએ તો પણ, એવું મોં કરીને આપણું પોતાનું કામ કરીશું કે બીજાઓ તેથી હલકા પડે.

આપણાં જીવન આવાં નકલી હશે તો આપણે કદી સાચી સેવા કરવાને લાયક નહીં જ થઈએ; જ્યાં જઈશું ત્યાં અજબામણા થઈશું. સૌ આપણને દૂર રાખશે. કારણ કે નકલી માણસોની કડવી ટીકાઓ સહન કરવા કપો સ્વમાની માણસ તૈયાર હોય? સામાને હલકા પાડ્યા કરનારા અવિવેકી માણસના સાથી થવું કોને પસંદ પડે? જે માણસ પોતાની જાતનો અને નિયમોનો જ વિચાર કરનારો હોય, જેનામા દોડીને બીજાને મદદરૂપ થવાની હૃદયની પ્રેમજાતા ન હોય, તે ઉપયોગી કામ પણ શું કરી શકે? તેનામા અનુભવ અને આવડત પણ શું હોય? એવા બિનઉપયોગી, નકામા અને છતાં પોતે આશ્રમવાસી છે એવા અભિમાનવાળા, માણસના અવિવેક અને કડવાશ બીજાઓ ન જ સાખે, એ દેખીતું છે.

આ તો આશ્રમવાસીઓ પ્રત્યે લોકોની એક જવાતની અપ્રીતિ અથવા ટીકાવૃત્તિ કેમ ચર્ચ જામ છે તેનું પૃથક્કરણ થયું. પણ આનો અર્થ એવો કોઈ ન સમજશે કે નકલી મણ્ઠાઈ જવાની બીકે આપણે આશ્રમી કેળવણીને — આત્મરચનાને તજ દેવી. તે તજીએ તો તો જીવનમા શેષ શન્ય જ રહે. કારણ કે આત્મરચના એ શી વસ્તુ છે? જીવનના એકે એક અંગમાં એક સેવકને — એક સત્યાગ્રહીને શોભે તે રીતે સિદ્ધાન્તપૂર્વક વર્તવાનો આગ્રહ કેળવવો, એનું નામ જ આત્મરચના.

આશ્રમજીવનમાં એક સેવકને શોભે તેવી સાદાઈ અને ગરીબાઈ હોય અને પ્રેમથી ઊભરાતું દિવ હોય; એ સૈનિકને જોભે એવા રાષ્ટ્રીયતા અને સૌર્ય હોય; એક સુધારકને શોભે તેવી નવીનતાને વધાવી લેવાની — ક્રાન્તિને

આવકાવાની તૈયારી પણ હોય, અને એક સત્યાગ્રહીને જોખે તેવું જ્ઞાનવિજ્ઞાન પણ હોય.

આવું જીવન, જે લોકો કશા વિચાર કે ગંભીરતા વગર ધરેડું ચાલું આવતું જીવન ગુજારે છે તેનાથી જુદું પડી આવે, અને જુદું પડવાને કારણે લોકોમાં આપણે માટે કંઈક ઉપહાસ અને ટીકા થાય, એ સ્વાભાવિક છે. પણ તેથી કંઈ તે તજવા જેવી વસ્તુ કરતી નથી. ટીકાઓનો અને ઉપહાસોનો સાર આપણે એટલો જ કાઢી લેવો કે આપણું જીવન નકલી ન થવા દેવું.

વળી નકલ પણ હંમેશા ખરાબ જ હોય એમ પણ નથી. આખરે તો માણસ જે કંઈ શીખે છે તે નકલ મારફત જ શીખે છે. જેઓ આપણા ગુરુજનો છે, આપણાથી જ્ઞાન અનુભવ આદિમાં આગળના છે, જેમના વિષે આપણને શ્રદ્ધા અને પ્રેમ છે, તેમનાં જીવનની નકલ આપણે કુદરતી રીતે જ કરવાના. નકલ કર્યા વિના આપણે રહી જ ન શકીએ, અને નકલ ન કરીએ તો આપણે આગળ પણ ન વધીએ.

અને આશ્રમ એટલે, હું બતાવી ગયો છું તેમ, કેઈ અદેશ વ્યક્તિની આસપાસ જામેલો મધપૂડો જ હોય છે ને મધપૂડાને જામવાનો હેતુ જ એ છે કે આપણે સૌ એ બળવાન જનને જોઈ બળ મેળવીએ, એ જ્ઞાનીને જોઈ જ્ઞાન મેળવીએ, એ મહાસેવકને જોઈ સેવાધર્મ શીખીએ.

જ્યોતને અડધા વિના જ્યોત પ્રગટતી નથી. માત્ર વાચનથી કે બાપણું સાંભળવાથી કે ચર્ચાઓ કરવાથી એકના હૃદયની શ્રદ્ધા બીજામાં સચરે નહીં, એકના દિક્ષમાં બળતી આગ બીજામાં ચેતે નહીં, સામાન્ય સ્વાર્થમય જીવનમાંથી આપું જીવન સેવામાં હોમવાની પ્રેરણા ઉત્પન્ન થાય નહીં, સત્યનો અવતર આગ્રહ હૃદયમાં બંધાય નહીં. તે માટે તો કેઈ શ્રેષ્ઠ જનનો સહવાસ — અને તે દીર્ઘકાળનો સહવાસ — બહુ જ જરૂરનો છે. બીજામાંથી જાડ થતાં પડેલાં લાંબો વખત ભગવાની ક્રિયા ચાલ્યાં કરે એ જરૂરનું છે. આપણાં જીવનમાં પણ કાયમનો પયટો થવા માટે શ્રેષ્ઠ જનનો લાંબો સહવાસ ધણો જરૂરનો છે. આપણે તેને મોટા પ્રસંગોમાં વર્તી જોઈએ છીએ, નાના નજીવા પ્રસંગોમાં પણ વર્તી દેખીએ છીએ. તેની કડકાઈ અનુભવીએ છીએ તેમ ઠામજતા પણ અનુભવીએ છીએ. એ બધું જોતા જોતા, તેની દોરવણી નીચે કામ કરતા કરતા, તેના સિદ્ધાન્તો અને કાર્યપદ્ધતિ, તેનું બળ અને તેનું જ્ઞાન આપણે અપનાવી લેતા જઈએ છીએ. તેમાં જીવિનો પ્રયોગ પણ છે, તેમ જ નકલ અથવા અનુકરણ પણ છે. જોઈ જોઈને, તે ઉપર વિચાર કરી કરીને, અનુકરણ કરી કરીને, આપણે આપણું જીવન ઘડીએ છીએ.

તેથી ‘નકલ’ — એવી ટીકા સાંભળીને ભડકવાની જરૂર નથી. એ તો

મનુષ્યજનનમા ડેળવણીનું એક અત્યંત મહત્ત્વનું સાધન છે. ડેળવણીની અને પદ્ધતિઓમા આશ્રમ એ એક અનોખી પદ્ધતિ છે, અને તે સર્વોત્તમ પદ્ધતિ છે એમ આપણુ માનીએ છીએ. તેમા યેઠ જનનો સહવાસ, તેના જીવનનું અવલોકન અને અનુકરણ, એ મોટો ભાગ બજાવે છે. આ પદ્ધતિ એવી છે કે, જે આપણી રંગરંગને પનગી નાખી શકે છે. આશ્રમી ડેળવણી જ જીવન પનટાનું શિક્ષણ લેવાની સાચી પદ્ધતિ છે તેને નકન કહીને કોઈ હાસી કરે તેથી શરમાઈને આ શિક્ષણ કાઠ ઝોડી દેવાય ?

એટલું પણ આપણે આશ્રમવાસીઓએ તેમ જ દેશમેવા કરનાર સર્વેએ સમજી લેવા જેવું છે કે, તાલીમ લીધા વિનાના સૈનિકો જેમ હિંસક યુદ્ધો માટે નાખા અને ભારૂપ નીવડે છે, તેમ સત્યાગ્રહના અહિંસક યુદ્ધોમા પણ તાલીમ વિનાના સૈનિકોનું યાવ છે. આપણી તાલીમ એ આ આશ્રમ જીવનની ડેળવણી છે. મને તે ક્ષેત્રમા આપણે હોઈએ કે મને તે ધરો. કળતા હોઈએ, પણ જો આપણે દેશની સેવામા વખતોવખત ભાગ લેવો હોય, વખતોવખત સત્યાગ્રહની લડતોમા બિતરબુ હોય, તો તે માટે કઈક પૂર્વતૈયારી, કઈક તાલીમ લેવાની જરૂર છે જ તે ખાતર આપણને જેને વિષે શ્રદ્ધા હોય તેવા આશ્રમોમા થોડો ધણો વખત પણ તાલીમ લેવી જરૂરની છે.

ધણા લોકો લગતનો શખ સાબળી જીરુસામા આવી જાય છે અને ટુઠાવે છે, પણ તાલીમ મળે ની ન હોવાથી તેમને લડતની સાચી કલ્પના આવેલી હોતી નથી. નડતનો બીજરો મેસે છે અથવા નડતા નડતા લાગ્યા વખતની જેન મળે છે, ત્યારે તેમને હમેશા શકાઓ થવા માટે છે “અહિંસાથી સરકાગને કેમ હગાવી શકાય ? જેલમા પુરાઈ રહી ગાદના ખાઈએ તેથી શી રીતે સ્વરાજ્ય મળવાનું ? જેનમા શા માટે દુશ્મનોનું કામ કરવું ? દુશ્મનની સાથે છળમ્પટ અને અસત્યથી વર્તીએ તમા અધર્મ કેમ મહેવાન, ઈ ?” તે જ પ્રમાણે પ્રજાશક્તિ વધારનાર સ્વનાત્મક ક્રમો અને તેમા રહેના સિદ્ધાન્તો વિશે પણ શકાઓ વધતી જ રહે છે “હિંદુ મુસનમાનના હાડવેર મટે એ તો વહી અને જ કેવી રીતે ? અછૂતોને ‘હરિજન’ નામ આપો તેથી મગડો એ હસ કેમ થઈ શકશે ? ગામના લોકોની વચ્ચે ગામડિયા થઈને આપણે રહીએ અને તેમના જેવી ગજૂરી કરીએ, તેથી તઓની શક્તિ કેમ મરીને વધી જવાની ? વગેરે વગેરે શ્રદ્ધાથી આશ્રમી ડેળવણી લીધા વિના આવી શકાઓનું જાણુ વધ્યા જ પ્રે છે, અને ઘણી વાત એવું જ અને છે કે એ વાર લડતમા પડેલો માણસ શ્રદ્ધા વધારવાને બંને ખોઈને જ પાછો રે છે.

દેશમેવાની તાલીમ માટે આશ્રમનો આટલો મદિમા વણવું છે, પરંતુ તેની તાલીમ આશ્રમોમા ગેઢવાથી જ મળે, અને તે વિના મળી જ

ન શકે, એમ કહેવાનો આશય નથી ક્યારેક જોવામાં પણ તે માટે અતુક્રૂણ સંજોગો ઊભા થઈ શકે છે સત્યાગ્રહની લડતોમાં દેશભક્તિના ઊભરાથી ખેત્યાઈને લોકો આવી ચડે છે આવે છે ત્યારે તેમને સત્યાગ્રહની ઊડી ખમર ભાગ્યે જ હોય છે સગકારના કાયદા માનના નહીં તેના અધિકારીઓની અને તેટલી પંજવણી કરવી, એવી જ કષ્ટક કષ્ટના તેમને હોય છે પણ જોવામાં કોઈ શ્રદ્ધેય સેવક મળી જાય છે અને તેઓ તેની આસપાસ વીટળાઈ વળે છે તેની દોરવણી નીચે શુદ્ધ, ઉદ્યોગમય અને સેવામય જીવન ગુમારવા લાગે છે, અભ્યાસ કરે છે, ચર્ચાઓ કરે છે પરિણામે તેમની સમજ ઊડી થાય છે, રાહાઓ શમે છે, સ્વરાજ્ય, સત્યાગ્રહ વગેરે વસ્તુઓ લોકોમાં બળે છે અને તેઓ દેશસેવાની કાયમની દીક્ષા પામીને બહાર નીકળે છે

માનાપ પણ ધારે તો, પોતાના ઘરાને દેશસેવાની કેળવણીના આશ્રમો ખનાની શકે છે તેવા ઘરો દેશમાં ઘણા જ ઓછા છે એ આપણી કમતસીબી છે, પણ કયાક કયાક તે જોવામાં આવે છે તવા ઘરોમાં ઊગતી પ્રજા સેના અને સત્યાગ્રહના દૂધ પીને ઊછરે છે

ગમે તેમ અને ગમે ત્યાં પણ આ આત્મચર્યાનાનું શિક્ષણ લેવું જરૂરી છે જ મહાસભાની સમિતિઓમાં અધિકાર ભોગવનાર કાર્યકર્તાઓમાં કોઈ કોઈવાર આવી આશ્રમી કેળવણી પામેલા મૃદુરથો આવેલા આપણે જોઈએ છીએ તેઓ ખ્યાથી તે કેળવણી પામ્યા એ મુખ્ય પ્રશ્ન નથી તેમણે કોઈ આશ્રમ કદી જોયો ન હોય એ બનનાજોગ છે તેઓ પોતાની વિશુદ્ધ દેશ ભક્તિના પ્રતાપથી અને પોતાના જ્ઞાનઅનુભવના પ્રભાવથી એવી યોગ્યતાએ પકોચેલા હશે પગ્નુ જ્યાં તેના કાર્યકરોના હાથમાં રાષ્ટ્રસભાના કાર્યનું સચાનન હોય છે ત્યાં કેવું ઉમદા દૃશ્ય જોવા મળે છે! એમની શ્રદ્ધાના એપરી કાર્યકર્તાઓમાં તેમ જ પ્રજામાં સત્યઅહિંસામાં કોઈને શકા રહેતી નથી રચનાત્મક કાર્ય પૂર શ્રદ્ધા અને ઉત્સાહથી ચાલે છે અદૃશ અદરની મુલતક હરીદાઈ, ઈર્ષ્યા વગેરે રહેવા પામતા નથી કોમો કોમોમાં ભાઈચારો વધે છે દુનિતોની સેવા પ્રેમપૂર્વક કળવામાં આવે છે અને સત્યાગ્રહનું તેજસ્વી વાતાવરણ સહજ જાહેર રહે છે એવા સુયોગ્ય નેતાઓ મળી જાય છે તો લોકોને કોઈ આશ્રમમાં રહેવા ગયા વિના જ, તે વિભાગના શુદ્ધ જાહેર જીવનમાંથી જ, જોઈતી તાલીમ મળી રહે છે

આપણે જ્યારે ‘આશ્રમી’ એવો શબ્દ વાપરીએ છીએ ત્યારે કોઈ એકસ આશ્રમમાં રહેનાર માણસ એવો તેનો અર્થ નથી, એ હવે સમજાઈ ગયું હશે સારામાં સારા આશ્રમમાં વસવા છતાં આપણે લોકો કહે છે તેવા નકની હાત્તારપદ વિચિત્ર પ્રાણી રહી શકીએ છીએ અને કોઈ આશ્રમમાં

પગ ન મૂક્યા હોય છતાં, આણસે પોતાના જીવનમાં આશ્રમીજીવનના સર્વ અંશે ઉતાર્યા હોય એમ પણ ઘણી વાર જોઈ એ છીએ.

પણ એટલું તો નિર્વિવાદ ■ કે, આપણા દેશના જાહેર જીવનમાં આશ્રમોની અને આશ્રમી કેળવણી લીધેલા કાર્યકરોની ઘણી જ જરૂર છે. આપણું જાહેર જીવન એ એવી જિંદગી જૂમિકા ઉપર ચાલી રહ્યું છે કે, તે ચલાવનાર નેતાઓ અને સેવકોમાં જેટલા આવ્યા આત્મચર્યનાની કેળવણી પામેલા હોય, તેટલું જ તે એવી ઉચ્ચ જૂમિકા ઉપર ટકી શકે તેમ છે.

અસત્ય અને હિંસાથી ખદબદતી દુનિયા વચ્ચે આપણે સત્યઅહિંસા ઉપર શ્રદ્ધા રાખી છે. એના બળથી આપણે આપણું સ્વરાજ્ય લેવું છે, એટલું જ નહીં પણ દુનિયાની હિંસામાર્ગી પ્રજાઓને સાચો શાંતિનો માર્ગ બતાવવો છે. આ શ્રદ્ધા આપણી પ્રજામાં જિંદગી દિવસે વધતી જાય અને ખરી કસોટીને વખતે જોડી ન જાય તે માટે, પ્રજાની વચ્ચે સાચા સત્યાગ્રહી સેવકો — આત્મચર્યનાની તાલીમ પામેલા સેવકો — મોખરે હોય અને પ્રજાને પોતાના જીવનથી જીવંત કેળવણી આપતા રહે, એ આપણા દેશના જાહેર જીવન માટે કેટલું બધું જરૂરી છે?

કોઈ પણ લડાઈની અંદર અણધાર્યું જતે, બારે મોટા દુટકાઓ વાગે, ત્યારે તેના સેનાપતિઓની શ્રદ્ધા જ તેનાં સૈન્યોને અડગ રાખે છે. આપણી સત્યાગ્રહની લડાઈમાં તો ડગી જવાના, શ્રદ્ધા જોઈ બેસવાના પ્રસંગો ઘણા વધારે પ્રમાણમાં આવે, એ દેખીતું છે. તે વખતે આપણે સાચે તો ઘણી ઘણી જાતનાં જોખમો છે.

અહિંસામય સત્યાગ્રહમાં પહેલું અને મોટામાં મોટું જોખમ એ છે કે લડતનો શ અ ક્રૂ કાતા જ સેનાપતિને તેના સૈનિકોથી તરત છૂટો પાડવામાં આવે સૈનિકોમાં સારી સંખ્યા આવી આત્મચર્યનાસાધેલાઓની હોય — સિદ્ધાન્તે સમજેલાઓની હોય — તો જ લડત વેગથી વધી શકે અને શુદ્ધ રાહ પર રહી શકે

ખીજું જોખમ આપણે માટે એ છે કે, આપણી પ્રજા અને તેના અનેક નેતાઓ છેક દિ મત હારી ગેરો, આશા જોઈ બેસે, આ સરકારના ગણસી યંત્ર સામે થવાનો કે વેની ખીસમાંથી મુક્તિ મેળવવાનો વિચાર એ જ એમને અશક્ય લાગવા મંડી જાય; એની નીચે ગળીને, એની નોકરીઓ કરતાં કરતાં, એની ધારાસભાઓમાં બેઠા બેઠાં, તે મહેરબાનીની રાહ ને દુકડાઓ ફેંકે તેનાથી સંતોષ વાળવામાં જ સાર છે — એવા વિચાર ઉપર તેઓ ચડી જાય. તેવે વખતે દિ મત અને શૌર્યની દવા ટકાવવી એ આશ્રમી કેળવણી પામેલા લોકોનું જ કામ છે.

ત્રીજી જાતનું જોખમ આપણે માટે એ છે કે, સત્યાગ્રહ અને તેની તાત્કાલ વધાગતાર રચનાત્મક કાર્ય ઉપરની આપણી પ્રજ્ઞની અને ધણા નેતાઓની શ્રદ્ધા ઝીડી જાય. તેઓ છળનીતિ અને ભોંબ અંદકડીની બાંધિશ રમતે ચડી જાય. તે પ્રસંગે પણ સત્યાગ્રહની જ્યોત બળતી ગણવી, એ આશ્રમી કેળવણી પામેલાઓનું જ ખાસ કર્તવ્ય છે.

આપણાં રચનાત્મક કામોમાં પણ જોખમને રચાન છે તે સ્વગત્યરચનાનું કામ મંદી માત્ર ખાદી કે ધાણીનેલનાં ઉત્પત્તિવેચાણ કરનારી દુકાનો બની રહે, સત્યાગ્રહના જોખમથી મેવડામાં અને લોડામાં બચવાની વૃત્તિ પેદા થાય. તેવે વખતે તેમને કોણ સંભળાવશે કે તમારા કામમાંથી સ્વરાજ્યની રચના થતી નથી અને તેથી તે સાચું રચનાત્મક કામ નથી? એ દ્વિમત આશ્રમી તાલીમ પામેલા લોડા જ કરી શકે.

વિદેશી સરકારની બેઠનીતિથી કામ કામ વચ્ચે વેર ફેલાય, રાટલાના દુકાન માટે ફૂતરાંઓ લડી મરે તેમ પ્રજા અદર અંદર લડી મરે, સાચા શત્રુનું જ્ઞાન બૂઝી અંદરોઅંદર એબી-નને શત્રુ માનતા થાય — આવે પ્રસંગે પણ સાચા આશ્રમી કેળવણી પામેલા — સિદ્ધાંતોમાં પરિપક્વ અનેતાઓ અથવા સત્યાગ્રહીઓ સિવાય પ્રજાને સાચી રાદ પર કોણ રાખી શકશે?

રાજદારી વિનયાય જુદી અને ખાનગી જીવન જુદું એમ માનીને પ્રજા અને તેના નેતાઓ દક્ષિત વર્ગોને ન્યાય આપવા કશું જ પગલું ભગતા ન હોય, તેવે વખતે પ્રજાજીવનમાં ન્યાયનો આગ્રહ જગાવવો એ પણ આશ્રમી કેળવણી લીધેલા સત્યાગ્રહીઓનું જ કામ છે.

આપણા દેશના જાહેર જીવનમાં આશ્રમવાસીઓ નામનાં વિચિત્ર પ્રાણીઓનાં — આત્મરચના સાધેલા મેવડાનાં — આ બધાં ખાસ કર્તવ્યો છે. એ વિચિત્ર પ્રાણીઓના આચાર અને વિચારો કેવા હોય એ સારી રીતે સમજી જઈએ, એ માટે જ આપણે આટલા દિવસ પ્રાર્થના પંડીની આ બધી વાતચીતો કરતા આબ્યા છીએ. એવું આશ્રમી જીવન આપણામાં સદજ થઈ જાય, આપણા લોકોના ટીપેટીપામાં સત્યઅદિના આદિ સિદ્ધાન્તો બળી જાય, એ માટે જ આપણે આશ્રમમાં વસીને આત્મરચના માધી રહ્યાં છીએ.

આપણા દેશના ગામગામમાં આવી આત્મરચનાની કેળવણી આપનારાં સ્વરાજ્ય આશ્રમો યાઓ, જિન્દગી જિન્દગી અને તાબુકે તાબુકે દેહનેતાઓ એવી કેળવણીનું પ્રજાને પાલ કરાવે, ઘરઘરમાં માતાપિતાઓ પોતાનાં મંતાનોને એવી આશ્રમી કેળવણીમાં ઉઠેરા. આજકાલ એવાં વિચિત્ર પ્રાણીઓ ક્યાંક ક્યાંક જ જોવામાં આવે છે તેને જ-જે ચાલીએ કરોઃ દિંદીઓ તેવા જનો એ જ મારી અને આપણી સૌની પ્રાર્થના છે.

શુદ્ધિપત્રક

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭	૧	મળવિસર્જન	મળવિસર્જનના
૩૬	૨૯	જઈએ છીએ	જઈએ છીએ ?
૬૬	૨૧	આપની યાસે	આપણી યાસે
૭૪	૨૫	હયયોગતુ	હયોગતુ
૭૬	૧૮	આગસે જ	આગસને જ સુખ
૯૧	૧૨	ખૂણા	બેઝક, ડોલ, બી તો, ખૂણા
૧૦૪	૩૧	હળકોરા,	હળકોરા
૧૧૬	૨	વફાદાર	" વફાદાર "
૧૨૨	૧૭	શુભ	શુભ
૧૩૫	૪	એને	અને
૧૩૮	૧૨	(રવમાવ રાખ્દ મછી)	તથા આપણી પ્રજાએ ખીલવેલ જીવનશ્રેય —
૧૪૮	૧૮	સત્યાગ્રહ	સત્યાગ્રહ
૧૭૪	૧૨	એકે	(છેડી નાખો)
૧૮૦	૧૭	ને	આને આપણે
૧૯૩	૧૯	ખેતરો	ખાતરો
૨૦૫	૧	ગરમીમા	ગરમીમા ખાતુ
૨૭૧	૮	નહી ,	નહી
૨૮૦	૨૯	તે	(છેડી નાખો)
૩૦૬	૩	દેરો,	દેરો
૩૨૨	૫	કરવામા	કરવામા અને
૩૩૨	૧૦	તેથી	તેવી
„	૧૪	તે શીખવશે	તે સત્યાગ્રહ ગીખવશે
૩૪૬	૩૩	રહેણું	રહેણું ?
૩૫૦	૨૯	કારમા	કદરમા
૩૫૩	૬	વિચારણામા	વિમાસણમા
૩૬૬	૪	બૂકને	બૂકને
૩૭૩	૧૫	અસ લવિતે	અસ લવિત

૩૭૫ ૮ પાછી ડમેરડું.-

૩૮૦	૧૦	બીજું
૪૦૨	૨૭	પોત,
૪૧૪	૨	પ્રભ
૪૧૮	૩૩	ત્યારે તે
૪૨૫	૨૮	એ વધાર્મિક
૪૨૬	૨	ત્રિવિધ
૪૩૫	૩૧	દિનચર્યા
૪૩૮	૧૭	ધર્મોના
૪૪૨	૧૬	રાત્ર્ય છે
૪૪૨	૧	આવકારવાની

તમારુ બીજું બળ એ છે કે એ
તમારા સત્યને તમે મરણાન્તે પણ
ઠાડતા નથી તમે સત્યામહી છો
સામાવાળો તાવવા લાગશે ત્યારે
તમારું આ બળ ટકાવી રાખો ?
ત્રીજું
પોતે
પ્રભને
ત્યારે તે હિંદુ મહાત્મા
એવા ધાર્મિક
ત્રિવિધ
દિનચર્યા
ધર્મોના
રાત્ર્ય કરે છે
આવકારવાની

૩૭૫ , ૬૧૬૧ કમેશ્વર -

,	૧૦	બીજી
૩૮૦	૨૭	પોત,
૪૦૨	૨	પ્રજા
૪૧૪	૩૩	ત્યારે તે
૪૧૮	૨૮	એ વધાર્મિક
૪૨૫	૨	વિવિધ
૪૨૬	૩૧	દિનચર્યા
૪૩૫	૧૭	ધર્મના
૪૩૮	૧૬	રાજ્ય છે
૪૪૨	૧	આવકારવાની

તમારું બીજી બાજ એ છે કે એ
તમારા સત્યને તમે મરણાન્તે પણ
છોડતા નથી તમે સત્યાગ્રહી છો
સામાવાળો તાવવા લાગશે ત્યારે
તમારું આ બળ ટકાવી રાખો ?
ત્રીજી
પોતે
પ્રજાને
ત્યારે તે હિંદુ મહાત્મા
એવા ધાર્મિક
વિવિધ
દિનચર્યા
ધર્મના
રાજ્ય કરે છે
આવકારવાની